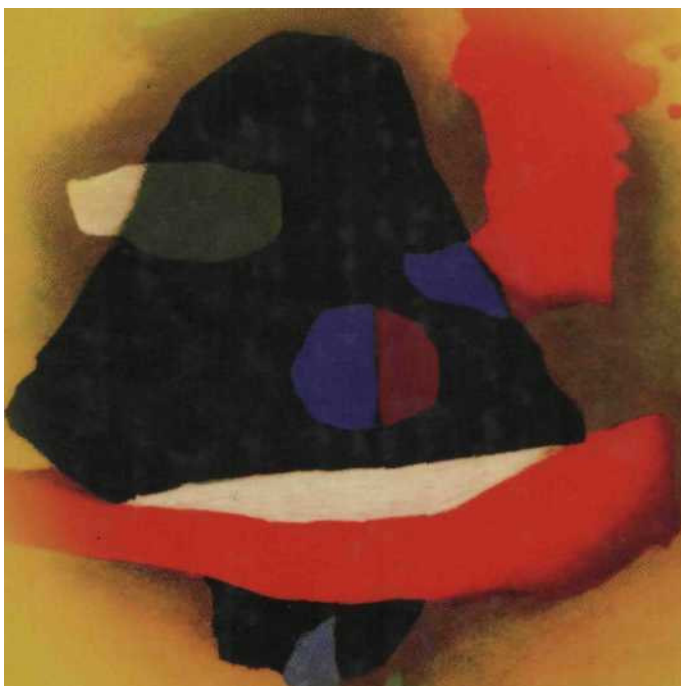
Psihologie

Mielu Zlate

INTRODUCERE ÎN PSIHOLOGIE



POLIROM

Seria *Psihologie* este coordonată de Adrian Neculau

Mielu Zlate este profesor universitar, şeful catedrei de psihologie a Facultăţii de Psihologie şi Ştiinţele Educaţiei (Universitatea din Bucureşti), titular la disciplinele „Fundamentele psihologiei", „Psihologia personalităţii", „Psihologie organizaţionalâ"; doctor în psihologie din 1969, cu o teză coordonată de Gheorghe Zapan; redactor-şef adjunct la *Revista de Psihologie* a Academiei Române; membru corespondent al Academiei Oamenilor de Ştiinţă din România; a obţinut două premii ale Academiei Române: premiul „N.S. Aurelian" (1981) pentru contribuţia la lucrarea *Dezvoltarea umană a întreprinderii;* premiul „Vasile Conta" (1991) pentru lucrarea *Omul faţă in faţă cu lumea.*
De acelaşi autor: *Ce este atenţia ?*(Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1965); *Psihologia socială a grupurilor şcolare* (Editura Politică, Bucureşti, 1972); *Empiric şi ştiinţific în învăţare* (Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1973); *Psihologie socială şi organizaţională industrială* (Editura Politică, Bucureşti, 1975); *Secretele memoriei* (Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979); *Psihologia muncii - relaţii interumane* (Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1981); *Cunoaşterea şi activarea grupurilor sociale* (în colaborare cu Camelia ZIate, Editura Politică, Bucureşti, 1982); *Omul faţă în faţă cu lumea* (Editura Albatros, Bucureşti, 1988); *Fundamentele psihologiei* (Editura Hyperion, Bucureşti, voi. I şi II - 1991, voi. III - 1994); *Introducere în psihologie* (Editura Şansa, Bucureşti, 1994, prima ediţie; 1996, ediţia a Il-a, revăzută şi adăugită); *Psihologia vieţii cotidiene* (coord.; Editura Polirom, Iaşi, 1997); *Eul şi personalitatea* (Editura Trei, Bucureşti, 1997, 1999); *Psihologia mecanismelor cognitive* (Editura Polirom, Iaşi, 1999).

Redactor: Dana Zămosteanu

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu, nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

ZLATE, MIELU

Introducere în psihologie I Mielu ZIate- Ed. a 3-a

Iaşi: Polirom, 2000

416 p.; 24 cm - (Collegium. Psihologie)

Bibliogr.

ISBN: 973-683-412-3

159.9

Printed in ROMÂNIA

Cuprins

Psihologia 2000: încotro? sau **In loc de prefață**........ 21
Bibliografie 26

PARTEA ÎNTÂI

PROBLEME TEORETICO-METODOLOGICE ALE PSIHOLOGIEI

Capitolul I
PSIHOLOGIA CA ŞTIINȚĂ ŞI CA PROFESIE 33
1. Definirea psihologiei 33
   1.1. Tipuri de definiții 33
   1.2. încercări integrative 36
2. Tendințe controversate în psihologie 38
   2.1. Psihologia: ştiință sau artă? 39
   2.2. Psihologia: nomotetică, idiografică sau idiotetică ? 41
   2.3. Unitate sau diversitate în psihologie? 45
   2.4. Impasul, criza sau progresul şi expansiunea psihologiei? 49
3. Locul psihologiei în sistemul ştiințelor 54
   3.1. Modele triunghiulare 54
   3.2. Modelul circular 55
   3.3. Modelul interpenetrării ştiințelor 56
   3.4. Modelul bazat pe clasificarea ştiințelor 58
   3.5. Concluzii cu privire la locul psihologiei în sistemul ştiințelor 59
4. Psihologia ca profesie 60
   4.1. Statutul profesiei de psiholog 60
   4.2. Funcțiile psihologului 62
   4.3. Debuşeele de plasare şi integrare a psihologului 63
   4.4. Şomajul în rândul psihologilor 64
   4.5. Codul deontologic al profesiunii de psiholog 64
5. Repere privind viitorul psihologiei 67
   5.1. „Profeții" despre viitorul psihologiei 67
   5.2. Factori modelatori ai viitorului psihologiei 71
Bibliografie 73

Capitolul II
OBIECTUL PSIHOLOGIEI 77
1. Obiectul psihologiei în disputa specialiştilor 77
1.1. Psihologia în căutarea propriului ei obiect 77
1.2. Factori care au întârziat elaborarea obiectului unitar al psihologiei 78
1.3. Nevoia de sinteză 81
2. Perspective de abordare a obiectului psihologiei 83
2.1. Viaţa psihică interioară ca obiect al psihologiei 83
2.1.1. Introspecţionismul 83
2.1.2. Psihanaliza 86
2.1.3. Alte orientări 90
2.2. Comportamentul ca obiect al psihologiei 90
2.2.1. Reacţii împotriva introspecţionismului 91
2.2.2. Behaviorismul tradiţional 92
2.2.3. Neo-behaviorismul 95
2.2.4. Opinii actuale cu privire la behaviorism 97
2.3. Conduita (activitatea) ca obiect al psihologiei 99
2.3.1. „Psihologia conduitei" 99
2.3.2. Activitatea ca echivalent al conduitei 102
2.3.3. Valenţele activităţii 103
2.4. Omul concret ca obiect al psihologiei 103
2.4.1. Şinele individual şi unic al omului ca obiect al psihologiei 104
2.4.2. Psihologia umanistă despre metodă şi metodologie 106
3. Constatări conclusive cu privire la obiectul psihologiei 107
3.1. Repere comparative şi evaluative 107
3.2. Tipuri de soluţii la problema obiectului psihologiei 110
3.3. Un punct de vedere personal cu privire la obiectul psihologiei 111
Bibliografie 112

Capitolul III
METODĂ ŞI METODOLOGIE ÎN PSIHOLOGIE 115
1. Premise teoretice ale metodelor psihologiei 115
1.1. Conceptul de „metodă" 115
1.2. Enumerarea şi clasificarea metodelor psihologiei 116
2. Principalele metode ale psihologiei 118
2.1. Metoda observaţiei 118
2.2. Metoda experimentului 124
2.3. Metoda convorbirii 133
2.4. Metoda anchetei psihologice 134
2.5. Metoda biografică 137
2.6. Metoda povestirilor de viaţă 139
2.7. Metoda analizei produselor activităţii 140
2.8. Metodele psihometrice 141
2.9. Metoda modelării şi simulării 146

3. Comentarii generale cu privire la metodele psihologiei 147
3.1. Specificul metodelor psihologiei 147
3.2. Obiectivitatea metodelor psihologiei 148
3.3. Efectele prezenței cercetătorului 149
4. Metodologia psihologică 152
4.1. Conceptul de „metodologie" 152
4.2. Componentele şi domeniile metodologiei psihologice 152
5. Tipuri de metodologii psihologice 155
5.1. Metodologiile obiective, subiectiv-interpretative şi mixte 155
5.2. Metodologiile coercitive şi non-coercitive 156
6. Relația dintre metodă şi metodologie în psihologie 157
Bibliografie 158

Capitolul IV
LEGE, EXPLICAȚIE ŞI TEORIE ÎN PSIHOLOGIE 161
1. Există o legitate psihologică? 161
1.1. Poziții contestatare 161
1.2. Exemple de legi psihologice 163
1.3. Specificul legilor psihologice 165
2. Explicația în psihologie 168
2.1. Descriere, explicație, previziune 168
2.2. înțelegere, explicație şi lege 171
2.3. Interpretare şi explicație 175
3. Tipuri şi niveluri de explicație 178
3.1. Clasificarea filosofică 178
3.2. Tipologii psihologice 181
4. Cerințe metodologice ale explicației în psihologie 183
4.1. Necesitatea selecției modelelor explicative 183
4.2. Necesitatea corelării modelelor explicative 183
5. Teoria psihologică 184
5.1. Conceptul de „teorie" 184
5.2. Clasificarea teoriilor psihologice 186
5.3. „Forța teoretică" a concepțiilor psihologice 188
Bibliografie 190

PARTEA A DOUA

PSIHICUL - DOMENIU DE CERCETARE AL PSIHOLOGIEI

Capitolul V
NATURA PSIHICULUI UMAN 197
1. Psihicul ca obiect de cercetare al psihologiei 197
1.1. Complexitatea psihicului 197
1.2. Natura contradictorie a psihicului 198
1.3. Consecințe asupra conceperii obiectului psihologiei 200

1.4. Definirea psihicului 201
2. Caracteristicile fundamentale ale psihicului 202
2.1. Psihicul ca formă a vieții de relație 202
2.1.1. Supoziții 202
2.1.2. Dovezi 203
2.2. Psihicul ca funcție a creierului 205
2.2.1. *Teză cu valoare de principiu metodologic* 205
2.2.2. *Argumente în sprijinul relației dintre psihic şi creier* 206
2.2.3. Modele explicativ-interpretative ale relației dintre psihic şi creier 207
2.3. Psihicul ca re-producere a realității naturale 219
2.3.1. *Caracteristicile re-producerii psihice* 219
2.3.2. *Criteriile individualizării re-producerii psihice* 223
2.5.1. *Notele definitorii ale psihicului uman* 224
2.4. Psihicul ca fenomen condiționat şi determinat socio-istoric şi socio-cultural 224
2.4.1. De la socio-istoric şi socio-cultural la psihic 224
2.4.2. De la psihic la socio-istoric şi socio-cultural 226
3. Manifestări neobişnuite ale psihicului 227
3.1. Tipuri de fenomene psihice neobişnuite 227
3.2. încercări de cercetare şi explicare ştiințifică a fenomenelor parapsihologice 229
3.3. Argumente pro şi contra parapsihologici 231
4. Perspective noi de abordare a psihicului 233
4.1. Teoria informației 233
4.2. Cognitivismul 234
4.3. Neo-evoluționismul 238
Bibliografie 240

Capitolul VI
IPOSTAZELE PSIHICULUI 243
1. Conştiința ca ipostază a psihicului 243
1.1. Locul conştiinței în psihologie 243
1.2. Etape în definirea conştiinței 244
1.3. Modele explicativ-interpretative ale conştiinței 248
1.3.1. Modele explicativ-interpretative tradiționale 248
1.3.2. Modele explicativ-interpretative actuale 251
1.4. Discuții şi controverse actuale cu privire la conştiință 258
2. Subconştientul ca ipostază a psihicului 260
2.1. Ce loc ocupă subconştientul în psihologie ? 260
2.2. Două etape în definirea subconştientului 261
2.3. Caracteristicile şi rolurile subconştientului 262
3. Inconştientul ca ipostază a psihicului 263
3.1. Negarea şi afirmarea inconştientului 263
3.2. „Impunerea" inconştientului în psihologie 264
3.3. Definirea inconştientului 267
3.4. Natura şi rolurile inconştientului 268

3.4.1. Natura inconştientului......268
3.4.2. Rolurile inconştientului......269
3.5. Tipuri de inconştient......
270
3.5.1. Inconştientul cerebral......270
3.5.2. Inconştientul colectiv......272
3.5.3. Inconştientul cognitiv......275
4. Relaţia dintre conştient şi inconştient......277
4.1. Probleme generale......277
4.2. Tipuri de relaţii între conştient şi inconştient......278
4.3. Terapii derivate din relaţiile „conştient - inconştient"......279
Bibliografie......279

Capitolul VII
STĂRILE DE CONŞTIINŢĂ......283
1. Stările de conştiinţă - obiect al investigaţiei psihologice......283
1.1. Ce este o „stare de conştiinţă"?......283
1.2. Multitudinea şi varietatea stărilor de conştiinţă......284
1.3. Noul context de abordare a stărilor de conştiinţă......288
2. Stări de conştiinţă modificată......290
2.1. Somnul......290
2.1.1. Natura somnului......290
2.1.2. Somn versus *veghe sau funcţiile somnului*......290
2.1.3. Ce se întâmplă cu reactivitatea neurofiziologică şi psihică în timpul somnului ?......292
2.1.4. Privarea de somn şi insomnia......294
2.1.5. De ce' dormim ? sau teoriile explicative ale somnului......295
2.1.6. Necesitatea studierii somnului......297
2.2. Visul......297
2.2.1. Visul ca stare de mentaţie sau natura psihică a visului......298
2.2.2. Visul - perturbator sau protector al somnului ?......299
2.2.3. Metode obiective de studiere a visului......300
2.2.4. Cum au fost explicate visele ?......303
2.2.5. *Pot fi controlate visele ?*......305
2.3. Hipnoza......307
2.3.1. Hipnoza - fenomen complex şi contradictoriu......307
2.3.2. Hipnoza - stare de somn sau stare de veghe ?......308
2.3.3. Teorii explicativ-interpretative ale hipnozei......310
2.3.4. Legitimitatea hipnozei în dispută......313
3. Căi de acces la stările de conştiinţă modificată......314
3.1. Meditaţia......314
3.1.1. Accepţii......314
3.1.2. Formele meditaţiei......315
3.1.3. Studiul ştiinţific al meditaţiei......316
3.2. Bio-feed-back-ul......317
3.2.1. Ce este bio-feed-back-ul ?......317
3.2.2. Tipuri de bio-feed-back......318
3.2.3. Specificul bio-feed-back-ului......320

3.2.4. Ce se aşteaptă de la bio-feed-back ? 321
3.3. Substanțele psihoactive 322
3.3.1. încercare de definire şi clasificare 322
3.3.2. Efectele substanțelor psihoactive 322
3.3.3. Controverse şi dubii 325
4. Câteva probleme generale ale stărilor de conştiință modificată 327
4.1. Inducere 327
4.2. Efecte 328
4.3. Utilități 328
Bibliografie 329

Capitolul VIII
ABORDAREA „PLANĂ" ŞI „PIRAMIDALĂ" A PSIHICULUI 333

1. Abordarea „plană", „orizontală" a psihicului 333
1.1. Asociaționismul clasic 333
1.2. Variante de asociaționism renovate 336
1.3. Principiile abordării „plane" a psihicului 337
2. Abordarea structural-dinamică a psihicului 338
2.1. Etape în evoluția abordării structural-dinamice a psihicului 338
2.1.1. „Intuiții" din trecut 338
2.1.2. Fundamentarea şi consolidarea abordării structural-dinamice a psihicului 339
2.1.3. Expansiunea şi adâncirea abordării structural-dinamice în psihologia contemporană 343
2.2. Specificul abordării structural-dinamice a psihicului 346
2.2.1. Conceptul de „structură" 346
2.2.2. Demersuri în abordarea structural-dinamică a psihicului 348
2.2.3. Principiile abordării structural-dinamice a psihicului 350
2.3. Dificultățile abordării structural-dinamice a psihicului 350
Bibliografie 351

Capitolul IX
ABORDAREA SISTEMICĂ ŞI SINERGETICĂ A PSIHICULUI 353

1. Premisele abordării sistemice a psihicului 353
1.1. Premise din afara psihologiei 353
1.2. Premise din interiorul psihologiei 360
2. Coordonate sistemice ale psihicului 362
2.1. Conceptul de „sistem" 362
2.2. Psihicul ca sistem: caracteristicile sistemului psihic uman 363
3. Particularitățile abordării sistemice a psihicului 368
3.1. Cerințele abordării sistemice a psihicului 368
3.1.1. Clasificarea tradițională a fenomenelor psihice 369
3.1.2. Clasificarea actuală a fenomenelor psihice 370
3.2. Principiile şi valențele abordării sistemice a psihicului 371
3.2.1. Principiile abordării sistemice 371
3.2.2. Valoare metodologică 371
4. Abordarea sinergetică a psihicului 372

4.1. Ce este sinergetica ? 372
4.2. Principiile abordării sinergetice 374
4.3. încercări de abordare sinergetica a psihicului 375
Bibliografie 377

Capitolul X

CERCETAREA PSIHOLOGICĂ**...379**

1. Probleme generale ale cercetării psihologice 379
1.1. Tipurile cercetării psihologice 379
1.2. Generalizarea disputei dintre cercetarea pură şi cercetarea aplicativă....................383
1.3. Strategii de cercetare psihologică 385
2. Procesualitatea şi problemele cercetării psihologice 386
2.1. Ciclurile cercetării psihologice 386
2.2. Etapele cercetării psihologice 388
2.2.1. Delimitarea domeniului, temei şi problemei de cercetare.................388
2.2.2. *Informarea şi documentarea* 389
2.2.3. Specificarea obiectivelor sau a scopurilor 391
2.2.4. *Formularea ipotezelor şi a variabilelor* 391
2.2.5. Definitivarea metodelor, procedeelor şi tehnicilor de in\ ^stigare..........395
2.2.6. *Alegerea şi descrierea domeniului de aplicare a metodelor* 397
2.2.7. *Aplicarea metodelor şi recoltarea datelor*..................................398
2.2.8. *Prelucrarea datelor recoltate* 400
2.2.9. *Formularea concluziilor*..402
2.2.10. *Validarea concluziilor în vederea generalizării lor*.........................403
2.2.11. Comunicarea sau publicarea rezultatelor şi a concluziilor cercetării.......404
2.2.12. Reluarea întregului ciclu..405
3. Dificultăţile cercetării psihologice; evitarea şi înlăturarea lor 405
3.1. Premise 405
3.2. „Pericole" şi „capcane" în cercetarea psihologică..406
3.2.1. Alegerea (selecţia) subiecţilor 406
3.2.2. Aplicarea metodelor..406
3.2.3. Aşteptările cercetătorului sau „autoprofeţia care se îndeplineşte" 407
3.2.4. Aşteptările subiecţilor sau „ caracteristicile cerute " 407
3.2.5. Administrarea repetată a unui instrument de cercetare......................407
3.2.6. Modificarea subiecţilor în timp..408
3.2.7. Pierderea subiecţilor...409
3.2.8. Comunicarea rezultatelor obţinute..409
3.2.9. Efectul de contaminare..410
3.2.10. Formularea prematură a concluziilor 410
3.3. Modalităţi ameliorative...410
Bibliografie 412

Summary

Psychology 2000: whereto ? or **Instead of a Preface** 21
Bibliography 26

FIRST PART

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGY

Chapter I
PSYCHOLOGY AS SCIENCE AND AS OCCUPATION 33
1. Defining psychology 33
   1.1. Types of definitions 33
   1.2. Integrative trials 36
2. Controversial trends in psychology 38
   2.1. Psychology : science or art? 39
   2.2. Nomothetic, idiographic or idiothetic psychology ? 41
   2.3. Unity or diversity in psychology ? 45
   2.4. Crisis or progress and expansion in psychology? 49
3. Place of psychology among the system of sciences 54
   3.1. Triangular models 54
   3.2. Circular model 55
   3.3. Sciences interpenetration model 56
   3.4. Sciences classification-based model 58
   3.5. Conclusions about the place of psychology among the system of sciences 59
4. Psychology as an occupation 60
   4.1. Occupational starus of psychologist 60
   4.2. Psychologist's functions 62
   4.3. Hiring and integration opportunities for psychologists 63
   4.4. Unemployment among psychologists 64
   4.5. Psychologist professional ethics 64
5. Ideas about psychology's future 67
   5.1. Psychology's future "prophecies" 67
   5.2. Modelling factors for the future of psychology 71
Bibliography 73

Chapter II

OBJECT OF PSYCHOLOGY 77

1. Object of psychology in specialists' dispute 77
   1.1. Psychology : looking for its own object 77
   1.2. Delaying factors in object establishment 78
   1.3. Need for synthesis 81
2. Approaching ways for the object of psychology 83
   2.1. Inner mental life as object of psychology 83
      2.1.1. Introspectionism 83
      2.1.2. Psychoanalysis 86
      2.1.3. Other orientations 90
   2.2. Behavior as object of psychology 90
      2.2.1. Reactions against introspectionism 91
      2.2.2. Tradiţional behaviorism 92
      2.2.3. Neo-behaviorism 95
      2.2.4. *Present opinions concerning behaviorism* 97
   2.3. Activity as object of psychology 99
      2.3.1. "Activity psychology " 99
      2.3.2. Activity as equivalent of "conduite " concept 102
      2.3.3. Activity aspects 103
   2.4. Concrete individual as object of psychology 103
      2.4.1. Individual and unique seif of person as object of psychology 104
      2.4.2. Humanistic psychology about method and methodology 106
3. Final remarks concerning the object of psychology 107
   3.1. Comparative and evaluative landmarks 107
   3.2. Types of solutions on object of psychology problem 110
   3.3. A personal standpoint on the topic 111

Bibliography 112

Chapter III

METHOD AND METHODOLOGY IN PSYCHOLOGY 115

1. Theoretical premises of psychological methods 115
   1.1. Concept of "method" 115
   1.2. Enumerating and classifying the psychological methods 116
2. Main psychological methods 118
   2.1. Observation method 118
   2.2. Experiment method 124
   2.3. Conversation method 133
   2.4. Psychological survey method 134
   2.5. Biographical method 137
   2.6. Life story method 139
   2.7. Activity outcome analysis method 140
   2.8. Psychometric methods 141
   2.9. Modelling and simulation method 146
3. General comments on psychological method 147
   3.1. Psychology methods specificity 147

3.2. Psychology methods objectivity 148
3.3. Effects of surveyer's presence over results 149
4. Psychological methodology 152
4.1. Concept of "methodology" 152
4.2. Psychological methodology components and areas 152
5. Types of psychological methodology 155
5.1. Objective, subjective-interpretative and mixt methodologies 155
5.2. Constraining and non-cons trai ning methodologies 156
6. Method - methodology relation in psychology 157
Bibliography 158

Chapter IV
LAW, EXPLANATION AND THEORY IN PSYCHOLOGY 161
1. îs there any psychological legity? 161
1.1. Controversial standpoints 161
1.2. Instances of psychological laws 163
1.3. Psychological laws specificity 165
2. Explanation in psychology 168
2.1. Description, explanation, forecasting 168
2.2. Understanding, explanation, and law 171
2.3. Interpretation and explanation 175
3. Explanation types and levels 178
3.1. Philosophical classification 178
3.2. Psychological typologies 181
4. Methodological requirements of explanation in psychology 183
4.1. Explicative models selection necessity 183
4.2. Explicative models correlation necessity 183
5. Psychological theory 184
5.1. Concept of "theory" 184
5.2. Psychological theories classification 186
5.3. "Theoretical power" of psychological ideas 188
Bibliography 190

SECOND PART

MIND AS SURVEY AREA FOR PSYCHOLOGY

Chapter V
HUMAN MIND NATURE 197
1. Mind as survey object for psychology 197
1.1. Mind complexity 197
1.2. Mind controversial nature 198
1.3. Consequences over conceiving the object of psychology 200
1.4. Mind defming 201

2. Mind basic characteristics... 202
2.1. Mind as a relaţional life type.. 202
2.1.1. Suppositions 202
2.1.2. Proofs 203
2.2. Mind as a brain function 205
2.2.1. Thesis with high meihodological value 205
2.2.2. Arguments for mind - brain relation... 206
2.2.3. Explicative-interpretative models of mind - brain relation 207
2.3. Mind as natural reality re-producing 219
2.3.1. Mind re-producing characteristics 219
2.3.2. Mind re-producing individualization criteria................................... 223
2.3.3. Defining notes of human mind.. 224
2.4. Mind as socio-historical and socio-cultural determined phenomenon 224
2.4.1. From socio-historical and socio-cultural to mind 224
2.4.2. From mind to socio-historical and socio-cultural 226
3. Unusual mind manifestations 227
3.1. Types of unusual mind phenomena 227
3.2. Scientific survey and explanation trials
of para-psychological phenomena...229
3.3. "For" and "against" para-psychology 231
4. New approaches of mind 233
4.1. Information theory ....:..233
4.2. Cognitivism 234
4.3. Neo-evolutionism 238
Bibliography 240

Chapter VI

MIND HYPOSTASES..243
1. Consciousness as mind hypostasis..243
1.1. Consciousness place in psychology .... .243
1.2. Stages in defining consciousness 244
1.3. Explicative-interpretative models of consciousness 248
1.3.1. Tradiţional explicative-interpretative models..248
1.3.2. Actual explicative-interpretative models 251
1.4. Actual discussion and controversies regarding consciousness.........................258
2. Subconscious as mind hypostasis 260
2.1. What is the place of subconscious in psychology?..260
2.2. Two steps in defining subconscious..261
2.3. Subconscious characteristics and roles..262
3. Unconscious as mind hypostasis 263
3.1. Denying and affirmation of unconscious 263
3.2. Unconscious "imposing" in psychology 264
3.3. Defining unconscious..267
3.4. Unconscious nature and roles 268
3.4.1. Unconscious nature..268
3.4.2. Unconscious roles 269
3.5. Unconscious types..270

3.5.1. Cerebral unconscious 270
3.5.2. Collective unconscious 272
5.5.1. *Cognitive unconscious* 275
4. Conscious - unconscious relation 277
4.1. General problems 277
4.2. Conscious - unconscious types of relations 278
4.3. "Conscious - unconscious" relation derived therapies 279
Bibliography 279

Chapter VII
CONSCIOUSNESS STATES 283
1. States of consciousness : object for psychological investigation 283
1.1. What is a "state of consciousness" ? 283
1.2. States of consciousness multitude and variety 284
1.3. New context for a state of consciousness approach 288
2. Modified states of consciousness 290
2.1. Sleep 290
2.1.1. Sleep nature 290
2.1.2. Sleep vs *awakeness or sleep functions* 290
2.1.3. What happens with neurophysiological and mental reactivity during sleep ? 292
2.1.4. Sleep deprivation and insomnia 294
2.1.5. Why do we sleep ? Or explicative theories of sleep 295
2.1.6. Need for studying sleep 297
2.2. Dream 297
2.2.1. Dream as a state of mentation or the mental nature of dream 298
2.2.2. Dream: disturbing orprotecting sleep ? 299
2.2.3. Objective research methods for dream study 300
2.2.4. How were dreams explained ? 303
2.2.5. Couldbe dreams controlled ? 305
2.3. Hypnosis 307
2.3.1. Hypnosis - as a complex and contradictory phenomenon 307
2.3.2. Hypnosis - sleep state or awakeness state 308
2.3.3. Explicative-interpretative theories of hypnosis 310
2.3.4. Disputing hypnosis legitimacy 313
3. Ways to access the modified states of consciousness 314
3.1. Meditation 314
3.1.1. Approaches 314
3.1.2. Meditation forms 315
3.1.3. Scientific research of meditation 316
3.2. Bio-feed-back 317
3.2.1. What is bio-feed-back ? 317
3.2.2. Types of bio-feed-back 318
3.2.3. Bio-feed-back specificity 320
3.2.4. Expectations from bio-feed-back 321
3.3. Psycho-active substances ....

3.3.1. Defining and classifying aîtempts 322
3.3.2. The effects of psycho-active substances 322
3.3.3. Doubts and controversies 325
4. Some general problems of modified states of consciousness 327
4.1. Inducing 327
4.2. Effects 32a
4.3. Utilities 328
Bibliography 329

Chapter VIII

"PLANE" AND "PYRAMID-LIKE" APPROACHES OF MIND 333

1. The "Plane", "horizontal" approach of mind 333
1.1. Classical associationism 333
1.2. Renewed kinds of associationism 336
1.3. The principles of "plane" approach of mind 337
2. The Structural-dynamic approach of mind 338
2.1. Steps in the evolution of structural-dynamic approach of mind 338
2.1.1. Past "intuitions" 338
2.1.2. Founding and enforcing the structural-dynamic approach of mind 339
2.1.3. Expanding and indepthing the structural-dynamic approach in contemporary psychology 343
2.2. The specificity of the structural-dynamic approach of mind 346
2.2.1. Concept of "structure " 346
2.2.2. Taking steps on structural-dynamic approach of mind 348
2.2.3. The principles of structural-dynamic approach of mind 350
2.2.4. *The difficulties of structural-dynamic approach of mind* 350
Bibliography 351

Chapter IX

SYSTEMIC AND SYNERGETIC APPROACHES OF MIND 353

1. Premises of systemic approach of mind 353
1.1. "Outside" (non-psychological) premises 353
1.2. Psychological premises 360
2. Systemic coordinates of mind 362
2.1. The concept of "system" 362
2.2. Mind as system: characteristics of the human mind system 363
3. Peculiarities of systemic approach of mind 368
3.1. Systemic mind approach requirements 368
3.1.1. Tradiţional classification of mind phenomena 369
3.1.2. Present classification of mind phenomena 370
3.2. Systemic mind approach principles and qualities 371
3.2.1. Systemic approach principles 371
3.2.2. Methodological value 371
4. Synergetic approach of mind 372

4.1. What is synergy? ... 372
4.2. Synergetic approach principles ... 374
4.3. Synergetic mind approach trials ... 375
Bibliography ... 377

Chapter X
PSYCHOLOGICAL RESEARCH ... 379
1. General aspects of psychological research ... 379
1.1. Psychological research types ... 379
1.2. Arguing generalization between "pure" research and applied research ... 383
1.3. Strategies for psychological research ... 385
2. Psychological processuality and problems ... 386
2.1. Psychological research links ... 386
2.2. Steps in psychological research ... 388
2.2.1. Domain, theme, and research problem esîablishment ... 388
2.2.2. Informing or documenting ... 389
2.2.3. *Objecîives or aims* ... 391
2.2.4. *Hypotheses and variables specification* ... 391
2.2.5. Investigaîion methods, proceedings and techniques ... 395
2.2.6. *Choosing and describing the method applying domain* ... 397
2.2.7. *Method applying and data collection* ... 398
2.2.8. *Collected data processing* ... 400
2.2.9. *Conclusion making* ... 402
2.2.10. *Conclusion validation in order to generalize* ... 403
2.2.11. Research results and conclusions publication ... 404
2.2.12. *Restarting the whole procedure* ... 405
3. Psychological research difficulties, avoiding and making them disappear ... 405
3.1. Premises ... 405
3.2. "Danger" and "traps" in psychological research ... 406
3.2.1. Subject selection ... 406
3.2.2. Method applying ... 406
3.2.3. Researcher expectation or " self-fulfdling prophecy " ... 407
3.2.4. Subject expectations or "required characteristics " ... 407
3.2.5. Repeated administration of an instrument ... 407
3.2.6. Subject changing in time ... 408
3.2.7. Subject losing ... 409
3.2.8. Results communication ... 409
3.2.9. Contamination effects ... 410
3.2.10. Pre-mature conclusions ... 410
3.3. Improving modalities ... 410
Bibliography ... 412

Psihologia 2000: încotro ?
sau în loc de
prefață

Titlul formulat pentru rândurile care vor urma este, fără îndoială, pretențios. De altfel, el nici nu exprimă intenția de a face o analiză profundă pentru a desprinde tendințele evoluției viitoare a psihologiei. Dimpotrivă, el reprezintă un simplu pretext pentru autor de a-şi expune câteva dintre constatările şi gândurile din ultima perioadă. Se înțelege de la sine că în vederea elaborării acestei a treia ediții a lucrării noastre am colindat prin mai multe biblioteci, librării, am răsfoit lucrări, reviste, buletine de informare. Două scurte vizite făcute la Paris (în 1997 şi 1998) şi una la Stockholm (în 1999) ne-au oferit prilejul de a intra în contact direct cu cele mai recente apariții din domeniul psihologiei.

Ceea ce frapează în primul rând, la o privire fugară, superficială, la nivel de titluri sau autori, este dihotomizarea publicațiilor psihologice : pe de o parte, întâlnim lucrări de mare anvergură, de sinteze profunde, pe de altă parte, lucrări - le-am numi „uşoare" - de popularizare a psihologiei. Rosenzweig, Leiman şi Breedlove au publicat în 1999 o impresionantă psihologie biologică *(Biological Psychology. An introduction îo Behavioral, Cognitive and Clinical Neurosciences)*, conținând capitole referitoare la: fundamentele biologice ale comportamentului, evoluția şi dezvoltarea sistemului nervos, percepție şi acțiune, reglarea comportamentului, emoții şi dezordini mintale, neuro-ştiințele cognitive. Sternberg a editat, tot în 1999, două lucrări pe problematica cogniției şi creativității *(The Nature of Cognition; Handbook of Creativity)*. Aceasta din urmă cuprinde cele mai reprezentative studii cu privire la conceptul de creativitate, metode de studiere a creativității, originile creativității, creativitatea, eul şi mediul, cercetări speciale asupra creativității (creativitatea organizațională). în Franța a apărut, între 1992 şi 1995, un voluminos *Cours de psychologie*, sub redacția lui Ghiglione şi Richard, cuprinzînd informații cu privire la: origini şi baze (voi. I); metode şi metodologie (voi. II); domenii de cercetare şi teorii (voi. III); măsurări şi analize (voi. IV); structuri şi activități (voi. V); procese şi aplicații (voi. VI). La noi în țară, Tatiana Slama-Cazacu a publicat în 1999 o prestigioasă lucrare *(Psiholingvistica. O ştiință a comunicării)* conținând cercetări de-o viață ale autoarei, integrate în ansamblul cunoaş-terii psiholingvisticii mondiale. Nivelul înalt de elaborare teoretică, noutatea paradigmelor avansate, aparatul metodologic sofisticat, amploarea şi profunzimea temelor abordate, pertinența, dar şi prudența concluziilor formulate care caracterizează toate aceste lucrări şi desigur altele, neenumerate, exprimă progresul cunoaşterii psihologice, stadiul atins de ea acum, la sfârşitul mileniului. Probabil că în acest ultim an al mileniului doi numărul lucrărilor cu caracter de bilanț sau de sinteză va creşte considerabil.

La polul opus se află acele lucrări care încearcă să transmită şi altora experienţa de viaţă a autorilor lor, să ne înveţe cum să trăim mai bine, cum să devenim mai fericiţi, cum să fim mai interesanţi, cum să acţionăm mai inteligent etc, etc. Iată câteva dintre acestea: Edward De Bono (1998) *Cum să fii mai interesant;* Susan Forward (1999) *Când iubitul dumneavoastră este un mincinos*; Max Landsberger (1999) *Inspiră-te pe tine şi pe alţii* etc. „Sfaturile" sau „îndemnurile" din aceste lucrări nu depăşesc, de cele mai multe ori, nivelul bunului-simţ, al psihologiei empirice. Ele sunt *localizate, particularizate, situaţionale,* se potrivesc anumitor tipuri de oameni, din anumite culturi, cu mentalităţi şi prejudecăţi specifice. De aceea, încercarea de a le prezenta ca fiind universal valabile, demne de urmat de oricine şi mai ales de oriunde este hazardată. Cu un optimism desuet, cu o naivitate debordantă ni se propun tot felul de reţete a căror respectare ar garanta succesul. Mai curios este faptul că autorii unor asemenea cărţi ne asigură că fericirea sau viaţa mai bogată se obţin prin parcurgerea doar a câtorva paşi, între cinci şi zece. La Ellis Dave (1998) viitorul poate fi realizat în 5 trepte : *commit* (a face); *create* (a crea); *construct* (a construi); *carry out* (a realiza); *celebrate* (a celebra). John Chaffee (1998) preconizează 8 paşi către împlinirea în viaţă (gândiţi critic ; trăiţi creator; alegeţi liber ; rezolvaţi eficient problemele ; comunicaţi eficient; analizaţi chestiuni complexe; dezvoltaţi valori superioare; folosiţi relaţiile cu alţii). Mai prudenţi, Sam Deep şi Lyle Sussman (1990) propuneau 1600 de idei şi sfaturi utile pentru oricine doreşte ca eficienţa muncii sale să crească. Puţine sunt lucrările din această categorie care au o fundamentare ştiinţifică mai solidă. Daniel Goleman, autorul conceptului de inteligenţă emoţională, publică în 1998 o lucrare în care arată cum trebuie să se lucreze cu inteligenţa emoţională, iar Stephen R. Covey, autorul lucrării *Eficienţa în 7 trepte,* publică în 1999 o alta, *Living the 7habits* (Trăind cele 7 obişnuinţe), cuprinzând informaţii utile despre individ, familie, căsătorie, comunicare, educaţie, locul de muncă, conducerea organizaţiilor. Vrem să fim bine înţeleşi! Nu desconsiderăm aceste tipuri de lucrări, credem însă că fără o fundamentare ştiinţifică pertinentă ele ar putea contribui la o deformare a imaginii publicului cu privire la ceea ce înseamnă psihologia autentică, la posibilităţile, dar şi la limitele ei. N-ar fi exclus să se ajungă la impresia că cineva poate să devină psiholog fără o pregătire specială şi aprofundată. Pe specialişti, asemenea cărţi i-ar putea împinge spre facil şi superficial, spre aplicarea unor „reţete" care, nefiind susţinute de temeiuri ştiinţifice, ar conduce la efecte dintre cele mai nedorite. Vor continua să apară astfel de lucrări? Fără îndoială că da. Credem totuşi că în viitorul apropiat aspectul de confesiuni, de simple relatări a unor experienţe personale - e adevărat, uneori reuşite - se va diminua, lucrările de tipul celor enumerate căpătând din ce în ce mai mult caracterul unor lucrări accesibile, de popularizare a unor descoperiri şi consideraţii teoretice sofisticate.

Un alt aspect care ne-a frapat şi pe care l-am aflat dintr-o discuţie cu un doctorand al meu, aflat în prezent la specializare în SUA, a fost noua orientare a psihologiei americane. Este vorba despre reîntoarcerea la darwinism, la explicaţia evoluţionistă, care a condus în ultimul deceniu la apariţia psihologiei evoluţioniste, mai exact, spun eu, *neo-evoluţioniste,* deoarece psihologia evoluţionistă a fost o orientare în psihologia europeană a celei de-a doua jumătăţi a secolului al XlX-lea şi a începutului de secol XX. Tonul 1-a dat filosofia. După ce pragmatismul şi apoi behaviorismul au izgonit conştiinţa şi din filosofie, şi din psihologie, problematica acesteia (natură, caracteristici şi mai ales evoluţie) îi fascinează acum pe autorii americani. După ce darwinismul a fost considerat

periculos, prin urmare blamat şi respins, principalele idei ale evoluționismului darwinist (selecția naturală, evoluția speciilor, adaptarea la mediu, lupta pentru existență) sunt redescoperite şi ridicate astăzi la rang de mare cinste. Interesant este faptul că deşi multă vreme filosofia şi psihologia au evoluat continuu în direcții atât de neaşteptate, ele fiind, după cum se exprimă un autor, ca două triburi nomade rătăcind prin deşert, câteodată înfruntându-se şi schimbând câteva focuri, iar apoi pornind în direcții diferite, astăzi atât una, cât şi alta s-au reîntâlnit tocmai în studiul a ceea ce părăsiseră de mult: conştiința. „Cercetătorii se întrec în a explora acest domeniu regăsit, şi câte o importantă descoperire empirică este făcută acum aproape în fiecare lună. Mulți cred că un mare capitol se deschide în istoria psihologiei" (Baars, 1998, p. 119). Neo-evoluționismul, prin reabilitarea totală a conştiinței, va fi, fără îndoială, una dintre direcțiile importante spre care se îndreaptă psihologia viitorului.

Lectura unui articol publicat de Mark R. Rosenzweig într-un număr recent din *American Psychologist* (voi. LIV, nr. 4, 1999) ne-a atras atenția asupra unei probleme relativ contradictorii cu privire la psihologia contemporană. Rosenzweig, unul dintre psihologii implicați de mai bine de 40 de ani în studiul activ al psihologiei pe plan internațional, arată că deşi psihologia a înregistrat progrese remarcabile, deşi ea continuă să se schimbe în ritm susținut în întreaga lume, nu este suficient de bine receptată de publicul larg. Cu alte cuvinte, Rosenzweig ridică problema „imaginii publice" a psihologiei sau, cum ar spune psihologii sociali, problema reprezentării sociale a psihologiei. El citează câteva fapte semnificative. De pildă, o corespondentă care comunică în mod regulat cu agențiile americane guvernamentale îşi exprima îngrijorarea în ce priveşte lipsa de încredere a publicului în psihologi şi în procedeele aplicate de aceştia. Principala imagine publică a unui psiholog, considera corespondenta respectivă, este aceea a unui terapeut care se angajează într-un îndelung proces analitic fără nici o garanție de succes sau aceea a unei „gazde" de talk-show-uri radiofonice ce oferă sfaturi de bun-simț celor care telefonează. Cred, de asemenea, spunea în continuare corespondenta citată, că este un stigmat al psihologiei ce provine de la stigmatul pe care oamenii îl au față de bolile mintale. într-un raport al Consiliului Australian de Cercetare se sublinia responsabilitatea mare a psihologilor în formarea unei opinii corespunzătoare a publicului cu privire la psihologie, deoarece există multe interpretări greşite, în opinia publică, ale naturii psihologiei şi deoarece aplicațiile necorespunzătoare ale cunoaşterii psihologice sunt periculoase. Rosenzweig mărturiseşte că în timpul Congresului Internațional de Psihologie de la Montreal din 1996, un ziar local explica cititorilor lui că scopul unui congres internațional de psihologie este să ajute psihologii să vină în contact cu pacienții din alte țări şi culturi. „în mod evident, scria Rosenzweig, înțelegerea psihologiei de către public şi de către presă are încă drum lung de parcurs" (Rosenzweig, 1999, p. 254). S-ar putea ca situația descrisă de Rosenzweig să fie şi mai critică. Dacă ea se prezintă astfel în țările avansate din punct de vedere economic, în care psihologia are un loc bine stabilit, cel puțin la nivel instituțional, este foarte probabil ca în societățile aflate în tranziție sau în curs de dezvoltare ea să fie mult mai dramatică. Pozițiile de ignorare sau chiar de negare se împletesc cu cele de supra- sau subevaluare a rolului psihologiei şi al psihologilor în viața publică. Ce s-ar putea face pentru a contribui la elaborarea unor reprezentări sociale adecvate cu privire la psihologie şi psihologi ? Rosenzweig se referă la câteva măsuri întreprinse sau care urmează să fie finalizate în viitorul apropiat: elaborarea unor programe ce încurajează relatarea documentată şi corectă a cercetării

psihologice în ştirile de presă (Anglia, Spania); acordarea de premii naționale psihologilor (SUA, Canada, Egipt); publicarea în presa de specialitate a unor articole referitoare la situația psihologiei internaționale (în *American Psychologist* au apărut astfel de materiale în numerele din iulie 1998 şi ianuarie 1999); elaborarea unui *Manual internațional de psihologie* editat de Mark Rosenzweig şi Kurt Pawlik, ce va apărea în anul 2000 şi va cuprinde 30 de capitole acoperind în întregime principalele preocupări ale psihologiei, manual al cărui scop va fi să ofere publicului larg, funcționarilor agențiilor internaționale şi ai departamentelor guvernamentale informații cu privire la psihologia modernă şi să risipească concepțiile greşite despre psihologie; organizarea unei expoziții itinerante cu tema „Psihologia : este mai mult decât credeți" ; înființarea unei reviste *{Psihologul internațional)* care va publica informații despre psihologia din întreaga lume etc, etc. Asemenea măsuri ar fi bine venite şi în România, unde reprezentarea socială a psihologiei, aşa cum au arătat unele lucrări de licență ale studenților, este destul de precară. Noi credem că profesionalizarea autentică a viitorilor psihologi, angajarea acestora în cercetarea adevăratelor probleme personale şi sociale, instrumentarea lor cu metode, procedee şi tehnici de lucru solid fundamentate ştiințific, teoretic, şi nu cu tehnica în sine, care, aplicată oarecum automat, ar putea conduce la efecte contrare celor scontate, în fine, sporirea responsabilităților celor care utilizează psihologia ar contribui, poate, la crearea premiselor formării unor reprezentări sociale corecte şi viguroase despre psihologie şi despre slujitorii ei, psihologii.

*
*   *

De ce am elaborat această a treia ediție a lucrării noastre ? Mai multe considerente au „împins" către un asemenea demers. Iată-le :

mai întâi, *accesibilizarea* lucrării, fapt pe care l-am realizat nu după cum s-ar crede la prima vedere, prin renunțarea Ia unele informații, prin eliminarea lor din text, ci, dimpotrivă, prin organizarea şi structurarea logică a celor existente, concomitent cu introducerea unor informații noi şi mai ales a unor legături, a unor treceri fireşti de la un conținut informațional la altul;

- apoi, accentuarea caracterului de *sinteză* al lucrării, oferind atât puncte de vedere şi concepții contradictorii, divergențe cu privire la unele probleme abordate, cât şi concepțiile în care se întâlneşte tendința de soluționare a lor, de unificare a ceea ce în mod natural şi firesc este diferențiat şi diversificat;
- în al treilea rând, *actualizarea,* aducerea la zi a informațiilor cu privire la problematica tratată, cu atât mai mult cu cât progresul informațional în anumite domenii este de-a dreptul fascinant, optica de abordare a unor probleme fiind nouă nu numai ca urmare a schimbărilor înregistrate în orientările psihologice cunoscute, ci şi datorită apariției unor noi orientări în psihologie ;
- în sfârşit, punerea la dispoziția doritorilor (publicului larg, începătorilor în ale psihologiei, specialiştilor psihologi, pedagogi, sociologi, asistenți sociali etc.) a informațiilor menite a contribui la formarea unor *reprezentări sociale corecte* (a lor sau a altora) despre psihologie şi psihologi, despre ceea ce *poate* sau *nu poate încă* să ofere această disciplină.

* *

Prima parte a lucrării a suferit mai puţine schimbări, capitolele I, al H-lea, al IV-lea suportând doar adăugiri şi sistematizări sau resistematizări ale informaţiilor. Cât priveşte capitolul al III-lea, acesta a fost astfel refăcut încât să corespundă mai bine titlului pe care îl poartă *(Metodă şi metodologie în psihologie).* Am simţit nevoia de a detaşa informaţiile referitoare la metode de cele referitoare la metodologie, pentru ca în final să obţinem relaţia dintre metodă şi metodologie. Celelalte informaţii prezente în vechiul capitol şi-au găsit locul în capitolul final al lucrării. Tot în acest capitol am elaborat un paragraf nou, în care am creionat câteva comentarii generale cu privire la metodele psihologiei, strângând la un loc informaţia împrăştiată în vechiul capitol.

Partea a doua a lucrării a fost supusă unor transformări mai mari. Am intenţionat diferenţierea mai clară a aspectelor ontologice (existenţiale) ale psihicului de cele epistemologice (referitoare la modul de abordare a psihicului). Ca urmare, în capitolul al V-lea am tratat *Natura psihicului uman* preluând cea mai mare parte a materialului din ediţia veche, la care am adăugat un paragraf cu privire la neo-evoluţionism. Capitolul al Vl-lea cuprinde *Ipostazele psihicului* (conştient, subconştient, inconştient), prezentate şi analizate distinct, fiecare dintre ele cu propriile probleme. Capitolul al VH-lea prezintă dintr-o perspectivă extinsă şi mult mai organizată *Stările de conştiinţă.* Cele patru moduri de abordare a psihicului au fost cuplate două câte două: *Abordarea „plană " şi „piramidală" a psihicului* (în capitolul al VUI-lea), respectiv *Abordarea sistemică şi sinergetică a psihicului* (în capitolul al IX-lea). Am considerat util să adăugăm un capitol nou (capitolul al X-lea, *Cercetarea psihologică)* în care să condensăm o mare cantitate de informaţii referitoare la tipurile de cercetare psihologică, la ciclurile şi etapele cercetării psihologice, precum şi la dificultăţile şi „capcanele" care pot apărea în derularea cercetării psihologice, sugerând totodată şi câteva modalităţi ameliorative. Sperăm că acest capitol va fi un bun ghid pentru studenţii care îşi elaborează lucrările de licenţă sau pentru tinerii cercetători.

De bună seamă că lucrarea are şi neîmpliniri. Probabil că unele informaţii n-au fost descoperite, pe lângă altele am trecut cu uşurinţă, existând cu siguranţă şi informaţii ignorate. Cum însă orice început are şi un sfârşit, punem aici punct travaliului nostru, cu speranţa că altădată sau altcineva îl va relua, îl va duce mai departe, îl va perfecţiona. Nu încheiem însă înainte de a le mulţumi colaboratorilor apropiaţi, care ne-au ajutat cu multă dăruire să depăşim cu bine dificilele probleme care apar inevitabil pe drumul elaborării oricărei cărţi, deci şi a celei de faţă.

Autorul Bucureşti, 8-9
ianuarie 2000

Bibliografie

BAARS, B.S. (1998), „Book Reviews: Chalmers, D.J. (1996), *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory", American Journal of Psychology,* voi. CXI, nr. 1.

CHAFFEE, S. (1998), *The Thinker's Way. 8 Steps to a Richer Life,* Brown and Company, Boston, New York (vezi şi traducerea în limba română: *O călăuză sigură. Opt paşi către împlinirea în viaţă*, Editura Curtea Veche, Bucureşti, 1999). COVEY, S.R. (1999), *Living the 7Habits. Stories ofCourage and Inspiration,* Simon & Schuster, Rockefeller Center.

DE BONO, E. (1998), *How to be more interesting,* Penguin Books, London. DEEP, S., SUSSMAN, L. (1990), *Smart moves,* Addison-Wesley Publishing Company, Reading (vezi şi traducerea în limba română : *Să acţionăm inteligent,* Editura Polimark, Bucureşti.

ELLIS, D. (1998), *Creating Your Future. 5 Steps to the Life of Your Dreams,* Houghton Mifflin, Boston, New York.

FORWARD, S. (1999), *When Your Lover îs a Liar,* Harper Collins Publishers, New York.

GHIGLIONE, R., RICHARD, J.-F. (sous la direction de) (1992-1995), *Cours de psychologie,* Dunod, Paris, voi. I-VI.

GOLEMAN, D. (1998), *Working with emoţional intelligence,* Bloomsbury, London.

LANDSBERGER, M. (1999), *The Tao of Motivation. Inspire Yourself and Others,* Harper Collins Publishers, London. ROSENZWEIG, M.R., LEIMAN, A.L., BREEDLOVE, S.M. (1999), *Biological Psychology: An Introduction to Behavioral, Cognitive, and Clinica! Neurosciences,* Sinauer Associates, Inc., Sunderland, Massachusetts. ROSENZWEIG, M.R. (1999), „Continuity and Change in the Development of Psychology Around the World", *American Psychologist,* voi. LIV, nr. 4.

SLAMA-CAZACU, T. (1999), *Psiholingvistica: O ştiinţă a comunicării,* Editura ALL, Bucureşti.

SMITH, J.A., HARRE, R., VAN LANGENHOVE, L. (1995), *Rethinking Psychology,* Sage Publications, London.

STERNBERG, R.J. (ed.) (1999), *Handbook of Creativity,* University Press, Cambridge.

STERNBERG, R.J. (ed.) (1999), *The Nature of Cognition,* A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, London.

PARTEA INTAI

PROBLEME TEORETICO-METODOLOGICE ALE PSIHOLOGIEI

I. PSIHOLOGIA CA ŞTIINȚĂ ŞI CA PROFESIE 33
II. OBIECTUL PSIHOLOGIEI 77
III. METODĂ ŞI METODOLOGIE ÎN PSIHOLOGIE 115
IV. LEGE, EXPLICAȚIE ŞI TEORIE ÎN PSIHOLOGIE 161

Psihologia este o ştiinţă al cărei destin nu a fost deloc simplu şi linear, ci mult mai frământat şi mai dramatic decât al altor ştiinţe. Ea a cunoscut perioade de avânt şi stagnare, de înălţări şi căderi, de calm şi destindere, dar şi de încordare şi încrâncenare, în legătură cu ea au fost formulate cele mai frapante paradoxuri. S-a afirmat despre originea psihologiei că este nedeterminată (unii cred că termenul de psihologie ar fi fost folosit pentru prima dată în 1590 de Goclenius, un profesor din Marburg, alţii - în 1696, de Leibniz (1646-1716); în fine, sunt şi autori care îl „împing" spre 1732-1734 şi îl leagă de numele lui Christian Wolf (1679-1754), care 1-a folosit în titlul a două dintre lucrările sale - *Psihologia empirica* şi *Psihologia rationalis).* S-a spus despre obiectul psihologiei - dacă există - că ar fi nebulos, i s-au pus la îndoială legile, i-au fost contestate metodele, considerate nesigure. Or, dacă o ştiinţă nu are un obiect propriu de cercetare, dacă ea nu este capabilă să descopere şi să formuleze legile fenomenelor investigate, dacă nu dispune de un ansamblu de metode, tehnici şi procedee de cercetare, mai poate fi ea numită ştiinţă? Fără îndoială că nu.

Când psihologia a fost considerată ca făcând parte din rândul ştiinţelor, s-a afirmat despre ea că ar fi o „ştiinţă hibrid". Este de neînţeles cum doi autori americani (Frank B. McMahon şi Judith W. McMahon), care au publicat o lucrare voluminoasă referitoare la problematica psihologiei, au păstrat titlul de *Psihologia - o ştiinţă hibrid* chiar şi la a cincea ediţie, apărută relativ recent (în 1986). Apoi, este firesc ca într-o masivă enciclopedie a psihologiei editată de Raymond Corsini în două ediţii succesive (1984; 1994), la termenul de pseudoştiinţă să întâlnim enumerate astrologia, numerologia, frenologia, fiziognomonia, chiromanţia, demonologia, dar nu mai este firească înca-drarea în rândul pseudoştiinţelor a grafologiei sau a parapsihologici. Chiar dacă în aceste domenii informaţiile sunt destul de sărăcăcioase şi incerte, chiar dacă accesul acestor fenomene la statutul de ştiinţă este întârziat, a le exclude cu totul din domeniul preocupărilor ştiinţifice ar fi o eroare. Aceasta cu atât mai mult cu cât ele există, deşi sunt inexplicabile deocamdată, şi au o mare utilitate practică. Expertiza grafologică este, de exemplu, de mare ajutor în justiţie. Atitudinea contradictorie faţă de asemenea fenomene apare şi din cauza faptului că, pe de o parte, ele sunt trecute printre domeniile pseudoştiinţifice, iar pe de altă parte, atunci când sunt prezentate distinct (în cadrul termenului de percepţie extrasenzorială sau de parapsihologic), li se acordă o semnifi-caţie deosebită şi se aduc argumente, uneori convingătoare, cu privire la necesitatea investigării lor.

Psihologia a fost comparată cu viaţa omului - şi, aşa cum omul are o biografie, şi psihologia îşi are propria ei biografie. Numai că biografia psihologiei, prin avatarurile ei, s-a individualizat în raport cu biografia altor ştiinţe. Nu întâmplător s-au scris şi o serie de lucrări dedicate drumului sinuos al psihologiei. Psihologul român Vasile Pavelcu (1900-1991) a publicat o *Dramă a psihologiei* în două ediţii, una apărută în 1965, alta în 1972. „Nu este o simplă metaforă când vorbim despre viaţa, biografia unei ştiinţe,

despre strădania şi zbuciumul ei, despre căderile şi înălţările, durerile şi triumfurile, încordările şi destinderile, conflictele şi împăcările ei, adică despre «drama» pe care o poate trăi şi o trăieşte orice om de ştiinţă. Frământările dramatice ale omului de ştiinţă sunt ale ştiinţei înseşi şi invers" (Pavelcu, 1972, p. 12). Autorul îşi „construieşte" intenţionat lucrarea ca pe o adevărată dramă: în actul întâi el afirmă: psihologia nu este ştiinţă ; psihologia nu are metode ; nu există legi în psihologie ; în actul al doilea „urcă? treptat spre obiect, metodă şi legitate în psihologie, pentru ca în final, în epilog, să deschidă o nouă contradicţie, spune autorul, de fapt tot o dramă, ca şi celelalte de până acum: pe de o parte, contradicţia dintre subestimarea valorii ştiinţifice sau sociale a psihologiei şi posibilităţile ei, pe de altă parte, conflictul dintre natura cerinţelor şi caracterul particular al psihologiei. în primul caz, psihologiei „nu i se cere ceea ce poate da", iar în al doilea „i se pretinde altceva decât ceea ce poate oferi". Autorul este însă convins că „noua sinteză a poziţiilor contradictorii va reduce tensiunea dramatică existentă" (Pavelcu, 1972, p. 312). Se sugerează, în felul acestea, dialectica spiralei destinului psihologiei.

Cu mult înaintea lui Pavelcu, alţi autori s-au interesat de destinul întortocheat şi dramatic al psihologiei. După opinia psihologului german Herman Ebbinghaus (1850-1909), drama psihologiei constă în aceea că „are trecut lung, dar istorie scurtă" (Ebbinghaus, 1920, p. 4). Acestea erau cuvintele cu care el îşi începea un *Manual de psihologie* apărut în 1908 şi apoi în mai mult ediţii succesive, pentru ca, în 1920, să fie tradus şi în limba română cu o prefaţă de Constantin Rădulescu-Motru (1868-1957). Afirmaţia pare paradoxală: să însemne aceasta că există un trecut neistoric sau că trecutul de până la istoria unei ştiinţe este preistorie, adică perioadă neştiinţifică a ei? Cu alte cuvinte, psihologia a apărut în secolul al XlX-lea o dată cu înfiinţarea primului laborator de psihologie experimentală de Wundt în 1879 la Leipzig în Germania sau în secolul al IV-lea î.e.n., paternitatea ei revenindu-i lui Aristotel şi lucrării lui *Despre suflet* ? Oare atâtea şi atâtea secole de filosofare să nu conteze în biografia psihologiei ? Este greu de conceput un trecut neistoric. La fel de dificilă este şi considerarea preistoriei ca fiind neştiinţifică. Aşa încât dilema sugerată de Ebbinghaus este aparentă. în realitate, „atât trecutul, cât şi istoria psihologiei sunt tot atât de lungi ca şi ale altor ştiinţe. Şi într-un caz, şi în altul, istoria psihologiei începe cu trecutul ei" (Pavelcu, 1972, p. 50).

Nu numai psihologia îşi are însă drama sa, ci şi cel care o practică, psihologul. Georges Politzer (1903-1942), filosof şi psiholog francez de origine română, considera că atributul de „ştiinţifică" se potriveşte activităţii psihologului la fel de puţin ca şi calitatea de creştin sălbaticului evanghelizat. Pierre Greco, încercând să analizeze epistemologia psihologiei dintr-o perspectivă istorică, era nevoit să constate că „nenorocirea psihologului este de a nu fi sigur că face ştiinţă şi, dacă o face, de a nu fi sigur că aceasta este psihologie" (Greco, 1967, p. 937).

Deşi mult atenuată, drama psihologiei continuă şi astăzi. Altfel nu ne-am putea explica de ce apar cărţi intitulate „Regândirea psihologiei" sau „Regândirea metodelor psihologiei" (vezi Smith, Harre" şi Van Langenhove, *Rethinking Psychology,* 1995; Smith, Harre, Van Langenhove, *Rethinking'Methods in Psychology,* 1995). Termenii *regăndire, redefinire, revizuire, reevaluare* sunt frecvent utilizaţi în titlurile unor lucrări, studii şi articole publicate în ultima vreme, indiferent dacă este vorba despre diversele orientări psihologice, despre obiectul şi metodele psihologiei sau despre problemele ei particulare. De exemplu, Gregory A. Kimble (1997) întreprinde o ingenioasă

„retrospectivă revăzută" asupra behaviorismului lansat de J.B. Watson; Mecca Chiesa (1998) este interesat de „regândirea fundamentului ştiinţific al psihologiei" ; Marcel Gauchet (1998) publică un eseu de psihologie contemporană intitulat *Inconştientul în redefinire*. La toate acestea se adaugă disputa dintre *modernism* şi *postmodernism*. S. Kvale editează în 1992 o sinteză asupra problematicii postmodernismului în psihologie. „Psihologia este copilul modernităţii", se afirmă la un moment dat (Kvale, 1992, p. 39). Să înţelegem de aici că psihologia matură, ajunsă în stadiul de adult, este produsul postmodernismului ? Oricum, între modurile de practicare a psihologiei în cele două „ere" există o mare diferenţă. „înainte, psihologia era fundată pe concepţia subiecţilor individuali, cu viaţa lor interioară. în era postmodernă omul s-a descentrat, subiectul individual s-a dizolvat în structuri lingvistice şi ansambluri de relaţii" *{ibidem*, p. 40). Spre sfârşitul lucrării', ni se spune că psihologia actuală este „formal-computaţională, ipotetico-deductivă" *(ibidem,* p. 197).

O asemenea situaţie dramatică a psihologiei şi a psihologului, cu angoasele, dilemele şi paradoxurile lor, ne-au determinat să începem lucrarea cu analiza unor probleme generale, teoretico-metodologice ale psihologiei ca ştiinţă, dar şi ca profesie, practicată din ce în ce mai mult în ultimul timp. Cum este şi firesc, în această primă parte vom debuta cu creionarea încercărilor de definire a psihologiei, cu evidenţierea câtorva tendinţe mai semnificative din evoluţia trecută şi actuală a psihologiei, precum şi cu schiţarea direcţiilor evoluţiei viitoare (capitolul I). Apoi, dat fiind faptul că problematica obiectului psihologiei, a metodelor şi metodologiilor de cercetare, precum şi aceea a legilor, explicaţiei şi teoriei în psihologie reprezintă condiţii indispensabile pentru legitimarea unui domeniu ca ştiinţă, ne vom opri asupra acestor aspecte, încercând să stabilim coordonatele fundamentale ale psihologiei ştiinţifice contemporane (capitolele al II-lea, al III-lea şi al IV-lea). Fără a insista în mod deosebit asupra prezentării de sine stătătoare a unor şcoli sau orientări psihologice, vom puncta, acolo unde va fi cazul, contribuţiile acestora la progresul psihologiei. Vom contura în felul acesta cadrul problematic absolut necesar înţelegerii locului şi rolului psihologiei contemporane în contextul ştiinţelor socio-umane şi în raport cu solicitările ce-i sunt adresate şi cărora, prin mijloace proprii, va trebui să le facă faţă.

Bibliografie

CHIESA, M. (1998), „Beyond mechanism and dualism: Rethinking the scientific foundations of psychology", *British Journal of Psychology,* nr. 89. CORSINI, R.J. (ed.) (1984, 1994), *Encyclopedia of Psychology*, John Wiley & Sons, New York,
voi. MV.
EBBINGHAUS, H. (1920), *Manual de psihologie,* Institutul Grafic „Lumea Nouă", Bucureşti.
GOUCHET, M. (1998), „Essai de psychologie contemporaine. L'inconscient en red6finition",Le *debat: histoire, politique, sociâti,* nr. 100. GRECO, P. (1967), „Epistemologie de la psychologie", in: PIAGET, J. (sous la direction de),
Logique et connaissance scienîifique, Gallimard, Paris. KIMBLE, A.G. (1997), „John B. Watson's Behaviorism. A Retrospective Rewiew", *Contemporary Psychology,* voi. XLII, nr. 1. KVALE, S. (ed.) (1992), *Psychology and postmodernism,* Sage Publicat'ons, London.

McMAHON, F.B., McMAHON, J.W. (1986), *Psychology: the hybrid science,* The Dorsey Press, Chicago.
PAVELCU, V. (1972), *Drama psihologiei,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.
POLITZER, G. (1947), *La crise de la psychologie contemporaine,* Editions Sociales, Paris.
SMITH, J.A., HARRE, R., VAN LANGENHOVE, L. (1995), *Rethinking Methods in Psychology,* Sage Publications, London.

Capitolul I

PSIHOLOGIA CA ŞTIINȚĂ SI CA PROFESIE

1. Definirea psihologiei

Răspunsul la întrebarea „Ce este psihologia?" nu este chiar atât de uşor de dat după cum pare la prima vedere. Dacă vom consulta, fie şi sumar, lucrări mai vechi sau mai noi dedicate psihologiei, vom întâlni nenumărate şi extrem de diverse definiții date psihologiei, fiecare accentuând unul sau altul dintre aspectele caracteristice acestui domeniu al cunoaşterii umane. Totuşi, nu este greu să remarcăm că între definițiile formulate există şi asemănări, fapt ce oferă posibilitatea subsumării lor unor adevărate *tipuri*. Prin urmare, în acest prim paragraf vom stărui mai întâi asupra principalelor tipuri de definiții ale psihologiei desprinse din literatura de specialitate, apoi asupra necesității de integrare a lor.

1.1. Tipuri de definiții

• *Definiții tip butadă.* Max Meyer arăta că psihologia este „ştiința studiată de psihologi". Lăsând la o parte caracterul vicios al definiției, întrucât consideră psihologia obiect de studiu al psihologului, iar pe psiholog - om care studiază psihologia, nu putem să nu remarcăm o oarecare utilitate a ei. Atâta vreme cât concepțiile cu privire la conținutul psihologiei diferă de la un autor la altul, studierea acestei varietăți şi diversități s-ar putea să nu fie lipsită de interes. Şocantă poate părea şi o altă definiție : „Psihologia este ştiința comportamentului studenților din primul ciclu" (McNemar, 1946, p. 333). Ea reprezintă însă o ironie, dacă nu chiar o critică severă la adresa psihologilor care îşi alegeau drept subiecți pentru investigațiile lor pe cei mai disponibili şi mai la îndemână: studenții (numai băieți) la psihologie din anii începători. La *fel* de *şocantă este şi o altă definiție:* „Psihologia *este* ştiința comportamentului şobolanului alb" (vezi Parot şi Richelle, 1995, p. 135). Aceasta este însă o acuză gravă adusă psihologilor care preferau să utilizeze în cercetările lor animale (mai ales şobolani albi), legitățile descoperite prin studierea acestora fiind mai apoi extinse asupra comportamentului uman. Cu tot caracterul lor ironic şi acuzator, definițiile tip butadă au marele merit de a recunoaşte caracterul de ştiință al psihologiei, fapt care nu este deloc de neglijat în condițiile în care legitimitatea psihologiei ca ştiință era contestată.

- *Definiții tip metaforă.* Acestea își au originea în constatările contradictorii ale cercetărilor psihologice. Astfel, investigarea funcțiilor psihice inferioare (senzații, percepții, timp de reacție etc), care sunt relativ ușor observabile, i-a condus pe unii autori spre evidențierea existenței unor regularități și generalități ale manifestării lor, în timp ce studierea funcțiilor și proceselor psihice superioare (afectivitatea, motivația, voința etc.) a permis altora sesizarea caracterului lor unic, singular. în aceste condiții, imediat a apărut dilema: psihologia este știință sau artă ? în afara partizanatului într-un sens sau altul, unii susținând și argumentând legitimitatea psihologiei ca știință, alții, dimpotrivă, faptul că psihologia ar trebui încadrată în rândul artelor, s-a conturat și un al treilea tip de răspuns : „Psihologia este o știință ce trebuie făcuta cu artă". Deși exprimarea este sugestivă, valabilă de altfel nu numai pentru psihologie, ci și pentru alte domenii de activitate, ea rămâne totuși o metaforă. Cum, de altfel, tot o metaforă rămâne și afirmația cu care Vasile Pavelcu își încheia un amplu studiu dedicat „dramei" psihologiei ca știință: „Psihologia este o lumină indispensabilă înțelegerii, apropierii și ascensiunii umane" (Pavelcu, 1972, p. 312). Mai recent, Kirk J. Schneider (1998) definea psihologia ca „știință a inimii", militând totodată pentru reîntoarcerea psihologiei la romantism, la intuiții, afectivitate, la profunzimea experiențelor umane individuale și sociale. După opinia lui, psihologia romantică ar urma să studieze *viața lumii umane*, care cuprinde trei dimensiuni esențiale : 1) starea tacită a experienței înainte de reflecție (simțul - simțit); 2) starea holistică, complexă, cu multe structuri și relații; 3) starea în care viața lumii devine subiect al cunoașterii închegând întotdeauna conștiința investigatorului și a partici pantului. Revoluția romantică în psihologie ar echivala, după autor, cu renașterea psihologiei, fapt care va salva atât psihologia, cât și planeta. Chiar dacă aceste afirmații sunt puțin exagerate și exaltate, poate tocmai în stilul romantismului, ele atrag totuși atenția asupra necesității apropierii psihologiei de om, de viața și proble mele lui reale.

- *Definiții prin negare.* într-un studiu intitulat programatic „Ce este psihologia?" (1946-1947), constatând că obiectul psihologiei a fost dezmembrat și trecut în sarcina altor științe cum ar fi fizica, fiziologia, sociologia etc, Pavelcu afirma: „Psihologia nu-i fizică" ; „Psihologia nu-i fiziologie" ; „Psihologia nu-i sociologie". Rând pe rând sunt analizate tendințele de „substanțializare" a psihicului, de reducere a lui la un simplu fenomen fizic, de „localizare" a psihicului în anumite zone ale creierului, precum și tendințele de „absorbție" a psihicului în social. Pretențiilor unor autori de a descoperi aptitudinile în cromozomi, prin studierea acestora din urmă la microscop, de a identifica psihicul cu secrețiile unor organe, de a considera că sufletul individului aparține în întregime societății, că Eul, ca realitate primară și ultimă, este o entitate metafizică ce nu există în sine, li se aduc critici vehemente. Eliminând ceea ce nu este psihologie, Pavelcu se apropie, în final, de o mai clară delimitare a însuși obiectului propriu de cercetare al psihologiei (Pavelcu, 1982, pp. 229-307). El a intuit rolul unor „antidiscipline", cum au fost numite mai târziu, în constituirea psihologiei ca știință de sine stătătoare. „Antidisciplinele" sunt cele *grație* cărora o disciplină se delimitează mai bine, dar și cele *contra* cărora ea trebuie să se constituie, în esență, este vorba de elaborarea psihologiei ca știință cu statut propriu într-un cadru interdisciplinar.

- *Definiţii etimologice.* Cei mai mulţi autori au definit psihologia pornind de la *etimologia* cuvântului. Cum cuvântul „psihologie" este compus din două particule, „psyche" (psihic) şi „logos" (ştiinţă), s-a afirmat că „psihologia este ştiinţa psihi cului". O asemenea definiţie este contestată de logicieni, care o consideră tautologică. .Cu toate acestea, pentru psihologi ea are o mare valoare operaţională. Afirmând că psihologia este ştiinţa psihicului, imediat se conturează o nouă introducere: „dar psihicul ce este?". Or, din moment ce se răspunde concludent şi convingător la această întrebare, se conturează clar şi domeniul de investigare al psihologiei.

- *Definiţii comprehensive.* Sunt cele mai complete, deoarece încearcă să surprindă elementele centrale, definitorii ale psihologiei ca ştiinţă. Wilhelm Wundt (1832-1920) definea psihologia - într-o lucrare publi cată în 1852 - ca fiind ştiinţa experienţei imediate, spre deosebire de fizică - ştiinţa experienţei mediate. William James (1842-1910) afirma, în celebrele sale *Principii de psihologie* (1890), că psihologia este ştiinţa vieţii mintale, a fenomenelor şi condiţiilor reale. într-o altă lucrare *(Text-book of Psychology)*, apărută în 1892 şi tradusă în limba franceză în 1920, James scria că „psihologia este descrierea şi expli carea stărilor de conştiinţă în calitate de stări de conştiinţă" (James, 1920, p. 1). Printre stările de conştiinţă el enumera : senzaţiile, dorinţele, emoţiile, cunoştinţele, raţionamentele, deciziile, voinţa. Explicarea lor ar trebui să cuprindă, considera James, studiul determinărilor ştiinţifice, în măsura în care acest lucru este posibil, cauzele, condiţiile şi consecinţele lor imediate. Oswald Kiilpe (1862-1915) reformulează în 1899 definiţia dată de Wundt, arătând că psihologia este ştiinţa faptelor în măsura în care ele depind de experienţa subiectului, în timp ce fizica porneşte, de asemenea, de la experienţă, dar studiază faptele în măsura în care ele sunt indepen-dente de individ. J.B. Watson (1878-1958) definea psihologia ca fiind „ştiinţa com-portamentului", a faptelor exterioare, observabile şi măsurabile. După cum constatăm, acest ultim tip de definiţii se apropie mai mult de înţelegerea clară, inteligibilă a specificului psihologiei. Ele surprind mai exact *conţi-nutul* psihologiei, indiferent cum este denumit acesta (experienţe imediate, stări de conştiinţă, fapte depen-dente de experienţă, comportamente). Deşi definiţiile comprehensive pătrund mai adânc în intimitatea conţi-nutului psihologiei, ele rămân unilaterale prin aceea că se referă doar la *anumite* conţinuturi, fără a sesiza , multitudinea şi varietatea lor, nici relaţiile dintre ele. în afară de aceasta, ele nu iau în considerare o serie , de cerinţe formale pe care ar trebui să le satisfacă psihologia ca ştiinţă. Asemenea deziderate au stat şi stau în faţa psihologiei contemporane, ele găsindu-şi expresia într-o serie de definiţii cu caracter integrativ.



Wilhelm Wundt



William James

1.2. încercări integrative

Din multitudinea definițiilor mai recente ale psihologiei, ne vom opri doar asupra câtorva. Jean Piaget (1896-1980) definea psihologia ca fiind ştiința care studiază „ansamblul conduitelor, comportamentelor, inclusiv priza lor de conştiință" (Piaget, Mounoud, Bronckart, 1987, p. XV). Francois Pire arată că această definiție, formulată de un mare psiholog într-o lucrare care a avut onoarea de a figura în *L 'Encyclopedie de la Pleiade*, poate părea suficientă pentru un profan, dar nu şi pentru un specialist. Ea are avantajul de a preciza natura problemelor cu care se ocupă psihologia, în schimb, lasă în umbră câteva chestiuni dificile de ordin istoric, metodologic, epistemologic şi chiar ontologic. De exemplu, istoria arată că în timp au fost formulate două definiții opuse (psihologia - ştiința stărilor de conştiință; psihologia - ştiința comportamentului). Piaget nu face altceva decât să reunească într-o formulare conciliantă cele două definiții, dar nu arată care este originea mutației de la una la alta. De asemenea, definiția nu dă răspuns la unele probleme metodologice (este suficientă intuiția, fie ea şi generală, în explicarea fenomenelor sau se impune şi controlul lor riguros?). Pe de altă parte, cum multe dintre problemele metodologice sunt tributare epistemologiei, înseamnă că psihologia contemporană este condamnată la eclectism. Pentru autorul francez, „psihologia rămâne încă o aventură" (Pire, 1988, p. 14). După opinia noastră, critica adusă definiției lui Piaget este mult prea severă. O definiție, concisă prin esența ei, nu putea cuprinde răspunsuri la atât de multe probleme. în fond, Piaget şi-a propus să redea în definiția sa obiectul psihologiei, deci problematica studiată de psihologie, ceea ce a şi reuşit. în acelaşi mod procedează şi alți autori.

Pentru psihologul român Paul Popescu-Neveanu (1926-1994), psihologia este „o ştiință care se ocupă de fenomene şi capacități psihice urmărind descrierea şi explicarea acestora în baza descoperirii unui ansamblu de legi, regularități sau modalități determinative" (Popescu-Neveanu, 1987, p. 7). Definiția cuprinde conținutul psihologiei şi finalitatea cercetărilor ei. Alți autori stăruie asupra necesității cuprinderii în definiția psihologiei a unor criterii ce urmează a fi satisfăcute de aceasta. Un asemenea criteriu, specific ştiinței, îl reprezintă *verificabilitaîea* datelor recoltate. „Psihologia este ştiința care descrie şi explică conduita organismului într-o manieră verificabilă" (Reuchlin, 1988, p. 11). Când un psiholog descrie o conduită, discursul său nu va avea sens pentru un alt psiholog decât dacă ambii cad de acord asupra unui criteriu care să le permită constatarea prezenței, absenței sau gradului de dezvoltare a conduitei respective. Este necesară deci stabilirea unei definiții sau a unui criteriu care să fie utilizat în acelaşi sens de observatori diferiți. Sarcina psihologului constă în a observa fenomenele, în a sesiza dacă sunt repetabile, în a descoperi relațiile dintre ele, a formula legi, a preciza condițiile în care o lege poate fi generalizată. O conduită astfel descrisă şi explicată permite luafea în considerare în practică a deducțiilor care decurg din ea. Definiția dată psihologieiîle Reuchlin are o dublă semnificație: se referă concomitent la conținutul şi la meto'da psihologiei; precizează atât posibilitățile psihologiei, cât şi limitele (restricțiile) ei. Reiese astfel că, dacă psihologia este ştiința faptelor observabile şi verificabile, ea nu'se va ocupa de investigarea, descrierea şi verificarea faptelor non-verificabile. Aceafctă restricție metodologică nu este chiar atât de rigidă cum pare la prima vedere. Ea permite psihologiei să efectueze nu doar cercetări de laborator, ci şi de teren, ba chiar permite

utilizarea introspecţiei ca metodă de cercetare. Rămânând în câmpul verificabil, domeniul faptelor studiate de psihologia contemporană este foarte vast, extinzându-se de la faptele individuale la cele sociale, de la investigarea conştiinţei ca activitate organizată în vederea atingerii unor scopuri la cercetarea inconştientului care intervine la diferite niveluri în derularea conduitelor.

Multă vreme americanii au oscilat, în definirea psihologiei, între două extreme. Cei care urmau linia lui James preferau să considere psihologia „ştiinţa stărilor de conştiinţă", pe când cei fideli lui Watson o defineau ca „ştiinţa comportamentului". Prin anii '7O-'8O, marea majoritate a psihologilor americani au optat pentru definirea psihologiei ca ştiinţa comportamentului. „Psihologia este studiul ştiinţific al comportamentului uman şi animal" - decretau F.B. McMahon şi J.W. McMahon în prima ediţie a lucrării lor *Psychology: the hibrid science* (1972). încercând însă să precizeze mai bine conţinutul noţiunii de comportament, ei observă că acesta este foarte variat. Comportamentul include acţiunile şi atitudinile unor grupuri largi de oameni, de asemenea, el „acoperă" comportamentul interior, procesele gândirii, dezvoltarea copiilor, procesele vârstei, răspunsurile emoţionale ca frica şi supărarea, abilitatea cimpanzeului de a rezolva probleme etc. Se resimţea, de aceea, nevoia de a lărgi sfera noţiunii de comportament şi de a o relaţiona cu procesele interioare. Chiar dacă la un moment dat este legat de procesele mintale, comportamentul continuă să constituie centrul de greutate. „Mai nou, psihologia este definită ca studiul vieţii mintale şi al comportamentului, dar chiar în studiul vieţii mintale psihologia observă comportamentul şi trasează concluziile despre procesele mintale care produc comportamentul" (Roediger, Rushton, Capaldi şi Paris, 1984, p. 6). Sunt şi autori care, deşi pornesc de la ideea că psihologia este ştiinţa comportamentului, se centrează mai mult pe funcţiile şi finalitatea ei. „Psihologia este o ştiinţă, un set de proceduri pentru observarea sistematică a faptelor comportamentale şi pentru organizarea acestora în generalizări şi legi care caută să explice de ce fiinţa umană şi celelalte animale acţionează cum acţionează. Ea este un mijloc de promovare a bunăstării omului, un corp de informaţii care poate fi aplicat pentru a ajuta rezolvarea unei varietăţi de probleme individuale şi de grup" (Wortmai\, Loftus şi Marshall, 1985, p. 3). Virtuţile *explicative, comprehensive* şi *anticipative* ale psihologiei sunt subliniate şi de alţi autori (Plotnik şi Mollenauer, 1986, p. 11).

Anii '90 aduc, se pare, o marcantă schimbare de optică în definirea psihologiei, în sensul considerării în egală măsură a celor două variabile. „Psihologia este studiul ştiinţific al comportamentului şi al proceselor cognitive ale organismelor individuale... Comportamentul se referă la acţiuni ale organismului care pot fi observate în mod direct de alţii... Procesele cognitive se referă la activităţi mintale neobservabile, cum ar fi gândirea, afectivitatea, senzaţia şi percepţia" (Buskist şi Gerbing, 1990, p. 2). Şi alţi autori se înscriu pe această direcţie. „Definită formal, psihologia este studiul ştiinţific al comportamentului şi al proceselor mintale ale oamenilor şi ale altor animale" (Crooks şi Stein, 1991, p. 4). Foarte recent, Smith (1999) definea psihologia ca fiind „ştiinţa comportamentului", numai că, adăuga el imediat, comportamentele sunt de două feluri: deschise (observabile) şi închise (neobservabile). Extinderea noţiunii tradiţionale de comportament este evidentă. Finalităţile psihologiei ca ştiinţă sunt apreciate şi ele dintr-o perspectivă mai largă: „Ca ştiinţă, psihologia este dedicată: *obiectivităţii* - evaluarea cercetării şi a teoriei după propriile lor merite; *acurateţei* - obţinerea cu precizie a datelor din laborator şi din lumea reală ; *menţinerii unui scepticism sănătos* -

datele şi teoria sunt apreciate cu precauţie până când rezultatele sunt repetate şi verificate" (Lefton, 1991, pp. 2-3).

Din cele de mai sus rezultă că psihologia este *ştiinţa centrală* despre psihicul organismelor animale şi umane. Ea studiază funcţiile, procesele, însuşirile, capacităţile şi mecanismele psihice aşa cum s-au format acestea de-a lungul timpului, prin asimilarea şi interiorizarea solicitărilor externe, dar şi aşa cum se manifestă ele în dependenţă de contextul exterior. Ea îşi propune să înţeleagă şi să explice de ce un organism reacţionează într-un anume fel, să determine şi să prevadă cum va reacţiona acesta în viitor. Repetabilitatea şi generalitatea conduitelor şi comportamentelor sunt condiţiile esenţiale care permit desprinderea invariabilului, formularea legilor.

După opinia noastră, definiţia unei ştiinţe trebuie să conţină informaţii, fie şi într-o formulare generală, despre *obiect, metode, legi, finalitate.* Luând în considerare aceste elemente, putem defini psihologia ca fiind *ştiinţa care studiază psihicul (procese, însuşiri, mecanisme psihice) utilizând un ansamblu de metode obiective, în vederea desprinderii legităţilor lui de funcţionare, cu scopul cunoaşterii, optimizării şi ameliorării existenţei umane.* încă din 1947, Vasile Pavelcu vedea în psihologie un „instrument practic al îndreptării, al redresării şi înălţării omului" (Pavelcu, 1982, p. 306). Dacă la vremea aceea el considera că acest instrument „este încă un deziderat", astăzi există toate condiţiile ca dezideratul să se transforme în realitate. „A înţelege omul pentru a-1 perfecţiona, aceasta este adevărata menire a psihologiei" (Rubinstein, 1962, p. 352). Cu un alt prilej, parafrazându-1 pe Rubinstein, afirmam : „Adevărata menire a psihologiei este de a contribui la asigurarea unei existenţe omeneşti, a unei conştiinţe demne, a unui «suflet» înaripat de idealuri nobile şi îndrăzneţe, însoţit de capacitatea de a le traduce în fapt" (Zlate, 1988, p. 321). Psihologia dispune de asemenea capacităţi, numai că până a ajunge la ele a trebuit să parcurgă un drum lung şi anevoios. Ea a trebuit să treacă de la studiul fenomenelor simple la studiul celor complexe, de la stadiul de ştiinţă cu orientări şi curente antinomice la stadiul de ştiinţă ce tinde spre o oarecare unitate, de la utilizarea unor instrumente relativ primitive de cercetare la utilizarea unora datorate celor mai noi cuceriri ale tehnicii (microelectronica, informatizarea), de la studiul izolaţionist al fenomenelor psihice, cu propriile-i forţe, spre studiul deschis altor ştiinţe (biochimia, neurochimia etc). Acest traseu a fost presărat cu nenumărate dispute, controverse, când mai superficiale, când mai acerbe. Dintre controversele majore care au jalonat şi jalonează încă evoluţia psihologiei am desprins doar câteva, asupra cărora ne propunem să stăruim în continuare.

2. Tendinţe controversate în psihologie

Grupăm tendinţele controversate din psihologie în două mari categorii: unele se referă la legitimitatea psihologiei ca ştiinţă, altele la diferite modalităţi de abordare a problematicii psihologiei. în legătură cu psihologia s-au formulat întrebări de tipul: psihologia este ştiinţă sau artă ? Psihologia este nomotetică, idiografică sau idiotetică ? în psihologie există unitate sau diversitate? Psihologia se află în impas, în criză sau în progres şi expansiune ? Răspunsul la toate aceste întrebări va contura mai clar statutul psihologiei ca ştiinţă. Există şi numeroase controverse referitoare la unele probleme particulare ale psihologiei. De pildă: natură sau cultură? Material sau ideal? înnăscut sau dobândit?

Interioritate sau exterioritate? Normal sau patologic? Conştient sau inconştient? Inteligenţă naturală sau inteligenţă artificială? Individ sau grup şi societate? Aceste controverse sunt implicate în abordarea nenumăratelor probleme ale psihologiei: esenţa *fiinţei umane* (omul este o fiinţă naturală sau socio-culturală ?); *natura psihicului* (psihicul este material sau ideal ? ; este trăire interioară sau manifestare exterioară ? ; este conştient sau inconştient ?); *caracteristicile diferitelor componente ale psihicului* (percepţia, temperamentul, inteligenţa, caracterul sunt înnăscute sau dobândite?) etc. O analiză pertinentă a controverselor din cea de-a doua categorie poate fi găsită la Ghiglione şi Richard (1992, pp. 7-153). în ceea ce ne priveşte, vom schiţa controversele din prima categorie, în ideea circumscrierii mai riguroase a statutului de ştiinţă a psihologiei.

2.1. Psihologia: ştiinţă sau artă?

Legitimitatea psihologiei ca ştiinţă a suscitat poate cele mai acerbe controverse între specialişti. Cei mai mulţi dintre aceştia tind să nege caracterul de ştiinţă al psihologiei. La început, atacul a venit din partea filosofilor. Auguste Comte (1798-1857) înlătura psihologia din sistemul ştiinţelor pozitive pe considerentul că aceasta nu dispunea de o metodă obiectivă de cercetare, introspecţia practicată de ea fiind o metodă subiectivă. Dilema lui Comte era următoarea: sau psihologia încearcă să-şi menţină specificitatea epistemologică şi atunci basculează spre metafizică sau foarte aproape de ea, spre analiza literară, sau se supune metodologiei pozitive şi atunci devine o ştiinţă a naturii şi nicidecum una a subiectului. Ostracizarea psihologiei de către Comte este consecinţa logică a asimilării forţate între metodă şi obiectul de studiu. La rândul său, Immanuel Kant (1724-1804) considera că psihologia este o ştiinţă „săracă", „empirică", de „categoria a doua". Neputând constitui singură un obiect de studiu aparte, ea trebuie izgonită din metafizică. Dată fiind însă importanţa sa practică, psihologiei ar trebui să i se acorde totuşi „un mic loc". Kant o admite ca „străină", cu domiciliu „temporar", până ce îşi va putea stabili domiciliul propriu şi definitiv într-o „vastă antropologie" (vezi Kant, 1998, p. 597).

Argumentele celor doi filosofi au fost preluate şi de alţi autori, contestarea psihologiei ca ştiinţă făcându-se prin contestarea *obiectului, legilor* şi *metodelor* ei. S-a spus că psihologia ar trebui să studieze sufletul, dar sufletul nu există, ca atare ea nu poate fi o ştiinţă despre ceva ce nu există. Psihicul care ar urma să fie obiectul de cercetare al psihologiei este ceva „misterios", „ezoteric", un „termen compromis", de aceea el trebuie exclus din psihologie. Pulverizarea psihicului, distribuirea studierii lui în cadrul altor ştiinţe, a fost o altă modalitate de contestare a psihologiei ca ştiinţă. Exacerbarea unor însuşiri ale psihicului (de a fi individual, unic, subiectiv *etc),* însuşiri care intră în contradicţie cu atributele ştiinţei (şi anume cu studierea generalului, a universalului), a servit, de asemenea, drept argument pentru negarea caracterului de ştiinţă al psihologiei. Cele mai virulente atacuri au fost concentrate însă asupra legilor psihologiei. Şi cum existenţa lor nu putea fi pusă la îndoială, psihologia formulând suficient de multe asemenea legi încă de la începuturile ei, au fost minimalizate unele dintre caracteristicile lor. Astfel, s-a considerat că legile psihologiei, chiar dacă există, sunt calitative şi nu cantitative, sunt empirice şi nu ştiinţifice, ele reprezintă o simplă condensare a experienţei cotidiene, curente şi, ca urmare, nu ajută la prevedere. S-a afirmat apoi că legile psihologiei nu sunt în general psihologice, ci, cel mult, psihofizice, psihofiziologice sau

psihosociologice. Aceeaşi soartă au avut-o şi metodele psihologiei, cărora li s-a contestat caracterul obiectiv, insuficienta adecvare la specificul obiectului studiat, incapacitatea de a oferi date concludente şi pertinente. S-a spus despre metodele psihologiei că demonstrează evidenţa sau că nu demonstrează nimic. A fost criticat faptul că expert-mentul părăseşte aparatura fizicală pentru a recurge la aparatul matematic, uitându-se că matematica nu reprezintă decât un instrument pentru precizarea unui adevăr şi nu o metodă de aflare a adevărului. Utilizarea excesivă a unor instrumente insuficient puse la punct (este vorba îndeosebi despre teste) este o alta acuză gravă adusă psihologiei. Remarcile unor autori referitoare la caracterul de ştiinţă al psihologiei sunt foarte dure. în cartea *Limiîations of science,* apărută în 1938, J.W.N. Sullivan afirma fără nici un dubiu : „psihologia nu este ştiinţă".

Curios este faptul că tendinţele contestatare ale obiectului, legilor şi metodelor psihologiei s-au manifestat nu numai la începuturile psihologiei, ci continuă să se manifeste, sub o formă sau alta, şi astăzi. S. Koch (1917-1996) arată că psihologia nu este o ştiinţă coerentă, integrată, dimpotrivă, ea este fundamental non-coezivă, formele ei de afirmare rămânând „parohiale". Ea este incapabilă să se închege într-o disciplină unificată, de aceea, termenul de psihologie ar trebui înlocuit cu cel de „studii de psihologie" (vezi Koch, 1978). Bunge şi Ardila (1987) consideră că obiectul psihologiei ar trebui definit după teza identităţii psihoneurale, potrivit căreia fenomenele psihice sunt procese cerebrale, comportamentul unui organism dotat cu sistem nervos neputând fi explicat decât printr-o „neuroştiinţă" (neuropsihologie; neuroetologie; psihofizio-logie). Din nou, obiectul psihologiei este „oferit" altor ştiinţe pentru a-1 studia.

Cele mai aprige controverse în legătură cu statutul de ştiinţă sau de artă al psihologiei s-au purtat în jurul unei noi orientări psihologice apărute prin anii '50, şi anume: psihologia umanistă. în timp ce reprezentanţii ei de seamă (Maslow, Rogers etc.) o consideră „a treia forţă în psihologie" (celelalte două fiind behaviorismul şi psihanaliza), o mişcare „viguroasă" şi „viabilă" capabilă să schimbe „cursul istoriei omenirii", o „legitimă şi utilă orientare", chiar o „veritabilă revoluţie", deoarece oferă o nouă imagine despre om, natură, societate, ştiinţă, filosofie, alţi specialişti o neagă, o repudiază sau, în cel mai bun caz, o ignoră. Pentru aceştia din urmă, psihologia umanistă nu este o ştiinţă în adevăratul sens al cuvântului, cu argumente ştiinţifice, cu metode şi tehnici obiective de cercetare, cu instrumente experimentale, cu evidenţa şi puterea argumentelor reieşite în urma investigaţiilor experimentale, ci o filosofie socială, o artă sau chiar o religie. Koch (1964) arăta că psihologia umanistă ideologizează psihologia, o îndepărtează de ştiinţă, de problemele care cer argumente, cercetări experimentale, analize aprofundate. „Psihologia umanistă tinde să facă din psihologie nu o filosofie raţională şi nici o ştiinţă în oricare dintre accepţiile ei curente, ci o artă practică apreciată prin criterii valorice" (Westland, 1978, p. 122). Pentru mulţi alţi autori, psihologia umanistă pare a fi destul de vagă, neştiinţifică, intuitivă, faptele ei neputând fi generalizate şi nici organizate în cadrele de referinţă ale comportamentului. Fără îndoială că astfel de acuzaţii sunt în mare parte nefondate, autorii lor rămânând prizonierii definiţiilor înguste ale legii şi ştiinţei, mai ales aşa cum apar ele în concepţia behaviorismului. Gordon Allport (1897-1967) propunea întoarcerea la sensul iniţial al termenului de ştiinţă - *scientia* -, acela de „cunoaştere". Nu ne propunem analiza amănunţită a acestei probleme, deoarece am făcut-o cu un alt prilej (vezi articolul nostru : *Psihologia umanistă între ştiinţă şi artă,* 1983). Dorim să subliniem doar faptul

că intenția de redimensionare, de lărgire a sensului termenului de ştiință prezentă în psihologia umanistă merită toată atenția. Efortul psihologiei umaniste de a *deveni* ştiințifică, *accesul* ei spre ştiință, poate spre o ştiință mult mai complexă, flexibilă şi dinamică, nu pot fi decât apreciate şi sprijinite. Această afirmație este valabilă nu numai pentru psihologia umanistă ci pentru întreaga psihologie.

Contestatarii psihologiei ca ştiință, neînțelegând complexitatea fenomenelor psihice, specificitatea legității acestora, fac grave confuzii, recurg la identificări şi generalizări nefondate, falsifică realitatea. Că ei nu au dreptate ne vom strădui să demonstrăm pe parcursul paginilor acestei lucrări. Chiar de acum este însă necesar să facem precizarea că schimbarea opticii de interpretare a psihologiei este evidentă. Astfel, dacă nu de mult unii autori oscilau între considerarea psihologiei ca ştiință sau ca artă (vezi Deese, *Psychology as Science and Art,* 1972), astăzi opțiunea psihologilor este net în favoarea interpretării psihologiei ca ştiință (vezi lucrarea lui Richard Gross, *Themes, Issues, and Debates in Psychology,* 1995, care conține un capitol intitulat „Psihologia ca ştiință").

2.2. Psihologia: nomotetică, idiografică sau *idiotetică* ?

Ştiințele pot formula descrieri, propoziții, explicații şi interpretări diverse asupra fenomenelor studiate, unele dintre acestea fiind idiografice, altele nomotetice. Termenul de *idiografic* provine de la grecesul *idios,* care înseamnă „propriu", „specific", şi nu trebuie confundat cu *ideografic,* care derivă din *idee.* Termenul de *nomotetic* îşi are obârşia în grecescul *nomothetikos,* care înseamnă „promovarea legilor". „Ştiințele idiografice implică analiza intensivă a cazurilor unice, cu încercarea de a formula enunțuri legitime sau interpretative referitoare numai la acel caz sau la clasa de fenomene pe care acel caz o reprezintă [...]. Ştiințele nomotetice se referă la posibilitățile de formulare statistică a legilor ştiințifice, prin studiul şi analiza unui număr mare de cazuri alese la întâmplare" (Denzin, 1994, pp. 204-205).

Disputa dintre idiografic şi nomotetic este veche şi îşi are originea în filosofie. Doi filosofi germani din secolul al XlX-lea, Wilhelm Windelband (1848-1915) şi Wilhelm Dilthey (1833-1911), au formulat independent unul de altul diferența existentă între ştiințele naturii şi ştiințele morale (filosofice), primele având menirea de a stabili legile generale ale fenomenelor, de a emite predicții bazate pe relații de tip cauză-efect, celelalte fiind implicate în înțelegerea intuitivă, empatică. Această distincție a fost relaționată cu distincția dintre nomotetic şi idiografic. Curând între cele două tipuri de ştiințe şi abordări au apărut nenumărate dispute, corelate cu credințe false. Distincției dintre nomotetic şi idiografic i-au fost ataşate alte distincții, printre care cele mai importante sunt următoarele : 1) distincția dintre normele de grup şi normele individuale, care a condus la distincția dintre psihologia diferențială şi psihologia personalității (Stern, 1921; Allport, 1937); 2) dictincția dintre abordările normative bazate pe comparația cu alții şi abordările ipsative ce presupun comparația cu sine (Cattell, 1944); 3) distincția dintre abordările centrate pe variabile şi cele centrate pe persoană (Bem, 1983; Mischel, 1983). Prezentăm aceste distincții în figura 1.1.

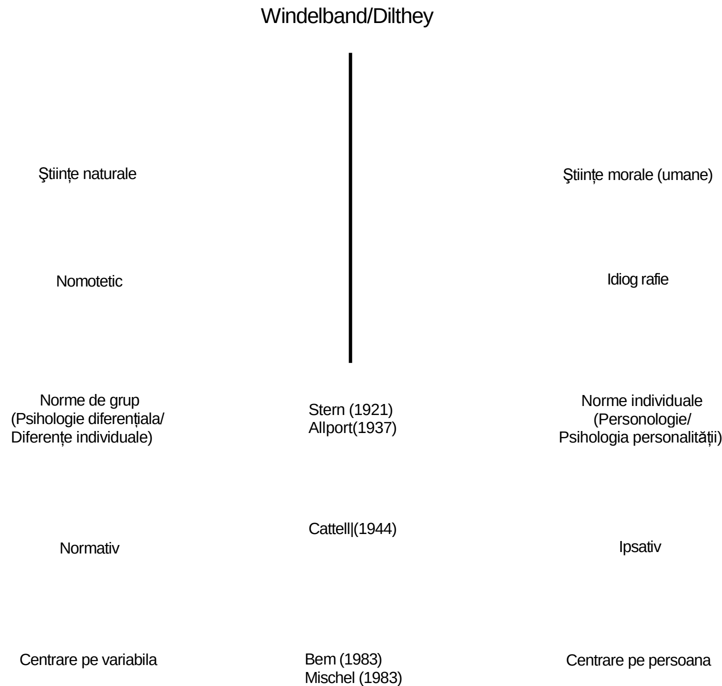


Fig. 1.1. *Distincţia nomotetic - idiografic şi relaţia cu alte distincţii*

Cu timpul, conflictele dintre modelele idiografice şi cele nomotetice s-au deplasat în ştiinţele sociale, în general, şi în psihologie, în special. Dacă multă vreme psihologia, mai ales cea behavioristă, a practicat modele, metode şi tehnici nomotetice se pare că astăzi, datorită dezvoltării psihologiei umaniste, ea manifestă un interes crescut, reînnoit faţă de modelele explicative idiografice. Unii psihologi cum ar fi: G.W. Allport (1937, 1950, 1961), G. Bateson (1972), N.K. Denzin (1978, 1983), C.R. Rogers (1954) sunt partizanii psihologiei idiografice, în timp ce alţii ca: G.W. Lundberg (1926), D.T. Campbell (1970), M. Brewer, B.E. Collins (1981) împărtăşesc opţiunile psihologiei nomotetice.

în esenţă, disputa dintre nomotetic şi idiografic poate fi rezumată sub forma următoarei întrebări: psihologia va fi o ştiinţă cauzală axată pe cercetarea legilor generale ale comportamentului uman sau o disciplină interpretativă căutând să înţeleagă mai bine şi mai profund procesele psihologice şi sociale ?

Psihologia nomotetică se caracterizează prin: 1) caută explicaţiile cauzale ale fenomenelor psihice şi sociale, folosindu-se în acest scop un limbaj analitic bazat pe operaţionalizarea variabilelor şi conceptelor, pe utilizarea modelelor stricte cauză - efect; 2) urmăreşte cuantificarea proceselor mintale şi comportamentale; 3) propoziţiile cauzale formulate pe baza studiului subiecţilor aleşi la întâmplare sunt generalizate asupra populaţiei neinvestigate; 4) foloseşte în largă măsură experimentul de laborator; 5) recurge la materialul cules prin metodele idiografice numai pentru scopuri ilustrative, deoarece aceste date sunt nesistematice, bazate pe bunul-simţ şi mai

ales cantitative; 6) legile descoperite sunt deductive şi probabiliste, oferind explicaţii funcţionale ale fenomenelor.

Psihologia idiografică se bazează pe metode şi presupuneri opuse : 1) manifestă un interes profund şi susţinut faţă de studiul şi analiza unui singur caz pe o perioadă mai îndelungată de timp, deci pentru studiile de tip longitudinal, deoarece numai în felul acesta este posibil să fie evaluate „curentele singulare" în toată complexitatea lor; 2) explorează specificaţiile individuale, pe de o parte, pentru că fiecare individ este presupus a fi unic, pe de altă parte, deoarece tocmai diferenţele individuale sunt considerate „determinanţii" primari ai comportamentului; 3) favorizează în cercetare unele metode relativ nestructurate, deschise, proiective şi interpretative (analiza documentelor personale, a biografiilor, cercetarea naturalistă etc), acestea permiţând subiectului să se exprime în propria sa limbă, să fixeze înţelesurile care ţin de lumea vieţii sale personale, să conştientizeze experienţele parcurse.

Controversa din psihologie dintre nomotetic şi idiografic a pătruns şi în studiile antropologice. Keneth Pike (1954) şi P.J. Pelto (1970) introduc distincţia dintre investigaţiile de tip *etic* şi cele de tip *emic,* denumiri derivate din termenii *fonetic* şi *fonemic,* folosiţi în lingvistică pentru a diferenţia cercetările controlate de observator de cele care reflectă modelele conştiente sau inconştiente ale subiecţilor investigaţi (vezi Gresie *etaî.*, 1990, p. 101). Primele sunt exterioare, comparative, transculturale, centrate pe surprinderea comunuh i, a universalului şi nicidecum pe înţelegerea configuraţiilor specifice, unice din interiorul unei culturi. Celelalte, dimpotrivă, studiază înţelesurile culturale din interior, căutând să acopere categoriile cognitive şi sistemele de clasificare pe care membrii culturii respective le utilizează. Investigaţiile *etice* generalizează, cele *etnice* particularizează; primele au aparenţă de absoluturi, celelalte extrag mai mult relativitatea. *Eticul* corespunde nomoteticului, *emicul,* idiograficului. Gilbert Ryle (1971) şi Clifford Geertz (1973) introduc o altă distincţie. Ei sugerează că atunci când etnografii şi antropologii raportează experienţele lor de teren, fac fie descrieri „groase", centrate pe detalii, nuanţe, relaţii, interacţiuni ce trec dincolo de coeficienţii corelaţionali sau de semnificaţie, fie descrieri „subţiri", care rămân la suprafaţa fenomenelor studiate, dat fiind faptul că încearcă să surprindă generalitatea lor. Descrierile „groase" sunt emice şi idiografice, ele reuşind să probeze mai adânc personalităţile studiate. Psihologia nomotetică se bazează în principal pe descrieri „subţiri", descoperite etic.

Cum rezolvăm controversa dintre nomotetic şi idiografic ? Gordon W. Allport, unul dintre psihologii care s-au ocupat cel mai mult de dilema „generalitate - unicitate" şi de locul psihologiei personalităţii în sistemul ştiinţelor, inventariază într-una dintre lucrările sale (vezi Allport, 1981, cap. I) mai multe soluţii formulate. Una dintre ele susţine că personalitatea care este unică nu poate fi obiect al ştiinţei, aceasta fiind nomotetică şi ocupându-se cu studiul generalului, ci al istoriei, al artei, care sunt idiografice, deoarece se ocupă cu investigarea individualului. O altă soluţie preconizează existenţa a două psihologii separate, distincte : una devotată poziţiilor nomotetice, care este o psihologie a elementelor studiate prin metoda analizei şi explicaţiei cauzale, şi alta devotată poziţiilor idiografice ale structurilor, care se foloseşte de metoda înţelegerii. O a treia soluţie propune considerarea personalităţii umane ca fiind expresia a trei categorii de norme (universale, de grup, individuale), primele două fiind studiate de ştiinţă, iar ultima de artă. în sfârşit, există şi alte soluţii furnizate de psihologia diferenţială, de tipologie, de psihologia clinică. Nici una dintre ele nu-1 satisface însă pe Allport. El arată că prima

soluție, deşi acceptată de mulți savanți şi probabil de toți umaniştii, este „disperată" şi vizează, în fapt, admiterea unor limite în studiul personalității umane; cea de-a doua soluție este prea „abruptă", eliminând din studiul personalității anumite metode ; or, dat fiind faptul că individul reprezintă în natură o ordine logică, trebuie să utilizăm toate căile de abordare în dezvoltarea ştiinței psihologiei personalității; cea de-a treia soluție, în ciuda faptului că este „seducătoare", întinde o capcană celor neavizați: ea poate implica în mod eronat faptul că individul este doar „un rest rămas după ce am explicat cea mai mare parte a comportamentului său în funcție de norme universale sau de grup. Personalitatea nu conține trei sisteme, ci numai unul. Individualitatea nu este un sac de zdrențe aruncate după ce ştiințele nomotetice au spus ce au avut de spus. Organizarea vieții individuale este, în primul rând, în ultimul rând şi tot timpul, un fapt principial al naturii umane" (Allport, 1981, p. 26). La fel de limitate sunt şi soluțiile furnizate de celelalte discipline enumerate : psihologia diferențială, prin profilurile pe care le realizează, „nu poate să sintetizeze. Ea nu poate decât să înşire mărgele" *{ibidem,* p. 28); tipologiile „sunt insuficiente pentru a zugrăvi individul în totalitate" *{ibidem,* p. 29); psihologia clinică şi clinicienii care se folosesc în studiul personalității de devierile de la normele universale şi de grup „simt că ființele umane vii nu pot fi cunoscute exclusiv prin legi statistice" *{ibidem,* p. 32). Toate aceste soluții, direct sau indirect, elimină individul şi psihologia sa din perimetrul ştiinței. „Trebuie să păstrăm individul în cadrul ştiinței" *{ibidem,* p. 23), declara însă Allport cu multă convingere. Soluția furnizată de el este următoarea: „Psihologia persoanei nu este exclusiv nomotetică, nici exclusiv idiografică. Ea caută un echilibru între cele două extreme" *{ibidem,* p. 33). La prima vedere s-ar părea că este o soluție de compromis pentru care au optat încă mulți autori (vezi, de exemplu, W. Huber, care în ultima ediție a lucrării sale dedicate personalității, apărută în 1992, accentua necesitatea „completării" unei abordări cu cealaltă, numai complementaritatea lor fiind capabilă a rezolva dilema). în realitate, soluția formulată de Allport depăşeşte, după opinia noastră, simplul compromis sau simpla complementaritate a celor două abordări. Psihologul american era convins că psihologia personalității aparține domeniului ştiinței, căci *şi personalitatea umană dispune de legi generale; este vorba de acele legi şi principii care ne spun cum se produce unicitatea.* „Orice viață individuală are legi, căci ea dezvăluie propriul ei proces ordonat şi necesar de dezvoltare. Supunerea față de lege nu depinde de frecvență sau de uniformitate, ci de necesitatea internă" *{ibidem,* pp. 566-567). Cuvintele lui Allport sunt valabile nu doar pentru psihologia personalității, ci pentru psihologie în general.

O altă încercare de soluționare a controversei dintre nomotetic şi idiografic în psihologie o întâlnim la J.-P. Sartre (1963), care propune o metodă de investigație *progresiv-regresivă,* prin intermediul căreia caută să situeze şi să înțeleagă un subiect particular sau o clasă de subiecți în cadrul unui moment istoric dat. Progresiv, metoda ajunge la concluzia unui set de acte sau proiecte preluate de subiect; regresiv, metoda priveşte înapoi spre condițiile pe care le întruchipează practicile şi proiectele subiectului. Deplasându-se „înainte" şi „înapoi", subiectul şi proiectele sale sunt situate în timp şi în spațiu; de asemenea, sunt dezvăluite atât diferențele unice din viața persoanei, cât şi elementele umane şi similitudinile împărtăşite de ceilalți. Metoda propusă de Sartre este concomitent analitică şi sintetică, deoarece analiza este țesută din firele principale ale vieții subiectului, însă într-o manieră sintetizant-interpretativă. în felul acesta descrierile nomotetice şi etice se pot găsi combinate în acelaşi proiect cu cele idiografice şi emice.

în sfârşit, cea mai recentă soluţie pentru ieşirea din dihotomia nomotetic - idiografic a fost formulată de psihologul american James Lamiell într-o serie de lucrări publicate în 1981, 1982 şi 1987. Este vorba despre abordarea *idioîetică* a personalităţii care le-ar îmbina pe celelalte două. Pentru a putea determina constanţa comportamentului şi coerenţa personalităţii, standardele de referinţă ar trebui să fie reprezentate nu de comportamentele altor persoane, ci de propriile comportamente ale persoanei investigate, pe care aceasta ar fi trebuit să le manifeste dar pe care nu le-a manifestat. O asemenea concepţie implică mai întâi identificarea dimensiunilor relevante ale unei persoane, apoi stabilirea celor care sunt definitorii în raport cu alte persoane, în sfârşit, înregistrarea tuturor exemplelor de comportamente dezvoltate de persoana respectivă într-o perioadă de timp. După opinia lui Lamiell, personalitatea trebuie *descrisă* în termeni idiografici, în timp ce *evaluarea dezvoltării* personalităţii trebuie construită în termeni nomotetici. Aşadar, în timp ce substanţa personalităţii este considerată unică la o persoană individuală, procesul schimbării în această persoană urmează principiile generale care pot fi observate la toate persoanele. Pentru traducerea în fapt a acestei concepţii s-a propus metodologia *frecvenţei comportamentelor* (David Buss şi Kenneth Craik, 1983, 1984), care constă în: elaborarea unor liste de acte comportamentale specifice pentru numeroase categorii de dispoziţii (sociabilitate, supunere, dominare etc.); aproximarea gradului de reprezentativitate a fiecărui act comportamental pentru categoria respectivă de dispoziţii; compararea frecvenţei cu care o persoană realizează acte dintr-o categorie cu frecvenţa actelor dintr-o altă categorie, fapt care permite evidenţierea stabilităţii sau labilităţii în timp a dispoziţiilor unei singure persoane (vezi McAdams, 1990, pp. 296-301).

Alta este, se pare, perspectiva propusă de psihologia anilor '90. După opinia unor autori, cele două abordări nu reprezintă soluţii diferite la aceeaşi problemă, ci soluţii diferite la probleme diferite. Controversa ar putea fi eradicată prin introducerea unor modificări metodologice în ceea ce priveşte modul de concepere a subiectului (în evoluţia sa, cu planurile şi proiectele sale de viaţă) şi a relaţiei dintre cercetător şi persoana investigată. Subiectul ar trebui interpretat într-o mai mare măsură ca un expert al propriei sale personalităţi şi, de aceea, antrenat în investigarea ei. Când se referă la *subiect*, Herman şi Bonarius (1991) folosesc termenul de *co-investigator*. Există chiar tendinţa de a înlocui termenul de *subiect* cu cel de *participant* (vezi Krahe, 1992, cap. VI şi VII; Gross, 1995, cap. III).

Multitudinea soluţiilor imaginate şi practicate faţă de controversa nomotetic - idiografic demonstrează că, de fapt, nici nu poate exista o soluţie unică. Disputa dintre psihologia nomotetică şi psihologia idiografică poate fi soluţionată, probabil, luând în considerare scopurile concrete ale investigaţiilor, specificul diferitelor ramuri ale psihologiei şi, nu în ultimul rând, rafinarea metodelor de sondare a psihicului.

2.3. Unitate sau diversitate în psihologie?

în evoluţia psihologiei întâlnim manifestându-se în egală măsură atât tendinţa diversificării concepţiilor, teoriilor, orientărilor psihologice, cât şi pe cea a unificării şi integrării lor. O scurtă retrospectivă istorică demonstrează fără drept de tăgadă acest fapt.

Cari Murchinson (1887-1961), publicând două lucrări dedicate psihologiei din vremea sa, utiliza pluralul în loc de singular, vizând astfel multitudinea şi varietatea acestora. El şi-a intitulat cărţile: *Psihologiile din 1925*; *Psihologiile din 1930* şi inventaria

peste 11 doctrine psihologice existente („hormică", „intenţională", „funcţională", „structurală", „configuraţionistă", „rusă", „behavioristă", „reacţională", „dinamică", „factorială", „analitică"). CE. Spearman (1863-1945), constatând multitudinea orientărilor psihologice, a exclamat: „Sinistră pluralitate! Ce-ar spune lumea dacă i s-ar prezenta ca rivale zece fizici, zece botanici, zece chimii" (Spearman, 1937, voi. I, p. 5). La rândul său, Rene Zazzo (1910-1995) publica în 1942 o lucrare sugestiv intitulată: *Psihologii şi psihologiile din America.* în 1961, într-un dicţionar de psihologie sunt prezentate 11 diviziuni (grupe) ale psihologiei, numai în cadrul uneia singure încadrându-se 16 şcoli psihologice. Erich Stern era de părere că ori de câte ori se discută despre psihologie ar trebui ca mai întâi să se răspundă la întrebarea : „Care psihologie ? Fiindcă nu avem astăzi o singură psihologie, ci o serie de psihologii diferite care există unele alături de altele" (Stern, 1959, p. 9). încercând să prezinte situaţia psihologiei contemporane, F.L. Mueller era nevoit să facă precizarea: „mai bine spus a *ştiinţelor* psihologice contemporane, deoarece, din păcate, domeniul şi cercetările sale nu sunt convergente [...]; nu se poate spune că psihologia, atât din punct de vedere al metodelor, cât şi al obiectului său este *una"* (Mueller, 1963, p. 5). Mai recent, unii autori vorbesc despre „inevitabilitatea conturării mai multor genuri de psihologii", ce decurge din faptul că „investigaţiile care se consideră psihologice nu se raportează la un domeniu acceptat unanim, *l&psihic,* nu au o reprezentare-cadru comună pe care, explorând-o, s-o amelioreze; psihologii se raportează la aspecte disparate care decurg din interpretări nu numai diferite, dar şi incompatibile despre psihic" (Culda, 1995, p. 14). Pentru diversitate şi diversificare în psihologie militează şi Mircea Miclea. El arată că psihologia ar trebui să fie*politropă,* adică să se orienteze în mai multe direcţii, să-şi multiplice căile de acţiune. „Psihologia a ajuns la ceasul când trebuie să-şi asume politropia, adică diversificarea temelor şi a metodologiei şi versatilitatea discursului psihologic" (Miclea, 1998, p. 266). O singură perspectivă (de exemplu, cognitivistă), exclusivismul metodologiilor, metodolatria - cum se exprimă autorul -, unicitatea discursului psihologic ar fi, desigur, păgubitoare. De aceea, diversificarea tematicii de cercetare, toleranţa metodologică şi acceptarea mai multor tipuri de discursuri (demonstrativ, argumentaţiv, seducător) reprezintă, după autorul citat, „şansa psihologiei secolului următor".

Concomitent cu linia diversificării psihologiei se manifestă, poate ceva mai timid, şi tendinţa spre unitate. Edouard Claparede (1873-1940) nota în 1936: „Nu există mai multe fizici, mai multe chimii... N-ar trebui să existe decât o singură psihologie" *(apud* Pavelcu, 1972, p. 67). Deşi ideea lui Claparede este deziderativă, ea merită a fi reţinută, în 1949, Daniel Lagache (1903-1972) publica o mică lucrare intitulată *Unitatea psihologiei,* în care milita pentru sinteza ştiinţifică între disciplinele, metodele şi orientările psiholo gice care ajung de multe ori la rezultate şi formulări analoage sau chiar identice, astfel încât psihologia experimentală, psihologia clinică, psihanaliza, psihologia socială se completează reciproc. Dacă psihologia experimentală foloseşte principii simple, dar sigure, celelalte propun căi de analiză comprehensivă. „Spiritul psihologiei contempo rane - scria el - pare a se concretiza în principal prin nevoia de unitate, prin utilizarea categoriei de ansamblu şi, corelativ, a categoriei de semnificaţie, aceasta din urmă permi ţând sesizarea ca un tot a diferitelor părţi care constituie un ansamblu" (Lagache, 1979s, p. 330). în timp ce psihologia clasică gândeşte prin unităţi elementare şi caută legile lor de combinare, fiind, de aceea, intuitivă şi constructivă, psihologia contemporană încearcă să gândească prin ansambluri complexe, cercetând legile de structurare.

<

Nevoia de unitate în psihologie este atât de mare, încât la unele congrese internaţionale de psihologie s-a propus elaborarea unui dicţionar internaţional de psihologie care să permită accesul la ideile psihologilor din spaţii lingvistice diferite. Se constată însă că nici în aceeaşi limbă nu există o unitate terminologică, fapt care 1-a determinat pe Vasile Pavelcu să afirme că pentru a-i înţelege pe psihologi „ar trebui să fii poliglot în aceeaşi limbă" (Pavelcu, 1972, p. 68). L.S. Vîgotski (1896-1934) resimte,şi mai acut nevoia de unitate, ceea ce îl face să creadă că pe steagul majorităţii tendinţelor psihologice contemporane (evident, contemporane pentru vremea sa) se află scris: „Lupta pentru o psihologie unică, care înseamnă crearea de vaste generalizări, făurirea unui sistem ştiinţific unic şi unanim recunoscut". Un asemenea sistem ar fi trebuit să prezinte în ochii multor psihologi metafizicieni din vremea aceea, o „valoare şi o valabilitate absolută pentru toate veacurile şi popoarele". Fără îndoială că pretenţia lui Vîgotski este exagerată ea neavând sorţi de izbândă nici măcar într-un viitor îndepărtat.

în loc să se atenueze, disputa „unitate - diversitate" s-a accentuat, lectura unor lucrări de psihologie, mai ales de psihologia personalităţii, creând impresia unei juxtapuneri a punctelor de vedere, teoriilor şi orientărilor psihologice a căror sinteză, de cele mai multe ori, nici nu se întrezăreşte măcar. Mai mult, ea nu a rămas cantonată la nivelul psihologiei generale, ci s-a extins şi în alte domenii ale psihologiei. De pildă, într-o lucrare masivă dedicată psihologiei copilului, publicată în trei volume, după ce sunt prezentate şi analizate marile curente din psihologia copilului (maturaţionism, construc tivism, behaviorism, psihosocial, psihanalitic), se pune întrebarea : psihologia copilului - *t* unitate sau explozie ? Răspunsul formulat este ambiguu : pe de o parte ni se spune că :dată fiind poziţia particulară a psihologiei copilului în ansamblul psihologiei, poziţie derivată din faptul că ea s-a constituit sub o triplă influenţă (a psihologiei generale, a ştiinţelor dezvoltării de origine medicală, a pedagogiei) - sinteza este foarte slabă, pe de altă parte, se afirmă că puncte de acord şi convergenţă există şi sunt chiar mai numeroase decât par la prima vedere. Oricum, nevoia de unitate şi mai ales de complementaritate este resimţită acut (vezi Hurtig şi Rondai, 1990, voi. I, p. 75).

Situaţia descrisă până acum sugerează două întrebări interesante: 1) este necesară unitatea în psihologie ? ; 2) este posibilă unitatea ? Răspunsul la aceste două întrebări îl putem obţine dacă în prealabil răspundem la o alta, şi anume: ce înţelegem prin unitate? Dacă unitatea este înţeleasă ca *uniformitate,* ca *standardizare,* atunci ta este *posibilă, dar nu şi necesară,* deoarece duce la *stagnare.* Pentru o anumită fază de dezvoltare a ştiinţei unitatea poate fi utilă; dacă se rămâne însă la ea, ştiinţa bate pasul pe loc. Dacă unitatea este înţeleasă în *diversitate,* atunci ea este *necesară, dar nu este posibilă,* deoarece, mai ales atunci când este vorba despre o mare diversitate, chiar absolută, posibilitatea găsirii unor puncte comune devine aproape imposibilă. Soluţia problemei, oricât ar părea ea de banală şi simplificatoare, o reprezintă *spirala cunoaşterii* sugerată de unii autori, adică înţelegerea *unităţii uniformizatoare ca premisă,* ca punct de pornire, înăuntrul căreia dospeşte şi creşte *unitatea diversificată,* care va duce la un nou stadiu de unitate, superior celui precedent. De exemplu, considerarea psihicului ca dispunând de funcţii reflectorii a reprezentat un progres faţă de simplismul concepţiilor anterioare, deoarece a dat posibilitatea interpretării unitare a diferitelor procese psihice, încercarea de a găsi în cazul fiecărui proces psihic în parte conţinutul informaţional specific, forma ideal-subiectivă de reflectare, mecanismele psihofizioiogice ale reflectării a „forţat" psihologii să adopte o perspectivă unitară în analiza fenomenelor psihice.

Un nou progres s-a obținut însă atunci când această unitate a fost „spartă", când psihicului a început să i se atribuie nu numai capacitatea de a reflecta realitatea înconjurătoare, ci şi funcția de construcție şi reconstrucție a ei.

După opinia unor autori, unitatea în psihologie s-ar putea realiza pe următoarele căi : 1) prin considerarea orientărilor psihologice ca nefiind opuse, ca poziții ce s-ar exclude reciproc, ci ca forme care coexistă; 2) prin renunțarea la o definiție unică a psihologiei, printr-un singur obiect, şi postularea mai multor obiecte, deoarece, din moment ce există mai multe concepții este mai plauzibil să credem că ele derivă din obiecte diferite decât să susținem că este vorba despre concepții diferite despre unul şi acelaşi obiect; 3) în sfârşit, prin integrarea şi depăşirea succesivă a teoriilor şi orientărilor psihologice (curentele asociaționiste au fost depăşite şi integrate de cele structuraliste, behaviorismul şi psihanaliza au fost depăşite de psihologia umanistă). Referitor la prima cale de realizare a unității psihologiei, ni se par a fi interesante câteva sugestii formulate de Lagache într-un studiu intitulat *Spiritul psihologiei contemporane* (1951). Pornind de la ideea că psihologia clasică practică opoziția antitetică a conceptelor, care erau greu de conciliat, el considera că psihologia contemporană ar trebui să pornească nu de la opoziția, ci de la interdependența realităților cărora le corespund conceptele respective. Analizând câteva perechi de contrarii amplasate la nivelul concepției generale a psihologiei (teorie - practică; psihologie concretă - psihologie abstractă; normal - patologic), la nivelul dinamicii conduitei şi personalității (organism - mediu ; conduită - conştiință; conduită - semnificație; conştient - inconştient; psihic - somatic ; individ - societate), în sfârşit, la nivelul explicațiilor genetice (trecut - prezent; maturare - învățare), Lagache formulează concluzia potrivit căreia „psihologia nu va ajunge niciodată la o sinteză totală şi unică, ci numai la pluralități de sinteze limitate" (Lagache, 1979, p. 265). Specificitatea doctrinelor, a explicațiilor, a faptelor rămâne în continuare un instrument logic indispensabil. Faptele, relațiile sau opiniile diferite nu pot fi asimilate forțat, dar nici apropierile dintre cercetări diferite efectuate asupra aceleiaşi probleme nu pot fi excluse. Categoriei de ansamblu - unitate - ar trebui să i se dea mai degrabă un sens operator decât ontologic. Pentru o asemenea unitate a psihologiei se militează şi astăzi. Numai luând în considerare „complexitatea ierarhizată" a psihicului, care exclude reducționismul, s-ar putea ajunge la construirea unitară a psihologiei. Al. Roşea (1906-1996) considera că psihologia a şi făcut deja paşi decisivi pe calea construcției teoriei psihologice generale unitare (vezi Roşea, 1988). Cu toate acestea, disputa în jurul unității şi diversității în psihologie este departe de a se fi încheiat. în anul 1991, revista *American Psychologist* (voi. XLVI) a publicat articolul lui A.W. Staats „Pozitivismul unificat şi unificarea psihologiei: capriciu sau nou domeniu ? ", care în loc să ofere soluții deschide, de fapt, o multitudine de probleme. Ca răspuns la opiniile lui Staats, în numărul 8 din 1992 (voi. XLVII al aceleiaşi reviste) sunt publicate mai multe luări de poziție, generatoare şi ele de noi probleme: absența unității din psihologie: haos sau specificare ? (Richard J. McNally); este pozitivismul unificat răspunsul la lipsa de unitate din psihologie ? (Christopher D. Green); unitățile unificării: teoriile sau propozițiile ? (John H. Kunkel). Un singur articol, cel al lui Andre Kukla, nu este însoțit de un semn de întrebare, ci, dimpotrivă, cuprinde o afirmație imperioasă: unificarea ca scop al psihologiei.

Pentru a fi în acord cu realitatea ar trebui să afirmăm însă că realizarea acestui scop generos este extrem de dificilă. Şi aceasta din cel puțin două categorii de cauze, unele reale, obiective, altele subiective. Primele se concretizează în complexitatea extraordinară

a obiectului psihologiei, în vastitatea câmpului său de investigaţii. Din acest punct de vedere suntem total de acord cu Hurtig, care spunea: „Câmpul său [al psihologiei] este atât de vast, încât pare puţin probabil că o teorie unitară l-ar putea reunifica vreodată" (Hurtig şi Rondai, 1990, voi. I, p. 75). Dacă la aceasta adăugăm şi eforturile depuse de psihologi pentru a face faţă tendinţelor anexioniste sau celor de înăbuşire a psihologiei de către alte ştiinţe, vom înţelege şi mai bine de ce realizarea unităţii ei epistemologice a întârziat şi va întârzia probabil şi în viitor. Cauzele subiective se referă la raporturile existente sau promovate între psihologi. Aceştia când se ignoră complet, când se angajează în polemici nonconstructive care conduc la divizări şi neînţelegeri. însuşi Piaget recunoştea la un moment dat că polemicile lui cu Wallon au condus la multe neînţelegeri, în esenţă operele lor fiind complementare şi nu contradictorii. Mai productivă ar fi, de aceea, semnalarea punctelor convergente dintre diferite concepţii şi teorii, fiecare dintre ele dispunând de elemente pertinente, pretenţia spre universalitate fiind iluzorie.

2.4. Impasul, criza sau progresul şi expansiunea psihologiei ?

Cine meditează la statutul psihologiei contemporane s-ar putea să fie derutat, cel puţin la prima vedere, de multitudinea părerilor cotnradictorii care există. Astfel, unii afirmă că psihologia s-ar afla într-un impas, că ar fi total neputincioasă în faţa problemelor complexe şi urgente pe care le ridică viaţa socială. Alţii, dimpotrivă, cred că psihologia este una dintre ştiinţele majore despre om, menită a contribui la dezvoltarea şi ameliorarea conduitelor lui. Disputa se poartă, în principal, asupra *funcţiilor sociale* ale psihologiei, care sunt fie diminuate, fie mult amplificate, chiar exagerate.

Prima tendinţă poate fi exemplificată prin opiniile acelor autori care, referitor la psihologie, utilizează cuvântul „criză". Se pare că primul care a făcut acest lucru a fost N. Kostyleff, care a publicat în 1911 o carte intitulată *Criza psihologiei experimentale.* Referindu-se la experimentele efectuate în vremea sa, el arăta că acestea erau fragmentare, separate prin imprecizia obiectului, că nu prezentau o unitate de succesiune, unele fiind total abandonate. „Experimentele care ieri făceau vogă în psihologie au fost abandonate, pentru a lăsa *locul unor noi cercetări* în contradicţie cu spiritul originar". Aceasta a dus, considera el, la o veritabilă criză în psihologia experimentală. La numai 15 ani distanţă apar aproape concomitent două lucrări dedicate acestui subiect: *Criza psihologiei* (1927), scrisă de germanul Karl Biihler (1879-1963) şi *Criza psihologiei contemporane* (1929), a francezului Georges Politzer. Peste ani, Fernand-Lucien Mueller, într-o panoramă a dezvoltării psihologiei din Antichitate şi până la data publicării cărţii sale (1968), vorbea de o criză traversată de întreaga gândire filosofică, inclusiv de psihologie, în acelaşi an, Jean Piaget, în *înţelepciunea şi iluziile filosofiei,* lansa „un strigăt de alarmă pentru apărarea poziţiei psihologiei autentic ştiinţifice". în 1972, Jean Chateau publica o carte intitulată provocator *Slăbiciunile psihologiei,* în carefăcea, după cum el însuşi se exprima, o critică a psihologiei din chiar „inima" acesteia. La un mare număr de psihologi, opina Chateau, se manifestă un fel de complex de inferioritate-superioritate *â la* Adler: ei sunt umili când este vorba de a trece în plan teoretic, dar orgolioşi în privinţa rezultatelor obţinute în cercetări atunci când este vorba de a trece rapid în practică. Ei se expun astfel unei duble critici: celei a generaliştilor, mai ales a filosofilor, care nu înţeleg deloc această ştiinţă fragmentară, şi celei a practicienilor, care, de exemplu, nu găsesc la elevii sau la subordonaţii lor aptitudinile depistate prin intermediul

analizei factoriale. Aceste „complexe" viciază psihologia, imprimându-i trei lipsuri majore: 1) ea este o psihologie a „luminişurilor" (adică a unor probleme relativ simple, care se află la vedere, la lumină, şi mai puţin a unora dificile, ascunse în inima unei păduri virgine în care este greu de pătruns şi în care, de fapt, nici nu s-a intenţionat să se pătrundă); 2) este o psihologie a „legăturilor joase" (cantonată la nivelul domeniilor uşor de explorat, căci luminişurile nu pot fi situate decât în locurile unde solul este plat, unde arborii sunt mai puţin viguroşi, în fine, unde climatul este cald); 3) este o psihologie a superficialului (a psihicului inferior, de suprafaţă). Pe măsură ce intră în analiza mai detaliată a unor probleme, autorul francez părăseşte limbajul metaforic, iar critica devine şi mai severă: explicaţia statistică este limitată, ea conducând la „eroarea de diferenţă", adică la eliminarea a ceea ce este diferit; limbajul dezvoltat şi practicat de „psihologia luminişurilor" este atât de complicat, încât nu poate fi înţeles decât de cei care l-au elaborat („de cei care locuiesc în luminişuri"); absolutizarea unor tehnici folosite în cercetare face din psihologie un mozaic de ştiinţe fără o unitate vizibilă; cultul excesiv al unor indici matematici aduce grave prejudicii psihologiei; cantonarea aproape exclusiv în psihologia de laborator se soldează cu pierderi pentru psihologia umană, cu neglijarea psihologiei reale. Şi la alţi autori găsim critici la fel de severe. în 1978 englezul Gordon Westland aducea o critică şi mai pertinentă celor mai diverse apecte ale psihologiei. Există, considera el, o criză a psihologiei de laborator, a celei statistico-matematice, a publicaţiilor psihologice, a profesiunii de psiholog, a eticii psihologilor. Relativ mai recent, la o sesiune de comunicări a Asociaţiei Europene de Psihologie Socială Experimentală (Tilburg, 1984), Erich Witte vorbea de criza metodologică şi tematică a uneia dintre ramurile psihologiei, şi anume a psihologiei sociale, criză manifestată prin tendinţele de simplificare sau de asimilare a tematicii psihologiei sociale de către alte discipline (sociologie, antropologie), pe de o parte, sau de activităţile practice, pe de altă parte. Se poate lesne observa că de la criza unei *anumite* psihologii (Politzer critica psihologia funcţionalistă, abstractă, militând pentru înlocuirea ei cu o psihologie concretă, a omului obişnuit, cu dramele lui existenţiale cotidiene) se trece la afirmarea crizei *întregii* psihologii; de la criza psihologiei ca disciplină ştiinţifică se trece la criza tuturor compartimentelor ei (ca profesiune, ca practică, ca etică); apoi, dacă între primele lucrări semnificative referitoare la criza psihologiei şi cele imediat următoare lor s-au scurs aproximativ 30 de ani, în prezent, cam din patru în patru ani apare o lucrare dedicată acestui subiect.

Pe de altă parte, se înmulţesc vocile celor care subliniază virtuţile pozitive ale psihologiei, rolul ei major în viaţa socială, implicarea directă în rezolvarea dificilelor probleme socio-umane. La cel de-al XXII-lea Congres Internaţional de Psihologie (Leipzig, 1980) s-a afirmat, pe baza unor studii prospective întreprinse de comisii UNESCO între anii 1970 şi 1980, că în viitor locul şi rolul psihologiei nu numai că nu se vor diminua, dar vor creşte extrem de mult, în preajma anului 2000 psihologia figurând printre primele trei domenii de vârf ale cunoaşterii, alături de genetica moleculară şi microelectronică, în 1982, şapte laureaţi ai premiului Nobel, într-un interviu acordat unei reviste de psihologie, s-au pronunţat favorabil psihologiei, care, după opinia lor, dobândeşte o importanţă de prim ordin şi devine din ce în ce mai indispensabilă. Iată însă că am ajuns şi în anul 2000. S-au adeverit previziunile referitoare la progresul psihologiei? La această întrebare este greu de răspuns categoric şi mai ales afirmativ. Probabil că unele da, altele nu. Oricum, sensul evoluţiei psihologiei este fără nici un dubiu ascendent.

Dacă ar fi să răspundem la întrebarea: „Care este statutul psihologiei contemporane ? ", am spune: chiar dacă în momentul de faţă psihologia traversează o perioadă mai dificilă, pe unele locuri ea aflându-se în plin proces de verticalizare, chiar dacă momen-tele'de căutare, de reevaluare, de comutare a interesului spre noi probleme sunt, poate, mai dese şi mai dramatice ca altădată, nu s-ar putea susţine fără a greşi că ea se află în derută sau în impas. în nici un caz nu poate fi vorba de criza socială sau de prestigiu, de poziţie socială a psihologiei, ci, cel mult, de una epistemologică. Considerăm că psihologia contemporană reprezintă un *factor de progres social şi uman.* Şi, deşi ea nu a îndeplinit o asemenea funcţie întotdeauna şi peste tot, cel puţin virtual, potenţial, prin înseşi natura, obiectul şi finalitatea ei dispune de capacitatea de a influenţa şi optimiza atât viaţa socială, cât şi pe cea personală. Amplificarea *funcţiilor socio-umane* ale psihologiei este necesară astăzi, în actualul stadiu de dezvoltare a societăţii contem-porane, când problematica umană a devenit atât de incitantă şi tulburătoare, dar va fi şi în viitor, când autorealizarea omului va ridica noi şi noi semne de întrebare.

Afirmaţia potrivit căreia psihologia reprezintă un factor de progres social şi uman este susţinută de următoarele argumente : intensificarea procesului de instituţionalizare a psihologiei ca ştiinţă (deci ca activitate de cercetare), obiect de învăţământ, profesiune ; creşterea interesului specialiştilor din alte domenii pentru problemele şi rezultatele psihologiei; audienţa lucrărilor de psihologie la marele public, nu doar la specialişti; creşterea numărului tinerilor doritori să se profesionalizeze şi să se specializeze în psihologie; diversificarea rolului psihologului practician, care apare în postura de consultant ştiinţific, expert, prognozist, psihodiagnostician, psihoterapeut, specialist în rezolvarea conflictelor de muncă şi în sporirea eficienţei practice a cercetărilor întreprinse ; apariţia psihologiei în calitate de instrument de formare şi schimbare psihocomportamentală; implicarea psihologiei în soluţionarea marilor probleme ale societăţii (conflicte militare, negocieri economice, propagandă politică etc.); instituţio-nalizarea revistelor de specialitate, a asociaţiilor psihologilor, a manifestărilor ştiinţifice (naţionale şi internaţionale) care au loc cu o anumită periodicitate.

Câteva date statistice ne vor convinge de expansiunea psihologiei în lume. M.R. Rosenzweig (1982), făcând o analiză a modului în care s-a dezvoltat psihologia ca ştiinţă şi ca profesiune în lume, arată că numărul membrilor Uniunii Internaţionale de Psihologie Ştiinţifică (IUPsyS), fondată în 1951, a înregistrat în decursul unei singure decade (1969-1980) o creştere de circa 94%, adică aproape s-a dublat. Dacă în 1970 cele 36 de societăţi naţionale de psihologie membre ale IUPsyS dispuneau de 53.219 membri, în 1980 numărul societăţilor naţionale de psihologie a crescut la 44, iar al membrilor acestora la 101.506. De altfel, în 1992 numărul societăţilor naţionale de psihologie membre ale IUPsyS a ajuns la 48, încă patru cereri din partea altor asociaţii naţionale urmând a fi examinate şi soluţionate. Cum însă nu toţi psihologii din lume sunt membri ai IUPsyS, se poate anticipa că numărul total al psihologilor din lume ar trebui să fie de cel puţin două ori mai mare. Probabil că în ultimul deceniu creşterea numărului psihologilor a fost şi mai însemnată. Acelaşi Rosenzweig aprecia că la cele 4 miliarde de locuitori ai lumii există, probabil, cam 1.200.000 de psihologi. în Spania numărul psiho-logilor per milion de locuitori era în 1980 de 528, în SUA de 446, în Finlanda de 438, în Israel de 437, în Olanda, de 385, în Belgia de 371, în Danemarca de 365, în Suedia de 357. în România, care este membră a IUPsyS din 1966, ar exista cam 22 psihologi la un milion de locuitori (vezi Ceauşu, 1984). Concentraţia psihologilor în populaţia

fostei Germanii de Vest era superioară celei din populația fostei Germanii de Eșt. în 1990 existau 35-40 de psihologi la 100.000 de locuitori, numărul absolut al psihologilor fiind de 22.000-25.000 în Germania de Vest, reprezentând doar 16-19 la 100.000 de locuitori, iar în Germania de Est numărul absolut al psihologilor era de 2.500-3.000 (Probst, 1991, pp. 27, 29). în raportul pe anul 1994 al Asociației Americane de Psihologie (APA) se arată că între 1989 şi 1993 numărul membrilor a crescut de la 83.368 la 122.752, ceea ce echivalează cu o creştere de 5% per an. în 1994 numărul membrilor a devenit 132.400 crescând cu 9.648, deci cu 7,8%. Se apreciază că această creştere a numărului membrilor a fost cea mai mare din istoria asociației (Raymond D. Fowler, 1995). în 1999, IUPsyS era considerată „organizația umbrelă" care reprezintă comunitățile psihologice din 64 de națiuni, ea întreținând relații cu un număr apreciabil de alte organizații (vezi figura 1.2, *apud* Rosenzweig, 1999, pp. 252-253).

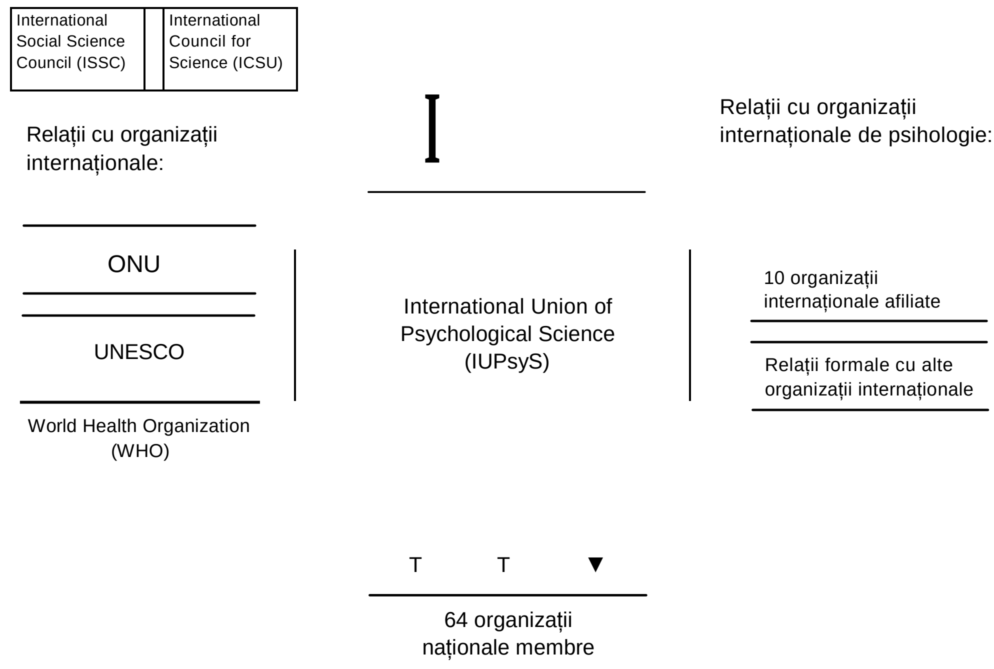


Fig. 1.2. Relațiile IUPsyS cu alte organizații

Semnificativă este nu numai creşterea numărului psihologilor, ci şi a instituțiilor în care aceştia sunt pregătiți şi îşi desfăşoară apoi activitatea. în Franța, de exemplu, funcționează 30 de universități în care sunt formați psihologi, în cadrul a 17 dintre acestea existând 37 de laboratoare de cercetare, la care se adaugă încă 20 de formații de cercetare subordonate Centrului Național de Cercetare Ştiințifică (CNRS). O analiză a cercetării ştiințifice în domeniul psihologiei din țările industrializate şi cele în curs de dezvoltare a fost întreprinsă de Rosenzweig şi Sinha (1988), extensia şi profuzimea

acesteia fiind evidente. Fără îndoială că din 1988 şi până acum progresele sunt şi mai evidente. Informaţii interesante cu privire la dezvoltarea psihologiei în lume pot fi găsite într-o lucrare publicată ca urmare a aniversării a 50 de ani de la înfiinţarea *Consiliului Internaţional al Psihologilor*. Volumul reflectă istoria şi identitatea acestei organizaţii internaţionale prezentând dimensiunile globale şi regionale ale psihologiei: psihologia în SUA, psihologia post-sovietică, psihologia în ţările europene, America Latină, Asia de Est. Cei interesaţi pot găsi în această lucrare date preţioase referitoare la psihologia din Grecia, India, Nigeria, Sudan, Ghana, Pakistan etc. (vezi Gielen, Adler şi Milgram, 1992).

La creşterea rolului şi expansiunii psihologiei un aport deosebit 1-a avut înfiinţarea asociaţiilor şi societăţilor naţionale de psihologie. Amintim că *Asociaţia Psihologilor Americani* (APA) a luat fiinţă în 1892, *Societatea Franceză de Psihologie* în 1901, *Societatea Britanică de Psihologie* în 1912, *Asociaţia Psihologilor din România* în 1964. Contribuţii însemnate au avut şi au asociaţiile, uniunile sau federaţiile internaţionale de psihologie. Printre acestea enumerăm : *Uniunea Internaţională de Psihologie Ştiinţifică* (IUPsyS), la care ne-am referit ceva mai înainte; *Federaţia Europeană a Asociaţiilor Psihologilor Profesionişti* (FEAPP), fondată în Germania în 1981 şi cuprinzând (până în 1996) un număr de 26 de asociaţii naţionale de psihologie, *Federaţia Europeană a Asociaţiilor Studenţilor în Psihologie* (FEASP), înfiinţată în Portugalia în 1987, cu un număr de 19 asociaţii naţionale (până în 1996, printre care şi România). Scopurile FEAPP sunt extrem de largi: promovarea comunicării şi cooperării între asociaţiile membre din Europa; promovarea aplicării psihologiei ca un mijloc de îmbunătăţire a asistenţei tuturor acelora cărora psihologii îşi oferă serviciile; promovarea disciplinei psihologiei şi aplicarea ei, cu referinţe speciale la pregătirea profesională şi statutul profesional al psihologilor; facilitarea contactelor cu organizaţiile internaţionale de psihologie (vezi Lunt, 1996, p. 61). La fel de diversificate sunt şi scopurile FEASP: promovarea schimbării ideilor de ordin social şi etic între studenţii în psihologie; îmbunătăţirea condiţiilor de studiu al psihologiei în Europa; facilitarea mobilităţii studenţilor între diferite ţări din Europa (vezi Măkinan, 1996, p. 69).

Revistele naţionale şi internaţionale de psihologie constituie adevărate instrumente de excelenţă, menite a promova tot ceea ce este nou, original, util, incitant în gândirea şi cercetarea psihologică. Demn de remarcat este prestigiosul *International Journal of Psychology*, fondat în 1961 sub auspiciile IUPsyS, apoi două reviste oarecum echivalente ca scop, conţinut şi structură: *American Psychologist* şi *European Psychologist*, primul fondat în 1946, cel de-al doilea în 1996.

în această sumară enumerare nu putem ignora contribuţia covârşitoare la dezvoltarea psihologiei adusă de congresele internaţionale de psihologie, desfăşurate cu o periodicitate de 4 ani, începând din 1889. Până în prezent au avut loc 26 de asemenea congrese, în cele mai importante oraşe (capitale) ale lumii, ele fiind prezidate de reputaţi psihologi de talie internaţională (Jean M. Charcot, Theodule Ribot, James McK.Cattell, Henri Pieron, Edward C. Tolman, A.R. Luria, Paul Fraisse etc). Cel de-al XXVII-lea Congres Internaţional de Psihologie va avea loc în anul 2000 la Stockholm.

Iată, aşadar, că psihologia nu se află într-o criză, într-o perioadă de impas, ci, dimpotrivă, în plin avânt. Un asemenea fapt este cu atât mai necesar cu cât viitorul va aduce schimbarea radicală a facturii muncii (informatizarea, computerizarea, robotizarea), vor apărea noi profesiuni, iar cele vechi îşi vor schimba radical conţinutul şi caracterul, problemele profesionalizării şi mai ales cele ale reprofesionalizării vor trece

pe primul plan, calculatorul va deveni un partener obişnuit nu doar în viaţa profesională, ci şi în cea cotidiană, actualele tehnologii de comunicare şi informaţionale (învăţarea asistată de calculator, folosirea calculatorului ca mijloc de consiliere în orientarea şcolară şi profesională etc.) se vor impune tot mai mult în învăţământ. Or, toate acestea presupun alte aptitudini, alte competenţe, alte însuşiri de personalitate, noi modalităţi de formare, stimulare, antrenare şi folosirea raţională a lor, concepţii, atitudini, stiluri şi moduri de viaţă, solicitări psihice poate mult mai diferite şi stresante faţă de cele actuale. Studiul unor asemenea probleme intră în competenţa psihologului. Creşterea rapidă a rolului factorului uman, ca şi revirimentul ştiinţelor umaniste către anul 2000 vor conduce în viitorul apropiat nu doar la o reconstrucţie a tehnicii pentru a o adapta optim condiţiilor umane, ci şi la impunerea şi expansiunea psihologiei.

3. Locul psihologiei în sistemul ştiinţelor

Din paginile anterioare a reieşit deja că de-a lungul existenţei sale psihologia a venit în contact sau şi-a intersectat destinul cu alte ştiinţe. în aceste condiţii, pe bună dreptate ne putem întreba: „Care este locul psihologiei în sistemul ştiinţelor ? ". La această întrebare răspunsurile n-au întârziat să fie formulate. Cu timpul, concepţiile multiple şi diversificate cu privire la locul psihologiei în sistemul ştiinţelor s-au organizat şi integrat, conducând la elaborarea unor adevărate „modele" explicativ-interpretative.

3.1. Modele triunghiulare

în 1929, Karl Biihler propunea modelul *triunghiular al psihologiei* ştiinţifice, aceasta din urmă fiind amplasată la intersecţia ştiinţelor umaniste, ştiinţelor sociale şi ştiinţelor naturale. Peste 50 de ani, P.E. Meehl (1978) lansează distincţia dintre psihologia „hard" şi psihologia „soft", potrivit căreia influenţa ştiinţelor naturii a orientat psihologia spre un studiu mai riguros al comportamentului, ştiinţele sociale au accentuat, au încurajat mediul social şi valorile, ştiinţele umaniste au direcţionat atenţia spre necesitatea sublinierii importanţei influenţei subiective (vezi fig. 1.3).

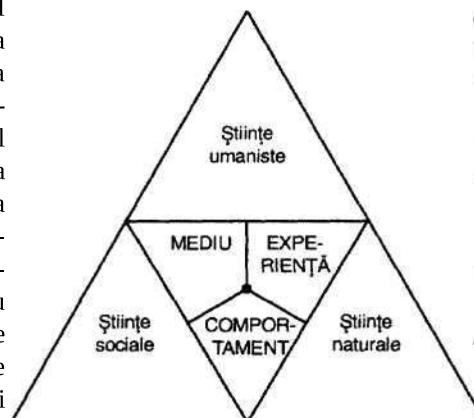


Fig. 1.3. *Modelul triunghiular al ştiinţelor (după Biihler şi Meehl)*

Clasificarea triunghiulară a ştiinţelor a fost făcută şi de B.M. Kedrov (1961), care subdivide ştiinţele umaniste în ştiinţe sociale şi ştiinţe filosofice, făcând loc în „triunghiul" său, alături de psihologie, şi altor ştiinţe (tehnice, matematice, logice). Tributar formaţiei sale filosofice, Kedrov clasifica ştiinţele după principiul subordonării (al dezvoltării) şi după cel al obiectivitătii (al reflectării).

Cât priveşte psihologia, ea ocupă un loc aparte în triunghi: mai aproape de filosofie, dar fiind legată de toate cele trei vârfuri ale triunghiului. Remarcăm că se atribuie un loc şi psihologiei sociale, amplasată între psihologie şi ştiinţele sociale (vezi fig. 1.4).

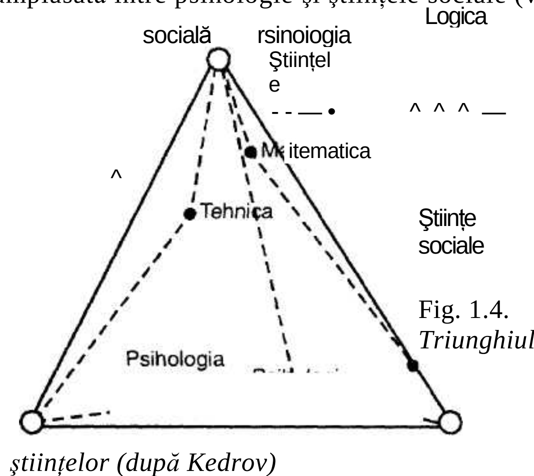


Fig. 1.4. *Triunghiul ştiinţelor (după Kedrov)*

3.2. Modelul circular

O contribuţie deosebită la clasificarea ştiinţelor o aduce Jean Piaget, care, la cel de-al XVIII-lea Congres Internaţional de Psihologie (Moscova, 1966), propunea un *model circular* al ştiinţelor. Punctul de pornire al clasificării lui Piaget îl constituie *relaţia dintre subiect şi obiect în procesul cunoaşterii.* în matematică şi fizică se reflectă obiectul real, latura lui cantitativă; în biologie deja apare şi latura subiectivă, fapt care îl pregăteşte pe subiect să devină obiect al cercetării, proces ce se va desăvârşi în psihologie şi sociologie. Linia circulară se încheie în epistemologie şi genetică prin relaţia psihosociologici cu logica şi matematica, relaţia dintre acestea din urmă realizându-se prin intermediul structurilor operatorii ale subiectului. Concluzia lui Piaget era următoarea: „Psihologia ocupă o poziţie centrală şi nu numai ca produs al tuturor celorlalte ştiinţe, dar ca sursă posibilă de explicaţie a formării şi dezvoltării lor" (Piaget, 1966, p. 41). în lucrarea *Dimensiuni inter disciplinare ale psihologiei,* apărută în 1970, iar în limba română în 1972, Piaget îşi explicitează şi mai bine concepţia. El plasează psihologia în rândul ştiinţelor antropologice, „nomotetice", adică al acelor discipline „care urmăresc să descopere legi atât în sensul de relaţii cantitative şi relativ constante, cât şi în sensul de fapte generale sau de relaţii ordinale, de analize structurale" (Piaget, 1972, p. 13). Este reluată ideea relaţiei dintre subiect şi obiect: „Subiectul nu cunoaşte obiectele decât prin intermediul propriilor activităţi, dar el nu învaţă să se cunoască pe sine însuşi decât acţionând asupra obiectelor. Fizica este deci ştiinţa obiectului, însă ea nu ajunge la acesta decât prin intermediul structurilor logico-matematice derivând din activităţile subiectului. Biologia este tot o ştiinţă a obiectului, însă fiinţa vie pe care ea o studiază cu ajutorul instrumentelor împrumutate în parte de la ştiinţele fizico-chimice este în acelaşi timp punctul de plecare al unui subiect de comportare care va ajunge

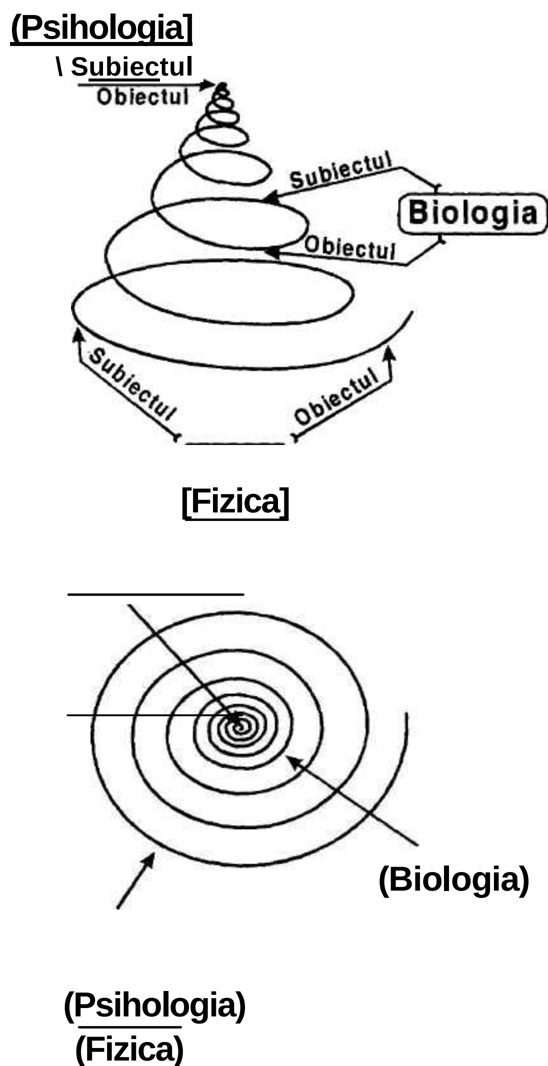


Fig. 1.5. *Modelul circular*

la subiectul uman. Psihologi^ şi ştiinţele antropologice îl studiază pe acesta din urmă utilizând parţial tehnicile ştiinţelor precedente, dar subiectul uman construieşte, pe de altă parte, structurile logico-matematice care constituie punctul de plecare al formalizărilor logicii şi matematicii. Ţinând seama de cele de mai sus, sistemul ştiinţelor este angajat într-o spirală nesfârşită, a cărei circularitate nu prezintă nimic vicios, exprimând în forma sa cea mai generală dialectica subiectului şi obiectului" *(ibidem,* p. 92). Am reprodus acest citat atât de lung pentru a înţelege mai bine „poziţia privilegiată" pe care o ocupă psihologia în cercul ştiinţelor. în figura 1.5 încercăm să reprezentăm grafic concepţia lui Piaget cu privire la locul psihologiei în sistemul ştiinţelor. în fizică, obiectul şi subiectul sunt distincte; în biologie se creează premisele apropierii lor, pentru ca în psihologie să se ajungă la coincidenţa lor. Dacă privim spirala de sus sau dacă o „turtim", psihologia se va afla în centrul ei.

Şi alţi autori au preluat viziunea lui Piaget. De pildă, V. Sarris (1984), în locul unei viziuni lineare, continue asupra dezvoltării unei ramuri a psihologiei (psihologia experimentală), propune viziunea *ascensiunii spiralate.*

3.3. Modelul interpenetrării ştiinţelor

Multă vreme în interpretarea relaţiilor dintre ştiinţe a predominat ideea interdisciplinarităţii. în 1990 apărea însă în limba engleză lucrarea *Creative Marginality. Jnnovation at the Intersection of Social Sciences,* scrisă de Mattei Dogan şi Robert Pahre. Sensibil remaniată, lucrarea a apărut apoi în 1991 în limba franceză, iar în 1993 în limba română. Cei doi autori, primul specialist în sociologie politică, al doilea în economie politică, avansează ideea că nu cercetarea interdisciplinară atotcuprinzătoare este în măsură să asigure inovarea ştiinţelor, ci, dimpotrivă, interpenetrarea lor. Două argumente stau la

baza acestei idei. Primul vizează rolul de emulaţie al ştiinţelor, acestea din urmă trecând prin cicluri de *specializare, fragmentare* şi *hibridare,* inovaţia fiind posibilă ca urmare a interpenetrării ştiinţelor specializate. Iată ce spun autorii: „Inovaţia în ştiinţele sociale apare cel mai adesea şi produce rezultatele cele mai importante la intersecţia dintre discipline. Acest fenomen constituie cauza şi totodată efectul unei fragmentări neîntre-rupte a ştiinţelor în specializări înguste şi ale recombinării acestor specialităţi într-o manieră transversală, în interiorul a ceea ce noi numim câmpuri hibride" (Dogan şi Pahre, 1993, p. 9). Al doilea argument se referă la demersurile întreprinse de cercetător. Fiecare ştiinţă are un centru, un *nucleu dur* am spune, relativ îngust şi stabil, şi o *margine* sau o *periferie* mult mai labilă şi fluctuantă. în timp ce centrul ştiinţei este mai puţin susceptibil la inovare, aici intervenind „paradoxul densităţii" (tendinţa subdome-niilor cu mare densitate demografică de a produce mai puţină inovaţie), marginea ştiinţei este mai susceptibilă la schimbare şi inovare. Inovarea se produce tocmai în procesul trecerii de la centru spre margine. „Deplasându-se dinspre centrul spre periferia unei discipline, transgresându-i frontierele şi penetrând în domeniul altei specialităţi, un om de ştiinţă are cele mai mari şanse de a fi creativ [...]. Densitatea în inima domeniului deschide calea inovaţiei la frontiere" *(ibidem,* p. 41). Autorii elaborează chiar şi o tipologie a personalităţilor creatoare : *pionierii* (cei care lărgesc tradiţiile unei discipline, depăşind frontierele); *constructorii* (cei ce merg pe căile trasate de defrişatori, fructifi-cându-le la maximum); *hibrizii* (cei ce combină diferite subdiscipline). Adevăratele căi de inovare în ştiinţă sunt combinarea şi recombinarea specialităţilor învecinate, transferul de concepte, metode, tehnologii şi teorii şi nu interdisciplinaritatea, care în plan teoretic este „rău definită şi implică orice", ea fiind o noţiune înşelătoare, iar în plan practic aproape că nu este posibilă, deoarece presupune o cunoaştere exhaustivă a două sau mai multe discipline (astăzi nu mai este loc pentru un Leonardo da Vinci - scriau cei doi autori). Nici munca în echipă, dacă aceasta depăşeşte două persoane, nu este o soluţie deoarece antrenează confruntarea unei multitudini de perspective, concepte, teorii, un asemenea demers riscând să devină un „Turn Babei".

Referindu-se direct la psihologie, căreia autorii mărturisesc că i-au acordat mai puţină atenţie în raport cu dreptul pe care l-ar fi avut, sunt prezentate nenumărate exemple de hibridare între aceasta şi alte ştiinţe (sociologie, lingvistică, patologie, zoologie), fapt care a dus la apariţia unor noi ştiinţe (psihologia socială, psiholingvistica, psihopatologia, zoopsihologia). Exemple tipice de hibridare le reprezintă psihologia cognitivă (apărută la intersecţia psihologiei cu ştiinţele cogniţiei), psihoimunologia (rezultată din intersecţia psihologiei cu sănătatea psihică), psihologia organizaţională (care are ca surse teoria managementului şi organizării, fluxuri importante din psihologia socială, psihometrie, sociologie). După opinia noastră, marea majoritate a ramurilor aplicative ale psihologiei au apărut ca urmare a procesului de fragmentare şi hibridare, în figura 1.6 prezentăm un exemplu de „hibridare" a ştiinţelor.

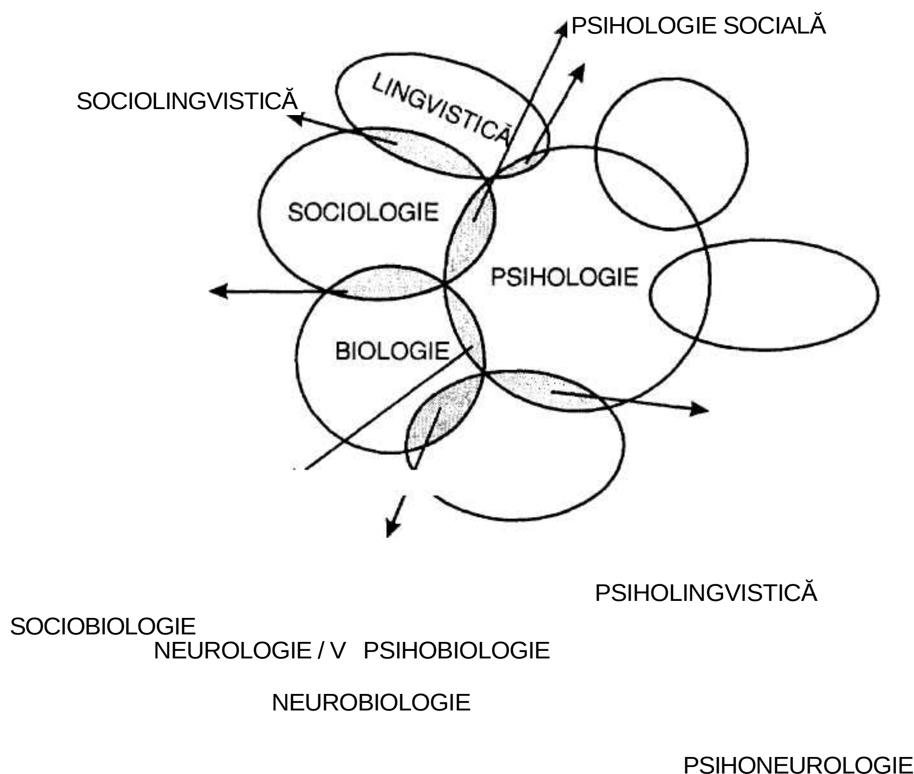


Fig. 1.6. *„Hibridarea" ştiinţelor*

3.4. Modelul bazat pe clasificarea ştiinţelor

Influenţaţi de ideile emise de Dogan şi Pahre şi preluând o sugestie a lui Rosenzweig (1992), am grupat ştiinţele în patru categorii: în prima categorie am inclus ştiinţele fundamentale ale omului (biologia, sociologia, filosofia) interpretat ca fiinţă bio-socio--spirituală ; a doua şi a treia grupă includ diverse ştiinţe referitoare la principalele tipuri de activităţi îndeplinite de om (educaţionale, economice, manageriale, cultural-artistice, sportive, militare etc.); a patra grupă strânge la un loc ştiinţele maximal preocupate de asigurarea integrităţii fizice şi psihice a omului (medicina, neurologia, psihiatria). La confluenţa cu fiecare dintre aceste ştiinţe psihologia generală şi-a delimitat propriile ei ramuri aplicative. Se poate remarca din figura 1.7 aceeaşi poziţie privilegiată a psihologiei în raport cu toate celelalte ştiinţe.

Fig. 1.7. *Ramurile aplicative ale psihologiei*

3.5. Concluzii cu privire la locul psihologiei în sistemul ştiințelor

Cele câteva modele explicativ-interpretative referitoare la locul psihologiei în sistemul ştiințelor ne conduc spre următoarele concluzii:

- *într-un secol şi jumătate psihologia a parcurs drumul de la negarea ei ca ştiință până la obținerea statutului de ştiință centrală în rândul tuturor celorlalte ştiințe.* Este firesc să fie aşa deoarece psihicul, ca obiect de studiu al psihologiei, este forma cea mai inedită şi mai perfecționată de reactivitate a organismului uman şi infrauman. „Centralitatea" psihologiei în sistemul ştiințelor este deci consecința firească a complexității ontologice şi epistemologice a obiectului ei de studiu;
- *psihologia are, prin esența ei, un caracter interdisciplinar.* Ea nu poate fi concepută, fără suportul, fundamentele şi împrumutul spre şi dinspre celelalte ştiințe. Psihicul

fiind expresia ultimativă a organizărilor fizice, chimice, biologice, sociale nu poate fi nici înțeles, nici explicat, cu atât mai puțin influențat fără incursiunea psihologiei în fizică, în biochimie, în fiziologie sau neurologie. La rândul ei, psihologia oferă informații prețioase şi perspective interesante de abordare şi explicare celorlalte ştiințe. Este greu de conceput o sociologie sau o pedagogie, de exemplu, fără fundamentarea psihologică a acțiunilor actorilor sociali sau a demersurilor educative;

- *necesitatea specificării şi delimitării obiectului de cercetare ca si cea a evitării „încălcărilor" reciproce ale teritoriilor de către diversele ştiințe.* Poziția deosebită a psihologiei în sistemul ştiințelor, la „intersecția" celorlalte, în „centrul" sau în „vârful" lor favorizează, după opinia lui Pavelcu, „pendulația spectaculoasă a interpretărilor între psihologizare a numeroase discipline, la o extremă, şi de psihologizare a psihologiei, la cealaltă extremă" (Pavelcu, 1972, p. 40). Gabriel Tarde (1843-1904) a psihologizat sociologia prin considerarea imitației, fenomen psihic prin excelență, ca factor socio-genetic, deci generator al societății, pe când Emile Durkheim (1858-1917) a sociologizat psihologia, postulând exterioritatea şi rolul constrângător al faptelor sociale. Interacțiunea şi interdependența ştiințelor presupun respectarea unor rigori metodologice, în caz contrar ajungându-se la efecte nedorite, chiar la erori ştiințifice.

4. Psihologia ca profesie

Psihologia apare în două ipostaze : *ca ştiință* (ca ansamblul cunoştințelor şi aspectelor de ordin teoretico-metodologic) şi *ca profesie* (ca ocupație cu caracter permanent pe care o exercită o persoană în virtutea unei calificări). între cele două ipostaze ale psihologiei există o foarte strânsă dependență, ele condiționându-se reciproc. Astfel, psihologia poate căpăta recunoaştere legală ca profesiune numai după ce a atins un anumit grad de organizare, acceptare şi eficiență. Acest lucru este însă posibil numai după ce ştiința însăşi a fost recunoscută şi a ajuns la un înalt grad de dezvoltare. Aşadar, dezvoltarea ştiințifică este o premisă sau o condiție indispensabilă pentru profesiunea de psiholog, la rândul ei profesiunea apărând ca un cadru de aplicare şi verificare a ştiinței, deci ca bază de generalizare. După cum am văzut din cele de mai înainte, a trebuit să treacă multă vreme până ce psihologia a devenit ştiință, dar şi mai multă până ce psihologul a căpătat o definiție legală. La întrebarea: „Ce este un psiholog?", autorii unui impresionant *Curs de psihologie* dau următorul răspuns : „Psihologul este o ființă legală şi un profesionist" (Ghiglione şi Richard, 1992, pp. XVII-XX). Dat fiind faptul că în paragrafele anterioare am stăruit mai mult asupra psihologiei ca ştiință, ne propunem ca în continuare să schițăm câteva dintre problemele cele mai importante ale psihologiei ca profesie.

4.1. Statutul profesiei de psiholog

Acesta depinde în mare măsură de felul în care concepută şi reglementată *legal şi organizatoric* psihologia *ca ştiință, ca obiect de învățământ, ca activitate de cercetare* sau *ca activitate practică.* Or, din acest punct de vedere există diferențe mari între diverse țări ale lumii. în unele dintre acestea psihologia este considerată o ştiință socială,

în timp ce în altele - o ştiinţă umană sau o ştiinţă hibrid social-comportamentală-biologică. Diferenţe pregnante există şi în modul de predare a psihologiei, în unele ţări ea fiind predată de filosofi, pe când în altele de pedagogi. în diverse părţi ale lumii psihologia este'un domeniu aproape exclusiv academic, numeroşi psihologi desfăşurându-şi activitatea în instituţiile de învăţământ, în timp ce în altele ea constituie un teren de aplicaţii, cei mai mulţi psihologi lucrând în şcoli, clinici, întreprinderi şi organizaţii sociale. Diferenţiată este şi legalizarea profesiunii de psiholog. Din acest punct de vedere se conturează trei situaţii tipice: ţări în care profesia de psiholog este recunoscută prin reglementări locale şi nu prin legi adoptate de forurile legiuitoare naţionale (SUA, Australia); ţări cu reglementări naţionale (Brazilia, Argentina, Columbia, Franţa etc.); în sfârşit, ţări care nu dispun de o bază legală fermă (Finlanda, Germania, Anglia), fapt care nu împiedică însă exercitarea pe scară largă a profesiunii de psiholog. Variaţii există şi în ceea ce priveşte încadrarea în funcţia de psiholog. în SUA, de exemplu, pentru o asemenea încadrare se cere doctoratul, în timp ce în alte ţări pregătirea universitară de patru ani este estimată ca fiind suficientă. în Franţa încadrarea pe post de psiholog se face în funcţie de forma de învăţământ absolvită. Cei care obţin doar diploma de studii universitare generale (DEUG), în urma parcurgerii a doi ani de studii în cadrul primului ciclu, sunt încadraţi rareori ca psihologi. Situaţia este aproximativ aceeaşi şi pentru cei din al doilea ciclu (cu încă doi ani de studii), care îşi finalizează pregătirea prin licenţa în psihologie. Abia cei care, după licenţă, în cadrul celui de-al treilea ciclu, obţin diploma de studii superioare specializate (DESS) deţin posturi însemnate. într-un studiu efectuat de Charlot şi Pottier (1987) se arată că în timp ce doar 15% dintre licenţiaţii în psihologie ocupă posturi de cadre superioare (8% consilieri de orientare; 7% psihologi), 45% dintre deţinătorii unei diplome de studii superioare specializate (DESS) devin cadre superioare (21 % psihologi clinicieni; 12% alte profiluri psihologice; 3% cercetători).

Statutul profesiunii de psiholog derivă din însuşi statutul psihologiei luată în ansamblul ei. Or, din acest punct de vedere, situaţia psihologiei în lume este extrem de variată, în Canada, în urma unei anchete efectuate de *Psychologie Quebec* (voi. II, nr. 5) psihologii s-au plasat pe locul doi imediat după medici şi devansând psihiatrii, asistenţii sociali şi psihoterapeuţii, 70% dintre cei intervievaţi declarându-se satisfăcuţi sau foarte satisfăcuţi de serviciile aduse de psihologi. în Italia, în schimb, psihologia a întâmpinat mari dificultăţi în a se face (re)cunoscută, fiind necesari 18 ani pentru ca un proiect ce reglementa activitatea psihologilor să fie aprobat de parlament. Se pare însă că astăzi psihologia cunoaşte un progres evident, aşa cum reiese din *Psychologie Europe* (voi. IV, nr. 2, 1995), care publică un articol referitor la situaţia psihologiei din peninsulă. în Australia, speranţa în psihologie („disciplină de import") în calitate de ştiinţă şi practică cvasiautonomă s-a născut abia după 1945, ca urmare a utilizării testelor britanice şi americane, dar mai ales prin anii '60-'70 marcaţi prin dominarea comportamentalismului american. Există nelinişti în rândul psihologilor australieni în ceea ce priveşte reglementarea profesiei lor, moralul acestora fiind „mai degrabă sumbru în faţa reculului care deja a început", după cum aprecia corespondentul jurnalului psihologilor francezi în Australia. Extrem de interesantă este şi situaţia din Franţa. Imediat după 1947 psihologia s-a separat instituţional de filosof ie şi a fost creată licenţa în psihologie. A fost nevoie apoi de aproape o jumătate de secol pentru ca psihologul să capete o

definiție legală - ca actor socio-profesional distinct, identificat prin cunoştințele sale. Numai tentativele asidue ale unor reputați psihologi (Paul Fraisse, prin anii '50, Didier Anzieu, prin anii '60) ca şi cele ale Asociației Naționale a Organizațiilor Psihologilor (ce conține 5 sindicate diferite şi 7 asociații de psihologi cu 9.000 de membri), prin anii '80, au condus la aprobarea legii referitoare la profesiunea de psiholog (25 iulie 1985) şi promulgat decretul de aplicare a ei (20 martie 1990). Informații detaliate pe această temă pot fi găsite *în Le Journal des psychologues*, nr. 123, 1995, ca şi în cursul de psihologie citat anterior. în România reglementarea legală, oficială este în curs. Situația n-ar trebui să ne mire, ea reflectând, în fond, avatarurile oricărei profesiuni, cu atât mai mult ale uneia în plin proces de constituire.

4.2. Funcțiile psihologului

Ceea ce frapează încă de la început este multitudinea şi varietatea lor. Ele reies din definiția psihologului dată de Oficiul Internațional al Muncii. Conform acestui organism, psihologul „studiază comportamentul uman, procesele mintale şi investighează, recomandând căi de soluționare, probleme psihologice din domeniul medicinei, educației şi industriei; concepe şi efectuează experimente şi observații asupra oamenilor şi animalelor pentru a măsura caracteristici mintale şi fizice; analizează efectele eredității, mediului sau altor factori asupra gândirii şi comportamentului indivizilor; desfăşoară activitate de diagnoză, terapie şi prevenire a tulburărilor emoționale şi de personalitate, precum şi a fenomenelor de inadaptare la mediul social şi profesional; elaborează şi aplică teste pentru măsurarea inteligenței, abilităților, aptitudinilor şi a altor caracteristici umane, interpretează datele obținute şi face recomandările pe care le consideră necesare ; se poate specializa în domenii aplicative particulare ale psihologiei cum sunt diagnoza şi tratamentul deficiențelor mintale, problemele specifice procesului educațional şi dezvoltării sociale a copiilor sau problemele psihologice de ordin industrial ori profesional cum sunt cele legate de selecția şi orientarea profesională, antrenarea profesională" (International Standard Classification of Occupation, 1969). Dacă acestea sunt funcții generale, valabile atât pentru psihologul teoretician, cât şi pentru psihologul practician, funcțiile acestuia din urmă sunt nu doar mult mai numeroase, ci şi mult mai diferențiate. Rosenfeld, Schinberg şi Thornton (1983) au stabilit, pe baza unui studiu aprofundat, 59 de responsabilități ale psihologilor practicieni, grupate mai apoi pe baza analizei factoriale în patru subfactori: cercetare şi măsurare; intervenție ; aplicații organizaționale ; evaluare. Totodată, ei au identificat un număr de 38 de „teme" care reprezintă un corp de cunoştințe psihologice utilizat de majoritatea psihologilor din domeniile aplicate ale psihologiei (clinic, şcolar, consiliere, industrial/organizațional) (vezi Pitariu şi Toma, 1988). Psihologul „practician" apare ca fiind: consilier, expert, realizator de instrumente, investigator independent, agent al schimbării (vezi Hartley şi Branthwaite, 1989). O diferențiere şi mai pregnantă a funcțiilor (sarcinilor) îndeplinite de psihologul practician se obține prin analiza locurilor de muncă. De pildă, psihologul care lucrează în instituțiile preşcolare (creşe, grădinițe etc.) participă la depistarea şi diagnosticarea tulburărilor de dezvoltare, la tratarea lor, dar se implică şi în problematica psihologică de la nivelul colectivității (definirea programelor educative, relațiile dintre adulți, formarea personalului etc). Psihologul şcolar asigură adaptarea elevilor la sarcinile

didactice, depistează elevii cu diverse tulburări, face observaţii continue asupra elevilor, fapt care permite individualizarea învăţării, reducerea eşecului şcolar, realizează consilierea şi orientarea şcolară şi profesională a elevilor etc. Psihologul clinician îndeplineşte funcţii de diagnostic şi psihoterapie (vezi Humphreys, 1996).

4.3. Debuşeele de plasare şi integrare a psihologului

Trei domenii par a se fi conturat până acum mai pregnant: educaţie, sănătate, economie, iar ca instituţii, cele educative (preşcolare, şcolare, universitare), cele medicale (spitale, institute medico-psihologice sau de reeducare, centre de ajutor şi ghidare infantilă, de convalescenţă pentru toxicomani sau pentru tratarea sexualităţii marginale, foaiere şi servicii de ajutor social al copilului, sanatorii, preventorii etc), în fine, cele din lumea muncii (întreprinderi, cabinete, agenţii). Deşi într-un număr mai redus, psihologii îşi desfăşoară activitatea şi în alte instituţii cum ar fi cele judiciare, comerciale, militare, sportive, artistice. Ei pot fi întâlniţi în poliţie, în urbanism, în sondajele de opinie. Unii psihologi îşi desfăşoară activitatea în calitate de consilieri conjugali în domeniul relaţiilor de familie şi conjugale iar alţii ca psihanalişti. Este de menţionat faptul că studiile de psihologie, chiar specializate, nu duc la profesia de psihanalist, calificarea în acest domeniu fiind asigurată de diferite societăţi de psihanaliză. Există şi debuşee în afara domeniului propriu-zis al psihologiei: personalul specializat pentru copii inadaptaţi (reeducatorii), personalul din diferite profesiuni sociale (asistenţa socială, animatorii socio-culturali), personalul implicat în organizarea unor concursuri administrative, consilieri profesionali ai diferitelor agenţii naţionale etc. Psihologii sunt încadraţi şi îşi desfăşoară activitatea în sectoarele publice, în cele semipublice şi în cele private. în America Latină, de pildă, distribuţia locurilor de muncă ale psihologilor se prezintă astfel: 24% - instituţii guvernamentale; 15% - industrie; 13% - clinici şi spitale; 11% - instituţii neclinice ; 10% - universităţi; 9% - şcoli; 6% - cabinete particulare ; 12% - altele decât cele de mai sus (vezi Ardila, 1983). Repartiţia pe subramuri a psihologilor formaţi în Germania de Vest era în 1988 următoarea: 58% îşi desfăşurau activitatea ca psihologi clinicieni; 19% ca psihologi industriali şi organizaţionali (incluzând administraţie, afaceri, marketing, transport); 16% ca cercetători în instituţiile academice; 4% ca psihologi şcolari şi 4% ca psihologi judiciari (vezi Probst, 1991, p. 30). în SUA distribuţia procentuală a psihologilor pe domenii de activitate este următoarea: 43,1 % - colegii şi şcoli medicale; 14,3% - clinici, centre de consiliere; 13,0% - industrie şi guvernământ; 9,6% - spitale; 4,6% - districte şcolare; 0,7% - alte domenii (vezi Smith, 1999, p. 6).

Analizele efectuate arată, cel puţin pentru ultimele două decenii, o creştere masivă a numărului locurilor de muncă create pentru psihologi. în Franţa, de exemplu, în 1989 existau 230 cercetători în psihologie şi psihofiziologie, faţă de 180 în 1979 şi 140 în 1970; 4.000 de consilieri de orientare, faţă de 1.600 în 1972 ; 6.000-7.000 psihologi clinicieni faţă de 1.500-2.000 în 1970. Aceste date atestă o veritabilă „explozie" a profesiunii de psiholog. Analiştii se întreabă însă dacă procesul masiv de creare a unor posturi de psihologi se va prelungi şi în viitor. Este puţin probabil, afirmă ei, că se va merge în acelaşi ritm. La fel de puţin probabilă este însă şi scăderea bruscă a creării de noj posturi (vezi Reuchlin şi Huteau, 1989, p. 236). înmulţirea sau reducerea posturilor

de psihologi depinde de o serie de factori. în perioadele de criză economică, cererea de psihologi nu este prioritară, dimpotrivă. în domeniul public, unde evoluția numărului profesiunilor este controlată şi influențată de deciziile guvernamentale, se observă deja o scădere a numărului posturilor de psiholog, spre deosebire de sectorul semipublic şi mai ales de cel privat, necontrolate de guvern, unde creşterea numărului posturilor de psiholog este mai plauzibilă.

4.4. Şo4majul în rândul psihologilor

Se constată că şomajul psihologilor nu este mai accentuat decât cel al altor categorii profesionale. în Franța, la sfârşitul anilor '70, la nouă luni după ieşirea din Universitate rata şomajului în rândul psihologilor, pedagogilor şi sociologilor era de 18%, iarpentru ansamblul celorlalte categorii profesionale, de 17%. Această rată era mai crescută la bărbați (28%) decât la femei (14%). Există mai puțini şomeri printre absolvenții care s-au încadrat chiar în timpul studiilor („preinserații"), decât în rândul celor care s-au încadrat după terminarea acestora. Primii sunt atinşi de şomaj în proporție de 11% (8% femei, 17% bărbați), pe când ceilalți în proporție de 33% (26% femei, 48% bărbați). în Germania proporția psihologilor aflați în căutare de lucru atinge 7,4% ; în Franța 11 % dintre psihologi sunt neangajați; în Anglia oferta de posturi de psihologi este cu mult mai mică decât numărul celor care sunt calificați în acest domeniu. Dificultăți apar şi dintr-un alt punct de vedere. Puțini sunt psihologii încadrați cu normă întreagă. Ceimai mulți dintre ei sunt angajați în regim de normă redusă. De asemenea, puțini lucrează doar într-un singur loc de muncă. De obicei, pentru a-şi câştiga existența, un număr important de psihologi lucrează în două, trei locuri de muncă. Unii dintre licențiații în psihologie nici nu-şi pot exercita profesiunea, de aceea sunt folosiți în domenii apropiate (medico-social, cultural, învățământ etc). în Franța numai 70% dintre absolvenții în psihologie clinică lucrează în domeniul sănătății, ceilalți lucrând în alte domenii (învățământ, sectoare sociale etc). Un asemenea efect este generat, printre altele, şi de dezinstituționalizarea psihologiei care tinde, pe alocuri, a fi exercitată de diferite persoane având în general o formare incompletă în psihologie. Datele prezentate înainte sunt ceva mai vechi. Să se fi schimbat oare situația între timp? După opinia noastră, în actualele condiții mondiale ca şi în contextul fiecărei țări în parte, chiar dacă s-au înregistrat unele uşoare ameliorări, situația generală nu s-a modificat radical.

4.5. Codul deontologic al profesiunii de psiholog

Ca orice profesiune, şi cea de psiholog dispune de un cod deontologic, adică de un *ansamblu de norme care stabilesc cadrul moral de exercitare a profesiunii de psiholog.* Aceste exigențe morale capătă forma unor reguli de conduită profesională. Codul deontologic al profesiunii de psiholog cuprinde: constrângeri de conduită morală; prescripții referitoare la păstrarea secretului profesional; indicații cu privire la respectul față de celălalt; recomandări vizând creşterea gradului de calificare profesională; norme referitoare la autonomia tehnică şi independența profesională; reguli de etică internațională. Acestea din urmă se referă la condamnarea utilizării psihologiei ca instrument de represiune politică şi socială. Dat fiind faptul că cercetarea psihologică presupune

utilizarea oamenilor în calitate de subiecţi de experimentare, în codul deontologic al profesiunii de psiholog o secţiune aparte o ocupă regulile referitoare la etica cercetării. Aceasta din urmă se referă la ansamblul principiilor în virtutea cărora cercetătorii decid cel mai bun mod de a echilibra contribuţia investigaţiei lor la cunoaşterea umană cu virtualele daune aduse subiectului uman. Chiar dacă pentru mulţi subiecţi participarea la cercetarea psihologică este interesantă, captivantă şi informativă, nu trebuie neglijate principalele riscuri ce ar putea apărea. Acestea au fost împărţite în patru mari categorii: 1) stresul; 2) lipsa confidenţialităţii; 3) înşelarea subiecţilor; 4) procedeele „cotropitoare" care produc schimbări de lungă durată ale comportamentului participanţilor (vezi Haslam şi McGarty, 1998, cap. X).

în 1982 Asociaţia Americană de Psihologie (APA) a dezvoltat un set de principii şi reguli menite a proteja subiecţii implicaţi în cercetarea psihologică experimentală. Principiile şi regulile avute în vedere sunt următoarele: 1) protejarea subiecţilor împotriva oricărui prejudiciu fizic şi mintal (pentru aceasta experimentatorul este obligat să ia în considerare interesele subiecţilor, să-i trateze cu respect şi cu grijă pentru demnitatea lor; proiectele cercetării experimentale trebuie evaluate şi prin prisma riscului la care subiecţii vor fi expuşi; se recomandă ca riscurile să fie excluse sau cel puţin să fie minimale); 2) asigurarea participării la experiment în cunoştinţă de cauză, pe bază de consimţământ (în acest scop este necesar ca subiecţii să cunoască implicaţiile participării lor, obiectul studiului, riscurile care ar putea interveni şi orice alt aspect care ar putea influenţa decizia lor de participare); 3) garantarea dreptului subiectului de a se retrage din experiment atunci când doreşte, chiar dacă el este angajat şi plătit de experimentator; 4) detectarea, înlăturarea sau corectarea consecinţelor indezirabile, inclusiv a efectelor pe termen lung, a unor prejudicii suferite de subiect în timpul experimentului; 5) garantarea dreptului la intimitate al participanţilor, prin asigurarea caracterului confidenţial al rezultatelor obţinute, cu excepţia cazului în care subiecţii sunt de acord încă de la început cu divulgarea informaţiilor furnizate de ei; 6) responsabilizarea cercetătorului şi a tuturor colaboratorilor lui în ceea ce priveşte conduita etică (vezi Papalia, 1985, pp. 23-25).

O atenţie deosebită se acordă şi protejării animalelor în cercetarea psihologică. Când, în 1981, Asociaţia Americană de Psihologie (APA) şi-a revizuit codul publicat în 1972, a fost introdus şi principiul referitor la utilizarea animalelor în experimentele psihologice. în Canada au fost publicate două volume (1980, 1984) dedicate folosirii animalelor în scopul desfăşurării, continuării şi finalizării cercetărilor. Se atrage atenţia asupra faptului că cercetătorul nu trebuie să uite niciodată că atunci când face apel la animale, el lucrează cu fiinţe fără apărare pe care ar trebui să le ferească de orice suferinţă şi stres inutil. Au fost formulate chiar şi o serie de principii ce urmează a fi aplicate atunci când se recurge la utilizarea animalelor. Iată câteva dintre ele : suferinţele şi consecinţele nocive trebuie reduse la minimum; când condiţiile cercetărilor antrenează dureri excesive ce nu pot fi suportate se recomandă anestezierea sau chiar suprimarea imediată a animalului; când animalul este privat de hrană, perioadele de privare trebuie să fie cât mai scurte, pentru a nu-i prejudicia sănătatea; când este indispensabilă utilizarea animalelor în condiţii grave (şocuri electrice, variaţii excesive de temperatură etc), trebuie avut în vedere faptul că gradul şi durata durerii nu trebuie să depăşească limitele care justifică importanţa umanitară a problemei de cercetare (alte informaţii vezi la Sabourin şi Belanger, 1988, pp. 387-391 sau la Domjan şi Purdy, 1995).

în unele țări există şi legi referitoare la *titlul de psiholog,* care cuprind norme cu privire la: exercitarea profesiunii de psiholog; condițiile de utilizare a titlului de psiholog; uzurparea titlului de psiholog, care se pedepseşte conform dispozițiilor înscriăe în Codul penal.

într-o incitantă scrisoare adresată redacției *Revistei de psihologie,* Cătălin Mamali propune introducerea în codul deontologic al psihologului a ceea ce el denumeşte „legământul sau *chemarea lui Socrate".* Această „chemare" ar urma să cuprindă o *latură stimulativă* („psihologul trebuie să-1 ajute pe omul obişnuit în efortul acestuia de a se cunoaşte pe sine şi a se autorealiza") şi o *latură prohibitivă* („psihologul profesionist trebuie să se abțină de la orice folosire de ordin manipulativ a metodelor şi cunoaşterii psihologice care ar contraveni intereselor persoanei şi eforturilor ei de dezvoltare. Psihologii nu trebuie să admită sub nici un pretext şi sub presiunea nici unei amenințări utilizarea metodelor şi cunoştințelor psihologice pentru transformarea unor oameni în simple instrumente, unelte fără autonomie de decizie şi responsabilitate, care se supun doar unui control extern") (Mamali, 1990, p. 199). Recomandarea psihologului român se încadrează în ceea ce am numit ceva mai sus „etica" profesiunii de psiholog.

Elaborarea codului deontologic al profesiunii de psiholog a stat în atenția multor asociații de psihologie. în cursul anului 1992 în America a fost lansată o dezbatere pe tema: „Dileme etice ale profesiunii de psiholog". Un număr de 1.319 psihologi au fost rugați să descrie incidentele etice apărute pe parcursul exercitării profesiunii lor. Au răspuns la anchetă 679 psihologi care au descris 703 incidente, clasificate apoi în 23 de categorii (vezi Pope şi Vetter, 1992, pp. 397-411). în sesiunea din 13-16 august 1992 a Asociației Americane de Psihologie (APA) a fost adoptat codul deontologic al profesiunii de psiholog, care a devenit efectiv de la 1 decembrie 1992. Codul cuprinde şase principii generale şi mai multe standarde etice. Printre principiile generale figurează: competență şi integritate ; responsabilitate ştiințifică şi profesională; respect pentru semeni; dreptate şi demnitate; interes pentru bunăstarea altora; responsabilitate socială. Standardele etice sunt în număr de opt: 1) generale; 2) evaluare, cunoaştere, intervenție; 3) avertizare şi alte declarații publice; 4) terapie; 5) intimitate şi confidențialitate; 6) predare, îndrumarea pregătirii, cercetare şi publicații; 7) activități juridice; 8) rezolvarea problemelor etice (vezi *American Psychologist,* 1992, nr. 12).

Asemenea coduri deontologice ale profesiunii de psiholog există şi în alte țări (Anglia, Belgia, Elveția), în altele însă ele lipsesc. Este cazul Franței, de exemplu. „Nu există încă nici un cod deontologic care să se refere în mod special la cercetarea comportamentală. Universitățile sunt lipsite de comitete etice" (Caverni, 1998, p. 84). în Franța există doar legea bioetică Huriet-Serurelat care reglementează protecția persoanelor ce se supun cercetărilor biomedicale. O asemenea situație 1-a determinat pe Caverni ca, pornind de la codurile deontologice ale profesiunii de psiholog existente în America şi Marea Britanie, să propună un cod deontologic al cercetătorilor în domeniul ştiințelor comportamentului uman. Codul său conține cinci mari titluri: titlul 1: despre cercetări; titlul 2: despre cercetători; titlul 3 : despre responsabilitate; titlul 4: despre atitudinea vizavi de persoanele care se supun cercetării (cel mai extins, cu 11 subpuncte); titlul 5 : despre atitudinea față de public în general. Şi în România a fost supus dezbaterii publice codul deontologic al profesiunii de psiholog, care, deocamdată, nu a devenit lege.

5. Repere privind viitorul psihologiei

Dacă trecutul psihologiei a fost dramatic, dacă prezentul ei este contradictoriu, cum va fi viitorul ei ?

5.1. „Profeții" despre viitorul psihologiei

în 1982 apărea în Franța, sub îndrumarea lui Paul Fraisse (1911-1996), o voluminoasă lucrare în care reputați psihologi europeni şi americani îşi exprimau opiniile cu privire la viitorul psihologiei. Găsim aici aprecieri asupra viitorului diferitelor ramuri ale psihologiei (psihologia copilului, psihologia socială, psihologia muncii, psihologia patologică), al unor domenii interdisciplinare (neuropsihologie, psihobiologie, psiho-fiziologie), al diverselor probleme capitale ale psihologiei (motivație, afectivitate), al unor teorii elaborate în psihologie (teoria echității) sau al unor metode cândva celebre în psihologie (psihanaliza). Cum va arăta psihologia anului 2000? La această întrebare încearcă să răspundă psihologul belgian Marc Richelle. Pornind de la psihologia de astăzi, care oferă spectacolul unui univers fragmentat, unde se juxtapun şi se ignoră sau se exclud tendințe metodologice, curente teoretice, orientări fundamentale şi aplicative, unde teoriile parțiale au pretenția de a fi generale şi exhaustive, unde se tinde spre „închiderea" progresivă a teritoriului de investigare, care devine din ce în ce mai restrâns, fapt care duce la elaborarea unor teorii locale, miniteorii, referitoare la un aspect particular al memoriei, învățării, dezvoltării personalității etc. Richelle încearcă să ofere o soluție pentru a se ieşi din impas. Care ar fi aceasta? Elaborarea unei teorii generale unificatoare este utopică, spune el, şi probabil chiar inadecvată. De aceea poate că un fel de *sincretism* ar fi mai util. Numai că pentru a fi fecund acesta nu trebuie să se limiteze doar la reținerea din teoriile existente a elementelor comune, solide şi în genere acceptate. După opinia lui, efortul de integrare ar trebui să se distingă prin patru caracteristici: 1) *o lectură nouă a demersurilor teoretice,* nu doar pentru a evidenția numitorul lor comun, care ar echivala cu o golire a lor de substanță, ci cu scopul de a ireleva problemele pe care le pun, dar pe care nu le soluționează; numai în acest domeniu există toate şansele de a găsi convergențe şi complementarități; 2) *o clarificare terminologică,* deoarece nu de puține ori se afirmă acelaşi lucru dar cu alte cuvinte, sau lucruri diferite dar cu aceleaşi cuvinte; pentru a regăsi şi identifica problemele ar trebui să ne debarasăm de cuvinte; 3) *o modificare radicală a demersului dominant* astăzi: în loc de a pune accent pe modele explicative (parțiale sau totalitare), mai nimerită ar fi restabilirea priorității problemelor, de la ele urmând să ajungem la modele teoretice; 4) *o reexaminare la nivelul metodelor*: studierea unei probleme prin mai multe metode, deoarece prea adeseori se alege o metodă tocmai pentru a verifica teoria. Există deja indicii că aceste caracteristici au început să devină reale şi funcționale în psihologie. Mărturie în acest sens stau apropierile făcute între stadiile dezvoltării cognitive (descrise de Piaget) şi teoria învățării operante (elaborată de Skinner), care ridică două probleme (dezechilibrarea la Piaget şi variabilitatea subiectului la Skinner) ce nu au constituit obiectul unor elaborări teoretice.

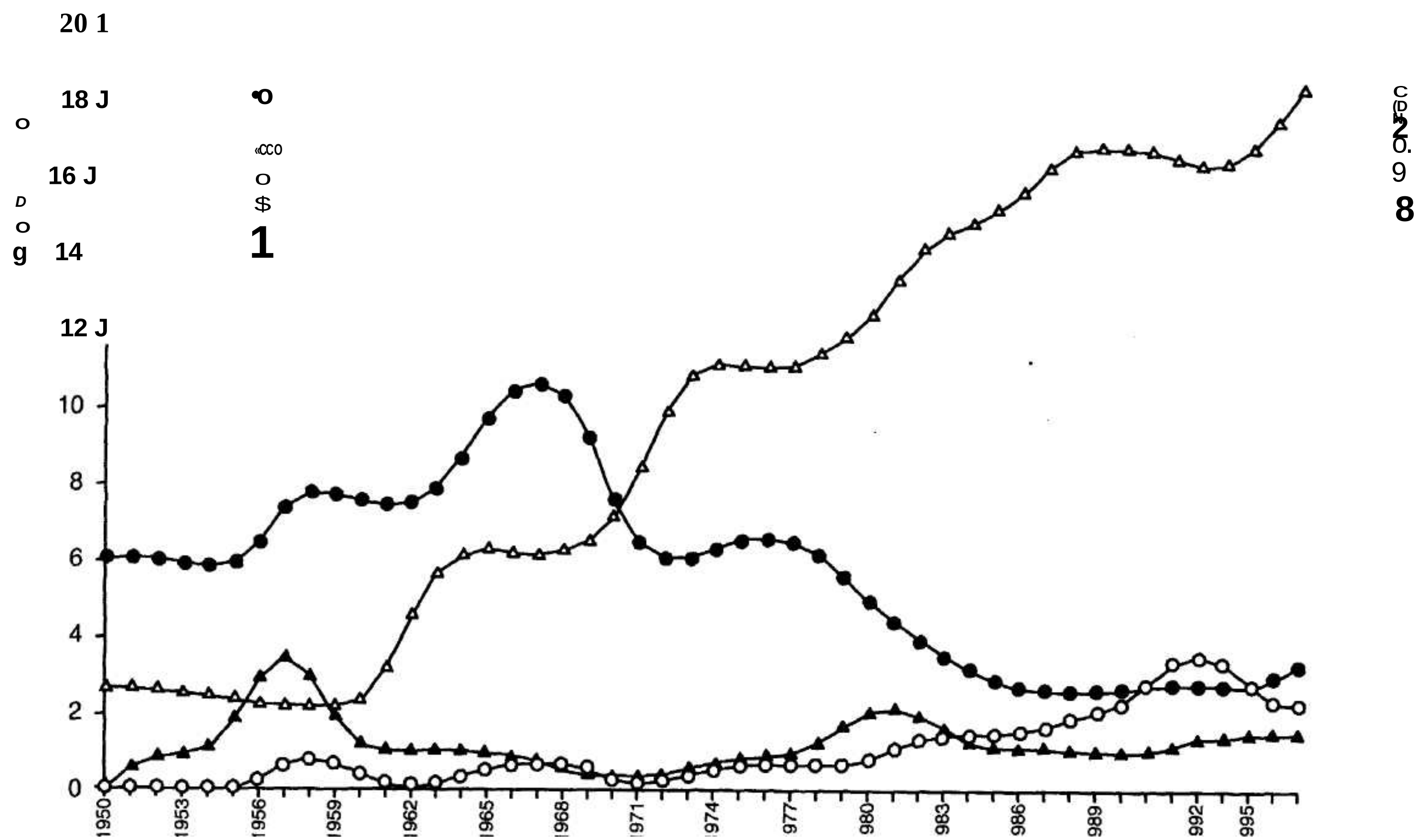
Celelalte studii din lucrarea amintită evidențiază opiniile proprii cu privire la viitorul diverselor aspecte, laturi, probleme ale psihologiei: Fraisse are nostalgia unității psihologiei; Oleron pe cea a unei psihologii pentru toți oamenii şi nu doar pentrii specialişti. Uneori situația prezentată este de-a dreptul dramatică. De exemplu, Widloche'r se întreabă dacă psihopatologia, care a jucat un rol enorm în dezvoltarea psihologiei ridicându-se până la statutul de metodă de cercetare, are vreun viitor, dat fiind faptul dă există o serie de factori de criză care o afectează în prezent. Printre aceştia el enumera însuşi conceptul de patologie, atât de diferit interpretat de diversele orientări psihologice. Dubla mişcare a psihopatologiei spre o perspectivă existențială centrată pe înțelegerea istoriei şi situației persoanei, pe de o parte, şi spre o critică socio-politică a teoriilor şi practicilor, pe de altă parte, îndepărtează implacabil psihopatologia de psihologie ca ştiință. Psihopatologia poate fi considerată moartă de două ori; moartă pentru că tinde spre o practică existențială; moartă pentru că această practică riscă să fie transformată, absorbită sau respinsă de practicile sociale care se vor dezvolta în viitor. în aceste condiții, autorul se întreabă dacă nu cumva psihopatologia poartă în germene propria sa distrugere. Un alt factor de criză îl constituie dificultatea în delimitarea criteriilor patologicului (organogeneza sau psihogeneza tulburărilor psihice?). Prea multă vreme psihopatologia s-a centrat pe explicarea diferențelor dintre normal şi patologic şi mai ales a cauzelor imediate ale acestor diferențe. Mult mai utilă ar fi studierea, în viitor, a mecanismelor, a factorilor care precipită încadrarea unui tip de răspuns în repertoriul acțiunilor ființei umane. Sarcina psihopatologiei de mâine este de a studia cum şi pentru ce se stabileşte, persistă şi se opune la schimbare un mod de interacțiune, cum şi pentru ce el se modifică cu timpul sub presiunea intervențiilor terapeutice.

„Profeții" asupra viitorului psihologiei au fost făcute şi la cel de-al XXIII-lea Congres Internațional de Psihologie (Mexic, Acapulco, 2-7 septembrie 1984). Psihologi din SUA, Spania, Iugoslavia, Columbia, RFG au prezentat comunicări pe această temă în cadrul simpozionului „Psihologia în viitor". Vid Pecjak (Iugoslavia) a schițat rezultatele unei anchete internaționale asupra viitorului psihologiei efectuată pe 296 somități din domeniul psihologiei din 39 țări. El a formulat următoarele întrebări: Care este opinia dvs. despre dezvoltarea viitoare a psihologiei? Care sunt perspectivele ei? Ce aspecte ale psihologiei contemporane sunt, potrivit opiniei dvs., cele mai bune candidate pentru o lungă afirmare ? Ce inovații pot fi aşteptate în domeniul psihologiei ? Temele identificate cu cea mai mare frecvență în răspunsurile recoltate au fost: psihologia cognitivă va fi în progres; psihologia prelucrării informației va cunoaşte o amplă dezvoltare, psihologia fiziologică, biologică şi genetică vor lua un mare avânt; este de aşteptat o integrare a psihologiei, elaborarea unei paradigme integratoare; dezvoltarea viitoare a psihologiei va fi divergentă; dezacordurile vor fi extinse ; psihologia va fi mai pregnant interdisciplinară; psihologia îşi va extinde problematica; psihologia va fi mai relevantă social; va fi mai mult interculturală. Puține răspunsuri au menționat cele trei orientări dominante ale psihologiei (behaviorismul, psihanaliza, psihologia umanistă). Remarcăm din aceste răspunsuri, pe de o parte, relativa lor contrarietate, pe de altă parte, tendința multora de a se fi confirmat în anii imediat următori congresului. Helio Carpintero (Spania) era de părere că psihologia din viitor va trebui să țină seama în mai mare măsură de aspectele duble sub care se prezintă: ca ştiință şi ca tehnologie, cunoaştere

teoretică şi intervenţie profesională şi tehnică. Deşi până în momentul de faţă s-a acumulat un vast material, se pare că psihologia traversează un moment critic, ajungând la limitele unei mase critice, ca în fisiunea nucleară. Volumul psihologiei ştiinţifice ar putea să apară ca fiind dezintegrabil, dând naştere la mai multe specialităţi cu greu integrabile una în alta. Tot el opina că psihologia va fi forţată, probabil, să aleagă între două modele opuse : liberal şi totalitarist. Primul implică o psihologie desfăşurată într-o societate deschisă, oferind sfaturi şi suport tehnic pentru fiecare client care îl solicită; cel de-al doilea conferă psihologilor rolul unor agenţi guvernamentali însărcinaţi cu planificarea şi controlul comportamentului, prin aplicarea unor tehnici sofisticate de natură ultrasecretă. Din fericire, modelul totalitarist al psihologiei anticipat de psihologul citat s-a prăbuşit în mai puţin de cinci ani, o dată cu prăbuşirea sistemelor sociale totalitariste. Mai recent, opinii interesante asupra *trecutului* şi *viitorului* psihologiei au fost publicate de C. Allan Bonneau (1992). în urma unei anchete efectuate pe 48 de psihologi în vârstă s-au conturat două mari tendinţe: triumful psihologiei cognitive ; apariţia unor modificări şi în alte arii ale psihologiei, mai ales la nivelul metodologic. Reţin atenţia, de asemenea, previziunile optimiste, dar şi cele pesimiste ale psihologilor intervievaţi.

Extrem de interesantă sub raportul conţinutului a fost şi cea de-a *51-a Convenţie anuală a Consiliului Internaţional al Psihologilor*, care a avut loc la Montreal (Canada) între 16 şi 19 august 1993. Convenţia, având un titlu şocant, „Revizuirea viitorului", a dezbătut în forme variate de lucru (workshop-uri, sesiune de comunicări, simpozioane, mese rotunde, ore de conversaţie) cele mai diverse probleme susceptibile de a acapara interesul şi preocupările psihologilor în viitorul apropiat. Unele dintre ele se referă la *educarea şi formarea continuă a psihologilor* pentru a face faţă unor probleme ce se vor agrava (sexism, rasism, etnocentrism; exploatarea copilului: abuz sexual, maltratare, comercializare ; tratarea adulţilor abuzaţi în copilărie; prevenţia tulburărilor psihocomportamentale; sănătate mintală; controlul agresivităţii; prevenirea primară a tulburărilor emoţionale ; violenţa globală; psihologia morţii şi a negării morţii). Altele vizează fie *rolurile psihologului în diferite domenii noi de activitate* (consulting internaţional; psihologia organizaţională internaţională), fie *necesitatea realizării unor revizuiri* ale diverselor domenii sau tehnici de cercetare (revizuirea psihomorală; revizuirea programelor de formare a psihologilor dintr-o perspectivă multiculturală; modificarea şi adaptarea inventarelor de personalitate şi în special a celor care vizează moralitatea). Simpla înşiruire a problemelor abordate este semnificativă pentru aria tematică viitoare a psihologiei.

Trei autori americani, întreprinzând o analiză empirică a tendinţelor din patru domenii proeminente ale şcolilor ştiinţifice psihologice (psihanaliza, behaviorismul, psihologia cognitivă, neuroştiinţele), arată că psihanaliza este virtual ignorată, behaviorismul este în declin, mai ales o dată cu apariţia psihologiei cognitive, psihologia cognitivă se dezvoltă şi va continua să fie o proeminentă şcoală psihologică, neuroştiinţele cunosc o creştere modestă (vezi Robins, Gosling şi Craik, 1999). în figura 1.8 redăm, după autorii citaţi, procentajul articolelor apărute în publicaţii de vârf *{American Psychologist*; *Annual Review of Psychology*; *Psychological Bulletin*; *Psychological Review)* în perioada 1950-1997.



20
18
16
14
12
10
8
6
4
2
0
1950
1953
1956
1959
1962
1965
1968
1971
1974
1977
1980
1983
1986
1989
992
995

A Şcoala cognitivistă • Şcoala behavioristâ A Şcoala psihanalitică O Şcoala neuroştiinţifică

Anul

Fig. 1.8. *Procentajul articolelor care conţin cuvinte-cheie, apărute în publicaţii de vârf*

5.2. Factori modelatori ai viitorului psihologiei

Sintetizând diferitele opinii emise asupra viitorului psihologiei, formulăm următoarele paradigme:

a. *Viitorul psihologiei va fi modelat de prezentul şi de trecutul ei.* „Psihologia de mâine se află deja în filigran în cea de astăzi, în aşa măsură încât putem prevedea domeniile sau rezultatele care sunt de aşteptat. Totodată, putem decela problemele care necesită a fi clarificate chiar dacă nu vedem încă drumul care să ne conducă spre o soluţie" (Fraisse, 1982, p. 11). Este aproape imposibil ca marea varietate de concepţii, orientări, domenii existente la ora actuală să nu creeze şi în viitor dificultăţi în privinţa unificării psihologiei. Va continua probabil să crească diviziunea dintre obser vaţia din exterior şi observaţia din interior, dar şi convergenţa unor domenii conexe (de exemplu, dezvoltarea biotehnologiei a stimulat şi va continua să stimuleze cercetarea biopsihologică).

b. *Concepţia despre om va modela în egală măsură viitorul psihologiei.* Despre psiholo gia modernă s-a afirmat că şi-a pierdut treptat sufletul, conştiinţa, spiritul, omul fiind golit de substanţa sa psihică. Această direcţie a fost impusă cu predilecţie de behaviorism. O dată cu apariţia cognitivismului, vechile întrebări despre om, despre psihicul său au fost repuse, conştiinţa, spiritul fiind termeni frecvent utilizaţi în teoretizările psihologice (vezi Carpintero, 1984, p. 177). De aceea, sunt necesare nu doar opţiuni pentru una sau alta dintre concepţiile existente despre om, ci, mai mult ca sigur, elaborarea unei concepţii noi. Probabil că în anii care vin psihologia va trebui să accepte existenţa *umană integrală* drept obiect al său de cercetare, reconciliind în acest fel teoria cu practica.

c. *Viitorul psihologiei va fi influenţat de viitorul societăţii şi chiar de viitorul întregii lumi.* Umanitatea se confruntă cu o serie de pericole: suprapopularea (în ţările în curs de dezvoltare); lipsa resurselor naturale şi distrugerea mediului ambiant (în lumea industrializată); războiul atomic (pretutindeni). De aceea, „viitorul psihologiei este corelat cu viitorul lumii şi cu posibilitatea de a obţine o pace internaţională durabilă dincolo de barierele politicii sociale" (Ardila, 1984, p. 178). Aceasta implică însă o îmbunătăţire a comunicării între psihologii din toate naţiunile. Or, la ora actuală, psihologia este mult prea naţională. Pentru ca ea să devină într-adevăr un factor de progres social şi uman va trebui, se pare, să devină internaţională, cooperarea dintre psihologii din diverse ţări fiind absolut necesară. Virginia Standt Sexton (1916-1997) era de părere că ştiinţa şi profesiunea psihologiei se pot dezvolta dacă psihologii din întreaga lume îşi vor acorda o mai mare atenţie reciprocă.

d. *Progresul realizat de alte ştiinţe îşi va pune amprenta asupra viitorului psihologiei.* Psihologia a contribuit la dezvoltarea, reaşezarea, amplificarea unor ştiinţe care, la rândul lor, o dată dezvoltate, îşi vor aduce contribuţia la dezvoltarea psihologiei. „Influenţă inversă" a acestora asupra redefinirii psihologiei va fi extrem de frecventă. Dezvoltarea medicinei, electronicii, comunicării, explorării spaţiului va afecta viaţa omului. Psihologia va trebui să cerceteze toate aceste influenţe, construcţiile pe care

ele le generează la nivel psihic, efectele produse în comportament. Ea va trebui să găsească soluții, să genereze idei novatoare.

e. *Viitorul psihologiei va fi modelat de progresul economic.* Printre altele, evoluția psihologiei este dependentă de sporirea cheltuielilor de finanțare a cercetării științifice. Dar pentru a obține suport economic psihologia trebuie să câştige o largă aprobare socială, un mare interes social. Or, pentru aceasta, ea trebuie să se ocupe mai mult de problemele sociale ale oamenilor, să se aventureze dincolo de laboator şi clinică, în societate, în laboratorul social.

Unele dintre aceste paradigme încep să prindă contur în realitate. Dacă ar fi să ne referim doar la un singur exemplu, am invoca amplificarea şi accentuarea încercărilor de cooperare internațională a psihologilor în vederea soluționării unor probleme majore. La cel de-al XXV-lea Congres Internațional de Psihologie (Bruxelles, 19-24 iulie, 1992), Kurt Pawlik, secretarul general al Uniunii Internaționale de Psihologie Științifică (IUPsyS), trecea în revistă nu mai puțin de opt proiecte de cercetare internațională în cele mai diverse domenii ale psihologiei. Iată, cu titlu exemplificativ, problemele asupra cărora insistă aceste proiecte : *Rețeaua internațională a dezvoltării umane şi a centrelor de cercetare a copiilor* (coordonator : W.H. Holtzman, SUA); *Rețeaua internațională a psihologiei bazate pe cercetarea interacțiunii Om - Computer* (MACINTER) (coordonator : F. Klix, Germania); rezultatele acestei cercetări au fost prezentate şi discutate în 1990 la Urbino (Italia), în 1991 (Germania), în 1992 (Ungaria); *Rețeaua internațională a centrelor de cercetare în ştiința cognitivă, inteligența artificială şi neuroştiință* (coordonator : L.G. Nilsson, Suedia); *Rețeaua internațională a centrelor de cercetare a comportamentului ecologic şi a psihologiei ambientale* (coordonator: K. Pawlik, Germania) - îşi desfăşoară activitatea în colaborare cu Programul Internațional Geosferă--Biosferă şi cu Dimensiunile umane ale schimbării globale a mediului ambiant); *Rețeaua internațională a centrelor de cercetare în lumea a treia* (coordonator : D. Sinha, India) care angajează 191 cercetători şi 143 instituții; *Proiectul de cercetare internațională a problemelor psihologice ale comunicării* (coordonatori: A. Beliaeva, Rusia, şi M. Cole, SUA); *Psihologia şi rețeaua medicală* (coordonator: T. Hogan, Canada); *Studiul psihologic al păcii* (coordonatori: A. Kossakowski, Germania, şi M. Takala, Finlanda) (vezi Pawlik, 1992). Asemenea cercetări sunt semnificative nu numai prin problematica pe care o abordează, ci şi dintr-o perspectivă mai largă, ele putând constitui o premisă pentru unificarea punctelor de vedere şi a concepțiilor.

Toate cele de mai sus arată că este necesară o *reconstrucție modernă* a psihologiei. Pentru aceasta psihologia trebuie să apeleze la orice mijloc, dar mai ales la ajutorul ştiințelor învecinate. Ea va trebui să se adreseze nu numai acelor ştiințe cu care în mod curent s-a aflat în contact, cum ar fi neurofiziologia, sociologia etc, ci şi ştiințelor mai puțin luate în seamă, cum ar fi etica, axiologia, antropologia, informatica. Acest lucru este necesar pentru ca psihologia să poată ajunge, în viitor, Ia depistarea invarianților psihologici ai marii variații psihice.

Bibliografie

ALLPORT, G.W. (1981), *Structura şi dezvoltarea personalităţii,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. ARDILA, R. (1983), „Psihologia în America Latină: ştiinţă şi profesie", *Revista de Psihologie,* nr. 4. ARDILA, R. (1984), „The future of psychology and the future of man", in: *XXIII Congres International de Psychologie,* Volume des resum6s. BONEAU, CA. (1992), „Observations on Psychology's Past and Future", *American Psychologist,* nr. 12.

BUNGE, M., ARDILA, B. (1987), *Philosophy of Psychology,* Springer-Verlag, New York.

BUSKIST, W., GERBING, D.W. (1990), *Psychology: Boundaries and Frontiers,* Scott, Foresman/Little, Glenview, Illinois. CARPINTERO, H. (1984), „An integral psychology on the year 2000", in: *XXIIII Congres International de psychologie,* Volume des resumes. CAVERNI, J.P. (1998), „Pour un code de conduite des chercheurs dans Ies sciences du comportement humain", *L'Annee Psychologique,* nr. 98. CEAUŞU, V. (1984), „Aspecte şi tendinţe ale dezvoltării psihologiei în lume", *Revista de Psihologie,* nr. 4. CHARLOT, A., POTTIER, F. (1987), „L'universite et l'emploi: des relations stables entre deux milieux en evolution", *Formation Emploi-,* nr. 18.

CHATEAU, J. (1972), *Le malaise de la psychologie,* Flammarion, Paris. CROOKS, R.L., STEIN, J. (1991), *Psychology, Science, Behavior and Life,* Hoit, Rinehart & Winston, New York. CULDA, L. (1995), *Critica psihologiilor. Posibilii oamenilor în procesualitatea socială,* Editura Licorna, Bucureşti.

DEESE, J. (1972), *Psychology as Science and Art,* Harcourt Brace Iovanovich, New York.

DENZIN, N.K. (1994), „Idiografic-nomothetic Psychology", in: CORSINI, R.J. (ed.), *Encyclopedia of Psychology,* John Wiley & Sons, New York, voi. II. DOGAN, M., PAHRE, R. (1993), *Noile ştiinţe sociale. Interpretarea disciplinelor,* Editura Academiei Române, Bucureşti. DOMJAN, M., PURDY, J.E. (1995), „Animal Research in Psychology", *American Psychologist,* voi. L, nr. 7. FOWLER, R.D. (1995), „1994 Report of the Chief Executive Officier: The Winds of Change", *American Psychologist,* voi. L, nr. 8.

FRAISSE, P. (sous Ia direction de) (1982), *Psychologie de demain,* PUF, Paris. GHIGLIONE, R., RICHARD, J.F. (sous la direction de) (1992), *Cours de psychologie. Origines et bases,* Dunod, Paris. GIELEN, P.U., ADLER, L.L., MILGRAM, N. (eds.) (1992), *Psychology in internaţional perspective: 50 years of the internaţional Council of Psychologists,* Lisse, Swets & Zeitlinger, Amsterdam. GRESLE, F., PERRIN, M., PANOFF, M., TRIPIER, P. (1990), *Dictionnaire des sciences humaines. Sociologie. Psychologie sociale. Anthropologie,* Nathan, Paris. GROSS, R. (1995), *Themes, Issues, and Debates in Psychology,* Hodder & Stoughton, London. HARTLEY, J., BRANTHWAITE, A. (1989), *The Applied Psychologist,* Milton Keynes, Philadelphia Open University Press. HASLAM, S.A., McGARTY, C. (1998), *Doing Psychology. An Introduction to research methodology and statistics,* Sage Publications, London. HUBER, W. (1992), *Introduction ă la psychologie de la personnalite,* Pierre Mardaga, Bruxelles.

HUMPHREYS, K. (1996), „Clinical psychologists as psychotherapists : History, future, and alternatives", *American Psychologist,* nr. 3. HURTIG, M., RONDAL, J.-A. (co-dirige par) (1990), *Introduction ă lapsychologie de l'enfant,* Pierre Mardaga, voi. I-III, Liege.
JAMES, W. (1929), *Pricis de Psychologie,* Marcel Riviere Editeur, Paris.
KANT, I. (1998), *Critica rațiunii pure,* Editura I.R.I., București.
KEDROV, B.M. (1966), „Cu privire la clasificarea științelor sociale", in: *Cercetarea sociologică,* Editura Politică, București.
KOCH, S. (1978), „Psychology and the Future", *American Psychologist,* voi. XXXIII.
KOCH, S. (1964), „Psychology and emerging conceptions of knowledge as unitary", in: WANN, T.W. (ed.), *Behaviorism and phenomenology,* University of Chicago Press, Chicago.
KOSTYLEFF, N. (1911), *La crise de la psychologie experimentale,* Felix Alean, Paris.
KRAHE, B. (1992), *Personality and Social Psychology. Toward a Synthesis,* Sage Publications, London.
LAGACHE, D. (1979), *CEuvres,* PUF, Paris, voi. II. LEFTON, L.A. (19.91), *Psychology,* Allyn & Bacon, Boston, London. LUNT, I. (1996), „The History of Organization of the European Federation of Professional Psychologist's Associations (E.F.P.P.A.)", *European Psychologist,* nr. 1. MAMALI, C. (1990), „Scrisoare deschisă către redacția *Revistei de Psihologie", Revista de Psihologie,* nr. 2. MĂKINEN, S. (1996), „European Psychology Students - Join Together in the EFPSA!", *European Psychologist,* nr. 1. McADAMS, D.P. (1990), *The Person: An Introduction to Personality Psychology,* Harcourt, New York. McMAHON, F.B., McMAHON, J.W. (1986), *Psychology: the hybrid science,* The Dorsey Press, Chicago.
McNEMAR, Q. (1946), „Opinion-attitude methodology", *Psychological Bulletin,* nr. 43.
MICLEA, M. (1998), „Politropia psihologiei", *Cogniție, creier, comportament,* nr. 3-4.
MUELLER, F.L. (1968), *Histoire de la psychologie de l'antiquite ă nous jours,* Payot, Paris.
PAP ALIA, D.E., OLDS, S.W. (1985), *Psychology,* McGraw-Hill Book Company, New York.
PAROT, F., RICHELLE, M. (1995), *Introducere in psihologie,* Editura Humanitas, București.
PAVELCU, V. (1972), *Drama psihologiei,* Editura Didactică şi Pedagogică, București.
PAVELCU, V. (1982), *Cunoaşterea de sine şi cunoaşterea personalității,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. PAWLIK, K. (1992), „Annual Report for 1991 of the International Union of Psychological Science (IUPsyS), *International Journal of Psychology,* voi. XXVII (3/4). PIAGET, J. (1966), „La psychologie, Ies relations interdisciplinaires et la systeme des sciences", *Bulletin de psychologie,* nr. 254, dec.
PIAGET, J. (1970), *înțelepciunea şi iluziile filosofiei,* Editura Științifică, București. PIAGET, J. (1972), *Dimensiuni inter disciplinare ale psihologiei.* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. •PIAGET, J., MOUNOUD, P., BRONCKART, J.P. (1987), *Psychologie,* Gallimard, Paris, Coli. „Pleiade".
PIRE, F. (1988), *Questions de Psychologie,* De Boeck, Bruxelles.
PITARIU, H., TOMA, M. (1988), „O analiză a profesiei de psiholog", *Revista de Psihologie,* nr. 3.
PLOTNIK, H., MOLLENAUER, S. (1986), *Introduction to Psychology,* Random House, New York. POPE, K.S., VETTER, V.A. (1992), „Ethical Dilemmas Encountered by Members of the American Psychological Association: A National Survey", *American Psychologist,* nr. 3.

POPESCU-NEVEANU, P. (1987), „Psihologia ca ştiinţă: importanţa studierii ei", in: POPESCU-NEVEANU, P., CREŢU, T., ZLATE, M. (red.), *Psihologie şcolară,* Tipografia Universităţii, Bucureşti.
PROBST, P. (1991), *German Psychology after reunification,* European Society for the History of the Behavioural and Social Science, Cheiron Newsletter, Autumn.
REUCHLIN, M. (1988), *Psychologie,* PUF, Paris.
REUCHL1N, M., HUTEAU, M. (1989), *Guide de l'etudianî en psychologie,* PUF, Paris.
RICHELLE, M. (1982), „Craintes et espărances pour la psychologie de l'an 2000", in: FRAISSE, P. (sous la direction de), *Psychologie de demain,* PUF, Paris.
ROBINS, R.W., GOSLING, S.D., CRAIK, K.H. (1999), „An Empirical Analisis of Trends in Psychology", *American Psychologist,* voi. LIV, nr. 2.
ROEDIGER, H.L., RUSHTON, J.P., CAPALDI, E.D., PARIS, S.G. (1984), *Psychology,* Little, Brown and Company, Boston, Toronto.
ROSENZWEIG, M.B. (1982), „Trends in development and status of psychology : an internaţional perspective", *International Journal of Psychology,* nr. 17.
ROSENZWEIG, M.B., SINHA, D. (1988), *La recherche en psychologie scientifique. Etat actuel dans Ies pays industrialises et Ies pays en developpement,* UNESCO, Editions Eres, Paris.
ROSENZWEIG, M.B. (1992), *International Psychological Sciences: Progress, Problems and Prospects,* APA Books.
ROSENZWEIG, M.B. (1999), „Continuity and Change in the Development of Psychology Around the World", *American Psychologist,* voi. LIV, nr. 4.
ROŞCA, AL. (1988), „Teoria psihologică şi unitatea psihologiei", *Revista de Psihologie,* nr. 1.
RUBINSTEIN, S.L. (1962), *Existenţă şi conştiinţă,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti.
SABURIN, M., BELANGER, D. (1988), „Regles de deontologie en recherche", in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et Etapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quebec, Paris.
SCHNEIDER, K.J. (1998), „Toward a Science of the Heart Romanticism and the Revival of Psychology", *American Psychologist,* voi. LIII, nr. 3.
SMITH, R.E. (1999), *Psychology,* International Thomson Publishing Europe.
SPEARMAN, CE. (1937), *Psychology down the age,* MacMillan, London.
STERN, E. (1959), *Tiefenpsychologie und Erziehung,* E-Reinhardt-Verlag, Miinchen, Basel.
WESTLAND, G. (1978), *Current Crîses of Psychology,* Heinemann, London.
WIDLOCHER, D. (1982), „La psychopathologie a-t-elle un avenir ? ", in: FRAISSE, P. (sous la direction de) (1982), *Psychologie de demain,* PUF, Paris.
WORTMAN, CB., LOFTUS, E.F., MARSHALL, M.E. (1985), *Psychology,* Alfred A. Knopf, New York.
ZAZZO, R. (1942), *Psychologues et psychologies,* PUF, Paris.
ZLATE, M. (1983), „Psihologia umanistă între ştiinţă şi artă", *Revista de Psihologie,* nr. 3.
ZLATE, M. (1988), *Omul faţă în faţă cu lumea,* Editura Albatros, Bucureşti.

Capitolul II

Obiectul psihologiei

1. Obiectul psihologiei în disputa specialiştilor

Problema obiectului de cercetare este esențială pentru orice ştiință. Atâta vreme cât ea nu-şi delimitează un domeniu, un aspect distinct din realitate, atâta vreme cât nu-1 converteşte în obiect al reflexiilor şi investigațiilor empirice, nu se poate considera că a ajuns la stadiul de ştiință. Numai că asemenea demersuri nu sunt deloc simple şi uşoare, ci extrem de complexe şi dificile, cu atât mai mult atunci când este vorba despre psihologie. Iată de ce, a răspunde la oricare altă întrebare înainte de cea referitoare la obiectul psihologiei ar fi un nonsens. Ce studiază psihologia? Cum a fost conceput de către diverşi cercetători obiectul ei de investigație? Ce modificări a adus scurgerea timpului asupra modului de înțelegere şi explicare a obiectului psihologiei? Acestea sunt doar câteva chestiuni la care vom încerca să răspundem în cele ce urmează.

1.1. Psihologia în căutarea propriului ei obiect

Am dori să începem discuția referitoare la obiectul psihologiei prin relatarea unui fapt care are, în opinia noastră, multiple semnificații. între 18 şi 20 septembrie 1985, Asociația de psihologie ştiințifică de limbă franceză a organizat la Lisabona un simpozion pe tema: „Comportament, cogniție, conştiință". Cu acest prilej, un reputat psiholog francez, Paul Fraisse, a prezentat o comunicare ştiințifică incitant intitulată: „Psihologia în căutarea propriului ei obiect?" (a se reține semnul de întrebare). La prima vedere, formularea lui Fraisse suscită o nedumerire. Cum, ne putem întreba, nici până astăzi psihologia n-a fost capabilă să-şi delimiteze propriul ei obiect de cercetare ? încă se mai află în căutarea acestuia? Mai ciudat este însă un alt fapt. După doi ani, în 1987, lucrările simpozionului au fost publicate. Cartea apărută poartă titlul *Comportament, cogniție, conştiință* şi subtitlul *Psihologia în căutarea propriului ei obiect* (fără semn de întrebare). Aşadar, incertitudinea lui Fraisse s-a transformat într-o certitudine la sfârşitul simpozionului. La întrebarea dacă psihologia se află în căutarea obiectului ei de cercetare se răspunde afirmativ : da, psihologia se află în căutarea propriului ei obiect de investigare. După părerea noastră, concluzia este parțial fondată. Nu faptul că psihologia nu are încă un obiect propriu de cercetare ar trebui să ne îngrijoreze, ci acela că *ave prea multe.* Să ne reamintim de cele 11 „psihologii" enumerate şi analizate de Murchinson în 1925 şi 1930; de celebra formulare a lui Spearman („sinistră pluralitate") vizavi de multitudinea psihologiilor; de îndemnul lui Erich Stern de a răspunde la întrebarea:

„Care psihologie?" atunci când abordăm un asemenea subiect, întrucât nu există o singură psihologie, ci mai multe. Mergând mai departe, credem că nici existența prea multor obiecte de cercetare n-ar trebui să ne decepționeze, ci faptul că nu există încă un *obiect unitar* de cercetare al psihologiei. Aceasta ar fi adevărata cauză care ne-ar permite să fim de acord cu subtitlul lucrării coordonate de Miguel Seguan. Se află psihologia în căutarea propriului ei obiect de cercetare? Da, însă a unui obiect unitar. Ajunşi aici, o nouă întrebare se prefigurează: de ce a fost şi este, poate, dificilă elaborarea unui obiect unitar al psihologiei? Din cauza incompetenței psihologilor? Fără îndoială că nu! Atunci, ce anume a îngreunat sau chiar a împiedicat consensul psihologilor în ceea ce priveşte obiectul de cercetare al disciplinei lor ?

1.2. Factori care au întârziat elaborarea obiectului unitar al psihologiei

- Unul dintre aceştia, poate cel mai important, este de ordin ontologic şi se referă la *complexitatea existențială a psihicului* în general, a fenomenelor, proceselor, însuşi rilor, stărilor psihice în particular, investigate de psihologie. Afirmam în capitolul anterior că psihicul este *expresia ultimă* a tot ceea ce există în univers, a celorlalte forme existențiale (mecanice, fizice, chimice, biologice etc). Este firesc de aceea ca în el să găsim „trimiteri" sau „reziduuri" din toate celelalte forme existențiale. Or, decelarea diferențierilor existente între ceea ce este *pur psihic* şi ceea ce este pur fizic, chimic sau fiziologic este extrem de dificilă. întretăierea, încâlcirea psihicului cu fizicul sau fiziologicul, suprapunerea lui peste alte forme existențiale şi asimilarea, încorporarea lui de către acestea, de pildă de neurologic sau social, au creat mari dificultăți psihologiei în stabilirea obiectului ei de cercetare. Vom înțelege mai bine acest lucru în momentul în care vom argumenta şi demonstra, într-un alt capitol, complexitatea existențială a psihicului ca obiect de investigare a psihologiei.

O a doua categorie de factori care au întârziat elaborarea obiectului unitar de cercetare al psihologiei este de *ordin gnoseologic*, fiind legată de *avatarurile reflecțiilor teoretice şi ale investigațiilor empirice*. Printre aceştia, mai importanți sunt cei de mai jos.

- *Existența unor teorii, concepții, şcoli şi orientări psihologice care prezintă contradicții externe*. Dacă spre sfârşitul secolului al XlX-lea psihologia a început să-şi afirme treptat statutul său de ştiință, delimitându-şi problemele şi stabilindu-şi metodele de cercetare, la începutul secolului XX şi apoi în decursul lui şi-a elaborat şi închegat marile construcții teoretice, şi-a rafinat metodele de investigație. Asociaționismul, behaviorismul, gestaltismul, psihanaliza, psihologia umanistă sunt marile curente şi orientări care au jalonat întreaga istorie a psihologiei, fiecare dintre ele propunând diverse modele explicative asupra vieții psihice. Dacă la acestea adăugăm şi diferitele lor subdiviziuni (reflexologia, psihologia conținutului, psihologia actului, psihologia înțelesului sau a explicării etc), vom înțelege şi mai bine dificultatea reală pe care o ridică în fața delimitării obiectului psihologiei. Pentru J.B. Watson, de exemplu, obiectul psihologiei îl constituia comportamentul, în timp ce pentru Wundt, viața psihică internă, stările mintale subiective; pentru J.R. Angell (1867-1949), G.H. Mead (1863-1931), obiectul psihologiei îl reprezintă conştiința, pentru S. Freud

(1856-1939), inconştientul; K. Lorenz (1903-1989) reducea obiectul psihologiei la comportamentele instinctive ale animalelor, pe când J. Piaget - la evoluția conduitelor inteligente ale copilului; I.P. Pavlov (1849-1936) accentua rolul reacțiilor şi reflexelor condiționate, în timp ce B.F. Skinner (1904-1990) se centra pe comportamentele operante. De reținut că nu multitudinea în sine a concepțiilor şi orientărilor psihologice este deranjantă, ci contradicția dintre ele. Dacă numeroasele şcoli şi orientări psihologice ar fi fost relativ asemănătoare, concordante, s-ar fi ajuns mai repede la consens. în realitate, ele se respingeau şi se negau reciproc. Ceea ce susțineau unele, contestau altele. De exemplu, dacă asociaționismul exacerba rolul părților, al elementelor în explicarea vieții psihice, structuralismul postula primordialitatea întregului, a structurii. Astfel, o „împăcare" între asociaționism şi gestaltism este greu de anticipat. Chiar dacă între diferitele orientări psihologice există şi o serie de elemente comune, tocmai acestea au fost ignorate, fapt care a îngreunat enorm ajungerea la o perspectivă unitară de interpretare a obiectului psihologiei.

Existența unor teorii, concepții, şcoli şi orientări psihologice care prezintă contradicții interne. Aproape fiecare orientare, dar cu precădere behaviorismul şi psihanaliza, şi-au dezvoltat, cu timpul, forme noi care încearcă să depăşească limitele variantelor inițiale. La ora actuală există nu numai behaviorism, ci şi neo-behaviorism, nu numai freudism, ci şi neo-freudism. Linia behavioristă inaugurată de Watson a fost treptat înlocuită cu cea propusă de E.C. Tolman (1886-1959), linia freudiană respectată de Anne Freud (1895-1982), Melanie Klein (1882-1960), Heinz Hartman (1894-1970) şi mulți alții a fost renovată de Karen Horney (1885-1952) şi Erich Fromm (1900-1980). Noile variante de behaviorism şi freudism, deşi nu renunță la postulatele inițiale, aduc modificări atât de importante, încât fac de nerecunoscut vechile orientări. La ora actuală behaviorismul, de exemplu, nu mai este un curent monolitic, ci cuprinde în interiorul său patru orientări distincte: 1) atitudinea sceptică manifestată față de constructele teoretice (asociată numelui lui Skinner, dar nu şi celor ale lui Huli, Tolman, Spence); 2) angajarea asociaționistă hulliană ca formulă reducționistă pentru explicarea fenomenelor complexe; 3) utilizarea întăririi ca substitut pentru explicațiile intenționale; 4) reducerea experienței conştiente la evenimentele comportamentale. Prima orientare este cert depăşită; cea de-a doua cunoaşte o puternică revigorare; a treia este atacată de cercetările asupra învățării animalelor, de aceea statutul său rămâne deocamdată incert; a patra orientare este ignorată de psihologie, dar prezintă mare interes pentru filosofic Deşi behaviorismul rămâne o parte distinctă a psihologiei, „multe dintre tendințele lui originare sunt absorbite de cercetări antagoniste" (Williams, 1992, p. 158). Acelaşi lucru este valabil, în mare parte, pentru orice orientare psihologică.

La fel de sugestiv este şi faptul că în interiorul uneia şi aceleiaşi orientări psihologice întâlnim nu numai un partizanat excesiv, ci şi disidențe spectaculoase, treceri de la tendințele ortodoxe la cele heterodoxe, eretice, iconoclastice. Poate cea mai reprezentantivă în acest sens este „despărțirea" lui A. Adler (1870-1937) şi a lui C.G. Jung (1875-1961) de maestrul lor Freud, în locul psihanalizei tradiționale apărând „psihologia individuală" a lui Adler (1911) şi „psihologia analitică" a lui Jung (1913). Extrem de semnificative sunt şi convertirile chiar ale unor întemeietori de şcoli şi orientări psihologice. După ce James a definit psihologia ca ştiința faptelor de conştiință, în referatul *Există oare conştiința* ? susținut în 1904 Ia Congresul de la

Roma, afirma: „Conştiinţa s-a evaporat". Conştiinţa, ca „experienţă", era substituită obiectului ei, existenţa, şi ca atare ea trebuia să dispară. Ceea ce-i rămânea psihologiei spre studiere erau doar reacţiile externe ale invididului, lipsite de orice conţinut psihic propriu. în felul acesta, James pregătea terenul pentru apariţia behaviorismului (psihologia comportamentului). O cotitură bruscă face şi E.B. Titchener (1867-1927). în timp ce în *Eseuri de psihologie* (1912) el trata psihologia ca ştiinţa proceselor sufleteşti, a acelor procese ce se află în sfera experienţei noastre interne, în *Manual de psihologie* (1924) ajunge la concluzia că între materialul brut al fizicii şi cel al psihologiei nu există nici o deosebire esenţială, materia şi spiritul fiind identice în esenţa lor. Deosebirea dintre fizică şi psihologie constă nu în materialul pe care îl studiază, acesta fiind acelaşi, ci în punctele de vedere utilizate. Exemplul oferii de Watson, părintele behaviorismului, este poate şi mai frapant. El a părăsit Universitatea John Hopkins în 1920, abandonându-şi cariera universitară pentru a se consacra activităţii publicistice, iar metodele sale de educaţie au fost atacate public în 1950 de propriul său fiu.

• *închiderea în ele însele a şcolilor şi orientărilor psihologice, hegemonismul lor.* Deşi toate sunt parţiale, limitate, fiecare dintre ele se pretinde a fi generală, totalitară; deşi realitatea pe care o studiază este atât de complexă şi diversă, ele o reduc la un singur model explicativ, îngustând astfel enorm de mult obiectul de studiu al psihologiei. Polemizând violent unele cu altele sau ignorându-se reciproc, refuzând deliberat să se deschidă sau să se apropie unele de altele, considerând că fiecare dintre ele deţine adevărul absolut, chiar „cheia" sistemului ştiinţific al psihologiei, încercând să obţină hegemonia asupra celorlalte, fiecare dintre aceste orientări face aproape imposibilă desprinderea unuia şi aceluiaşi obiect al psihologiei (vezi Roşea, 1988). Cu excepţia gestaltiştilor (Max Wertheimer, Wolfgang Kohler, Kurt Koffka, Kurt Lewin, Kurt Goldstein), care au făcut unele remarci, şi acelea critice, la adresa psihanalizei şi a unor psihanalişti care s-au pronunţat asupra gestaltiştilor, toate celelalte şcoli şi orientări psihologice au fost insensibile unele faţă de altele (Luchins şi Luchins, 1998). Astfel, ele oferă spectacolul unor paradigme ireconciliabile şi nu, cum a arătat Kuhn pentru ştiinţele naturii, pe cel al unor paradigme dominante şi a unor tentative marginale care anticipă şi conţin în germene paradigmele viitoare.
O asemenea situaţie reprezintă, după opinia unor autori, o „trăsătură tipică studiilor mai timpurii ale unei discipline, când se procedează la generalizarea şi abstractizarea unor observaţii sau modele parţiale" (Radu, 1991, p. 18). Din păcate, afirmaţia este departe de a acoperi realitatea. Am putea spune că, dimpotrivă, pe măsură ce asistăm la diversificarea orientărilor şi şcolilor psihologice, se accentuează şi tendinţa de reducţionism şi închidere în sine a acestora, chiar dacă formal ele declară deschiderea spre alte orientări, dorinţa de depăşire sau de integrare şi unitate. Problema care se pune este însă, după părerea noastră, alta, şi anume: să fie reducţionismul atât de periculos încât să necesite respingerea sa *de planoi* Nu cumva reducţionismul reprezintă un „rău necesar", o atitudine epistemologică absolut utilă procesului cunoaşterii? Un cercetător sau chiar mai mulţi nu pot soluţiona toate problemele unei ştiinţe, ei selectează şi adâncesc una dintre aceste probleme, pe care încearcă s-o explice după un acelaşi principiu. Se pare că reducţionismul constituie, din acest punct de vedere, o formă de analiză aprofundată a unei probleme, cu ignorarea

deliberată a altor aspecte. Un asemenea studiu relevă laturi până atunci necunoscute sau nebănuite. Dacă psihologii cognitivişti, după cum vom vedea mai departe, se opresc doar asupra studierii proceselor cognitive, asupra a ceea ce ei numesc „pro-.cesarea informației", aceasta nu înseamnă că ei „reduc" psihicul la cognitiv şi nu conştientizează rolul şi semnificația altor aspecte (afective, motivaționale, volitive etc). Pentru a cunoaşte mai bine cognitivul, multă vreme ignorat în psihologia americană, ei fac abstracție de alte determinări ale psihicului. Nu este exclus, probabil, ca un reducționism pus „alături" sau în „prelungirea" altui reducționism, confruntat şi comparat cu un altul să conducă la o interpretare unitară a psihicului. Aşadar, nu reducționismul în sine este periculos, ci cantonarea în el, absolutizarea lui, lipsa intenției, cu atât mai mult a tentativei de depăşire a lui.

1.3. Nevoia de sinteză

Deşi concepțiile cu privire la obiectul psihologiei sunt extrem de numeroase, prezentând contradicții externe sau interne, deşi se închid în ele însele, nevoia de sinteză a lor, cu scopul descoperirii elementelor comune, devine de mare actualitate şi stringență.

Cu toate că acest lucru nu este deloc uşor de realizat, el nu este totuşi imposibil. în acest demers am putea fi ajutați de acele lucrări de istoria psihologiei care nu fac o simplă enumerare de şcoli psihologice, ci încearcă să întreprindă şi o analiză comparativă a lor. H.H. Kendler (1987) prezintă în una dintre lucrările sale o asemenea istorie a psihologiei concepută sintetic şi unitar, nu ca o suită de evenimente, ci ca o analiză a evenimentelor în funcție de un cadru de referință unic (precursori; postulate metodologice ; strategii de cercetare şi poziții teoretice; ilustrări cu fapte experimentale) tocmai pentru a surprinde mai bine *continuitatea* şi *rupturile* dintre ele. Semnificativă din acest punct de vedere este şi *istoria tematică* a psihologiei publicată de Robert C. Bolles (1993) de la Universitatea Washington (vezi şi Hergenhahn, 1992). De asemenea, la fel de utile ar putea fi şi sugestiile oferite de acei autori care au sistematizat diversele orientări şi perspective din cercetarea psihologică. Gleitman (1991) consideră psihologia „o ştiință cu multe fațete". Pentru a demonstra acest lucru el se referă la un fenomen psihic (la vis) pe care îl interpretează din mai multe perspective : *ca experiență mintală conştientă* (în vis apar evenimente externe din trecut care îl preocupă în prezent pe individ; în vis omul aude şi înțelege un strigăt de ajutor); *ca aspect al comportamentului observabil* (observăm şi măsurăm mişcările corpului şi ale ochilor, ritmul respirator etc.); *ca aspect al cunoaşterii* (visul reflectă ceea ce ştim, ce am trăit, ce am gândit şi ne-am amintit); *ca indicator al modelelor sociale* (implică interacțiunea cu alte persoane, acțiuni de agresare, competiție, subminare; este afectat de cultură); *ca expresie a dezvoltării umane* (este diferențiat în funcție de vârstă); *ca expresie a individualității umane* (este diferit de la un individ la altul). Concluzia lui este clară: „Fiecare perspectivă este validă, dar nici una nu este completă fără celelalte, pentru că psihologia este un domeniu cu multe fațete şi pentru a le vedea în întregime trebuie să le privim pe toate" (Gleitman, 1991, p. 11). Rita L. Atkinson şi colegii ei (1993) cred că în psihologie s-au conturat până în momentul de față cinci tipuri de abordări, implicit de psihologii: perspectiva *biologică* (centrată pe studiul substratului material, neurologic al comportamentului şi proceselor mintale), perspectiva *comportamentistă* (axată pe studiul obiectiv al comportamentului uman şi animal); perspectiva *cognitivistă* (apărută ca o reacție împotriva celei dinainte

şi concentrată pe revenirea la studiul proceselor mintale); perspectiva *psihanalitic* (care ar reprezenta o combinare între cea biologică şi cea cognitivistă, deoarece foloseşt noţiunile de conştient, memorie, gândire, dar şi pe cele referitoare la bazele biologic ale instinctelor); perspectiva *fenomenologică* (focalizată pe experienţa trăită de individ (vezi fig. 2.1). Cele cinci perspectiv sunt complementare, compatibile, putâm fi utilizate în studiul unuia şi aceluiaş fenomen. De pildă, obezitatea poate f explicată prin factori biologici (predispo ziţia nativă, ereditară spre obezitate), da; şi comportamentalist (atracţia exercitaţi asupra individului de stimulii alimentar şi orientarea acestuia către ei) sau psihanalitic (mâncarea este un mijloc de 2 reduce anxietatea). Orientările prezentate de Atkinson nu sunt atât de diferite după cum par la prima vedere, ele putând fi regrupate în trei: biologice, comporta-mentaliste, mentaliste. De altfel, criteriul după care sunt clasificate aceste orientări nu este prea clar subliniat. Aproximativ aceleaşi sistematizări le întâlnim şi la alţi autori (vezi, de pildă, Smith, 1999, p. 7).

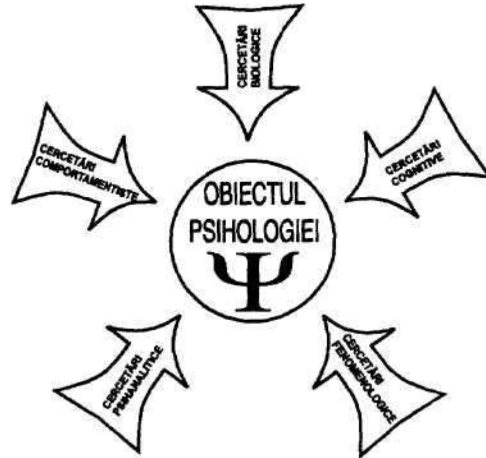


Fig. 2.1. *Tipuri de abordări psihologice*

în clasificarea orientărilor psihologice care au avut contribuţii însemnate la delimitarea obiectului psihologiei, noi utilizăm un *triplu criteriu* : *elementele de conţinut*; *metodologiile* şj *metodele* folosite; *finalitatea* avută în vedere. Din acest punct de vedere, considerăm că până în momentul de faţă s-au conturat patru orientări distincte cu privire la obiectul psihologiei. Unii autori, destul de numeroşi, au crezut că acesta ar fi constituit de *viaţa psihică interioară* a individului, indiferent de natura, forma sau calitatea ei. Alţii s-au refugiat în com portament, în observarea şi măsurarea acestuia cu mijloace obiective. Sunt apoi autori care cred că *activitatea, conduita* individului ar fi esenţială pentru psihologie, ea constituind adevăratul ei obiect de cercetare. în sfârşit, s-a exprimat şi părerea *că.personalitatea, omul concret* interpretat ca întreg, ca unitate ar trebui să preocupe în cel mai înalt grad psihologia (vezi fig. 2.2). Vom prezenta în continuare, pe scurt, aceste modalităţi de concepere a obiectului psihologiei.



Fig. 2.2. *Orientări privitoare la obiectul psihologiei*

2. Perspective de abordare a obiectului psihologiei

2.1. Viața psihică interioară ca obiect al psihologiei

Aceasta este, poate, cea mai răspândită modalitate de concepere a obiectului psihologiei, apărută şi promovată mai ales în perioada de început a psihologiei. Ea a îmbrăcat mai multe forme, dintre care mai răspândite sunt concepția şi metoda introspecției şi concepția şi metoda psihanalitică. Amplasarea în aceeaşi categorie a introspecției, centrată pe studiul conştiinței, şi a psihanalizei, axată pe investigarea inconştientului, ar putea părea hazardată. în fapt, nu există nici o contradicție, deoarece atât conştiința, cât şi inconştientul sunt expresii ale vieții psihice interioare.

2.1.1. Introspecționismul

Introspecția apare într-o dublă accepție : atât în calitate de *concepție,* cât şi ca *metodă* de cercetare psihologică. O prezentare detaliată a ei în ambele accepții întâlnim în lucrarea semnată de Elizabeth R. Valentine (1992). Printre problemele tratate figurează: ce este ? ; istoric ; probleme teoretice ; probleme practice ; utilizarea ei în psihologia contemporană; validare, evaluare (vezi Valentine, 1992, pp. 54-72).

Din perspectiva introspecției, psihicul este conceput ca un cerc de fenomene ce îşi au izvorul în ele însele, fără nici o legătură determinativă cu exteriorul. Psihicul este o lume aparte, interioară, formată din trăiri exclusiv subiective : el este izolat de lumea externă şi există numai în măsura în care se reflectă în conştiință, *existența* lui fiind redusă la *trăirea* lui; psihicul este o realitate primară, nemijlocită, el constituie o „lume închisă în sine", un bun personal al fiecărui individ. Conținutul psihicului este „pur", el nu are nici o legătură cu lumea externă, materială. Titchener exprima extrem de sugestiv această idee prin ceea ce el numea „eroarea stimulului" *(stimulus error).* După opinia lui, când oamenii sunt invitați să-şi relateze trăirile, senzațiile, ideile, ei fac greşeala de a se referi la obiectul percepției, reprezentării, sentimentului, gândirii. Aşadar, în loc de a-şi caracteriza *trăirea,* ei se referă la *stimulul* ei. Rupând percepția, reprezentarea, ideile de obiectul generator, Titchener face din psihic o existență sui-generis, independentă de lumea externă, ajungând, astfel, la un fel de „existențialism psihologic". Pentru a studia această realitate interioară, cercetătorul trebuie să se *dedubleze* în obiect şi subiect al cercetării. Dacă vrem să studiem gândirea, spun introspecționiştii, nu avem altceva de făcut decât să-1 punem pe subiect să gândească şi să-şi descrie experiența sa. A fi concomitent şi obiect, şi subiect al cercetării este regula *sine qua non* a metodei introspecției. Cum însă dedublarea cercetătorului n-ar da decât posibilitatea studierii propriilor funcții psihice, nu şi a celor aparținând altor persoane, atunci, pentru a se putea realiza şi acest deziderat, introspecționiştii recomandă *empatia,* adică transpunerea cercetătorului în trăirile şi stările psihice ale altor persoane.

Introspecționiştii situează în centrul psihologiei studierea fenomenelor conştiente; de aceea, introspecția s-a mai numit şi *psihologia conştiinței.* „Obiectul propriu al psihologiei este viața conştientă, oriunde s-ar fi manifestat ea", scria cu mulți ani în urmă JJ. Van Biervliet (1927, p. 69). Introspecția îşi are originea în Germania, în laboratorul de psihologie înființat de Wundt în 1879. Deşi Wundt considera că psihologia

ca ştiinţă naturală ce-şi are modelul în fiziologie nu va progresa decât dacă va practicată în laborator, măsurând şi specificând relaţii, el a recurs la introspecţie ; studiul conştiinţei ca fapt mintal neobservabil direct şi nepretabil exprimării. Corelâr cauzele şi efectele observabile ale fenomenelor psihice cu descripţiile subiecţilor antrena într-un exerciţiu introspectiv, el spera să obţină concluz valide despre fenomenele interne. De exemplu, studiin timpul de reacţie, care depinde atât de stimulul aplica cât şi de starea internă a individului, Wundt face raţionamente tocmai asupra stării interne, psihice a indiv dului. Cum situaţiile de aplicare a stimulilor puteau standardizate, cum datele de observaţie puteau fi şi el foarte riguroase în experimente repetabile, afirmaţiil introspecţioniştilor păreau a fi valide. La Wundt au ven: să se specializeze psihologi din toată lumea: englezi E.B. Titchener, americanul G. Stanley Hali (1844-1924) rusul V.M. Behterev (1857-1927), românii Eduard Grube (1861-1896), Florian Ştefănescu-Goangă (1881-1958) ş alţii. Aceştia, întorcându-se în ţările lor, au dus acolo ş introspecţia sau spiritul experimentalist al lui Wundt astfel încât în scurtă vreme introspecţia s-a răspândit m numai în Europa, ci şi în America.



Edward B. Titchener

Cel care duce introspecţia în America este Titchener, „acest englez care incarna îi America tradiţia germană", după expresia lui E.G. Boring (1886-1968), un bine cunoscu istoric al psihologiei. Titchener a generat o orientare psihologică ce poartă denumirea *dt structuralism.* Considerat purtătorul de cuvânt al lui Wundt în Statele Unite, Titchenei concepea conştiinţa ca o structură globală subiacentă tuturor conduitelor, ea constituind unicul şi autenticul obiect de studiu al psihologiei. Din perspectiva structuralismului, sarcina psihologiei consta în a desprinde, a dezmembra structurile psihice complexe în elementele lor componente şi a le studia pe fiecare după o serie de criterii (natura, conţinutul, calitatea, intensitatea, durata lor etc). Această concepţie era orientată împotriva zoopsihologiei americane, acuzată de unii autori, inclusiv de Titchener, de a fi „ştiinţa comportamentului şobolanului". Pe de altă parte, Titchener credea că psihologia nu trebuie să-şi formuleze scopuri practice, singurul ei scop fiind acela al unei mai bune cunoaşteri a conştiinţei prin introspecţie. Această opinie era îndreptată împotriva unei alte orientări psihologice din epocă, practicată concomitent cu structuralismul, şi pe care însuşi Titchener a denumit-o *funcţionalism.* Cunoscut şi sub denumirea de „şcoala de la Chicago", funcţionalismul a fost promovat de James şi de doi dintre studenţii săi, John Dewey (1859-1952) şi James R. Angell (1867-1949), sosiţi la Universitatea din Chicago în 1894. După James, conştiinţa nu este un simplu epifenomen, adică un produs derivat, secundar, aşa cum se credea pe vremea sa, ci, ca activitate a organismului, ea îndeplineşte importante funcţii adaptative.



James R. Angell

Dacă ea n-ar fi îndeplinit asemenea funcții, probabil că nici n-ar fi supraviețuit în specia umană. în studiul fluxului conştiinței James preconiza, la fel ca şi Wundt, introspecția. Aşadar, funcționalismul se preocupa de importanța, semnificația şi rolul funcțiilor psihice în vederea adaptării individului şi a organismului său la condițiile de mediu. Angell preciza cu claritate specificul acestei orientări într-o scrisoare prezidențială adresată Asociației Americane de Psihologie în 1906. Psihologia funcțională, arăta el, este studiul operațiilor mintale şi nu al conținutului, sarcina ei constând în a evidenția „activismul" proceselor mintale. Ea ar putea fi considerată un studiu al utilităților funcționale ale conştiinței, adaptarea funcțiilor mintale la mediu permițând organismului să supraviețuiască. în sfârşit, psihologia funcțională se referă la relațiile psihofizice dintre organism şi mediu, între minte şi corp existând o interacțiune constantă (vezi Lundin, 1994, pp. 45-46). Structuralismul şi funcționalismul, orientări ce par a fi total divergente (prima este abstractă şi teoretică, avându-şi modelul în chimie, a doua concretă şi practică, cu modelul în biologie, în interacțiunea dintre organism şi mediu) au însă un punct de convergență. Ele se întâlnesc în concepția şi metoda introspecționistă pe care le practicau.

Introspecția a fost vehement criticată încă de la apariția ei, iar pe considerentul practicării ei psihologia a fost contestată ca ştiință. Auguste Comte, pornind de la premisa că trăirea psihică se modifică în momentul în care devine obiect de investigație, arăta că atunci când are *cine* să observe, n-are *ce* observa, iar atunci când există obiectul de observat, n-are cine să-1 observe. Tot el susținea că introspecția este similară cu încercarea ochiului de a se vedea pe sine sau cu dorința absurdă a omului de a se privi din camera lui pe fereastră, cu intenția de a se vedea trecând pe stradă. Lalande (1926) era de părere că introspecției i se pot aduce următoarele reproşuri: 1) faptul observat se alterează prin actul însuşi al observației; 2) stările afective intense sunt mai puțin accesibile observației interne; 3) prin introspecție nu se pot sesiza decât fenomenele psihice conştiente, care nu constituie decât o parte din viața psihică a individului; 4) ideile preconcepute falsifică interpretarea fenomenelor proprii într-o mai mare măsură decât în observația îndreptată asupra altora. La Piaget (1972, pp. 42-43) întâlnim aproximativ aceleaşi argumente. Dat fiind faptul că în introspecție cercetătorul se dedublează în obiect şi subiect al cunoaşterii, rezultă că subiectul este transformat de obiectul pe care urmează să-1 cunoască (prin înseşi supozițiile sale cu privire la valoarea introspecției, prin faptul că întreaga sa activitate, inclusiv introspecția, este influențată de evoluția sa anterioară, pe care el nu o cunoaşte). Pe de altă parte, introspecția modifică chiar fenomenele observate (de exemplu, în perceperea duratelor, acestea par mai lungi dacă subiectul încearcă să le evalueze chiar în timpul desfăşurării lor). Sub raport cognitiv, introspecția este axată pe rezultatele exterioare ale acțiunii şi nu oferă informații nici cu privire la mecanismul acestei acțiuni, nici, în general, cu privire la mecanismele interioare ale activității intelectuale. Sub raport afectiv, ea are funcția de a elabora şi a întreține anumite valorificări utile echilibrului interior şi nu de a ne informa despre legile acestui echilibru.

în ciuda acestor limite, psihologia introspectivă s-a răspândit tot mai mult, a pătruns în universități, în laboratoare, în cercetările concrete, iar introspecția ca metodă de cercetare a devenit „metoda regală", „metoda veritabilă" sau „metoda princeps" a psihologiei. Rămânând însă închisă într-o perspectivă idealistă şi mentalistă, fiind în esență reducționistă (reducea întreaga viață psihică doar la o anumită parte a ei),

introspecția nu putea constitui pentru multă vreme obiectul psihologiei. Şi dacă ea a ieşit din propriile-i cadre, aceasta s-a datorat nu eforturilor cercetătorilor de a cunoaşte adevărul, ci nevoilor practice ale oamenilor. Psihologia trebuia nu doar să cerceteze, să experimenteze, ci să şi consilieze, să educe, să reeduce. Ea trebuia să investigheze nu numai oameni, ci şi animale, nu numai adulți, ci şi copii, nu în exclusivitate oameni normali, conştienți, ci şi bolnavi, la care starea de conştiinţă este diminuată sau chiar abolită. în felul acesta s-a conştientizat că viața psihică interioară funcționează nu doar la nivel conştient, ci şi la alte niveluri. Tocmai aceste „alte niveluri" devin cu timpul obiectul predilect a cercetătorilor, implicit al psihologiei.

2.7.2. *Psihanaliza*

Sigmund Freud este cel care, fără a descoperi inconştientul, îl propune ca obiect de cercetare al psihologiei. El introduce conceptul de „aparat psihic", elaborează o viziune dinamică asupra componentelor acestuia, pune la punct o tehnică de sondare a inconştientului, schimbă însăşi finalitatea psihologiei. „Nu dorim doar să descriem şi să clasificăm fenomenele, ci intenționăm să le concepem ca pe nişte indicii ale unui joc de forțe care se desfăşoară în viața psihică, ca manifestări ale unor tendințe cu scop diferit şi care acționează fie în aceeaşi direcție, fie în direcții opuse. încercăm să elaborăm o concepție dinamică cu privire la fenomenele psihice" (Freud, 1980, p. 99). Câteva pagini mai departe citim: „Scopul nostru este acela al ştiinței în general: vrem să înțelegem fenomenele, să le raportăm unele la altele şi, în ultimă instanță, să amplificăm pe cât posibil puterea noastră față de ele" *(ibidem*, p. 122).



Sigmund Freud

înainte de 1920, „aparatul psihic" era imaginat de Freud ca dispunând de trei niveluri supraetajate: inconştientul, preconştientul şi conştientul, rolul esențial revenindu-i inconştientului. Topografic, acesta din urmă este o „anticameră spațioasă", pe când conştiința reprezintă o încăpere „mai strâmtă", plasată „în fundul ei". Sub raport funcțional, inconştientul conține pulsiuni ce se comportă ca „ființele vii", pe când conştiința este doar „spectatoare", ea observă şi permite sau nu satisfacerea pulsiunilor inconştientului. Funcția ei se înscrie pe linie negativă, nicidecum pozitivă. Ea nu are rol în socializarea individului sau în adaptarea lui actuală la *solicit&rile* mediului de viafă, ci doar de a suprima, de a refula, adică de a trimite înapoi în incoştient acele pulsiuni care încearcă să „scoată capul" la vedere. Cât priveşte preconştientul, acesta - atât topografic, cât şi funcțional - este total insignifiant. El este un fel de „stație de tranzit", unde tendințele inconştientului şi ale conştiinței vin şi poposesc temporar înainte de a trece în structurile opuse fiecăreia dintre ele. Inconştientul este sediul instinctelor sexuale înscrise în chiar structura biologică, somatică a organismului. Ele sunt cele care „fierb", care „clocotesc", ele sunt cele a căror singură „rațiune" de a exista este „descărcarea" şi consumarea lor adecvată, reducerea tensiunii, procurarea plăcerii. Cum însă această

„descărcare" nu se face oricând şi oricum, ci în conformitate cu anumite reguli şi norme de convieţuire, de comportare socială, adică atunci când a fost descoperit sau produs obiectul capabil a le consuma corespunzător, satisfacerea lor este barată, amânată sau chiar repudiată de conştiinţă. în virtutea acestui fapt, Freud considera că inconştientul funcţionează după „principiul plăcerii", căruia îi acordă statutul de principiu fundamental al Vieţii, în timp ce conştiinţa acţionează după „principiul realităţii", principiu care presupune gândirea, adică stabilirea unui plan de acţiune, rezolvarea unor situaţii problematice. Atâta vreme cât între aceste instanţe există un echilibru, viaţa psihică a individului este normală, se desfăşoară firesc. Când intervin însă dezechilibrări, schimbări de forţe, distorsiuni, apar noi modele interacţionale, care de obicei sunt de ordin patologic. De pildă, atunci când instinctele sexuale nu sunt satisfăcute necondiţionat, deci indiferent de condiţiile permisive ale mediului social, ele sunt refulate, sunt trimise din nou în inconştient. O dată refulate ele nu dispar însă, nu se potolesc, nu rămân inactive, ci acţionează cu şi mai multă forţă asupra individului, cer cu şi mai intensă tărie să fie satisfăcute. Cu cât conflictul dintre libido (forţa, puterea instinctelor sexuale) şi conştiinţă este mai mare, cu atât instinctele refulate caută căi proprii de a se satisface, chiar împotriva „voinţei" şi „vrerii" conştiinţei. Astfel, ele se satisfac sub forma unor acte comportamentale curioase, ciudate sau absurde, numite de Freud *acte ratate* (lapsusuri inexplicabile, uitări totale de nume proprii, de cuvinte străine, erori de citit şi scris, stângăcii etc), sub forma *visului* şi, în cazuri mai grave, sub forma unor *stări morbide, nevrotice.* Aşadar, după opinia lui Freud, actele ratate, visele şi nevrozele (tratate în *Psihopatologia vieţii cotidiene,* 1904 şi *Introducere în psihanaliză,* 1916-1917) au o cauzalitate de ordin sexual care se manifestă nu direct, ci indirect, prin intermediul unor simptome care sunt substituţii inconştientului, a „ceva" ce este prezent, dar rămâne încă inaccesibil cunoaşterii şi înţelegerii raţionale. Pentru a putea fi înţeleşi (decodificaţi), aceşti substituţi trebuie, la rândul lor, interpretaţi cu ajutorul altor structuri substitutive, tot cu semnificaţie sexuală. în felul acesta Freud ajunge la o fabuloasă simbolistică sexuală a viselor. Perturbările comportamentale, ca forme de manifestare ale inconştientului şi sexualităţii, sunt întâlnite atât la adult, cât şi la copil. Primul act al copilului mic, suptul, este un act sexual, el produce plăcere sexuală. Apoi, erecţiile precoce, „masturbaţiile" sugarului, exhibiţionismul infantil fac parte din aceeaşi categorie. La toate acestea se adaugă şi celebrul „complex al lui Oedip", potrivit căruia copilul mic manifestă un ataşament sexual faţă de părintele de sex opus şi, complementar, rivalitate faţă de părintele de acelaşi sex. Singura concesie pe care Freud este dispus să o facă se referă la considerarea sexualităţii copilului ca fiind „perversă" („perversitate"), deoarece ea nu se finalizează în procreaţie (acesta fiind scopul sexualităţii normale). Aceste „perversităţi" sexuale ale copilului stau la baza tulburărilor psihice care vor apărea mai târziu. Freud prelungeşte însă sexualitatea nu numai „în jos", coborând-o până la nivelul copilăriei, ci şi „în sus", explicând prin intermediul ei o multitudine de fenomene ale vieţii sociale a omului. Arta, literatura, religia, morala etc. nu sunt altceva decât tot manifestări ale sexualităţii. „Există situaţii, scria el, când instinctele sexuale renunţă la plăcerea parţială pe care o produce satisfacerea lor sau la cea procurată de actul procreaţiei, înlocuind-o printr-w/i *alt scop care a încetat să mai fie sexual, devenind social. Denumim acest proces* «sublimare»" *(ibidem,* p. 292). Arta, religia şi celelalte aspecte ale vieţii sociale la care ne-am referit ceva mai sus devin, în concepţia lui Freud, rezultate ale sublimării, adică ale manifestării „deghizate" a instinctului sexual.

Dar Freud nu se opreşte la constatarea inconştientului şi a sexualităţii, la explicarea mecanismului lor funcţional, la sesizarea dinamicii lor, a echilibrărilor şi conflictelor ce se instituie între ele şi alte structuri psihice, ci, confruntându-se cu multe situaţii de perturbare a funcţionalităţii lor normale, el este interesat în egală măsură de găsirea unei metode cu ajutorul căreia să reinstaureze echilibrul, să readucă la normal funcţionarea „aparatului psihic". Această metodă psihoterapeutică a fost denumită „metoda psih-analizei" şi consta în readucerea în conştiinţa bolnavului a elementelor psihice patogene în vederea „dizolvării" şi înlăturării răului provocat de formarea simptomelor substituit. „Partea decisivă a demersului constă în crearea unor noi ediţii ale vechilor conflicte, în aşa fel încât bolnavul să se comporte aşa cum s-a comportat la vremea lor, dar punând de data aceasta în mişcare toate forţele psihice disponibile, spre a ajunge la o soluţie diferită" *(ibidem*, p. 366). Pacientul este rugat să spună tot ce-i trece prin minte, chiar dacă consideră că faptele respective nu au importanţă pentru problema în cauză, că sunt minore, insignifiante, banale, stupide, inexacte; să readucă în memorie absolut totul, adică nu numai faptele pozitive, dezirabile, plăcute, ci şi pe cele triviale, „murdare", degradante. Sufletul frământat şi chinuit al pacientului trebuie scos la iveală, disecat şi analizat fără nici o rezervă, fără nici o reticenţă şi reţinere, împotriva oricărui spirit critic, a oricăror precepte morale. Ideile spontane ale pacientului reprezintă pentru psihanalist „minereul din care el va extrage metalul preţios" *(ibidem*, p. 391).

După 1920, conştientizând o serie de limite ale concepţiei de până atunci, Freud, cu marea sa capacitate de autodepăşire, fără a renunţa la tezele fundamentale, îşi revizuieşte postulatele de la care pornise. Dacă până atunci accentul căzuse pe inconştient şi pe sexualitate, o dată cu lucrarea sa *Şinele şi Eul* (din 1922), şi mai ales prin ultima sa lucrare *Abriss der Psychoanalyse* (din 1938), rămasă neterminată, el se orientează spre segmentele superioare ale vieţii psihice, pe care le analizează mult mai amănunţit şi mai nuanţat. „Aparatul psihic" este împărţit în trei organizări structurale, denumite : *Sine, Eu, Supraeu* sau *Id, Ego, Superego* (vezi fig. 2.3). *Şinele* este echivalentul inconştien-tului din vechea clasificare, sediul instinctelor, sursa primară a energiei psihice care trebuie consumată, fundamentul pe care se construieşte personalitatea individului. *Eul* este o „porţiune a Sinelui" care sub influenţa lumii exterioare, a mediului înconjurător suferă o dezvoltare specială, în sensul că din simplu organ receptor şi protector în raport cu stimulii, devine un intermediar între Sine şi lumea exterioară, o „scoarţă de copac", după cum se exprimă Freud. *Supraeul* este o structură specială ce se încheagă ca un „precipitat" în perimetrul Eului, prin care se prelungeşte influenţa paternă şi maternă, iar prin intermediul ei, influenţa mediului social mai general (familial, şcolar, rasial, naţional etc). Copilul, prin părinţi, receptează idealurile sociale, modelele admirate de el din viaţa publică. Dintre aceste instanţe, cea mai importantă este, după opinia lui Freud, cea de-a doua. „Funcţionarea Eului, scria el, stă în satisfacerea simultană a cerinţelor Sinelui, Supraeului şi Realităţii - cu alte cuvinte, el trebuie să fie în stare să reconcilieze între ele cerinţele acestora". Eul îndeplineşte, astfel, trei mari categorii de

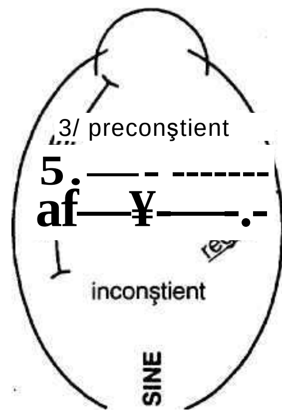


Fig. 2.3. *„Aparatulpsihic" în concepţia lui Freud*

funcții: unele față de realitatea exterioară (percepe realitatea, memorează, învață, transformă lumea externă în avantajul său); altele față de Sine (controlează instinctele, decide asupra satisfacerii, amânării sau suprimării lor, tinde spre obținerea plăcerii în conformitate cu „principiul realității", fiindcă altfel ar intra în conflict cu ea, dar, mai mult decât atât, „Eul trebuie să expulzeze Şinele", adică să elibereze omul din constrângerile inconştientului, funcție prin excelență pozitivă, constructivă, umanistă); în sfârşit, față de Supraeu (ține seama de cadrul moral pe care acesta îl impune, de valorile şi idealurile tradiționale ale societății, aşa cum sunt ele transmise de către părinți). Interesantă este şi dinstincția pe care Freud o face între *Eul real* (omul aşa cum este) şi *Eul ideal* (omul aşa cum ar trebui sa fie). „Eul ideal, scria Freud, satisface toate condițiile pe care trebuie să le satisfacă esența superioară a omului". Evident că la o asemenea „esență superioară" a omului nu se ajunge decât atunci când Eul său real reuşeşte să domine şi să satisfacă Şinele, să-1 țină sub control.

Esența concepției lui Freud poate fi sintetizată la două niveluri. Primul nivel: este vorba despre o încercare de explicare a funcționării psihismului uman legat de biologic, genetic, metapsihologie, care privilegiază registrul intrinsec al psihicului. Al doilea nivel: dincolo de aspectele fragmentare ale teoriei psihanalitice (inconştient, refulare, conflicte, libido etc), elementul de bază, de coeziune, de constanță rămâne *legătura* dintre ele. Psihanaliza nu este ştiința viselor, a inconştientului sau a sexualității infantile, finalitatea ei globală explicativă reprezentând-o legarea elementelor manifeste şi latente, a nivelurilor contradictorii ale psihicului, a halucinațiilor negative primitive cu investițiile cele mai elaborate ale conştiinței (vezi Bergeret, 1980, pp. 176-177).

Nu dorim să emitem aprecieri critice asupra concepției şi metodei psihanalizei (am făcut-o cu alt prilej; vezi Zlate, 1988, pp. 46-50; 224-229), ci doar să subliniem rolul lui Freud la *redimensionarea* obiectului psihologiei. La Freud nu putem vorbi de o schimbare radicală a obiectului psihologiei, deoarece el *a înlocuit un element psihic (conştiința) cu un alt element (inconştientul) tot psihic.* Aşadar, el se păstrează în limitele vieții psihice interioare. însă modul cum este concepută interioritatea psihică a omului, complexitatea şi dinamica acesteia, originalitatea metodei propuse ne fac să credem că Freud şi psihanaliza sa se detaşează net din contextul orientărilor care consideră viața psihică interioară ca obiect al psihologiei. La aceasta se adaugă şi finalitatea ameliorativă a psihanalizei, în esență psihoterapeutică, fapt care redimensionează psihologia atât sub aspect teoretico-metodologic, cât şi practic-acțional. Scopul psihologiei, aşa cum îl vede Freud, este, în esență, umanist pentru că vizează transformarea fondului turbulent al inconştientului, a naturii sale biologice animale într-o natură cu adevărat umană, vizează, deci, socializarea sau resocializarea omului şi eliberarea lui de toate „infantilismele" care îl chinuie (vezi Brătescu, 1994; Munteanu, 1997; Storr, 1998; Derevenco, 1998; etc).

Cu toate contribuțiile pe care psihanaliza le-a adus la redimensionarea obiectului psihologiei, fapt care i-a şi determinat pe unii autori s-o considere o adevărată „revoluție" în psihologie (vezi Fougeyrollas, 1970), ea a generat şi „revizuiri" sau „reformări", fapt care a dus, în timp, la apariția neo-freudismului. Se pare că cei mai străluciți reprezentanți ai neo-freudismului sunt Karin Horney şi Erich Fromm, ambii născuți în Germania şi emigrați în America după o practică psihanalitică în Europa. Mai mult ca sigur că noul mediu socio-cultural în care au trebuit să trăiască şi să lucreze, caracteristicile societății occidentale postbelice ca şi o serie de excese din teoria lui Freud i-au determinat pe amândoi să renoveze freudismul ortodox. în esență, neo-freudismul

conservă ideile principale ale lui Freud referitoare la natura umană, la forțele ei propulsatoare şi la tulburările psihice funcționale. Ei consideră la fel ca şi Freud că conduita omului este determinată de impulsuri emoționale inconştiente, numai că acestea nu sunt generate de instinctele sexuale înnăscute, ci de factorii sociali. „Nevrozele sunt provocate de factori culturali", scria Horney în „Our Inner Conflicts", iar Fromm era ferm convins că pe om nu-1 formează instinctele şi înfrânarea lor, ci istoria. Caracterul omului, pasiunile şi grijile lui sunt produsul culturii; de fapt, omul însuşi este creația şi realizarea cea mai importantă a eforturilor neîntrerupte ale omenirii, a căror „narațiune" Fromm o denumeşte istorie (vezi Fromm, 1983, pp. 243-327). Restul sunt reformări de suprafață. De pildă, Horney, în locul libidoului şi agresivității, ambele înnăscute, pune tendința spre securitate şi spre satisfacție, parțial înnăscute, parțial dobândite. Fromm se referă ca şi Freud la unele mecanisme compulsive (iraționale), numai că le denumeşte altfel (sado-masochism; tendință spre distrugere ; conformism automat). Deşi se postulează rolul factorilor sociali în geneza şi soluționarea tulburărilor psihice, precumpănitoare rămâne tot dinamica psihică internă. Dacă neo-freudiştii ar fi rămas credincioşi ideii influenței factorilor sociali, atunci în fața lor ar fi stat o altă problemă decât cea freudiană (cunoaşterea în om a „eului" inconştient), şi anume cunoaşterea de către om a propriei sale ființe, a lumii externe, a societății, a relațiilor dintre individ şi societate. Problema practică ar fi fost nu cea a aducerii inconştientului în conştient, ci aceea a înarmării omului cu informații despre sine şi lume, astfel încât să-şi poată adapta lumea la nevoile sale. Oricum, neo-freudismul rămâne un bun câştigat în deschiderea obiectului psihologiei spre influențele externe, sociale. Alex Mucchielli consideră că astăzi psihanaliza clasică, axată pe „omul dorințelor", pe omul îmbolnăvit de trecutul său, este depăşită de ceea ce el numeşte „noua psihologie", centrată pe „omul comunicant", pe omul prezentului şi al interacțiunii (Mucchielli, 1996, p. 125).

2.1.3. Alte orientări

Multe alte concepții psihologice centrate pe investigarea interiorității psihice ar putea fi subsumate acestei perspective de abordare a obiectului psihologiei. Asociaționismul („mecanica mintală" a lui James Mill, „chimia mintală" promovată de Stuart Mill, psihologia „sensului intim" a lui Mâine de Biran), psihologia actului al cărei inspirator a fost Brentano, şcoala de la Wiirzburg cu celebra sa teorie a „gândirii fără imagini" şi nu mai puțin „introspecția experimentală" (Kiilpe, Watt, Mach, Ach), gestaltismul sau psihologia formei (Wertheimer, Koffka, Kohler) se ataşează acestui punct de vedere, însăşi „psihologia cognitivă", cea mai recentă orientare din psihologia americană, poate fi subsumată perspectivei pe care o avem în vedere.

2.2. Comportamentul ca obiect al psihologiei

Dacă introspecția a avut aderenți şi susținători fervenți în Europa, ea corespunzând în mare măsură filosofiei subiective şi contemplative din acea perioadă, nu aceeaşi soartă a avut-o şi în America. Aici, împotriva unei astfel de psihologii au început să apară, la început timid, apoi din ce în ce mai susținut, reacții adverse manifestate în diverse planuri şi din diverse direcții. în felul acesta s-a pregătit terenul pentru o nouă conceptualizare a obiectului psihologiei, în locul vieții psihice interioare punându-se comportamentul.

2.2.1. Reacții împotriva introspecționismului

Aceste reacții au venit mai întâi din partea *filosofiei.* Filosofia subiectivistă şi contemplativă, specifică europenilor, a fost înlocuită cu una la fel de subiectivistă, însă mult mai practică, mai pe măsura temperamentului şi caracterului americanului, şi anume *pragmatismul,* care identifica realitatea obiectivă cu reacțiile subiective față de ea, obiectul cunoaşterii cu procesul cunoaşterii. Potrivit pragmatiştilor (James, Dewey) nu există idei adevărate, ci numai idei care devin adevărate pe parcursul activității practice a individului, aşadar, pe măsură ce ele îşi dovedesc eficiența, dau randament; adevărat este nu ceea ce corespunde realității, ci ceea ce este util, avantajos: gândirea nu reflectă realitatea, ci doar elaborează reguli sau instrumente care să faciliteze acțiunea practică a individului.

Din partea psihologiei animale sau a *zoopsihologiei* reacțiile adverse au fost şi mai virulente. Cum animalele nu dispun de conştiință, cercetătorii psihicului animal s-au orientat spre investigarea comportamentului animalelor. Jacques Loeb (1859-1924), pornind de la premisa că organismul este o maşină chimică pusă în mişcare de forțe externe, extinde la animale teoria tropismelor aplicată până la acea vreme numai la plante. Alți autori (Beer, Bethe, Von Uexkull), nemulțumiți de faptul că nu pot studia comportamentul animalelor nici în termeni fiziologici, nici în termeni psihologici clasici, propun o nouă terminologie (recepție pentru senzație, fonorecepție pentru audiție, rezonanță în loc de memorie etc). Jenning, care formulează o teorie asupra comportamentului animal bazată pe termenii de încercare, eroare, scop, consideră că pentru a studia comportamentul în întregime obiectiv al animalelor, aceşti termeni trebuie goliți de orice implicație psihică. Mai mult decât atât, zoopsihologia recomandă ca studiul obiectiv al comportamentului animalelor să se realizeze prin utilizarea unor metode obiective. în acest sens, sunt propuse multe asemenea metode (tehnica labirinturilor, aparatul cu alegeri multiple, aparatul de sărit, celebra „cutie" a lui Skinner, tehnica reflexelor condiționate imaginată de Pavlov etc). Aşadar, zoopsihologia aduce în prim-plan studiul comportamentului obiectiv, sugerând totodată posibilitatea prelungirii sau adaptării şi la alte niveluri psihice (la om, îndeosebi, la copii) a unor legi descoperite prin studierea animalelor.

în sfârşit, din partea *psihologiei generale,* reacția asupra introspecției s-a manifestat într-o formă foarte concretă. Doi cercetători, unul american (James) şi altul danez (Lange), studiind independent unul de altul emoțiile, ajung la aceleaşi concluzii, şi anume că în determinarea acestora o mare importanță o au nu centrii nervoşi superiori, ci periferia, cauza emoției fiind, de fapt, modificarea organică ce apare în organism. Potrivit acestei teorii, cunoscută sub denumirea de „teoria periferică" a emoției, râdem nu pentru că suntem veseli, ci suntem veseli pentru că râdem, fugim nu pentru că ne este frică, ci ne este frică pentru că fugim. Deşi o asemenea explicație este de mult depăşită de psihologie, pe atunci, prin accentul pus pe ceea ce se întâmplă la periferia organismului, ea intra în divergență cu psihologia introspecționistă, care proclama superioritatea conştiinței.

în fața unor asemenea atacuri, „amatorii de suflet încep să tremure pentru soarta rezervată omului de amatorii de labirinturi şi de reflexe salivare" (Zazzo, 1942, p. 101). Apar, ca urmare, reacții de protest sau de apărare. încă de prin 1910, Angell, fervent susținător al introspecției, vorbea de „moartea sufletului", o dată cu înlocuirea lui cu studiul comportamentului. Pentru ca în 1913, în *Psychology Review,* să-şi exprime

răspicat temerile: „Noi am înlăturat cuvântul «suflet»... Conştiinţa pare a fi acum următoarea victimă... Categoria psihologică de «behavior» este legitimă cu condiţia ca ea să nu condamne introspecţia" *(apud* Zazzo, 1942, p. 101).

Cel care a dat lovitura de graţie psihologiei tradiţionale introspective a fost J.B. Watson, care, în acelaşi an şi în acelaşi număr al *Psychology Review* în care Angell publicase strigătul său de alarmă, semna un articol de nu mai puţin de 20 de pagini intitulat „Psihologia aşa cum o vede un behaviorist", considerat apoi manifestul-program al unei noi orientări psihologice care a căpătat numele de *behaviorism.* Watson, ca zoopsiholog, era profund nemulţumit de lipsa de obiectivitate a psihologiei din timpul său. Psihologia subiectivă promovată de Titchener nu a permis psihologiei nici să devină ştiinţifică, nici să progreseze, credea el, datele ei fiind neverificabile. De asemenea, Watson era nemulţumit de sterilitatea şi de lipsa de aplicaţie practică a celor două orientări ale psihologiei tradiţionale, structuralismul şi funcţionalismul, la modă pe timpul său în America. în ce măsură descompunerea stărilor mintale în elementele lor componente este utilă omului pentru a-şi dirija viaţa, a-şi ghida conduita, a-şi satisface trebuinţele, a se adapta la mediu? se întreba el. în ce măsură explicarea funcţiilor diferitelor stări psihice îi foloseşte omului? Ce relaţie există între aceste psihologii subiective, mentaliste, închise, ermetice, accesibile doar unei minorităţi de iniţiaţi, şi realitatea vie? Nici una! Ce importanţă au aceste psihologii pentru pedagog, medic, jurist, comerciant? Nici una ! Aceasta deoarece ele studiază o himeră, ceva trecător şi amăgitor, ceva pe care nimeni nu 1-a atins, nu 1-a gustat, ceva intangibil care nu poate fi pus în eprubetă sau pe lamela microscopului. Conştiinţa nu este altceva decât o ipoteză necontrolabilă, inaccesibilă cercetării, ne verificabilă. „Nimeni nu a atins vreodată un suflet" spunea Watson. Introspecţioniştii erau şi ei ridiculizaţi, în aceeaşi manieră ironică. Iată ce scria el: „Toţi cercetătorii în psihologia introspectivă sunt ilogici. Cu alte cuvinte, ei nu spun ce este conştiinţa, ci încep pur şi simplu să aşeze lucruri înăuntru cu ajutorul presupunerilor; apoi, când întreprind analiza conştiinţei, ei găsesc aici, desigur, ceea ce au pus" (Watson, 1972, p. 12). Dacă psihologia vrea să devină într-adevăr ştiinţifică, o ştiinţă practică, utilă, deschisă, populară, accesibilă tuturor, ar trebui să realizeze următoarele deziderate: în primul rând, să-şi *schimbe obiectul,* să înlăture conştiinţa şi s-o înlocuiască cu comportamentul, singurul care poate fi studiat în mod obiectiv, care poate fi observat, măsurat, cuantificat; în al doilea rând, ea trebuie să-şi *schimbe metoda de investigare,* să arunce peste bord introspecţia şi să pună în locul ei metode obiective capabile a satisface cerinţele unei ştiinţe pozitive ; în al treilea rând, psihologia ar trebui să-şi *schimbe finalitatea,* adică să ţintească nu numai spre descrierea sau spre explicarea fenomenelor psihice, ci şi spre formularea unor legi ale comportamentului în stare a funda acţiunea eficace a omului asupra naturii. Watson s-a angajat pentru traducerea în fapt a acestor deziderate.

2.2.2. Behaviorismul tradiţional

întrebările care se ridicau în faţa lui Watson erau numeroase : ce este comportamentul ? ; care sunt principalele tipuri de comportament ? ; cum se formează comportamentul ? ; ce atitudine trebuie luată faţă de vechile conţinuturi ale psihologiei? Răspunsurile la toate aceste întrebări au condus la elaborarea a ceea ce cu timpul s-a numit orientarea behavioristă sau, mai exact, behaviorismul tradiţional (ortodox).


John B. Watson

Comportamentul, considerat de Watson noul obiect de studiu al psihologiei, este ansamblul de răspunsuri ajustate stimulilor care îl declanşează. Psihologia reprezintă deci în întregime studiul cuplului S(timul) - R(eacție).

Scopul ei este de a prevedea răspunsul cunoscând stimulul şi de a prevedea stimulul cunoscând răspunsul. Numai stimulul şi reacția între care există o relație *directă*, nemijlocită şi *unilaterală* sunt obiective, numai acestea pot fi studiate prin metode obiective. Tot ceea ce se interpune între *S* şi *R* este neavenit şi trebuie deci ignorat sau înlăturat, întreaga sferă a vieții psihice este împărțită în trei clase de organizări comportamentale : *viscerale* (cuprind comportamentele prin care se exteriorizează emoțiile : frica, furia, mânia); *motorii* (înglobează comportamentele manipulative, posturale, locomotorii); *laringeale* (conțin comportamentele verbale datorate mişcărilor laringelui). Unitatea acestor comportamente dă naştere la personalitatea umană. Observăm cum vechiul conținut al psihologiei (conştiință, imagine, gândire etc.) este exclus, pe motivul că nu poate fi studiat ştiințific, adică în mod obiectiv, ca celelalte procese senzorio--motorii. Conştiința este un concept perimat, o simplă supoziție care trebuie înlăturată din psihologie ; imaginile sunt un „lux mintal" fără nici o importanță funcțională; nu există procese nervoase inițiate pe cale cerebrală, ci doar pe cale periferică etc, decretează Watson sentențios. Cum însă o serie de fenomene psihice denumite tradițional percepție, memorie, gândire etc. nu puteau fi totuşi negate, ele au fost convertite, mai bine spus reduse, la comportamentele „deschise", „observabile", „obiectivizate". Astfel, imaginile vizuale nu sunt altceva decât tensiuni musculare ale ochilor; reprezentările sunt reamintirea senzațiilor kinestezice care au însoțit altădată perceperea obiectului; gândirea este o „vorbire cu voce joasă, pentru sine", „nu gândim cu creierul, ci cu sistemul de arcuri nervoase ale laringelui şi ale organelor anexe" ; gândirea se identifică deci cu limbajul. Totul este redus la cele trei organizări comportamentale (viscerale, motorii, laringeale). Numai în felul acesta, credea Watson, psihologia poate fi scăpată de „coşmarul" subiectivismului, numai astfel ea va putea fi transformată într-o ştiință pozitivă, obiectivă, la fel ca celelalte ştiințe ale naturii. Singura cale de formare a comportamentului, afirma Watson, o reprezintă obişnuința, învățarea, procese ce încep încă din uter, sub influența stimulatoare a mediului, acesta din urmă fiind totul, iar ereditatea neavând nici un rol. Cele trei forme de organizare comportamentală se dezvoltă treptat, succesiv, de-a lungul vieții individului. La întrebarea dacă nu cumva individul ar putea schimba mediul pentru a se construi altfel, Watson răspunde negativ, considerând că acest fapt este posibil doar în teorie. în realitate, individul (adultul) este produsul unui proces de condiționare lentă şi, o dată format, este foarte greu de schimbat, aceasta deoarece ar trebui ca mai întâi să fie decondiționat şi abia apoi reconstruit. Or, se întreba Watson, nu cumva decondiționarea şi apoi recondiționarea lui ar dura mai mult chiar decât formarea sa inițială ? Omul este funciarmente leneş şi nepăsător, aşa încât mai degrabă şi-ar schimba zebra dungile decât el personalitatea.

Watson a militat permanent pentru restrângerea ariei de studiu a psihologiei prin neutralizarea spațiului intern al omului în favoarea celui exterior. Vă cerem - scria el - să abandonați ideea conform căreia interiorul corpului vostru este diferit sau mai misterios decât exteriorul. De asemenea, el a interpretat comportamentul în sine ca nefiind legat de nimic altceva, spre deosebire de psihologia structuralistă şi funcționalistă, care îl vedeau ca fiind expresia structurilor psihice sau mintale subiacente. De aici şi tendința lui Watson de a exclude explicația din psihologie. A explica înseamnă a preciza sensul comportamentului raportându-1 la altceva decât la el însuşi (la structurile subiacente ale conştiinței, de exemplu), or, comportamentul este prin el însuşi obiectul de cercetare al psihologiei. Watson credea că observarea şi descrierea comportamentului erau suficiente pentru predicția şi controlul lui.

Acestea sunt, în linii mari, aliniamentele teoretice ale behaviorismului watsonian sau a ceea ce a fost numit mai târziu „behaviorismul clasic". Se poate lesne observa că noua orientare psihologică corespunde în mai mare măsură spiritului american concret şi practic, firii mult mai active şi dinamice a americanilor decât introspecția, concepție contemplativă, pasivă, speculativă şi academică. Acesta a şi fost motivul pentru care încă de la apariția sa behaviorismul a avut un ecou extraordinar în rândul maselor. Omul de rând, inginerul, mecanicul, inventatorul, omul de afaceri, cu pasiunea concretului şi a faptului de viață viu, netrucat sau alambicat, interesat de eficiență, de randament, a fost atras irezistibil de behaviorism, de această psihologie a obiectului, a faptelor observabile, măsurabile, controlabile, a previziunii, a identificării spiritului cu comportamentul, a omului viu - ca structură psihofizică cu particularități individuale - în multiplele lui conexiuni cu mediul înconjurător. Faptul că behaviorismul leagă omul de lumea obiectelor şi de lumea oamenilor de care este înconjurat şi care acționează asupra lui în calitate de stimul este poate meritul lui cel mai mare. Psihologia este astfel reintrodusă pe linia materialismului şi determinismului natural şi social, negat de introspecționism. Omul behaviorismului este concret, real, viu, solicitat şi determinat în acțiunile sale de mediul natural şi social în care trăieşte. Nu întâmplător Watson afirma că suntem ceea ce facem şi facem ceea ce mediul ne cere să facem. Psihologia acestui om este, de aceea, o psihologie practică, de mare interes uman, centrată pe studierea omului în condițiile lui fireşti de viață, pe anticiparea şi, eventual, pe controlarea comportamentului său. „Psihologia umană, scria Watson împreună cu MacDougal în 1927, este o ştiință indiscutabilă, o ştiință concretă pentru că ia parte la viața umană, o ştiință utilă şi fecundă pentru că ea întâlneşte viața omului şi-i poate da acestuia siguranță" *(apud* Tilquin, 1950, p. 66). Conceput în acest fel, behaviorismul se opune altor modalități de interpretare a Vieții psihice. După opinia lui Marc Richelle, behaviorismul' nu este atât o *teorie a comportamentului,* cât mai degrabă *opoziție metodologică.* în această calitate el se opune : *teoriilor ipotetico-deductive,* al căror model ambițios îl reprezintă teoria lui Huli, aflată departe de faptele de observație, închisă în raționamente fără corespondențe în real; *teoriilor mentaliste,* care fac apel la entități mintale ca surse ale comportamentului; *teoriilor dualiste* (de tipul operaționalismului profesat de Bridgman), care admit disocierea dintre spirit şi comportament, ultimul fiind manifestarea primului, care, deşi constituie obiectul veritabil al psihologiei, este şi rămâne inaccesibil; *teoriilor psihofiziologice,* care oferă prestigiu şi securitate intelectuală, dar care antrenează un oarecare reducționism (vezi Richelle, 1980, pp. 207-209).

Nu este mai puțin adevărat că behaviorismul greşeşte profund atunci când simplifică nepermis omul şi viața sa. Această eroare majoră este puternic subliniată de analiştii şi comentatorii behaviorismului. „Behaviorismul face din om o maşină, foarte complicată, fără îndoială, însă doar o maşină, un robot perfecționat. Dar o maşină nu are sentimente, intenții, ea nu anticipează viitorul, nu urmăreşte nici un scop, nu construieşte nici un ideal" (Tilquin, 1950, p. 17). Aşadar, omul behaviorismului este concret, real, viu, însă mutilat şi sărăcit sub raport psihic, golit de orice conținut psihologic care acordă „substanță" vieții reale: conştiință, sentimente, motivație, voință. Evident, datorită acestor limite şi erori, behaviorismul a stârnit reacții adverse puternice, polemici virulente, refuzul categoric al unor autori de a-1 accepta. Şi, desigur, cei care au ripostat primii şi foarte prompt au fost îndeosebi reprezentanții psihologiei introspecționiste. „Eu condamn ca vanitate egocentrică pretenția behaviorismului potrivit căreia conştiința nu există [...]. Această doctrină ultragiază simțul comun, obiceiurile morale, organizarea socială", scria cu vehemență Angell *(apud* Zazzo, 1942, p. 102). Behaviorismul a fost denumit „glandologie" sau ştiința „spasmului muscular". I se reproşează faptul că se distinge de psihologia tradițională numai prin originalitatea limbajului folosit, fiind doar 0„performanță verbală" sau „arta de a exprima ceea ce toată lumea ştie într-un limbaj pe care nimeni nu-1 înțelege", caracterizare dată mai de mult introspecției, dar care acum 1se potriveşte şi behaviorismului. I se impută mutilarea şi caricaturizarea omului, igno rarea aspectelor intenționale ale comportamentului, faptul că propune psihologiei un obiect de studiu din afara sa. Un autor considera că behaviorismul este o „bună invenție", dar se întreba dacă, în condițiile date, mai merită numele de psihologie. Un al se mira cum de a fost posibil ca behaviorismul să nu fi realizat că între „buton şi sone fie există un element intermediar esențial: bateria". Andre Tilquin (1895-1945), care-1 analizează profund şi multilateral, îi contestă chiar şi originalitatea. „Behaviorismul se mulțumeşte să absolutizeze o tendință pe care psihologia tradițională o purta în ea ca pe un microb util" (Tilquin, 1950, p. 17). Deşi a fost o paradigmă care a servit, behaviorismul şi-a „pierdut suflul", consideră unii autori, în timp ce alții cred cu convingere că el a reprezentat un impas în care psihologia s-a aflat mai bine de jumătate de secol.

în fața acestor critici categorice, behaviorismul a încercat să se redreseze, să-şi croiască un nou drum, să-şi corecteze unele dintre exagerările inițiale. Astfel, de prin 1930, s-a procedat la renovarea şi reformarea lui interioară, care au condus în cele din urmă la apariția neo-behaviorismului.

2.2.3. Neo-behaviorismul

Noua orientare, deşi nu renunță total la postulatele inițiale ale behaviorismului tradițional, introduce atât de multe modificări, încât uneori ajunge aproape la autonegare şi auto-distrugere, chiar dacă numai în aparență. Alături de încercările mai vechi de renovare a behaviorismului, cum ar fi *behaviorismul fiziologic* (Max Mayer), care ia în considerare mecanismele sistemului nervos în funcționarea comportamentului, *behaviorismul biosocial* (A.P. Weiss), centrat pe implicarea mai pronunțată a omului în mediul social etc, apar variantele propriu-zise de neo-behaviorism. Astfel, E.C. Tolman înnoieşte behaviorismul în cel puțin două aspecte esențiale: între stimul şi reacție el introduce o serie de variabile aşa-zis intermediare (impulsurile fiziologice, ereditatea, maturitatea, vârsta, experiența anterioară, capacitățile intenționale şi cognitive, conştiința, ideile,

gândirea etc), refăcând, în felul acesta, imaginea reală şi unitară a omului, atât de grav deteriorată de Watson; el consideră, apoi, că omul nu acționează în gol şi la întâmplare, ci determinat şi orientat de o serie de scopuri, de expectațiile pe care le are. Această ultimă idee îl duce pe Tolman spre părăsirea relației determinative S - R, în favoarea unei „spontaneităţi" interne a activităţii umane. Aşadar, conştiinţa, care fusese dată afară din psihologie pe uşa din faţă, este introdusă acum pe uşa din dos. De asemenea, deşi prin acceptarea spontaneităţii interne se sesizează rolul factorilor motivaţionali în determinarea comportamentului uman, absolutizarea lor conduce spre cealaltă extremă, şi anume spre afirmarea existenţei unui finalism teleologic.



Edward C. Tolman

Skinner (1938) şi Hali (1943) au renovat şi ei behaviorismul tradiţional, primul arătând că „o ştiinţă adecvată a comportamentului trebuie să ţină seama de evenimentele care au loc în planul lăuntric al organismului, sub piele, chiar dacă nu în calitate de mediatori fiziologici ai comportamentului, ci ca parte componentă a comportamentului însuşi" (Skinner, 1971, pp. 229-300), celălalt, prin teoria sistematică asupra comportamentului, care cuprinde referiri la explicarea scopurilor, a intuiţiei şi a altor fenomene greu abordabile pentru behaviorismul watsonian. După Skinner, originea comportamentului trebuie căutată în mediul fizic şi social, şi nu în ideile, sentimentele, stările de spirit ale indivizilor. Singura libertate posibilă a omului rezultă din gestiunea mutiplelor contingente de întărire cu care fiecare individ este confruntat cotidian. Iată de ce Skinner acordă o mare importanţă proceselor întăririi (condiţionării) operante. Dacă la Pavlov avem de-a face cu substituţia stimulilor, un stimul precedent neutru căpătând puterea de a declanşa un comportament care originar era declanşat de un alt stimul, la Skinner comportamentul exploratoriu al subiectului stă la originea unui episod de întărire, stimulul fiind cel care creşte probabilitatea repetării comportamentului. Altfel spus, comportamentul omului are efecte asupra lumii înconjurătoare, efecte care la rândul lor acţionează asupra organismului, modificând probabilitatea producerii aceluiaşi răspuns de către acesta. Dacă un tip de reacţie este însă întărit, el va manifesta probabilitatea de a se repeta mai frecvent. Aceasta este ceea ce Skinner numeşte condiţionare operantă (vezi Skinner, 1999, pp. 65 şi urm.).



Burrhus Frederick Skinner

Cea mai recentă formă de behaviorism, post-skinnerian, este *behaviorismul teleologic*, centrat pe răspunsul la întrebarea: de ce acest sau acel comportament, gând sau sentiment apare? Behaviorismul teleologic reprezintă un fel de pendulare între Tolman (pentru care evenimentul exterior şi contextul în care el apare sunt componente importante ale aşteptării) şi Skinner (pentru care subiecte de interes sunt evenimentele externe şi nu evenimentele interne). Noua formă de behaviorism împărtăşeşte moralitatea tolmaniană

şi externalitatea skinneriană. După opinia unor autori, această formă de behaviorism este, potențial, cel mai bun mod de a studia viața mintală, direcționând chiar psihologia cognitivă modernă (vezi Rachlin, 1994).

2.2.4. Opinii actuale cu privire la behaviorism

Behaviorismul clasic şi mai ales neo-behaviorismul, în ciuda unor limite şi chiar a unor erori grosolane, prin ideea unei psihologii ce poate fi studiată obiectiv, prin practicarea unei psihologii concrete bazate pe nevoile vieții cotidiene, în sfârşit, prin sublinierea posibilității controlării şi dirijării comportamentului uman şi a personalității în ansamblu au degajat psihologia, într-o oarecare măsură, de egocentrismul extrem în care se complăcea, de subiectivismul păgubitor atât pentru om, cât şi pentru ştiință, au împins cunoaşterea psihologică spre găsirea unor noi concepte, spre formularea unor teorii şi explicații adecvate, spre depistarea unor metode mult mai realiste, suple, convingătoare, utile procesului înțelegerii şi construirii omului. Aşa se explică, poate, de ce şi astăzi unii autori îşi mai pun problema „viitorului behaviorismului". La cel de-al XXV-lea Congres Internațional de Psihologie (Bruxelles, 19-24 iulie 1992), simpozionul 103 condus de J.E.R. Staddon (Universitatea Duke din SUA) a fost dedicat tocmai „viitorului behaviorismului". A. Machado, care încerca să analizeze viitorul acestui curent psihologic din interiorul său, constata existența unei discrepanțe între studiile şi rezultatele cercetărilor empirice şi studiile şi rezultatele cercetărilor teoretice. Comportamentele animalelor, arăta el, sunt determinate de acțiunea a doi factori: mediul curent (actual) şi istoria întăririlor diferitelor acțiuni şi comportamente. Numai că în timp ce majoritatea studiilor empirice s-au focalizat pe evidențierea efectelor comportamentale ale contingențelor actuale (prezente), studiile teoretice s-au preocupat în mai mare măsură de generalizarea pe om a unor constatări făcute pe animale. Or, lipsa studiilor empirice consacrate rolului istoriei animalelor contrazice ponderea teoretică ce se acordă acestui factor. O asemenea contradicție are la bază două cauze: 1) respingerea de către behaviorism a conceptului de stare internă, presupunând, în mod eronat, că starea internă este fie fiziologică (caz în care se amplasează în afara behaviorismului), fie mintală (caz în care ea este o pură metafizică); 2) neacceptarea de către behaviorism a punctului de vedere potrivit căruia stările interne, conținutul şi structura lor pot fi concepute ca mecanisme formale care încapsulează istoria animalului, modulând astfel efectele acțiunii mediului actual. Atunci *când* şi *dacă* acest punct de vedere va fi acceptat, behaviorismul va ajunge în final către eclipsa sa (vezi Machado, 1992, pp. 518-519). Mai recent, Arhur W. Staats a publicat o lucrare în care propune un alt fel de behaviorism decât cel de până acum. Behaviorismul lui Staats este, cel puțin în intenția propunătorului lui, unificator, tinzând spre o teorie globală capabilă să unească diverse domenii şi abordări din psihologie. Deocamdată, se pare că noul behaviorism tinde să integreze cognitivismul. Staats propune studierea comportamentului la mai multe niveluri, începând cu cel mai simplu (învățarea biologică, primară a animalelor) şi urcând spre cel mai complex (învățarea umană, interacțiunile sociale, dezvoltarea copilului, personalitate, psihologia anormală, terapia prin controlul conduitelor). Construcția de bază este învățarea cu accent pe prelucrarea clasică, pe reacțiile emoționale la diverşi stimuli şi pe prelucrarea operantă. Se consideră că prin interacțiunea celor trei repertorii comportamentale (senzorio-motorii, emoțional-motivaționale, verbo-cognitive) se poate

ajunge la comportamente umane complexe (vezi Staats, 1996). Din păcate, autorul recurge prea des la apologia behaviorismului însoțită de critica vehementă a altor orientări psihologice. Michael A. Spiegler, care face recenzia lucrării lui Staats, consideră că argumentul acestuia potrivit căruia „behaviorismul asigură psihologiei o abordare unificatoarea este neconvingător [...]. Behaviorismul are un suport empiric şubred [...]. în mare, excluzând factorii biologici, behaviorismul este incapabil să integreze noile descoperiri şi să stabilească rolul lor în determinarea comportamentului" (Spiegler, 1998, p. 359). Părerea noastră este că abordarea cognitiv-comportamentistă poate asigura o schemă folositoare pentru studierea diferitelor mecanisme psihice şi a comportamentului în general.

Behaviorismul, indiferent de varianta sa, a constituit „inima psihologiei americane a secolului XX", scriau doi autori francezi (Parot şi Richelle, 1995, p. 133). Cum se explică oare un asemenea fapt? De ce această psihologie care „măsoară şi validează, care verifică şi nu afirmă nimic îndoielnic, nu explică nimic, care vede mai întâi în om animalul, comportamentul şi chiar capacitățile sale fără ca sensul acestor activități să fie stabilit prin raportarea la individul însuşi" s-a impus ca ştiințifică şi a fost recunoscută? se întrebau cei doi autori citați. Răspunsul dat de ei este extrem de interesant şi concludent: behaviorismul a propus o reprezentare a ființei umane compatibilă (dacă nu fondatoare) cu sisteme de guvernare ale oamenilor care au dominat secolul. Psihologia behavioristă a fundamentat cele două ideologii considerate incompatibile: liberalismul şi comunismul, ambele bazându-se pe aceeaşi concepție despre individ interpretat ca „organism maleabil în fața voinței, ca o ceară moale, *obiect de* control şi de stăpânire de sine şi niciodată *subiect* pentru el însuşi" (Parot şi Richelle, 1995, p. 139). Ceea ce lipseşte de pe aceste scene politice, afirmă în continuare cei doi autori, este conştiința, considerată superfluă, un *accesoriu,* cel mai adesea incomod. Paradoxal, din acest punct de vedere behaviorismul este într-un deplin acord cu freudismul şi marxismul, care au înlocuit conştiința individuală, denunțată ca o minciună, ca o falsă conştiință, cu inconştientul sau cu conştiința de clasă, inaccesibile conştiinței individuale *(ibidem).*

Comportamentul ca obiect al psihologiei nu trebuie raportat exclusiv la behaviorism, indiferent dacă acesta se prezintă în varianta veche, tradițională, sau în cea nouă, renovată. în afara accepțiilor behavioriste există şi altele. Francois Pire a inventariat încă patru: 1) comportamentul ca „secvențe organizate de acțiuni vizând supraviețuirea unei specii în mediul său natural" (accepția etologică); 2) comportamentul ca „ansamblu de efecte produse de maşina nervoasă" (accepția fiziologică); 3) comportamentul ca „ansamblu de interacțiuni într-o rețea socio-culturală" (accepția psihosocială); 4) comportamentul ca „o serie de stări intenționale sau atitudini semnificative" (accepția semiologică). Aceste accepții ridică cel puțin două întrebări. Prima: există vreo definiție a comportamentului privilegiată care să se impună față de celelalte ? Pire consideră că nici una dintre accepțiile inventariate nu este bună, fiecare dintre ele fiind determinată de credințe, ficțiuni, intuiții, modele teoretice care constituie ceea ce Freud numea „metapsihologie". A defini comportamentul nu este un demers inocent, căci nu este vorba de a clasa un ansamblu de fapte asupra realității cu care toată lumea este de acord. Este vorba mai mult de a defini o perspectivă în care fiecare fapt se conformează legilor. Concluzia este deconcertantă : din moment ce nu există o singură definiție a comportamentului, înseamnă că nu există o singură psihologie, ci mai multe. Ideea este în consens cu una dintre tendințele psihologiei contemporane, diversificarea ei, la care ne-am

referit într-un paragraf anterior. Este îmbucurător faptul că Pire sesizează că cea care face sinteza acestor „psihologii" diferite este totuşi psihologia generală. A doua problemă : din moment ce nu există o singură accepţie a noţiunii de comportament, se poate ajunge la o teorie generală a acestuia? Fără îndoială că o asemenea pretenţie ar fi exagerată, dar nu şi imposibil de realizat în viitor. Deocamdată, „este permis de a visa la o teorie generală a comportamentului, dar pentru mult timp încă generalizarea trebuie să se cantoneze într-un eclectism de bună calitate" (Pire, 1988, p. 41). Eclectismul este una dintre soluţii, dar nu singura posibilă. Analiza comparativă a diferitelor accepţii ale noţiunii de comportament în vederea desprinderii elementelor comune ar putea fi o alta mult mai productivă.

2.3. Conduita (activitatea) ca obiect al psihologiei

Dat fiind faptul că cele două orientări anterioare absolutizau fie interioritatea psihică a individului, aspectele ei invizibile, greu de depistat şi descifrat, fie comportamentul, modul de exteriorizare al psihicului, relativ uşor de observat şi măsurat, nu se putea să nu se contureze o altă orientare, care să le ia în seamă pe ambele.

2.3.1. „Psihologia conduitei"


Pierre Janet

Un început de răspuns mult mai nuanţat referitor la obiectul psihologiei îl găsim în concepţia lui Pierre Janet (1859-1947), care a venit în psihologie din filo-sofie, medicină şi psihopatologie. Cercetând diferite boli mintale (mai ales isteria), Janet a conştientizat repede cel puţin două aspecte : 1) studiul bolilor mintale ar putea constitui o cale de acces la cunoaşterea şi înţelegerea vieţii mintale normale; 2) studiul bolilor mintale nu se poate face pe baza introspecţiei. în aceste condiţii, ce ar trebui să studieze psihologia şi, mai ales, prin ce metode? Răspunsul dat de Janet este aparent simplu: „Psihologia nu este altceva decât ştiinţa acţiunii umane" (Janet, 1889, p. 440), ştiinţa conduitei sau, şi mai exact, „studiul omului în raport cu universul şi mai ales în raporturile sale cu ceilalţi oameni" *(idem,* 1938, p. 11). Janet introduce în psihologie conceptul de *conduită,* înţelegând prin aceasta din urmă atât totalitatea manifestărilor vizibile, orientate către „afară", cât şi totalitatea proceselor invizibile de organizare şi reglare a ei. Mai exact, conduita este ansamblul actelor unui individ, de la cele mai simple (mişcări) la cele mai complexe (raţionament), orientate spre un scop şi încărcate de sens. In concepţia psihologului francez, conduita unifică şi sincronizează într-un tot unitar comportamentul şi viaţa interioară subiectivă. „Suntem obligaţi, scria el, să concepem o psihologie în care acţiunea vizibilă din exterior este fenomenul fundamental, iar gândirea interioară nu este decât t&pîodvicerea, combinarea acestor acţiuni exterioare sub forme reduse şi particulare" *(idem,* 1926, p. 203). „Psihologia conduitei" ar trebui să satisfacă,

după opinia lui Janet, două condiții fundamentale : să facă loc fenomenelor de conştiință, ca o conduită particulară, ca o complicare a actului care se supraadaugă acțiunilor elementare, condiție ce ar putea fi, la rigoare, suprimată la animale, dar care nu poate să nu fie recunoscută la oameni; să se preocupe de studiul conduitelor superioare, credințe, reflecții, raționamente, experiențe. Prima condiție poate fi respectată prin cercetarea actelor sociale elementare şi mai ales a sentimentelor, care sunt reglări de acțiuni, reacții ale individului la propriile sale acțiuni; cea de-a doua, prin studiul gândirii. însă şi într-un caz, şi în altul, „pentru a păstra în întreaga ştiință psihologică acelaşi limbaj trebuie să le exprimăm în termeni de acțiuni". De exemplu, limbajul este o acțiune particulară, proprie omului, care la început este o acțiune veritabilă, dar care poate deveni pe parcurs o acțiune internă, adică o acțiune a subiectului care nu determină reacțiuni decât în el însuşi. Limbajul intervine în cele mai variate conduite ca intermediar între conduitele exterioare şi gândire. Psihologia care ar urma să studieze toate aceste probleme ar putea figura sub numele de „Psihologia conduitei" *(ibidem*, pp. 204-205). Conduitele nu sunt date, nu sunt inerente individului (cum considera introspecționismul), dar nici imprimate din afară (cum susținea behaviorismul), ci învățate ca urmare a relațiilor de interacțiune dintre organismul uman, specific programat, şi ambianța naturală şi socială. „O psihologie a conduitei devine în mod necesar o psihologie *genetică* ce aranjează conduitele observate într-o anumită ordine, punând la început conduitele care ni se par cele mai simple şi deasupra conduitele cele mai înalte urmând ordinea lor de complicare şi - atunci când o putem presupune - ordinea achiziției lor" *(idem*, 1935, p. 21). în cuvintele de mai sus, în afara caracterului evolutiv al conduitelor, surprindem şi nivelul lor calitativ diferit. Conduita nu se reduce la reacțiile motrice şi secretorii ale organismului, ca la behaviorism, ci angajează întreaga personalitate a omului aflată în interdependență cu mediul. Ea nu depinde numai de stimulare, ci şi de reglare, evidențiind relațiile care există între acțiunea externă şi condițiile interne prin care se refractă exteriorul. Altfel spus, efectele unei stimulări depind nu doar de natura constantă a organismului, ci şi de starea lui internă schimbătoare. Acțiunea externă determină actul psihic mijlocit, ea fiind filtrată tocmai prin însuşirile, stările şi activitatea psihică a subiectului. în felul acesta se depăşesc nu numai limitele impuse de behaviorism, dar şi cele ale introspecționismului.

La prima vedere, conceptul de conduită pare a fi mai puțin obiectiv decât cel de comportament; în realitate el este mai amplu, mai bogat şi mai puțin reducționist. Comportamentul nu mai este privit în sine, ci ca semn exterior al unor structuri subiacente, relația dintre exterior şi interior fiind bine marcată de savantul francez. Janet propune şi o nouă metodă de studiere a conduitei, oarecum diferită de metodele obiective, de laborator, şi anume *metoda clinică,* care este un fel de „studiu de caz" individual dintr-o perspectivă dinamică, deoarece îmbină ascultarea relatărilor subiectului cu observarea aprofundată a acestuia într-un număr mare de şedințe. Concomitent cu Janet, metoda a fost folosită în SUA de L. Witmer, care a şi impus termenul de „psihologie clinică". Prin activitatea şi opera sa, Pierre Janet a deschis noi direcții de cercetare pe plan mondial. Pe bună dreptate se poate afirma că „Pierre Janet n-a pus punctul final lucrărilor sale, gândirea sa stimulând încă eforturile creatoare ale multor psihologi în opera comună de elaborare a unei psihologii ştiințifice" (Teodorescu, 1972, p. 228).

O contribuție deosebită atât sub raport teoretic, cât şi metodologic la fundamentarea conceptului de conduită a adus-o Daniel Lagache. El definea conduita ca „ansamblul

operaţiilor, materiale sau simbolice, prin care organismul aflat în situaţie tinde să-şi realizeze propriile posibilităţi şi să reducă tensiunile care îi ameninţă unitatea şi care le motivează" (Lagache, 1979, p. 311). Prin introducerea celor două tipuri de operaţii şi acţiuni, Lagache intenţiona depăşirea introspecţionismului şi a behaviorismului. Numeroase modificări ale organismului sunt reduse automat prin mecanisme somatice sau fiziologice *(interofective),* altele necesită însă o acţiune asupra anturajului (acţiuni *exterofective).* Cât priveşte acţiunile simbolice, acestea prepară acţiunea reală sau se substituie ei. „Conceptul de acţiune simbolică furnizează o soluţie problemei rolului conştiinţei şi a semnificaţiei ei într-o psihologie a conduitei, experienţa mintală, experienţa logică fiind variate conduite simbolice" *(ibidem).* O altă distincţie trebuie făcută între acţiunile *aloplastice* (care modifică anturajul) şi acţiunile *autoplastice* (care modifică organismul). O agresiune orientată spre o altă persoană este aloplastică, în timp ce aceeaşi acţiune agresivă reprimată şi care produce modificări viscerale şi posturale ale organismului este autoplastică. Acţiunile simbolice sunt autoplastice. Conduitele sunt, în general, combinări între aceste tipuri de acţiuni. Dat fiind faptul că prin intermediul lor se obţine un rezultat oarecare (satisfacerea unei trebuinţe biologice, apărarea împotriva unui pericol exterior, împotriva unei emoţii penibile, cum ar fi angoasa sau culpabilitatea), rezultă că orice conduită are o *semnificaţie,* un *sens,* o *valoare* care constă în integrarea adecvată a motivaţiilor. Semnificaţia conduitei nu este niciodată univocă (de obicei, ea reprezintă o armonie între diferitele trebuinţe mai mult sau mai puţin compatibile) şi nici în întregime conştientă (există motive conştiente, dar şi motive inconştiente). Lagache consideră că semnificaţia conduitei, definită astfel, stă la baza interpretării funcţionale sau dinamice a conduitei şi a tulburărilor ei. Aşa cum introspecţia vorbea despre un „torent al conştiinţei" pe care, pentru a-1 putea studia, îl fragmenta în „unităţi ale experienţei trăite", tot aşa şi psihologia conduitei ar putea vorbi despre un „torent al conduitei". Cum însă acesta este aproape imposibil de descris şi de explicat în totalitatea sa, fragmentarea lui în „segmente de comportament" se impune de la sine. „Segmentul de comportament" este o structură dinamică, soliditatea fazelor sale fiind garantată de persistenţa motivaţiei, adică de o tensiune specifică, până când intervine o integrare adecvată. Această „soliditate" poate fi uşor sesizată în cazul existenţei unei motivaţii unice sau net dominante. în caz de conflict, motivaţiile incompatibile rămân în concurenţă până când una dintre ele devine dominantă. Pentru a investiga conduitele ar trebui să ştim sub ce formă se manifestă ele, care sunt faptele pe care le oferă psihologului. Lagache consideră că acestea sunt următoarele: 1) conduita exterioară, spontană sau provocată, accesibilă observaţiei; 2) experienţa trăită, sugerată prin conduitele externe, mai ales prin limbaj; 3) modificările somatice obiective ; 4) produsele activităţii subiectului. în funcţie de acestea, se recomandă cinci moduri de cercetare : naturalistă; clinică ; psihanalitică ; microsociologică; experimentală, iar ca instrument de tratare a faptelor recoltate, statistica.

Din cele de până acum nu este greu să remarcăm că cei doi autori francezi modifică total obiectul psihologiei prin amplasarea în centrul său a conduitei, noţiune sintetică cu valenţe integratoare, şi prin lărgirea spectrului metodelor de investigaţie.

2.3.2. Activitatea ca echivalent al conduitei

Conceptul de conduită este cvasisinonim cu cel de acțiune sau de activitate, aşa încât opiniile celor doi psihologi, mai ales cele ale lui Janet, au fost preluate, completate şi fundamentate ştiințific. în scurt timp, nenumărați autori au ajuns astfel la concluzia că obiectul fundamental de cercetare al psihologiei îl constituie activitatea, cu elementul ei esențial acțiunea, fapt care a şi dus la apariția unei noi orientări denumite „psihologia acțională". „Psihologia ori este ştiința activității, ori nu este nimic", afirma tranşant Valeriu Ceauşu (1978, p. 52). După opinia lui, considerarea activității ca obiect al psihologiei înlătură concepția potrivit căreia omul s-ar mărgini să reacționeze la stimuli întocmai ca un robot, respectiv ideea primatului obiectului asupra subiectului (ca în behaviorism) sau a subiectului asupra obiectului (ca în introspecționism). La rândul său, Paul Popescu-Neveanu arată că „aşa cum în fizică unitatea de bază este atomul sau cuanta, în chimie molecula, în biologie celula, în ordinea psihocomportamentală unitatea reprezentativă este acțiunea" (Popescu-Neveanu, 1987, p. 8). Noi înşine, într-un manual de psihologie publicat mai demult (1976), considerăm că „activitatea constituie modalitatea fundamentală de existență a psihicului, a vieții umane". Aşa cum mişcarea reprezintă forma esențială de existență a materiei, tot aşa şi activitatea este modul fundamental de existență al psihicului. Psihicul uman nu există decât *în şiprin* activitate. Punctul de vedere potrivit căruia activitatea capătă o pondere din ce în ce mai mare se afirmă şi în psihologia americană. Unii autori tind să înlocuiască termenul de comportament *(behavior)* cu cel de activitate *(action).* Henry Gleitman îşi deschide impresionanta sa lucrare *Basic Psychology* (1987) cu analiza acțiunii, arătând că urmăreşte să răspundă prin intermediul ei la cinci întrebări: cum acționează ființele umane? ; cum cunosc ele? ; cum interacționează? ; cum se dezvoltă? ; cum se deosebesc unele de altele? De altfel, prima parte a lucrării sale este dedicată studiului acțiunii, bazelor sale fiziologice şi motivaționale, ca şi proceselor de restructurare a acțiunii (prin învățare) ca urmare a solicitărilor mediului înconjurător.

Definită, într-un sens extensiv, ca relația dintre organism şi mediu ce presupune un consum energetic cu finalitate adaptativă, activitatea depăşeşte atât punctul de vedere introspecționist, cât şi pe cel behaviorist. Diferența dintre psihologia activității şi introspecționism este bine sesizată de S.L. Rubinstein (1889-1960). El arată că noțiunea de activitate poate fi folosită în raport cu un organ şi, în acest sens, vorbim de activitatea ficatului, a plămânului, a creierului, dar şi în raport cu omul, cu subiectul ei. în acest din urmă caz, este necesară desprinderea a două planuri specifice activității: planul procesual, care presupune studierea structurii ei procesuale; planul personal, individual, care nu vizează activitatea în sine, ci activitatea influențată de atitudinile subiectului față de sarcinile care i se ivesc. De exemplu, gândirea se dezvăluie pe plan procesual atunci când stabilim operațiile de analiză, sinteză, generalizare prin intermediul cărora se rezolvă problemele intelectuale, iar pe plan personal, atunci când ținem seama de motivele omului, de atitudinea sa față de sarcinile pe care le soluționează gândind. în primul caz, gândirea apare doar ca activitate psihică, în timp ce în cel de-al doilea caz ea este mai mult decât atât, este activitate de cunoaştere, în general teoretică. „Ea este psihică numai prin structura sa procesuală şi prin cea a motivației, iar nu prin sarcinile pe care ea le rezolvă ca activitate" (Rubinstein, 1962, p. 285). Introspecționiştii reduc

activitatea doar la planul procesual, fără a-1 lua în considerare şi pe celălalt. După părerea introspecţioniştilor, în memorarea voluntară omul produce o anumită reprezentare, iar procesul producerii ca atare constituie însăşi activitatea. în realitate, atunci când îşi aduce aminte ceva, omul nu produce imagini psihice, interne, ci soluţionează o sarcină de cunoaştere, aceea de a reconstitui desfăşurarea evenimentelor anterioare. în mod analog, atunci când învaţă o lecţie, elevul desfăşoară o activitate de învăţare şi nu o simplă activitate psihică. „Psihologia care ar refuza să studieze activitatea omului şi-ar pierde principala sa valoare de viaţă" *(ibidem,* p. 287).

Diferenţe semnificative există şi între conceptul de activitate şi cel de comportament. Valeriu Ceauşu (1924-1990) considera că acestea constau în următoarele : 1) activitatea, alături de reacţiile la semnalele care definesc starea prezentă a mediului, înglobează şi reacţii la semnale autogenerate, descriind starea viitoare a mediului (manifestările organismului nu sunt determinate doar de semnalele provenite din mediul actual, ci şi de modele sau proiecte de acţiune); 2) în condiţiile activităţii asistăm la schimbarea ambilor termeni ai relaţiei: organismul îmbracă o triplă ipostază - de subiect, de beneficiar şi de instrument al propriei acţiuni în mediu, iar mediul se „personalizează", transformându-se astfel într-o „situaţie" ; 3) activitatea presupune operaţii cu imagini, noţiuni şi simboluri în locul operaţiilor cu obiecte ; de asemenea, ea presupune intervenţia proiectivă asupra mediului, respectiv, reglarea interacţiunii cu mediul în funcţie de un model determinat, nu doar în funcţie de stimulul prezent, ca în behaviorism (vezi Ceauşu, 1978, pp. 47-52).

2.3.3. Valenţele activităţii

înţelegând prin activitate, într-un sens restrictiv, totalitatea manifestărilor de conduită exterioară sau mintală care duc la rezultate adaptative, vom avea o imagine clară atât despre natura, cât şi despre funcţiile ei. Prin activitate omul nu se limitează numai la reproducerea realităţii, ci, datorită faptului că aceasta dispune de componente motrice inhibate, ultima lor verigă aflându-se la nivel mintal, el ajunge la transformarea, la restructurarea ei. Prin activitate omul produce modificări în condiţiile externe, în propriile lui stări, în relaţiile cu mediul. în activitate omul îşi realizează ideile, îşi satisface aspiraţiile, îşi construieşte noi planuri şi idealuri; prin activitate omul se adaptează condiţiilor interne şi externe la un nivel din ce în ce mai înalt. Dat fiind faptul că activitatea este atât cauză, cât şi efect al dezvoltării biopsihosociale a omului, ea este resimţită de acesta ca o adevărată *nevoie psihică,* ca o cerinţă imperioasă a integrităţii fiinţei lui. Considerarea activităţii ca obiect de studiu al psihologiei obligă la tratarea psihicului ca un *mare sistem* aflat în perpetuă organizare şi care îşi sporeşte continuu capacitatea de autoreglare. Totodată, activitatea ca obiect de studiu al psihologiei obligă psihologia să-şi revizuiască arsenalul metodelor şi strategiilor de cercetare şi să-şi reconsidere finalităţile. Demersurile *interpretative* trebuie să-şi găsească un loc mai important în psihologia activităţii.

2.4. Omul concret ca obiect al psihologiei

Procesele, funcţiile şi capacităţile psihice ale omului nu există în sine, separate, desprinse de purtătorul lor concret. De asemenea, activitatea este iniţiată, desfăşurată, continuată sau stopată, ameliorată sau degradată, îmbogăţită sau simplificată şi sărăcită de o

persoană care dispune de o identitate psihofiziologică. Ca atare, începe să se conştientizeze faptul că nu funcţiile psihice în general trebuie să constituie obiectul de cercetare al psihologiei, ci funcţiile psihice ale *omului concret*, nu activitatea la modul impersonal, ci activitatea *personală* şi *personalizată* a omului. Reorientarea către om, către uman capătă din ce în ce mai mult teren în psihologie. La un moment dat, se constituie chiar o nouă orientare psihologică numită „psihologia umanistă". Considerată de unul dintre iniţiatorii ei, Abraham H. Maslow (1908-1970), „a treia forţă în psihologie", încă de la început psihologia umanistă a reprezentat o reacţie împotriva celorlalte două mari orientări existente şi practicate în Occident (behaviorismul şi psihanaliza), taxate însă ca incapabile de a studia şi mai ales de a soluţiona problematica concretă, reală a omului contemporan. Lui Maslow i s-au alăturat şi alţi psihologi americani (Cari R. Rogers, Charlotte Biihler, J.F.T. Bugental, CE. Moustakas etc.) sau din alte ţări europene, cum ar fi: Anglia (J. Cohen), R.F. Germania (A. Wellek), Franţa (Max Pages, A. de Peretti) ş.a. Psihologia umanistă aduce o nouă perspectivă de interpretare a obiectului psihologiei.

2.4.1. Şinele individual şi unic al omului ca obiect al psihologiei

Scopurile declarate ale psihologiei umaniste sunt susţinute cu multă tărie şi ardoare de către promotorii ei. „Eu cred că psihologia umanistă trebuie să se ocupe mai mult de problemele importante ale poziţiei omului în lumea de azi şi spun acest lucru deoarece toate problemele importante ale omenirii - război şi pace, exploatare şi fraternitate, ură şi dragoste, boală şi sănătate, înţelegere şi conflict, fericire şi nefericire - conduc la o mai bună înţelegere a naturii umane şi la o psihologie cu aplicaţii directe pentru viaţa omului" (Maslow, 1970, p. 115). La rândul ei, Charlotte Biihler (1893-1974) susţinea că „psihologia umanistă se vrea a fi o soluţie la problemele umane ale timpului nostru : cum să trăieşti o viaţă plină de succes şi cum să construieşti relaţii mai satisfăcătoare între oamenii acestei lumi" *(apud* Zamfir, 1982, p. 34). Scopul ultim al psihologiei umaniste îl reprezintă, după Bugental, „descrierea potenţialităţilor native ale omului; creşterea sa, maturitatea şi declinul, interacţiunea cu mediul fizic şi social, varietatea experienţelor sale, locul său în univers" *(apud* Sutich şi Vich, 1969, p. 117). Asociaţia Americană de Psihologie Umanistă a formulat patru caracteristici ale celor care aderă la noua orientare, caracteristici care exprimă, de fapt, scopurile ei: centrarea atenţiei pe experienţa persoanei ca fenomen primar în studiul omului şi considerarea explicaţiilor teoretice şi a comportamentelor manifeste ca fiind secundare în raport cu experienţa însăşi şi semnificaţia ei pentru persoană; accent pe unele calităţi umane cum ar fi: alegerea, creativitatea, valorizarea şi autoactualizarea, opuse conceperii omului în termeni mecanici şi reducţionişti; accent pe selectarea problemelor şi procedeelor de cercetare, pe încărcătura de semnificaţii; preocuparea pentru valorizarea demnităţii şi calităţii umane, pentru dezvoltarea potenţialului inerent oricărei persoane, accent pe persoana care are o poziţie centrală, aceasta fiind văzută în procesul descoperirii propriei sale existenţe şi în relaţiile sale cu alte persoane şi cu grupurile sociale.

în centrul psihologiei umaniste se situează, aşadar, omul şi problematica sa umană, viaţa sa personală şi relaţională presărată cu nimicurile cotidiene sau cu marile ei drame, ipostazele devenirii şi autoconstrucţiei omului şi experienţei sale, atitudinea activă a omului faţă de propria sa existenţă, şi aceasta nu doar cu scopul de a cunoaşte şi înţelege


Abraham Maslow

mai bine omul, ci pentru a-1 dota cu mijloace specifice de acțiune în vederea depășirii dificultăților cu care se confruntă. Este vorba, cu alte cuvinte, de abordarea nivelurilor mai înalte ale naturii umane, insuficient intrate în aria preocupărilor științifice ale psihologilor. Semnificativă din acest punct de vedere ni se pare a fi mărturisirea făcută de Maslow în prefața celei de-a doua ediții a lucrării sale *Motivație și personalitate*, apărută în 1970, potrivit căreia inițial planificase să-și intituleze lucrarea *Tavanele mai înalte ale naturii umane.* Nevoia de redimensionare a problematicii psihologiei personalității, ca și nevoia de sinteză, de interpretare holistă a omului sunt resimțite acut de reprezentanții psihologiei umaniste.

Cum orice nouă orientare științifică trebuie să dispună de propria sa filosofie despre om, explicită sau implicită, și psihologia umanistă și-a elaborat una. Criticând atât behaviorismul, care postula o concepție mecanicistă despre om, considerându-1 o mașină ușor de manipulat în funcție de scopurile propuse, cât și psihanaliza, care reducea omul la o ființă irațională, controlată irevocabil de trecut și de produsul acestuia - inconștientul, Cari R. Rogers (1902-1987) afirma: „Omul nu are pur și simplu caracteristicile unei mașini, el nu este pur și simplu o ființă sub controlul instinctelor inconștiente, ci este o persoană care creează sensul vieții, care încorporează o dimensiune a vieții subiective" *(apud* Sutich și Vich, 1969, p. 451). Și mai departe: „Vreme îndelungată, omul nu s-a simțit pe sine decât ca o păpușă vie, determinată de forțe economice, de forțele inconștientului sau de forțele mediului înconjurător. El a fost subjugat de persoane, instituții, de teoriile științei psihologice. Dar el propune cu fermitate o nouă declarație de independență. El denunță alibiurile *lipsei* de libertate. El se *alege* pe sine angajându-se, într-o lume extrem de dificilă și adesea tragică, să *devină* el însuși, nu o păpușă, nu un sclav, nu o mașină, ci *Șinele* său unic și individual" *(ibidem,* p. 46). Acest Sine „individual și unic" al omului trebuie să devină obiectul psihologiei, în cazul psihologiei umaniste nu este vorba însă de *omul autonom* total nedeterminat și independent de mediul înconjurător, dar nici de *omul heteronom,* introdus de Skinner, căruia îi este refuzată orice formă de intenționalitate („nu individul acționează asupra lumii, ci lumea este cea care acționează asupra lui"). Nu este vorba de *omulpreprogramat* al lui Lorenz, încorsetat în propriile sale instincte, dar nici de *omul divizat* al lui Freud, care se zbate între conștient și inconștient, între Eu și Supraeu, între principiul plăcerii și cel al realității, ci de *omulproactiv* care se construiește și se autoactualizează. „Ameliorarea constructivă a vieții individului", „tendința persoanelor spre autoactualizare, spre maturitate psihologică și spre socializare", „facilitarea creșterii psihologice", „încrederea în organismul uman, atunci când el funcționează liber", „importanța existențială a unui mod de viață satisfăcător", „a considera că scopul vieții individului este acela de a fi cu adevărat el însuși", mai mult, de a fi „plenar el însuși - proces pozitiv, constructiv, realist și demn de încredere", „înțelegerea altuia din punctul de vedere al altuia", promovarea unei concepții despre o „societate deschisă în care indivizii au responsabilitatea propriilor lor decizii personale" reprezintă temele principale ale lui Rogers, reluate și aprofundate


Cad R. Rogers

într-una dintre lucrările sale *(On Becoming a Person,* 1961). La rândul său, Maslow credea cu toată tăria că omul trebuie să devină el însuşi. „Ceea ce un om *poate,* el *trebuie să fie,* deoarece există o tendinţă ca fiecare să devină actualizat în ceea ce este el potenţial [...], să devină ceea ce este capabil să fie" (Maslow, 1970, p. 46). G.W. Allport îşi începea una dintre lucrările sale *(Structura şi dezvoltarea personalităţii)* cu afirmaţia că „psihologia nu trebuie să se mulţumească cu studierea unui om artificial, ci trebuie să explice omul real" (Allport, 1981, p. 7), a cărui „principală caracteristică este individualitatea sa" *(ibidem,* p. 16). La fel de semnificative sunt şi cuvintele cu care el îşi încheia cartea: „Sistemul personalităţii este un produs complex al dotării biologice, al modelării culturale, al stilului cognitiv şi al căutărilor spirituale [...]. Persoanele nu există decât în structuri unice şi concrete" *(ibidem,* pp. 567-568).

Din cele de mai sus se desprinde concepţia *totalitară, holistâ* asupra omului, considerarea lui ca un întreg, ca un tot unitar, în care elementele simple de ordin natural-biologic se îmbină cu cele complexe de ordin spiritual sau social; concepţia caracterului *unic* al fiinţei umane, fiinţă ce este valoroasă în ea însăşi, deoarece este capabilă să-şi dirijeze în mod responsabil propria sa devenire, de aici decurgând libertatea umană, alegerea liberă a propriilor căi de formare şi evoluţie, a modalităţilor de reactualizare şi valorificare a potenţialităţilor de care dispune; caracterul *deschis* şi *autoreglabil* al fiinţei umane, capabilă de a-şi lua „soarta" în propriile mâini, de a se schimba, de a elabora o perspectivă lucidă şi critică faţă de propriul său destin, de a se detaşa mereu de sine însăşi pentru a se putea autoactualiza şi autoperfecţiona.

2.4.2. Psihologia umanistă despre metodă şi metodologie

în condiţiile complicării obiectului de studiu asistăm, desigur, şi la complicarea metodelor de investigaţie, cele clasice, tradiţionale promovate de psihologia experimentală dovedindu-se a fi insuficiente şi inadecvate. „Toate resursele echipamentului cognitiv trebuie folosite ca instrumente de cercetare" (Allport, 1981, p. 568). în studiul personalităţii se propune utilizarea unor metode obiective, subiective şi proiective, cum ar fi: cunoaşterea directă, prin percepţie, metoda „înţelegerii configurale", metoda „familiarizării cu...", metoda autoobservaţiei, cea a autoevaluării etc. Un loc aparte în metodologia cercetării îl ocupă înşişi indivizii investigaţi, care nu mai sunt consideraţi doar simple obiecte pasive de cercetare, ci, după cum observă R. Harre şi P. Secord (1972), „ca fiinţe umane, aşa cum îi ştim şi îi înţelegem în viaţa cotidiană" (Harre şi Secord, 1972, p. 87), cu alte cuvinte, ca subiecţi, fapt care permite realizarea translaţiei de la cercetarea manipulativă la cea coparticipativă.

Creşterea rolului individului cercetat în procesul propriei lui cercetări este interpretată de diverşi autori ca o reîntoarcere la unele metode depăşite ale psihologiei, în speţă, la introspecţie, ca o negare a însuşi caracterului de ştiinţă al psihologiei. Wetherick ironiza psihologia umanistă, invocând îndemnul: „întoarceţi-vă la studiul introspectiv al conştiinţei, chiar dacă acesta duce sau nu la ştiinţă" *(apud* Westland, 1978, p. 122). Desigur că asemenea păreri sunt exagerate. în fond, metodele propuse de Allport în studiul personalităţii nu sunt mai puţin ştiinţifice decât cele propuse de behaviorişti în investigarea comportamentelelor reactive ale persoanei umane; cercetarea întreprinsă de Maslow pe contemporani sau pe figuri istorice, considerate a fi ajuns la stadiul de autorealizare, pentru a determina unele particularităţi ale motivaţiei de creştere (ale

metanevoilor), nu este mai puțin obiectivă decât oricare altă cercetare asupra profilului conducătorilor realizată de psihologia socială sau de cea organizațională. „Grupul de întâlnire" inițiat de Rogers nu este un instrument mai puțin valoros de schimbare personală decât „T-Group"-ul propus de Kurt Lewin (1890-1947).

în esență, psihologia umanistă practică o metodologie de tip interpretativ, bazată pe înțelegerea şi interpretarea semnificațiilor subiective ale comportamentelor situaționale, ale scopurilor şi motivelor acțiunilor umane, pe analiza specificității şi unicității evenimentelor sociale, a semnificațiilor unice ale acestora din perspectiva subiectului social. Un asemenea demers comprehensiv şi interpretativ implică utilizarea unor strategii empatice şi intuitive. Dat fiind faptul că principiile teoretice au generat un anumit mod de abordare a relațiilor sociale, psihologia umanistă şi-a convertit treptat tezele teoretice în postulate ale practicii metodologice. Spre deosebire însă de practicile metodologice obiective (utilizate cu precădere de către behaviorism), care pun accentul pe analiza elementelor componente ale realității, a relațiilor şi cauzelor ce determină constituirea şi evoluția lor şi care se bazează pe predicție, explicații, pe legi şi generalizări empirice, practicile metodologice interpretative (utilizate de psihologia umanistă) pun accentul pe înțelegerea acțiunilor individului orientat către sine sau către alții şi direcționat de scopuri, sprijinindu-se pe înțelegere şi interpretare. Deşi între cele două categorii de practici metodologice pare să existe o opoziție categorică, mai ales la nivelul principiilor susținute - principiul individualismului metodologic, susținut de practicile metodologice interpretative, şi principiul holismului metodologic, susținut de practicile metodologice obiective -, psihologia umanistă încearcă depăşirea ei printr-o modalitate proprie de abordare a realității umane. Fără a renunța la principiul individualismului metodologic specific orientărilor metodologice interpretative, psihologia umanistă tinde să-1 apropie şi să-1 unească cu principiul holismului, aplicat însă nu structurilor sociale, ci individului uman, interpretat, după cum am văzut, ca un tot unitar, ca un întreg. Viziunea holistă asupra omului reprezintă un câştig prețios al psihologiei umaniste.

Psihologia umanistă redimensionează însă nu numai obiectul şi metodele psihologiei, ci propune şi o nouă finalitate a acesteia. Ea este interesată de „creşterea" personală a oamenilor, de maturizarea lor psihică şi socială, de cultura relațiilor lor interpersonale, de însăşi schimbarea societății, propunând chiar un nou tip de societate, numit „societatea Eu-psihică". Mai mult decât atât, se propun şi o serie de tehnici de schimbare socio-psihologică a oamenilor (vezi Zlate, 1988, pp. 247-276).

3. Constatări conduşive cu privire la obiectul psihologiei

3.1. Repere comparative şi evaluative

Prezentarea celor patru orientări referitoare la obiectul psihologiei am făcut-o, pe cât posibil, după următorii parametri: debut; problematica studiată; metodologia şi metodele folosite ; finalitatea urmărită; dezvoltări ulterioare. Sintetizăm aceşti parametri în tabelul 2.1. Din analiza comparativă a celor patru orientări se desprind câteva constatări.

Perspective de analiză Criterii de analiză	Viața psihică interioară	Comportamentul	Conduita / activitatea	Omul concret
	introspecționismul, psihanaliza	behaviorismul	psihologia conduitei	psihologia umanistă
Debut	- Europa (Germania, Leipzig - Wundt, 1879) - Europa (Austria, Viena - Freud, 1900-1904)	- SUA (Watson - 1913)	- Europa (Franța, Janet- 1912-1918; 1931-1932)	- SUA (Maslow - 1954, Rogers- 1951)
Obiect	- Stări mintale conștiente - Inconștientul și sexualitatea	- Relația directă S - R - Comportamentele viscerale, motorii, laringeale	- Conduitele inferioare și superioare ale omului	- Șinele individual și unic al omului - Alegerea, creativitatea, valorizarea, autoactualizarea
Metodologii metode	- Subiective - Metoda introspecției - Metoda psihanalitică	- Obiective (principiul holismului metodologic) - Observația externă - Experimentul	- Obiective și subiective observația, experimentul, metoda clinică, psihanalitică, microsociologică	- Interpretative (principiul individualismului metodologic) - Obiective, subiective, proiective
Finalitate	- Descriptivă, explicativă - Terapeutică	- Descoperirea și formularea legilor cauzale - Ameliorarea și dirijarea comportamentului	- Descriptivă, explicativă, interpretativă, ameliorativă și terapeutică	- Dezvoltarea și maturizarea personală - Cultura relațiilor interpersonale - Schimbarea societății
Dezvoltări ulterioare	- Introspecția experimentală (Binet, Școala de la Wurzburg)	- Neo-behaviorismul (Tolman)	- Psihologia acțională (Wallon, Piaget, Vîgotski, Leontiev, Rubinstein)	- Psihologia transpersonală (Vaughan, Walsh)

Tabelul 2.1. *Sinteza perspectivelor de abordare a obiectului psihologiei*

- Oricât de închise în ele ar fi părerile şi opiniile autorilor cu privire la obiectul psihologiei, oricât de monolitice ar fi ele, nu se poate să nu remarcăm *progresul* realizat de la una la alta, *lărgirea* treptată a problematicii psihologiei. Numai că o asemenea „lărgire" se constată doar atunci când sunt luate în considerare concomitent mai multe orientări, altfel, fiecare orientare este exclusivistă şi reducţionistă. Desigur că behaviorismul lărgeşte obiectul de studiu al psihologiei prin considerarea compor tamentului, dar el este la fel de reducţionist ca şi introspecţia, căci în locul conştiinţei amplasează comportamentul, al cărui rol îl absolutizează, negându-1 pe cel al conşti inţei. Aşadar, cele patru orientări *analizate în sine sunt reducţioniste, considerate împreună sunt complementare,* compensându-şi reciproc deficienţele.
- Importanţa orientărilor analizate constă nu doar în faptul că, apărând ca o reacţie una împotriva alteia, permit „saltul" spre noi perspective de abordare, ci şi în acela că *facilitează adâncirea interpretărilor şi transferul lor şi dincolo de graniţele psiho logiei.* De exemplu, funcţionalismul (şcoala de la Chicago) a favorizat atât dezvoltarea psihologiei aplicate, adică a unei psihologii a omului studiat în mediul lui normal de viaţă, cât şi constituirea unor orientări teoretice. Edouard Claparede a adoptat o concepţie funcţionalistă asupra inteligenţei. De asemenea, concepţia lui Piaget asupra dezvoltării inteligenţei, aceasta din urmă considerată o prelungire a proceselor biologice de adaptare, este, într-o oarecare măsură, tot funcţionalistă. în sociologie, funcţionalismul a fost practicat sub o formă radicală de B. Malinowski (1884-1942), care exprima opinia că fiecare instituţie are o funcţie determinată în menţinerea echilibrului social şi corespunde unei trebuinţe.
- Nici una dintre cele patru orientări nu este perfectă, fiecare dintre ele dispunând de limite importante. Esenţial este însă faptul că nu de puţine ori *conştientizarea propriilor limite s-a făcut chiar din interiorul lor*, ceea ce a dus la o oarecare corijare a acestora. Introspecţionismul, dându-şi seama de unele imperfecţiuni ale metodei sale, a introdus „introspecţia experimentală", bazată pe fracţionarea momentelor unei operaţii mintale şi apoi pe concentrarea atenţiei asupra fiecăruia dintre ele. în psihanaliză s-a trecut de la freudismul tradiţional, care absolutiza rolul inconştientului şi al sexualităţii, spre variante ceva mai realiste şi mai flexibile, ce redimensionează locul şi rolul influenţelor sociale în viaţa psihică a omului. Alături de neo-freudism, mai recent, în impunătorul *Tratat de psihanaliză contemporană*, doi autori germani, Helmut Thomă şi Horst Kăchele, prezintă în detaliu schimbările survenite în teoria şi practica psihanalitică. Dintre acestea enumerăm: diminuarea importanţei metapsiho- logiei freudiene, mai ales a ipotezei referitoare la existenţa instinctelor morţii; punerea în concurenţă a teoriei instinctelor sau pulsiunilor a lui Freud cu teoria relaţiilor de obiect sau cu obiectele formulată de Melanie Klein; reconcilierea celor două teorii, asociată cu păstrarea unui câmp de valabilitate pentru ambele (patologia nevrotică la Freud ; patologia borderline şi narcisistă la Klein); deplasarea în planul tehnicii, de la interpretare la relaţia dintre terapeut şi pacient; deschiderea psih analizei spre alte ştiinţe (de pildă, spre etologie). După cum afirmă chiar autorii tratatului, „psihanaliza a devenit pe plan internaţional prototipul psihanalizei autocri tice, orientată spre cercetare" (Thomă şi Kăchele, 1999, p. 17). La fel, behavioris mul, sesizând că eliminarea verigilor intermediare dintre stimul şi reacţie echivalează cu golirea psihologiei de conţinutul ei cel mai specific, fapt care îl lipseşte pe om de

posibilitatea alegerii acțiunilor, de sentimentul libertății, de conştiința responsabilității, s-a grăbit, după cum am văzut ceva mai înainte, să reintroducă conştiința în psihologie. Tot behaviorismul, conştientizând faptul că psihologul nu poate investiga şi descrie comportamentul integral al omului, încearcă să izoleze unele segmente (fragmente) ale acestuia pentru a le putea surprinde esența. Numai că aceste „segmente" nu sunt unități elementare, simple şi artificiale, ci unități complexe care cuprind ansamblul relațiilor organismului concret implicat în situație. în felul acesta, din „molecular", behaviorismul devine treptat „molar". în sfârşit, poate că n-ar fi lipsit de importanță să amintim lărgirea şi chiar înlocuirea behaviorismului natural cu behaviorismul social practicat cu precădere de etnologi, care nu reprezintă doar o renovare terminologică („stimul social" în loc de „stimul natural", „situație socială" în loc de „situație naturală"), ci una mult mai importantă, cu repercusiuni asupra întregii psihologii. în aceste condiții, multe dintre acuzele aduse behaviorismului (mecanicist; reducționist; atomist; amoral; irelevant) îşi pierd din semnificație, mai mult, ele „sunt în mare măsură eronate" (Kimble, 1997). Asemenea „corijări" din interior au avut loc şi în cadrul celorlalte orientări analizate. Astfel, „psihologia conduitei" s-a convertit într-o „psihologie acțională" cu valențe nebănuite ; „psihologia umanistă" şi-a extins câmpul de cercetare dincolo de „obişnuit", ajungând la o „psihologie transpersonală" (vezi Zlate, 1985).

- Se pare că nici una dintre aceste orientări, chiar corijată şi restructurată, luată în sine nu reuşeşte să rezolve problema obiectului psihologiei. Introspecția păcătuieşte prin neluarea în seamă a elementelor determinative, ca şi a celor de exteriorizare a psihicului; behaviorismul renunță în mod deliberat tocmai la studierea mecanismelor prin intermediul cărora acțiunea unui stimul se transformă în manifestări ale unui organism: activitatea, prin caracterul ei complex conştient, riscă să piardă din vedere elementele infrastructurale ale psihicului; psihologia umanistă, accentuând rolul formațiunilor psihice superioare, nu le mai vede pe cele simple, inferioare, senzoriomotorii din care se naşte psihicul.

O întrebare incitantă se ridică: dacă nici una dintre cele patru orientări nu este perfectă, fiecare dintre ele avâd limite importante, atunci care este soluția adecvată la problema obiectului psihologiei? înainte de a răspunde la această întrebare, să trecem în revistă tipurile de soluții formulate cu privire la problema obiectului psihologiei.

3.2. Tipuri de soluții la problema obiectului psihologiei

- *Soluții unilaterale.* în această categorie intră cele patru orientări la care ne-am referit până acum. Am văzut că fiecare dintre ele s-a oprit doar asupra unui aspect al psihologiei, ignorându-le pe celelalte. Oricât de importantă ar fi viața psihică interioară (conştientă sau inconştientă), fără exprimarea ei în afară, fără obiectivarea ei în comportament, valoarea ei ar fi limitată. Şi invers, fără un conținut, un suport, o substanță internă, comportamentul ar fi vid. Aceste soluții sunt neproductive, deoarece sunt prezentate şi practicate în sine.
- *Soluții eclectice.* Unii autori cred că în climatul de libertate care există astăzi puțini psihologi rămân loiali unui singur punct de vedere, mult mai agreate fiind cercetările

eclective, bazate pe *combinarea* sau *amestecul* perspectivelor de abordare. Argumentul forte în favoarea acestor soluții îl reprezintă considerarea orientărilor psihologice ca nefiind opuse, contradictorii, ci complementare (vezi Davidoff, 1987, p. 16). Or, uneori acest lucru este adevărat, alteori nu. Personal ne îndoim că cercetările de tip eclectic, care amalgamează perspectivele de abordare, fără nici o intenție de diferențiere, ar reprezenta o soluție viabilă la problema formulată.

• *Soluții selective, optative.* Constau în reținerea uneia sau alteia dintre perspectivele de abordare a diferitelor probleme, în funcție de *scopul* sau *intențiile cercetătorului.* De exemplu, dacă un cercetător vrea să studieze afectivitatea ca trăire, simțire, ca stare interioară, atunci apelul la concepția şi metoda introspecției s-ar putea dovedi util. Dacă însă el doreşte să investigheze expresiile emoționale ca semne exterioare ale emoțiilor, în mod sigur perspectiva behavioristă va fi mult mai productivă. Studiul emoțiilor care nu se exprimă prin expresii emoțional-atitudinale şi al expresiilor emoționale care nu traduc un anumit conținut interior ar fi însă insuficient. De aceea numai corelarea perspectivelor de abordare constituie, probabil, adevărata soluție.

3.3. Un punct de vedere personal cu privire la obiectul psihologiei

Primele două categorii de soluții sunt inadecvate, ele favorizând fie absolutizările, extrapolările, fie contopirea nejustificată a perspectivelor de abordare. Cea de-a treia categorie de soluții este, evident, mult mai bună; dacă însă demersul selectiv nu este obligatoriu urmat de cel corelativ, ea „cade" tot în unilateralitate. De aceea, la problema obiectului psihologiei noi propunem o soluție de tip *sintetic-integrativ,* bazată pe selecție şi corelare, pe sinteze parțiale şi integrări generale.

După opinia noastră, dintre cele patru orientări, ultimele două prezintă un interes deosebit, şi aceasta din două motive. în primul rând, datorită faptului că sunt mai realiste, mai apropiate de spiritul teoretic şi practic al psihologiei contemporane (teoretic, deoarece aduc o viziune holistă asupra omului şi a problemelor sale ; practic, pentru că interpretează omul nu abstract, ci ca pe o ființă concretă, cu scopuri, nevoi, aspirații determinate de condițiile sale existențiale). în al doilea rând, datorită faptului că ambele au un caracter integrator, sintetizator, depăşind limitele precedentelor (psihologia conduitei integrează şi depăşeşte atât introspecția, cât şi behaviorismul; psihologia umanistă integrează la rândul său conduita, subordonând-o nevoilor curente şi viitoare ale omului amplasat într-o situație anume de viață). Din aceste considerente credem, fără a face un joc de cuvinte, că obiectul psihologiei trebuie să-1 constituie studiul *activității psihice a omului concret* sau studiul sub raport psihologic al *omului concret care acționează.*

Bibliografie

ALLPORT, G.W. (1981), *Structura şi dezvoltarea personalităţii,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. ATKINSON, R.L., ATKINSON, R.C., SMITH, E.E., BEM, D.J. (1990, 1993), *Introduction to Psychology,* Harcourt Brace Jovanovich Publishers, New York.

BRĂTESCU, GH. (1994), *Freud şi psihanaliza în România,* Editura Humanitas, Bucureşti.

BERGERET, J. (1980), „L'explication psychanalytique", in: RICHELLE, M., SERON, X. (sous la direction de), *L'explication en psychologie,* PUF, Paris. VAN BIERVLIET, J.J. (1927), *La psychologie d'aujourd'hui,* Felix Alean, Paris. BOLLES, R.C. (1993), *The Story of Psychology. A Thematic History,* International Thomson Publishing, New York, London. CEAUŞU, V. (1978), *Cunoaşterea psihologică şi condiţia incertitudinii,* Editura Militară, Bucureşti.

DAVIDOFF, L.L. (1987), *Introduction to Psychology,* McGraw-Hill BookCompany, New York.

DEVERENCO, P. (1998), „Psihanaliza - un secol de succese şi eşecuri", *Cogniţie, Creier, Comportament,* nr. 3-4.

FOUGEYROLLAS, P. (1970), *La revolution freudienne,* Denoel-Gautier, Paris. FRAISSE, P. (1987), „La psychologie â la recherche de son objet? ", in: SIGUAN, M. (sous la direction de), *Comportement, cognition, conscience,* PUF, Paris. FREUD, S. (1980), *Introducere în psihanaliză. Prelegeri de psihanaliză. Psihopatologia vieţii cotidiene,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.

FROMM, E. (1983), *Texte alese,* Editura Politică, Bucureşti.

GLEITMAN, H. (1987), *Basic Psychology,* W.W. Norton & Company, New York, London.

HARRE, R. (1972), *The Explanation of Social Behaviour,* Blackwell, Oxford.

HERGENHAHN, B.R. (1992), *An Introduction to the History of Psychology,* Wadsworth Publishing Company, Belmont, California. HORNEY, K. (1964), *The Neurotic Personality of our Time,* W.W. Norton & Company, New York; vezi şi traducerea în limba română: *Personalitatea neurotică a epocii noastre,* Editura IRI, Bucureşti, 1998.

HORNEY, K. (1966), *New Ways in Psychoanalysis,* W.W. Norton & Company, New York.

JANET, P. (1889), *L'automatisme psychologique,* Felix Alean, Paris. JANET, P. (1926), *De l'angoisse ă l'extase,* Felix Alean, Paris. JANET, P. (1935), *Les debuts de l'intelligence,* Flammarion, Paris. JANET, P. (1935), „La psychologie de la conduite", in: WALLON, H. (sous la direction de), *La vie mentale,* „Encyclop6die francaise", VIII. KENDLER, H.H. (1987), *Historical foundations of modern Psychology,* The Dorsey Press, Chicago. KIMBLE, A.G. (1997), „John B. Watson's Behaviorism. A Retrospective Review", *Contemporary Psychology,* voi. XLII, nr. 1. LAGACHE, D. (1979), *(Euvres,* II, PUF, Paris.

LALANDE, A. (1960), *Vocabulaire de la philosophie,* PUF, Paris. LUCHINS, A.S., LUCHINS, E.H. (1998), „A Sampling of Gestalt Psychology st's remarks on psychoanalysis", *The Electronical Journal of Psychology.*

LUNDIN, R.W. (1994), „Functionalism", in: CORSINI, R.J. (ed.), *Encyclopedia of Psychology,* John Wiley & Sons, New York, voi. II. MACHADO, A. (1992), „The future of behaviorism: an insider's perspective", *International Journal of Psychology,* voi. XXVII (3/4).

MASLOW, A.H. (1970), *Motivaîion and Personality,* Harper & Row Publishers, New York. MUCCHIELLI, A. (1996), *Noua psihologie,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. MUNTEANU, A. (1997), *Un început care se numeşte Freud,* Editura Sedona, Timişoara. PAROT, F., RICHELLE, M. (1995), *Introducere în psihologie,* Editura Humanitas, Bucureşti. PIAGET, J. (1972), *Dimensiuni interdisciplinare ale psihologiei,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.

PIRE, F. (1988), *Questions de psychologie,* De Boeck, Bruxelles. POPESCU-NEVEANU, P. (1987), „Psihologia ca ştiinţă: importanţa studierii ei", in: POPESCU-NEVEANU, P., CREŢU, T., ZLATE, M. (sub red.), *Psihologie şcolară,* Tipografia Universităţii, Bucureşti. RACHLIN, H. (1994), *Behaviour and Mind. The Roots of Modern Psychology,* Oxford University Press, New York, Oxford. RADU, I., DRUŢU, I., MARE, V., MICLEA, M., PODAR, T., PREDA, V. (1991), *Introducere în psihologia contemporană,* Editura Sincron, Cluj-Napoca. RICHELLE, M. (1980), „L'approche behavioriste", in: RICHELLE, M., SERON, X. (sous la direction de), *L'explication en psychologie,* PUF, Paris.

ROGERS, C.R. (1961), *On Becoming a Person,* Houghton Mifflin Company, Boston. ROŞCA, A. (1988), „Teoria psihologică şi unitatea psihologiei", *Revista de Psihologie,* nr. 1. RUBINSTEIN, S.L. (1962), *Existenţă si conştiinţă,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. SKINNER, B.F. (1971), *L'analyse experimentale du comportement,* Dessart, Bruxelles. SKINNER, B.F. (1999), *Science et comportement humain,* The Macmillan Company. SMITH, R.E. (1999), *Psychology,* Thomson Publishing Europe. SPIEGLER, M.D. (1998), „Another Behaviorism, or a New Psychology?", *Contemporary Psychology,* voi. XLIII, nr. 5. STAATS, A.W., (1996), *Behavior and Personality: Psychological Behaviorism,* Springer, New York.

STORR, A. (1998), *Freud,* Editura Humanitas, Bucureşti. SUTICH, A.J., VICH, M.A. (eds.) (1969), *Readings in humanisticpsychology,* The Free Press, New York.

TEODORESCU, S. (1972), *Psihologia conduitei,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. THOMĂ, H., KĂCHELE, H. (1999), *Tratat de psihanaliză contemporană,* Editura Trei, Bucureşti.

TILQUIN, A. (1950), *Le Behaviorisme: origine et developpement,* Vrin, Paris. VALENTINE, E.R. (1992), *Conceptual issues in Psychology,* Routledge, London, New York. WATSON, J.B. (1972), *Le behaviorisme,* CEPL, Paris. WESTLAND, G. (1978), *Current Crises of Psychology,* Heinemann, London. WILLIAMS, B.A. (1992), „Varieties of behaviorism", *International Journal of Psychology,* voi. XXVII (3/4).

ZAMFIR, E. (1982), *Cultura relaţiilor interpersonale,* Editura Politică, Bucureşti. ZAZZO, B. (1942), *Psychologues et psychologies,* PUF, Paris. ZLATE, M. (1985), „Psihologia transpersonală : analiza critică", *Revista de Psihologie,* nr. 3 ; reprodus şi în: *Eul şi personalitatea.* Editura Trei, Bucureşti, 1997 ; 1999.

ZLATE, M. (1988), *Omul faţă în faţă cu lumea,* Editura Albatros, Bucureşti.

Capitolul III

METODĂ ŞI METODOLOGIE * ÎN PSIHOLOGIE

Obiectul psihologiei, oricare ar fi el, o dată stabilit, urmează a fi cercetat şi investigat în vederea cunoaşterii. în acest scop, cercetătorul porneşte de la o concepţie teoretică sau îşi elaborează una proprie, face apel la o serie de instrumente şi mijloace cu ajutorul cărora relevă natura, conţinutul, structura, originea fenomenelor cercetate. Cu alte cuvinte, el trebuie să dispună atât de o concepţie metodologică definită, clară, coerentă, cât şi de metode specifice şi flexibile de cercetare. în acest capitol vom trata câteva probleme mai semnificative legate de metodă şi metodologie în psihologie.

1. Premise teoretice ale metodelor psihologiei

1.1. Conceptul de „metodă"

Etimologia termenului de *metodă* trimite la grecescul *methodos,* care înseamnă *cale, drum.* Putem afirma de aceea că metoda este drumul sau calea pe care porneşte cercetătorul în demersurile sale. în acelaşi timp, ea este instrumentul folosit în vederea recoltării datelor şi a verificării lor. Conceptul de metodă poate fi definit într-o manieră analitică sau într-una sintetică. „Metoda este tocmai acea îmbinare şi organizare de concepte, modele, ipoteze, strategii, instrumente şi tehnici de lucru care dau corporalitate unui proiect metodologic. Ea este operatorul care mijloceşte trecerea, ridicarea treptată de la problema de cercetare, enunţată în plan teoretic, la reconstrucţia ei - observaţională experimentală, acţională - în vederea corectării, optimizării, potenţării, restructurării unui sector sau altul al practicii sociale" (Golu, 1989, pp. 153-154). Definiţia, formulată parcă în spiritul postulatelor lui W. Bridgman („adevărata definire a unui concept nu se face în termeni de proprietăţi, ci în termeni de operaţii efective"), surprinde, după opinia noastră, esenţa conceptului de metodă. într-adevăr, metoda este *operatorul* (instrumentul), care „face" ceva *(dă corporalitate, mijloceşte),* evident, nu în gol, ci cu o anumită finalitate *(corectare, optimizare, potenţare* etc). în *Dictionnaire fondamental de la psychologie* găsim următoarea formulare : „Metoda este ansamblul demersurilor desfăşurate de un cercetător pentru a descoperi şi verifica cunoştinţele sau de un practician pentru a rezolva o problemă concretă pornind de la cunoştinţele existente" (Le Ny, 1997, p. 769). Această definiţie nu vrea să spună că există două categorii de indivizi, unii care descoperă cunoştinţele şi alţii care le aplică. Ea arată că un individ

care lucrează într-un domeniu al psihologiei nu utilizează aceleaşi demersuri de gândire şi nici aceleaşi tehnici când stabileşte cunoştinţele şi când le aplică. Această definiţie operează totuşi distincţia între metodele de descoperire şi cele de aplicare a cunoştinţelor. Oarecum în acelaşi fel definea metoda şi Marc Richelle, în 1991 : „Metoda este ansamblul de proceduri, demersuri sau reguli adoptate în conducerea unei cercetări sau într-o activitate practică" (Richelle, 1999, p. 495).

în ceea ce ne priveşte, preferăm o formulare mai concisă : *„Metoda defineşte calea, itinerarul, structura de ordine sau programul după care se reglează acţiunile practice şi intelectuale în vederea atingerii unui scop".* Definiţia noastră, în afara elementelor comune pe care le cuprind şi celelalte, precizează mai bine natura acţiunilor sau a demersurilor cercetătorului, acestea putând fi atât intelectuale, cât şi practice.

1.2. Enumerarea şi clasificarea metodelor psihologiei

Interpretate global, metodele diferă între ele prin: *gradul de generalitate* (unele sunt generale, comune pentru mai multe ştiinţe, fiind numite de aceea chiar „marile metode", altele sunt proprii, specifice doar pentru o singură ştiinţă; de exemplu, observaţia, experimentul sunt întâlnite în mai toate ştiinţele, evident, într-o formă adaptată, pe când tehnicile proiective sunt specifice psihologiei); *gradul lor de „puritate "* (unele aparţin în exclusivitate anumitor domenii distincte ale cunoaşterii, altele apar la intersecţia diverselor ştiinţe; există, după cum se ştie, metode ale psihologiei, metode ale fizicii, dar şi metode psihofizice); *gradul lor de adecvare* în raport cu fenomenul investigat (unele acoperă o arie mai largă, fiind utilizate în studiul mai multor fenomene, pe când altele îşi găsesc aplicabilitate numai în cercetarea anumitor fenomene; metodele de determinare a pragurilor senzoriale, pentru a lua un exemplu la întâmplare, cu greu ar putea fi extinse în studiul altor fenomene psihice decât senzaţiile). Criteriile de diferenţiere între ele a metodelor de investigaţie sunt, fără îndoială, mult mai numeroase. Nu asupra lor dorim să insistăm. Pentru noi important este, pe de o parte, să sugerăm existenţa acestor diferenţieri, iar pe de altă parte, să incităm la căutarea şi descoperirea lor.

Când ne referim în mod expres la metodele psihologiei, considerăm că trei demersuri ar trebui parcurse.

Primul demers, cel *enumerativ*, este, fără îndoială cel mai simplu, dar nu lipsit de importanţă. într-o enumerare aleatorie, metodele psihologiei sunt: metoda introspecţiei; metoda psihanalitică; metoda observaţiei; metoda experimentului; metoda convorbirii; metoda anchetei psihologice (pe bază de chestionar şi pe bază de interviu); metoda biografică; metoda analizei produselor activităţii; metodele psihometrice (în principal testele psihologice); metoda modelării; metoda simulării; metode statistico-matematice etc. Această simplă enumerare atrage atenţia asupra *multitudinii* şi *varietăţii* metodelor psihologiei. Posibilităţile opţionale şi de selecţie aflate la îndemâna unor psihologi sunt mult mai numeroase decât în alte ştiinţe. Spre deosebire de ştiinţele naturii, de exemplu, în care cercetătorul are de ales de cele mai multe ori între două, trei metode (cu precădere între observare şi experimentare, modelare şi simulare), psihologia dispune de o paletă extrem de extinsă de mijloace investigative. Pornind de Ja simpla enumerare a metodelor psihologiei, putem uşor anticipa şi alte două particularităţi ale acestora: *plurivalenta* lor (faptul că nu furnizează informaţii de acelaşi tip, stereotipe, ci informaţii diverse şi multilaterale despre fenomenele investigate) şi *complementaritatea* lor (se

întregesc unele pe altele, îşi corijează reciproc limitele). Aceste ultime caracteristici ale metodelor psihologiei vor reieşi mai bine în evidenţă după ce le vom parcurge analitic. Deocamdată, ele apar ca virtuale caracteristici.

Demersul *clasificator* ridică, în principal, problema criteriului de ordonare. Or, din acest punct de vedere, trebuie specificat că există o varietate impresionantă a criteriilor după care au fost clasificate metodele psihologiei. Iată câteva dintre ele:

- după *caracterul* lor: *subiective* şi *obiective* (în afara introspecţiei şi psihanalizei, care au fost considerate şi taxate ca subiective, toate celelalte sunt obiective);
- după *specificul relaţiilor investigate : cantitative* şi *calitative* (metoda experimentală este tipic cantitativă, în timp ce metoda observaţiei este tipic calitativă);
- după *natura relaţiei dintre cercetător şi subiect: directe* şi *indirecte* (caz tipic pentru primele: convorbirea, ancheta pe bază de interviu; tipică pentru a doua categorie este metoda analizei produselor activităţii; unele dintre ele au un caracter dublu - metoda biografică, de exemplu, poate fi directă, dacă biografia unui individ este obţinută de cercetător într-o relaţie de tipul „faţă în faţă" cu subiectul, sau indirectă, dacă ea este reconstituită pe baza documentelor, mărturiilor altor persoane etc.);
- după *scopul (obiectivul)* lor, se împart în mai multe perechi polare :
  - metode de *recoltare a informaţiilor* şi metode de *prelucrare* a acestora (aproape toate metodele enumerate intră în prima categorie, cu excepţia metodelor statistico-matematice care fac parte din cea de-a doua categorie);
  - metode de *investigare extensivă* sau *intensivă* şi metode de *diagnoză* şi *prognoză* (ancheta pe bază de chestionar ilustrează extrem de bine metodele de investigare extensivă, pe când psihanaliza, pe cele de investigare intensivă; metodele psihometrice reprezintă poate cel mai bun exemplu pentru metodele de diagnoză şi prognoză);
  - metode de *cercetare* şi metode *aplicative,* de intervenţie (în timp ce aproape toate metodele enumerate sunt utilizate în cercetarea psihologică, cele care au prefixul „psiho-" - psihoeducaţionale, psihoergonomice, psihoterapeutice - dispun de un mai pronunţat caracter aplicativ, ele fiind instrumente de intervenţie ameliorativ-optimizatoare.

Metodele psihologiei pot fi clasificate şi după alte criterii (de exemplu, după criteriul istoric, după cel al gradului de penetrare în profunzimea fenomenului studiat, după criteriul indicelui de standardizare a procedurii de cercetare etc). Michel Sabourin împarte metodele psihologiei în*preştiinţifice* şi *ştiinţifice.* în prima categorie se includ: metodele bazate pe superstiţii, credinţe etc.; metodele intuitive, de bun-simţ; metodele de autoritate care fac apel la un specialist; metode de raţionament *bazate pe* silogisme raţionale, deductive; metode empirice subsumate principiului „trebuie să văd pentru a crede". Metodele ştiinţifice se divid în două mari grupe: istorice (cercetarea istorică ce vizează studiul evenimentelor trecute, al antecedentelor, studiul de caz); descriptive (subdivizate în patru : observaţia sistematică; metoda corelaţională; metoda genetică; studiul ex post facto) (vezi Sabourin, 1988).

După parcurgerea demersului enumerativ şi a celui clasificator, ne propunem să insistăm în continuare asupra demersului *descriptiv-explicativ-interpretativ* aplicat metodelor psihologiei.

2. Principalele metode ale psihologiei

2.1. Metoda observației

Observația ca metodă de cercetare constă în urmărirea intenționată şi înregistrarea *exactă, sistematică a diferitelor manifestări comportamentale ale individului (sau ale* grupului) ca şi a contextului situațional al comportamentului. Este una dintre cele mai vechi metode de cercetare nu numai ale psihologiei, ci şi ale altor ştiințe. Valorizarea observației în ştiințele naturii a fost făcută încă de Claude Bernard (1813-1878), iar în pozitivism de Auguste Comte. Cuvântul „observație", arăta Bernard, semnifică constatarea exactă a unui fapt cu ajutorul unor mijloace de investigație şi apoi studierea aprofundată a acestei constatări. Observatorul este un „fotograf al faptului iar observația sa trebuie să redea exact natura faptului. Pentru aceasta este necesar ca spiritul observatorului să fie pasiv, fără idei preconcepute. „Observatorul ascultă natura şi scrie sub dictarea ei" - proclama Bernard. La rândul lui, Comte considera că în „starea pozitivă" spiritul uman se ataşează faptului pentru a descoperi, prin dozarea raționamentului şi a observației, legile efective ale fenomenului, adică relațiile lor invariabile de succesiune şi similitudine. Modelul observației din ştiințele fizice şi ale naturii a fost impus sociologiei de către fimile Durkheim (1858-1917) - care considera faptele sociale ca lucruri -, iar psihologiei de către Theodule Ribot (1839-1916), după opinia căruia psihologia ar urma să realizeze studiul exclusiv al fenomenelor psihice folosind metodele ştiințelor naturii. Numai că între observația din ştiințele naturii şi observația psihologică există o mare diferență, aceasta provenind din specificul „faptelor" şi fenomenelor psihice. „Faptul" psihic studiat este global şi, de cele mai multe ori, imposibil de decupat în elemente sau „tranşe" distincte; el este analog faptelor psihice ale celui care studiază, ceea ce nu va rămâne fără urmări asupra actului observațional; de asemenea, el presupune un ansamblu de semnificații, uneori greu sesizabile nu doar la prima vedere, ci şi la o analiză mai profundă; în sfârşit, orice fapt psihic este un act efectuat de persoane amplasate în situație, ceea ce înseamnă că actele, persoanele şi situațiile trebuie considerate împreună. Specificul observației psihologiei provine şi din ipostazele pe care le are „subiectul" în psihologie. Piaget (1970) făcea distincția între *subiectul epistemic* (eul în calitatea sa de agent al cunoaşterii, al cercetării şi observării ştiințifice) şi *subiectul egocentric* (eul în individualitatea sa, în calitatea sa de corp, istorie, subiectivitate). Dacă acceptăm această distincție comodă înseamnă că în ştiințele naturale şi fizice observarea presupune o decentrare, adică o minimizare a subiectului egocentric şi o maximizare, în schimb, a subiectului epistemic. în ştiințele fizice faptul studiat este independent de subiectul care îl investighează, ceea ce permite ca observația şi decentrarea să fie facilitate, ca obiectivitatea să fie posibilă. în ştiințele umane situația se prezintă cu totul altfel: subiectul cunoscător modifică natura fenomenului studiat şi este modificat el însuşi de fenomenul observat. în aceste condiții, atât decentrarea, cât şi obiectivitatea sunt limitate, greu de realizat. în practica cercetării s-a recurs la două soluții extreme: fie la un obiectivism absolut (utilizat de behaviorismul radical), fie la o angajare personală (practicată de mişcările psihologice şi chiar sociologice care tind spre participarea directă, integrală şi autentică a cercetătorului la viața grupurilor sociale, cercetătorul devenind agent al schimbării sociale). Nici una, nici alta dintre aceste două

soluții nu rezolvă problema obiectivitătii observației, fiecare dintre ele conducând la grave denaturări: golind „obiectul" studiat de subiectivitate, se ajunge la ceea ce Ey denumea zoomorfism, vegetalomorfism sau mineralomorfism; prin angajarea sa personală, cercetătorul modifică însuşi cursul normal al evenimentelor, „raportul" său fiind impregnat de propria subiectivitate. S-a încercat depăşirea behaviorismului/obiectivismului radical prin studierea animalelor în cadrul lor natural de viață, recurgându-se la ecologie şi etiologie, şi depăşirea angajării personale prin ceea ce Lewin denumea „cercetare-acțiune" sau „cercetare-activă". Se pare însă că nici aceste soluții nu sunt satisfăcătoare. Anne Ancelin-Schutzenberger consideră că „observatorul trebuie să fie obiectiv şi implicat fără a se angaja efectiv. [...] Este vorba de *prezența* sa în situație, de existența sa *în* situație. [...] Este vorba de a fi *implicat fără a se implica,* de a avea o atitudine care constă într-un fel de *implicare controlată"* (Ancelin-Schutzenberger, 1972, p. 26). Roger Mucchielli este de părere că transpunerea în practică a unei asemenea formulări se poate face prin luarea în considerare a următoarelor trei puncte de reper în orice efort de observare : 1) a fi atent la comportamente şi atitudini, a învăța să le notezi şi să le descrii aşa cum se prezintă, sensul lor direct şi imediat fiind de cele mai multe ori aparent; 2) a sesiza contextul situațional al comportamentelor observate pentru a putea identifica configurația existențială în care capătă sens fiecare conduită, mai mult, a înțelege contextul situațional aşa cum este el trăit de subiect; 3) a dispune de un fel de simpatie intelectuală prin intermediul căreia suntem capabili de a înțelege existența, trăirile altora fără a le încerca în mod real în propria noastră afectivitate (vezi Mucchielli, 1974, pp. 46-53). „Cele trei aspecte fundamentale ale observației (atenția acordată comportamentelor, analiza contextuală a comportamentelor observate, empatia) se regrupează pentru a constitui ceea ce numim *sensul psihologic* impus fiecărui observator în câmpul ştiințific pe care îl ocupă" *(ibidem,* p. 53).

Specificul observației ca metodă de cercetare psihologică se relevă şi mai bine pe parcursul derulării şi practicării ei efective. în timpul observației, psihologul trebuie să întocmească un *protocol de observație* în care să noteze o serie de elemente. Dintre acestea, mai importante sunt următoarele: 1) *descrierea contextului* (data, timpul, spațiul, ambianța fizică, aranjamentul subiecților şi al altor obiecte); 2) *descrierea participanților* (sex, vârstă, etnie, îmbrăcăminte, aspect fizic); 3) *descrierea observatorului* (vârstă, sex, existența sau nonexistența unor relații anterioare cu subiecții observați); 4) *descrierea acțiunilor şi conduitelor participanților* (îndeosebi a celor verbale şi nonverbale, motorii, expresiv-emoționale); 5) *interpretarea situației* (încercarea observatorului de a înțelege ce înseamnă situația pentru subiecți, care este probabilitatea ca situația să însemne ceva pentru participanți, care este contextul etc.); 6) *interpretări alternative ale situației* (acestea furnizează motive pentru concluziile la care se va ajunge); 7) *notarea şi explorarea de către observator a propriilor trăiri şi sentimente* (analiza reflexivă este întotdeauna necesară într-o cercetare calitativă, deoarece include propria experiență a observației) (vezi Banister *et al.,* 1996, cap. II).

Principalele probleme pe care le ridică observația în fața psihologului sunt: ce observăm ? (conținutul observației); care sunt formele observației ? ; de ce anume depinde calitatea observației ? ; care sunt condițiile unei bune observații ? ; cum pot fi combătute unele obstacole ce apar în calea observației ? ; care sunt avantajele şi limitele observației ?

Unul dintre *conținuturile* observației îl constituie *simptomatica stabilă,* adică trăsăturile bioconstituționale ale individului (înălțimea, greutatea, lungimea şi grosimea

membrelor, circumferința craniană, toracică, abdominală) ca şi trăsăturile fizionomice (aspectul capului, al feței, relațiile dintre diferitele detalii anatomice ale feței: fruntea, nasul, bărbia, pomeții obrajilor, ochii etc). Se porneşte de la premisa că înfățişarea omului nu este mută, dimpotrivă, ea poate furniza o serie de informații. Vechii greci spuneau: „Chipul este oglinda sufletului" sau „Ceea ce se arată este o imagine a ceea ce nu poate fi văzut". Psihiatrul Ernest Kretschmer (1888-1964) a constatat, de exemplu, existența unei relații între tipul somatic (înfățişarea fizică) şi anumite manifestări comportamentale, şi chiar între acestea şi predispoziția pentru anumite boli psihice. Ştim şi din proprie experiență că o viață afectivă intensă (presărată cu bucurii frecvente sau cu tristeți frecvente) își pune amprenta asupra chipului uman. Aceste date, şi mai ales relațiile dintre ele, trebuie interpretate cu multă prudență pentru a nu ne conduce la concluzii pripite sau chiar eronate. Un alt conținut al observației, mult mai semnificativ, îl reprezintă *simptomatica labilă,* adică multitudinea comportamentelor şi conduitelor flexibile, mobile ale individului, cum ar fi: conduita verbală, cea motorie, mnezică, inteligentă, ca şi varietatea expresiilor afectiv-atitudinale. Observând felul în care merge un individ, cum gesticulează, cum vorbeşte, cum îşi exteriorizează trăirile psihice, ne putem da seama de multe dintre stările, însuşirile şi trăsăturile lui psihocomportamentale. Un mers lent şi greoi ne spune altceva decât altul rapid, energic, suplu, ferm; gesturile rare, moi, de mică amplitudine furnizează alte informații decât cele repezi, violente, pe direcția „înainte" ; la fel de semnificative pentru caracterizarea unui individ sunt şi diversele particularități ale vorbirii: sonoritatea, fluența, debitul, intonația, pronunția, structura vocabularului, adecvarea la conținut. Simptomatica labilă poate fi observată în orice situație şi context de viață, inclusiv cu prilejul efectuării unor experimente în laborator, al unei convorbiri sau al parcurgerii unui test. în aceste din urmă situații, se recomandă a fi observate : 1) atitudinile prezente la debutul activității (opoziție, pasivitate, cooperare, entuziasm); 2) atitudinile din timpul activității (atitudini generale şi maniere de a fi: iritație, spontaneitate, formulare de întrebări); 3) respectarea consemnelor (ține sau nu seama de ele?); 4) acțiuni şi mişcări necontrolate (agitație, ticuri, mişcări ale ochilor, gurii, mâinilor, picioarelor, corpului); 5) vorbirea (pronunția şi articularea, număr de cuvinte emise spontan, tipul de comportament verbal, conținutul comportamentului verbal); 6) metode spontane de lucru (cum procedează în manipularea obiectelor sau în rezolvarea problemelor unui test ? ; există constanță în maniera de a judeca?); 7) reacțiile la incidentele materiale, la eşecuri, dificultăți.

Pentru observarea tuturor acestor manifestări comportamentale cercetătorul face apel la mai multe *forme* ale observației, care pot fi clasificate după mai multe criterii, cum ar fi: 1) orientarea actului observațional: *autoobservația* (orientată către surprinderea particularităților propriului comportament; ea este ceea ce Geertsma, în 1969, numea „experiența imaginii de sine", „confruntarea cu sine însuşi" sau „cunoaşterea de sine"); *observația propriu-zisă* (orientată către observarea manifestărilor comportamentale ale altor persoane); 2) prezența sau absența intenției de a observa ; *ocazională* (întâmplătoare, nu ține seama de nici o regulă); *sistematică* (face apel la un proiect care îi reduce câmpul); 3) prezența sau absența observatorului: *directă* (bazată pe prezența observatorului şi pe conştientizarea acesteia de către subiecții observați); *indirectă* sau *mediată* (observatorul este amplasat în spatele unor geamuri cu vedere unilaterală sau beneficiază de televiziune cu circuit închis); *cu observator uitat, ignorat* (observatorul este prezent, însă fiind atât de cunoscut membrilor grupului, este pur şi simplu ignorat; se practică în cercetările de etologie umană şi mai ales în cele efectuate asupra copiilor); *cu*

observator ascuns (foarte asemănătoare celei indirecte, cu deosebirea că observatorul, nebeneficiind de mijloace tehnice specializate, se „ascunde" în spatele unor draperii, al unor paravane etc.); 4) implicarea sau non-implicarea observatorului: *„pasivă"* (fără implicarea directă a observatorului în activitate); *participativă* (observatorul devine membru al grupului şi participă nemijlocit la activitatea lui); 5) durata observării: *continuă* (efectuată pe o perioadă mai mare de timp); *discontinuă* (pe unităţi de timp mai mici şi la intervale diferite); 6) obiectivele urmărite: *integrală* (ţinteşte spre surprinderea tuturor sau a cât mai multe manifestări de conduită); *selectivă* (se concentrează doar asupra unei singure conduite). Daniel Lagache (1949) făcea distincţie între *observaţia experimentală* (orientată spre performanţe, funcţii psihice) şi *observaţia clinică* (centrată de practician pe o persoană pentru a o înţelege, pentru a-şi forma o părere globală cât mai precisă asupra personalităţii, a problemelor acesteia şi a şanselor de a depăşi boala). Practicianul supune bolnavul la tot felul de probe pentru a urmări modul în care reacţionează. Ea se mai numeşte şi observaţia clinică „armată", deoarece practicianul face apel la „armele" sale. Amănunte în legătură cu toate aceste forme ale observaţiei pot fi găsite în Roger Mucchielli (1974, pp. 54-85) sau în M.P. Michiels-Philippe (1984).

Calitatea observaţiei depinde de o serie de particularităţi psihoindividuale ale observatorului (capacitatea sa de a-şi concentra atenţia, de a sesiza esenţialul; gradul său de sugestionabilitate etc). Unii observatori sesizează relaţiile dintre faptele observate, alţii consideră faptele independente; unii disting mai multe lucruri deodată, alţii doar unul singur. De asemenea, calitatea observaţiei este influenţată de ecuaţia personală a observatorului. Alfred Binet (1857-1911) arăta că unii observatori aparţin tipului *descriptiv* (înregistrează minuţios, exact, sec), alţii tipului *evaluativ* (cu tendinţa de a face aprecieri, estimări, interpretări); unii tipului *erudit* (furnizând informaţii savante suplimentare), alţii tipului *imaginativ* şi *poetic* (aceştia neglijând faptele şi dând frâu liber imaginaţiei, ajungând de aceea deseori la deformarea realităţii), R.W. Gardner (1960) descria patru factori diferenţiali prezenţi la observatori: 1) tendinţa *nivelatoare* (aparţinând observatorilor pasivi care rezistă cu greu diverselor perturbări de evaluare şi de comparare a doi stimuli) şi tendinţa de *accentuare* (prezentă la observatorii activi care rămân mult timp sub impresia stimulilor trecuţi); 2) capacitatea de *„articulare" a câmpului observaţiei* (prezentă la cei care sesizează raporturile, relaţiile dintre faptele observate); 3) *lărgirea sau îngustarea câmpului observaţiei* (care îi diferenţiază pe cei ce pot observa mai multe fapte deodată de cei care nu se pot concentra decât asupra unui singur fapt sau eveniment psihic); 4) capacitatea de *a rezista perturbărilor percepţiei* (prin folosirea unor mijloace tehnice cum ar fi lunetele ce modifică imaginea perceptivă) (vezi Vernon, 1962, pp. 112 şi urm.). în sfârşit, calitatea observaţiei depinde şi de anumite caracteristici ale percepţiei umane: de selectivitatea ei (datorată localizării spaţiale şi temporale a observatorului, imperfecţiunii organelor de simţ, apariţiei efectelor de centrare, de asimilare sau de halou descrise de Piaget, Helson, Thorndyke), apoi, de categorizarea spontană şi structurantă a câmpului de observaţie sau, pur şi simplu, de factorii sociali ai percepţiei care o modelează şi o deformează.

Pentru a elimina intervenţia deformatoare a acestor factori şi pentru a creşte calitatea observaţiei este bine să fie respectate o serie de indicaţii. *Condiţiile unei bune observaţii sunt:* stabilirea clară, precisă a scopului, a obiectivului urmărit; selectarea formelor celor mai potrivite care vor fi utilizate, a condiţiilor şi mijloacelor necesare (cronometre, magnetofoane, aparat foto, de filmotecă etc.); elaborarea unui plan riguros de observaţie (de la ce sistem conceptual şi de la ce ipoteze se va porni; unde şi când va fi efectuată;

cât timp va dura etc.); consemnarea imediată a celor observate, deoarece consemnarea ulterioară ar putea fi afectată de uitare (în acest sens se întocmeşte un protocol de observație); efectuarea unui număr optim de observații; desfăşurarea ei în condiții cât mai variate ; discreția ei (persoana în cauză să nu-şi dea seama că este observată). De asemenea, pentru creşterea calității observației este necesar să se apeleze la o serie de *repere de control* reieşite din observațiile anterioare ale cercetătorului, din experiența sa personală de viață sau din lucrările de specialitate. Aceste repere de control reprezintă conceptualizarea faptelor observate, altfel spus, concepte psihologice operaționale.

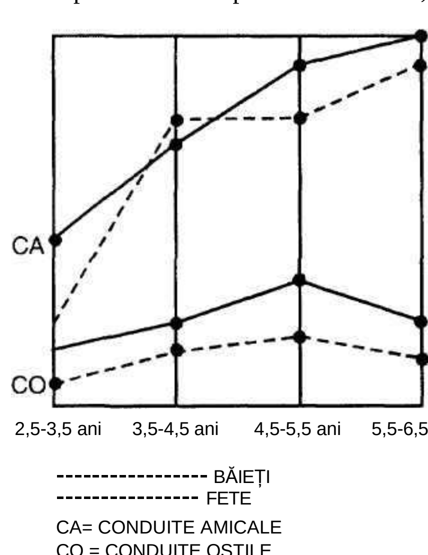


Fig. 3.1. *Particularități ale integrării sociale reieşite din observarea conduitelor amicale şi ostile ale copiilor*

Asistând la joaca unor copii în pauză, un observator poate remarca felul în care copiii aleargă, vorbesc, se împing, îşi oferă jucăriile, şi le smulg unul altuia, se ceartă, se împacă etc. Unui observator neavizat, toate aceste conduite cotidiene nu-i spun nimic. Dacă ele sunt însă con-ceptual izate în două tipuri de conduite (amicale şi ostile) şi dacă frecvența lor este urmărită în funcție de vârsta şi sexul copiilor, atunci ar putea fi remarcate o serie de caracteristici semnificative. N.R. Marshall (1964) a constatat, de exemplu, că o dată cu vârsta numărul conduitelor amicale crește, în timp ce numărul conduitelor ostile descreşte, ceea ce demonstrează sporirea tendințelor de integrare socială a copiilor (vezi fig. 3.1). La fel de utilă este şi folosirea unor *modalități de evaluare a observațiilor* efectuate care să permită înregistrarea facilă a datelor şi mai apoi compararea lor. în acest scop este indicată determinarea *unităților de observație* (a cuantumului de elemente observate pe intervale egale de timp; repartizarea acestora de-a lungul unei zile etc). De asemenea, pot fi stabilite *grade de estimații* ale unor însuşiri psihice. De exemplu, pentru a preciza în ce măsură este prezentă o însuşire psihică la un individ, se stabilesc următoarele evaluări: în foarte mare măsură; în mare măsură; într-o măsură potrivită; în mică măsură; într-o foarte mică măsură. Aceste estimări calitative pot fi convertite în cifre prin acordarea de puncte (5 puncte pentru prezența însuşirii respective într-o foarte mare măsură, 1 punct pentru prezența ei într-o foarte mică măsură). Estimările pot fi făcute şi prin calificative. Pentru însuşirea unui individ de a fi atent se prevede : foarte atent; atent; atent selectiv ; puțin atent; neatent. în sfârşit, mijlocul cel mai sigur care facilitează recoltarea şi compararea rapidă a datelor de observație îl reprezintă utilizarea *grilelor de observație* şi sistematizarea lor în funcție de o serie de criterii. R.F. Bales (1954), urmărind interacțiunile comunicaționale dintre membrii unor grupuri umane, a constatat că aceştia manifestă două tipuri de comportamente : afective (subîmpărțite la rândul lor în pozitive şi negative) şi instrumentale (concretizate în întrebările puse şi în răspunsurile aşteptate). Un membru al unui grup poate manifesta

solidaritate, destindere, aprobare pasivă față de un altul sau, dimpotrivă, dezaprobare, tensiune, antagonism. De asemenea, el poate emite sugestii, opinii şi informații sau solicita sugestii, opinii şi informații. Sistematizând aceste „categorii" interacțional-- comunicaționale, Bales a oferit un instrument de contabilizare rapidă a interacțiunilor dintre membrii grupurilor sociale (vezi fig. 3.2). Pornind de la aceste date se întocmeşte „profilul" interacțional al fiecărui membru al grupului sau al grupului întreg pentru a se afla tipul lor de centrare, pe sarcină, pe problemele instrumentale ce urmează a fi soluționate sau pe cele socio-afective.

NUMELE SUBIECTULUI .... A ŞEDINȚA DIN			B	C	D	E	F	GRUP	TOTAL INTERACȚIUNI
DOMENIUL SOCIO-AFECTIV POZITIV A	1 POZITIVE INTERVENȚ	MANIFESTAREA SOLIDARITĂȚII	++	++	++ +	++	++	++	13
		MANIFESTAREA DESTINDERII	+	++		++	++	++	18
		APROBARE PASIVĂ		++	+	++■ >	++	++ 4 ++	20
\ m Z \ O \ CC \ 5 \ Z / UJ / 8 / / o		EMITERE DE SUGESTII	+ ++■ +	++		++- t	++	++■ + ++	23
		EMITERE DE OPINII	+	+	++		++■ +	++ ++■ +	15
		EMITERE DE INFORMAȚII	++ 4	+ ++ +	++- f		++ +	++■ *	25
	INTERVENȚII NEGATIVE	SOLICITARE DE INFORMAȚII	+	++	+	+	++	+	8
		SOLICITARE DE OPINII		++	++	+	++		7
		SOLICITARE DE SUGESTIII							3
DOMENIUL SOCIO-AFECTIV NEGATIV D		DEZAPROBARE PASIVĂ		++			+	++	5
		MANIFESTAREA TENSIUNII				+			1
		MANIFESTAREA ANTAGONISMULUI					+ ++ +	+	5

Fig. 3.2. *Foaia de tabelare a interacțiunilor dintre membrii grupului*

Este necesară şi întreprinderea unor măsuri eficiente de *combatere a obstacolelor* ce ar putea împiedica realizarea unor observaţii adecvate. Printre asemenea obstacole enumerăm : influenţa orientărilor şi dispoziţiilor mintale în care se atlă observatorul în momentul efectuării observaţiei, schema sa pre-perceptivă putând deforma faptele observate ; tendinţa observatorului de a decodifica faptele observate în conformitate cu teoria (explicită sau implicită) la care aderă; tendinţa ca aşteptările şi anticipările observatorului să inducă rezultate în conformitate cu acestea. Acestea din urmă sunt aşa-numitele efecte „de anticipare", pe care Merton le denumea încă din 1948 „profeţia care se împlineşte". El arăta cum comportamentul „profetului" creşte probabilitatea ca evenimentul anticipat să se şi producă. Masling (1959) a demonstrat că un psiholog care are aşteptări pozitive faţă de un test administrează şi evaluează testul respectiv altfel decât un psiholog care are aşteptări negative: primul găseşte valori superioare ale coeficientului de inteligenţă, al doilea, valori scăzute. Acest lucru este valabil nu numai pentru aplicarea testelor, ci şi în cazul utilizării observaţiei. Preîntâmpinarea apariţiei unor asemenea obstacole sau eliminarea lor se face fie prin apelul la mijloacele tehnice la care ne-am referit mai înainte, fie prin formarea şi educarea corespunzătoare a observatorilor. Observarea unuia şi aceluiaşi fapt de către mai mulţi observatori şi apoi analiza comparativă a protocoalelor de observaţie elaborate, realizarea cât mai multor observaţii de către unul şi acelaşi observator pe baza unor grile de observaţie sunt utile în corectarea deformărilor observaţiei.

Principalele *avantaje* ale metodei observaţiei sunt: permite surprinderea manifestărilor comportamentale fireşti, naturale ale individului, în condiţii obişnuite de viaţă şi activitate ; furnizează mult material ce poate fi raportat la informaţiile deja publicate ; este deschisă oricărui final, putând sugera multe piste pentru abordările ulterioare; rezultatele ei sunt accesibile şi altor cercetători; oferă informaţii nu doar cu privire la ce, când şi unde se întâmplă, ci şi referitor la implicaţiile acţiunilor şi conduitelor; sugerează explicaţii posibile cu privire la cauzalitatea acţiunilor în situaţii particulare ; oferă acces la fenomene de obicei ascunse sau care nu pot fi studiate experimental (vezi Banister *et al.*, 1996, cap. II). Dintre *dezavantajele* metodei observaţiei enumerăm: observatorul trebuie să aştepte intrarea în funcţiune a fenomenului studiat; informaţiile cantitative oferite sunt puţin numeroase ; practicarea ei se soldează cu o serie de efecte negative cum ar fi: suscitarea intrării în funcţiune a mecanismelor de apărare socială a subiecţilor observaţi; modificarea situaţiei globale a câmpului psihosocial determinată de prezenţa observatorului; producerea unor schimbări ale comportamentului celor observaţi, datorită personalităţii observatorului (unii observatori produc efecte tonice, alţii - efecte deprimante ; observatorii amicali şi expansivi obţin rezultate conform aşteptărilor lor). Campbell arăta că orice observaţie este „reactivă", în sensul că îl modifică pe cel observat, dar şi fenomenul studiat. De aceea, se impune ca datele obţinute prin intermediul observaţiei să fie coroborate cu cele recoltate prin aplicarea şi a altor metode.

2.2. Metoda experimentului

După cum arăta Fraisse, metoda experimentală nu este în realitate decât un mod de cunoaştere. Caracteristica ei esenţială este de a tinde spre coerenţa unui sistem de relaţii controlate prin experienţă. Greenwood considera că două aspecte sunt esenţiale pentru experiment: capacitatea acestuia de a verifica ipotezele cauzale; posibilitatea pe care

o oferă de a controla situaţiile experimentale. Experimentul nu este altceva decât „testarea ipotezelor cauzale prin înţelegerea unor situaţii contrastante controlate" (Greenwood, 1945, p. 29). Cum însă verificarea ipotezelor este întâlnită şi la alte metode, înseamnă că esenţială pentru experiment este controlarea situaţiilor experimentale. Această caracteristică a experimentului este larg acceptată. „Esenţa experimentului în ştiinţă este dată de capacitatea de a exercita controlul asupra variabilelor care influenţează rezultatele experimentului" (Eysenck, 1966, p. 49). A controla înseamnă a introduce anumiţi factori, a-i menţine constanţi, a elimina sau suprima alţi factori etc. O definiţie mai cuprinzătoare a experimentului o întâlnim la Leon Festinger (1919-1989), care arăta că experimentul constă în „observarea şi măsurarea efectelor manipulării unei variabile independente asupra variabilei dependente într-o situaţie în care acţiunea altor factori (prezenţi efectiv, dar străini studiului) este redusă la minimum" (Festinger şi Katz, 1963, p. 164). în această definiţie apar principalele caracteristici ale experimentului (faptul că el este observaţie provocată, controlată), dar şi conceptele de bază pe care le implică (conceptul de variabilă, cel de situaţie experimentală, în sfârşit, cel de manipulare experimentală).

Prin „variabilă" înţelegem acel „ceva" care variază după unităţile de măsură şi după condiţiile în care se află acesta. Leslie Kish stabilea patru categorii de variabile: explanatorii (experimentale, interne); exterior controlate ; exterior necontrolate ; exterior necontrolate care dau erori randomizate *(apud* Chelcea, 1982, pp. 70-71). Dintre acestea, cele care trebuie să ne reţină în mod deosebit atenţia sunt primele, care se subdivid în *variabile dependente (Vd)* şi *variabile independente (Vi).* Variabilele dependente sunt cele care fac obiectul observaţiei, cele a căror variaţie o va studia cercetătorul în cursul experimentului. De exemplu, numărul de cuvinte reamintite după citirea unei liste de cuvinte, timpul în care se parcurge un test, numărul de erori într-o probă, numărul de acte agresive faţă de ceilalţi membri ai grupului, timpul necesar pentru citirea (perceperea) unui cuvânt prezentat la tahistoscop etc. reprezintă variabile dependente. Ele se numesc „dependente" deoarece valorile pe care le vor lua în cursul experimentului vor fi funcţie de unele condiţii pe care le va introduce cercetătorul. Numărul cuvintelor reamintite ar putea să depindă de consemnele date subiecţilor (de a-şi reaminti imediat sau, eventual, după trecerea unui anumit interval de timp). Edwards (1968) a împărţit variabilele dependente în două categorii: cantitative (cele enumerate mai sus) şi calitative (de exemplu, alegerea unei variante de răspuns din mai multe posibile, în urma alegerii subiectul având de câştigat sau de pierdut). Pentru a asigura realizarea unui bun experiment, variabila dependentă trebuie să satisfacă o serie de condiţii: *să fie sensibilă* la variaţiile variabilei independente ; să fie *bine definită* şi *uşor de măsurat* pentru a putea fi investigată şi de un alt cercetător în acelaşi mod; să fie *fiabilă,* adică să producă efecte statornice, nu fluctuante, episodice (vezi Radu *et al.* 1994, pp. 29-30). Variabilele independente sunt cele care produc variaţia celor dependente, sunt deci surse de variaţie a fenomenului studiat. Consemnele date de experimentator, la care ne refeream ceva mai sus, pot fi astfel de variabile. Ele se numesc „independente" deoarece stările, modalităţile lor nu depind de nici o altă variabilă, ele fiind legate de decizia experimentatorului care în mod deliberat le-a introdus în experiment. Beauvois, Tiberghien şi Roulin (1990) propun o tipologie interesantă a acestor variabile, în funcţie de orientările psihologice şi mai ales de principiile metodologice postulate de acestea. în orientările behavioriste stimulul este o variabilă independentă, de aceea, principalele

tipuri de variabile independente se clasifică în funcție de: natura stimulului (gradul de familiaritate, de organizare şi structurare, caracterul omogen sau heterogen, lungimea seriei folosite etc.); modul de prezentare a stimulului (simultan sau succesiv, cu aceeaşi durată între prezentări sau cu durate variabile); modul de cuplare a răspunsului la stimul (imediat după prezentare sau după un anumit interval; răspuns individual dat experimentatorului sau răspuns public, dat tot experimentatorului, dar în fața unui public). Complicarea psihologiei prin introducerea organismului, a subiectului între stimul şi reacție a permis apariția unei noi categorii de variabile independente, ținând de anumite particularități ale subiectului (de pildă, unii subiecți au tendința de a memora logic un material, în timp ce alții îl memorează mecanic; unii îl structurează paradigmatic, alții sintagmatic). în sfârşit, există şi o a treia categorie de variabile independente, ce țin de contextul mai larg în care se desfăşoară experimentul, îndeosebi de atributele psihosociale ale subiecților investigați (statutul acestora), unii putând fi plasați în poziția, să spunem, de „receptori", alții - de „transmițători". Aşadar, în psihologie variabilele independente sunt fie de tipul *S* (variațiile mediului, ale stimulilor), fie de tipul *O* (diferențierea indivizilor supuşi experimentului). Variabilele independente alese de cercetător se numesc *controlate* (ele sunt manipulate într-o asemenea manieră încât variațiile răspunsurilor nu pot fi interpretate decât în funcție de variabilitatea lor intrinsecă), variabilele independente care intervin fără voința cercetătorului se numesc *parazite* (de obicei sunt necunoscute sau neglijate; când sunt totuşi cunoscute/descoperite, experimentatorul încearcă neutralizarea lor). De obicei, relația fundamentală dintre două variabile poate fi exprimată sub forma: Y = f(X), ceea ce înseamnă că Y este funcție de X, adică Y se schimbă ori de câte ori variază X.

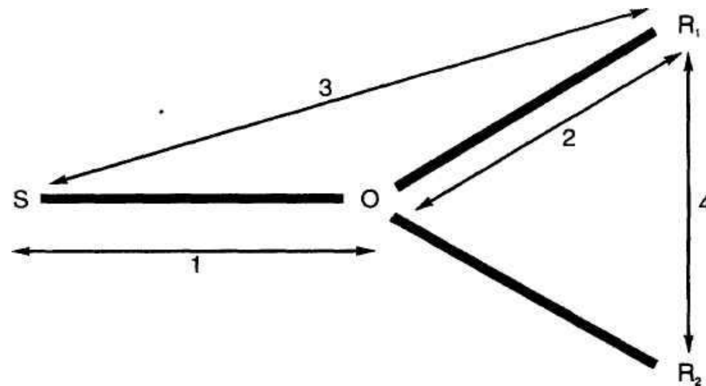


Fig. 3.3. *Relațiile dintre variabile*

în figura 3.3 sunt redate patru situații tipice: 1) 0 = f(S): ce evenimente din mediu influențează caracteristicile organismului ? ; 2) R = f(0): ce caracteristici ale organismului conduc la un anumit tip de răspuns ? ; 3) R = f(S): variațiile stimulului antrenează variațiile răspunsului; 4. Rj = f(R_2): ce relații există între aceste două tipuri de răspunsuri? *(apud* Droz şi Richelle, 1994, p. 45).

în funcție de combinarea celor două categorii de variabile (dependente şi independente) rezultă mai multe *tipuri de experimente.* Criteriile după care s-a făcut clasificarea

acestora sunt extrem de variate. Unii autori au preferat să le clasifice după gradul de intervenţie a cercetătorului în manipularea variabilelor. John Stuart Mill (1803-1873) împărţea experimentul, după acest criteriu, în experiment natural (în care situaţia experimentală este oferită de natură) şi *experiment artificial* (în care situaţia experimentală este anume creată de cercetător). Claude Bernard, în acelaşi sens, vorbea de *experimentul activ* sau *provocat* şi *experimentul pasiv* sau *invocat* iar F.S. Chapin (1947) de *experimentul proiectat* şi *experimentul ex post facto* (în care cercetătorul reconstruieşte mintal ceea ce a provocat natura). Alţi autori pornesc în clasificarea experimentelor de la numărul grupurilor utilizate şi mai ales de la maniera operării cu acestea. Astfel, Edgar Sydenstricker, încă din 1928 diferenţia *experimentul simultan,* bazat pe compararea grupului experimental cu grupul de control într-o secţiune transversală, de *experimentul succesiv,* care presupune compararea grupului experimental cu el însuşi într-o secţiune longitudinală. în sfârşit, sunt şi autori care utilizează criterii combinate în clasificarea experimentelor. Greenwood, amalgamând clasificarea lui Sydenstricker cu cea a lui Chapin, obţine patru tipuri de experimente; *proiectat simultan* ; *proiectat succesiv*; *ex post facto cauză - efect*; *ex post facto efect - cauză.* După prezenţa sau absenţa ipotezei, desprindem *experimentul explorator* (cel care se face pentru a vedea „ce se întâmplă") şi *experimentul de confirmare* (care tinde spre verificarea ipotezei explicit formulate). Dacă, în vederea prevenirii erorilor ulterioare, dorim să cunoaştem anticipat eficienţa unui procedeu sau a unei proceduri experimentale oarecare, putem organiza un *experiment pilot* sau *prealabil,* pe un număr restrâns de subiecţi. Dependent de particularităţile relaţiei ce urmează a fi stabilită, există *experimentul funcţional* (centrat pe stabilirea relaţiei funcţionale dintre diferitele valori ale variabilei independente şi modificările apărute în condiţiile subiecţilor) şi *experiment factorial* (care măsoară modificarea variabilei dependente ca urmare a modificării unui „factor"). Când intenţionăm să testăm care dintre două ipoteze contrare este adevărată, apelăm la *experimentul crucial.*

însă cele mai răspândite tipuri de experimente, regăsite la majoritatea autorilor, sunt experimentul de laborator, experimentul natural, experimentul psihopedagogie (ca o variantă a celui natural).

Experimentul de laborator presupune scoaterea subiectului din ambianţa lui obişnuită de viaţă şi activitate şi introducerea într-o ambianţă artificială, anume creată (camere special amenajate, aparatură de laborator, condiţii şi programe de desfăşurare a experimentelor bine determinate, deseori obligatorii). Experimentul de laborator are o serie de avantaje (stabileşte mai bine relaţiile cauzale dintre fenomenele studiate, oferă date atât de ordin calitativ, cât şi cantitativ, dispune de un grad mai mare de precizie şi rigurozitate), dar şi nenumărate dezavantaje. Astfel, condiţiile artificiale în care este pus subiectul pot afecta reacţiile acestuia; forţa unor variabile care intervin în laborator este cu totul alta decât cea din viaţa reală, de aceea, subiectul o poate subestima sau supraaprecia; experimentatorul sugerează uneori involuntar ce anume aşteaptă de la subiecţi, deformându-le astfel reacţiile; la rândul lor, subiecţii au tendinţa de a se prezenta într-o lumină favorabilă pentru a obţine stima experimentatorului sau recompensa promisă.

Pentru a contracara aceste dezavantaje se utilizează o altă formă de experiment, şi anume *experimentul natural,* care presupune aplicarea probei sau sarcinii declanşatoare întriun cadru obişnuit, familiar de existenţă şi activitate a individului. La copii, acest tip de experiment poate lua forma jocului. De pildă, în grădiniţă poate fi organizat cu mare

uşurinţă un experiment asociativ-verbal care constă în a adresa copilului un stimul verbal (un cuvânt) la care el trebuie să răspundă cu unul sau mai multe cuvinte care îi vin în minte, asemănătoare sau diferite de cel prezentat. Dacă ne interesează viteza de asociere, atunci timpul de rezolvare al sarcinii va fi limitat. Dacă dorim să aflăm potenţialul asociativ al copilului, fluiditatea planului său mintal, atunci timpul de asociere va fi liber (nelimitat). Prin acest experiment sondăm nu numai unele caracteristici ale limbajului copilului, ci şi nivelul lui cultural sau de inteligenţă. Deşi experimentul natural presupune schimbarea (varierea) condiţiilor de manifestare a diferitelor fenomene psihice, trebuie să fim atenţi ca modificările introduse să nu altereze reacţiile fireşti ale subiectului.

O formă particulară a experimentului natural, utilizată în condiţiile procesului instructiv-educativ, este *experimentul psihopedagogie.* Acesta poate fi de două feluri: *constatativ* (urmăreşte fotografierea, consemnarea situaţiei existente la un anumit moment dat) şi *formativ* (ţinteşte spre introducerea în grupul cercetat a unor „factori de progres" în vederea schimbării comportamentelor, schimbare constatată prin compararea situaţiei iniţiale cu cea finală). Dacă intenţionăm să verificăm superioritatea unui procedeu didactic, predăm la o clasă folosind noul procedeu, iar la alta, folosind modelul tradiţional. Comparând performanţele elevilor înainte de introducerea noului procedeu cu cele obţinute după folosirea lui şi mai ales cu cele de la clasa la care s-a predat după procedeele tradiţionale, vom şti dacă noul procedeu este eficient sau nu.

Cele trei forme clasice ale experimentului (de laborator, natural, psihopedagogie) au, după cum s-a văzut, o serie de limite. Alături de cele menţionate adăugăm şi *ignorarea statutului de cercetător si experimentator al subiectului investigat.* Este de domeniul evidenţei faptul că omul se manifestă în diferite situaţii ca experimentator al propriului său destin. El îşi „experimentează" capacităţile, calităţile, trăsăturile, adică şi le „încearcă", şi le „testează" în diferite situaţii pentru a afla care este nivelul lor de dezvoltare, pe scurt, pentru a şi le cunoaşte mai bine, a şi le forma, dacă lipsesc, a le ameliora, dacă sunt necorespunzător formate. Omul nu se experimentează însă doar pe sine, ci şi pe alţii, pentru a vedea care este imaginea acestora despre sine. La rândul său, el este supus experimentării de către ceilalţi. Iată de ce în anii din urmă s-a introdus o nouă formă de experiment: *autoexperimentul,* utilizabil mai ales în cercetările psihosociale (vezi Mureşan, 1980). în esenţă, autoexperimentul constă în solicitări adresate subiectului supus cercetării de a-şi proiecta şi finaliza singur experimente în raport cu partenerii de interacţiune (persoane, grupuri, relaţii, procese şi produse psihosociale şi sociale, obiecte şi fenomene fizice). Autoexperimentul îndeplineşte funcţii de cercetare, educare şi diagnoză, dispunând totodată de o serie de avantaje : schimbă viziunea asupra individului care este văzut nu doar ca un obiect de experimentare, ci şi ca un coparticipant; creşte gradul de participare, siguranţă, ataşament, interes şi deschidere a subiectului faţă de cercetare; oferă subiectului posibilitatea de a-şi stabili singur variabilele de experimentare adaptate la structura lui de personalitate, spre deosebire de experimentul clasic în care acestea sunt impuse din afară în mod normativ.

Foarte apropiat de autoexperiment este şi *experimentul cu un singur subiect,* cu deosebirea că acesta din urmă se poate realiza de către cercetător nu doar pe sine (ca în cazul autoexperimentului), ci şi pe un alt subiect. Tradiţia experimentului cu un singur subiect este veche în psihologie. Acest tip de experiment a fost utilizat chiar mai frecvent decât experimentul de grup, cu mai multe persoane. De exemplu, Fechner a lucrat extensiv asupra subiecţilor unici (asupra lui şi asupra cumnatului său); Ebbinghaus a

experimentat anumite caracteristici ale memoriei pe el însuşi; Wundt a condus nenumărate experimente pe subiecţi unici; Titchener a recurs la introspecţie tot pe un singur subiect; Pavlov şi-a efectuat cercetările pe câini unici. Lista ar putea continua. Demn de subliniat este faptul că cercetările pe subiecţi unici au fost predominante până în anii '30, când au apărut primele metode statistice moderne. După 1930 unii psihologi au continuat să lucreze cu subiecţi unici. Skinner chiar a negat utilitatea statisticii, afirmând că mai curând ar studia un animal de 1000 de ori decât 1000 de animale pentru o oră fiecare. Experimentul cu subiect unic se caracterizează prin faptul că variabilitatea cea mai mare care apare în comportamentul subiectului este *impusă* de situaţie şi, de aceea, poate fi *înlăturată* prin controlul experimental riguros. Diferenţele individuale apărute în experimentele cu mai mulţi subiecţi au *variabilitate intrinsecă* şi ar trebui *controlate* şi *analizate statistic* (vezi Sidman, 1960). Ca strategii de cercetare sunt folosite : *strategia AB - stabilirea unui punct de referinţă* (măsurarea unui comportament înaintea intervenţiei, care stabileşte un punct de referinţă în evaluarea eficacităţii intervenţiei); *strategia ABA - utilizarea evitării intervenţiei* (implică o perioadă de referinţă şi o perioadă de intervenţie, urmate de evitarea intervenţiei); *strategia ABAB - intervenţii repetate* (reprezintă un design de tip ABA cu intervenţii repetate după faza de evitare); *strategia interacţionistă* (modificarea una câte una a variabilelor pentru a determina efectele fiecăreia dintre ele); *strategia multiplelor puncte de referinţă* (introduce manipularea experimentală la momente diferite în cursul comportamentelor, pentru a vedea dacă schimbarea comportamentelor coincide cu manipularea lor); *strategia criteriului de schimbare* (introduce în mod succesiv mai multe criterii stringente în vederea reîntăririi, pentru a vedea dacă schimbarea comportamentului coincide cu reîntărirea schimbării (pentru detalii şi exemple vezi McBurney, 1983, pp. 189-196). Dintre avantajele experimentului cu un singur subiect enumerăm : centrarea pe performanţa individuală ; centrarea pe „marile efecte" ; evitarea problemelor etice şi practice ; flexibilitatea designului experimental (pentru informaţii detaliate cu privire la experimentul cu un singur subiect, vezi Fortin, 1988 ; David, 1999).

Experimentul mintal este un alt tip de experiment la care s-a recurs adeseori în ştiinţele naturii, dar şi în psihologie. Experimentul mintal este cel care se desfăşoară în minte sau, mai bine spus, după expresia lui Brown, „în laboratorul minţii". „Dincolo de acest crâmpei de metaforă, este greu de spus exact ce sunt ele. Le recunoaştem atunci când le vedem: sunt reprezentabile; presupun manipulări mintale; nu sunt numai consecinţe ale unui calcul teoretic; sunt adesea (dar nu întotdeauna) imposibil de executat ca experimente reale, fie pentru că ne lipseşte tehnologia relevantă, fie pentru că ele sunt pur şi simplu imposibile în principiu" (Brown, 1996, p. 234). încercând să le clasifice, Brown distingea: *experimente mintale distructive* (joacă rol de respingere a unei concepţii, teorii, ipoteze); *experimente mintale constructive* (furnizează dovezi în sprijinul unei teorii); *experimente mintale platonice* (sunt simultan distructive şi constructive, distrug vechiul şi creează noul). Experimentele mintale vizează fie o anumită lege, fie legitatea în general. Referindu-se la cele din prima categorie, pe care le numeşte *nomice,* Sorensen desprinde următoarele varietăţi: *de clasificare a legilor*; *de justificare a legilor* (experimentele de „susţinere" a unei ipoteze; de respingere a enunţului unei legi; de întărire a unei obiecţii, respingând un enunţ; experimentele bazate pe amestecuri de respingeri şi confirmări: se respinge enunţul originar al legii, dar se susţine o versiune strâns legată de acesta) (vezi Sorensen, 1996, pp.

Experimentul mintal se opune celui obiectual (real sau pozitiv); el se bazează pe intuiție şi imaginație, apelează frecvent la esențializarea realului empiric, implică o mare capacitate de dedublare a cercetătorului care proiectează şi execută, inițiază şi evaluează, acționează şi aşteaptă (despre virtuțile experimentului mintal în psihologie, vezi Mânzat, 1996).

Experimentul, indiferent de tipul său, apelează la mai multe *scheme/modele experimentale. Clasificarea acestora este făcută după mai multe criterii.* Unul dintre acestea îl constituie *numărul grupurilor utilizate şi specificul măsurătorilor făcute.* Din acest punct de vedere desprindem următoarele scheme experimentale: 1) utilizarea a două grupuri, unul experimental şi altul de control, cu măsurarea numai „după" introducerea factorilor experimentali; 2) utilizarea a două grupuri, cu măsurarea atât „înainte", cât şi „după" introducerea variabilei independente; 3) utilizarea unui singur grup, fie cu măsurarea „înainte" şi „după" introducerea variabilei independente, fie cu măsurarea numai „după" introducerea ei. Cook şi Campbell (1976) consideră că acestea din urmă sunt pre-experimente sau cvasi-experimente, având o valoare limitată întrucât nu permit testarea severă a ipotezelor. Ele nu trebuie însă ignorate, deoarece pot sugera noi ipoteze. Alte modele experimentale pot fi imaginate pornind de la *numărul variabilelor independente manipulate de cercetător.* Din această perspectivă, desprindem modele experimentale cu o singură variabilă independentă, chiar dacă aceasta are valori diferite, şi modele experimentale cu mai multe variabile independente (multi-variate). în sfârşit, există şi modele experimentale care pornesc de la *modul de prezentare a stimulilor şi de cuplare a lor cu reacțiile.* Fiind vorba despre relația dintre *stimul* şi *reacție,* mediată de *personalitate,* acestea iau mai multe forme, ca în figura 3.4.



Fig. 3.4. *Tipuri de scheme sau modele experimentale*

în prima schemă este vorba despre prezentarea repetată a unuia şi aceluiaşi stimul şi despre progresul înregistrat ca urmare a acestei repetări. Ea se utilizează, de obicei, în toate situațiile de învățare prin repetare (în memorarea unui text, în formarea deprinderilor).

în cea de-a doua schemă avem de-a face cu prezentarea unor stimuli diferiți uneia şi aceleiaşi persoane, fapt care se soldează cu reacții diferite. Se utilizează tot în situațiile de învățare, dar pentru a surprinde superioritatea unui anumit tip de stimulare. De pildă, care tip de învățare este mai productivă, cea bazată pe memorarea mecanică sau cea care foloseşte memorarea logică? ; cea în care se memorează unitățile logice, ideile principale, sau cea textuală? Punând unul şi acelaşi subiect în aceste situații vom şti care dintre ele este mai productivă.

în schema a treia se are în vedere aplicarea unuia şi aceluiaşi stimul la persoane diferite, fapt care se va solda, cum este şi firesc, cu obținerea unor reacții diferite. în

această schemă se modelează situaţiile de învăţare colectivă şi se încearcă surprinderea rolului diferenţelor individuale în procesul învăţării. Aceste experimente dau posibilitatea clasificării subiecţilor în funcţie de rezultatele obţinute.

Demersurile întreprinse de cercetător în aplicarea metodei experimentului, pe care le sintetizăm după Beauvois, Roulin şi Tiberghien (1990, pp. 68 şi urm.), sunt următoarele:

- *generarea surselor de variaţie* ; în această fază cel mai important lucru este stabilirea variabilei dependente ce urmează a fi investigată;
- *formularea paradigmei experimentale*; o variabilă dependentă nu poate fi observată în orice tip de condiţii, de aceea este necesară precizarea situaţiei în care aceasta va fi studiată; între variabila dependentă şi situaţie (Vd, S) sau între variabila dependentă şi modul de tratare experimentală (Vd, Te) se creează un cuplu numit paradigmă experimentală; de exemplu, cuplul: prezentarea unei liste de cuvinte şi numărul de răspunsuri restituite imediat de subiecţi formează paradigma reamintirii libere; noţiunea de paradigmă experimentală este fundamentală pentru demersurile experimentaliste, deoarece ea constituie o sursă de ordine în cercetarea experimentală şi o articulare între metodologie şi teorie ;
- *emiterea şi testarea ipotezei*; nu orice idee este o ipoteză; pentru ca o idee să fie generatoarea unui demers experimental este necesară satisfacerea unei serii de condiţii: să existe o variabilă dependentă (Vd); să se stabilească una sau mai multe variabile independente (Vi) care sunt surse de variaţie ; să existe predicţia unui efect, adică a manierei în care sursa de variaţie (Vi) va afecta variabila dependentă (Vd);
- *manipularea experimentală* ; aceasta, într-o expresie generală, înseamnă stabilirea a cel puţin două stări ale variabilei independente ; într-o paradigmă de reamintire liberă ar putea fi manipulată frecvenţa cuvintelor în vocabular, lista ce trebuie reamintită cuprinzând cuvinte uzuale, mai puţin uzuale sau chiar neuzuale;
- *construirea planului experimental*; principala problemă care se ridică în faţa cerce tătorului este aceea de a atesta existenţa unui efect paradigmatic, a faptului că un anumit mod de tratare experimentală este cauza comportamentului paradig matic observat; pentru aceasta se folosesc planuri diferite: planul unor măsuri „înainte" şi „după" tratarea/intervenţia experimentală, pe acelaşi grup de subiecţi (fig. 3.5); planul măsurării independente a două grupuri, unul de control şi altul experimental (fig. 3.6).

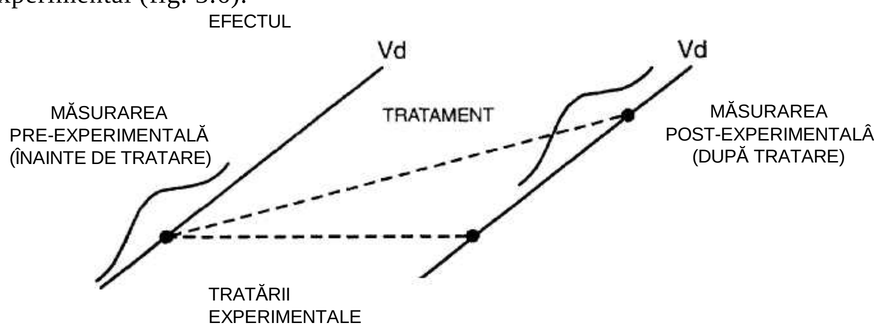


Fig. 3.5. *Planul măsurării „înainte" şi „după" intervenţia experimentală pe acelaşi grup de subiecţi*

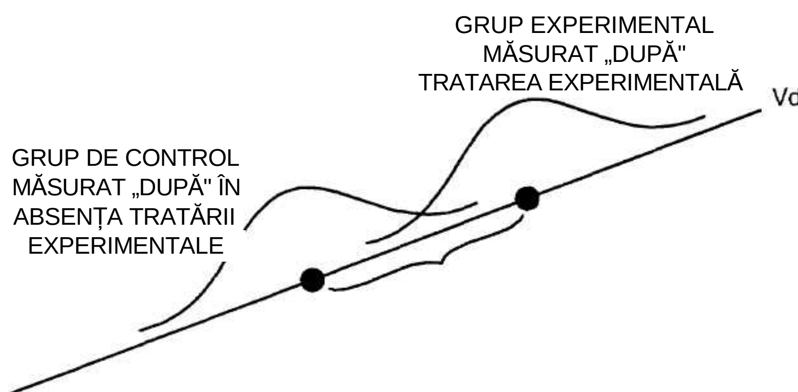


Fig. 3.6. *Planul măsurării independente a două grupuri (unul experimental şi altul de control)*

Experimentarea în psihologie este dependentă şi de instrumentele şi tehnicile care o fac posibilă. De pildă, o serie de caracteristici ale percepţiei legate de durata de prezentare a stimulului sau de reacția subiectului nu au putut fi evidențiate atâta vreme cât n-au fost puse la punct dispozitivele tahistoscopice (aparate care prezintă stimuli pentru durate foarte scurte de timp) sau până ce nu au apărut calculatoarele. „Experimentării în psihologie nu i se pot stabili *a priori* frontiere legate de limitele, imprevizibile, ale progreselor tehnice. Totuşi, ea îşi poate găsi limitări etice (intruziunea în cadrul conduitelor la om sau la animal fiind considerată, în unele condiții, imorală) sau epistemologice (intervenția experimentală fiind considerată, potrivit obiecției clasice a unor şcoli - fie de psihologie clasică, fie de etologie -, o perturbare a însuşi obiectului pe care ea pretinde că îl studiază)" (Richelle, 1999, p. 309).

în finalul acestei analize a metodei experimentului, suntem nevoiți să precizăm faptul că în ultimii ani s-au produs modificări importante în modul de concepere a experimentului. Kurt Danziger (1991), care a dedicat o întreagă lucrare istoriei experimentului în psihologie, fără a se opri asupra perfecționării treptate a experimentului ca metodologie ştiințifică în psihologie, aduce două amendamente importante : primul se referă la considerarea experimentului ca o formă de practică socială, o formă de inter-acțiune umană; cel de-al doilea presupune interpretarea experimentului în corelație cu alte metodologii de cercetare. Experimentul, mai ales cel de laborator, realizat în condiții de izolare, a cunoscut, de la instituționalizarea lui de către Wundt, o permanentă translație, tinzând să devină o „întreprindere" colectivă. între experimentator şi subiect au loc o serie de procese care modifică funcțiile psihice studiate. De asemenea, schimbările ce au loc în subiectul investigat au serioase repercusiuni asupra organizării sociale a experimentului. Pe de altă parte, experimentul clasic, tradițional, academic, dată fiind dezvoltarea şi a altor metodologii de cercetare, nu mai putea rămâne nemodificat. Danziger se referă în mod expres la metodologia experimentului clinic dezvoltată de psihologia franceză şi la metodologia cercetării genealogiilor pusă la punct de Galton, centrată pe investigarea distribuției unor caracteristici psihice într-o populație dată, pe

introducerea noțiunii statistice de eroare pentru a explica variațiile performanțelor individuale. Toate acestea au adus modificări importante în organizarea experimentului, care, în zilele noastre, se deosebeşte mult de aşa-numita „introspecție experimentală" a şcolii de la Wurzburg. Chiar cu aceste perfecționări, experimentul are, în general, o serie de limite, dintre care trei ni se par a fi esențiale: limite ce țin de *dimensiunea fenomenelor* investigate, de durata vieții, de longevitatea organismului (dacă aceasta este relativ scurtă, experimentul este posibil; dacă, în schimb, ea este mai lungă, depăşind-o pe cea a experimentatorului, atunci experimentarea nu este posibilă); *limite morale* (care provin din necesitatea de a nu aduce nici o atingere fizică sau morală subiecților investigați); *limite epistemologice* (intervenind în desfăşurarea fenomenelor, experimentul le constrânge, mai mult, el creează pur şi simplu un nou obiect care nu mai este acelaşi cu cel propus inițial pentru a fi studiat). Din aceste considerente, uneori, în psihologie, recurgerea la alte metode de cercetare devine o necesitate stringentă.

2.3. Metoda convorbirii

Convorbirea este o discuție angajată între cercetător şi subiectul investigat, care presupune: relația directă, de tipul „față în față", între cercetător şi subiect; schimbarea locului şi rolurilor partenerilor (cel care a întrebat poate să şi răspundă, cel care a răspuns poate să şi întrebe); sinceritatea deplină a subiectului, evitarea răspunsurilor incomplete, de fațadă, a celor care tind a-1 pune într-o lumină favorabilă, a deformărilor voluntare; existența la subiect a unei oarecare capacități de introspecție şi autoanaliză, evaluare şi autodezvăluire; abilitatea cercetătorului în a obține angajarea deplină şi autentică a subiecților în convorbire; empatia cercetătorului (transpunerea acestuia în stările psihice ale subiectului, postarea pe pozițiile acestuia pentru a-i intui reacțiile, a-1 înțelege mai bine). Convorbirea este considerată metoda psihologică cea mai complicată şi cea mai greu de învățat. Este complicată din mai multe motive: 1) în cadrul ei, influența reciprocă dintre cercetător şi subiectul investigat este mai mare decât în oricare altă metodă; 2) presupune recoltarea mărturiilor subiectului, care pot fi incomplete sau chiar deformate (involuntar, dar şi voluntar); 3) implică o selecție a relatărilor făcute de subiect, or, aceasta s-ar putea să fie la fel de subiectivă ca şi relatarea însăşi.

Spre deosebire de observație şi experiment - prin intermediul cărora investigăm onduitele, reacțiile exterioare ale subiectului -, convorbirea permite sondarea mai directă a vieții interioare a acestuia, a intențiilor ce stau la baza comportamentului, a opiniilor, atitudinilor, intereselor, convingerilor, aspirațiilor, conflictelor, prejudecăților şi mentalităților, sentimentelor şi valorilor subiectului. în afara informațiilor referitoare la trăirile prezente sau anterioare ale subiectului, prin convorbire urmărim şi clarificarea sensului unor reacții ale acestuia, manifestate cu prilejul aplicării altor metode (observație, experiment etc).

Există mai multe forme ale convorbirii, şi anume: *convorbirea standardizată, dirijată, structurată* (bazată pe formularea aceloraşi întrebări, în aceeaşi formă şi ordine tuturor subiecților, indiferent de particularitățile lor individuale); *convorbirea semistandardizată* sau *semidirijată* (cu adresarea unor întrebări suplimentare, cu reformularea altora, cu schimbarea succesiunii lor etc.); *convorbirea liberă, spontană, asociativă* (în funcție de particularitățile situației în care se desfăşoară, de cele psihoindividuale ale subiectului, chiar şi de momentul când are loc). în afara acestor forme în care rolul

esențial îl are cercetătorul, există şi alte modalități (cum ar fi *convorbirea psihanalitică*, propusă de Sigmund Freud, şi *convorbirea nondirectivâ*, imaginată de Cari Rogers), în care cercetătorul creează condițiile psihologice ce vor facilita destăinuirea spontană a subiectului, chiar fără ca acesta să fie permanent întrebat, astfel încât subiectul singur să ajungă la conştientizarea şi soluționarea propriilor lui conflicte. Aceste forme de convorbire, mai ales cea psihanalitică, au fost denumite „asimetrice", deoarece rețin doar faptele care sunt în acord cu postulatele concepției psihanalitice.

Pentru reuşita convorbirii este necesar ca cercetătorul să se gândescă anticipat la ea, să-şi structureze (în linii mari sau chiar în amănunt) întrebările; să culeagă informații despre subiect; să-i anticipe răspunsurile, pentru a şti cum să se comporte în eventualele situații neprevăzute (blocarea subiectului, refuzul lui de a răspunde etc). Grija cea mai mare a psihologului constă însă în a-1 motiva pe subiect să se angajeze în convorbire şi să furnizeze informații cât mai complete şi mai reale despre sine şi despre trăirile sale psihice. în acest sens, anumite trăsături personale ale cercetătorului (începând cu prezența fizică şi terminând cu o serie de caracteristici de personalitate) nu sunt deloc neglijabile. Extrem de importante sunt şi anumite abilități psihosociale, relaționale ale cercetătorului, atitudinile manifestate de acesta în timpul convorbirii. Rogers recomanda psihologului să manifeste o „considerație pozitivă necondiționată" față de subiect, adică să fie autentic, să se implice dezinvolt, cu simpatie, să abordeze cu căldură, cu sentimente pozitive relatările şi manifestările subiectului, chiar dacă acestea sunt uneori în contradicție cu modul său de a fi. Numai astfel subiectul capătă încredere în psiholog şi se dezvăluie nestingherit. Se pare că intuiția şi empatia sunt două dintre caracteristicile esențiale ale celor care aplică această metodă de cercetare.

Marele avantaj al convorbirii constă în faptul că permite recoltarea unor informații numeroase, variate şi prețioase într-un timp relativ scurt şi fără a necesita materiale şi instalații speciale. Dezavantajul ei provine din posibila lipsă de receptivitate a subiectului, din subiectivitatea sa; de aceea se impune cu necesitate ca datele obținute să fie completate şi verificate prin alte metode.

2.4. Metoda anchetei psihologice

Ancheta, ca metodă de cercetare psihologică, diferită de ancheta judiciară sau ziaristică, presupune recoltarea sistematică a unor informații despre viața psihică a unui individ sau a unui grup social, ca şi interpretarea acestora în vederea desprinderii semnificației lor psihocomportamentale. „Ancheta" ca metodă de cercetare prezintă două caracteristici esențiale: 1) caracterul ei metodic, în sensul că trebuie să satisfacă unele cerințe riguroase şi să permită recoltarea unor informații cuantificabile ; 2) caracterul particular al realității asupra căreia se apleacă: universul personal, intim al celui cercetat, părerile lui personale despre el sau despre alții (ancheta psihoindividuală); universul social, instituționalizat (ancheta socială); universul psihic colectiv, supraindividual, latent sau activ, conştient sau inconştient (ancheta psihosocială). în cercetarea psihologică sunt utilizate două forme ale acestei metode, pe care Ie prezentăm în continuare.

Ancheta pe bază de chestionar este una dintre cele mai laborioase metode ale psihologiei, informații despre ea putând fi găsite în diverse lucrări de specialitate (S. Chelcea, 1975; F. Bacher, 1982; C. Javeau, 1985; D. Allaire, 1988 etc). Folosirea ei ştiințifică presupune parcurgerea mai multor etape: 1) stabilirea obiectului anchetei;

2) documentarea; 3) formularea ipotezei; 4) determinarea populației (universului) anchetei; 5) eşantionarea; 6) alegerea tehnicilor şi redactarea chestionarului; 7) pretestul (pentru a vedea dacă chestionarul a fost bine elaborat); 8) redactarea definitivă a chestionarului; 9) alegerea metodelor de administrare a chestionarului (prin persoane speciale destinate acestei operații sau prin autoadministrare); 10) despuierea rezultatelor; 11) analiza rezultatelor obținute în raport cu obiectivele formulate; 12) redactarea raportului final de anchetă. Dintre toate acestea, etapele 6 şi 8 au o mare importanță. Chestionarul constituie instrumentul esențial al acestei forme de anchetă. Din păcate, nu există unanimitate în opiniile privind definirea lui. Mucchielli are dreptate atunci când afirmă că „un chestionar nu trebuie să fie considerat o listă de întrebări" (Mucchielli, 1968, p. 9), aşa cum, din nefericire, se mai procedează şi astăzi. Dimpotrivă, arată el, toate mijloacele de cercetare a răspunsurilor (întrebări propriu-zise, alegeri de imagini şi desene, modalități de măsurare a atitudinilor, tehnici de relevare a personalității) pot fi folosite într-un chestionar. Claude Javeau era de părere că şi o serie de teste psihologice, cum ar fi testele de activități, de randament, de rezolvare de probleme, de învățare etc., ar putea fi introduse în chestionare (Javeau, 1985, pp. 75-76). Aceasta nu înseamnă că trebuie să confundăm chestionarele anchetei psihologice cu chestionarele sau inventarele de personalitate, care au scopuri psihodiagnostice. Reținând această diferențiere, Septimiu Chelcea defineşte chestionarul ca fiind „o succesiune logică şi psihologică de întrebări scrise sau de imagini grafice cu funcție de stimuli, în raport cu ipotezele cercetării, care prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare determină din partea celui anchetat un comportament verbal sau nonverbal, ce urmează a fi înregistrat în scris" (Chelcea, 1975, p. 140).

în legătură cu construirea chestionarului, cercetătorul psiholog trebuie să manifeste atenție față de următoarele probleme: 1) *stabilirea conținutului întrebărilor* (de regulă acestea putând fi: întrebări factuale sau de identificare - cer date obiective despre subiect, cum ar fi vârsta, sexul, studiile etc. ; întrebări de cunoştințe ; întrebări de opinii şi atitudini; în sfârşit, întrebări de motivație); 2) *stabilirea tipului întrebărilor* (cu răspunsuri dihotomice închise, precodificate - da, nu; cu răspunsuri libere, postcodificate - lăsate la inițiativa subiectului; cu răspunsuri în evantai - mai multe răspunsuri din care subiectul reține unul, două, care se potrivesc modului său de a fi, de a gândi sau pe care le ierarhizează în funcție de valoarea acordată); 3) *stabilirea formei întrebărilor* care este capabilă să surprindă mai multe modalități de raportare la realitatea sondată: perceptiv („Ce impresie ți-a făcut noul profesor?"), proiectiv-prezumtiv („Intenționezi să-ți schimbi opțiunea profesională făcută? "), apreciativ-evaluativ („Consideri că angajarea ta în activitatea profesională este satisfăcătoare?"), motivator-explicativ („De ce te pasionează electronica?"). Prin aceste forme distincte ale întrebărilor se obține diferențierea mai riguroasă dintre planul real şi aspirațional, se sesizează mai direct gradul de conştientizare al subiectului ca şi capacitatea sa de înțelegere; 4) *evitarea unor greşeli în formularea întrebărilor,* ca de pildă: întrebări prea generale; limbaj greoi, artificializat, tehnicist, ştiințific ; cuvinte ambigue, cu dublu înțeles ; cuvinte vagi („cam aşa", „de regulă"); întrebări tendențioase, care sugerează răspunsul; întrebări prezumtive (care presupun cunoaşterea dinainte a unor date despre cel investigat); întrebări ipotetice (care atrag după ele un anumit tip de răspuns, de obicei afirmativ); 5) *stabilirea structurii chestionarului, a ordinii întrebărilor* (cea mai nimerită este următoarea: întrebări introductive, de contact, de „spart gheața" ; întrebări de trecere sau de „tampon" ; întrebări filtru; bifurcate ; de motivație ; de control; de identificare).

Metoda anchetei sociale poate fi folosită cu succes în diferite tipuri de acțiuni sociale (studiul pieței, publicitate, propagandă) sau psihologice, indiferent de natura lor politică, pedagogică etc. Reinjectarea rezultatelor anchetei în populația anchetată reprezintă un asemenea tip de „acțiune psihologică", deoarece prin intermediul ei se urmăreşte: informarea populației de anchetă; sensibilizarea ei față de o problemă şi mobilizarea energiei în sensul unei acțiuni pozitive; modificarea climatului grupului, a percepției globale a situației în care se află subiecții.

Ancheta pe bază de interviu presupune raporturi verbale între participanții aflați față în față, centrarea asupra temei cercetate, direcția unilaterală de acțiune, fiecare participant păstrându-şi locul de emițător sau de receptor. Interviul, deşi strâns legat de alte fenomene (întâlnirea, convorbirea, dialogul, interogatoriul), se deosebeşte net de ele. Astfel, interviul presupune întâlnirea, fără ca întâlnirea să presupună neapărat interviul, între ele se stabilesc relații ca de la mijloc la scop. în întâlnire, interviul este unul dintre scopurile posibile. în convorbire, avem schimb de informații în ambele sensuri, persoanele schimbându-şi permanent locurile, fapt care nu este posibil în interviu. Dialogul şi interviul se presupun reciproc, prin ele făcându-se trecerea de la o stare la alta; totuşi, interviul este mai mult decât un dialog, fiindcă în cadrul lui se obțin informații pe care nu le cunoaştem dinainte. în fine, atât interogatoriul, cât şi interviul vizează strângerea de informații, ambele fiind de tip maieutic; totuşi, în interogatoriu există conştiința faptului că o forță exterioară impune obținerea unui răspuns, în timp ce în interviu se lasă la alegerea subiectului posibilitatea de a răspunde sau nu (vezi Daval, 1967, voi. I, pp. 121-123).

în calitatea sa de strategie de culegere a informațiilor, interviul poate fi conceput ca metodă integrată altor metode mai largi sau ca metodă de sine stătătoare, cu legile şi caracteristicile sale proprii. Există interviuri *individuale* şi de *grup,* apoi interviuri *clinice* (centrate pe persoană) *şi focalizate* (centrate pe tema investigată). Clasificarea interviurilor poate fi făcută şi după alte criterii: scopul lor, gradul de implicare a participanților, intenționalitatea intervievatorului etc. Luând în considerare asemenea criterii, Malim şi Birch au desprins următoarele tipuri de interviuri: *interviul ostil* (când cele două părți au scopuri diferite); *interviul de cercetare* (caracterizat printr-o minimă implicare personală a ambelor părți, fapt care creşte gradul de obiectivitate); *interviul raport* (presupune un mare grad de interacțiune şi cooperare pentru atingerea scopului propus); *interviul încrederii asimetrice* (o parte este mai încrezătoare decât alta, ca în relația dintre medic şi pacient, în care pacientul are un mai mare grad de încredere în medic decât invers); *interviul de profunzime* (în care intenția intervievatorului este de a stabili un grad maxim de încredere a intervievatului în vederea explorării perspectivelor şi motivațiilor acestuia); *interviul fenomenologic* (se bazează pe discuții libere, se sprijină mult pe încredere, are un final dechis) (vezi Malim şi Birch, 1998, p. 834). Cercetarea prin interviu creează un anumit context şi ridică o serie de probleme cum ar fi: ce se pierde şi ce se câştigă din răspunsurile intervievatului în funcție de transcrierea lor (transcrierea completă, dar fără semne de punctuație, sau incompletă, dar cu punctuația convențională ?); supra- sau sub-interpretarea (atribuirea pentru răspunsuri a unor sensuri pe care acestea nu le dețin); interpretarea parțială (textul scris pierde mult din interacțiunea vie a participanților); intenționalitatea şi lecturile multiple (este bine ca cercetătorul să dispună de multe perspective fără ca acestea să conducă la denaturarea răspunsurilor participanților); efectele relațiilor anterioare (cunoaşterea celor intervievați s-ar putea solda fie cu o mai mare deschidere a participanților, fie cu

formularea unor ipoteze asupra acestora care să nu corespundă realităţii); pericolul fetişizării anumitor strategii; interpretaţivitatea şi contratransferul etc. (vezi Banister *etai*, 1996, cap. IV).

Multe dintre problemele anchetei pe bază de interviu sunt comune cu cele ale anchetei pe bază de chestionar sau chiar cu cele ale metodei convorbirii; de aceea, nu mai stăruim supra lor. Amănunte pot fi găsite în literatura de specialitate (vezi Mucchielli, 1967).

Ambele forme de anchetă permit investigarea unui număr mare de subiecţi într-un timp relativ scurt, recoltarea unui material extrem de bogat, ca şi prelucrarea lui rapidă (mai ales atunci când avem de-a face cu răspunsuri precodificate). Datele anchetei se pretează la o analiză cantitativă în vederea surprinderii unor legităţi statistice. Ca metodă de cercetare, ancheta psihologică are însă şi o serie de limite. Datorită faptului că, pe de o parte, presupune relaţia dintre operatorul de anchetă şi subiectul investigat, iar pe de altă parte, recurge la autocunoaşterea subiectului, ea nu este scutită de intervenţia unor deformări subiective. Se poate întâmpla ca subiecţii, bine intenţionaţi, să creadă că ne furnizează mărturii sincere, „adevărate" din punctul lor de vedere, dar, din cauza operării cu o imagine pasageră, episodică, superficială, care induce o falsă conştientizare, să ne furnizeze de fapt informaţii iluzorii, neadevărate în raport cu fenomenul însuşi (vezi Golu, 1989, p. 188). Fiind supusă riscului deformărilor, ancheta psihologică necesită măsuri de protecţie speciale (instruirea şi formarea operatorilor, standardizarea chestionarelor etc.) (pentru informaţii suplimentare cu privire la metoda anchetei, vezi şi Singly *et ai,* 1998 ; Rotariu şi Iluţ, 1999).

2.5. Metoda biografică

Această metodă vizează strângerea a cât mai multe informaţii despre principalele evenimente parcurse de individ în existenţa sa, despre relaţiile prezente între ele ca şi despre semnificaţia lor, în vederea cunoaşterii „istoriei personale" a fiecărui individ, atât de necesară în stabilirea profilului personalităţii sale, cât şi pentru explicarea comportamentului actual al persoanei. Este prin excelenţă evenimenţială, concentrându-se asupra succesiunii diferitelor evenimente din viaţa individului, a relaţiilor dintre evenimentele--cauză şi evenimentele-efect, dintre evenimentele-scop şi evenimentele-mijloc. Biografia oferă o imagine unitară asupra omului, facilitând cunoaşterea sa concretă şi contribuind la descifrarea specificului individual al persoanei. Cu toate acestea, biografia, ca metodă de cercetare, ridică o serie de probleme: poate fi ea considerată o metodă de sine stătătoare, independentă? ; în ce fel indicaţiile biografice ar putea fi convertite în date ştiinţifice? La prima întrebare răspunsul este negativ. „Statutul ei de metodă independentă poate fi pus în discuţie deoarece principalele surse de informaţii biografice sunt convorbirea şi observaţia" (Cosmovici, 1980, p. 118). Alţi autori (W. Schraml, 1964) o înglobează în convorbire. Se pare însă că nu atât calea prin care se recoltează informaţiile biografice este esenţială, cât valoarea şi utilitatea acestora. Specificul biografiei ca metodă de investigaţie psihologică ar putea să se contureze pornind tocmai de la analiza şi interpretarea datelor biografice. La cea de-a doua întrebare, răspunsurile formulate sunt pozitive şi mult mai încurajatoare. Au fost imaginate două categorii de procedee pentru analiza datelor biografice, unele *cantitative şi selective*, altele *calitative şi integrale*. H. Thomae (1968) propune analiza cursului vieţii, în întregimea ei, şi analiza unor microunităţi biografice, a unei zile obişnuite, de exemplu. Subiectul este

pus să descrie modul în care îşi petrece o zi obişnuită din viaţa sa, din momentul trezirii şi până la cel al culcării. Datele astfel obţinute sunt analizate prin prisma a 29 de categorii împărţite în patru grupe: 1) categorii formale (uniformitate - schimbare; armonie - perturbare); 2) categorii cognitive (închis - deschis ; prietenos - duşmănos); 3) categorii existenţiale (aflate în legătură cu motivaţia: tematica reglatoare, tematica creativă); 4) categorii reacţionale (adaptare, mecanisme de apărare). Andrei Cosmovici apreciază că, deşi contribuţiile aduse de Thomae în studiul biografic al personalităţilor sunt interesante, categoriile propuse de autorul german nu permit o prognoză fermă asupra însuşirilor de personalitate şi, mai mult decât atât, ele „fărâmiţează" personalitatea.

Variantele mai noi ale metodei biografice sunt cunoscute sub denumirea de *cauzometrie* sau *cauzogramă* şi îşi propun să surprindă mai exact relaţiile dintre diferitele tipuri de evenimente trăite de individ de-a lungul vieţii sale. E.I. Golovahna şi A.A. Kronik (1984) propun o metodică interesantă în acest sens. Subiecţii, după un scurt interviu de tip non-directiv, sunt rugaţi ca, în calitate de „experţi" în demersul de reflecţie asupra propriei vieţi, să participe la alcătuirea unui inventar de 15 evenimente care redau aspecte, întâmplări, transformări semnificative din viaţa lor. Evenimentele sunt analizate prin relaţionarea lor pe perechi: cauză - efect (analiză de cauzalitate); scop - mijloc (analiză finalistă). Interpretarea cantitativă se face prin intermediul a două modalităţi: tabelarea relaţiilor dintre evenimente (alcătuirea cauzomatricei); prezentarea lor grafică (alcătuirea cauzogramei). Modele ilustrative ale unor astfel de interpretări pot fi găsite într-un studiu publicat de Elena Mare (1987). Pentru a pătrunde în esenţa vieţii unui individ şi a o explica, metodica de cercetare ar trebui să urmeze traseul adâncirii treptate a investigaţiei, trecând de la momentele şi evenimentele externe, formale, superficiale la cele interne, psihologice, de conţinut. N.A. Loghinova (1986) dezvoltă metoda biografică, propunând chiar şi o nouă variantă a ei, pornind de la ideile lui B.G. Ananiev asupra personalităţii umane. Ea propune reprezentarea întregului drum de viaţă parcurs de un individ şi apoi marcarea pe el a momentelor semnificative, care vor căpăta sens în raport cu întregul. Sunt imaginate şi o serie de metodici particulare, cum ar fi: metodica „evenimente" (enumerarea şi caracterizarea de către subiect a acelor fapte pe care el însuşi le consideră a reprezenta într-adevăr „evenimente" în cursul biografiei sale); metodica „impresii" (reamintirea, descrierea şi datarea de către subiect a acelor episoade din viaţa sa care i-au provocat trăiri emoţionale puternice, chiar dacă n-au devenit evenimente); metodica „depoziţiilor martorilor" (care constă în consultarea altor persoane aflate în preajma celui cercetat, a produselor activităţii persoanei în cauză). Analizele cantitative şi calitative, reprezentările grafice permit determinarea saturaţiei în evenimente a unei perioade din viaţa individului, stabilirea preocupărilor, a relaţiilor persoanei respective. în afara acestor procedee, care accentuează caracterul metric şi operaţional al metodei biografice, există şi altele, centrate pe surprinderea integralităţii vieţii unui individ, a „intimităţii" ei. Scriitorii oferă cele mai concludente exemple de analize biografice monografice. Pentru ei, sondarea biografică a vieţii unui personaj devine instrumentul predilect, reconstituirea trecutului fiind semnificativă pentru explicarea unor comportamente şi atitudini din prezent. Analiza biografiilor redactate de unii scriitori ar putea fi, de aceea, sugestivă pentru un psiholog cercetător.

Marile avantaje ale metodei biografice sunt reprezentate de naturalitatea şi autenticitatea datelor furnizate. în acelaşi timp, dat fiind faptul că ea nu este o metodă de reproducere în laborator a vieţii unui individ, ci doar de reconstituire a acesteia pornind

de la diverse surse (relatările verbale ale subiectului, documentele personale etc), nu este exclus ca această reconstituire să fie uneori incompletă sau chiar voit deformată. Clinica psihiatrică oferă suficiente exemple de biografii „inventate" de pacienți. Este necesar, de aceea, ca psihologul să manifeste multă prudență şi chiar suspiciune în legătură cu unele date furnizate de persoana studiată, verificarea acestor informații prin alte metode fiind obligatorie.

2.6. Metoda povestirilor de viață

Este o metodă complexă, la prima vedere compozită, în esență individualizându-se în raport cu celelalte. Făcând parte din marea categorie a aşa-numitelor metode de „întreținere" (convorbirea, interviul etc), metoda povestirilor de viață prezintă un specific aparte. „Povestirile de viață" sunt relatări ale unui subiect, incitat de un cercetător, referitoare la o parte sau la întreaga sa experiență trăită. Este vorba despre descrierea istoriei (obiective şi subiective) realmente trăite de subiect. Daniel Bertaux, care s-a ocupat de această metodă începând din 1976, aducându-i o serie de perfecționări, face următoarele precizări, menite a configura specificul ei: avem de-a face cu o povestire de viață atunci când un subiect povesteşte unei alte persoane, cercetător sau altcineva, un episod oarecare din experiența sa trăită (de unde rezultă că povestirea de viață este o formă narativă, fără a exclude alte forme de discurs în cadrul ei); trebuie făcută o distincție netă între istoria reală a unei vieți şi povestirea ei în circumstanțe date (ceea ce înseamnă că istoria unei persoane posedă o realitate prealabilă manierei în care ea este povestită şi independentă de aceasta; punând în relație mai multe mărturisiri asupra experiențelor trăite ale unei situații sociale, putem depăşi singularitatea lor, ajungând, prin construcție progresivă, la o reprezentare sociologică a componentelor sociale ale situației); deoarece povestirea de viață este structurată în jurul unei succesiuni temporale de evenimente şi situații, rezultă că suita evenimentelor şi situațiilor constituie coloana vertebrală sau linia unei vieți (care nu este neapărat armonioasă, ci balansată de forțe colective care îi reorientează parcursul într-o manieră imprevizibilă şi în general incontrolabilă); dat fiind faptul că între experiența trăită de un subiect şi povestirea ei survin o serie de mediatori (percepția, memoria, reflexivitatea subiectului, capacitățile sale narative, parametrii situației de întreținere), s-ar putea crede că povestirea de viață nu este decât o reconstrucție subiectivă lipsită de legătură cu istoria reală trăită (numai că tocmai asemenea „infiltrări" ale acestor mediatori sunt proprii parcursului pe care subiectul se străduieşte să-1 povestească; pe de altă parte, „mediatorii" nu schimbă structura diacronică a situațiilor şi evenimentelor care jalonează parcursul vieții; studiind mai multe povestiri de viață se poate degaja *nodul* lor central, care corespunde dimensiunii sociale) (vezi Bertaux, 1997, pp. 32-37). Acelaşi autor arată că „povestirile de viață" îndeplinesc o triplă funcție : *funcția exploratorie* (contribuie la descoperirea unui întreg univers de viață); *funcția analitică sau explicativă* (reprezintă o tehnică importantă de cercetare care permite analiza materialului recoltat, compararea lui cu alte informații, obținute prin alte metode); *funcția expresivă* (dobândită atunci când „povestirile de viață" sunt publicate). înțeleasă în acest mod, metoda „povestirilor de viață", deşi pare a fi identică cu metoda autobiografică, se diferențiază de ea. Autobiografia este o formă scrisă şi autoreflexivă; în cadrul ei subiectul, în singurătate, proiectează o privire retrospectivă asupra vieții sale trecute, considerată *în totalitate* şi *ca* o totalitate.

Povestirile de viață sunt forme orale şi foarte spontane, dialogate. Subiectul este invitat de către cercetător să considere experiențele sale trecute, filtrate şi orientate de întrebările cercetătorului. Deşi se încadrează în rândul metodelor de întreținere, „povestirile de viață" reprezintă, prin caracteristicile lor, o formă particulară a acestui tip de metode. Metoda povestirilor de viață are o mare aplicabilitate în etnosociologie (un tip de cercetare empirică fondată pe ancheta de teren, care îşi inspiră tehnicile de observație din tradiția etnografică, dar care îşi construieşte obiectele prin referință Ia problematica sociologică).

2.7. Metoda analizei produselor activității

Potentele, forțele psihice ale omului, însuşirile şi capacitățile lui se exteriorizează nu doar în conduite motorii, verbale sau expresiv-emoționale, ci şi în produsele activității sale. în desenele, în creațiile literare realizate de un individ, în modul de formulare şi de rezolvare a unor probleme, în construcțiile tehnice, în produsele activității ştiințifice sau ale oricărui tip de activitate, se obiectivează, se „materializează" diversele sale disponibilități psihice. Analiza psihologică a acestor produse ale activității furnizează nenumărate informații despre dinamica şi nivelul de dezvoltare a capacităților psihice ale indivizilor. De exemplu, analizând desenele unui copil preşcolar putem deduce dacă acesta are sau nu spirit de observație, dacă şi-a format sau nu percepția formei, a culorilor, a proporțiilor obiectelor, dacă dispune de înclinații artistice, deprinderi de lucru, sensibilitate etc. în psihologia românească un studiu asupra desenelor copiilor a fost realizat de Ursula Şchiopu şi Măria Gârboveanu (1962). Redăm, cu titlu de exemplu, două dintre desenele unor copii preşcolari, cu tema „Primăvara", respectiv „Toamna" (vezi fig. 3.7 şi 3.8).

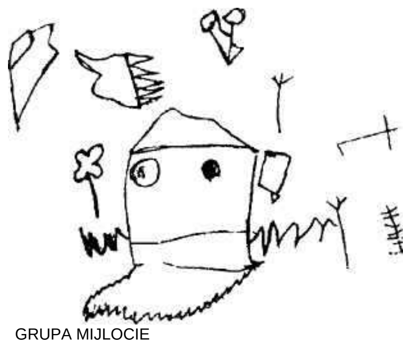


Fig. 3.7. *Desen cu tema „Primăvara"*



Fig .3.8. *Desen cu tema „ Toamna "*

Aşadar, produsul activității, „desprins" de individ, devine oglinda creatorului său, iar prin analiza lui psihologică vom reuşi să aflăm multe lucruri despre însuşi creatorul său. Pe lângă depistarea caracteristicilor psihice ale unor persoane în viață, metoda analizei produselor activității oferă şi posibilitatea caracterizării şi cunoaşterii unor persoane dispărute.

2.8. Metodele psihometrice

Termenul de psihometrie a fost utilizat pentru prima dată de Christian Wolf în 1732 *(Psihologia empirica).* Psihometria este ansamblul metodelor cantitative folosite în psihologie pentru a pune în corespondenţă anumite proprietăţi ale numerelor cu anumite proprietăţi ale faptelor psihice. Mai exact, după cum o arată şi numele lor, metodele psihometrice vizează măsurarea capacităţilor psihice ale individului, în vederea stabilirii prezenţei sau absenţei lor şi mai ales a nivelului (gradului) lor de dezvoltare. Cea mai răspândită şi mai cunoscută este *metoda testelor* psihologice. Termenul de test a fost introdus în psihologie în 1890 de către J. McKeen Cattell (1860-1944). Testele au fost utilizate mai întâi de către Binet (1857-1911) în determinarea dezvoltării intelectuale a copiilor, extinse apoi de H. Miinsterberg (1863-1916) la determinarea aptitudinilor în vederea selecţiei profesionale, pentru ca în momentul de faţă să fie folosite în legătură cu orice funcţie psihică şi în orice domeniu de activitate.

Testul psihologic este o probă relativ scurtă, care permite cercetătorului strângerea unor informaţii obiective despre subiect, pe baza cărora să se poată diagnostica nivelul dezvoltării capacităţilor măsurate şi să se poată formula un prognostic asupra evoluţiei lui ulterioare. Pentru a satisface aceste deziderate, testul trebuie să îndeplinească anumite condiţii: *validitatea* (să măsoare exact ceea ce îşi propune); *fidelitatea* (să permită obţinerea unor performanţe relativ asemănătoare la o nouă aplicare); *standardizarea* (să creeze aceleaşi condiţii pentru toţi subiecţii supuşi testării, fără a-i favoriza pe unii şi defavoriza pe alţii; de regulă, se standardizează: conţinutul probei - acelaşi test, cu acelaşi conţinut, distribuit tuturor subiecţilor; conduita cercetătorului faţă de subiecţi - se recomandă utilizarea aceluiaşi instructaj verbal, a aceleiaşi conduite faţă de toţi subiecţii, pentru că dacă un subiect este primit într-o manieră atentă, afectuoasă, binevoitoare, iar altul într-una repezită, brutală, vor fi induse stări afective diferite ce-şi vor pune amprenta asupra performanţelor la test; timpul de aplicare a probei - care trebuie să fie egal pentru absolut toţi subiecţii, aceasta, evident, în cazul testelor cu durată determinată); *etalonarea* (adică stabilirea unui etalon, a unei unităţi de măsură a rezultatelor obţinute, pentru a se cunoaşte valoarea lor).

Testele psihologice se clasifică după mai multe criterii: după modul de aplicare *(individuale*; *colective)*; după materialul folosit *(verbale*; *nonverbale)*; după durata lor (cu *durată strict determinată*; cu *durată la alegerea subiectului)*; după conţinutul măsurat, după scopul urmărit prin aplicarea lor *(teste de performanţă* ; *teste de personalitate* ; *teste de comportament* - primele cuprinzând următoarele subdiviziuni: *teste de cunoştinţe; teste de nivel intelectual; teste de aptitudini; teste de inteligenţă).* în figura 3.9 prezentăm câteva exemple de itemi din testele de performanţă.

Alegeți dintre cele cinci figuri notate cu litere pe aceea care se potriveşte logic în problema propusă:

/\ este pentru ___ ceea ce i ' este pentru ?
*. _ x | ___j ⌞__ '

( ) (B)A <C>A (D)

Radu are 12 ani, de trei ori mai mult decât fratele său. Câți ani va avea Radu când va fi numai de două ori mai în vârstă decît fratele său ?

15D ien -ian 2on 21 n

Alegeți cuvântul potrivit pentru rezolvarea raționamentului:
FRATELE ESTE PENTRU SORĂ CA ŞI NEPOTUL PENTRU...

mamă Q tată [J mătuşă P] unchi Q nepoată ["]

Care dintre cele cinci figuri se aseamănă cel mai puțin cu celelalte 4?

A Z V N E

Fig. 3.9. *Exemple de itemi din testele de performanță*

Cele mai complexe sunt testele de personalitate, care îşi propun să investigheze resorturile profunde ale individului, trăsăturile lui invizibile, deseori mascate, necunoscute sau neacceptate de subiect (vezi M. Roşea, 1972). Aplicarea lor necesită luarea unor măsuri speciale (cerința adresată subiectului de a cumpăni bine pentru a se referi la însuşirile dominante din conduita lui; cerința de a fi sincer în răspunsurile formulate ; asigurarea caracterului confidențial al răspunsului etc). Cât priveşte interpretarea lor, uneori aceasta este atât de dificilă, încât trebuie să se apeleze la ajutorul computerului. Oricât de abilitat ar fi cercetătorul prin cunoştințele sale psihologice şi oricât de înzestrat ar fi el cu diverse grile de prelucrare, în interpretarea rezultatelor îşi spune cuvântul propria sa subiectivitate (cel puțin în unele tipuri de teste). Dintre testele de personalitate, răspândite şi uşor de aplicat sunt *chestionarele* sau *inventarele de personalitate.* Acestea conțin un şir de întrebări la care trebuie să se răspundă prin *DA* sau *NU* (de exemplu: Ai deseori dorința de a simți emoții puternice ? ; De obicei eşti nepăsător ? ; Te temi de întuneric? etc.) sau întrebări ce cuprind mai multe răspunsuri, subiectul optând doar pentru unul dintre ele (de pildă: îmi place să asist la meciuri: a. da; b. câteodată; c. nu ; Prefer oamenii: a. rezervați; b. între rezervați şi sociabili; c. sociabili şi uşor adaptabili; Dacă aş vedea doi copii ai vecinilor gata să se bată: a. îi las să se descurce între ei; b. nu ştiu ce aş face ; c. i-aş potoli). Chestionarele de personalitate pot fi bifactoriale sau multifac tonale. J.H. Eysenck, aplicând un chestionar ce conținea 57 de întrebări, a ajuns la stabilirea tipurilor de personalitate extravertite şi introvertite. Woodworth şi Metheus, pe baza unui chestionar cu 76 de întrebări, au determinat 8 tendințe psihonevrotice ale personalității (hiperemotivitate, impulsivitate, instabilitate etc). R.B. Cattell, cu un chestionar de 187 întrebări, a stabilit 16 factori de personalitate, de

unde şi numele chestionarului său: PF 16 (pentru informații suplimentare despre chestionarele şi inventarele de personalitate, vezi Minulescu, 1996).

O altă categorie de teste de personalitate o reprezintă cele de *completare* sau *de descripție.* Ele presupun formularea unor începuturi de fraze ce vizează interesele, aspirațiile, convingerile, concepțiile subiectului, care sunt mai apoi terminate de subiect. De exemplu: Cel mai mult îmi doresc să ... ; Cele mai mari bucurii le am atunci când ...; Calitățile pe care le apreciez cel mai mult la alții sunt... . O formă interesantă este „Testul celor 20 de propoziții" propus de M.H. Kuhn şi T.S. McPartland (1954). Testul constă în completarea a 20 de propoziții care încep cu formularea „Eu sunt ...". Louis Zurcher (1972), aplicând acest test, a obținut patru tipuri de propoziții: propoziții de tip A (conțin caracterizări generale şi particulare de ordin fizic); propoziții de tip B (se referă la caracteristicile statutului social al subiectului); propoziții de tip C (cuprind particularitățile de ordin psihic ale subiectului); propoziții de tip D (includ identificări complexe de tip filosofic). Dominația unora dintre aceste propoziții în totalul celorlalte arată prezența unor tendințe psihocomportamentale ale subiectului. O probă oarecum asemănătoare am propus şi noi, proba CSE - Cine sunt Eu? (vezi Zlate, 1989).

în sfârşit, o ultimă categorie de teste de personalitate o reprezintă *testele proiective,* care surprind dinamica psihică a unei persoane, cu elementele ei constitutive şi cu relațiile dintre ele. în testele proiective nu există răspunsuri prestabilite (bune sau mai puțin bune), valoarea lor fiind dată de capacitatea de proiecție a subiectului şi de cea de analiză, decodificare şi interpretare a psihologului. Didier Anzieu, care s-a ocupat cu testele proiective şi a scris mult despre ele, considera că acestea au o mai redusă rigoare psihometrică în standardizare, etalonare, ca şi în estimarea sensibilității, fidelității şi validității. De aceea, unii autori evită deseori termenul de *teste proiective,* înlocuindu-1 cu cel de *metode* sau *tehnici proiective* (vezi Anzieu, 1997). Cele mai cunoscute sunt *Testul Rorschach* sau *testul petelor de cerneală* (propus de psihiatrul elvețian H. Rorschach în 1921), *TAT-u* sau *Testul Aperceptiv Tematic,* propus de H.A. Murray în 1938, *Testul de frust rație Rosenzweig* (1948). Primul cere subiectului ca pornind de la stimuli vagi, nestructurați (vezi fig. 3.10), să spună ce crede că reprezintă planşa respectivă.



Fig. 3.10. *Exemplu de planşă din testul Rorschach*

Cel de-al doilea, pornind de la o imagine (vezi fig. 3.11), cere subiectului să construiască o povestire de aproximativ 300 de cuvinte în care să precizeze : ce s-a întâmplat în imaginea respectivă; care sunt gândurile, sentimentele personajelor? ; ce anume a determinat situația respectivă ? ; care va fi deznodământul ei ?



Fig. 3.11. *Exemple de planşe din testul TAT*

Mai recent, Eric Loonis a propus o nouă variantă, nedefinitivată, numită TAST (test aperceptiv sistemic tematic), pentru abordarea relațiilor interpersonale, care valorifică lucrările unor autori ca D. Anzieu, R. Caes, A. Rufiot, fiind bazată pe un model psiho-sistemic familial rezultat din transpoziția conceptelor psihologiei proiective individuale în psihologia grupurilor sau familială (veziLe *Journal des psychologues*, nr. 101, 1992). Cel de-al treilea test modelează diferite situații în care oamenii sunt frustrați (vezi fig. 3.12).

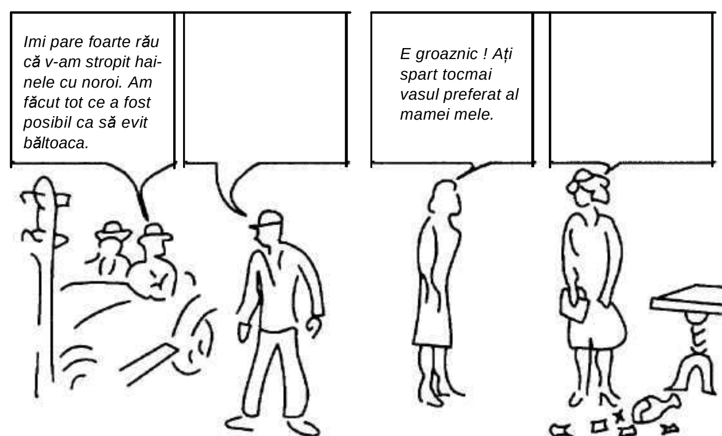


Fig. 3.12. *Exemple de planşe din testul de frustrați e Rosenzweig*

Aceste teste se numesc *proiective* deoarece subiectul, în încercarea sa de a structura imaginea, de a-i da un sens, de a elabora o povestire, îşi proiectează, îşi exteriorizează propriile trăsături de personalitate, modul său de a fi şi de a gândi, dorinţele cele mai ascunse. Deşi testele proiective sunt cele mai dificile, mai ales în partea lor de interpretare, ele rămân cele mai semnificative şi mai eficiente instrumente de sondare a personalităţii, chiar dacă, aşa cum constată un autor, adeseori s-a făcut abuz de ele, mai ales în psihopatologie (vezi Anzieu, 1997).

Testele, în general, au o mare utilitate în psihologie. Ele sunt folosite ca instrumente de cercetare în vederea psihodiagnozei. De exemplu, Nicolae Mitrofan (1997) le găseşte aplicabilitatea în testarea psihologică a copilului mic. Pavel Mureşan (1987) le integra în universul cromatic al omului, preferinţa pentru culoare fiind „oglinda universului nostru interior". Testele pot servi însă şi ca mijloc de autocunoaştere şi autoevaluare. în ultimul timp au apărut o multitudine de lucrări dedicate prezentării diferitelor teste menite a-i ajuta pe oameni să se cunoască mai bine (vezi Neculau, 1997, 1998; Arădăvoaicei şi Popescu, 1998, 1999; etc).

Testul este considerat uneori o metodă experimentală sau o varietate de experiment, în realitate, testul şi experimentul se diferenţiază atât prin scopul pe care îl au, cât şi prin tehnicile utilizate.

Dacă pornim chiar de la definiţia lor, vom constata că experimentul tinde spre stabilizarea unor relaţii de tip cauzal, pentru a ajunge la formularea unor legităţi psihologice, în timp ce testul presupune măsurarea obiectivă şi standardizată a unui eşantion de comportament. Alexandru Roşea adaugă la această diferenţiere şi o alta, arătând că testul nu implică manipularea activă a unei variabile independente. Chiar dacă în cazul lui se vorbeşte de existenţa unei variabile independente, aceasta este nonexperimentală, neputând fi variată de cercetător. Aplicând un test de memorie, vom afla câte cuvinte reţine un copil de 6 ani şi câte reţine unul de 7 ani. Vârsta, ca variabilă independentă, este dată şi nicidecum variată de cercetător. în test, variabila independentă nu constituie altceva decât criteriul de selecţie a subiecţilor. Deşi între test şi experiment există diferenţe semnificative, ele pot trece unul în altul. De exemplu, unele teste de memorie sunt folosite ca situaţii sau stimuli în cercetarea experimentală, pentru a se studia modul de memorare a cuvintelor izolate, a frazelor, a versurilor etc. La rândul ei, o situaţie experimentală, dacă este standardizată, se transformă în test. Timpul de reacţie studiat în laborator în funcţie de o serie de particularităţi ale stimulilor (intensitate, similaritate etc.) poate fi aplicat şi ca probă de selecţie a şoferilor sau aviatorilor (vezi Roşea, 1978, pp. 32-33).

Deşi oferă mari posibilităţi în diagnoza nivelului de dezvoltare a însuşirilor psihice, testele au şi suficiente limite, datorate mai ales modului lor de concepere, de aplicare şi de valorificare a rezultatelor. Alexandru Roşea (1963) arată că testele iau în considerare rezultatul, dar nu şi felul în care se ajunge la obţinerea lui. Anne Anastasi (1969), făcând o analiză mai subtilă a cauzelor care au condus chiar la o revoltă „antitest", considera că acestea sunt: confuziile şi ambiguităţile conţinute de test; ignorarea de către autorul testului a deosebirilor de nivel cultural al subiecţilor; rigiditatea clasificărilor ; imposibilitatea psihologului de a formula un prognostic pornind numai de la rezultatele testului. Un exemplu tipic care atestă importanţa determinării socio-culturale a testului a fost dat de S.L. Pressey (1933). El relatează cazul unui psiholog care aplica scara metrică Binet - Simon, adaptată realităţilor americane, pe un copil de 12 ani dintr-o regiune

muntoasă din Kentucky, unde şcolile erau extrem de rare. Psihologul adresează următoarea întrebare: „Presupunând că ai zece cenţi şi îţi cumperi bomboane de şase, câţi bani îţi mai rămân? ", la care copilul răspunde : „N-am avut niciodată zece cenţi şi chiar dacă i-aş avea nu i-aş cheltui pe bomboane. Mama ştie să le prepare singură". Atunci psihologul schimbă enunţul problemei: „Dacă duci cele zece vaci ale tatălui tău la păscut şi şase se rătăcesc, cu câte vaci te întorci acasă?". Răspunsul prompt al copilului a fost: „Noi n-avem nici o vacă, dar dacă am avea şi aş pierde şase, n-aş mai îndrăzni să mă întorc acasă". Nepierzându-şi curajul, psihologul reformulează întrebarea : „Dacă într-o şcoală sunt zece elevi şi şase lipsesc pentru că s-au îmbolnăvit de pojar, câţi şcolari mai rămân în clasă? ". Şi iată răspunsul primit: „Nici unul, pentru că ceilalţi s-ar teme să nu ia şi ei pojar".

Pentru a spori utilitatea şi eficienţa testelor în general este necesară respectarea următoarelor recomandări: crearea unor teste în concordanţă cu specificul socio-cultural al populaţiei pe care acestea urmează a fi aplicate; adaptarea celor deja elaborate la specificul culturilor pe care se vor aplica; utilizarea nu doar a unui singur test, ci a unor baterii de teste; corelarea rezultatelor obţinute prin aplicarea testelor cu rezultatele obţinute prin aplicarea altor metode de cercetare ; coroborarea rezultatelor de la teste cu rezultatele obţinute în activitatea practică.

Pornind de la considerentul că multă vreme psihometria a fost ataşată domeniului particular al psihofizicii şi mai ales al testelor, mai recent se militează pentru lărgirea sferei acestei noţiuni (vezi Dickes *et al.,* 1994). Se propune o viziune de ansamblu a problemelor de măsurare întâlnite în psihologia ştiinţifică, începând cu definirea conceptelor, continuând cu elaborarea observaţiilor, construcţia testelor, redactarea chestionarului şi terminând cu analiza datelor. O asemenea extensie este absolut necesară, deoarece multă vreme cei care au măsurat personalitatea, inteligenţa sau atitudinile au procedat, spun autorii cu ironie, dar şi exagerând, ca Dl Jourdain, celebrul personaj al lui Moliere, „făcând proză fără să ştie", adică fără să se întrebe asupra a ceea ce fac.

2.9. Metoda modelării şi simulării

Este relativ nouă şi a apărut ca urmare a dezvoltării ciberneticii şi a inteligenţei artificiale, în psihologie, modelarea se realizează în două planuri: în plan *operaţional-paradigmatic* şi în plan *obiectual*. în primul caz se face apel la diverse principii, reguli, criterii de ordin logic şi statistico-matematic, în vederea structurării demersurilor cognitive sau a modalităţilor experimentale de abordare pe viu a unor funcţii psihice. Când am analizat metoda experimentului am prezentat câteva asemenea modele: modelul experimental simplu, bazat pe o singură variabilă independentă; modelul experimental-complex--dinamic, caracterizat prin mai multe variabile independente etc. Aceste modele paradigmatice impun cercetării empirice anumite restricţii sau exigenţe, care, dacă nu sunt respectate, vor conduce la vicierea rezultatului obţinut. în cel de-al doilea caz - planul obiectual -, sunt create şi cercetate modele de tip homomorfic (analogic) ale diferitelor componente aparţinând sistemului psihic. Se folosesc, astfel, *modele machetă* (substituţi concreţi sau transpuneri miniaturizate ale unei realităţi existente; se confundă practic cu dispozitivul manipulat în vederea degajării legitimităţilor); *modele analogice* (comparaţii între diferitele instalaţii tehnice sau tehnologice şi sistemele vii; conduitele instinctive au fost explicate de Lorenz prin analogie cu un model hidraulic); *modele tip „scheme*

de funcţionare" sau *„scheme bloc[1]"* (care redau sub forma unor figuri sau reprezentări diferite secvenţe sau înlănţuiri de operaţii presupuse de procesarea informaţiilor (pentru informaţii suplimentare, vezi Parot şi Richelle, 1995, pp. 197-206). De asemenea, se face apel la structurile logico-simbolice, programele simulative. în această categorie intră, de exemplu, modelele matematice ale procesului învăţării, propuse de Bush şi Mosteller (1951 ; 1955); Estes (1962); Coombs (1964) etc.

Simularea pe computer a diferitelor funcţii psihice reprezintă „forma cea mai înaltă de aplicare a metodei modelării în cercetarea psihologică" (M. Golu, 1980, p. 146). Modelele simulative sunt, în esenţă, programe pentru ordinatoare, validarea lor făcându-se prin derularea lor pe computer şi compararea traiectoriei generale a transformărilor cu traiectoria procesului viu, aproximată pe baza cercetărilor empirice *(ibidem).* Când valorile curente ale realităţii simulate coincid cu cele testate pe computer, credibilitatea modelului creşte. Faptul că un model funcţionează pe calculator nu înseamnă însă că el va funcţiona şi în realitate. Cu toate acestea, nu poate fi negată sau subestimată valoarea euristică a modelului. Modelarea simulativă a obţinut progrese însemnate în sfera proceselor perceptuale, a celor de rezolvare a problemelor, mai recent trecându-se şi la simularea proceselor afectiv-motivaţionale şi chiar a dinamicii generale a personalităţii.

3. Comentarii generale cu privire la metodele psihologiei

Caracterizarea sumară a metodelor psihologiei a evidenţiat o serie de particularităţi specifice fiecăreia dintre ele. în afara acestora, o mare importanţă o prezintă şi elementele comune, punctele de intersecţie. Prin urmare, câteva comentarii generale cu privire la metodele psihologiei sunt absolut necesare.

3.1. Specificul metodelor psihologiei

Un prim comentariu general asupra metodelor psihologiei s-ar putea referi la *specificul* lor. Pe bună dreptate ne putem întreba dacă metodele psihologiei prezintă vreo particularitate care să le distingă de metodele celorlalte ştiinţe. în mare parte, răspunsul la această întrebare s-a conturat deja. Totuşi, câteva explicaţii suplimentare sunt bine venite.

Mai întâi, precizăm că un asemenea specific al metodelor psihologiei provine din faptul că în psihologie raportul dintre metode şi obiectul asupra cărora ele sunt aplicate este extrem de complicat. Nu este deloc greu să constatăm că uneori metoda se suprapune peste un întreg domeniu al psihologiei. De exemplu, există metoda experimentului, dar şi psihologia numită experimentală, metoda clinică, dar şi psihologia clinică, metoda patologică, dar şi psihologia patologică. Paul Fraisse considera chiar că dacă psihologia este numită experimentală, aceasta este din cauza metodei ei (vezi Fraisse, 1970, p. 13). La fel, Jean Piaget şi colaboratorii lui au arătat ca dezvoltarea copilului poate constitui un obiect de studiu numit psihologia copilului, dar şi o metodă de cercetare numită metoda genetică. Aşadar, ceea ce o dată este numit *metodă* altă dată este numit *obiect de cercetare.* Cum am putea depăşi această ambiguitate terminologică? Maurice Reuchlin, citându-1 pe Lagache, credea că această depăşire se poate realiza prin apelul la o

„epistemologie operaționalistă", bazată pe definirea conținutului unui domeniu printr-un ansamblu de operații ordonate. Numai că, arăta el în continuare, nu este greu să sesizăm că operații diferite vizează acelaşi conținut sau că metode diferite pot fi aplicate la acelaşi domeniu. Or, credea Reuchlin, dacă admitem că există un oarecare grad de independență între metodă şi domeniul ei de cercetare, problema care se ridică este de a şti cum poate fi organizat un demers metodologic. în aceste condiții, putem recurge la inventarierea a cât mai multe moduri de utilizare a metodelor în domenii variate. Şi atunci vom constata că ceea ce caracterizează o metodă este faptul că ea apare „ca un operator, ca un mijloc de a face cunoştințele să treacă dintr-o stare în alta, transformarea obținută prin utilizarea aceluiaşi operator metodologic privind, într-o oarecare măsură şi până la un punct, aceeaşi structură logică, oricare ar fi conținutul corect de cunoştințe la care se aplică" (Reuchlin, 1989, p. 8). Problema care rămâne deschisă este aceea de a diferenția metodele între ele. De exemplu, metoda genetică, cea patologică nu se inserează în metoda experimentală în întregime, ci într-un moment precis : cel în care cercetătorul doreşte să varieze unele condiții ale fenomenului studiat. La fel, psihologia clinică reprezintă mai puțin o metodă, cât o *atitudine metodologică.*

în al doilea rând, complexitatea obiectului de cercetare al psihologiei, natura ideală, subiectivă a psihicului nu puteau să nu se repercuteze şi asupra metodelor utilizate în cercetarea psihologică. Spre deosebire de alte ştiințe, îndeosebi de cele numite exacte sau ale naturii, unde obiectul este investigat şi cunoscut *direct,* în psihologie cunoaşterea se realizează *indirect,* manifestările exterioare, comportamentale fiind considerate indicatori ai stărilor şi relațiilor interne, subiective.

în sfârşit, dacă în ştiințele naturii cercetătorul se rezumă la a constata, explica şi prevedea mersul proceselor, la a re-produce cât mai exact obiectul investigat, manifestând o relativă detaşare şi indiferență față de obiectul studiat, în psihologie el se *„implică* şi chiar se *identifică* cu destinul obiectului", este interesat de „relevarea sensului valoric al prefacerilor pe care le suportă obiectul", angajându-se „pe direcția ofertei de soluții care să optimizeze fluxul schimbărilor" (P. Golu, 1989, p. 150). Aceste particularități sunt generate de specificul existențial al omului, dar şi de statutul specific al cercetătorului psiholog, care este concomitent obiect şi subiect al cercetării şi care prin conduita sa o poate influența pe cea a subiectului investigat.

3.2. Obiectivitatea metodelor psihologiei

Un alt comentariu general asupra metodelor psihologiei poate fi făcut cu privire la o trăsătură proprie acestora. Este vorba despre faptul că metodele psihologiei, deşi obiective, presupun un grad mai mare sau mai mic de subiectivitate. Nu este deloc greu să ne dăm seama că în metoda observației sau în metoda convorbirii gradul de subiectivism al cercetătorului este mai mare decât în metoda experimentală sau în metodele psihometrice. Această caracteristică ridică următoarea întrebare : cum am putea creşte gradul de obiectivitate şi de validitate a metodelor psihologiei? După părerea noastră, s-ar putea întreprinde două categorii de demersuri, una vizând o serie de măsuri generale de creştere a obiectivității metodelor psihologiei, valabile nu doar pentru una sau alta dintre ele, ci pentru toate metodele, alta vizând diminuarea subiectivității cercetătorului prin măsuri specifice fiecărei metode.

Iată câteva modalități din prima categorie :

- formularea unor probleme şi concepte clare, precise, riguroase (se ştie şi din experiența cotidiană că o problemă bine formulată este pe jumătate rezolvată);
- operaționalizarea conceptelor, adică traducerea lor în comportamente observabile, măsurabile;
- utilizarea unei varietăți de metode şi nu doar a uneia singure (ce nu se obține prin una se obține prin alta);
- coroborarea rezultatelor obținute printr-o metodă cu cele obținute prin alte metode şi a acestora cu cele existente în viață, în practică (rezultatul îl constituie nu numai validarea reciprocă a metodelor, ci şi validarea metodelor cu practica vieții cotidiene);
- cercetări de durată, desfăşurate în timp şi nu secvențial, doar într-un singur moment (psihicul este într-o continuă devenire ; de aceea, se impune reconstruirea traiectoriei vieții individului, dezvăluirea trecutului, definirea stării prezente, evaluarea prognostică a evoluției);
- îmbinarea diagnozei psihice cu prognoza psihică (demersul constatativ se va îmbina cu cel anticipator sau va servi ca bază pentru acesta);
- corelarea modalităților de cercetare cantitativă cu modalitățile de cercetare cali tativă (cuantificarea datelor calitative ; interpretarea calitativă a datelor cantitative prin studiu de caz);
- varierea condițiilor de aplicare a metodelor ;
- recurgerea la o serie de instrumente ajutătoare (grile de observație, reportofoane, camere video);
- adaptarea metodelor la specificul socio-cultural.

Cât priveşte cea de-a doua categorie de măsuri menite a creşte gradul de obiectivitate a metodelor psihologiei, aceasta porneşte mai ales de la limitele şi inconvenientele fiecărei metode în parte. Dacă subiectivitatea crescută a metodei observației se datorează faptului că observatorul nu are abilități în a observa, nu este antrenat în această direcție, atunci formarea la observator a capacității de a observa va fi prima măsură care va trebui întreprinsă. Amplasarea acestuia în cât mai multe situații de observație, compararea evaluărilor unui observator cu evaluările altui observator vor contribui, în timp, la creşterea validității metodei observației. Ceea ce numeam în altă secvență a lucrării noastre „condițiile unei bune observații" constituie tot atâtea exemple de măsuri menite a contribui la creşterea calității şi a obiectivității metodei observației. Acelaşi lucru este valabil şi pentru alte metode. De exemplu, în cazul utilizării testelor, se ştie că aplicarea unui singur test presupune un grad mai mare de subiectivitate decât în cazul aplicării mai multor teste. De aceea se şi recomandă elaborarea şi utilizarea unor baterii de teste, chiar dacă este vorba despre unul şi acelaşi domeniu investigat.

3.3. Efectele prezenței cercetătorului

Aproape toate metodele psihologiei presupun contactul direct dintre subiect şi cercetător. De aceea, un alt comentariu general s-ar putea face cu privire la efectele prezenței cercetătorului asupra subiectului. Nu cumva prezența cercetătorului este o sursă perturbatoare? Oare în cursul desfăşurării investigației comportamentele şi performanțele

subiectului suferă vreo modificare ? Şi dacă da, în ce sens ? La aceste întrebări răspunsul afirmativ este pentru noi evident. Totuşi, nu întotdeauna în ştiinţele comportamentului lucrurile au fost atât de clare. S-a trecut chiar prin câteva faze până a se ajunge la înţelegerea exactă a efectelor prezenţei cercetătorului asupra subiectului investigat. La început s-a considerat că prezenţa cercetătorului este o variabilă neformulată, neglijabilă, nepertinentă. Apoi, experimentele din psihologia socială bazate pe *co-prezenţă* (desfăşurarea unui experiment pe un grup de subiecţi în prezenţa altui grup de subiecţi) au infirmat în bună măsură o asemenea opinie. Comparându-se efectele apărute în cercetările bazate pe co-prezenţă cu cele apărute ca urmare a prezenţei cercetătorului (observator, experimentator, anchetator) asupra subiecţilor, s-a remarcat că ele sunt similare. J.P. Desportes (1975) a ajuns la următoarea concluzie : 1) prezenţa experimentatorului facilitează sau inhibă performanţele subiectului; 2) natura efectelor declanşate de prezenţa cercetătorului depinde de nivelul de anxietate a subiecţilor şi de dificultatea percepută a sarcinii; 3) efectele produse de prezenţa cercetătorului riscă să mascheze efectele variabilelor independente manipulate de cercetător, de unde concluzia că prezenţa cercetătorului este o sursă de erori în colectarea datelor (vezi Desportes, 1975, p. 98).

Suprimarea efectelor negative ale prezenţei cercetătorului se poate face prin mai multe modalităţi. Una dintre ele o reprezintă recurgerea *la înregistrarea pe bandă de magnetofon a instructajului verbal* ce urmează a fi făcut subiectului. în acest caz, subiectul nu mai ia contact cu comportamentul „viu", concret al fiecărui cercetător, ci cu comportamentul standardizat al acestuia, care nu mai variază de la un subiect la altul. Este lesne de înţeles că o asemenea procedură nu s-a dovedit a fi viabilă, mai ales pentru subiecţii dificili, puţin dotaţi, care nu înţelegeau instructajul verbal şi aveau nevoie de lămuriri suplimentare. O altă soluţie a constituit-o *izolarea totală sau parţială a subiecţilor,* cercetătorul retrăgându-se într-o altă încăpere după primul contact cu subiecţii. Absenţa fizică a cercetătorului ca soluţie radicală nu este însă în măsură să rezolve definitiv problema, deoarece subiectul ştie sau bănuieşte că cercetătorul se găseşte totuşi pe undeva pe aproape, urmărindu-1 cu ajutorul unor mijloace tehnice (televiziune cu circuit închis). Mult mai eficient se dovedeşte a fi un alt procedeu, şi anume cel al *extincţiei* şi *inhibiţiei,* bazat pe efectuarea unor experimente lungi, de durată, de probă, când se obţine obişnuirea şi familiarizarea subiecţilor cu cercetătorul.

Dacă simpla prezenţă a cercetătorului influenţează comportamentele şi performanţele subiecţilor, cu atât mai mult vor fi afectate acestea de *relaţia dintre cercetător şi subiect.* Cei care intră în interacţiune unii cu alţii dispun de o anumită complexitate/simplitate psihică, de capacităţi diferite, de aspiraţii variate etc. Dacă ne-am referi doar la unul dintre aceşti factori, şi anume la capacităţile diferite ale celor ce intră în interacţiune, să spunem la capacitatea de evaluare a cercetătorului şi la cea de autodezvăluire a subiectului, ne-am putea imagina cu uşurinţă câteva situaţii tipice interrelaţionale şi efectele produse de ele. Pornind de la premisa potrivit căreia capacitatea de evaluare a cercetătorului este mare sau mică, iar capacitatea de autodezvăluire a subiectului crescută sau scăzută, vom distinge următoarele situaţii:

- dacă se vor „întâlni" un cercetător cu o capacitate mare de evaluare cu un subiect a cărui capacitate de autodezvăluire este crescută, atunci vom avea de-a face cu o bună cunoaştere, în condiţii de transparenţă;
- dacă cercetătorul are o capacitate de evaluare mică iar subiectul o capacitate de auto dezvăluire scăzută, cunoaşterea va fi slabă, producându-se în condiţii de opacitate;

- când capacitatea mare de evaluare a cercetătorului se „întâlneşte" cu capacitatea scăzută de autodezvăluire a subiectului, vom asista la o cunoaştere bună, chiar dacă ea are loc în condiţii de deficit informaţional;
- invers, dacă se cuplează capacitatea mică de evaluare a cercetătorului cu capacitatea mare de autodezvăluire a subiectului, cunoaşterea va fi slabă, deşi are loc în condiţii de exces informaţional.

în figura 3.13 prezentăm sub o formă schematizată cele patru situaţii, în care nu este greu să recunoaştem tot atâtea exemple din viaţa cotidiană. Un soţ poate şti sau intui multe lucruri despre soţia sa, chiar dacă aceasta nu-i oferă prea mulţi „indici" comportamentali, în timp ce un altul, căruia i se oferă suficient de multe prilejuri şi informaţii cu caracter cognitiv, rămâne la o cunoaştere superficială pentru că nu este capabil să le înţeleagă, să le descifreze sensurile ascunse.etc. Aşadar, cercetătorul şi subiectul fie se ajută, fie se împiedică reciproc. Pentru cercetarea ştiinţifică ideale sunt situaţiile 1 şi 3, mult mai puţin indicate fiind situaţiile 2 şi 4. Am putea spune chiar că ultima este inadmisibilă, contraindicată deoarece „vina" îi aparţine cercetătorului. Şi în acest ultim caz există însă modalităţi ameliorative la care s-ar putea recurge. De exemplu, formarea cercetătorilor în domeniul relaţiilor interumane, antrenarea lor în observarea şi evaluarea comportamentelor subiecţilor, autoanaliza comportamentelor în situaţii provocative. Probabil că psihologia experienţială, diagnosticul şi terapia experienţială ar fi de un mare folos în asemenea cazuri (vezi Mitrofan şi Nuţă, 1999).

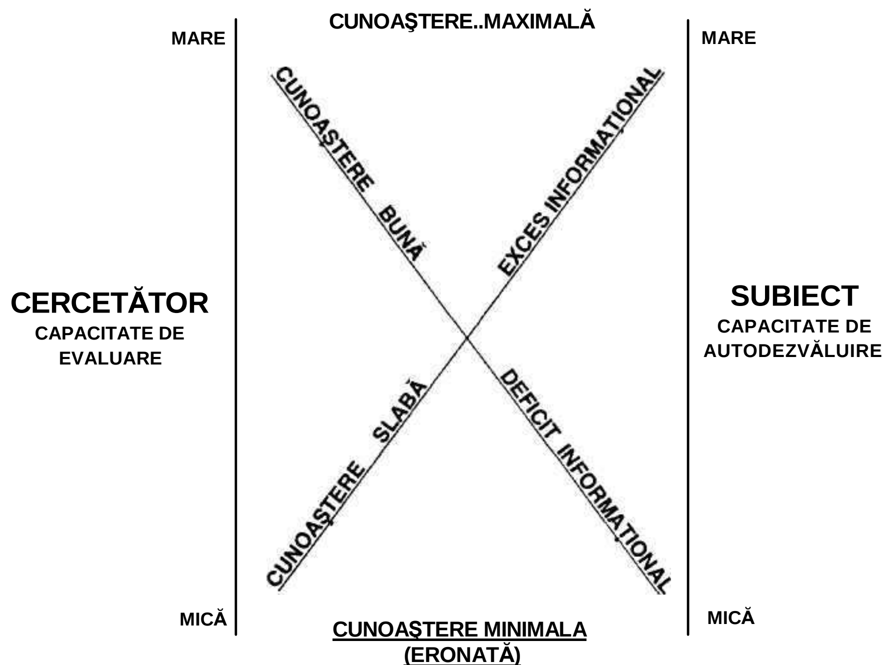


Fig. 3.13. *Relaţii între cercetător şi subiectul investigat*

4. Metodologia psihologică

Metodele psihologiei, oricât de multe şi de perfecţionate ar fi, oricât de variate valenţe ar avea, în sine, nesusţinute şi neintegrate într-o concepţie sau teorie globală, n-ar dispune aproape de nici o utilitate. „Metoda, prin ea însăşi, nu generează nimic, iar a acorda metodei prea multă putere - aşa cum fac unii filosofi - este o eroare" (Bernard, 1938, p. 92). Am putea însă continua, afirmând că metoda capătă o putere nebănuită de îndată de este încorporată în concepţia şi teoria psihologică, în metodologie. Dar ce este metodologia ? Ce tipuri de metodologie sunt practicate în psihologie ? Ce relaţii există între metodă şi metodologie ? Acestea sunt câteva dintre întrebările la care ne propunem să răspundem în cele ce urmează.

4.1. Conceptul de „metodologie"

Cel mai frecvent, metodologia este redusă la „ansamblul", la „totalitatea" metodelor. Or, un asemenea reducţionism este nepermis, el fiind nu doar neadevărat, dar şi extrem de simplist şi neproductiv pentru cercetarea psihologică. Cei care comit o asemenea eroare grosolană intră în conflict chiar cu etimologia termenului de metodologie, aceasta putându-se traduce prin ştiinţa metodei. Aşadar, nu o simplă aglomerare de metode, ci ştiinţa lor, adică organizarea, legitatea şi finalitatea metodelor. Metodologia este teoria ştiinţifică a metodelor de cercetare şi interpretare, cuprinzând concepţia şi principiile călăuzitoare ale unei discipline. Mai demult, Parsons considera că metodologia se referă la fundamentele generale ale validităţii procedurilor ştiinţifice §i a sistemelor lor. Dicţionarele de psihologie explicitează mai ales accepţia etimologică a termenului de metodologie. Reber, de exemplu, defineşte metodologia ca fiind „formularea sistematică şi logic coerentă a metodelor în vederea cunoaşterii" (Reber, 1995, p. 457). Putem conchide că metodologia unei ştiinţe, deci şi cea a psihologiei, este ansamblul concepţiilor şi principiilor teoretice care ghidează selecţia şi aplicarea metodelor şi mai ales interpretarea rezultatelor cercetării ştiinţifice.

4.2. Componentele şi domeniile metodologiei psihologice

Sfera noţiunii de metodologie este foarte extinsă, cuprinzând nenumărate componente şi relaţiile dintre ele. Lazăr Vlăsceanu stabilea în 1982 principalele componente ale metodologiei sociologice. întrucât, în expresia lor generală, acestea sunt valabile şi pentru metodologia psihologică, le prezentăm în continuare:

- *ansamblul principiilor teoretice referenţiale,* reprezentând în esenţă concepţia teoretică despre obiectul investigat. Capitolul referitor la obiectul psihologiei ilustrează suficient de bine acest element component al metodologiei. Ne reamintim că introspecţionismul şi psihanaliza îşi construiau edificiul pornind de la

considerarea vieţii psihice interioare (conştiente sau inconştiente), behaviorismul de la celebra relaţie S - R etc. Practic, nici o orientare psihologică nu există în afara unor paradigme şi principii teoretico-metodologice ;

- *ansamblul metodelor, tehnicilor şi procedeelor de colectare a datelor empirice,* operaţiile sau programele operaţionale prin care sunt recoltate datele, faptele din realitatea investigată; prima parte a capitolului de faţă se referă în mod expres la acest element al metodologiei psihologice ;
- *ansamblul tehnicilor şi procedeelor de prelucrare a datelor şi informaţiilor recoltate în urma cercetării,* de clasificare, sistematizare şi corelare a lor în scopul confirmării sau infirmării postulatelor teoretice, mai ales a ipotezelor formulate ; cu unele dintre acestea vom face cunoştinţă într-un alt capitol;
- *ansamblul procedeelor logice de analiză, construcţie sau reconstrucţie a teoriei* pornind de la rezultatele investigaţiei empirice sau ale altor teorii elaborate în prealabil; scopul acestui demers îl constituie descrierea, explicarea, interpretarea, elaborarea unor modele teoretice, integrarea lor într-o teorie mai largă.

Pornind de la condensarea relaţiilor existente între componentele metodologiei psihologice, recurgem la ordonarea lor pe trei domenii corelate. Urmându-1 în continuare pe Lazăr Vlăsceanu, precizăm că acestea sunt:

- *domeniul referenţial* (cuprinde teoriile şi metodele psihologiei aşa cum s-au constituit ele de-a lungul timpului; regăsim în el primele două categorii de elemente componente ale metodologiei);
- *domeniul constitutiv* (caracterizat atât de dimensiunea teoretică şi logică, cât şi de dimensiunea tehnică, metodică sau normativă, însă nu luate în sine, pentru că atunci s-ar confunda cu primul domeniu, ci din perspectiva impactului pe care îl au, pe de o parte, asupra practicii de cercetare, iar pe de altă parte, asupra normativităţii tehnico-metodice);
- *domeniul relaţional* (se referă la relaţiile pe care psihologia le stabileşte cu alte ştiinţe, de pildă cu biologia, sociologia, filosofia, pedagogia etc ; există în acest sens un împrumut de concepte sau chiar de metode, poate chiar de limbaje, pe care însă psihologia le prelucrează şi le adaptează conform specificului şi necesi tăţilor ei; acest domeniu se referă totodată la influenţa pe care psihologia o are asupra altor discipline, furnizând la rândul ei sugestii, concepţii, metode) (vezi Vlăsceanu, 1982, pp. 18-21).

Figura 3.14 prezintă cele trei domenii ale metodologiei psihologice şi relaţiile dintre ele.

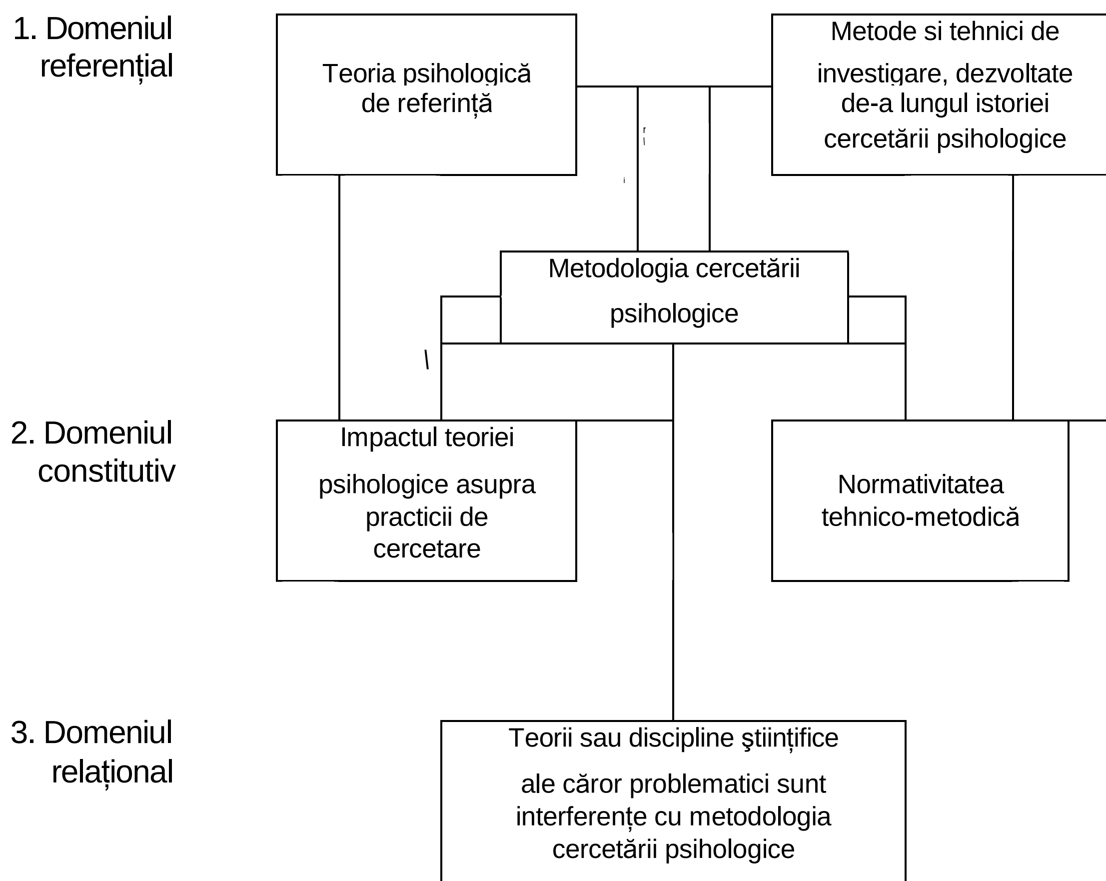


Fig. 3.14. *Domeniile şi componentele metodologiei psihologice*

5. Tipuri de metodologii psihologice

Metodologiile, ca şi practicile metodologice asociate lor, deşi extrem de variate, chiar neconcordante între ele dată fiind varietatea şi nonconcordanţa şcolilor şi orientărilor psihologice, pot fi totuşi grupate în funcţie de specificul lor. Lazăr Vlăsceanu (1982), referindu-se la orientările metodologice dominante în sociologia contemporană, consideră că acestea ar putea fi clasificate, în funcţie de principiile teoretice care au generat un anumit mod de abordare a realităţii sociale, în două mari categorii: *metodologii obiective* şi *metodologii interpretative.* Cu foarte mici retuşuri - înlocuirea societăţii cu individul în metodologiile obiective -, aceste metodologii sunt practicate şi în psihologie, în plus, psihologia conţine şi un al treilea tip de metodologii, pe care le denumim mixte, care îi sunt proprii.

5.1. Metodologiile obiective, subiectiv-interpretative şi mixte

Metodologiile obiective, utilizate în psihologie cu predilecţie de către behaviorism, se caracterizează prin: 1) conceperea psihologiei (implicit a omului) după modelul ştiinţelor naturii, care studiază ceea ce este obiectiv, observabil, măsurabil, cuantificabil; 2) studiul cu metode obiective, postulate de cercetător, al relaţiilor cauzale dintre stimuli şi reacţii, pentru a se realiza, în final, verificarea, testarea şi predicţia legilor şi a generalizărilor ce decurg din aceste relaţii; 3) statuarea ipotezelor şi căutarea datelor care să verifice sau să fie relevante pentru acestea; 4) interpretarea datelor după ce acestea au fost descoperite, testate, sistematizate; 5) cercetarea fenomenelor nu doar cu scopul explicării lor, ci şi pentru a le influenţa, dirija sau chiar manipula; 6) sărăcirea şi golirea individului uman de întreaga bogăţie a vieţii sale psihice (conştiinţă, gândire, voinţă, personalitate).

Metodologiile interpretative, practicate de psihologia umanistă, au caracteristici opuse : 1) se ocupă întâi de descoperirea universului uman şi abia apoi îşi pun problema standardizării metodei de cercetare, ca şi pe cea a reprezentaţivităţii generalizărilor făcute ; 2) identifică datele şi le interpretează ipotetic în chiar procesul identificării lor; 3) întâi interpretează (pe baza înţelegerii introspective) şi abia apoi speră să ajungă la sintetizări şi generalizări; 4) îşi edifică metodele în chiar procesul cercetării, presu punând un anumit grad de participare a cercetătorului; 5) modifică relaţia dintre subiect şi obiect în cercetarea psihologică.

Nu este greu să recunoaştem în metodologiile obiective abordările nomotetice, cantitative, numite şi pozitiviste, iar în cele interpretative abordările idiografice, calitative, numite şi hermeneutice, care „se înfruntă adeseori şi se articulează rareori". în realitate, aceste metodologii nu sunt atât de opuse pe cât se crede, un material calitativ putând fi tratat prin metode cantitative (analiza de conţinut ilustrează perfect această situaţie), la fel cum un demers calitativ poate fi utilizat pentru interpretarea unui material cules într-o optică strict cantitativă (de exemplu, informaţiile recoltate printr-o anchetă extrem de structurată). Se conturează în felul acesta apariţia unor noi metodologii, bazate „pe o dialectică între cele două demersuri divergente, pentru a se ajunge în final la complementaritatea lor, sarcină dificilă, dar promiţătoare" (Pourtois şi Desmet, 1988, p. 9).

Meîodologiile mixte, obiectiv-subiective sunt specifice psihologiei. Ele au apărut ca urmare a sintetizărilor şi interpretărilor integrative realizate succesiv la nivelul obiectului psihologiei. Conduita sau activitatea, ca realităţi psihice complexe, nu mai puteau fi concepute şi investigate doar prin prisma introspecţionismului, nici doar prin cea a behaviorismului. Metodologiile subiectiv-interpretative, ca şi cele obiective, dovedindu-se a fi nu doar insuficiente, ci şi inadecvate, în contradicţie cu postulatele teoretice emise, au trebuit să fie depăşite. Cum arătam şi în capitolul anterior, psihologia conduitei şi-a elaborat propriile sale principii metodologice, selectându-şi, totodată, şi metodele corespunzătoare de investigaţie. Dacă în metodologiile obiective individul uman era considerat doar obiect al investigaţiei iar în cele interpretative doar subiect, agent social, în metodologiile mixte, obiectiv-subiective el este considerat concomitent obiect şi subiect al cercetării, iniţiatorul propriilor sale acţiuni, dar şi cel care suportă consecinţele acţiunilor întreprinse. Nu este vorba de un eclectism al metodelor, ci de o utilizare adecvată, selectivă şi complementară a lor. Unele metode, cum ar fi metoda clinică sau cea microsociologică, suplinesc şi contracarează lipsurile şi dezavantajele altor metode.

5.2. Metodologiile coercitive şi non-coercitive

Utilizând un cu totul alt criteriu, şi anume pe cel al responsabilităţii cercetătorului în investigaţia ştiinţifică, Matalon (1988) descoperea existenţa unei metodologii *non--coercitive* în psihologie. Autorul francez este influenţat de filosoful Nozick (1981), care se referea la prezenţa unei asemenea metodologii non-coercitive în filosofie, dar şi de sociologul Degenne (1981), care vorbise într-un studiu al său despre o metodologie „dulce" în sociologie. Metodologia non-coercitivă ar fi aceea care lasă cercetătorului întreaga sa responsabilitate, acesta nespunând „iată ce trebuie făcut", ci „iată câteva lucruri care trebuie făcute". Cel care decide şi îşi asumă chiar unele riscuri ce vor decurge din concluziile sale este cercetătorul. Responsabilitatea cercetătorului intervine în particular prin ipotezele non-verificabile pe care el este nevoit să le introducă. Aceste ipoteze cuprind factori non-controlabili sau puţin cunoscuţi care pot perturba fenomenele studiate, fenomene care abia apoi trebuie judecate. Există uneori ipoteze sau concluzii raţionale care nu se deduc strict din datele empirice sau dintr-o teorie explicită, în schimb sunt compatibile cu ele şi cu tot ceea ce putem cunoaşte despre subiect. Metodologiile non-coercitive sunt probabil mai adecvate cercetării de teren (sociologice sau psihosociale) şi mai puţin cercetării psihologice experimentale. După opinia noastră, o metodologie este non-coercitivă numai în expresia ei teoretică şi statică. Din moment ce a fost aleasă şi integrată cercetării, ea devine coercitivă. Exemplul cel mai elocvent ni-1 oferă G.H. Mead, care a formulat teoria interacţionismului simbolic. Această teorie postulează că oamenii se raportează unii la alţii în funcţie de semnificaţiile situaţiilor sociale în care sunt implicaţi, semnificaţiile constituindu-se şi modificându-se tocmai în procesul interacţiunii. Pentru a verifica validitatea unei asemenea ipoteze, Mead nu putea utiliza decât o singură metodă, cea a observaţiei standardizate, bazată pe participarea şi implicarea cercetătorului în situaţiile sociale, pe reconstrucţia introspectivă a semnificaţiilor vehiculate în schimburile reciproce dintre participanţi. Orice altă metodă (ancheta socială, chestionarul standardizat) ar fi însemnat o îndepărtare de la principiile

teoretice formulate. Aşadar, când intră în funcţiune, când este aplicată, orice metodologie devine coercitivă, normativă. N-ar fi exclus însă ca în anumite tipuri de cercetări, la sfârşitul cercetării, după încheierea ei, metodologia să devină mai flexibilă, permiţând introducerea unor noi ipoteze sau puncte de vedere, care să sugereze abordări viitoare.

6. Relaţia dintre metodă şi metodologie în psihologie

Concepţia şi metoda sunt în strânsă interacţiune. Alexandru Roşea (1976, p. 23) arăta că Wundt, de exemplu, pornind de la premisa falsă a paralelismului psihologic ajungea la concluzia că psihicul nu este accesibil decât introspecţiei. Chiar datele obţinute despre alte persoane (copil mic, bolnav mintal) sau despre animale sunt înţelese şi au valabilitate numai dacă cercetătorul se transpune în locul copilului, al bolnavului mintal sau al animalului. Iată o situaţie extremă care demonstrează interdependenţa metodei de cercetare şi a concepţiei despre psihic. Această relaţie poate fi identificată în cadrul oricărei orientări psihologice.

Deşi relaţia dintre metodă şi metodologie este de interacţiune, ele potenţându-se reciproc, cea care trebuie să primeze este metodologia. Numai o concepţie teoretică riguroasă, bine circumscrisă şi întemeiată este în măsură să orienteze şi să ghideze alegerea şi aplicarea metodelor. După cum am văzut din exemplul de mai sus, Mead a fost „forţat", conform concepţiei sale, să aleagă o anumită metodă şi nu alta. Un behaviorist nu va recurge niciodată la metode calitative (metoda convorbirii, metoda biografică), la fel cum este greu de imaginat că un „umanist" va folosi cuşti sau labirinturi. Concepţia, teoria „obligă" pur şi simplu cercetătorul nu numai să selecteze o anumită metodă, dar şi să elaboreze una nouă. Comit o mare greşeală cei care, propunându-şi să investigheze o anumită problemă, încep prin a se întreba: „Ce metode să aplic? ", „Ce teste să folosesc? ". Atâta vreme cât nu există clar formulată în minte problema şi mai ales ipoteza cercetării, orientarea spre metodă este superfluă. Nu-i de mirare că astfel de comportamente au uneori o motivaţie puerilă. Cei care se gândesc mai întâi la metode, la teste, fără să-şi fi delimitat bine problema ce urmează a fi cercetată, la întrebarea firească „De ce te-ai gândit la aceste teste?" răspund cu nonşalanţă: „Pentru că pe acestea le am".

Chiar dacă metodologia primează în cercetarea psihologică, nu trebuie să înţelegem că ea „absoarbe" şi „dizolvă" în sine metoda. Dimpotrivă, ea lasă loc de manifestare metodei, de restructurare şi inovare a ei. „Metodologiile sunt ghiduri *a priori* care programează cercetările, [...] pe când metoda care se degajă în demersul nostru va fi un ajutor al strategiei (care cuprinde în mod folositor segmente programate, altfel spus «metodologice», dar va comporta în mod necesar descoperirea şi inovaţia)" (Morin, 1986, p. 27).

Bibliografie

ALLAIRE, D. (1988), „Questionnaires: mesure verbale du comportement", in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quebec, Paris.

ANCELIN-SCHUTZENBERGER, A. (1972), *L'observation dans les groupes deformation et de therapie,* L'Epi, Paris.

ANZIEU, D., CHABERT, C. (1997), *Les methodes projectives,* PUF, Paris.

ARĂDĂVOAICEI, GH., POPESCU, ŞT. (1998), *Autocunoaştereapersonalităţii,* Editura Antet, Bucureşti.

ARĂDĂVOAICEI, GH., POPESCU, ŞT. (1999), *Teste psihologice de autoevaluare,* Editura Antet, Bucureşti.

BACHER, F. (1982), *Les enquetes en psychologie,* Presses Universitaires de Lille, voi. I-II.

BALES, R.F. (1950), *Interaction process analysis: a method for the study of small groups,* Addison-Wesley, Reading, Massachusetts.

BANISTER, P., BURMAN, E., PARKER, I., TAYLOR, M., TINDALL, C. (1996), *Qualitative Methods in Psychology. A Research Guide,* Open University Press, Buckingham--Philadelphia.

BEAUVOIS, J.L., ROULIN, J.L., TIBERGHIEN, G. (1990), *Manuel d'etudes pratiques de psychologie,* PUF, Paris.

BERNARD, CL. (1938), *Morceaux choisis,* Gallimard, Paris.

BERTAUX, D. (1997), *Les recits de vie,* Nathan, Paris.

BROWN, J.R. (1996), „Experimentele mentale : o ipoteză platonistă", in: BOTEZ, A. (coord.), *Filosofia mentalului. Intenţionalitate şi experiment,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

CHELCEA, S. (1975), *Chestionarul în investigaţia sociologică,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

CHELCEA, S. (1982), *Experimentul în psihologie,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

COSMOVICI, A. (1980), „Metode de investigare a personalităţii", in: ZORGO, B. (coord.), *Probleme fundamentale ale psihologiei,* Editura Academiei, Bucureşti.

DANZIGER, K. (1991), *Constructing the subject. Historical origins of psychological research,* Cambridge University Press, Cambridge.

DAVAL, R. (1967), *Trăite de psychologie sociale,* PUF, Paris, voi. I-II.

DAVID, D. (1999), „Experimentul cu un singur subiect. Prezentare generală şi aplicaţie clinico--experimentală, *Cogniţie, creier, comportament,* nr. 1-2.

DEGENNE, A. (1981), „Une methodologie «douce» en sociologie", *L'Annee Sociologique,* nr. 31.

DESPORTES, J.-P. (1975), *Les effets de la presence de l'experimentateur dans les sciences du comportement,* Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

DICKES, P. *et al.* (1994), *La psychometrie,* PUF, Paris.

DROZ, R. (1982), „Terrain contre laboratoire : dichotomie superflue?", *Cahiers de psychologie cognitive,* nr. 2.

DROZ, R., RICHELLE, M. (sous la direction de) (1994), *Manuel de psychologie: introduction â la psychologie scientifiques,* Pierre Mardaga, Liege, Bruxelles.

EYSENCK, H.J. (1966), *Fact and fiction in psychology,* Penguin Books, London.

FESTINGER, L., KATZ, D. (1963), *Les methodes de recherche dans les sciences sociales,* PUF, Paris.

FORTIN, A. (1988), „Plans de recherche a cas **unique",** in: **ROBERT, M.** (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quebec, Paris.

FRAISSE, P. (1970), *Psihologie experimentală,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. GOLOVAHNA, E.I., KRON1K, A.A. (1984), *Psihologicescoe vremia licinosti,* Naukova dumka,
Kiev. GOLU, M. (1980), „Modelarea şi formalizarea în cercetarea psihologică", in: ZORGO, B.
(coord.), *Probleme fundamentale ale psihologiei,* Editura Academiei, Bucureşti. GOLU, P. (1989), *Fenomene şi procese psihosociale,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică,
Bucureşti. GREENWOOD, E. (1945), *Experimental Sociology. A Study in method,* King's Crown Press,
New York. JAVEAU, C. (1985), *L'enquete par questionnaire,* Editions de l'Universite de Bruxelles,
Bruxelles. LE NY, J.F. (1997), „Methode", in: BLOCH H. *et al.* (sous la direction de), *Dictionnaire*
fondamental de la psychologie, Larousse, Paris. LEPLAT, J. (1986), „Le terrain: stimulent (ou obstacle) an developpement de la psychologie
cognitive", *Cahiers de psychologie cognitive,* nr. 2. LOGHINOVA, N.A. (1986), „Biograficeschii metod v svele idei B.G. Ananieva", *Voprosî*
psihologi, nr. 5.
MALIM, T., BIRCH, A. (1998), *Introductory Psychology,* McMillan Press Ltd., London.
MARE, E. (1987), „O variantă a metodei biografice în studiul personalităţii", *Revista de Psihologie,* nr. 3.
MATALON, B. (1988), *Decrire, expliquer, prevoir,* Armând Colin, Paris. MÂNZAT, I. (1996), „Experimentul mental din perspectivă psihologică", in: BOTEZ, A.
(coord.), *Filosofia mentalului. Intenţionalitate şi experiment,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti.
McBURNEY, D.H. (1983), *Experimental Psychology,* Wadsworth Publishing Company,
Belmont, California. MICHIELS-PHILIPPE, M.P. (sous la direction de) (1984), *L'observation,* Delachaux & Niestle,
Neuchâtel. MINULESCU, M. (1996), *Chestionarele de personalitate în evaluarea psihologică,* Garell
Publishing House, Bucureşti. MITROFAN, I., NUŢĂ, A. (1999), *Jocurile conştientei sau terapia unificării,* Editura Sper,
Bucureşti.
MITROFAN, N. (1997), *Testarea psihologică a copilului mic,* Mihaela S.R.L., Bucureşti.
MORIN, E. (1986), *La Methode. La Connaissance de la Connaissance,* Seuil, Paris.
MUCCHIELLI, R. (1967), *L'interview de groupe,* ESF, Paris.
MUCCHIELLI, R. (1968), *Le questionnaire dans l'enquete psychosociale,* ESF, Paris.
MUCCHIELLI, R. (1974), *L'observation psychologique etpsycho-sociologique,* ESF, Paris.
MUREŞAN, P. (1980), *învăţarea socială,* Editura Albatros, Bucureşti. MUREŞAN, P. (1987), *Culoarea în viaţa noastră,* Editura Ceres, Bucureşti. NECULAU, A. (coord.) (1996, 1997), *29 de teste pentru a te cunoaşte,* Editura Polirom, Iaşi. NECULAU, A. (coord.) (1998), *Noi şi ceilalţi. Teste psihologice pentru cunoaşterea ta şi a*
celuilalt, Editura Polirom, Iaşi.
NOZICK, R. (1981), *Philosophical Explanations,* Belknop Press, Cambridge, Massachusetts.
PAROT, FR., RICHELLE, M. (1995), *Introducere în psihologie,* Editura Humanitas, Bucureşti.
POURTOIS, J.-P., DESMET, H. (1988), *Epistemologie et instrumentation en sciences humaines,*
Pierre Mardaga, Liege, Bruxelles. RADU, I., PITARIU, H. (1986), „Experiment şi situaţie de teren în psihologie", *Revista de*
Psihologie, nr. 3. RADU, I. *et al.* (1994), *Metodologie psihologică şi analiza datelor,* Editura Sincron,
Cluj-Napoca. REUCHLIN, M. (1989), *Les methodes en psychologie,* PUF, Paris.

RICHELLE, M. (1999), „Experimentare, Metodă", in: DORON R., PAROT F. (sub direcția), *Dicționar de psihologie,* Editura Humanitas, București. REBER, A.S. (1995), *Dictionary of Psychology,* Penguin Books, London. ROȘCA, A. (1963), *Tratat de psihologie experimentală,* Editura Academiei, București. ROȘCA, A. (1976), „Psihologia ca știință și locul ei în sistemul științelor", in: ROȘCA, A. (red.), *Psihologie generală,* Editura Didactică și Pedagogică, București. ROȘCA, M. (1972), *Metode de psihodiagnostic.* Editura Didactică și Pedagogică, București. ROTARIU, T., ILUȚ, P. (1999), *Ancheta sociologică și sondajul de opinie. Teorie și practică,* Editura Polirom, Iași. SABOURIN, M. (1988), „Methodes d'acquisition des connaissances", in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quebec, Paris.

SIDMAN, M. (1960), *Tactics of Scientific Research,* Basic Books, New York. SINGLY, F. de, BLANCHET, A., GOTMAN, A., KAUFMANN, J.-C. (1998), *Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv,* Editura Polirom, Iași. SORENSEN, R.A. (1996), „Experimentele mentale și epistemologia legilor", in: BOTEZ, A. (coord.), *Filosofia mentalului. Intenționalitate și experiment,* Editura Științifică, București.

ȘCHIOPU, U., GÂRBOVEANU, M. (1962), „Studiu asupra unor aspecte ale creației artistice în desenele copiilor", in: *Culegere de studii de psihologie,* voi. IV, Editura Academiei, București.

THOMAE, H. (1968), *Das Individuum und seine Welt,* Hogrefe, Gottingen. VERNON, M.D. (1962), *Psychology of Perception,* London. VLASCEANU, L. (1982), *Metodologia cercetării sociologice. Orientări și probleme,* Editura Științifică și Enciclopedică, București. ZLATE, M. (1989), „CSE («Cine sunt Eu»?) - o probă de cercetare și cunoaștere a Eului și personalității", *Revista de Psihologie,* nr. 4 ; (reprodus în : *Eul și personalitatea,* Editura Trei, București, 1997; 1999). ZURCHER, L.A. (1972), „The mutable Seif", *Futurist,* VI, nr. 5.

Capitolul IV

LEGE, EXPLICAȚIE ŞI TEORIE ÎN PSIHOLOGIE

Aplicarea metodelor şi recoltarea datelor empirice nu reprezintă scopuri în sine. Datele culese urmează a fi analizate în vederea desprinderii unor relații invariabile, cauzale, logice, care vor fi reținute şi introduse în teoriile psihologice, sau a unor relații accidentale, aparente, care vor fi eliminate. Demersurile comprehensive, descriptive, explicative, interpretative, previzionale se întretaie şi se influențează reciproc, dând naştere în final cunoaşterii psihologice. Câteva dintre aceste demersuri vor face obiectul capitolului de față.

1. Există o legitate psihologică?

O ştiință îşi legitimează propriul statut prin existența legilor, adică a acelor *raporturi necesare, esențiale, repetabile, generale* şi *obiective* între fenomenele studiate. Or, încă de la început, prezența unor asemenea raporturi între fenomenele psihice a generat controverse. S-a pus întrebarea dacă o realitate prin excelență *subiectivă* dispune de legi *obiective* şi se poate conduce după ele, dacă o realitate atât de *dinamică* se supune *determinismului cauzal* specific legităţii. De pildă, în psihologia fenomenologică care oferă spectacolul fantomatic al apariției şi dispariției unor idei, imagini, stări, fără relații între ele, se poate vorbi de existența legilor acestor fenomene psihice ? Răspunsul a fost categoric negativ.

1.1. Poziții contestatare

Motivele contestării legilor psihologice au fost numeroase şi diverse.

Mai întâi s-a spus că psihologia studiază individualul, or, această realitate nu dispune de legi care să fie generale, universale. Cu mulți ani în urmă, H. Pieron (1881-1964), analizând cele zece legi ale psihologiei funcționale stabilite de Edouard Claparede, se întreba: „Sunt ele universale, adică adevărate întotdeauna şi peste tot? Permit ele o previziune sigură? Nu. Ele se aplică doar cazurilor individuale. O psihologie ştiințifică a individului este imposibilă" (Pieron, 1934, p. 145).

Apoi li s-a reproşat faptul că nu reuşesc să surprindă relațiile numerice, deci cantitative dintre fenomene. O asemenea obiecție a fost formulată cu mulți ani în urmă

de H. Wallon (1879-1962): „Condiția indispensabilă oricărei științe este de a stabili legi şi relații numerice. Or, domeniul psihologiei este cel care, în univers, este ireductibil la număr" (Wallon, 1934, p. 153).

S-a afirmat, de asemenea, că legile psihologiei, chiar dacă există, nu sunt pure, nu sunt specifice psihologiei, ci eclectice, compozite, aparținând de fapt mai multor științe, în *Vocabular de psihologie*, publicat de Pieron în 1957, la cuvântul „lege" figurează peste 50 de legi, redate fie printr-o denumire proprie, fie prin numele autorilor care le-au formulat. Dintre acestea, doar una sau două ar putea fi considerate a fi specific psihologice, celelalte aparținând fiziologiei, fizicii sau fiind, cel mult, intermediare. Astfel, legile reflexelor condiționate stabilite de I.P. Pavlov, care deseori sunt identificate cu legile psihologiei, privesc dinamica corticală, fiind, de aceea, legi neurologice. Legea generală a afectivității stabilită de Georges Dumas, potrivit căreia „excitațiile emoționale, într-o doză mai puternică, produc agitații dezordonate, iar atingând doze extreme, se manifestă prin fenomene de oboseală", este o legitate de natură nervoasă. Multe dintre legile asociației, memoriei, atenției, precum cele stabilite de behaviorism în domeniul învățării, ar fi legi fiziologice; legile gestaltismului, fizicaliste. Legile cantitative (legea Weber - Fechner care postulează relația dintre intensitatea stimulului şi intensitatea senzației) sunt psihofizice sau matematice.

încrederea în existența unor legi specifice psihologiei a fost zdruncinată şi de apariția ciberneticii, a progreselor înregistrate în studiul şi domeniul inteligenței artificiale. S-a afirmat că, din moment ce multe dintre procesele considerate pur psihice pot fi realizate de o maşină, înseamnă că legile inerente acestor procese nu mai fac parte din categoria legilor specifice psihologiei, aşa încât necesitatea căutării lor este „caducă, neştiințifică" (Pavelcu, 1972, p. 118).

Contestată a fost şi capacitatea de previziune a legilor psihologice, afirmându-se că este imposibil să se anticipeze cum anume se va comporta un individ într-o situație dată. „Plecând de la individ, este imposibil de prevăzut cu toată certitudinea ce va face, ce va deveni acesta; la fel, plecând de la situații, de la mediu, relațiile individului nu mai pot fi prevăzute" (Wallon, 1934, p. 156). Din acest considerent, psihologia s-ar înscrie în rândul ştiințelor pe care Helmer şi Rescher (1960) le numesc *inexacte*, deoarece raționamentul lor este *in-formal.* Legile acestor ştiințe prezintă, după cei doi autori, următoarele caracteristici: sunt cvasilegi; valabilitatea lor este restricționată sub raport spațio-temporal (spre deosebire de legile fizicii care sunt valide oricând şi oriunde); sunt neprecise. Tocmai de aceea, în ştiințele inexacte, între propozițiile explicative şi cele predictive există o asimetrie fundamentală, acestea din urmă fiind enunțate cu diferite grade de probabilitate. Termenul de „probabilitate" este considerat ca având următoarele accepții: 1) frecvență relativă, stabilită *a posteriori*; 2) grad de confirmare a unei ipoteze, pe baza unor dovezi, care constau într-o mulțime determinată de enunțuri admise ca fiind adevărate; 3) probabilitate subiectivă (sau personală) a unei ipoteze, enunțată de un anumit individ, pe baza unor dovezi. Asemenea constatări l-au determinat pe Valeriu Ceauşu să afirme că *„psihologii nu pot ocoli constatarea că disciplina pe care o reprezintă furnizează cunoştințe relative* şi că, în cel mai bun caz, ea se plasează în sfera ştiințelor inexacte" (Ceauşu, 1978, p. 119).

La cele de mai sus trebuie adăugat încă un fapt. După cum arată K.R. Popper (1902-1994), *explicația, predicția* şi *verificarea* sunt cele trei condiții fundamentale ale unei ştiințe. Dacă însă în ştiințele naturii, în aşa-numitele ştiințe exacte, principiul verificării este primordial, în ştiințele socio-umane se pare că pe primul plan trece

principiul predicției. Numai că predicția poate contribui ea însăşi la influențarea fenomenului prezis, mai mult, la alterarea lui. Acest fenomen a fost denumit de Popper *efectul Oedip.* Predicția socială, arată el, constituie un eveniment social care poate intra în interacțiune cu alte evenimente sociale şi, printre acestea, cu cel pe care îl prezice. Ca urmare a relației dintre obiectul cercetat şi subiectul cercetător, acest efect se poate manifesta şi în domeniul ştiințelor exacte, dar el este total neglijabil. în ştiințele socio-umane însă, unde obiectul cercetat este, de fapt, un subiect, relația de interinfluențare este mult mai prezentă, aşa încât predicția va avea o mare doză de inexactitate. Este aproape inutil să insistăm asupra faptului că psihologia oferă poate cel mai propice teren pentru manifestarea incertitudinii predicției. Subiecții investigați, datorită comunicării verbale dintre ei sau datorită unor subtile fenomene de percepție socială, de comunicare nonverbală, de contagiune sau influență psihosocială, pot intui sau anticipa ce anume se aşteaptă de la ei. Ca urmare, predicția cercetătorului va juca un mare rol în determinarea evenimentului prezis.

Din cele de mai sus se poate desprinde faptul că unele poziții de contestare a legilor psihologiei se datorează stadiului limitat al cunoaşterii ştiințifice, în general, şi al cunoaşterii psihologice, în special, în timp ce altele provin din surprinderea unor dificultăți reale, obiective, ce reies din însăşi natura obiectului studiat, a metodelor folosite în investigarea acestuia. Că unele dintre ele au fost deja depăşite, neprezentând astăzi decât un interes istoric, este evident. Cine se mai poate îndoi astăzi de *regularitatea* unor fenomene, procese şi însuşiri psihice, de *unitatea în diversitate* a acestora, care ia forma unei legități, în ciuda marii dispersii şi variabilității individuale? Cine mai pune astăzi sub semnul întrebării posibilitatea ca individul să devină obiect al ştiinței, mai ales după apariția psihologiei umaniste? în fond, individul manifestă o serie de conduite şi comportamente *repetabile* atât în propria sa existență, cât şi în existența altora. Distribuția, frecvența acestora, variabilitatea individuală raportată şi comparată cu variabilitatea grupului cuprind, în germene, legitatea.

1.2. Exemple de legi psihologice

în pofida pozițiilor contestatare la care ne-am referit, psihologii şi psihologia n-au pregetat în a formula cât mai multe şi mai diverse legi ale fenomenelor psihice. Sunt bine cunoscute legile senzațiilor, legile generale şi cele particulare (gestaltiste) ale percepției, legile memoriei, legea optimumului motivațional etc.

Pentru a nu rămâne cu o imagine vagă, imprecisă despre aceste legități psihologice, vom prezenta, cu titlu exemplificativ, legile stabilite de doi mari psihologi, unul american - Edward L. Thorndyke, altul european - Edouard Claparede, legi devenite clasice şi punct de plecare pentru studiile dedicate învățării şi, respectiv, trebuințelor.





Edouard Claparede *Edward L. Thorndyke*

Tabelul 4.1. *Legea învăţării şi legile psihologiei funcţionale*

Legile învăţării (E.L. Thorndyke: 1871-1949)	Decalogul psihologiei funcţionale (E. Claparede: 1873-1940)
1	
• *LEGEA EFECTULUI* - *pozitiv* (când conexiunea este urmată de succes sau satisfacţie, forţa ei creşte); - *negativ* (când conexiunea este urmată de eşec sau insatisfacţie, forţa ei scade). • *LEGEA EXERCIŢIULUI* stabileşte corelaţia dintre intensitatea conexiunii şi numărul de asociaţii S - R; - *legea utilizării:* când se stabileşte o conexiune modificabilă între o situaţie şi un răspuns, forţa acelei conexiuni este întărită, celelalte condiţii fiind egale; - *legea neutralizării*: atunci când nu se stabileşte o conexiune modificabilă, forţa acelei conexiuni slăbeşte. • *LEGI SUBORDONATE* - *legea răspunsurilor multiple la una şi aceeaşi situaţie* exprimă căutarea prin „încercare şi eroare" a răspunsului corect la situaţia problematică; - *legea „setului":* răspunsul la o situaţie depinde nu doar de natura situaţiei, ci şi de condiţia individuală; - *legea activităţii selective* postulează posibilitatea selectării elementelor esenţiale ale problemei; - *legea analogiei:* la o situaţie nouă se reacţionează cu răspunsul eficient din alte situaţii similare; - *legea transferului asociativ*: situaţii diferite evocă unul şi acelaşi răspuns; - *legea apartenenţei*: pentru ca două elemente să se asocieze,- trebuie să aparţină unul altuia; - *legea vivacităţii:* o reacţie apare mai uşor la un stimul puternic decât la unul slab.	*LEGEA TREBUINŢEI:* orice trebuinţă tinde să provoace reacţiile proprii pentru a o satisface. *LEGEA EXTENSIUNII VIEŢII MINTALE:* dezvoltarea vieţii mintale este proporţională cu distanţa existentă între trebuinţe şi mijloacele de a le satisface. *LEGEA CONŞTIENTIZĂRII:* individul devine conştient de un proces, de o relaţie sau de un obiect cu atât mai târziu cu cât conduita sa a implicat mai devreme şi timp mai îndelungat folosirea automată, inconştientă, a acestui proces, relaţie, obiect. *LEGEA ANTICIPĂRII:* orice trebuinţă care, prin natura ei, riscă să nu se poată satisface imediat, apare cu anticipaţie. *LEGEA INTERESULUI:* orice conduită este dictată de un interes. *LEGEA INTERESULUI MOMENTAN:* în fiecare moment, un organism acţionează urmând linia interesului său major. *LEGEA DE REPRODUCERE A ASEMĂNĂTORULUI:* orice trebuinţă tinde să repete conduita prin care a fost satisfăcută într-o împrejurare similară. *LEGEA TATONĂRII:* când situaţia este nouă, trebuinţa declanşează reacţii de căutare, tatonare. *LEGEA COMPENSAŢIEI:* când echilibrul tulburat nu poate fi restabilit printr-o reacţie adecvată, el este compensat printr-o reacţie antagonistă faţă de deviaţia pe care o suscitase. *LEGEA AUTONOMIEI FUNCŢIONALE:* în fiecare moment al dezvoltării sale, un animal constituie o unitate funcţională (capacităţile sale de reacţie sunt ajustate la trebuinţele sale).

Chiar dacă unele dintre aceste legi nu sunt cantitative, ci calitative, chiar dacă nu toate oferă posibilitatea previziunii, nu este mai puţin adevărat că ele reuşesc să surprindă diverse relaţii între o gamă variată de fenomene psihice, stând la baza nenumăratelor cercetări care au fost întreprinse în domeniul învăţării şi al motivaţiei. Aşa încât putem considera că multe dintre criticile făcute de Pieron în cadrul „Centenarului internaţional de sinteză" (Paris, mai-iunie, 1933) rămân, în mare parte, fără obiect. De altfel, de atunci şi până astăzi, psihologia şi-a rafinat metodele de investigaţie, fiind capabilă să formuleze şi legi cantitative cu o mare capacitate de previziune.

1.3. Specificul legilor psihologice

După prezentarea celor câteva tendinţe contestatare ale legilor psihologiei, o întrebare se ridică aproape de la sine : ce anume se aşteptau să găsească cei care au negat legile psihologiei şi, negăsind, au fost nevoiţi să adopte poziţii contestatare? Mai multe răspunsuri sunt posibile la această întrebare, analiza lor evidenţiindu-ne, totodată, specificul legilor psihologiei.

Mai întâi, credem că cei care au contestat legile psihologiei se aşteptau să găsească în psihologie *legi ca în fizică, mecanică sau alte ştiinţe exacte.* O mărturiseşte însuşi James în concluziile manualului său de psihologie. Definind psihologia ca o ştiinţă naturală, el spera să-i găsească fundamente *solide.* Calificativul său acuză, de fapt, fragilitatea psihologiei, lipsa articulaţiilor dintre ipotezele şi faptele sale fundamentale care, departe de a avea o valoare personală şi absolută, trebuie să fie reformulate. Ce este totuşi psihologia, după opinia lui James? „O înşiruire de fapte grosolan observate, câteva discuţii bătăioase şi guralive despre teorie, câteva clasificări şi descrieri [...], dar nici o singură lege în sensul în care vorbim de legi în fizică, nici o singură formulă din care să se poată deduce o consecinţă, aşa cum se deduce un efect din cauza lui [...]. Noi ignorăm până şi termenii între care ar trebui ca legile fundamentale - pe care nu le avem - să stabilească relaţii" (James, 1929, pp. 622-623). Se spera deci ca în psihologie să fie descoperite legi de *tip dinamic* ca în fizică, adică legi în care o cauză să conducă întotdeauna la obţinerea aceluiaşi efect, evident în condiţii strict determinate. Nu se înţelegea faptul că, datorită complexităţii obiectului de cercetare al psihologiei, acest lucru nu este posibil. Legile psihologiei sunt *legi probabiliste,* legi în care un fenomen numit „cauză" duce numai cu o anumită probabilitate la obţinerea altui fenomen numit „efect". Nu este exclus ca aceeaşi cauză să ducă la apariţia mai multor efecte. Explicaţiile date de un profesor unei clase de elevi sunt aceleaşi pentru fiecare elev, efectele vor fi însă extrem de variate (un elev înţelege totul, altul doar parţial; unul înţelege corect, profund, altul superficial, un altul s-ar putea să nu înţeleagă nimic). Şi situaţia inversă este la fel de valabilă: cauze diverse generează unul şi acelaşi efect. Trei elevi pot obţine aceeaşi performanţă în învăţare, însă unul a învăţat pentru notă, altul pentru a-şi satisface părinţii, în fine, un al treilea, pentru a şti, a cunoaşte, a fi informat. Aceste fapte sunt posibile deoarece între cauză şi efect apar mai multe serii cauzale care pot devia, amâna, suspenda, grăbi producerea efectului. în calitate de „serii cauzale" ce survin între cauză şi efect, apar „condiţiile interne" ale individului, personalitatea sa care filtrează, mediază acţiunea factorilor externi asupra organismului. Aceasta nu înseamnă că psihologia nu se supune determinismului universal, ci că acesta este de alt

tip. De altfel, în locul determinismului clasic, ştiinţa contemporană a introdus noţiunea de plurideterminism, cu diferite forme de manifestare. Jean Francois Le Ny (1963) descrie două situaţii tipice: *situaţii de supradeterminare,* când un fenomen oarecare poate fi produs de fiecare dintre celelalte fenomene, prezenţa tuturor făcând ca el să fie supradeterminat; *situaţia de subdeterminare,* când un fenomen oarecare nu poate fi produs de nici unul dintre celelalte fenomene, ci numai de toate la un loc, el fiind, în acest caz, subdeterminat prin fiecare dintre factorii săi. Iugoslavul Tordai Zador introduce noţiunea de *determinism sincronic,* potrivit căruia fiecare fapt devine punct de plecare pentru alte acţiuni, fapta sau acţiunea individuală dobândind importanţă, însemnătate socială prin influenţa pe care o exercită asupra celorlalţi. Se pare că acest tip de determinism, la care adăugăm şi situaţia de subdeterminare, este mai propriu psihologiei decât formele determinismului clasic sau cele ale situaţiei de supradeterminare. Alte două tipuri de determinism au fost descrise de filosoful finlandez Georg Henrik von Wright (1971, în original; 1995, în traducere românească): *determinismul de tipul predictibilităţii* (în care evenimentele sunt predeterminate şi pot fi prezise) şi *determinismul de tipul inteligibilităţii* (evenimentele şi acţiunile sunt explicate după ce au avut loc). Dacă primul tip de determinism este specific ştiinţelor naturii, celălalt este frecvent întâlnit în ştiinţele socio-umane, şi cu atât mai mult în psihologie unde diferitele acţiuni, conduite, comportamente ale oamenilor sunt determinate de intenţiile şi atitudinile lor cognitive. Probabilitatea ca aceste intenţii şi atitudini să conducă la efecte diferite este foarte mare. în psihologie, legile au nu doar un caracter probabilistic, ci şi *statistic,* ele neverificându-se pe fiecare membru component al unei colectivităţi date, ci pe majoritatea membrilor ei. Dacă aplicăm un test de memorie pentru verificarea uneia dintre legităţile acestui proces psihic („începutul şi sfârşitul unui material se reţin mai bine decât mijlocul lui"), nu ne putem aştepta ca această legitate să se confirme în cazul fiecărui individ dintr-o mulţime dată, ci doar pe majoritatea persoanelor testate.

în al doilea rând, cei care au contestat existenţa şi caracteristicile legilor psihologiei se aşteptau să găsească în psihologie numai *legi de tip cauzal.* Or, acest lucru nu mai este posibil astăzi, când însăşi noţiunea de cauzalitate a suferit o profundă renovare. Astfel, alături de cauzalitatea simplă şi lineară (înţeleasă ca relaţie univocă de la o anumită cauză la un anumit efect) există alte forme de cauzalitate, mult mai complexe, cum ar fi: *cauzalitatea multiplă* (bazată pe prezenţa mai multor cauze şi mai ales pe interacţiunea lor combinată, care dă alte efecte decât simpla adunare de cauze luate separat); *cauzalitatea retroactivă* (efectul, o dată obţinut, acţionează asupra cauzei, eliminând-o sau reglând-o astfel încât să conducă la producerea efectului dorit sau dezirabil); *cauzalitatea inferioară* (de la inferior la superior, de la evenimentele fizico-chimice la cele psihice, de la evenimentele periferice la cele centrale); *cauzalitatea superioară* (de la superior la inferior, de la psihic la biologic sau de la fenomenele psihice superioare la cele inferioare). Aceste ultime două tipuri de cauzalitate au permis psihologiei cognitive să desprindă în domeniul percepţiei două tipuri de procesare a informaţiilor: procesare dirijată de fapte (în care nivelul faptic, perceptiv determină integrarea imagistică superioară) şi procesare dirijată prin concept (în care nivelul superior, logic contribuie la organizarea faptică, perceptivă). Iată de ce, în psihologie, în afara legilor cauzale, există şi altele la fel de complexe ca cele cauzale, totuşi diferite de ele. în psihologie, unde avem de-a face cu fiinţa vie a omului, înzestrat cu capacitatea de autoorganizare şi autoreglare, sunt prezente legi *teleologice* sau *finaliste* care privesc efectul voluntar şi scopul. însuşi

Tolman, aducând unele corective behaviorismului, a fost nevoit să accepte că omul nu acționează în gol, la întâmplare, ci determinat şi orientat de anumite scopuri. Această idee îl conduce pe psihologul american la părăsirea relației determinative stimul - reacție, în favoarea unei „spontaneități" interne a activității umane, redimensionând astfel rolul motivației în determinarea comportamentului uman. Psihologul francez M. Pradines (1874-1958) a evidențiat existența a trei tipuri de legi: 1) *legi de funcționare* a fenomenelor psihice ; 2) *legi de compoziție, organizare* sau *structură* ; 3) *legi de dezvoltare.* în prima categorie am putea încadra unele legi ale senzațiilor (adaptarea, contrastul, proiecția), ale gândirii, memoriei sau imaginației; în cea de-a doua, legea pregnanței, a celei mai bune forme, a similarității şi contiguității formulate de Wertheimer în domeniul percepției; cea de-a treia categorie de legi poate fi ilustrată prin legea dezvoltării stadiale a psihicului copilului, la formularea căreia o contribuție deosebită şi-au adus-o psihologi ca W. Stern (1871-1938), J. Piaget, L.S. Vîgotski etc. Aceste ultime legi ar putea fi denumite şi *psihogenetice.* O clasificare oarecum asemănătoare a legilor psihologiei este făcută şi de către B. Lomov (1984) care deosebeşte : *legile psihofizicii* (identificarea, diferențierea semnalelor, formarea asociațiilor); *legile dinamicii psihice* (succesiunea logică a fazelor percepției, învățării etc.); *legile dezvoltării psihice* (stadiile dezvoltării psihice, stadiile evoluției inteligenței etc).

în sfârşit, cei care au negat legile psihologiei s-au aşteptat ca acestea să fie *pur psihologice.* Realitatea demonstrează însă că ele au conotații fiziologice, fizicaliste sau sociologice. Şi este firesc să fie aşa, din moment ce psihicul este expresia *sintetică* şi *ultimativă* a tuturor celorlalte forme existențiale. Este aproape exclus ca formele existențiale superioare să nu le încorporeze pe cele inferioare, să nu întrețină relații cu ele, să nu conțină reziduuri ale acestora, chiar dacă în expresia lor finală le depăşesc pe cele inferioare. Probabil că nu caracterul *pur* sau *impur* al legilor psihologiei este fundamental, ci existența legilor ca atare. Aceasta nu trebuie să ne împiedice însă să căutăm şi să descoperim legi proprii, specifice psihologiei. De altfel, multe dintre cele deja formulate dispun de un asemenea caracter. Legea optimumului motivațional formulată de Yerks şi Dobson, cea a autorealizării (sau autoactualizării) stabilită de Maslow, legea acomodării prin depăşire sau cea a centrării şi decentrării intelectuale propuse de Piaget, legile nivelului de aspirație sau cele ale schimbării individului în grup formulate de Lewin sunt tot atâtea legi specific psihologice. Vom face cunoştință cu ele mai târziu, când vom ajunge la prezentarea problematicii propriu-zise a psihologiei.

Specificul legilor psihologiei provine nu doar din specificitatea obiectului cercetat, ci şi dintr-un anume mod de funcționare a lor. Acționând *concomitent, întretăindu-se* unele cu altele, ele îşi *relativizează efectele* sau şi le *restructurează total.* O lege a memoriei arată că un material mai mare ca volum se memorează mai greu decât unul mai mic ca volum. O altă lege a memoriei precizează că materialul organizat, structurat, logic se memorează mai repede şi mai bine decât materialul neorganizat, nestructurat, fără sens logic. Aceste efecte se obțin atunci când cele două legi acționează independent una de alta. Când acțiunea lor va fi concomitentă, efectul va fi cu totul altul. Astfel, este mai mult ca sigur că un material mare ca volum, dar cu un grad crescut de organizare şi structurare logică, va fi memorat şi reținut mult mai bine decât un material restrâns ca volum, dar cu un grad mare de neorganizare. Aşadar, în psihologie, dat fiind faptul că legile fenomenelor psihice interferează, este foarte probabil ca o lege să devină condiție (facilitatoare sau perturbatoare) pentru acțiunea alteia.

2. Explicația în psihologie

2.1. Descriere, explicație, previziune

Explicația, alături de descriere şi previziune, constituie una dintre condițiile fundamentale ale existenței științei. „Ştiința trebuie să fie în stare să ne satisfacă trei trebuințe principale : condensarea cunoştințelor, prevederea cursului viitor al naturii şi explicația fenomenelor naturii" (Harre, 1963, p. 107). Cele „trei trebuințe" la care se referea Harre sunt specifice nu doar științelor naturii, ci, în egală măsură, şi celor socio-umane, deci şi psihologiei.

Descrierea joacă în psihologie acelaşi rol pe care îl are şi în alte ştiințe. A descrie un fenomen psihic (un proces, o activitate, o însuşire psihică) înseamnă a răspunde mai întâi la întrebarea „ce este?" şi apoi la întrebarea „cum se desfăşoară?" fenomenul respectiv. Descrierea începe prin a fi „realistă", „substanțialistă" şi sfârşeşte prin a fi „relațională" ; ea inventariază, clasifică, sistematizează, „condensează" cunoştințele, dar stabileşte şi relațiile spațio-temporale, de ordine şi succesiune dintre fenomene, fiind mai degrabă cantitativă decât implicativă. Pentru a putea fi efectuată corect, este necesară stabilirea descriptorilor, a criteriilor în funcție de care fenomenele vor fi clasificate sau ordonate. Un asemenea demers este cu atât mai pregnant în psihologie, unde fenomenele psihice nu sunt direct observabile.

Există două tipuri de descriere : calitativă şi cantitativă.

Descrierile calitative presupun definirea *operațională* a conceptelor, formularea lor în termeni observabili şi acționali. De exemplu, a defini operațional conceptul de „putere" înseamnă a preciza condițiile în care putem afirma despre o persoană că are putere asupra alteia sau că o persoană are o putere mai mare decât alta. A defini operațional conceptul de „credință" înseamnă a inventaria „practicile" religioase şi a determina care dintre ele sunt exercitate. „Condițiile" exercitării puterii şi „practicile" religioase sunt indicatori importanți pentru cele două variabile avute în vedere. Alături de operaționalizarea conceptelor, de traducerea lor în indicatori, descrierile calitative presupun şi *categorisirea*, adică regruparea fenomenelor după unul sau mai multe criterii, concomitent cu acceptarea neglijării tuturor celorlalte deosebiri. Categorisirea nu conservă decât relațiile de echivalență şi de diferență dintre fenomene. Introducerea în aceeaşi categorie a tuturor indivizilor care au răspuns prin „da" la o întrebare de opinie reprezintă o asemenea categorisire. Operația prin care un obiect (subiect, fenomen) este încadrat fără ambiguitate într-o categorie, pentru a nu fi constrângătoare şi rigidă, poate fi ameliorată, în sensul că pot fi utilizate categorii succesive sau intermediare. Important este însă ca la un moment dat criteriile sau categoriile de apartenență să fie riguros stabilite.

Descrierile cantitative introduc, aşa cum le arată şi numele, relațiile cantitative între fenomenele studiate, afirmând că unele dispun într-o mai mare măsură de caracteristica avută în vedere. Două operații sunt necesare: *măsurarea* (atribuirea unui număr, unui obiect sau unei caracteristici a obiectului) şi *numărarea* (atribuirea unei frecvențe diferitelor categorii de obiecte).

Una dintre cele mai importante probleme pe care o ridică descrierea în psihologie este asigurarea caracterului ei *satisfăcător*. Pentru aceasta este necesară stabilirea riguroasă a variabilelor care caracterizează individul. Diferite tipuri de analiză folosite în psihologie (analiza factorială, analiza cauzală, analiza datelor) reprezintă tot atâtea mijloace prin care punem *ordine, facem să apară structura, dăm o descripție simplificată* fondată pe proximitățile sau pe similitudinile dintre date (Matalon, 1988, p. 118).

Explicația reprezintă o treaptă superioară a cunoaşterii științifice şi răspunde la întrebarea „de ce ? ". Ea urmăreşte surprinderea dinamicii şi interacțiunii fenomenelor psihice şi a comportamentelor, formularea legilor cauzale, a ipotezelor explicative. „Explicația răsare din integrarea faptelor într-un sistem complex de relații succesive, constante şi generale. Spunem că am explicat un fenomen atunci când ne dăm seama de toate cauzele sale, de condițiile în care apare, de toți factorii de care se leagă" (Pavelcu, 1972, p. 283). Aproximativ la fel definea explicația şi Reuchlin. Explicația, arăta el, „permite încadrarea faptului explicat într-un ansamblu de fapte care îl fac să apară ca necesar" (Reuchlin, 1992, p. 21). într-un sens foarte larg, folosim termenul de explicație pentru a desemna tot ceea ce clarifică, tot ceea ce sporeşte impresia noastră de înțelegere. „A explica înseamnă a urca pe scara necesității" (Espinoza, 1996, p. 47). Ridicarea de la un nivel de abstractizare inferior la altul superior înseamnă progresul spre niveluri tot mai înalte de necesitate şi universalitate. într-un sens restrictiv, explicația este redusă la un proces de deducție. Pentru Hempel (1965), un fenomen este explicat dacă acesta poate fi dedus din compoziția a două ansambluri de fapte: în primul rând, din legile generale care guvernează fenomenul explicat; în al doilea rând, din condițiile particulare în care acest fenomen a apărut. Pornind de aici, el introduce în filosof ie modelul „explicației prin legi de acoperire" sau „al explicației prin subsumarea la legi", care conține două submodele: *nomologic-deductiv* (răspunde la întrebările „de ce s-au întâmplat anumite lucruri? ", „de ce era de aşteptat ca aceste lucruri să se întâmple" ?) şi *inductiv-probabilistic* (explică mai întâi „de ce lucrurile care se întâmplă erau de aşteptat sau nu" şi abia apoi „de ce lucrurile s-au întâmplat", justificând mai mult anumite aşteptări şi predicții).

Pentru ca explicația psihologică să fie cât mai corectă şi cât mai completă este necesară specificarea sistemului explicativ, care constă *In alegerea variabilelor studiate* (reținerea unora şi excluderea altora, acestea din urmă fiind variabilele neidentificabile, surse de fluctuații neanalizate); *stabilirea limitelor sistemului* (mai ales ale acelor variabile exogene, care nu sunt explicate prin alte elemente ale sistemului); *lărgirea sau îngustarea sistemului explicativ* (adăugarea sau eliminarea unor variabile pentru a putea surprinde cât mai bine lanțul lor cauzal). Unele dintre aceste condiții sunt mai uşor de asigurat în cercetările de laborator decât în cele de teren. în laborator, de exemplu, variabilele exogene sunt variabilele independente, ele nu trebuie explicate, pentru că sunt fixate de cercetător şi deci nu fluctuează. „Un bun cercetător nu este cel care operează cu un sistem explicativ vast şi complex, ci cel care îl alege bine" (Matalon, 1988, p. 139).

în explicarea diferitelor relații dintre fenomenele psihice sau dintre comportamentele umane, psihologia nu trebuie să facă abstracție de intervenția hazardului, chiar dacă noțiunea de hazard pare a contrazice definiția explicației dată de Hempel, chiar dacă intervenția unor factori întâmplători, aleatorii, mai ales în cercetările de laborator, ar echivala cu o slăbiciune a cercetătorului. Prezența unor factori necontrolabili, acțiunea

lor asupra celor experimentali, combinarea cu aceştia, toate acestea nu pot fi întotdeauna evitate. Hazardul se manifestă în psihologie prin ceea ce Boudon (1984) numea „efectul Cournot", adică sub forma „intersecţiei a două serii cauzale independente". Toată problema care se pune în acest caz este aceea a diminuării şi, eventual, a eliminării hazardului. Lucrul acesta se obţine prin randomizare, care are rolul de a circumscrie aleatoriul şi de a creşte validitatea concluziilor extrase.

Previziunea este una dintre condiţiile existenţiale ale ştiinţei. A prevedea înseamnă a anticipa existenţa sau modul de desfăşurare a unui fenomen, pornind de la legile generale sau de la condiţiile în care fenomenul urmează a se produce. Proba că o ştiinţă este adevărată o constituie capacitatea ei de a prevedea, şi invers : o ştiinţă recunoscută ca fiind adevărată asigură posibilitatea unor previziuni corecte. Cunoaşterea legii este o condiţie necesară, dar nu şi suficientă, pentru a prevedea. Prevederea implică un oarecare grad de incertitudine, mai ales în ştiinţele socio-umane, unde, chiar dacă incertitudinea este mică, chiar dacă ea poate fi redusă, nu poate fi total suprimată. Dacă nu avem nici un fel de îndoială în legătură cu ceea ce urmează să se întâmple, nu putem vorbi de previziune, ci de o activitate ştiinţifică normală. între previziune şi explicaţie există o strânsă interacţiune. Din punctul de vedere al structurii logice, ele sunt identice, ambele presupunând un proces deductiv. Dacă explicaţia deduce un fenomen observat din legile generale sau din condiţiile particulare în care el se produce, previziunea, pornind exact de la aceleaşi legi generale şi exact de la aceleaşi condiţii particulare, va deduce fenomenul care se va produce. „Singura diferenţă între cele două este momentul când sunt făcute: previziunea se face *înaintea* evenimentului, explicaţia *după"* (Matalon, 1994, p. 646). în consecinţă, dacă suntem capabili de a explica, trebuie să fim capabili şi de a prevedea. Pe de altă parte, a proba validitatea unei teorii înseamnă a confrunta în experienţă previziunile pe care ea le permite, aşa încât putem afirma că a fi incapabil de a prevedea înseamnă a fi incapabil de a proba. Şi totuşi, consideră acelaşi Matalon, explicaţia şi prevederea nu sunt unul şi acelaşi lucru. Asimilarea explicaţiei cu previziunea echivalează cu cunoaşterea completă (integrală) a sistemului care determină fenomenul de explicat. Or, rareori se întâmplă aşa; dimpotrivă, starea sistemului şi factorii potenţiali fac posibile multe evoluţii. Aşa încât, alături de asemănări, trebuie să luăm în considerare şi deosebirile dintre explicaţie şi previziune. Astfel, dacă predicţia anticipează faptele noi, explicaţia face inteligibile faptele deja înregistrate, dacă predicţia priveşte înainte, de la ceea ce este la ceea ce va fi, explicaţia priveşte înapoi, de la ceea ce este la ceea ce a fost mai înainte. Deşi strâns legate prin structura logică, explicaţia şi prevederea nu se presupun reciproc. Există previziuni fără explicaţii. în aceste situaţii, previziunea se bazează pe cunoaşterea unor regularităţi trecute (previziune prin extrapolare temporală) sau pe o lege empirică fondată pe o simplă deducţie. Există însă şi explicaţii care nu însoţesc în mod necesar capacitatea de a prevedea. Acesta este cazul unor teorii explicative care nu au însă şi valoare predictivă. Se citează deseori exemplul teoriei darwiniste a evoluţiei, care este explicativă, dar nu permite previziunea, datorită faptului că multitudinea condiţiilor presupuse de ea (mutaţii, anumite condiţii de mediu, prezenţa unui număr de specii pe acelaşi teritoriu) este imposibil de obţinut astăzi.

Previziunea nu este o simplă descriere a fenomenelor care se vor produce, ci furnizează elemente ce pot fi integrate într-o decizie. Ea ne pune în gardă în legătură cu ceea ce se poate întâmpla dacă nu intervine ceva nou. Are o mare valoare practică (ne pregăteşte pentru acţiune), dar şi teoretică (incită la elaborarea unor noi perspective

asupra fenomenelor şi evenimentelor, la considerarea situațiilor prezente doar ca momente ce pot fi depăşite). Tocmai de aceea au fost elaborate o multitudine de tehnici de previziune (extrapolarea temporală legată de studiul evoluției trecute şi prelungirea ei în viitor; aplicarea directă a modelelor deductive, care presupune stabilirea legilor ce guvernează fenomenul de previzionat şi apoi introducerea valorilor posibile, a parametrilor în orizontul avut în vedere pentru previziune).

2.2. înțelegere, explicație şi lege

înțelegerea şi explicația sunt două demersuri extrem de importante în cunoaşterea cotidiană şi ştiințifică. Limbajul uzual evidențiază cel mai frecvent lipsa de identitate dintre înțelegere şi explicație. „înțeleg, dar nu-mi pot explica", spunem adeseori, în acest caz explicația echivalând cu depistarea cauzelor producerii unui fenomen. Şi ştiința postulează aceeaşi diferențiere dintre cele două demersuri: explicația este un proces abstract de demonstrare logică; pornind de la datele obiective, în virtutea necesităților cauzale materiale sau formale, ea se menține în sfera abstractului, logicului, analiticului, obiectivului; înțelegerea rămâne, în principal, în sfera concretului, analogicului, intuiției globale, subiectivului; explicația situează un obiect sau un eveniment în raport cu originea sau cu modul său de producere, ea le amplasează într-o cauzalitate deterministă şi într-o ordine coerentă; înțelegerea sesizează semnificațiile existențiale ale unei situații sau ale unui fenomen; explicația recurge la pertinența logico-empirică a demonstrațiilor sale; înțelegerea - la transformări proiectiv-identificative. Redăm în tabelul 4.2 principalele deosebiri dintre înțelegere şi explicație, preluate după Edgar Morin:

Tabelul 4.2. *Notele caracteristice ale înțelegerii şi explicației*

înțelegere	Explicație
• concret	• abstract
• analogic	• logic
• globală	• analitică
• predominanța conjuncției	• predominanța disjuncției
• proiecții/identificări	• demonstrații
• implicarea subiectului	• obiectivitate
• subiectivizare	• obiectivizare

Diferența dintre cele două demersuri a fost sesizată şi de filosofi. Cel care a introdus dihotomia dintre explicație şi înțelegere a fost istoricul şi filosoful german Droysen, dihotomie pe care a preluat-o apoi Wilhelm Dilthey, argumentând-o. Ei erau de părere că ştiințele naturii trebuie să explice, iar ştiințele socio-umane să înțeleagă. Mai recent, ea a reapărut în discursul filosofilor. Explicația favorizează înțelegerea, dar înțelegerea dispune de două particularități *(rezonanța psihologică* şi *intenționalitatea)* pe care explicația nu le deține. înțelegerea este considerată un fel de empatie sau re-creare în mintea cercetătorului a atmosferei mintale, a gândirii, sentimentelor şi motivațiilor obiectului său de studiu, permițând sesizarea țelurilor şi intențiilor unui agent, sensul unui semn sau simbol şi semnificația unei instituții sociale sau a unui rit religios (Wright, 1995, p. 29).

Opunerea celor două demersuri are repercusiuni negative asupra cercetării în domeniul ştiinţelor socio-umane, deci şi în cel al psihologiei, care sunt condamnate doar la a înţelege fenomenele studiate şi relaţiile dintre ele, nicidecum a le explica determinist, cauzal, logic, formal. Aceasta a fost soluţia propusă de aşa-numita „psihologie a înţelegerii", ca şi de psihologia fenomenologică.

După părerea noastră, cei care consideră că scopul psihologiei constă doar în a înţelege fenomenele psihice, nu în a le şi explica logic, comit două mari erori: în primul rând, ei *nu sesizează complexitatea fenomenului de înţelegere* ; în al doilea rând, nu sunt capabili să distingă *complexitatea relaţiilor dintre înţelegere şi explicaţie.*

Prima eroare vizează incapacitatea de a surprinde natura complexă a înţelegerii înseşi, a organizării ei structurale, multiplane, diferenţiate. înţelegerea nu este un demers uniform, invariabil, nediferenţiat, dimpotrivă, ea presupune *niveluri* şi *grade* distincte. Nivelul primar, iniţial, este cel al *înţelegerii implicite* şi se bazează pe reproducerea globală şi nediferenţiată a fenomenului şi mai ales pe raportarea acestuia la schemele perceptive, intelectuale şi afective anterioare ale cercetătorului. Urmează apoi nivelul *descrierii,* care presupune o oarecare articulare a elementelor fenomenului, în sfârşit, *zvemnivelul explicaţiei,* rezultat din interpretarea unui fapt necunoscut într-un cadru cunoscut ce oferă un grad superior de cunoaştere a realităţii. Concluzia este că „explicaţia însăşi face parte integrantă din înţelegere şi poate fi considerată ca formă a acesteia [...]. înţelegerea superioară a realităţii rezultă din explicaţie [...]. Actul anticipării şi al prevederii *confirmă* justeţea înţelegerii" (Pavelcu, 1972, p. 277). Faptul că în evoluţia unei ştiinţe sau în derularea unei cercetări există etape descriptive, dar şi explicative, care adâncesc înţelegerea şi cunoaşterea ştiinţifică a realităţii, demonstrează unitatea şi interdependenţa demersurilor amintite.

Cea de-a doua eroare constă în insuficienta pătrundere a complexităţii relaţiilor dintre înţelegere şi explicaţie. Edgar Morin, în cel de-al treilea volum al lucrării sale *La Methode. La Connaissance de la Connaissance* (1986), întreprinde o subtilă analiză a relaţiilor dintre înţelegere şi explicaţie. Dat fiind faptul că limbajul uman este metaforic (analogic), deci potenţial comprehensiv, dar şi propoziţional (logic), deci potenţial explicativ, înseamnă că înţelegerea conţine explicaţia, iar explicaţia conţine înţelegerea. De exemplu, chiar reprezentarea este înţeleasă de către individ, deoarece ea a fost organizată într-o manieră coerentă, în virtutea principiilor şi regulilor care stabilesc constanta obiectelor percepute, aşadar în virtutea unui dispozitiv pre-explicativ, şi, o dată formată, ea determină procesele explicative ale spiritului care o studiază şi o analizează. Chiar dacă se întrepătrund, înţelegerea şi explicaţia nu se identifică. „în timp ce explicaţia introduce în toate fenomenele determinări, reguli, mecanisme, structuri de organizare, înţelegerea restituie fiinţele indivizilor, subiecţii vii" (Morin, 1986, p. 151). între înţelegere şi explicaţie există dialoguri care „nu pot fi decât complexe, altfel spus, complementare, concurente şi antagoniste" *(ibidem,* p. 152). Deşi astăzi, după convingerea lui Morin, între înţelegere şi explicaţie există o disjuncţie foarte puternică, este extrem de fecund faptul „de a dezvolta simultan câmpul înţelegerii şi cel al explicaţiei; progresul unuia dintre termenii dialogului nu trebuie să se efectueze în dauna celuilalt; chiar în inima unor veritabile înţelesuri există unele lucruri care pot şi trebuie să fie explicate; chiar în cunoaşterea explicativă a lucrurilor fizice, fineţea spiritului, subtilitatea psihologică, intuiţia, care relevă o oarecare neînţelegere, sunt avangărzi ale explicaţiei [...]. înţelegerea şi explicaţia pot şi trebuie să se intercoreleze, să se

intercompleteze (fără a-şi elimina antagonismele) şi să se întoarcă una spre alta într-o buclă constructivă a cunoaşterii" *(ibidem).*

Legea este prezentă de la cel mai simplu nivel al înțelegerii, cel al înțelegerii implicite, numai că în asemenea situații, chiar dacă individul se comportă conform ei, nu o poate formula explicit, conştient, analitic, discursiv. O dată cu clasificarea, formarea conceptelor de clasă, gen, specie, cu indicarea ordinii, a regularității desfăşurării fenomenelor, a relațiilor spațio-temporale de succesiune a acestora, descrierea permite ridicarea la un nou stadiu în formularea legilor. Apartenența unui fenomen particular la o clasă de fenomene sau la un sistem de regularități poate fi suficientă pentru o persoană al cărei spirit se întreabă asupra rațiunii de a fi a acelui fenomen. Legea atinge un nivel superior în dezvoltarea ei o dată cu explicarea fenomenelor, adică o dată cu precizarea cauzelor care au contribuit la apariția lor, a condițiilor manifestării lor, a factorilor cu care se leagă, cu un cuvânt, a relațiilor invariante care există între fenomenele respective. Aşadar, valoarea legii depinde de nivelul şi particularitățile înțelegerii. La nivelul înțelegerii implicite şi descriptive, legea are mai curând o valoare practică, în timp ce la nivelul înțelegerii explicative, ea deține o valoare teoretică, deoarece presupune o epurare progresivă a accidentalului, concomitent cu decantarea şi conservarea esențialului din obiecte şi fenomene. Relațiile dintre înțelegerea implicită, descriere şi explicație, pe de o parte, şi lege, pe de altă parte, pot fi cel mai bine surprinse dacă ne referim la dinamica şi evoluția cercetării ştiințifice.

Jean Piaget (1963) considera că există trei demersuri în cercetarea psihologică: 1) stabilirea faptelor generale sau a legilor ; 2) explicația unei legi pornind de la un sistem de legi; 3) deducția legii dintr-un sistem de legi, care nu rămâne doar ideală, ci se aplică unui substrat real sau modelat ce se pretează unei asemenea deducții. Primul nivel este constatativ, celelalte două - explicative. Legea prin ea însăşi nu explică nimic, ea se mulțumeşte doar să constate generalitatea unei relații. Explicația începe cu coordonarea legilor, care se prezintă sub cele două forme complementare la care ne-am referit mai înainte.


Jean Piaget

Explicația unei legi pornind de la un sistem de legi este echivalentă cu construirea sau reconstruirea deductivă a unei legi având ca punct de plecare alte legi. Ea este prima formă a explicației, superioară totuşi simplei constatări a existenței legității. Deducerea unei legi pornind de la un sistem de legi nu reprezintă însă o explicație cauzală. După opinia lui Piaget, explicația cauzală constă în deducerea legilor care leagă obiectele reprezentate în funcție de un substrat real. Ea presupune satisfacerea a trei condiții: 1) de a fi în posesia legilor; 2) de a alege o schemă de deducție; 3) de a alege un substrat asupra căruia urmează să se aplice deducția (societate, sistem nervos, comportament, conduită). Dacă admitem aceste postulate, atunci putem desprinde două maniere explicative distincte, fondate pe modele abstracte: o manieră generală care, în loc să utilizeze deducții „naive" fondate pe limbajul curent, face apel la scheme deductive cu caracter tehnic, împrumutate din matematică, algebră, logică; o manieră particulară, care presupune satisfacerea primelor două condiții (1 şi 2 de mai sus), dar nu şi pe a treia, ea studiind ceea ce este comun mai multor modele reale cunoscute.

Pentru a înțelege mai bine demersurile cercetării psihologice, să ne referim la un exemplu pe care ni-1 furnizează însuşi Piaget. Să presupunem că prezentăm unor subiecți segmente de dreaptă ca cele din figura 4.1, cerându-le să compare lungimea segmentelor A şi B, apoi lungimea segmentelor A' şi B'. Cercetarea va parcurge mai multe etape:



Fig. 4.1. *Segmente a căror lungime trebuie comparată*

Prima etapă : *constatarea legii* (subiecții vor declara că A este mai lung decât B, iar A^1 şi B^1 sunt egale). Este vorba despre o lege, deoarece se stabileşte o relație între orientarea liniilor (verticală şi orizontală) şi conduita subiecților puşi în situația de a le compara. De asemenea, constatăm că ne aflăm în fața unei legi şi din repetabilitatea ei, fapt care reiese din frecvența răspunsurilor subiecților (răspunsurile A > B sunt mai frecvente decât răspunsurile A < B, în timp ce frecvența răspunsurilor $A^1 > B^1$ nu diferă semnificativ de frecvența răspunsurilor $A^1 < B^1$). Ea este deci o relație repetabilă, deoarece aceeaşi constatare poate fi făcută de observatori diferiți, pe subiecți diferiți.

A doua etapă: deducerea legii din alte legi (dacă înregistrăm cinematografic mişcarea ochilor subiecților care examinează figura prezentată, vom constata că punctele de fixare a privirii se acumulează la vârful segmentului A şi la vârful segmentului B, astfel încât segmentul A este de mai multe ori „măturat" cu privirea, în timp ce înregistrarea cinematografică a mişcării ochilor pe segmentele A^1 şi B^1 arată că privirea se situează spre mijlocul acestor segmente, astfel încât ele sunt „măturate" cu privirea în mod egal). în acest caz, concluzia apare de la sine, ea este o deducție logică, pur formală.

A treia etapă : construirea unui model capabil a ține cont, în plan real, de sistemul de legi descris în etapa anterioară. De exemplu, se poate construi un model psiho-fiziologic, bazat pe „întâlnirea" sau „corespondența" dintre elementele segmentului „măturat" cu privirea şi organele receptoare elementare din retină. în acest caz, se poate afirma că evaluarea lungimii segmentului va depinde de numărul acestor „întâlniri", iar rezultatul comparației - de „cuplajele" celor două categorii de elemente. Aceste „întâlniri" vor fi mai numeroase pentru un segment centrat, deoarece receptorii elementari sunt mai denşi în centrul retinei. Dacă dorim să explicăm diferențele individuale, am putea construi modele biologice sau sociologice.

Capacitatea psihologului de a construi modele depinde de stadiul de dezvoltare a disciplinei pe care o slujeşte, dar şi a disciplinelor conexe, de unde poate împrumuta o serie de elemente. De aici necesitatea de a dispune de .o informare multilaterală.

în opoziția cu simpla constatare, cele două forme ale explicației prezintă, după opinia lui Piaget, două caracteristici, care deseori sunt atribuite cauzalității: 1) necesitatea raporturilor dintre cauze şi efecte, de unde provine deductibilitatea lor; 2) realitatea acestor relații cauzale subiacente fenomenelor măsurate, care depăşeşte astfel fenomenalismul pur, asigurată prin modelul servind de substrat acestor deducții. Prima caracteristică nu răspunde decât regulilor deducției logico-matematice, care rămâne formală; cea de-a doua variantă vizează coordonarea planurilor sau domeniilor realității şi comportă, în consecință, un ansamblu de raționamente de existență. Această a doua coordonare, care este „reală" şi nu „formală", admite două subvarietăți importante: una dintre ele procedează prin ierarhizarea planurilor realității (modelele organiciste, de pildă, sunt axate asupra reprezentării legăturilor nervoase în raport cu care se ordonează reacțiile şi comportamentul şi, într-un sector limitat, epifenomenele conştiinței, spre deosebire de alte modele care sunt axate pe comportamentul global); alta procedează prin punerea în corespondență sau în izomorfism a domeniilor realității ireductibile unele la altele (de exemplu, paralelismul sau izomorfismul între structurile caracteristice stărilor de conştiință şi structurile organice concomitente).

2.3. Interpretare şi explicație

După cum am arătat, Dilthey postula opoziția dintre ştiințele naturii şi ştiințele umane, primele fiind fondate pe explicație, celelalte pe interpretare şi pe comprehensiune intuitivă, acesteia din urmă revenindu-i capacitatea de a conferi un sens, o inteligibilitate conduitei umane.

Ideea este împărtăşită şi astăzi. Scopul ştiințelor umane, considera Benjamin Matalon, nu este acela de a cerceta legile generale care exprimă un determinism mecanicist inadaptat omului presupus liber, ci acela de a înțelege acțiunile omului. înțelegerea devine scopul unic al ştiințelor umane, arăta el în continuare. Aceasta nu pentru faptul că n-ar putea fi observate regularități în conduitele umane, ci pentru că ceea ce apare ca manifestare a unui determinism este expresia, pe de o parte, a regulilor generale pe care indivizii trebuie să le respecte, pe de altă parte, a unei logici considerate, de aceea, a fi rațională. Iată de ce psihologia trebuie să recurgă la *explicația fundată pe înțelegere* (Matalon, 1994, pp. 730 şi urm.).

Evoluția ştiințelor a slăbit însă această opoziție dintre explicație şi înțelegere, explicația pătrunzând şi în ştiințele umane. Numai că nu toți autorii sunt de acord asupra sensului ce trebuie acordat termenului de explicație. La simpozionul Asociației de Psihologie Ştiințifică de Limbă Franceză pe tema „Explicația în psihologie", publicat în 1980 sub direcția lui Richelle şi Seron, au fost emise opinii diferite. Astfel, pentru Oleron, explicația este un tip de *discurs,* nu numai verbal, ci şi simbolic, deoarece conține simboluri matematice, algebrice, figurale, scheme etc. Acest discurs este interesant atât sub raport formal sau lingvistic, cât şi din punctul de vedere al conținutului, al

faptelor, al noțiunilor şi raporturilor pe care le stabileşte. Luând în considerare şi faptul că, de regulă, explicația presupune prezența a două persoane, a celei care explică şi a celei care ascultă, Oleron adaugă încă o notă distinctivă explicației, şi anume *caracterul ei valorizat.* în acest caz, explicația se prezintă ca o poziție de putere în raport cu auditoriul. înțeleasă într-un asemenea mod, explicația presupune aspecte descriptive (clasificări, tipuri, nivele de explicație) şi aspecte evaluative (referitoare la validitatea afirmațiilor pe care le conține). Pentru Reuchlin, explicația, la care el adaugă şi interpretarea, este un *demers* implicat de cercetarea ştiințifică. După opinia noastră, diferența dintre cei doi termeni nu este esențială, ca dovadă faptul că este utilizat când unul, când altul. Singura diferență pe care o vedem este următoarea: primul termen (discursul) vizează mai ales faza finală a cercetării ştiințifice, când concluziile, explicațiile la care s-a ajuns sunt făcute cunoscute şi altor persoane ; cel de-al doilea termen (demersul) are în vedere explicația mai degrabă ca un moment, ca o fază a travaliului ştiințific, în urma căruia se va ajunge la formularea teoriei. Demersul explicativ o dată realizat, poate lua forma discursului explicativ, scris sau verbal.

Mai importantă decât diferențierea celor două accepții ale explicației ni se pare a fi *relația dintre explicație şi interpretare.* Reuchlin arată că psihologul construieşte şi utilizează discursuri cărora le conferă *grade diferite de inteligibilitate,* unele dintre ele fiind mai inteligibile, altele mai puțin inteligibile. Gradul de inteligibilitate a unui discurs poate fi apreciat în funcție de două criterii: *articularea* şi *economicitatea* sa. Un discurs între părțile căruia există o strânsă legătură, unele putând fi deductibile din altele, în care elementele componente capătă sens, valoare, tocmai prin raportare la întreg, apărând deci ca un sistem, este mult mai articulat decât un altul, în care elementele sunt relativ răzlețe, independente unele de altele. Aşadar, gradul de *structurare* şi cel de *coerență* a discursului sunt esențiale pentru satisfacerea criteriului articulării. în ceea ce priveşte criteriul economicității, acesta se referă la numărul optim al premiselor de la care se porneşte, al regulilor de derivare. El a fost preluat în psihologie din matematică, economia sau simplicitatea formală trecând pe primul plan. în psihologie, multă vreme au fost privilegiate tocmai ipotezele economice. Percepția a fost studiată prin apelul la figurile plane, imobile, în condițiile nemişcării capului subiectului perceptor ; memoria - prin apelul la silabele fără sens etc. Maximizarea gradului de articulare şi de economicitate a unui discurs, indiferent dacă acesta este explicativ sau interpretativ, se obține atunci când fiecare variabilă este dedusă din toate celelalte sau când acțiunea factorilor necontrolați, a căror prezență se constată prin natura statistică a legăturilor observate, este neutralizată. După opinia lui Reuchlin, interpretarea şi explicația reprezintă *două demersuri care pun în corespondență discursuri inegal inteligibile.* Cele două demersuri nu utilizează aceleaşi căi, deşi explicația include etape de interpretare. De asemenea, raporturile stabilite de ele nu dispun de aceleaşi proprietăți. Şi unul, şi celălalt îndeplinesc însă aceeaşi funcție : asigură un transfer de inteligibilitate de la un discurs la altul.

Interpretarea constă în punerea în corespondență pe cale cumulativă a discursului empiric cu cel teoretic, pe când explicația se bazează pe deducerea unui discurs din altul, ambele având un grad crescut de inteligibilitate. Ilustrativ pentru interpretare este discursul psihanalitic, care implică două lecturi: prima ia în considerare simptomele ce apar ca o colecție de evenimente independente, fără legătură între ele şi fără legătură cu

alte evenimente; a doua presupune interpretarea simptomelor, considerarea lor ca semne, fapt care conduce la elaborarea unui discurs coerent şi economic - teoria freudistă. Construcția discursului teoretic rezidă, aşadar, în cumularea unui număr crescut de discursuri empirice care permit degajarea elementelor, relațiilor şi structurilor comune. Structura astfel degajată îşi pierde caracterul unui simplu rezumat, elementele sale nu desemnează doar o colecție de fapte, ci o realitate subiacentă acestor colecții, nu doar o clasă de fapte, ci prin ce anume aceste fapte constituie o clasă. O asemenea structură (denumită prin termenul de libidou) poate fi pusă în relație de izomorfism cu alte structuri, observate în alte domenii (conservarea şi transformarea energiei). Aşadar, interpretarea constă în a sesiza prezența în discursul empiric a unor simboluri şi structuri ce au o semnificație asemănătoare discursului teoretic.

în explicație, punerea în corespondență a discursurilor prezentând grade diferite de inteligibilitate constituie, după opinia lui Reuchlin, o operație care dispune de cu totul alte proprietăți. Explicația implică o deducție a unui discurs cu un mare grad de inteligibilitate din altul care dispune, la rândul lui, de un grad de inteligibilitate aproape la fel de mare, aşa încât, dacă unul este adevărat, şi celălalt va fi în mod necesar adevărat. A enunța unul sau altul dintre aceste discursuri înseamnă în fond acelaşi lucru, cele două discursuri posedând, în consecință, în urma explicației, acelaşi grad de inteligibilitate. în psihologie există la ora actuală două tipuri de discursuri explicative : cele vechi, numite *intuitive,* utilizate aproape în exclusivitate până prin anii '50, şi cele moderne, *formalizate, matematizate.* între ele se amplasează, se pare, eşaloanele intermediare de inteligibilitate bazate, în principal, pe folosirea unor *modele* în cercetarea psihologică. în legătură cu aceste demersuri explicative persistă în psihologie o serie de întrebări: ce relație există între explicațiile intuitive şi cele bazate pe modele sau pe formalizări matematice ? ; utilizarea unui model permite dispensarea de orice conținut ? ; construirea unui model poate fi considerată o etapă ultimativă a explicației ? Referitor la cea de-a doua întrebare, Piaget, care a utilizat grupul INRC - un substrat explicativ „abstract" al gândirii, cu ajutorul căruia a explicat multe achiziții observabile în gândirea copiilor de 11-12 ani, arăta că modelul său nu este abstract decât cu titlu provizoriu, deoarece el redă, practic, ceea ce este comun diferitelor modele reale posibile. O întrebare şi mai semnificativă este următoarea: care este locul interpretării în explicație ? Pornind de la ideea inițială potrivit căreia explicația este o articulare între două discursuri cu grade diferite de inteligibilitate, Reuchlin ajunge la concluzia că interpretarea este *etapa centrală a explicației.* De ce? Deoarece ea presupune recunoaşterea unui discurs în altul, atribuirea unui discurs semnificației altuia, judecarea legitimității acestei recunoaşteri, asimilarea discursului ca urmare a „reuşitei" lui, evaluarea după anumite criterii a însăşi acestei „reuşite". De asemenea, interpretarea se implică în „țesătura" explicației, în măsura în care contribuie la o „lectură dublă" a modelelor, recunoscându-le acestora caracterul de teorie inteligibilă, dar şi relevând observații identificabile în realitate. Din cele de mai sus rezultă că interpretarea şi explicația, ca demersuri importante în cercetarea psihologică, dispun atât de asemănări, cât şi de deosebiri. Prezentăm elementele lor comune şi pe cele distinctive într-o formulă sintetică în tabelul 4.3.

Tabelul 4.3. *Asemănările şi deosebirile dintre interpretare şi explicație*

Interpretarea şi explicația	
Asemănări	Deosebiri
Izomorfism : dacă dubla lectură realizată de procedeul interpretativ asigură funcționalitatea modelului explicativ, utilizarea eşaloanelor intermediare de inteligibilitate care caracterizează explicația nu este absentă în interpretare (se face apel la conceptul de față „dublă" care asigură articularea cu teoria interpretativă, dar şi aplicarea conceptului în câteva situații reale).	• *Gradul de apropiere a discursurilor puse în corespondență:* - interpretarea pune în corespondență discursuri foarte îndepărtate unul de altul pe scara gradului de inteligibilitate; - explicația pune în corespondență discursuri foarte apropiate între ele pe această scară.
Originea discursului: ambele se bazează pe o colecție de discursuri apropiate de fapte, chiar dacă nu se pot dispensa de utilizarea unei grile de lectură sau de o teorie „intuitivă" ; când cele două tipuri de discurs sunt puse în corespondență cu un nou discurs apropiat de fapte, apare pericolul „circularității".	• *Extensia conceptelor utilizate:* - teoriile interpretative au un câmp foarte larg; dau importantă îmbogățirii progresive a conceptelor utilizate; pun în corespondență conceptele cu fapte concrete noi, din ce în ce mai eterogene; - dacă teoriile explicative folosesc definițiile operaționale, sunt limitative; dacă nu folosesc conceptele în cadrele lor inițiale, sunt sterile.
	• *Gradul de verificabilitate* : - discursul interpretativ este puțin verificabil; el sugerează „aşteptări", „posibilități" ; - în discursul explicativ, gradul de verificabilitate este mai mare; şi într-un caz, şi în altul se folosesc experimentele critice, cruciale.

3. Tipuri şi niveluri de explicație

Explicațiile formulate în legătură cu fenomenele psihice sunt atât de numeroase şi de variate, încât clasificarea lor devine dificilă. Vom încerca totuşi o grupare a lor după două criterii, cel filosofic şi cel psihologic.

3.1. Clasificarea filosofică

Psihologia s-a desprins ca ştiință de sine stătătoare din filosofie, aşa încât era imposibil ca o serie de modele explicative elaborate de filosofie să n-o contamineze sau să nu fie preluate de ea. Cele două domenii ale cunoaşterii se întâlneau inevitabil în problema „spiritului" sau „psihicului", dar şi în altele, cum ar fi problema cunoaşterii, cea a comportamentelor morale ale omului etc. Aproape că nu era posibil ca viziunile materialiste şi spiritualiste, cele moniste şi dualiste, deterministe şi finaliste să nu

pătrundă şi în explicaţia vieţii psihice a individului. Astfel se explică proliferarea diferitelor variante de „materialism", începând cu cel naiv din Antichitate, continuând cu cel mecanicist şi terminând cu cel „vulgar", care identifica psihicul cu materia. Remarca este valabilă şi pentru celelalte modele explicative amintite. Din acest punct de vedere, nu este deloc surprinzătoare încercarea unor autori de a căuta filiaţia filosofică a diverselor curente şi orientări psihologice. Howard Rachlin publica în 1994 o lucrare cu titlul semnificativ *Behavior and Mind. The Roots of Modern Psychology* (Comportament şi minte. Rădăcinile psihologiei moderne). „Rădăcinile" celor două mari orientări ale psihologiei moderne (psihologia cognitivă şi behaviorismul teleologic) sunt căutate de Rachlin în concepţiile lui Platon, Aristotel, Descartes, dar mai ales în cele ale lui Aristotel, psihologia cognitivă fiind considerată ştiinţa cauzelor eficiente, iar behaviorismul teleologic - ştiinţa cauzelor finale.

O clasificare filosofică a teoriilor şi explicaţiilor psihologice o întâlnim într-o lucrare a lui Goguelin, clasificare pe care o prezentăm în figura 4.2.

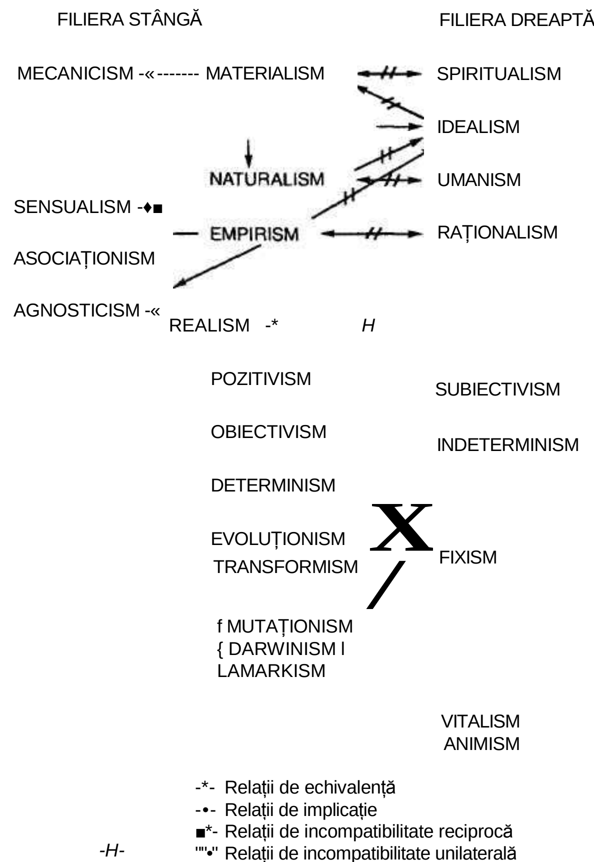


Fig. 4.2. *Clasificarea filosofică a explicaţiilor psihologice*

Filiera „stângă" arată credința psihologilor în *materie*, în *real*, *natură*, *experiență*, *experimentare, obiectivitate,* într-o *lume „logică",* în care anumite cauze produc anumite efecte determinate, într-un mod de *evoluție generală.* Filiera „dreaptă", dimpotrivă, evidențiază credința psihologilor în *spirit, înputerea ideii, a persoanei umane, a rațiunii,* a unei lumi în care atotputernic este *liberul arbitru,* într-o *lume creată o dată pentru totdeauna* (vezi Goguelin, 1988, voi. I, pp. 62-63). Filiera „stângă" sugerează recurgerea la *explicația cauzal-mecanicistâ* sau *pozitivistă,* bazată pe derivarea comportamentelor şi acțiunilor din condițiile suficiente sau necesare ale producerii lor, în timp ce filiera „dreaptă" sugerează apelul la *explicația teleologică finalistă* sau *hermeneutică,* axată pe derivarea comportamentelor şi acțiunilor din intențiile şi cunoştințele subiecților acțiunii. Marele neajuns al unor asemenea explicații filosofice ale psihicului îl constituie nu atât caracterul lor foarte general, deci nespecific, cât exclusivismul lor, dihotomizarea absolutizantă, implicit, excluderea nuanțelor. Aristotel, de exemplu, desprindea două tipuri de cauze: cauzalitatea eficientă (deterministă) şi cauzalitatea finală (finalistă). Explicația autentică şi definitivă o asigură cauzalitatea finală (o săgeată avansează pentru că se îndreaptă spre scopul său). Ştiința modernă consideră, dimpotrivă, că adevărata explicație o constituie cea eficientă (situația săgeții în fiecare moment al traiectoriei ei se explică nu prin faptul că se orientează spre scopul său, ci prin situația din momentul imediat anterior). Ceea ce este propriu pentru obiectele fizice nu mai poate caracteriza însă şi ființa umană. A explica deplasarea săgeții fără a lua în considerare scopul său este posibil, dar a explica conduita umană fără a face apel la finalitate este o imposibilitate. Şi totuşi această „imposibilitate" a devenit „posibilă" în behaviorism, care consideră conduita de la un moment dat a omului a fi un rezultat al învățărilor (achizițiilor) sale anterioare. Aşadar, explicarea conduitei prezente şi prevederea celei viitoare se făceau numai prin descrierea actelor trecute de învățare. Iată cum psihologia, aproape fără să vrea, cade în „plasa" întinsă de explicațiile filosofice. Cum însă un asemenea tip de explicație s-a dovedit a fi un eşec, introducerea în psihologie a noțiunilor de scop, intenționalitate, finalitate etc. a devenit o necesitate. Numai că, din nou, o extremă este înlocuită cu o alta, un tip de explicație cu un altul. în aceste condiții ne-am putea întreba dacă în afara explicațiilor *deterministe* şi a celor *finaliste,* opuse unele în raport cu altele, nu există şi alte variante explicative ? Fără îndoială că da. Wright vorbeşte, de exemplu, despre *explicațiile cvasicauzale* şi *explicațiile cvasiteleologice,* primele ajutându-ne să înțelegem *ce* este ceva sau *de ce* se întâmplă ceva, celelalte răspunzând mai adesea la întrebări privitoare la *cum* este sau devine posibil ceva. Diferența conceptuală dintre explicațiile cauzale şi explicațiile cvasiteleologice şi dintre explicațiile teleologice şi cele cvasicauzale este „aceea că explicațiile de primul tip depind, în ceea ce priveşte validitatea lor, de adevărul conexiunilor nomice, în timp ce explicațiile de ultimul tip nu depind de acesta, cel puțin în forma lor clară" (Wright, 1995, p. 100). Miguel Siguan (1980) este de părere că un loc aparte în psihologie ar trebui să-1 ocupe explicațiile *evoluționiste,* pe care el preferă să le denumească *genetice,* acestea fiind într-un fel situate între cele două tipuri polare şi ireductibile la ele. Explicațiile genetice nu sunt singurele în psihologie, ne atenționează autorul citat, şi nici nu sunt utilizabile exclusiv în psihologia dezvoltării. Dimpotrivă, aria lor de aplicare poate fi extrem de extinsă (psihologia dinamică, teoriile psihanalitice cognitive etc). Iată deci cum, pornind de la extremele explicative oferite de filosofie, putem ajunge la variante explicative intermediare, mult mai adecvate însă pentru ştiința psihologică.

O nouă întrebare se ridică: în cadrul unei științe sunt vehiculate numai explicații științifice ? Istoria oricărei științei demonstrează că alături de adevărurile indubitabile își fac loc şi o serie de explicații *preştiinţifice, paraştiinţifice*, *extrastiintifi.ee* sau pur şi simplu *neştiinţifice*. Şi atunci cum putem deosebi explicațiile științifice de cele neştiin-țifice ? Hempel (1972) emite opinia potrivit căreia explicația științifică trebuie să satisfacă două criterii: *exigența de pertinență* şi *exigența de testabilitate* (controlul faptelor empirice). Cele două criterii sunt însă insuficient definite şi ridică noi întrebări: acordăm un primat absolut şi exclusiv „faptelor", „observabilului"? ; respingerea „nonobser-vabilului" exclude orice explicație? în primul caz revenim la filosofia pozitivistă, în cel de-al doilea am fi nevoiți să negăm orice valoare a analizei factoriale care izolează o serie de factori (aptitudinali sau de personalitate). De asemenea, nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că explicația care s-a dovedit a fi la un moment dat științifică s-a perimat cu timpul, devenind neştiinţifică, situația inversă fiind la fel de posibilă. Aşa încât caracterul științific sau neştiinţific al unei explicații poate fi evaluat, probabil, şi după alte criterii.

3.2. Tipologii psihologice

Piaget este de părere că, deşi în psihologie există nenumărate forme explicative, diversitatea lor mergând până la incoerența teoriilor şi metodelor, acestea manifestă două tendințe fundamentale : orientarea lor fie spre reducții de la complex la simplu, de la psihologic la extrapsihologic, fie spre constructivism, rămânând totuşi în limitele psihologicului. Cele şapte modele explicative descrise de Piaget ilustrează din plin această idee. Un prim model explicativ este oferit de reducționismul psihologic, care este de două feluri: intrapsihologic şi extrapsihologic. *Reducționismul intrapsihologic* limitează reacțiile şi conduitele complexe ale individului la un principiu cauzal ce rămâne neschimbat în cursul transformărilor. Ilustrative în acest sens sunt cercetările de inspirație freudiană asupra dezvoltării copilului, care arată că „energia psihică" (libidoul) traversează întreaga dezvoltare ontogenetică a copilului. *Reducționismul extrapsihologic* constă în explicarea psihologicului prin recurgerea la realități ce depăşesc propriile sale frontiere. Se dau, astfel, *explicații sociologice* (care interpretează reacțiile individului în funcție de interacțiunea indivizilor sau de interacțiunea acestora cu structurile existente în cadrul grupurilor sociale), *explicații fizicaliste* (axate pe susținerea izomorfismului structurilor mintale cu structurile organice), *explicații organiciste* (bazate pe reducerea psihologicului la fiziologic). *Explicațiile constructiviste* pun accent pe procesele de construcție. Ele sunt opuse reducționismului intrapsihologic, dar se diferențiază într-o oarecare măsură şi de reducționismul extrapsihologic, deoarece ajung la o specificitate psihologică, fără ca aceasta să fie reductibilă la proprietăți sociale, fizice sau organice. Acest model recurge la *explicații de tip comportamentist* (centrate pe coordonarea legilor învățării în sisteme ce vizează asimilarea conduitelor noi), la *explicații genetice* (centrate pe cercetarea dezvoltării unor mecanisme constructive), în sfârşit, la *explicații abstracte* (nu în sensul că renunță la orice substrat real, ci refuzând să aleagă între diverse substraturi posibile pentru a degaja mai bine, sub o formă generală compatibilă cu exigențele psihologice, înseşi mecanismele constructive) (vezi Piaget, 1963, pp. 129-131).

în afara acestor modele explicative, sunt posibile, fără îndoială, şi altele. Serge Moscovici se referă la următoarele tipuri: modele explicative *paradigmatice,* al căror rol esențial este de a propune o viziune globală asupra relațiilor şi comportamentelor umane, chiar asupra naturii umane în general (teoria câmpului formulată de Lewin, inspirată din psihologia gestaltistă şi transferată în domeniul social şi psihosocial, poate fi încadrată în aceste modele); modele explicative *fenomenologice,* care îşi propun să descrie şi să explice o familie de fenomene bine cunoscute, să răspundă la întrebările „cum? " şi „pentru ce? " funcționează ele (Sherif îşi propune, de exemplu, să afle cum şi de ce indivizii autonomi având fiecare propriul sistem de judecăți converg spre o judecată comună, atunci când sunt în grup); modelele explicative *operatorii* tind să degajeze un mecanism elementar, necunoscut până la un anumit moment dat, capabil a explica însă un ansamblu de fapte (teoria disonanței cognitive formulată de Festinger, potrivit căreia două elemente cognitive care dintr-o rațiune sau alta nu se potrivesc între ele generează o stare de disconfort psihic, este ilustrativă din acest punct de vedere) (vezi Moscovici, 1988, pp. 14-16).

în ceea ce ne priveşte, propunem următoarea clasificare a explicațiilor ştiințifice folosite în psihologie.

O primă categorie de modele explicative s-a centrat *pe natura elementelor* considerate a fi esențiale în raport cu profilul psihocomportamental al individului. După cum am remarcat şi din analiza obiectului psihologiei, s-a pus accent când pe elementele interne ale vieții psihice, când pe cele externe, comportamentale, fapt care a permis elaborarea unor modele *mentaliste* sau *comportamentaliste* privitoare la psihic. Unii autori s-au centrat pe evidențierea rolului elementelor substanțiale ale psihicului, alții pe cel al elementelor situaționale, ceea ce a dus la închegarea unor modele explicative *substanțialiste* sau, dimpotrivă, *situaționaliste,* mai ales în legătură cu studiul personalității. Apoi, după locul de amplasare a acestor elemente constitutive, s-au elaborat modelele explicative *periferice* şi *centraliste.*

O a doua categorie de modele explicative utilizate de psihologie se referă mai ales la *specificul mecanismelor* implicate în realizarea procesualității psihice. Sunt autori care iau în considerare, în explicarea vieții psihice, elementele în sine, rupte unele de altele şi mai ales desprinse de exterior, alții care, dimpotrivă, le leagă unele de altele, le raportează la factorii determinanți. Asemenea modalități comportamentale ale cercetătorilor au permis conturarea modelelor explicative *izolaționiste* sau *conexioniste*. Unii explică geneza psihicului prin asocierea mai mult sau mai puțin mecanică a elementelor psihice inferioare *(asociaționismul),* alții prin structurarea, organizarea şi ierarhizarea lor complexă *(structuralismul).*

în sfârşit, a treia categorie de modele explicative vehiculate în psihologie porneşte de la *statutul* acordat unor fenomene psihice. Unele sunt concepute ca fiind înnăscute, neinfluențate de experiență, de învățare şi condiționare socială, altele ca apărând în decursul timpului, formându-se şi dezvoltându-se în timpul vieții individului. Primele concepții se încadrează în rândul modelelor explicative *nativiste,* celelalte în rândul modelelor explicative *constructiviste*. Apoi, unele facultăți psihice sunt localizate precis în anumiți centri din scoarța cerebrală, altele nu, fiind explicate prin participarea întregii scoarțe cerebrale sau ca urmare a intrării în funcțiune a fenomenului compensării - modele *localizaționiste* în primul caz, *antilocalizaționiste,* în cel de al doilea.

4. Cerinţe metodologice ale explicaţiei în psihologie

Pluralitatea şi diversitatea explicaţiilor existente sau posibile în psihologie ridică o serie de probleme cu caracter metodologic pentru cercetătorul psiholog. Două dintre ele ne reţin în mod deosebit atenţia: necesitatea selectării modelelor explicative şi necesitatea corelării lor. Fiecare dintre ele devine, la un moment dat, cerinţă imperioasă căreia trebuie să i se găsească o soluţie.

4.1. Necesitatea selecţiei modelelor explicative

O asemenea necesitate apare atunci când modelele explicative sunt contradictorii, concurente. Se înţelege aproape de la sine că, în condiţiile în care modelele explicative sunt relativ asemănătoare între ele, optarea pentru unul sau altul dintre ele nu prezintă o prea mare importanţă. Când însă aceste modele se exclud reciproc, se „bat cap în cap", nevoia reţinerii unuia dintre ele apare cu o mai mare acuitate. Se ştie, de exemplu, că în explicarea „cauzalităţii" proceselor afective, a factorilor lor declanşatori au fost formulate *teoriile periferice* (care susţin că emoţia se declanşează la periferie, ca urmare a modificărilor organice) şi *teoriile centraliste* (care postulează declanşarea emoţiei pe scoarţa cerebrală). O astfel de contradicţie îl „obligă" pe cercetător să opteze pentru una sau alta dintre cele două modalităţi explicative. Cu cât „concurenţa" modelelor explicative este mai accentuată, cu atât opţiunea cercetătorului este mai dificilă. Necesitatea selecţiei modelelor explicative apare şi atunci când cercetătorul vizează nu doar soluţionarea unor probleme cu caracter teoretic, ci şi a unora practic-aplicative. Paul Popescu-Neveanu vorbea de „alegerea modelului explicativ în vederea atingerii unuia sau altuia dintre obiectivele practice ale psihologiei, în planul optimizării condiţiei şi activităţii umane" (Popescu-Neveanu, 1980, p. 57).

Selecţia modelelor explicative se realizează nu la întâmplare, ci după o serie de *criterii*, dintre care două ni se par a fi esenţiale: măsura în care modelul respectiv comportă *consecinţe verificabile* (cel care nu satisface această cerinţă nici nu este considerat un model explicativ); *valoarea euristică* pe care o deţine (aceasta fiind evaluată după capacitatea de a sugera noi căi, piste de abordare şi cercetare sau după capacitatea de a unifica într-un sistem coerent o pluralitate de modele între care relaţiile sunt puţin vizibile).

4.2. Necesitatea corelării modelelor explicative

Deşi fiecare dintre modelele explicative la care ne-am referit depinde de specificul fenomenelor şi legilor studiate, încercând să le surprindă esenţa, deşi fiecare dispune de nenumărate valenţe pe direcţia adâncirii cunoaşterii, nici unul dintre ele nu reuşeşte să cuprindă exhaustiv multitudinea fenomenelor şi legilor psihologice. Iată de ce, alături de alegerea unui model explicativ, la fel de necesară este şi *corelarea modelelor explicative.* Willem Doise (1982) arată că în psihologia socială sunt utilizate patru niveluri de analiză (intraindividual; interindividual şi situaţional; poziţional; ideologic). Nivelul intraindividual se referă la modelele ce descriu maniera în care individul îşi organizează propria

sa experienţă psihică. Nivelul interindividual şi situaţional este interesat de procesele interindividuale care se derulează într-o situaţie dată. Nivelul poziţional ia în considerare diferenţele dintre poziţiile sociale ale indivizilor prealabile interacţiunii lor concrete. Nivelul ideologic se centrează pe ideologia societăţii, pe sistemul de credinţe şi reprezentări, de valori şi norme care justifică şi menţin o ordine stabilită prin raporturile sale, dar care, o dată interiorizate, influenţează comportamentul individual în cadrul grupului. Fiecare dintre aceste niveluri de analiză îşi are propria sa legitimitate, fără a putea îngloba şi explica ansamblul realităţii. „A ne limita însă la un singur model înseamnă a sărăci realitatea, de aceea este necesar să facem apel la analize complementare" (Doise, 1982, p. 34). Exemplul dat de autor este extrem de sugestiv. în studiul inteligenţei se utilizează cu precădere primul nivel de analiză, care nu este însă suficient, deoarece pierde din vedere aspectele ei sociale, neputându-se explica diferenţele individuale dintre oameni ce aparţin unor grupuri socio-umane, rasiale şi culturale diferite. Cele mai multe studii prezintă inteligenţa ca pe o caracteristică pur individuală, măsurată printr-un test individual, făcându-se astfel abstracţie de funcţionarea socială a inteligenţei. Deseori, diferenţele dintre capacităţile intelectuale ale indivizilor aparţinând unor grupuri sociale diferite sunt puse pe seama factorilor biologici, neglijându-se interacţiunea acestora cu factorii de mediu. Fără îndoială că astfel de studii şi explicaţii sunt limitate. Iată de ce este necesară abordarea inteligenţei şi la alte niveluri de explicaţie. Deşi Mead şi Vîgotski susţin natura socială a inteligenţei, nici unul, nici celălalt n-au propus o paradigmă de articulare între individual şi social, fapt realizat de Piaget. Ca urmare a luării în considerare a celui de-al doilea nivel de analiză, Piaget a studiat inteligenţa în procesul interacţiunilor sociale ale copiilor. Luarea în considerare şi a celorlalte două niveluri a permis înţelegerea mai bună şi a altor fapte (de pildă, de ce copiii care provin din medii socio-economice şi chiar din culturi diferite nu au aceleaşi şanse de reuşită la şcoală). Utilizarea concomitentă a mai multor niveluri de analiză, articulaţia explicaţiilor, conchide autorul citat, are o mare valoare euristică, permiţând îmbogăţirea problematicii studiate şi rezolvarea unor contradicţii aparente.

5. Teoria psihologică

5.1. Conceptul de „teorie"

Demersurile la care ne-am referit până acum (descrierea, explicaţia, previziunea, interpretarea) nu reprezintă un scop în sine, ci vizează elaborarea teoriilor psihologice sau validarea lor. Teoria este atât punctul de plecare, cât şi punctul terminus al unei ştiinţe. Dicţionarele de filosofie sau de psihologie stabilesc două accepţii ale conceptului de *teorie*. în sens larg, teoria reprezintă forma sau nivelul superior al cunoaşterii ştiinţifice, care mijloceşte reflectarea generalizată a realităţii, introducând în sistemul cunoştinţelor omeneşti noi concepte, principii şi metode de cercetare şi deschizând noi orizonturi în cunoaştere. în sens restrâns, teoria se defineşte ca ansamblul ipotezelor, legilor şi conceptelor organizate într-un sistem logic coerent care descrie şi explică un domeniu al cunoaşterii. Există o strânsă legătură între teorie şi ipoteză, teoria fiind o ipoteză verificată experimental, iar ipoteza - o teorie în formare sau în curs de verificare. Deşi teoria porneşte întotdeauna de la anumite cunoştinţe tematice, descriptive ale domeniului investigat, ea se încadrează în anumite modele explicativ-interpretative ale

realității care, la rândul lor, se subordonează unor perspective de abordare general--teoretică a realității, în care își găsesc expresia aspectele metodologice. Teoria psihologică „este un sistem general elaborat în vederea explicării principiilor ce stau la baza comportamentului" (Malim şi Birch, 1998, p. 62). Procesele de achiziționare a cunoaşterii psihologice conduc direct la construirea teoriilor. Practic, cercetarea (cunoaşterea) şi teoria se stimulează reciproc prin procesele de inducție şi deducție. Inducția, ca prim pas în construirea cunoaşterii, implică elaborarea teoriilor din observarea regularităților faptelor şi datelor empirice, ea fiind condensată şi integrată într-un tot coerent. Deducția presupune derivarea enunțurilor testabile din teorie. Procesele inductive/deductive sunt ciclice şi se autoperfecționează. Ciclurile teoriilor psihologice sunt ilustrate în figura 4.3.

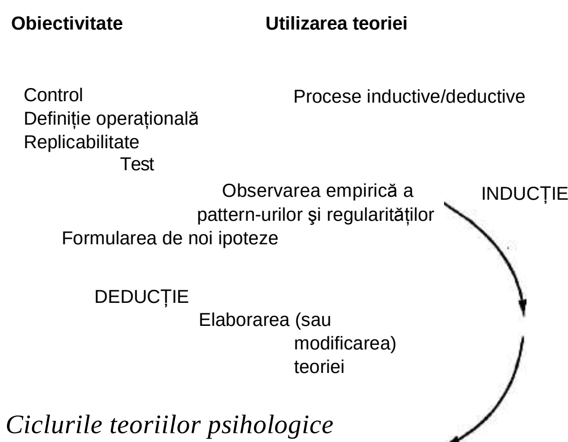


Fig. 4.3. *Ciclurile teoriilor psihologice*

Malim şi Birch arată că psihologul utilizează teoriile ca pe o linie conducătoare a cercetării, astfel încât investigațiile sunt realizate într-o manieră sistematică. Tot ei subliniază că o teorie nu este niciodată statică, dimpotrivă, ea se rafinează şi se schimbă tot timpul în baza noilor dovezi empirice. De aceea, se poate afirma că teoriile nu sunt adevăruri, ci doar probabilități. în măsura în care teoriile psihologice sunt testabile, psihologia poate fi considerată ştiință. Dacă procesul de testare este valid şi demn de încredere, atunci pot fi obținute „teorii bune", cu mare putere de predicție şi valoare practică. Trebuie specificat că nu întotdeauna teoriile psihologice satisfac criteriile stringente de testabilitate, predictibilitate şi aplicabilitate.

în acest paragraf nu ne interesează problematica generală a teoriei psihologice (funcțiile ei, legătura cu practica, pericolele ce apar în interpretarea ei), prezentă îndeosebi în lucrările de metodologie a cercetării (vezi, de pildă, Robert, 1988; Ghiglione şi Richard, 1994 etc), ci *clasificarea teoriilor psihologice* (cu implicații deosebit de importante pentru cunoaşterea psihologică) şi *„forța teoretică " a limbajului psihologiei* (cu implicații asupra elaborării şi evaluării teoriilor psihologice).

5.2. Clasificarea teoriilor psihologice

în diferite ştiinţe, teoriile sunt clasificate după *gradul lor de abstractizare şi generalizare,* după *aria* pe care reuşesc s-o cuprindă şi s-o explice. E.K. Merton, de exemplu, introduce în sociologie conceptul de „teorii de nivel mediu", care ocupă o poziţie intermediară, între ipotezele minore de lucru şi speculaţiile extinse bazate pe scheme conceptuale dominante. Preluând, cu unele corective, acest punct de vedere, Mihu Achim (1970) împarte teoriile sociologice în: teorii generale asupra societăţii sau asupra personalităţii individului; teorii de rang mediu; ipoteze de lucru sau generalizări de rang elementar. Teoria „câmpului" din psihologia generală şi teoria „dinamicii grupului" din psihologia socială, ambele formulate de Kurt Lewin, pot fi considerate teorii globale, în timp ce teoria „disonanţei cognitive", concepută de Leon Festinger este o teorie parţială, de rang mediu. Criteriul nivelului de generalitate a teoriilor ştiinţifice poate fi reţinut şi pentru clasificarea teoriilor psihologice. Suntem tentaţi să considerăm că teoriile formulate de marile orientări psihologice (introspecţionismul, behaviorismul, psihanaliza) sunt teorii globale, cu un foarte mare grad de generalitate. Deşi pornesc de la aspecte limitate ale psihicului (introspecţia - de la conştiinţă, behaviorismul - de la comportament, psihanaliza - de la inconştient şi sexualitate), fiind, în esenţă, reducţioniste, ele încearcă să explice psihicul în totalitatea sa, făcând, în virtutea acestui fapt, şi unele generalizări nepermise. Teoriile elaborate cu privire la unul sau altul dintre elementele componente ale psihicului (senzaţii, percepţii, gândire, memorie etc.) pot fi considerate de rang mediu. Un exemplu semnificativ în acest sens l-ar putea reprezenta teoria formei (a *Gestalt-\i\u\)* formulată de gestaltism pentru explicarea percepţiei. în sfârşit, teoriile elaborate cu privire la aspectele specifice ale diferitelor procese şi funcţii psihice constituie teorii cu un grad scăzut de generalitate. Teoria „tricromatică" formulată de H. Helmholtz (1821-1894) pentru explicarea vederii colorate, teoriile active şi pasive ale uitării, teoriile intelectualiste şi afective asupra naturii voinţei, teoria periferică a emoţiilor etc. sunt astfel de generalizări „localizate" la nivelul unuia sau altuia dintre procesele psihice. Bunge (1983) clasifică teoriile tot după gradul lor de generalitate. El desprinde *teoriile semi-interpretate* sau *abstracte* cu gradul cel mai mare de generalitate, caracterul lor ştiinţific fiind dat nu de coerenţa lor internă, ci de gradul de utilitate pentru alte domenii ale cunoaşterii; *teoriile generice interpretate,* ale căror simboluri de bază conservă o interpretare factuală, chiar dacă includ un număr arbitrar şi indeterminabil de specii sau entităţi specifice; *teoriile specifice,* în care conceptele de bază se aplică la o clasă de referinţă limitată şi la o categorie determinată de entităţi, validitatea şi coerenţa lor internă putând fi probată prin compararea cu predicţiile ce decurg din cunoştinţele anterioare; de asemenea, ele pot fi probate empiric şi deci confirmate sau respinse. Se pare că însuşi sensul evoluţiei istorice a teoriilor psihologice pleacă de la general pentru a ajunge la particular şi apoi la miniatural. S-a început cu marile teorii asupra psihicului, cu tendinţa expresă spre exclusivitate şi exhaustivitate, s-a trecut apoi la teoretizarea unor probleme particulare, pentru ca, începând de prin 1970, să asistăm la orientarea cercetătorilor spre investigarea unui singur aspect al comportamentului (de exemplu, procesarea informaţiilor). Trebuie reţinut însă faptul că cele trei grupe de teorii psihologice schiţate mai înainte nu sunt izolate, ci interdependente. Teoriile cu nivel scăzut de generalitate, pe care le-am putea denumi *specifice,* contribuie la lărgirea

gradului de generalitate a primelor. De pildă, studiul procesării informațiilor va fi în măsură, probabil, să arunce o nouă lumină asupra naturii informaționale a psihicului uman, ca şi asupra necesității corelării lui cu aşa-numita inteligență artificială, ceea ce va conduce la o restructurare a concepției despre psihic. Pe de altă parte, teoriile cu înalt grad de generalitate incită cercetările particulare, fapt care se soldează cu îmbogățirea viziunii asupra ariilor primare de studiu. S-a considerat la un moment dat că psihicul trebuie să dispună de un conținut informațional în virtutea caracteristicii generale a acestuia de a oglindi şi reproduce în sine realitatea înconjurătoare. încercarea de identificare a conținutului informațional specific fiecărui proces psihic a dus Ia individualizarea mai riguroasă a proceselor psihice, implicit la diferențierea lor.

Mai recent, teoriile psihologice au fost clasificate după *specificul activității explicative a cercetătorului.* Acesta se poate focaliza asupra explicării/apte/or sau asupra explicării *naturii teoriei* înseşi. în primul caz vorbim de aşa-numitele *teorii reale,* în cel de-al doilea caz de *metateorii* (Royce, 1994, pp. 524-527).

Teoriile psihologice reale încearcă să explice observațiile, faptele, constatările unui domeniu de investigație specific. Ceea ce contează însă nu este specificul domeniului abordat, ci varietatea *stilurilor cognitive* folosite de cercetători. Ernst Nagel (1961) stabilea o taxonomie ce cuprindea patru categorii de teorii: 1) *analogice* (bazate în principal pe modele teoretice); 2) *descriptive* (care folosesc concepte limitate la termeni de observație); 3) *instrumentaliste* (în care conceptele, deşi ficțiuni, apar în calitate de unelte sau instrumente de lucru); 4) *realiste* (în acestea, conceptele dezvăluie adevărul, sunt reale, nu doar ficțiuni utile). Mei vin Marx (1963) a descris trei modele de construcție a unor teorii: 1) *inductive* (care pornesc de la particular la general); 2) *deductive* (parcurg drumul invers de la general la particular); 3) *interactive inductive-deductive* (acestea furnizând un model funcțional). Interes prezintă şi clasificarea stilurilor epistemice făcută de Joseph Royce (1978): 1) *raționalism* (caracterizat prin consistență logică); 2) *empirism* (bazat pe repetabilitatea observației); 3) *metaforism* (încearcă să surprindă universalitatea privirii introspective prin simboluri). Combinarea celor trei scheme taxonomice (vezi fig. 4.4) îl conduce pe Royce spre concluzii interesante.

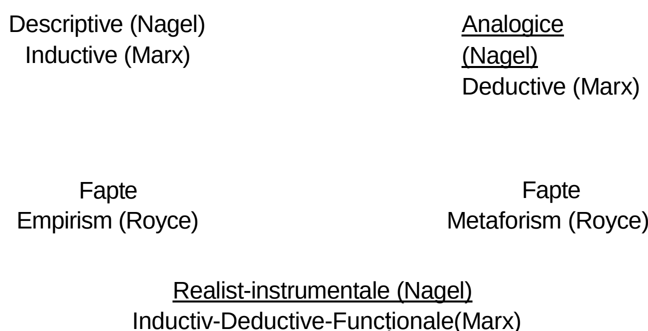


Fig. 4.4. *Scheme taxonomice ale teoriilor psihologice*

Prima figură prezintă teoriile descriptive, generate inductiv şi primind justificarea epistemică prin empirism. Figura a doua conține teoriile analogice, generate deductiv şi bazate pe epistemologia metaforică. Cea de-a treia figură redă teoriile realist-instrumentale, generate interactiv inductiv-deductiv şi primind justificarea epistemică prin rețeaua mutuală a raționalismului şi empirismului. Royce arată că slăbiciunea epistemică a primelor două tipuri de teorii constă în prezența conexiunilor cu un singur sens între structura rațională şi datele empirice, fapt care duce la imposibilitatea logică a generării unor structuri raționale numai pe baza inducției (în primul caz) sau la forțarea datelor de a intra într-un model deductiv rigid (în cel de-al doilea caz). Dimpotrivă, forța epistemică a teoriilor cuplate în figura a treia este dată de prezența conexiunilor cu două sensuri. Se pare că potrivirea epistemică între structura rațională şi cea empirică este mai probabilă tocmai prin asemenea contacte constant interactive.

Metaîeoria psihologiei focalizează tot mai mult în ultimele decenii interesul cercetătorilor. Au fost înființate centre specializate (Centrul pentru Studii Avansate în Psihologia Teoretică, la Universitatea Alberta), au avut loc simpozioane dedicate problematicii psihologiei teoretice (simpozionul „Rice", 1964; simpozionul de la Nebraska, 1976; simpozionul Societății Psihologice Britannica, 1980), s-au organizat nenumărate conferințe finalizate prin publicarea unor volume (seria celor cinci volume publicate între 1970 şi 1981 de Royce, Rozeboom, Mos). între 1959 şi 1963, Sigmund Koch publică o serie de şase volume considerate a fi cel mai amplu şi cel mai semnificativ tratat teoretic din întregul domeniu al psihologiei. în 1981, Hyland publica un manual introductiv asupra metateoriei psihologice. în esență, cercetătorii care se dedică studierii acestui domeniu încearcă să întreprindă analiza conceptual-lingvistică a teoriilor psihologice, cu scopul de a clarifica înțelesurile şi implicațiile termenilor întrebuințați, pentru a contribui în felul acesta la sporirea validității unor teorii. în ce măsură o teorie explică sau răspunde faptelor observabile, cu alte cuvinte, care este forța sa teoretică? Aceasta este întrebarea fundamentală pe care şi-o pun psihologii metateoreticieni.

5.3. „Forța teoretică" a concepțiilor psihologice

Conceptul de *forță teoretică* este complex, cuprinzând o multitudine de variabile (testabilitatea empirică a unei teorii, gradul de încadrare empirică formală, comprehensiunea scopului, gradul de formalizare, gradul de coeziune, coerență şi explicitare conceptuală). în combinarea tuturor acestor variabile stă gradul de maturitate a unei teorii. Forța teoretică a unei teorii poate fi însă evidențiată şi prin corelarea individuală cu oricare dintre elementele ei componente. Cea mai studiată a fost relația dintre forța teoretică şi precizia conceptual-lingvistică. Figura 4.5 arată că, pe măsură ce creşte precizia conceptuală, asistăm la o sporire relativ mare a forței teoretice.

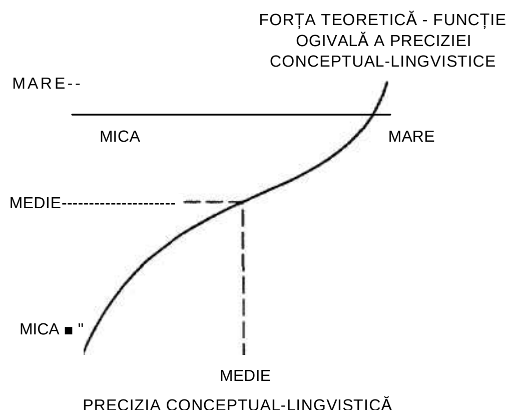


Fig. 4.5. *Relaţia dintre forţa teoretică şi precizia conceptual-lingvistică a unei teorii*

Aşa stau lucrurile când variabila „precizia conceptual-lingvistică" este interpretată într-o manieră globală. Cum însă o asemenea „precizie conceptual-lingvistică" îşi are propriile ei grade de maturitate, relaţiile dintre ea şi forţa teoretică vor fi dependente tocmai de nivelul ei de maturitate. Figura 4.6 arată că, deşi creşterile în precizia conceptuală au ca rezultat creşteri ale forţei teoretice la toate nivelurile (limbaj obişnuit, pragmatic, descriptiv, explicativ), asemenea creşteri sunt mai mari la nivelul limbajului descriptiv şi explicativ, comparativ cu limbajul pragmatic şi cel obişnuit. Ambiguitatea inerentă limbajului obişnuit este atât de mare, încât pentru creşteri mici ale forţei teoretice sunt necesare creşteri masive ale preciziei conceptuale. De aici se desprinde necesitatea transformării limbajului obişnuit în limbaj ştiinţific (descriptiv sau explicativ) pentru a obţine creşteri semnificative în forţa teoretică.

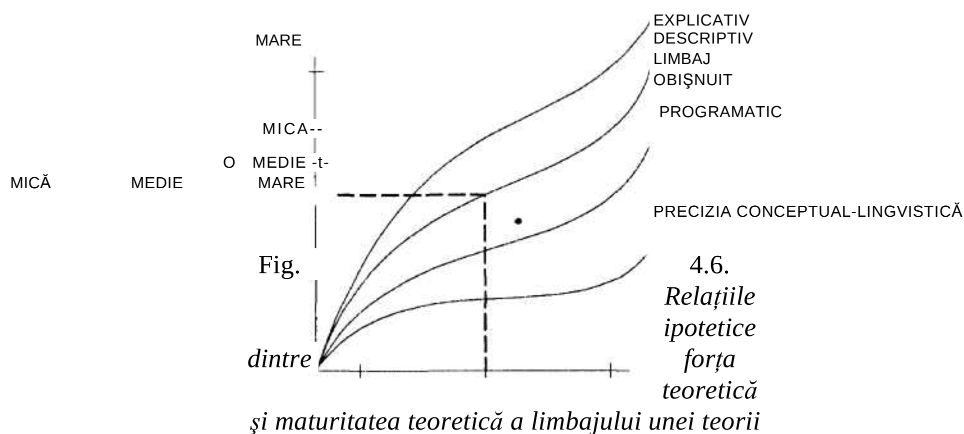


Fig. 4.6. *Relaţiile ipotetice dintre forţa teoretică şi maturitatea teoretică a limbajului unei teorii*

O teorie poate fi analizată nu doar în stadiul său terminal, de produs, ci şi în procesul devenirii ei. Trecerea treptată de la momentul de presimţire la cel de ipoteză, apoi, spre final, la cel de teorie şi legitate ar fi în măsură să furnizeze informaţii cu privire la gradul de organizare interioară a teoriei. Dacă momentele „devenirii" unei teorii sunt corelate cu o serie de paradigme pe care aceasta le conţine, este posibil să surprindem evoluţia ştiinţei ca atare. H.J. Eysenck (1981) propune o analiză interesantă în acest sens. El consideră că teoriile conţin o serie de principii, cum ar fi principiul inductivismului al lui Bacon, principiul verificării al Şcolii de la Viena şi principiul falsificabilităţii al lui Popper (vezi fig. 4.7). Ştiinţa evoluează după aceste principii până când ajunge fie la elaborarea unei noi teorii sau a unor teorii alternative, fie la renunţarea la o teorie.

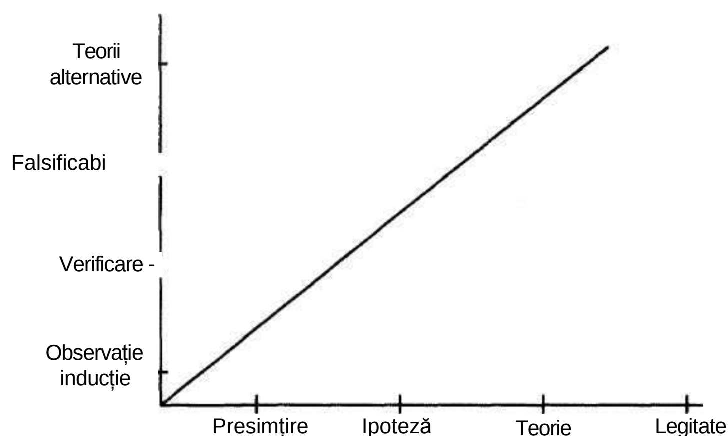


Fig. 4.7. *„Devenirea" unei teorii*

Pe măsură ce se vor amplifica şi generaliza, cercetările asupra teoriilor psihologice vor conduce, probabil, la o mai precisă delimitare a teoriilor, dar şi la o integrare a lor. Ele vor ilustra celebra maximă „a distinge pentru a reuni".

Bibliografie

ACHIM, M. (1970), *Sociologia americană a grupurilor mici,* Editura Politică, Bucureşti.
BUNGE, M. (1983), *Epistemologie,* Maloine, Paris.
CEAUŞU, V. (1978), *Cunoaşterea psihologică şi condiţia incertitudinii,* Editura Militară, Bucureşti.
CLAPAREDE, E. (1931), *L'âducation fonctionnelle,* Delachaux et Niestle, Neuchâtel, Paris.
CLAPAREDE, E. (1933), „Psychologie fonctionnelle", *Rev. philos.,* voi. CXV. DOISE, W. (1982), *L'explication en psychologie sociale,* PUF, Paris. ESPINOZA, M. (1996), *La science: Ies mathâmatiques, Vexpirience, la logique,* Ellipses,
Paris. EYSENCK, H.J. (ed.) (1981), *A Model for Personality,* Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg,
New York.

GHIGLIONE, R., RICHARD, J.F. (1994) (sous la direction de), *Cours de psychologie. Bases. Methodes. Epistemologie,* Dunod, Paris. GOGUELIN, P. (1988), *Psychologie generale,* Centre de Documentation Universitaire, Paris, voi. MI.
HARRE, R. (1963), *An Introduction io the logic ofthe sciences,* MacMillan & Co., London.
HELMER, O., RESCHER, N. (1969), „On the Epistemology ofthe Inexact Sciences", *inProject Rând,* Febr.
HEMPEL, C.G. (1965), *Aspects of Scientific Explanation,* The Free Press, New York.
JAMES, W. (1929), *Precis de Psychologie,* Marcel Riviere Editeur, Paris. LE NY, J.-F. (1963), „Le materialism et la psychologie sociale", in *La Pensie,* nr. 112. MALIM, T., BIRCH, A. (1998), *Inîroductory Psychology,* MacMillan Press Ltd., London. MATALON, B. (1988), *Decrire, expliquer, prevoir,* Armând Colin, Paris. MATALON, B. (1994), „Les conceptions du developpement scientifique", in: GHIGLIONE, R., RICHARD, J.F. (sous la direction de), *Cours de psychologie,* Dunod, Paris, voi. II. MEYERSON, E. (1921), *L'explication dans les sciences,* Payot, Paris. MORIN, E. (1986), *La Methode. La Connaissance de la Connaissance,* Seuil, Paris. MOSCOVICI, S. (sous la direction de) (1988), *Psychologie sociale,* PUF, Paris. OLERON, P. (1980), „Questions introductives", in: RICHELLE, M., SERON, X. (sous la direction de), *L'explication en psychologie,* PUF, Paris.
PAVELCU, V. (1972), *Drama psihologiei,* Editura Didactică și Pedagogică, București.
PIAGET, J. (1963), „L'explication en psychologie et le parallălisme psychophisiologique", in: FRAISSE, P., PIAGET, J. (sous la direction de), *Trăite" de psychologie experimentale,* PUF, Paris.
PIERON, H. (1934), „La loi en psychologie", in: *Science et loi,* Felix Alean, Paris. PIERON, H. (1957), *Vocabulaire de la psychologie,* PUF, Paris. POPESCU-NEVEANU, P. (1980), „Legi și explicație in psihologie", in: ZORGO, B. (coord.), *Probleme fundamentale ale psihologiei,* Editura Academiei, București. POPPER, K.R. (1981), *Logica cercetării,* Editura Științifică şi Enciclopedică, Bucureşti. PRADINES, M. (1946), *Trăite de psychologie generale,* PUF, Paris. RACHLIN, H. (1994), *Behaviour and Mind. The Roots of Modern Psychology,* Oxford University Press, New York, Oxford. REUCHLIN, M. (1980), „Theorie en psychologie: explication et interpretationpsychologiques", in: RICHELLE, M., SERON, X. (sous la direction de), *L'explication en psychologie,* PUF, Paris.
REUCHLIN, M. (1992), *Introduction â la recherche en psychologie,* Nathan, Paris. ROBERT, M. (Ed.) (1988), *Fondements et âtapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quăbec, Paris. ROYCE, J.R. (1994), „Theoretical Psychology", in: CORSINI, R.J. (ed.), *Encyclopedia of Psychology,* John Wiley & Sons, New York, voi. III. SIGUAN, M. (1980), „Discussion generale de la troisieme section", in: RICHELLE, M., SERON, X. (sous la direction de), *L'explication en psychologie,* PUF, Paris.
THORNDYKE, E.L. (1983), *învățarea umană,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.
WALLON, H. (1934), „La loi en psychologie", in: *Science et loi,* Felix Alean, Paris.
WRIGHT, G.H. von (1995), *Explicație şi înțelegere,* Editura Humanitas, București.

PARTEA A DOUA

PSIHICUL - DOMENIU DE CERCETARE AL PSIHOLOGIEI

V. NATURA PSIHICULUI UMAN... 197

VI. IPOSTAZELE PSIHICULUI.. 243

VII. STĂRILE DE CONȘTIINȚĂ 283

VIII. ABORDAREA „PLANĂ" ŞI „PIRAMIDALĂ" A PSIHICULUI........ 333

IX. ABORDAREA SISTEMICĂ ȘI SINERGETICĂ A PSIHICULUI........ 353

X. CERCETAREA PSIHOLOGICĂ.. 379

Psihicul, atât de diferit de alte fenomene existente în univers, atât de complex în structura şi funcţionalitatea lui concretă, atât de admirat, dar şi atât de contestat ca obiect de sine stătător al vreunei ştiinţe, a suscitat şi suscită în continuare nenumărate discuţii contradictorii, care depăşesc cu mult cadrul propriu-zis al psihologiei. De abordarea problematicii psihicului a fost interesată nu numai ştiinţa, ci, în egală măsură, şi filosofia, şi religia, şi mitologia. Psihologia a fost considerată „fiica mai mare a filosofiei", aşa încât ea a purtat multă vreme amprenta acesteia. Apoi, omul, conceput rând pe rând ca fiinţă, ca organism sau ca „animal cultural", a fost obiectul evoluţionismului, al fiziologiei, al vitalismului sau al sociologiei şi antropologiei culturale, care s-au prelungit şi s-au infiltrat în psihologie luând diferite forme. Centrarea psihologiei pe ceea ce era natural şi obiectiv în om a dus la apariţia *psihologiei obiective,* în timp ce accentuarea rolului subiectivităţii, a intenţionalităţii şi intuiţiei a dus la elaborarea *psihologiei fenomenologice.* Dacă pentru psihologii fenomenologi (Buytendijk, Straus etc.) realismul psihologiei obiective nu era decât un substitut, un fel de pseudobiologie a organismului, pentru psihologii obiectivişti (Behterev, behaviorismul, în general) fenomenalismul promovat de psihologia acestora duce la ruinarea obiectului psihologiei. în timp ce pentru primii psihologia urma să recurgă la analiza subiectivă, chiar la introspecţie ca metodă de cercetare, ceilalţi trebuiau să rămână pe terenul solid al faptelor şi experimentelor. „Credo-ul" psihologiei obiective în natural şi în obiectiv a condus în cele din urmă la afirmaţia potrivit căreia „creierul gândeşte" pe care psihologii fenomenologi (îl am în vedere pe Erwin Straus) au corectat-o, afirmând că „omul gândeşte", şi nu creierul său. în aceste condiţii era şi firesc ca punctele de vedere, concepţiile, teoriile şi perspectivele de abordare a psihicului să fie extrem de diverse. Chestiuni cum ar fi: natura psihicului, specificul lui în raport cu alte fenomene (neurofiziologice, fizice, sociale etc), nivelurile de organizare, structurare şi funcţionare a psihicului, caracterul lui de sistem au pătruns cu mare forţă în perimetrul cercetării ştiinţifice, conducând la conturarea unui tablou extrem de pestriţ şi derutant al psihologiei. Alături de contribuţiile autentice, pe direcţia soluţionării lor n-au lipsit denaturările, exagerările, viziunile unilaterale şi mutilante. Ele au devenit şi mai stringente, mai ales ca urmare a apariţiei unor noi orientări psihologice (psihologia cibernetică, psihologia cognitivă, psihologia umanistă etc), care readuc în discuţie vechile postulate ale psihologiei. De aceea, asistăm la mai mult decât o simplă revedere şi corijare a viziunii tradiţionale asupra psihicului, constructivismul, ca funcţie esenţială a acestuia ; redimensionarea relaţiilor dintre conştient, subconştient şi inconştient, sesizarea caracterului de sistem al psihicului şi pătrunderea viziunii sistemice în psihologie sunt coordonate noi de abordare şi interpretare a psihicului.

Extinderea în anii din urmă a contactului dintre diverse culturi şi civilizaţii, mai ales dintre cele occidentale şi cele orientale, nu doar la nivel teoretico-conceptual, ci şi la nivelul unor practici de influenţare a vieţii psihice, a lărgit enorm ariile de interes ale psihologiei, au redimensionat preocupările acesteia. Problema stărilor modificate ale

conştiinţei (sau alterate, cum mai sunt ele denumite, fără ca termenul de alterat să aibă vreo conotaţie valorică), neglijată un timp sau abordată limitat, a fost reluată, astăzi nemaiapărând nici o lucrare sau un tratat de psihologie generală care să n-o cuprindă.

Toate aceste probleme, regândite şi re interpretate în termenii psihologiei contemporane, îşi vor găsi locul în paginile care urmează.

Această parte a lucrării noastre îşi propune în principal să stăruie asupra a două mari probleme : mai întâi asupra *naturii psihicului uman* (pe care o vom trata în capitolul V), a ipostazelor psihicului (capitolul VI), a stărilor de conştiinţă (capitolul VII), apoi asupra diferitelor *modalităţi de abordare a psihicului*, corespunzătoare modului său de organizare existenţială (ontologică). Le avem în vedere pe următoarele: 1) *abordarea plană, orizontală* a psihicului, care a condus la elaborarea unei viziuni-mozaic a vieţii psihice ; 2) *abordarea structural-dinamică* a psihicului, bazată pe dispunerea piramidală, ierarhizată a nivelurilor psihicului, fiecare dintre acestea dispunând la rândul lui de alte subniveluri; 3) *abordarea sistemică* a psihicului, cu originea în cibernetică şi teoria generală a sistemelor; 4) *abordarea sinergetică* a psihicului, care încearcă nu numai completarea celei sistemice, dar chiar depăşirea ei.

Capitolul V NATURA PSIHICULUI UMAN

în capitolul I arătam că una dintre posibilele definiţii ale psihologiei este cea *etimologică*. Pornind de la termenul de „psihologie" (< gr. *psychâ* „suflet", *logos* „ştiinţă") ajungem cu uşurinţă la definirea psihologiei ca „ştiinţă a psihicului". Imediat apare însă întrebarea: dar psihicul ce este ? Şi mai ales : care este natura psihicului ?

în capitolul de faţă încercăm să răspundem la aceste întrebări.

1. Psihicul ca obiect de cercetare al psihologiei

1.1. Complexitatea psihicului

înainte de a formula un răspuns argumentat la întrebarea „ce este psihicul?", oamenii simpli, dar şi savanţii, gânditorii sau cercetătorii au sesizat, au intuit şi au înţeles complexitatea şi multilateralitatea acestui fenomen.

încă de foarte timpuriu, s-a conştientizat polivalenţa extraordinară a psihicului, în general, şi a celui uman, în special, poziţia excepţională, statutul de excepţie al fenomenelor psihice şi al corelatelor lor comportamentale în rândul celorlalte fenomene existente în univers. (La ora actuală se consideră chiar că în universul cunoscut nu există fenomene mai complexe decât cele psihice.)

Mărturie în acest sens stau concepţiile contradictorii care au fost elaborate asupra psihicului, disputele aprige care au avut loc între religie, mitologie, filosofie şi ştiinţă referitoare la specificul fenomenelor psihice. Psihicul era când suflu, spirit divin, ceva nevăzut, intangibil, dematerializat fizic, fluid, localizat doar temporar în om, în esenţă însă liber şi atemporal, când materie propriu-zisă. Idealiştii reproşau materialiştilor că văd doar „un suflet de noroi" ; materialiştii, la rândul lor, considerau că unui suflet prost şi stupid, chiar dacă este alcătuit din elementele cele mai „preţioase", îi este de preferat „un suflet de noroi" care descoperă însă rapid raporturile şi urmările unei infinităţi de idei greu de sesizat.

Chiar şi atunci când s-a recurs la unul şi acelaşi tip de explicaţie (să spunem materialist), părerile au fost extrem de nuanţate. Pentru unii, psihicul era materie propriu-zisă, identic cu creierul sau pur şi simplu o secreţie a creierului, pentru alţii, el era tot materie, însă „rarefiată". Exemplul cel mai tipic referitor la conştientizarea statutului de excepţie al fenomenelor psihice ni-1 oferă Democrit (460-370 î.e.n.). Filosoful grec din Antichitate considera că tot ceea ce există în realitate, deci şi psihicul,

este constituit din atomi de natură materială. Numai că „atomii" psihicului se deosebesc de atomii tuturor celorlalte obiecte şi fenomene prin forma lor, ei fiind sferici (rotunzi), sfera întruchipând perfecţiunea atât în filosofia occidentală, cât şi în cea orientală.

în ce constă şi de unde provine această complexitate a psihicului ? Pentru a răspunde la această întrebare vom recurge la o comparaţie. Psihicul poate fi asemuit unui diamant cu nenumărate faţete meşteşugit şlefuite. Când pe una dintre aceste faţete se proiectează o rază de lumină, ea iese imediat în relief, se vede foarte bine, îşi „dezvăluie" şi cele mai mici „imperfecţiuni", în timp ce celelalte faţete intră într-un con de penumbră, iar cea opusă ei nu se vede deloc. Este de ajuns ca raza de lumină să se mişte pentru ca ceea ce era în penumbră sau chiar în umbră totală să treacă în prim-plan. La fel ca diamantul, psihicul îşi relevă când o faţetă, când alta. Aşadar, complexitatea psihicului se datorează naturii lui hipercontradictorii, ipostazelor asemănătoare (poate chiar identice) sau diferite (poate chiar opuse) sub care el apare şi mai ales funcţionalităţii şi dinamicii lui concrete. Mai „şocante" sunt ipostazele polare ale psihicului care se opun unele altora.

1.2. Natura contradictorie a psihicului

Dintre cele mai semnificative „perechi" de polarităţi sub care este întâlnit psihicul, enumerăm:

- el este *obiectiv* şi *subiectiv:* este obiectiv din punct de vedere ontologic, deci existenţial (psihicul unei persoane dintr-o parte a lumii există independent de psihicul unei persoane dintr-o altă parte a lumii); este subiectiv din punct de vedere gnoseo logic, deci din perspectiva cunoaşterii (fiecare individ implicându-se în cunoaştere prin însuşirile şi particularităţile ce-i sunt proprii, specifice); psihicul este obiectiv prin conţinutul lui preluat din afară, din realitatea înconjurătoare; el este subiectiv prin forma ideală cu ajutorul căreia obiectivul este transformat în subiectiv;
- psihicul este *material* şi *ideal*: este material prin originea lui, în sensul că apare, se nsşte din materie şi evoluează o dată cu ea, având la bază activitatea materială a creierului; este ideal, spiritual prin natura lui, fiind saturat de un conţinut de imagini, idei dobândite în procesul cunoaşterii (individuale sau sociale) organizate ;
- apare atât în calitate de *proces,* cât şi de *produs* : desfăşurarea procesuală vizează curgerea în timp (serială, fizică) a fenomenului psihic, succesiunea transformărilor produse în subiectul purtător al psihicului; produsul reprezintă un concentrat, un condensat al caracteristicilor cantitative şi calitative ale efectului final, ce se obţine în urma interacţiunii subiectului cu obiectul; dacă privim aceste două aspecte în succesiunea lor temporală generală, constatăm că trec unele în altele ; ceea ce la un moment dat a fost proces se finalizează la un alt moment dat într-un produs şi invers, ceea ce a fost produs se instituie într-o premisă sau într-o verigă componentă a unui nou proces; produsul influenţează şi condiţionează dinamica viitoare a procesului, iar un nou produs introduce o anumită modificare în structura produselor realizate anterior; cunoscând procesul, putem anticipa caracteristicile produsului şi invers, pornind de la analiza produsului, putem infera fazele procesului, punctele lui forte sau slabe, chiar erorile comise în desfăşurarea lui;
- psihicul este întâlnit atât în stare *latentă (ascunsă, interiorizată),* cât şi în stare *manifestă (exteriorizată)*: complexitatea provine nu atât din existenţa celor două

ipostaze ale psihicului, cât din faptul că nu întotdeauna starea latentă (virtuală) coincide cu starea manifestă (reală); dimpotrivă, uneori între ele există o netă contradicţie (una gândim şi alta spunem; una gândim, una spunem şi alta facem); o asemenea situaţie creează mari dificultăţi în interpretarea comportamentului, a relaţiilor dintre trăirile psihice şi corelatele lor comportamentale (un comportament poate fi cauzat de motive diverse, la fel cum mai multe comportamente pot avea la origine una şi aceeaşi motivaţie); în astfel de împrejurări plutim în incertitudine, fapt care ştirbeşte prestigiul psihologiei;

- psihicul dispune de desfăşurări *normale, fireşti,* dar şi de desfăşurări *surprinzătoare, patologice* (vise, halucinaţii, evocări spontane, stări emoţionale şi ideatice bizare, stranii): la fel ca în cazul anterior, complexitatea psihicului provine nu din existenţa acestor tipuri de desfăşurări, ci din imposibilitatea (uneori) trasării unei linii de demarcaţie (de graniţă) între normal şi patologic; pe un fond normal putem întâlni manifestări mai ciudate, dar aceasta nu înseamnă că persoana este psihopată, la fel cum şi pe un fond patologic întâlnim suficiente momente de normalitate şi luciditate, fără ca aceasta să însemne că persoana respectivă este normală; iată de ce este necesar să recurgem la o serie de criterii care să permită diferenţierea stărilor normale de cele patologice; cum însă un asemenea fapt este destul de greu de realizat, unii autori propun să se renunţe la delimitarea printr-o graniţă fixă, rigidă a stărilor normale de cele anormale ale psihicului, în locul acesteia vorbind de un continuum, de o trecere treptată, gradată de la unele la altele;
- psihicul este atât *determinat,* cât şi *determinant*: el este cauzat, provocat, influenţat de factori şi condiţii (naturale şi sociale) din afara sau chiar din interiorul lui, dar dispune şi de iniţiative şi acţiuni determinative ; el este produs al împrejurărilor, dar şi producător de împrejurări;
- psihicul este *dat,* dar şi *liber:* prin el, oamenii sunt pe de o parte încorsetaţi de deprinderile, stereotipiile şi automatizările ce capătă o dată cu trecerea timpului un caracter rigid, constrângător; pe de altă parte, prin psihic oamenii îşi propagă forţa de inteligenţă şi acţiune, de experienţă şi voinţă. La nivelul psihicului determinările polimorfe trec în autodeterminări, de unde efectele de libertate, creaţie şi activitate transformatoare (Paul Popescu-Neveanu). La om, psihicul conduce şi instrumentează viaţa, mijloceşte depăşirea naturii prin cultură.

La toate aceste ipostaze diferite sub care apare psihicul se adaugă încă un element ce-i subliniază şi mai pregnant complexitatea, şi anume *relaţia dintre spirit şi corp, psihic şi creier.* Că o anumită funcţionare a creierului conduce la anumite efecte în plan psihocomportamental s-a demonstrat suficient de bine. Dar invers? Are psihicul vreo influenţă asupra corpului ? Mărie Asberg (Institutul Karolinska din Stockholm) a sugerat existenţa obscură a unei asemenea relaţii. Ea a descoperit că într-un grup de depresivi cu carenţă de serotonină în creier, 40% dintre ei manifestau tendinţa de a se sinucide. La alţi depresivi care prezentau un nivel normal de serotonină, rata tentativelor suicidare era doar de 15%. Este greu însă de precizat dacă modificarea nivelului de serotonină provoacă depresiile suicidare sau dacă, dimpotrivă, depresiile suicidare sunt cauza modificării nivelului serotoninei (vezi Christen şi Klivington, 1989, p. 183).

1.3. Consecințe asupra conceperii obiectului psihologiei

Modul de înțelegere a complexității şi a contrarietății psihicului s-a repercutat direct asupra conceperii obiectului psihologiei. Unii autori, confundând, de pildă, originea şi natura psihicului, au ajuns la concluzia că psihicul este de *natură materială*, devenind astfel posibilă afirmația materialiştilor vulgari (Biichner, Vogt, Moleschott) potrivit căreia „gândirea este o secreție a creierului, aşa cum bila este o secreție a ficatului". Alți autori, accentuând excesiv caracterul determinant al psihicului, l-au interpretat doar ca un „produs al împrejurărilor", ca o entitate eminamente pasivă care receptează şi asimilează influențele mediului extern, dar nu este capabil de influențare şi transformare a exteriorului. Tendința de nediferențiere fină, nuanțată a diferitelor stări existențiale ale psihicului s-a soldat fie cu patologizarea acestuia, fie cu intelectualizarea lui.

Pe de altă parte, conştientizarea corectă de către psihologi a complexității enorme a psihicului i-a condus pe aceştia chiar la *reconsiderarea* obiectului de cercetare al psihologiei. După cum ne reamintim, la Simpozionul Asociației de Psihologie Ştiințifică de Limbă Franceză pe tema „Comportament, cogniție, conştiință" (18-20 septembrie 1985), Paul Fraisse îşi intitula comunicarea cu următoarea formulă incitantă: „Psihologia în căutarea propriului ei obiect?" şi apoi se întreba: este aceasta o problemă? Dacă da, pentru a răspunde într-un cuvânt, psihologia, cum indică şi numele ei, este ştiința psihicului. Remarca lui Fraisse nu avea doar sensul de a reveni la definirea etimologică a psihologiei, ci încerca să reabiliteze noțiunea de „psihic". Diverşi autori (K. Lewin în 1939, R.B. Cattell în 1946, însuşi P. Fraisse în 1957), corectând formula S - R au propus paradigma S - P - R în care : S = stimul; P = personalitate; R = reacție. Numai că termenul de „personalitate" nu este suficient, deoarece în uzajul lui curent arată ceea ce este foarte individual în om. El este mai degrabă specific pentru psihologia diferențială, decât pentru psihologia generală. Aceste considerente l-au determinat pe Fraisse să substituie cuvântul „personalitate" din formula S - P - R cu cel de „psihic". Se pare, spunea el, că şi psihologii americani (G. Mandler, 1954 ; G.A. Miller, 1962 ; HJ. Jenson, 1987) utilizează frecvent termenul *mină* cu sens de „psihic". Psihicul este locul de organizare a tuturor proceselor psihice care apar între S şi R. El există la animal, dar la om asistăm la emergența unui nou spațiu diferențiat de cel animal prin: 1) greutatea relativă a creierului; 2) apariția funcției simbolice ; 3) apariția „prizei de conştiință". „Eu gândesc că punctul de plecare al oricărui studiu psihologic rămâne comportamentul, dar cred că psihologia trebuie să fie definită ca o ştiință a psihicului, mai curând decât o ştiință a comportamentului. Acestui psihic îi corespund toate formele de elaborare a comportamentului nostru. El se inserează în biologic, corespunde numeroaselor elaborări nonconştiente. Conştiința nu este decât una dintre manifestările sale, el se exprimă, în sfârşit, în comportamentul complex depinzând de jocul posibilului... Psihicul este ansamblul proceselor care determină conduita noastră" (Fraisse, 1987, p. 268). Cuvintele lui Fraisse redimensionează noțiunea de „psihic" ca obiect al psihologiei, dar atrag atenția asupra necesității abordării adecvate a psihicului, în acord cu progresele importante înregistrate în alte ştiințe (biologice, neurologice, sociale). Totodată, ele repun în discuție controversata problemă a naturii psihicului. Ce este psihicul? ; care sunt caracteristicile lui ? ; prin ce se diferențiază psihicul de alte forme reacționale ale organismului la solicitările mediului înconjurător? - iată câteva întrebări care, o dată cu progresul ştiințelor, în loc să devină mai uşoare, s-au complicat şi mai mult.

1.4. Definirea psihicului

Psihicul cu greu ar putea fi definit conform rigorilor logicii. După cum se ştie, logica impune cuprinderea într-o definiţie a două elemente esenţiale : *genul proxim* şi *diferenţa specifică*. Dat fiind faptul că psihicul este, după cum am văzut ceva mai înainte, extrem de complex şi de contradictoriu, devine aproape imposibil să identificăm cele două elemente specifice unei definiţii. De aceea, vom recurge la o definiţie a psihicului pe care o numim „tip caracterizare", care îşi propune mai întâi inventarierea principalelor caracteristici sau note definitorii ale psihicului, apoi sintetizarea lor într-o formulare concisă. Pentru a ajunge însă la descoperirea notelor definitorii ale psihicului este necesară respectarea unui anumit demers. Acesta ar consta *în raportarea psihicului la un criteriu exterior lui însuşi, în vederea surprinderii propriei identităţi.*

- Dacă raportăm psihicul la ceea ce în mod obişnuit se numeşte conexiunea sau interacţiunea universală a lucrurilor, el apare ca fiind un caz particular al acestei conexiuni, *o formă* sau o *expresie a vieţii de relaţie.*
- Dacă raportarea psihicului se face la materie, la substratul lui material, atunci el va apărea ca un produs (un rezultat) al materiei sau, cum este numit în mod curent, o *funcţie a materiei superior organizate (creierul).*
- Dacă îl raportăm la realitatea înconjurătoare naturală (la lumea obiectelor, lucrurilor şi fenomenelor fizice, naturale), el va apărea ca o *re-producere* în subiectiv a acestei realităţi obiective.
- Dacă raportăm psihicul la realitatea socială, la lumea oamenilor, atunci el apare ca fiind *condiţionat şi determinat socio-istoric* şi *socio-cultural.*

Cele patru note definitorii ale psihicului le redăm în figura 5.1.

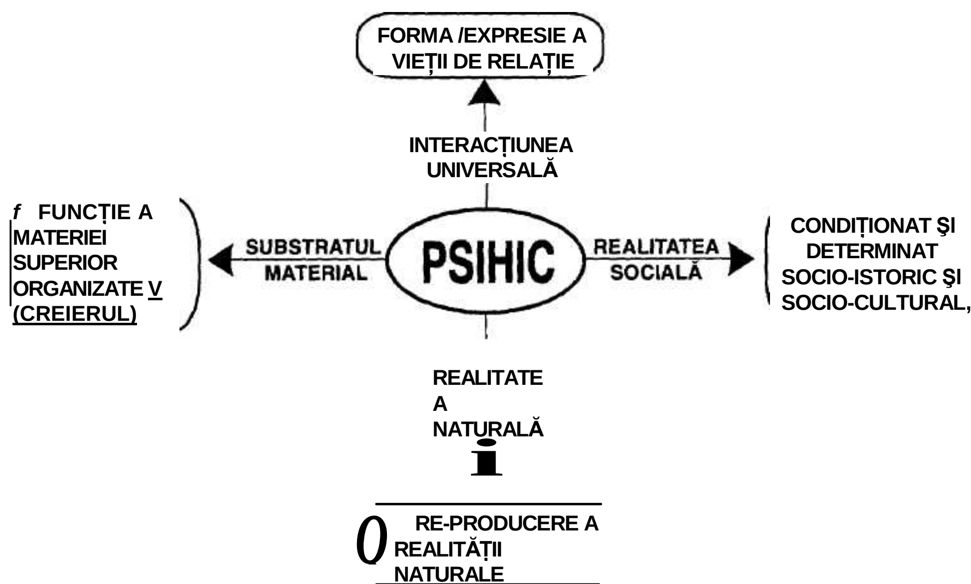


Fig. 5.1. *Notele definitorii ale psihicului*

Strângerea la un loc a celor patru caracteristici ale psihicului ne-ar putea conduce la o posibilă definiție a acestuia. Aşadar, cel mai simplu răspuns la întrebarea: „Ce este psihicul ? " ar fi: *psihicul este o expresie a vieții de relație, un fenomen inseparabil legat de structurile materiale şi cuantice, o re-producere în subiectiv a realității naturale obiective, un produs al condiționărilor şi determinărilor socio-istorice şi socio-culturale.*

Aceste caracteristici sunt deocamdată generale, inexpresive. Pe măsură însă ce vor fi analizate, se vor „umple" de conținut şi vor oferi în final posibilitatea înțelegerii adecvate a naturii şi specificului psihicului uman.

2. Caracteristicile fundamentale ale psihicului

2.1. Psihicul ca formă a vieții de relație

2.7.7. *Supoziții*

Toate organismele vii există în virtutea legității adaptării. Ele exercită funcții de semnalizare, adică de mediere a reacțiilor şi comportamentelor vitale prin informații dobândite la diferite niveluri (iritabilitate, excitabilitate, sensibilitate, inteligență senzo-rio-motorie, reflexivitate etc). Relațiile de semnalizare fac parte din sfera vieții de relație ; în absența lor, dat fiind că nu se poate asigura schimbul de substanțe, conser-varea, reproducerea şi celelalte funcții adaptative, existența organismului este pusă în pericol. Psihicul reprezintă una dintre formele vieții de relație; când organismul reacționează prin sensibilitate, inteligență, reflexivitate. Acest fapt a fost intuit din cele mai vechi timpuri. Heraclit, de pildă, distingea nu numai diverse niveluri ale organizării psihicului, ci şi diferite forme de legătură a lui cu lumea externă. Cel mai înalt nivel de organizare a psihicului îl constituie legătura lui cu legea universală (logosul). Se pare că Alcmeon a fost primul care a legat psihicul de creier şi senzația de organele de simț. După opinia lui Democrit, percepția avea loc numai ca urmare a captării de către organele de simț a atomilor emanați de obiectele fizice, deci datorită relației dintre subiect şi obiect. Aristotel a înțeles însă cel mai bine caracteristica psihicului de a fi o formă a vieții de relație, pentru el psihicul nefiind altceva decât un mod specific de interacțiune a organismelor vii cu mediul ambiant. Nu intenționăm să facem o retrospec-tivă istorică, oricât de sumară ar fi ea, ci doar să arătăm că ideea legării psihicului de exterior, de obiectele, fenomenele şi evenimentele realității obiective a fost intuită şi chiar explicitată de foarte timpuriu.

Pe măsura trecerii timpului, relațiile psihicului cu alte realități (fizice, fiziologice, sociale) au preocupat tot mai mulți gânditori, ajungându-se la orientări reducționiste în dublu sens (când reducerea psihicului la fizic, a idealului la material, când a fizicului la psihic, a materialului la spiritual). Importantă este însă conştientizarea faptului că numai în relație cu „ceva" anume omul aude, vede, compune gânduri, face mişcări, elaborându-şi şi construindu-şi în felul acesta propria interioritate psihică. La fel de semnificativă este şi încercarea psihologilor de a demonstra nu numai teoretic, verbal, ci şi experimental faptul că psihicul este o formă a vieții de relație. Lucrul acesta a fost posibil de îndată ce s-a înțeles că suspendarea relației cu ambianța duce la perturbarea vieții psihice, face imposibilă viața în general.

2.1.2. Dovezi

Experimentele de *izolare* şi *privare senzorială* efectuate de Hebb, Heron şi Scott în 1954, în laboratorul lui Hebb (1904-1985), sunt extrem de sugestive din acest punct de vedere. Subiecților li s-a cerut să nu facă nimic, ci să stea culcați confortabil pe un divan, într-o cameră în care se întrerupsese orice contact senzorial cu realitatea înconjurătoare (nu vedeau, nu auzeau, nu se mişcau, nu puteau să pipăie etc.) (vezi fig. 5.2).

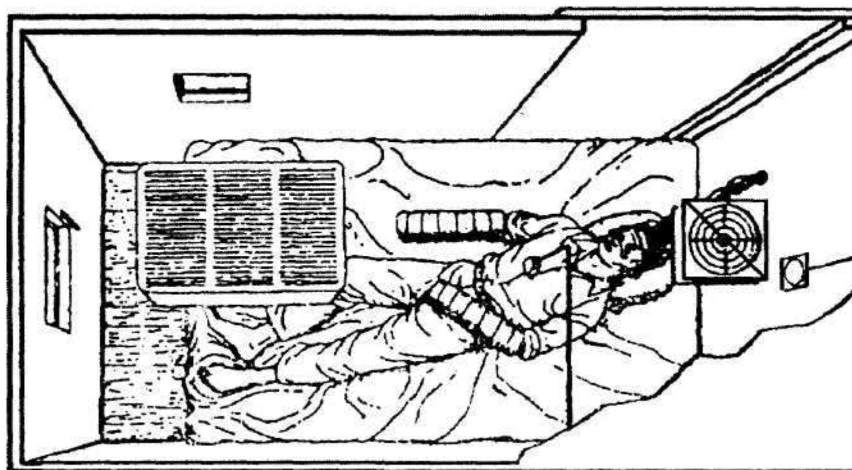


Fig. 5.2. *Camera experimentală pentru studiul deprivării senzoriale*

După 20 de ore de absență a contactului cu lumea exterioară a obiectelor, psihicul funcționa prost, iar subiecții erau tulburați, ne fiind capabili să se comporte şi să gândească normal. S-a constatat apariția unor tulburări emoționale, scăderea performanțelor intelectuale examinate cu ajutorul testelor (prin aplicarea lor înainte şi după deprivarea senzorială), apariția unor halucinații (vezi Nuttin, 1968, pp. 39-40). în urma acestui experiment, s-a putut ajunge uşor la concluzia că psihicul nu există şi nu funcționează normal decât în relația cu exteriorul, cu lumea obiectelor, fiind expresia directă, nemijlocită a vieții de relație a individului.

Extrem de cunoscute şi sugestive sunt şi experimentele efectuate în 1959 pe animale (maimuțe) de H.F. Harlow (1905-1981), care a încercat să surprindă consecințele în plan comportamental ale privării puilor de macaci de grija maternă sau de prezența altor maimuțe. Hrănirea puilor de maimuță se făcea în două categorii de condiții: în lipsa totală a mamei; în prezența unui „surogat de mamă" (unul confecționat din sârmă, altul din stofă) (vezi fig. 5.3).

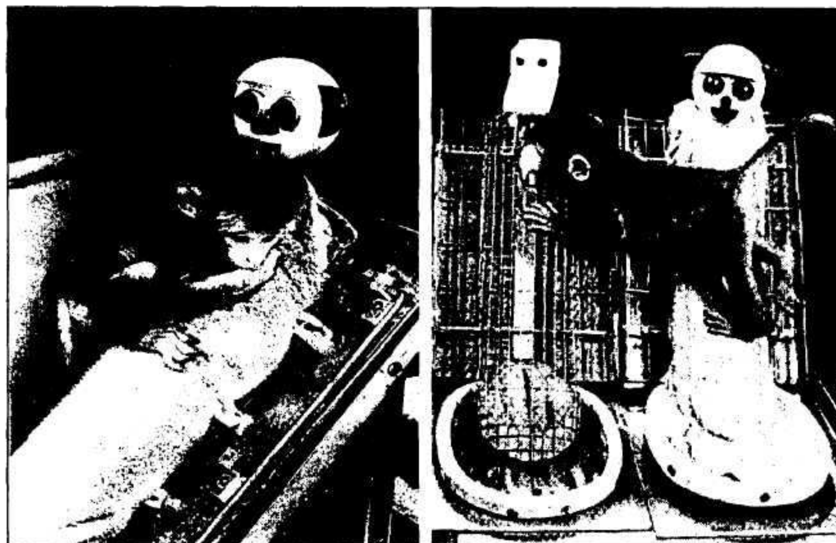


Fig. 5.3. *Efectele privării de îngrijirea maternă:*
a) puiul de maimuță preferă „surogatul de mamă" confecționat din pluș;
b) deși puiul de maimuță se hrănește cu biberonul plasat pe „surogatul de mamă" confecționat din sârmă, el stă agățat de cel confecționat din pluș

S-au desprins următoarele constatări şi concluzii: maimuțele private complet de prezența mamei manifestau comportamente de izolare, de frică la prezența altor obiecte străine ; prezența „surogatului de mamă" avea efecte pozitive asupra comportamentului de explorare al puilor de maimuță; punerea în contact a două grupuri de maimuțe private complet de mamă s-a soldat cu comportamente extrem de agresive, ajungându-se până la răniri mortale ; reproducerea maimuțelor private de mamă s-a realizat cu mari dificultăți, deoarece ele nu dispuneau de comportamentele necesare satisfacerii trebuințelor sexuale; în cazurile rare de reproducere, femelele ce crescuseră în condiții de privare manifestau comportamente de indiferență şi ostilitate față de puii lor, iar aceştia din urmă erau agresivi şi precoce în viața sexuală, dezvoltând comportamente nevrotice.

Psihicul se află însă în relație nu numai cu lumea fizică, cu lumea obiectelor, ci şi cu universul uman, cu lumea oamenilor. Ce s-ar întâmpla dacă relațiile fireşti ale omului cu mediul social ar fi întrerupte, suspendate sau perturbate? Cazul aşa-zişilor „copii-lup" oferă un răspuns categoric la această întrebare. Suspendarea relațiilor dintre psihic şi social duce la conservarea structurilor biologice ale omului, în anumite condiții chiar la dezvoltarea accentuată a acestora, în timp ce atributele sociale ale omului nici nu apar. Iată câteva exemple. în 1781, un țăran român a găsit în pădurile din apropierea Braşovului un tânăr de aproximativ 23-25 de ani, total sălbăticit, pe care 1-a adus în gospodăria sa, încercând să-1 „umanizeze". Timp de mai mulți ani nu s-au putut obține decât câteva performanțe accesibile în general animalelor superioare: să umble încălțat şi îmbrăcat, să folosească lingura, să aducă apă de la fântână. Achiziția limbajului, a vorbirii i-a fost însă imposibilă. în 1799, nişte vânători găsesc în sudul Franței un

copil de 11-12 ani, sălbăticit, în stare de completă animalitate. Munca depusă timp de trei ani de un medic pentru a-1 transforma în om a fost zadarnică. Foarte cunoscut este şi cazul unui copil de aproximativ 9 ani descoperit în India în 1954. Copilul a primit numele de Ramu, pentru că în indiană *ramu* înseamnă „pui de lup". Era total animalizat: scotea mugete, sunete animalice, fugea în patru labe, îşi arăta dinții, nu suporta lumina (vezi fig. 5.4).



Fig. 5.4. *„Copilul-lup" Ramu*

Doi psihologi au încercat să-1 învețe să vorbească, dar timp de 14 ani n-au reuşit să-1 facă să scoată nici un sunet verbal. Aşadar, lipsa relațiilor cu semenii se repercutează negativ asupra dezvoltării psihicului, ceea ce înseamnă că psihicul este produsul acestor relații. La rândul său, psihicul, în funcție de propriul său grad de organizare şi structurare, poate influența relațiile sociale, schimbându-le în favoarea sa. Relația psihicului cu substratul său material, cu obiectele lumii naturale şi sociale reprezintă nu numai cadrul de formare şi dezvoltare a psihicului, ci şi mijlocul, instrumentul acestei formări.

2.2. Psihicul ca funcție a creierului

2.2.1. Teză cu valoare de principiu metodologic

Foarte de timpuriu s-a conştientizat relația strânsă care există între psihic şi creier, psihicul fiind considerat ca un produs, un rezultat al funcționării creierului, un fenomen inseparabil de structurile materiale, cuantice şi energetice. Teza *psihicului ca funcție a materiei superior organizate (creierul)* are o imensă valoare metodologică pentru psihologie. Ea arată că cercetătorii şi-au dat seama de faptul că psihicul are origine materială, că el provine din materie, dar nu se identifică cu ea. Psihicul este „altceva" decât materia, în al doilea rând, s-a conştientizat faptul că psihicul apare pe o anumită treaptă de dezvoltare a materiei, combătându-se în felul acesta concepția *hilozoistâ* din filosof ie, care considera că de psihic dispune întreaga materie, inclusiv cea anorganică, dar şi teoriile *biopsihice* şi *antropopsihice,* susținătoare ale punctului de vedere potrivit căruia psihicul este un atribut propriu oricărui organism viu, fie el animal sau plantă, respectiv un atribut ce aparține în exclusivitate omului. Ştiința contemporană a dovedit că psihicul

aparține regnului animal, nu însă în totalitate. Prima formă de psihic, cea mai simplă şi mai elementară, poate fi constatată la acel nivel de organizare şi dezvoltare a regnului animal ce dispune, fie şi rudimentar, de sistemul nervos.

în sfârşit, teza respectivă sugerează caracterul evolutiv al psihicului, corespunzător evoluției substratului său material. Atâta vreme cât creierul nu este dezvoltat, nici reacțiile psihice nu vor fi dezvoltate. Este aproape inutil să amintim că un nou-născut dispune de o viață psihică extrem de sumară, comparativ cu cea a adolescentului sau adultului. Numai în condițiile complicării structural-funcționale a creierului se va complica şi viața psihică.

2.2.2. Argumente în sprijinul relației dintre psihic şi creier

In sprijinul relației dintre psihic şi creier, dintre psihologic şi neuropsihologic au fost aduse o multitudine de argumente. Cele mai multe dintre ele pornesc de la următoarea ipoteză: dacă intervenția în structurile anatomo-fiziologice ale creierului se soldează cu modificarea stărilor şi funcțiilor psihice, înseamnă că un anumit mod de funcționare a psihicului este legat de funcționalitatea creierului; dacă o asemenea relație cauzală lipseşte, atunci psihicul este independent de creier. Cercetările au confirmat prima ipoteză. Distrugerea sau înlăturarea diferitelor zone ale creierului (prin metoda ablațiilor şi extirpărilor), secționarea unor segmente ale sistemului nervos central (prin metoda rezecțiilor), stimularea directă a creierului cu curent electric (prin metoda ce poartă acelaşi nume) au demonstrat că o dată cu modificarea anatomo-fiziologicului se modifică şi psihocomportamentalul. Cum astfel de metode nu puteau fi folosite pe om, s-ar putea deduce că psihicul este o funcție a creierului numai la animal. Pentru a demonstra existența relației dintre psihic şi neurofiziologic şi la om, s-a recurs la aşa-numitele „experimente invocate". Desigur, la om nu se pot distruge sau extirpa anumite zone ale creierului, nu se poate secționa, de exemplu, corpul calos, care leagă cele două emisfere cerebrale, dar asemenea fenomene apar în mod natural în urma unor accidente sau traume cerebrale. „Experimentul invocat" nu este altceva decât „experimentul provocat de natură". Dacă în urma unui accident de automobil este afectată zona posterioară a lobului frontal stâng, atunci va apărea o tulburare a capacității de vorbire (afazie motorie expresivă); dacă zona afectată se află în lobul occipital, vor apărea tulburări de vedere. Clinica neurochirurgicală a demonstrat suficient de convingător că anumite focare patologice ale creierului (leziuni, tumori) se asociază întotdeauna cu tulburarea activității psihice. Imposibilitatea reanimării în condițiile morții clinice, atunci când este depăşit un anumit interval de timp (neuronii alterându-se şi dezagregându-se în 5-10 minute), vine în sprijinul aceleiaşi idei.

Argumente la fel de solide sunt aduse şi de chimia cerebrală. S-a constatat, de exemplu, că diferite modificări ale chimismului cerebral, în sensul creşterii sau scăderii lui, conduc la alterarea tabloului activității psihice. Astfel, creşterea secreției de noradrenalină afectează echilibrul emoțional, slăbeşte controlul voluntar, conştient al comportamentului ; reducerea sub limita normală a acizilor dezoxiribonucleic şi ribonucleic perturbă profund funcțiile mnezice. Chimismul cerebral poate fi însă modificat nu doar prin schimbarea cantității, proporțiilor şi asociațiilor dintre diferite substanțe interne, ci şi prin introducerea în corp a unor substanțe externe. Aşa-numitele substanțe psihoactivatoare (alcoolul, drogurile etc.) produc toată gama modificărilor psihocomportamentale,

de la tulburări uşoare până la intoxicaţii grave, ce pot duce chiar la abolirea psihicului. Pentru a evidenția mai bine efectul acestor substanțe asupra psihicului, unii savanți le-au administrat pe ei înşişi. Cunoscute sunt, în acest sens, cazurile lui Jean Martin Charcot, care şi-a injectat haşiş, şi al lui Freud, elev al lui Charcot, care şi-a administrat cocaină. Freud a remarcat că sub influența cocainei timpul de reacție scade, dar că aceasta are şi un efect anesteziant, efect făcut public de colegul şi prietenul său karl Koller.

Şi modificarea metabolismului creierului poate fi folosită ca argument în favoarea relației strânse dintre psihic şi creier. Reducerea aportului de oxigen (anoxia), atât de necesar arderilor la nivelul celulelor neuronale, sau a celui de glucoza (hipoglicemia), ca principală sursă de energie, se soldează cu diferite tipuri de tulburări ale dinamismului psihic (oboseală, slăbirea concentrării atenției, stare de disconfort, agitație psihomotorie, incoerență în gândire, confuzie, scăderea discernământului, crize de pierdere a conştiinței etc).

Multe dintre situațiile de mai sus sunt, totuşi, speciale, ieşite din comun, aşa încât s-ar putea obiecta că doar în cazul acestora psihicul reprezintă o funcție a creierului. Ce se întâmplă însă la omul normal, sănătos, deci neaccidentat, fără traume cerebrale, fără ingerări de substanțe toxice, cu un metabolism cerebral firesc ? Cum am putea demonstra că şi la el idealitatea structurilor informaționale şi de conştiință ale psihicului nu poate exista şi persista în afara raportului material, energetic, fiziochimic, electrofiziologic ? Problema este relativ simplă. Studiul proceselor nervoase superioare (excitația şi inhibiția), a caracteristicilor şi legilor lor de funcționare a pus în evidență relația indubitabilă dintre material-fiziologic şi ideal-psihologic. Este de domeniul evidenței că în condițiile modificării stării funcționale a acestor procese (creşterea sau slăbirea intensității lor, predominarea unora sau altora dintre ele pe scoarța cerebrală, extensia, iradierea sau, dimpotrivă, concentrarea lor în anumite zone etc), vom asista şi la modificarea tabloului vieții psihice. Nu întâmplător unele stări normale ale conştiinței (veghea, hipnoza, transa etc) au fost explicate tocmai prin schimbarea raporturilor dintre excitație şi inhibiție.

2.2.3. Modele explicaîiv-interpretative ale relației dintre psihic şi creier

Legătura dintre psihic şi creier este atât de evidentă şi a fost demonstrată prin atâtea argumente, încât astăzi nimeni n-o mai contestă. Divergențele apar între cercetători în ceea ce priveşte modul de interpretare a *naturii* acestei legături (vezi Humphrey, 1992 ; Delacour, 1995 ; Gross, 1995; etc). în literatura de specialitate sunt prezentate mai multe modele explicativ-interpretative ale relației dintre psihic şi creier sau, într-o alta terminologie, dintre minte şi corp. Unele dintre ele sunt suficient de diferite pentru a putea fi considerate de sine stătătoare. Altele, în schimb, sunt extrem de asemănătoare, apărând ca varietăți sau subspecii ale unor clase mai mari. în aceste condiții, sistematizarea lor este extrem de dificilă. Ghidându-ne după o idee a lui Richard Gross (1995), la cele două mari categorii de modele *(dualiste* şi *moniste)* mai adăugăm încă patru categorii: *pluraliste, de compromis, ale interacționismului sistemic,* ale *dublului determinism*. Schematizarea lor o prezentăm în figura 5.5.

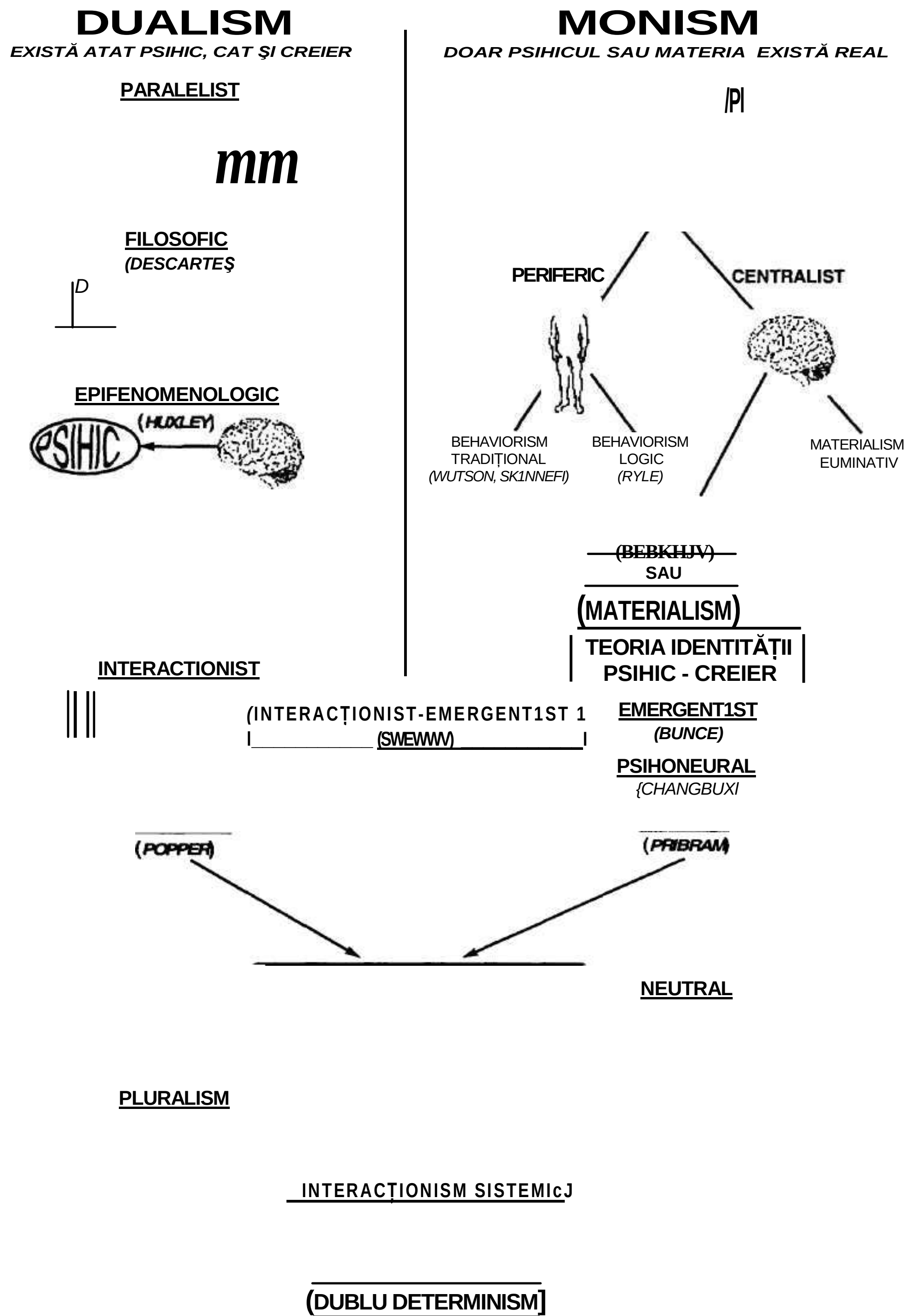


Fig. 5.5. *Modele explicativ-interpretative ale relației dintre psihic şi creier*

Modelele dualiste

Delimitează net psihicul de creier, considerate entităţi de sine stătătoare. Originea lor se găseşte la Platon, care schiţează separarea inteligibilului de sensibil (material), şi mai ales în dualismul cartezian. De-a lungul istoriei filosofiei şi a psihologiei, ele au căpătat o extensie foarte mare, cunoscând forme variate.

- *Dualismul paralelist,* în forma sa cea mai simplă şi mai cunoscută, după cum apre ciază Popper, se datorează lui Spinoza (1632-1677), care spune că mintea şi materia sunt două aspecte ale aceluiaşi lucru. O coajă de ou privită pe dinăuntru este concavă, privită pe din afară este convexă. Spinoza sugera că o realitate privită dintr-un anumit punct de vedere este una (minte), privită din alt punct de vedere este altceva (materie), (vezi Popper, 1997, p. 139). Mai exact, dualismul paralelist consideră că procesele conştiinţei şi procesele neuronale se desfăşoară paralel, legătura dintre ele nefiind decât exterioară şi accidentală, ea realizându-se în limitele opoziţiei absolute dintre spirit şi materie, suflet şi corp. Conştiinţa şi creierul se deosebesc între ele prin natura lor, prima fiind spirituală, chiar de natură divină, celălalt, de natură materială. Funcţionarea creierului pune doar în valoare datul spiritual, dar nu-i determină şi nici nu-i schimbă natura. Charles Sherrington (1857-1952), mare autoritate a neurofiziologiei moderne şi contemporane, în una dintre lucrările sale *(Man on his nature,* 1941), considera creierul şi conştiinţa „două lucruri diferite", „două entităţi calitativ distincte". Ele doar coexistă, dar nu pot fi deduse una din cealaltă. Asemenea concluzii îşi au originea în cercetările mai vechi ale neurofiziologilor. Pierre Flourens (1794-1867), pe baza ablaţiilor şi extirpărilor, ajunsese la constatarea că funcţiile psihice nu dispar o dată cu secţionarea unor părţi ale lobilor cerebrali. Karl Lashley (1890-1958), refăcând mai târziu experienţele lui Flourens (în 1929), a arătat că decorticarea unei părţi a cortexului cerebral al şoarecilor nu afecta într-o manieră majoră performanţele acestora într-un labirint. Mai aproape de zilele noastre, alţi autori (Penfild, 1967 ; Fodor, 1975) au ajuns la aceeaşi concluzie. J. Fodor, de exemplu, arăta că organismele superioare îşi ating scopurile lor psiho logice printr-o mare varietate de mijloace neurologice. S-ar putea deduce, aşadar, că stările mintale sunt în mare parte „independente" de stările fiziologice ale siste mului nervos. Expresii de genul „codarea nervoasă a proceselor mintale", „corelate neuronale ale funcţiilor mintale", - „echivalente fiziologice ale proceselor psihice" trădează concepţia dualistă a susţinătorilor lor.
- *Dualismul filosofic* reprezintă forma „pură" sau „extremă" a dualismului, postulând distincţia dintre psihic şi creier. Descartes (1596-1650) este, de altfel, primul care a introdus în filosof ie problema relaţiei dintre minte şi trup, el crezând în existenţa psi hicului nefizic ca o realitate distinctă de creierul/corpul fizic. Dualismul lui Descartes este etichetat drept interacţionist, însă este vorba de un interacţionism unilateral, în sensul că doar mintea influenţează corpul, nu şi invers. „Interacţiunea" dintre stările fizice şi cele mintale ar avea loc în aşa-numita „glandă pineală" aflată în creier.
- *Dualismul epifenomenalist* este inversul dualismului cartezian. Dacă acesta din urmă consideră că psihicul influenţează creierul, epifenomenalismul porneşte de la premisa că influenţa se manifestă tot într-un singur sens, însă de la creier la minte. Un epife nomen este un eveniment însoţitor aflat în afara lanţului cauzal. T.H. Huxley, care a introdus termenul de „epifenomen", consideră că psihicul însoţeşte ca un „dublet

gratuit" procesele cerebrale. Conştiinţa era, după opinia lui, o producţie colaterală, fără nici o putere, la fel ca şuieratul vaporilor care însoţesc funcţionarea unei locomotive fără a-i influenţa mecanismele. Această variantă de dualism „lasă neurofiziologiei sarcina de a recunoaşte independenţa evenimentelor mintale şi de a confirma influenţa regulilor creierului în viaţa noastră psihică, atribuindu-şi sieşi rolul de a furniza o relatare completă despre creier şi factorii care îl influenţează" (Gross, 1995, p. 310). în fapt, se minimalizează rolul minţii sau al conştiinţei, considerate epifenomene nesemnificative. Or, dacă ar fi aşa, de ce s-au dezvoltat ele de-a lungul vieţii ?

- *Dualismul interacţionist a.* fost susţinut şi promovat de celebrul neurofiziolog austra lian J.C. Eccles, laureat al premiului Nobel pentru medicină în 1963, şi constituie o replică actuală a platonismului. După opinia lui Eccles (1951, 1977, 1978), psihicul şi creierul sunt entităţi independente, aflate în lumi şi universuri diferite, distincte chiar din punctul de vedere ai naturii lor, dar aflate totuşi în interdependenţă. Mişcările şi proiecţiile voluntare, ca şi fenomenele psihokineziei sunt exemple relevante care evidenţiază puterea gândirii asupra materiei, a fiziologicului. Eccles acceptă existenţa unui spirit independent capabil să acţioneze direct asupra sistemului nervos, dar şi să recepţioneze la rândul său acţiunea inversă a acestuia. El face distincţie între „spiritul conştient de sine" şi „regiunile de legătură ale emisferelor cerebrale". Rolul activ revine însă spiritului conştient de sine, el fiind cel care asigură „unitatea experienţei conştiente" şi nu aparatul neuronal.

In extremis, orientările dualiste, indiferent de varianta lor, ajung la concluzia potrivit căreia creierul nu este organul psihicului sau mecanismul realizării lui, ci, cel mult, un simplu „suport" sau „instrument" al principiilor şi constructelor spirituale preexistente. Conţinuturile conştiinţei sunt considerate de reprezentanţii lor ca un fel de *datum-uri apriori* care doar sunt *relevate, dezvăluite*, puse în evidenţă prin intermediul creierului. Concluzia lor este evidentă: studiul creierului nu este de nici un folos în înţelegerea psihicului, după cum nici studiul legilor de desfăşurare şi funcţionare a psihicului nu ajută la înţelegerea creierului. Prin teza „dualismului" sau a „paralelismului" dintre psihic şi creier, ei cred că asigură obiectivitatea ştiinţifică, depăşind astfel atât monismul materialist, cât şi monismul idealist. Constatările experimentale şi concluziile teoretice ale dualiştilor au avut un impact puternic asupra cercetărilor psihofiziologice, dar au suscitat şi critici virulente. De pildă, li s-a reproşat faptul că nu ţin seama de diferenţele dintre creierul şi psihicul animal şi creierul şi psihicul uman, cortexul omului fiind mult mai evoluat decât cel al şoarecelui. Apoi, s-a spus că testele de labirint nu sunt discriminative pentru a pune în evidenţă totalitatea deficienţelor psihice antrenate prin leziune.

Modelele moniste

Spre deosebire de cele dualiste care postulau existenţa ambelor reiate, atât a psihicului, cât şi a creierului, indiferent dacă acestea se influenţau sau nu, consideră că nu există decât *una* dintre cele două reiate, ori psihicul, ori creierul. în esenţă, între psihic şi creier nu există nici o diferenţiere. Ele ajung în cele din urmă la identificarea psihicului cu substratul său material, creierul, fiind reducţioniste. Variantele monismului sunt şi mai numeroase decât cele ale dualismului.

- *Monismul mentalist,* promovat îndeosebi de filosoful englez George Berkeley (1685-1753), susţine că nu există decât mintea. Celebra sa formulă *„esse estpercipi"* (a fi înseamnă a fi perceput) recunoaşte dreptul la existenţă al minţilor (deci nu numai

al minții sale, aşa cum făceau variantele extreme de solipsism, ci şi al minților altor oameni), însă neagă existența corpurilor şi a lumii materiale. Lumea reală nu există decât în mintea noastră, mai exact spus, în experiența perceperii lumii de către noi.

Monismul materialist (fizicalist) specifică, dimpotrivă, existența doar a creierului (a corpului), legile şi principiile fundamentale ale naturii fiind epuizate de legile şi principiile fizice. D.M. Armstrong, care a publicat în 1987 un articol referitor la problema relației dintre minte şi corp, împarte monismul materialist în două categorii distincte - *versiunea periferică* şi *versiunea centralistă* -, fiecare dintre ele cu subdiviziuni proprii.

Monismul materialist periferic cuprinde *varianta behaviorismului radical* (propusă de J.B. Watson) şi *varianta behaviorismului logic* (susținută de Ryle). Ne reamintim dintr-un alt capitol că Watson reducea gândirea la mişcările coardelor vocale. Skinner, un alt behaviorist radical, poate cel mai influent dintre behaviorişti, mărturisea că „existența unor entități subiective este inadmisibilă". Şi chiar dacă el recunoştea la un moment dat existența evenimentelor mintale, considera că acestea sunt create de un substrat material şi supuse aceloraşi legi ca şi comportamentul. Gândirea, de exemplu, nu este un procesor imaterial al actelor materiale, ci este pur şi simplu acțiune. Pentru Gilbert Ryle (1900-1976), promotor al behaviorismului logic, termenii mentalişti reprezintă doar *alternative gramaticale* pentru termenii care descriu comportamentul, în aşa fel încât propozițiile despre minte pot fi transcrise în propoziții despre comportament (vezi Gross, 1995, p. 311).

Monismul materialist centralist identifică procesele mintale cu procesele fizice care au loc în sistemul nervos central. Intervine ceea ce se numeşte „identitate de tip", potrivit căreia oricând are loc o stare psihică de un anumit tip, are loc şi o stare a creierului de un anumit gen, aşa încât putem studia funcționarea sistemului uman folosind un cadru sau altul, iar rezultatele studiilor ar putea fi traduse direct dintr-un cadru în altul *(ibidem*, pp. 312-313). *Materialismul eliminativ* reprezintă o formă reducționistă extremă care respinge chiar identitatea de tip, diferitele niveluri al descrierii existând independent unele de altele. Dintre modelele materialist-centraliste, cele ale identității dintre psihic şi creier sunt astăzi mai răspândite, aşa încât le vom specifica în mod particular.

Monismul emergentist a fost elaborat de Mario Bunge în jurul anului 1978, în disputa cu alte orientări existente în epocă. Dualismul psihofiziologic practicat multă vreme în filosofie şi psihologie, care susține că există simultan corpuri şi spirite, i se pare criticabil lui Bunge. De asemenea, el respinge ca fiind nefondată ideea supraviețuirii după moarte sau în paranormal ca expresie a epifenomenalismului. După opinia lui, chiar dihotomia dintre *hardware* şi *software* se inspiră din dualismul psihofizic, sugerând că ar exista o conştiință independentă şi deasupra creierului. De aceea, el concepe creierul ca un „biosistem complex înzestrat cu proprietăți emergente ; orice stare mintală ar fi una dintre stările funcționale în care se poate afla creierul". Creierul dispune de diverse niveluri de integrare, începând cu actele reflexe şi terminând cu actele elaborate ale gândirii. Procesele psihice superioare nu reprezintă, după el, decât expresia finală a organizării şi funcționării biologice, un fel de *vârf* al unei piramide funcționale sau o *culme* a ierarhiei funcțiilor biologice. Aşadar, Bunge admite fenomenele mintale fără a abandona însă biologicul, stările mintale constituind un subgrup al stărilor creierului şi coincizând cu acestea.

• *Monismul psihoneural,* elaborat de Jean-Pierre Changeux (1983), profesor la College de France şi la Institutul Pasteur, porneşte de la ideea identităţii fenomenelor psihice cu cele neurale. El foloseşte noţiunea de „obiecte mintale" pentru a denumi o serie de produse psihice (imaginile, reprezentările, conceptele). „Obiectele mintale" sunt considerate a fi materiale. Pentru a demonstra „materialitatea" imaginilor mintale, el se serveşte de experimentele efectuate de diverşi cercetători americani (R. Shepard şi J. Metzler, 1971; R. Shepard şi S. Judo, 1976; S. Kosslyn, 1980 ; etc). Metoda întrebuinţată de Shepard este simplă şi ingenioasă: subiectul este amplasat în faţa unui ecran de televizor pe care apar structuri geometrice de forme variate sintetizate de un ordinator (asamblări de cuburi în relief), care urmează a fi comparate două câte două. Este vorba de acelaşi asamblaj, văzut însă din unghiuri diferite (vezi fig. 5.6).

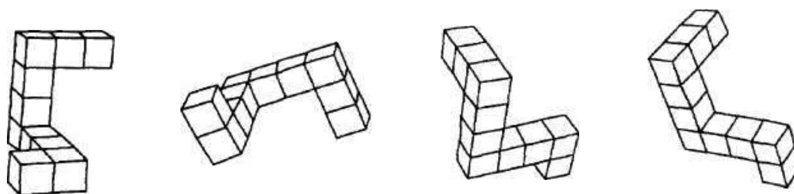


Fig. 5.6. *Exemple de structuri geometrice sintetizate de calculator*

Subiecţii nu întârzie să afirme că este vorba de acelaşi obiect, că unul se deduce din altul printr-o rotare, ele fiind deci congruente. Totuşi, pentru a-şi da seama de acest lucru este necesar un timp oarecare măsurat de experimentator prin varierea unghiurilor de rotare a cuburilor. S-a constatat că, atunci când unghiul de rotaţie este mic, timpul de reacţie este scăzut şi, invers, el creşte proporţional cu creşterea unghiului de rotaţie a cuburilor. Autorii consideră că determinarea identităţii formelor are loc ca urmare a unei rotaţii mintale pe care o fac subiecţii în spaţiul tridimensional. Imaginea mintală a subiectului se comportă ca şi când ar poseda o „rigiditate fizică" şi chiar o viteză de rotaţie măsurabilă. Concluzia lui Changeux este clară : „Materialitatea imaginilor mintale nu poate fi pusă la îndoială" (Changeux, 1983, p. 176). Autorul francez formulează „teoria biologică" a obiectelor mintale, potrivit căreia acestea sunt identice cu starea fizică creată prin intrarea în activitate (electrică sau chimică), corelată şi tranzitorie, a unei largi populaţii de neuroni distribuiţi la nivelul multor arii corticale definite. Dat fiind faptul că obiectele mintale sunt identice cu stările neuronale, ele pot exista „înaintea interacţiunii cu lumea exterioară" *(ibidem,* p. 188), pot fi „evocate spontan prin stimularea directă a ţesutului cerebral în condiţiile în care scapă total controlului voluntar al subiecţilor" *(ibidem,* p. 198). Clivajul între activităţile mintale şi cele neuronale nu se justifică prin nimic. Practic, este vorba de unul şi acelaşi fenomen pe care îl putem descrie prin termeni diferiţi, împrumutaţi fie din limbajul psihologiei, fie din cel al neurologiei. Concluzia finală a lui Changeux este fără replică: „Identitatea dintre stările mintale şi stările fiziologice sau fiziochimice se impune cu toată legitimitatea" *(ibidem,* p. 364). Opiniile lui Changeux cu privire la relaţia dintre psihic şi creier au devenit ţinta unor critici, ele primind riposta mai ales din partea psihanaliştilor. Aceştia cred că, deşi nici o activitate

psihică nu este independentă de cea cerebrală, ea nu poate fi redusă la simpla funcționare a creierului. Boala mintală există chiar dacă investigațiile cerebrale nu relevă nimic (vezi Green, 1992). „Ideologia neurobiologică este propagată de psihiatri care nu cunosc nimic din neurobiologie şi de neurobiologi care nu ştiu nimic din psihiatrie", afirma extrem de dur R. Thom *(apud* Green, 1992, p. 1171). Din păcate, Changeux a rămas imperturbabil la astfel de critici. Peste aproximativ zece ani de la apariția cărții sale, el a publicat un articol despre „neuronii rațiunii", în care propunea un model de simulare informatică a rețelei de neuroni pentru a valida un model teoretic de realizare a unei forme simple de raționament (vezi Changeux, 1992). Şi mai recent el a propus „explicarea fiziologică" a sentimentelor ca o „evoluție a stărilor cerebrale", neurobiologia devenind astfel un suport important pentru istoria artelor (vezi Changeux, 1994). La concluzii asemănătoare au ajuns şi alți autori. „Mintalul şi fiziologicul nu sunt decât două descripții ale uneia şi aceleiaşi realități subiacente" (J.E. Bogen, 1986, *apud* Lepore, 1987, p. 25). Astfel de afirmații au la bază rezultatele obținute în experimentele făcute asupra „creierului divizat". „Creierul divizat" este un preparat experimental care permite ca informația primită de un ochi să nu poată fi condusă decât în aceeaşi emisferă, secțiunea corpului calos împiedicând propagarea informației şi la cealaltă emisferă (vezi fig. 5.7).

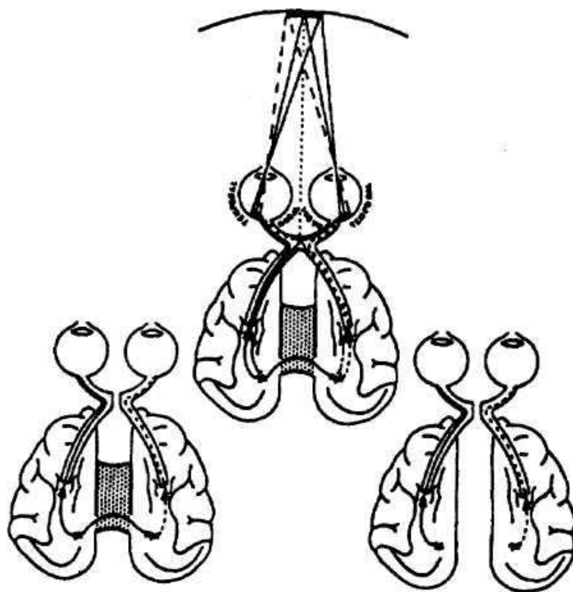


Fig. 5.7. *Preparate chirurgicale utilizate în diverse experiențe asupra „creierului divizat"*

Cercetările lui Franco Lepore arată că în chiar condițiile creierului divizat comportamentul este normal, ceea ce îl determină să afirme: „în unul şi acelaşi organism avem două creiere capabile fiecare să funcționeze normal şi independent unul de altul" (Lepore, 1987, p. 17). Experiențele de percepție stereoscopică l-au condus pe Lepore

spre formularea următoarei întrebări: putem vorbi de două conştiinţe la unul şi acelaşi individ? ; putem admite că aceste conştiinţe, în acelaşi organism, sunt extrem de diferite ? Experimentele privitoare la potenţialul cognitiv al fiecărei emisfere cerebrale, efectuate de Gazzaniga şi Smylio (1984), ca şi cele ale lui Hecaen (1972) cu aşa-numitele „figuri himerice" (figuri umane compuse dintr-o jumătate de faţă a unui bărbat şi dintr-o jumătate de faţă a unei femei), experimente efectuate în condiţiile creierului divizat al omului, îl fac pe Lepore să creadă că, de fapt, fiecare emisferă cerebrală are o conştiinţă care îi este proprie. Deşi oarecum mascată, tendinţa de a reduce psihicul la structural-fiziologic se păstrează. Neurofiziologia oferă material şi principii, pornind de la care putem prezice şi defini organizarea normală a comportamentului.

• *Monismul neutral*, propus de K.H. Pribram (1986), îşi are originea în psihologia cognitivă. El arată că ceea ce au în comun operaţiile mintale şi procesele cerebrale este *structura informatică de bază*, primul termen fiind împrumutat din lingvistică, cel de-al doilea din ştiinţele cognitive şi neurologice. Spre deosebire de Eccles, care, după cum am văzut, propunea o separaţie radicală de natură între fiziologic şi mintal, Pribram consideră fiziologicul (fizicul) şi mintalul două moduri distincte de realizare a unei structuri fundamentale, care nu este nici fiziologică (fizică), nici mintală. „Componentele fundamentale pentru univers nu sunt nici materiale, nici mintale, ci neutre" (Pribram, 1986, p. 572). Tocmai de aceea monismul său a primit numele de „neutru".

în ştiinţa contemporană orientarea monist-reducţionistă se manifestă şi sub alte forme decât cele prezentate mai înainte. De pildă, reprezentanţii ciberneticii, studiind inteligenţa artificială, au ajuns la concluzia că aceasta este identică cu cea naturală, fapt care i-a determinat să reducă inteligenţa naturală la cea artificială. Reprezentanţii biochimiei neuronale au demonstrat existenţa unor dependenţe logice între stările de conştiinţă şi anumite elemente chimice şi neurosecreţii. S-a conchis astfel că psihicul este generat de structura celulară a creierului şi că el ar putea fi descris cu ajutorul formulelor transformărilor chimice.

Mulţi autori s-au raportat într-o manieră critică la abordările dualiste şi moniste. După Popper, de exemplu, epifenomenalismul, deşi o variantă „mai serioasă a paralelismului", poartă un „nume urât", mai mult, el este greşit deoarece „mintea sau conştiinţa nu poate fi un epifenomen nesemnificativ". Monismul neutralist, idealist-subiectiv al lui Berkeley este considerat de acelaşi Popper ca fiind incompatibil cu creştinismul, religia creştină susţinând, după cum se ştie, că nu suntem minţi sau spirite pure, ci minţi încorporate, mai mult, ea propovăduieşte realitatea suferinţei corporale. Popper este caustic şi faţă de behaviorismul radical, mărturisind că această explicaţie este „foarte comodă, de vreme ce, adoptând-o, eliminăm multe probleme dificile, singurul ei defect fiind acela că este falsă, deoarece stările conştiinţei există cu certitudine, chiar dacă sunt vagi şi greu de descris, chiar dacă existenţa lor creează probleme grele" (Popper, 1997, pp. 134-141). Multe obiecţii au fost aduse şi teoriei identităţii. Peter Lloyd face o critică în trepte a acesteia. Mai întâi, el afirmă că „teoria identităţii este necorespunzătoare", apoi susţine că „ar trebui să avem îndoieli serioase cu privire la ea", pentru ca în final să conchidă că „este greşită, este evident că psihicul nu este deloc fizic, material" (Lloyd, 1995). „Identitatea de tip" a intrat şi mai mult în atenţia psihologilor. Harre (1985) arată că neurofiziologia şi neuropsihologia pun accentul pe „identitatea de

simbol", nu pe cea de tip ; fără îndoială că nu poate exista o stare a minții fără a exista o stare a creierului, de un fel sau altul, numai că, uneori, un anume fel de stare psihică se bazează pe o anumită stare a creierului, iar alteori pe o alta. Harre conchide că „nu putem considera o descriere a unei stări psihice drept o descriere a stării nervoase, pentru că aceste moduri de a privi sistemul nu sunt corelate". Nu putem fi siguri, de exemplu, că doi indivizi diferiți utilizează exact aceleaşi mecanisme neurofiziologice în activitatea de citire. Identitatea simbolică se referă la faptul că există întotdeauna o relație/descriere psihologică autonomă pentru activitatea şi gândirea umană. „Chiar dacă s-ar găsi o corelație perfectă între stările psihice şi stările nervoase, acest lucru singur nu ar fi suficient pentru a susține înlocuirea unei descrieri psihologice a comportamentului cu o descriere neurofiziologică ce reprezintă o formă reducționistă extremă a materialismului" (Gross, 1995, p. 313).

Asemenea obiecții aduse dualismului şi monismului au deschis calea către alte tipuri de soluții la problema relației dintre psihic şi creier. Din păcate, unele dintre acestea, deşi se doresc a fi noi, originale, nu sunt altceva decât reîntoarceri la soluții vechi, chiar mai greu de admis decât cele criticate. Mecca Chiesa, licențiat în sociologie, publica de curând un articol pretențios intitulat „Dincolo de mecanicism şi dualism. Regândirea fundamentului ştiințific al psihologiei". Autorul numeşte prin termenii „mecanicism" şi „dualism" o variantă mai nouă de behaviorism care lărgeşte noțiunea de comportament, acesta din urmă nemaifiind considerat un simplu „ansamblu de reacții asociat unui ansamblu de stimuli" (ca în varianta watsoniană), ci un *indicator* al proceselor ce se desfăşoară în interiorul omului, o *manifestare* a unui alt tip de evenimente ce au loc la suprafață, *expresia* unui sine esențial, a unei individualități închegate. După opinia lui Chiesa, *structurile intermediare* sunt entități teoretice care trebuie *înlăturate, abandonate,* fără ca prin aceasta să se piardă ceva din relațiile ştiințifice; ele sunt simple *componente ipotetice* care *nu funcționează corespunzător, nefiind influențate* şi modelate în acțiuni practice. Ce pune Chiesa în locul „mecanicismului şi dualismului" ? Nimic altceva decât behaviorismul radical, care renunță la viața psihică interioară, axându-se doar pe relația S - R. Relațiile funcționale dintre om şi lumea sa nu au doar o valoare teoretică, ci şi pragmatică deoarece „oferă practicienilor instrumente puternice de analiză şi intervenție" (Chiesa, 1998, p. 368). înlocuirea unei variante de dualism cu o variantă de monism nu reprezintă în nici un caz o soluție la complicata problemă a relației dintre psihic şi creier. Din fericire, există şi alte contribuții, chiar dacă nu de ultimă oră, mult mai interesante şi care merită a fi luate în considerare.

Modelul pluralist

A fost elaborat de Karl R. Popper. El propune o teorie pe care am putea-o numi *„trialistă",* deoarece ia în considerare existența a trei lumi: *lumea materială* a obiectelor şi stărilor fizice, care cuprinde, în principal, structuri şi acțiuni ale ființelor vii (în particular, creierul uman); *lumea stărilor psihice* a ființelor umane, ca şi a dispozițiilor comportamentale de a acționa (cunoştințe, experiență subiectivă) şi *lumea cunoaşterii obiective* a conținuturilor gândirii (cunoaşterea obiectivă depusă în sisteme teoretice ce se transmit prin educație). Iată ce spune Popper: „Prin lumea 1 eu înțeleg lumea paharelor, a instrumentelor, a ochelarilor, a persoanelor, a meselor, aşadar, lumea fizică. Prin lumea 2 înțeleg lumea trăirilor noastre, a experiențelor noastre interioare. Prin lumea 3 înțeleg lumea produselor minții umane [...], în centrul ei situându-se limbajul

uman cu caracteristicile sale specifice, cu propozițiile sale care pot fi adevărate sau false" (Popper şi Lorenz, 1997, pp. 66-67). Pentru Popper, aceste trei lumi sunt legate printr-o puternică interacțiune. A treia lume nu este o simplă expresie a celei de-a doua, iar cea de-a doua doar o „reflectare" a celei dintâi. Lumea „minții" (numită de el „noosferă") reprezintă la nivel uman legătura dintre prima şi a treia lume. „Nu putem înțelege lumea 2, adică lumea populată de propriile noastre stări mintale, fără să înțelegem că principala ei funcție este aceea de a *produce* obiectele lumii 3 şi de a *suporta* acțiunea acestora. Căci lumea 2 nu interacționează numai cu lumea 1, cum credea Descartes, ci şi cu lumea 3; iar obiectele aparținând acesteia din urmă pot acționa asupra lumii 1 numai prin intermediul lumii 2, care are funcția de mijlocitor" (Popper, 1997, pp. 15-16). Până la un punct, teoria lui Popper este dualistă ; însă prin introducerea celei de-a treia lumi, ea schimbă puțin „datele problemei". Poziția lui este precizată şi mai bine în următoarele cuvinte: „Teza mea afirmă că spiritul uman nu *interacționează* doar cu *creierul,* ci şi cu *produsele sale,* îndeosebi cu limbajul. Prin faptul că învățăm să vorbim, învățăm şi să ne schimbăm mintea, învățăm îndeosebi că suntem un eu, datorită faptului că vorbim cu alte euri. în această interacțiune cu alți oameni şi cu limbajul rezidă o parte a conştiinței specific umane" (Popper şi Lorenz, 1997, p. 71). După cum remarcăm, pluralismul lui Popper este foarte asemănător cu dualismul interacționist al lui Eccles (de altfel, Popper a şi scris împreună cu Eccles o carte dedicată problemei relației dintre psihic şi creier). Noutatea concepției lui Popper o reprezintă însă nu numai introducerea celei de-a treia lumi, ci şi interpretarea ei dintr-un punct de vedere evoluționist, darwinist. „în calitate de darwinist, scrie Popper, am observat că noi nu dezvoltăm doar degete, ochi, urechi, cum fac celelalte organisme, ci şi ochelari, aparate auditive, de fapt, toate *uneltele* posibile" *(ibidem,* p. 88). Printre aceste unelte, un loc aparte îl ocupă limbajul, ca şi teoriile expuse oral sau scris, ele fiind unelte asemănătoare ochilor sau urechilor, unelte pe care le folosim pentru a ne orienta în lumea fizică. în sfârşit, un ultim element de noutate îl constituie importanța imensă acordată celei de a treia lumi în raport cu viața omului. Popper afirma că „existăm doar prin relația noastră cu lumea 3" *(ibidem).*

Modelul interacționist-emergentist

Modelele dualiste, ca şi cele moniste sunt fără îndoială limitate, de aceea, criticate şi respinse de mulți cercetători. „Nu poate fi susținută reducția evenimentelor mintale la evenimente cerebrale" (Suppes, 1990, p. 230). în acest context o importanță deosebită o capătă încercările acelor autori care se străduie să găsească soluții mai plauzibile şi mai viabile. R.W. Sperry (1913-1994), laureat al premiului Nobel în 1981 pentru cercetările asupra „creierului divizat", oferă un *model interacționist-emergentist* ce pare a fi mai promițător. El se detaşează atât de monismul emergentist al lui Bunge, cât şi de dualismul interacționist al lui Eccles. Dacă pentru Bunge psihicul (conştiința) se identifică cu infrastructura neurofiziologică, biofizică şi chimică, pentru Sperry, deşi fenomenele conştiente sunt alcătuite în principal din evenimente neuronale, ele nu sunt considerate ca atare, dimpotrivă, reprezintă altceva decât simple evenimente neuronale. Conştiința este văzută de el ca o „proprietate dinamică emergentă a excitației cerebrale". Aceasta înseamnă că în funcționalitatea concretă a creierului întâlnim integrări dinamice realizate la diferite niveluri (proprietățile celulelor cerebrale sunt incluse în dinamica organizării celulare ; proprietățile celulelor ^rrhrale sunt la rândul lor depăşite de proprietățile mai

cuprinzătoare ale sistemelor de circuite în care sunt inserate). Fenomenele conştiente apar în vârful acestei ierarhii organizaţionale. „Conştiinţa este în mod riguros o proprietate a circuitelor cerebrale specifice menite să producă efecte conştiente particulare obţinute în diferitele regiuni cerebrale" (Sperry, 1976, p. 207). Fenomenele conştiente nu emerg doar din cele cerebrale, ci exercită un rol determinant şi cauzal asupra acestora. Procesele subiective sunt, pe de o parte, proprietăţile dinamice ale proceselor cerebrale ; pe de altă parte însă, ele interacţionează cu propriul lor nivel cognitiv sau cu alte fenomene mintale, exercitând totodată un control cauzal descendent asupra structurilor şi componentelor neuronale. Aşadar, există o strânsă interacţiune a componentelor neuronale şi a proprietăţilor conştiente ale structurilor cerebrale de ansamblu. Specificul teoriei lui Sperry reiese cu pregnanţă din următoarele cuvinte : „Fenomenele subiective de factură mintală şi cognitivă deţin un rol cauzal, funcţional sau interacţionist în cadrul proceselor cerebrale. Din acest motiv ele posedă o nouă legitimitate în ştiinţă, reprezentând constructe explicative autonome, ce nu pot fi eliminate" (Sperry, 1987, p. 42). Se poate observa că Sperry evită paralelismul clasic, se delimitează de dualismul cartezian sau de forma modernă dată de Eccles, respinge monismul reducţionist practicat de Bunge. El nu reuşeşte să soluţioneze problema relaţiei dintre psihic şi creier, propunând, practic, o *teorie de compromis.* Totuşi, datorită eforturilor de integrare continuă a experienţelor subiective în seria transformărilor fiziologice care au marcat şi evoluţia organismului în procesul adaptării la mediu, modelul lui Sperry pare a fi atrăgător.

Modelul interacţionist-sistemic

Tinde spre depăşirea modelelor dualiste şi moniste care sunt limitate, unilaterale şi contradictorii. Principalele presupoziţii ale acestui model sunt următoarele : 1) creierul apare şi se dezvoltă ca organ al psihicului, iar psihicul este funcţia lui; 2) creierul şi psihicul nu sunt entităţi corelate din afară, ci formează o unitate dinamică evolutivă; 3) creierul nu poate genera psihic în virtutea organizării sale celulare şi a activismului său bioelectric ; izolat de sursele de informaţie, oricât de bine ar fi programat din punct de vedere genetic, el nu ar ajunge să producă nici imagini, nici noţiuni, nici amintiri; 4) prin structura sa, creierul posedă *competenţa primară* (este mecanism al psihicului), nu şi *performanţe* (nu produce viaţa psihică, aceasta elaborându-se treptat în ontogeneză); specializarea sa funcţională se prezintă ca *potentă*, trecerea ei în *act* realjzându-se prin conectarea cu fluxurile informaţionale şi cu prelucrarea lor (vezi Golu, 1984, pp. 263-264). Psihologul român arată că cea mai zdrobitoare dovadă a faptului că viaţa psihică nu este produsă de creier o constituie existenţa unui număr mare de neuroni (circa o treime) care nu sunt utilizaţi în timpul vieţii individului. Aceasta înseamnă că *neuropsihonii*, microstructuri încărcate cu funcţionalitate psihică, se formează în cursul ontogenezei. Aşadar, putem conchide că nu creierul constituie izvorul psihicului, ci realitatea înconjurătoare. Creierul nu este decât organul, mecanismul psihicului, mijloci torul acestuia, fără îndoială foarte important, dar nu sursa lui.

Nici orientarea interacţionismului sistemic nu este lipsită de unele controverse. Acestea apar de îndată ce se încearcă a se răspunde la următoarea întrebare referitoare la creier : despre ce fel de organ este vorba ? Cognitiviştii consideră creierul un *organ unitar,* un sistem general de tratare a informaţiilor. El utilizează aceleaşi principii pentru a asculta o cantată sau pentru a contempla un tablou. Creierul constituie, după opinia acestor autori, un fel de gramatică a limbajului, care foloseşte unelte asemănătoare

pentru a construi. Recent, s-a introdus ideea *creierului modular.* Modulele sunt definite ca unități funcționale independente ce fac parte dintr-un sistem foarte vast. Se pare că termenul-cheie care creează nedumeriri şi controverse este cuvântul „independent". Pentru unii autori, existența unor module independente este extrem de neconvenabilă. Şi totuşi, prin modularitatea creierului s-ar putea explica şi înțelege mai bine cum este posibil ca inconştientul şi conştientul să funcționeze uneori independent unul de altul. Prin ipoteza modularității creierului, psihanaliza ar deveni mult mai inteligibilă şi mai plauzibilă. Christen şi Klivington arată că modularitatea insistă asupra faptului că spiritul depinde nu numai de materia care constituie creierul, ci şi de maniera în care ea este întocmită. Din această perspectivă, arată ei, durerea de cap nu este, ca pentru un behaviorist, o simplă reacție la un stimul, ci o stare mintală care integrează dispozițiile subiectului de a se simți uşurat printr-un medicament sau de a-şi exprima (verbaliza) durerea. Cine are dreptate, se întreabă cei doi autori? Cei care vorbesc despre teritoriul coerent al gândirii sau cei care susțin modularitatea? „Este încă prea devreme pentru a răspunde, dar este foarte probabil că nici una dintre cele două poziții nu se vor dovedi juste în totalitate" (Christen şi Klivington, 1989, p. 202). Oricum, cunoaşterea creierului este extrem de importantă pentru înțelegerea psihicului, la fel cum cunoaşterea psihicului este extrem de importantă pentru înțelegerea creierului. Nu credem că Lashley, unul dintre părinții psihobiologiei moderne, avea dreptate atunci când, în 1930, cu prilejul discursului prezidențial ținut la Asociația Americană de Psihologie, afirma că „psihologia este astăzi mai importantă decât neurofiziologia [...], deoarece studiul proceselor psihologice furnizează un ansamblu de material factual căruia trebuie să i se conformeze legile activității nervoase". în fond, ambele ştiințe sunt la fel de importante, cu condiția de a nu-şi confunda, substitui'sau încălca obiectul de cercetare.

Modelul dublului determinism

Relația dintre psihic şi creier s-a complicat de îndată ce s-a descoperit că administrarea medicamentelor (drogurilor) conduce nu doar la tulburarea gândirii, ci şi la crearea unei gândiri cu un conținut normal. în aceste condiții, a apărut necesitatea regândirii ei. Daniel Widlocher (1995) este de părere că relația dintre psihic şi creier ar putea fi abordată pornindu-se de la trei categorii de date: 1) efectul placebo; 2) comparația dintre efectele medicamentelor şi efectele psihoterapiei; 3) studiul efectelor medicamentelor asupra conduitei şi activității cognitive în situații experimentale. Chiar dacă, în legătură cu efectele produse de administrarea unor medicamente reale/false sau obținute ca urmare a practicării psihoterapiei, există controverse în funcție de orientarea generală a terapeuților (originea organică sau cea psihică a bolilor mintale), important este să admitem, consideră autorul, că *fiecare eveniment mintal corespunde unui eveniment cerebral,* starea mintală exprimând la un moment dat o anumită stare cerebrală. Cele două tipuri de stări acționează una asupra alteia, constrângându-se reciproc. Prescripția unui psihotrop determină o schimbare a stării cerebrale, efectul său clinic conducând la schimbarea mintală. Eroarea pe care o fac neurobiologii „reducționişti" şi psihoenergeticienii „puri" este de a nu vedea că reciproca este valabilă în aceeaşi măsură: o schimbare a stării mintale este însoțită de schimbarea stării cerebrale. Pacientul care gândeşte altfel grație psihoterapiei prezintă în organizarea sa nervoasă noi conexiuni între sistemele neuronale care tratează informația, activarea traseelor mnezice, şi cele corespunzătoare noilor operații mintale. Există, cu alte cuvinte, un *dublu determinism,*

care nu trebuie înțeles însă într-o manieră simplistă şi elementaristă. Ar fi şocant să ne imaginăm, consideră autorul, că acțiunea asupra unui plan ar putea vindeca o tulburare a cărei origine se situează într-un alt plan. Vindecarea printr-un medicament a unei depresii reacționale contrazice bunul-simț, la fel cum este greu de crezut că poate fi vindecată printr-o psihoterapie o tulburare depresivă dată de administrarea prelungită a unui psihotrop cum ar fi cortizonul. Observațiile arată că, în depresii, medicamentele au efect mai ales asupra simptomului, pe când psihoterapiile au efect asupra adaptării sociale, utilizarea lor combinată pe un timp mai îndelungat fiind mult mai eficace decât folosirea lor separată. Este vorba, spune autorul, de un efect de complementaritate şi nu de o acțiune sinergică. La fel, în anxietate, medicamentele produc efecte sedative sau dezinhibitorii asupra sistemului nervos vegetativ, pe când acțiunile psihoterapeutice (terapiile comportamentale şi cognitive sau cele psihanalitice) sunt mai eficace în raport cu situațiile şi cu circumstanțele care declanşează accesele de angoasă. Autorul crede că există o organizare ierarhică a creierului care conține, pe de o parte, ansambluri neuronale complexe ce produc planuri de acțiune şi reprezentări precise inaccesibile oricărei medicamentații, pe de altă parte, nenumărate alte căi reglatoare, difuzate, care sunt sensibile la psihotrope. Ca urmare, psihoterapiile modifică sistemele de gândire produse de organizările nervoase complexe, în timp ce psihotropele modifică organizările nervoase mai simple care acționează asupra funcțiilor elementare şi generale ale activității mintale. Dublul determinism la care se referă autorul este exprimat astfel: „Sistemele de gândire accesibile psihoterapiei, al căror suport neuronal scapă oricărei acțiuni farmacologice, sunt în interacțiune cu mecanismele psihologice elementare de reglare, nonaccesibile într-o manieră imediată activității psihoterapeutice, dar susținute de mecanismele neuronale sensibile la acțiunea psihotropelor" (Widlocher, 1995, p. 102). Nimeni nu ne împiedică să afirmăm că în viitor vor fi descoperite substanțe care sa influențeze substratul neuronal al primelor şi forme de psihoterapie care să acționeze asupra mecanismelor psihologice ale celorlalte. Să reprezinte acest dublu determinism subtil şi rafinat soluția controversatei probleme a relației dintre psihic şi creier? Deocamdată este prematur să ne pronunțăm. Viitorul şi mai ales cercetările aprofundate, ca şi noile descoperiri ne vor arăta care este adevărul.

2.3. Psihicul ca re-producere a realității naturale

2.3.1. Caracteristicile re-producerii psihice

într-o exprimare foarte generală putem considera că psihicul este o formă de reacție la stimulările mediului înconjurător. Cum însă organismul (animal şi uman) reacționează nu doar sub forma psihicului, ci şi prin intermediul multor altor tipuri de reacții, suntem tentați să diferențiem *reacțiile psihice* de *reacțiile nonpsihice.* Cele două tipuri de reacții se disting prin funcțiile diferite pe care le îndeplinesc. După părerea noastră, reacțiile nonpsihice au doar funcția de a *reflecta (oglindi)* realitatea înconjurătoare şi stimulările care vin de la ea, pe când reacțiile psihice îndeplinesc funcția principală de a *re-produce* realitatea naturală, de a o produce din nou în plan ideal şi subiectiv. Dacă reflectarea nonpsihică este *materială, pasivă, obiectivă, repetitivă (reproductivă),* re-producerea psihică este *ideală, activă, subiectivă, constructivă.*

Caracterul ideal. Prin idealitatea sa, psihicul, ca „fenomen" impalpabil, imponderabil, inefabil, se opune lumii materiale, dar, totodată, o dezvăluie. Modul de fiinţare a psihicului este *imaginea,* ca produs primar, *constructul abstract-generalizat,* ca produs secundar, *trăirea,* ca vibraţie a întregului organism, *efortul, încordarea,* ca mobilizare a resurselor neuropsihice. Toate acestea re-produc anumite însuşiri ale obiectelor, condensează în ele relaţiile de concordanţă şi neconcordanţă a stărilor interne ale organismului cu împrejurările externe, în sfârşit, ele relevă gradul de adecvare dintre încordarea internă şi dificultatea obstacolului.

Caracterul activ. Prin *activismul* său, care presupune schimbarea concomitentă a obiectului re-produs, a subiectului care re-produce şi a înseşi relaţiei dintre subiect şi obiect, psihicul se opune nemişcării. El nu este o simplă contemplare, ceva mort, abstract, fără mişcare şi contradicţii, ci viu, în continuă mişcare şi transformare. Este adevărat că subiectul este purtătorul trăirilor, depozitar de structuri şi invarianţi; totodată el este şi întreprinzător de demersuri şi acţiuni. în cursul re-producerii, subiectul nu rămâne niciodată identic cu sine însuşi, ci se metamorfozează permanent, cel puţin până când anumite structuri se stabilizează relativ. Dar chiar şi în acest caz noi schimbări sunt posibile.

Caracterul subiectiv. Prin caracterul său *subiectiv,* psihicul se impregnează cu tot ceea ce este propriu subiectului, specific pentru el. Caracterul subiectiv este cea mai importantă notă distinctivă a re-producerii psihice. încă de la început, trebuie făcută distincţia referitoare la sensul termenului „subiectiv" aşa cum apare el în psihologie şi în viaţa cotidiană sau în logică. De regulă, în logică, prin termenul „subiectiv" se desemnează deformarea, limitarea accidentală, eronarea reflectării şi re-producerii, iar în limbajul empiric, cotidian, el este echivalent cu fals, pătimaş, mărginit, chiar iraţional. în psihologie, termenul „subiectiv" are patru sensuri, magistral specificate şi analizate de Paul Popescu-Neveanu. Acestea sunt:

- *subiectiv este ceea ce aparţine subiectului şi este reprezentativ pentru el* (calificativul se referă nu la conţinutul vieţii psihice, care este obiectiv, ci la forma şi factura ei; ceea ce aparţine subiectului este în funcţie de trebuinţele, tendinţele, aspiraţiile, trăsăturile lui temperamentale şi caracteriale; „ceva" este reprezentativ pentru un subiect deoarece el, subiectul, este cel care filtrează, selectează, asimilează sau respinge informaţia externă);
- *subiectiv este ceea ce ţine de interioritatea subiectului* (nu este vorba de o caracte ristică spaţială, ci de una funcţională specifică, inerentă vieţii spirituale ca verigă a vieţii de relaţie; analogiile cu funcţiile vegetative sunt neavenite, deoarece interio ritatea subiectivă face parte din conduită, se construieşte după modelul conduitei, asigurând relaţia cu exteriorul);
- *subiectiv înseamnă trăire sau desfăşurare de trăiri* (trăirea nu trebuie considerată în sine sau ca fiind determinată doar de factori endogeni; dimpotrivă, ea este intersecţia internului şi externului; trăirile subiective se situează în zona superioară a vieţii, ele sunt eliberate de standardele funcţionale organice, prezintă un maximum de deschi dere şi plasticitate, cele mai multe dintre ele urmând reperele modelelor culturale, fiind integrate personalităţii, vieţii individului);
- *subiectiv este echivalent cu acţionai* (transpunerea obiectivului în subiectiv se reali zează prin intermediul unei operaţii de mânuire, explorare, prelucrare, selecţionare, generalizare, comparare; cu cât subiectul va acţiona mai mult, cu atât el va cunoaşte

mai bine realitatea; prin activismul său, subiectul devine apt de o relativă autodeterminare care se exprimă în obiectivitate, în decizie şi constă în autoorganizare şi autoreglaj) (vezi Popescu-Neveanu, 1976, pp. 93-96).

Sensurile noţiunii de „subiectiv" din psihologie conţin, într-o formă implicită, şi unele dintre caracteristicile re-producerii subiective a realităţii înconjurătoare. Acestea se referă, în mod explicit, la aspectele schiţate în continuare.

- La întrebarea „ce înseamnă a re-produce subiectiv realitatea obiectivă? ", răspunsul care se dă cel mai frecvent este următorul: „Fiecare re-produce în felul său". Formularea este vagă, ambiguă, doar pe jumătate corectă. Aceasta ar însemna ca doi indivizi aflaţi în faţa unei perechi de ochelari să vadă fiecare altceva: unul - perechea de ochelari, iar celălalt, să spunem, o cizmă. Or, lucrurile nu stau deloc aşa. Fiecare dintre cei doi vede o pereche de ochelari, dar unul va remarca anumite caracteristici, pe când celălalt - altele; unul va avea anumite trăiri afective faţă de obiectul respectiv, altul - cu totul altele. Re-producerea obiectivului în subiectiv se face în funcţie de caracteristicile subiectului, de istoria lui individuală, de modul în care aceste caracteristici s-au format şi s-au maturizat, de unele calităţi, dar şi de deficienţele lor. Aceasta nu înseamnă însă că re-producerea obiectului şi a însuşirilor acestuia ar fi eronată. Dimpotrivă, a re-produce subiectiv realitatea înconjurătoare înseamnă a o re-produce *corect, adecvat,* altfel spus, a re-produce *obiectul ca obiect, ca atare, aşa cum este el, însă filtrat prin interioritatea psihică a subiectului.*
- Nu trebuie să rămânem însă cu impresia că re-producerea subiectivă *ar exclude total posibilitatea apariţiei unor erori.* în condiţiile intrării în funcţiune a diferiţilor factori perturbatori este foarte probabil ca re-producerea realităţii să se deformeze. Dacă am considera psihicul ca fiind relaţia dintre subiect şi obiect şi dacă am interveni cu o serie de factori perturbatori la nivelul fiecăreia dintre cele trei variabile (subiect, obiect, mediul în care se produce relaţia), am constata cu uşurinţă apariţia unor iluzii. Am demonstrat acest fapt într-o altă lucrare (vezi Zlate, 1999, pp. 104-106). Chiar în aceste condiţii perturbatoare, din necesităţi de adaptare, până la urmă re-producerea obiectelor se corijează.
- Când vorbim de caracterul subiectiv al re-producerii psihice, nu trebuie să cădem nici în cealaltă extremă, şi anume să considerăm că ea copiază, fotografiază, epuizează realitatea. Re-producerea subiectivă aproximează, selectează, filtrează în funcţie de anumite condiţii, împrejurări, solicitări. Ea/za *epuizează* obiectul, deoarece există unele limite psihofiziologice ale aparatelor senzoriale, nemaivorbind de limitele socio-istorice şi socio-culturale. Ea înaintează însă treptat spre surprinderea esenţei obiectului.

în studierea subiectivităţii psihicului au excelat psihologii fenomenologi, dar şi psihiatrii şi chiar biologii ale căror concepţii îşi au originea în filosofia lui Husserl şi Stumpf - cu accent pe spontaneitatea comportamentului, opusă pasivismului caracteristic behaviorismului: V. von Weizsäcker introduce dimensiunea subiectivităţii în psihopatologie (în descrierea funcţiilor afectelor şi ale altor manifestări psihologice); E. Straus o integrează în neuropatologie (unificând faptele sistemului nervos central cu *sensul* conduitelor în totalitatea spaţiului subiectiv); F.J.J. Buytendijk o are în vedere în abordarea într-o optică nouă a unor probleme psihofiziologice (veghe, somn, oboseală,

emoție, postură, învățarea la animale şi instinct); D. Katz şi A. Michotte o înglobează în psihologiile lor experimentale fenomenologice (primul, în analiza impresiilor colorate şi a experienței tactile active, celălalt, în studiul cauzalității perceptive şi a structurilor amodale, ambii punând accent pe aspectul *constituit* şi pe cel *constituant* al conştiinței, care apar ca fiind ireconciliabile în experiența subiectivă; G. Thines argumentează nu doar existența unui „spațiu obiectiv", ci şi a unui „spațiu subiectiv" (vezi Thines, 1991). *Caracterul constructiv.* Psihicul poate re-produce în sine, în interiorul său, realitatea înconjurătoare aşa cum este ea, dar şi într-o formă modificată, aşa încât realitatea din mintea omului să nu mai semene cu realitatea din afara minții lui. „Creierul nu filmează realul, el îl reconstituie şi, într-o oarecare măsură, îl şi creează" (Christen şi Klivington, 1989, p. 234). Corespondența dintre lumea exterioară şi lumea mintală, notează cei doi autori în continuare, se datorează constrângerilor exercitate de mediu în evoluția speciilor. Ființele vii au avut cu atât mai mult şansa de a supraviețui cu cât au perceput mai bine lumea în care trăim, pentru a i se adapta sau pentru a o modifica. Totodată, realitatea creată în mintea omului este expulzată sub forma produselor minții. Este deci foarte probabil ca, *la ieşire, psihicul să ofere mai multe informații decât s-a constatat la intrare*. Mai mult decât atât, prin capacitățile sale psihice, omul poate converti idealul în concret, ideile în obiecte fizice, îmbogățind astfel lumea naturală. în fine, în procesul asimilării conținutului informațional, în cel al convertirii lui mai întâi în imagine, concept sau trăire şi mai apoi, din nou, într-un produs obiectiv, psihicul se modifică, se schimbă, se construieşte pe el însuşi. Aşadar, înțelegem caracterul constructiv al re-producerii psihice în următoarele accepții: 1) ca o dublă creație (şi anume, crearea noului mai întâi în minte şi abia apoi în realitatea obiectivă); 2) ca o autoconstruire a psihicului. între re-producerea simplă de către psihic a realității înconjurătoare, într-o formă relativ asemănătoare (izomorfă) sau foarte apropiată, şi re-producerea-creație există o mare diferență. Deşi ambele se subordonează aceloraşi criterii de eficiență, ele nu trebuie identificate şi nici reduse una la alta, mai ales re-producerea-creație la re-producerea simplă. De altfel, studierea lor comparativă a dus în psihologie la discriminarea re-productivului de creativ (Selz, Cattell, Guilford). în tabelul 5.1 redăm caracteristicile celor două forme de re-producere psihică.

Tabelul 5.1. *Caracteristicile celor două forme de re-producere psihică*

Re-producerea simplă	Re-producerea-creație
• împrumută modelele din realitate, are mai ales caracter repetitiv; • asigură echilibrul subiect - obiect; • poate fi tratată ca o descoperire de operații, ca o deplasare informațională cu rezultate imitative; • potențează creația.	• recurge la combinări şi transformări înnoitoare ale realității; • perturbă echilibrul în numele unei reechilibrări superioare; • poate fi tratată ca o inovație, invenție, ca o transformare informațională cu rezultate productive; • atitudinea creativă poate premerge re-producerii simple.

Ceea ce are importanță în funcționalitatea concretă a psihicului nu este opunerea, ci complementaritatea acestor două forme. Ele nu doar că se presupun şi se potențează reciproc, dar pot fi considerate şi niveluri sau trepte ale funcționalității psihicului. Probabil că la copilul mic predominantă este re-producerea simplă, în timp ce re-producerea--creație este mai mult ca sigur rațiunea de a fi a adolescentului şi a adultului.

2.3.2. Criteriile individualizării re-producerii psihice

Re-producerea psihică se individualizează şi mai bine dacă ne referim la conținutul, forma, maniera, mecanismele presupuse, funcțiile îndeplinite, cu alte cuvinte, dacă răspundem la următoarele întrebări: ce se re-produce ? ; în ce formă se re-produce ? ; cum se re-produce ? ; ce se întâmplă în creier atunci când re-producem ?, deci care sunt mecanismele psihofiziologice ale re-producerii ? ; ce funcții îndeplineşte re-producerea ?

Conținutul re-producerii este obiectiv, de natură informațională, el se află în afara subiectului. Prin asimilarea lui, individul reuşeşte să-şi elaboreze un model intern al lumii externe. Conținutul informațional este mai simplu la unele procese psihice şi mai complex la altele. Prin percepție, omul re-produce doar însuşirile concrete, neesențiale ale obiectelor şi fenomenelor, pe când prin gândire el intră în posesia însuşirilor abstracte, esențiale ale obiectelor, chiar a relațiilor dintre ele.

Forma re-producerii este ideal-subiectivă, adică ireductibilă la substanțialitatea concretă a obiectului re-produs şi condiționată de caracteristicile organizării stmctural--dinamice proprii, specifice fiecărui individ în parte. Ea este extrem de diferită de la un proces la altul. La unele, forma re-producerii este imaginea, la altele - noțiunea, conceptul, ideea. Sunt şi procese psihice care re-produc sub formă de „trăiri", uneori mai simple (instabile şi situaționale), alteori extrem de complexe şi stabile, luând forma atitudinilor.

Maniera în care se re-produce vizează gradul de implicare a subiectul în procesul respectiv. Obiectul poate fi re-produs într-o manieră relativ pasivă, contemplativă, fără implicarea prea pronunțată a subiectului sau, dimpotrivă, în una extrem de activă. Avem în vedere activismul psihic asigurat prin mijloacele de care dispune individul (de exemplu, mijloace simple senzorio-motorii sau mijloace complexe, reflexive), cât şi activismul neurodinamic. Cu cât subiectul este mai activ în procesul re-producerii, cu cât operațiile efectuate de el (mânuire, explorare, disecare, comparare, clasificare etc.) sunt mai numeroase şi mai variate, cu atât obiectul va fi cunoscut mai bine, multilateral şi profund. Prin gradul său de activism, subiectul capătă o mai mare libertate, devine capabil de o relativă autodeterminare, exprimată, aşa cum arătam, în selectivitate şi decizie, autoorganizare şi autoreglaj.

Mecanismele re-producerii se referă la ansamblul organizat şi structurat de operații, procedee şi procese de extragere, stocare, prelucrare, transformare, integrare şi utilizare a informației despre obiectele şi fenomenele lumii înconjurătoare. Aceste mecanisme sunt fie de natură strict neurofiziologică (reflexe, procese nervoase excitative sau inhibitive, stereotipuri dinamice etc), fie de natură psihologică (de exemplu mecanismele învățării, ale formării deprinderilor etc).

Funcțiile re-producerii subiective gravitează în jurul necesității de a asigura adaptarea organismului uman la solicitările ce-i sunt adresate. După opinia noastră, se disting trei categorii de funcții ale re-producerii psihice subiective. Cea mai generală este funcția de

semnalizare, informare, orientare, avertizare, prevestire, care pune în gardă organismul, îl pregăteşte în vederea unui anumit tip de reacţie. Urmează apoi funcţia de analiză (comparare, clasificare şi evaluare a stimulilor externi) finalizată cu elaborarea şi executarea reacţiei de răspuns. în sfârşit, funcţia de integrare (asamblare, corelare, sinteză) a reacţiilor particulare într-un tot reacţionai unitar asigură coerenţa comportamentului.

2.3.3. Notele definitorii ale psihicului uman

Din cele arătate mai sus se desprind ca definitorii pentru psihicul uman următoarele caracteristici:

- psihicul este un model informaţional intern al lumii externe cu rol adaptativ specific ;
- apariţia lui se înscrie ca un moment de apogeu pe scara evoluţiei animale;
- psihicul se supune legii generale a dezvoltării, modificându-şi de-a lungul timpului (istoric şi individual) organizarea şi funcţiile ;
- esenţa psihicului, care nu posedă nici o proprietate substanţială (greutate, volum, densitate, gust, miros etc), rămâne de natură ideală, nonsubstanţială; el este o entitate de ordin relaţional, comunicaţional, informaţional.

2.4. Psihicul ca fenomen condiţionat şi determinat socio-istoric şi socio-cultural

2.4.1. De la socio-istoric şi socio-cultural la psihic

Omul nu trăieşte numai în lumea obiectelor fizice, el nu se raportează şi nu reacţionează doar la stimuli naturali, ci şi la stimuli sociali, la alţi oameni, la norme comportamentale de grup, la valori socio-culturale. Omul este prin excelenţă o fiinţă socială, relaţională *(zoon politikon,* după cum îl definea Aristotel), de aceea, trăind şi acţionând alături de alţi oameni, el îşi modelează simţirea, gândirea, voinţa şi comportamentul după particularităţile şi caracteristicile împrejurărilor şi contextelor situaţionale în care vieţuieşte. Faptul că omul şi psihicul său nu rămân indiferente la influenţele socio-culturale este aproape de domeniul evidenţei şi nu mai trebuie stăruit asupra lui. Antropogeneza şi psihogeneza individuală sunt poate cele mai solide argumente care ilustrează condiţionarea social-istorică a psihicului uman. La om nu există un biologic pur, ci filtrat prin social. Evoluţia omului nu se realizează de la sine, ci prin intermediul mijloacelor existente într-o societate (uneltele fizice, obiectele cu care acţionează etc), dar şi al mijloacelor spirituale (semne, simboluri, cuvinte). Societatea îi furnizează omului nu doar mijloacele ce urmează a fi preluate, interiorizate, asimilate, ci şi conţinuturile cu care acesta va opera. Sociologia arată că omul îşi apropie subiectiv nu numai realitatea fizică, ci şi realitatea socială, istoria unui individ izolat neputând fi ruptă de istoria celor ce l-au precedat sau a contemporanilor săi. Comportamentul individual este impregnat de obiceiuri, tradiţii, mentalităţi, prejudecăţi, ca şi de ceea ce s-ar putea numi „spiritul epocii", al „vremii". Treptat, comportamentele individuale şi implicit procesele psihice consubstanţiale acestora se instituţionalizează, devin norme comportamentale larg acceptate de membrii grupului sau ai societăţii. Cercetările etnologice au evidenţiat existenţa nenumăratelor variaţii socio-culturale ale diferitelor manifestări psihice individuale. Margaret Mead (1901-1978), de exemplu, a arătat că o serie de fenomene specifice

culturii şi civilizaţiei occidentale (complexul lui Oedip, criza adolescenţei etc.) nu sunt întâlnite în alte culturi şi civilizaţii. Ruth Benedict (1887-1948) descrie amănunţit felul în care este concepută persoana în cultura occidentală şi în cultura orientală (la japonezi). Astfel, dacă în societatea occidentală în interpretarea persoanei se manifestă tendinţa de integrare, în cea orientală se remarcă, dimpotrivă, cea de compartimentare a ei într-un mare număr de cercuri, fiecare cerc reprezentând un anumit tip de obligaţii (faţă de împărat, părinţi, persoane cărora le este îndatorată etc). Apoi, dacă în cultura occidentală scopul vieţii îl constituie căutarea fericirii şi evitarea durerii în toate domeniile vieţii (public, politic, privat), în cea japoneză, de pildă, această idee este imorală, scopul vieţii constituindu-1 achitarea de obligaţii. în cultura occidentală conflictele apar între bine şi rău, bunele intenţii având un rol important, mai ales în justificarea comportamentelor ; în cea japoneză conflictele apar între obligaţiile egal imperative, bunele intenţii neavând nici un fel de rol. în fine, dacă în cultura occidentală contează puterea de a alege, de a decide, în cea japoneză o mare valoare o are puterea caracterului, capacitatea acestuia de a se conforma. Aşadar, valorile societăţii, modelele culturale existente şi practicate îşi pun amprenta asupra psihicului individual. Uneori această influenţă este atât de mare, încât generează apariţia unei „personalităţi de bază" (Kardiner) sau a unei „personalităţi de statut" (Linton).

în psihologie, influenţa factorilor socio-culturali asupra psihicului şi a corelatelor lui comportamentale a fost pusă în evidenţă prin două tipuri de studii: unele vizau surprinderea specificului uman al unor funcţii psihice comune pentru om şi animal; altele se concentrau asupra surprinderii variaţiilor socio-culturale ale funcţiilor psihice, independent de specificitatea sau nonspecificitatea lor umană. Şi unele, şi altele sunt extrem de numeroase. De exemplu, studiindu-se cele mai simple procese psihice - senzaţiile, comune omului şi animalului, s-a putut constata că sub influenţa factorilor sociali nu numai că acestea se adâncesc, se perfecţionează, îşi schimbă ponderea, dar apar pur şi simplu forme senzoriale noi, specific umane. De aici nu trebuie să deducem că doar fenomenele psihice simple suportă influenţa socio-culturalului, această influenţă fiind întâlnită, poate şi mai pregnant, la nivelul celor superioare. Ceea ce trebuie reţinut este faptul că fenomenele psihice sunt *inegal* influenţate social. Aceasta înseamnă că cele primare, comune pentru om şi animal, sunt doar *condiţionate* socio-istoric, pe când cele superioare, specific umane, sunt *determinate* socio-istoric ; primele se pot dezvolta până la un anumit nivel calitativ şi *în afara* influenţelor sociale, pe când celelalte *nu pot* fi concepute independent de factori social-istorici. Copiii crescuţi de animale, la care ne-am referit ceva mai înainte, sunt poate cel mai concludent argument în acest sens. Ei s-au dezvoltat sub raport biologic, şi-au amplificat şi ascuţit unele capacităţi senzoriale şi motorii prezente şi la animale, în schimb, chiar după ce au fost readuşi în mediul social, n-au mai putut să-şi formeze şi dezvolte capacităţile specific umane (gândire, limbaj etc).

Influenţa factorilor socio-culturali asupra psihicului a fost şi mai bine pusă în evidenţă cu ajutorul studiilor de psihologie transculturală. S-a constatat cu acest prilej că ceea ce este valabil pentru o cultură nu mai corespunde alteia, ceea ce reprezintă normă comportamentală obligatorie pentru o cultură reprezintă o aberaţie pentru alta. De exemplu, există culturi şi civilizaţii în care este conservată şi instituţionalizată afirmarea asemănării fizice a copilului cu tatăl, chiar dacă aceasta nu este evidentă. în aceste culturi este o imprudenţă să se susţină asemănarea copilului cu mama sau cu unul dintre fraţii săi (B. Malinovski). F.C. Bartlett (1886-1979), într-o lucrare publicată în 1932,

citează exemplul unui şef de trib din Africa de Sud care a făcut o vizită în Anglia. La întoarcere, fiind întrebat ce i s-a întipărit mai pregnant în memorie, a răspuns că imaginea agentului de circulație care dirija circulația prin mişcarea mâinilor. La prima vedere un asemenea răspuns pare derutant. în realitate, el este uşor explicabil: corespondența gestului în cultura sa, membrii tribului respectiv salutându-se între ei prin gesturi asemănătoare. Evident că utilizarea acestui gest într-o țară străină 1-a frapat pe şeful de trib, de aceea el a fost mai rezervat. Societatea ataşează proceselor psihice o anumită semnificație şi cere ca aceasta să fie regăsită în comportament. Factorii socio-culturali modifică conținutul subiectiv al proceselor psihice şi specificația acestora pentru individ, fapt care va face ca unul şi acelaşi proces psihic să dispună de sensuri diferite în culturi diferite. Individul se implică în situație cu aceste procese psihice modelate socio-cultural. Implicarea cu ele în propria cultură este un semn de adaptare, utilizarea lor identică în alte culturi reprezintând un simptom al disfuncționalității şi al dezadaptării. Studiile psihologiei transculturale atenționează asupra necesității *contextualizării* teoriilor şi metodelor psihologiei, adică a elaborării şi utilizării lor în dependență de specificul socio-cultural al populației investigate. Altfel, apare pericolul de a extinde la om în general unele concluzii care sunt valabile doar pentru oamenii dintr-o anumită cultură. Se pare că testul *validității interculturale* trebuie să fie mai des folosit în vederea stabilirii gradului de generalitate al unor concluzii (vezi Matsumoto, 1996). Pe bună dreptate ne putem însă întreba dacă nu cumva psihologia transculturală este limitată, propovăduind un relativism cultural şi afectând în felul acesta unele caracteristici generale ale psihicului. Trebuie să arătăm că, în ciuda unei variații socio-culturale, psihicul dispune în dinamica şi funcționalitatea sa de o serie de legi generale, universal valabile. Specificul socio-cultural s-ar înscrie astfel ca o punte de legătură între „general-uman" şi „individual-uman", fără ca aceasta să însemne că cele două extreme n-ar suporta şi ele influența determinativă a factorilor socio-culturali. Capacitatea de vorbire este general-umană, faptul că cineva vorbeşte într-o anumită limbă (română, engleză, franceză) ține de specificul socio-cultural, iar faptul că acesta este bâlbâit se datorează particularităților psihoindividuale. în toate cele trei situații omul rămâne ființa în mod absolut socială.

2.4.2. De la psihic la socio-istoric şi socio-cultural

Am stăruit până acum asupra influenței suportate de psihic din partea factorilor socio-istorici şi socio-culturali. Aceasta nu presupune că relația dintre psihic şi social este unilaterală, numai de la social către psihologic. însuşirile, procesele, capacitățile psihice mai mult sau mai puțin formate şi modelate socio-cultural, cu un grad mai mare sau mai mic de organizare şi structurare, influențează, la rândul lor, contextele sociale şi factorii socio-culturali. Prin capacitățile sale psihice, individul nu doar că se adaptează situației, ci o şi creează, o schimbă, o restructurează, o amplifică sau o elimină. Numai interacțiunea, interdependența psihic - social conduce la însăşi *construcția psihicului*. „Socialul este totdeauna şi psihic, iar psihicul este în mare parte şi social" (Pavelcu, 1982, p. 269). Psihologul român atrage însă atenția asupra faptului că „a fi, într-o măsură, *în funcție* de variațiile sociale şi a fi de *natură* socială sunt două lucruri diferite" *(ibidem,* p. 270). Natura psihicului, pe care o avem în vedere în acest capitol, nu este nici materială (substanțială), nici socială, ci rămâne ideal-subiectivă.

Din perspectiva acestei caracteristici a psihicului, psihologia se interesează de studiul unor probleme cum ar fi: *procesele de socializare* (enculturaţie), care constau în modelarea progresivă a conduitelor determinate cultural; rolul factorilor culturali în elaborarea personalităţii şi implicit problema *relaţiei dintre cultură şi personalitate, schimbarea culturală* şi *consecinţele contactului dintre culturi* (aculturaţia) (vezi Linton, 1968; Droz şi Richelle, 1994; etc).

3. Manifestări neobişnuite ale psihicului

3.1. Tipuri de fenomene psihice neobişnuite

Este bine cunoscut faptul că, pe lângă fenomenele psihice curente, obişnuite, comune în sfera de cercetare a psihologiei, au intrat şi unele manifestări ale psihicului mai puţin obişnuite, ba chiar total diferite de cele considerate comune. Fenomene cum ar fi telepatia, clarviziunea, precogniţia, retrocogniţia se numără printre acestea. Ele sunt denumite prin diferiţi termeni. Unii autori le numesc *parapsihologice.* Termenul de „parapsihologie" a fost introdus în 1889 de Dessoir pentru a defini disciplina care urma să studieze fenomenele parapsihologice, acestea nefiind încadrabile în contextul normal al vieţii psihice a individului. Dacă ne-am ghida după prefixul *para,* care în limba greacă înseamnă „lângă", „dincolo de", ar însemna să considerăm că aceste fenomene depăşesc limitele tradiţionale ale ştiinţei psihologice. Nu-i de mirare deci că unii autori le şi plasează în rândul fenomenelor pseudoştiinţifice, influenţaţi poate şi de exagerările şi concepţiile naive sau spiritiste. Alţi autori preferă expresia „fenomen PSI", lansat în 1942 de Thouless şi Wiesner pentru a defini capacitatea psihicului uman de a realiza exosomatic procese de percepţie extrasenzorială. Acest termen, preluat, folosit şi apoi generalizat de J.B. Rhine (1895-1980), elev al lui William McDougall (1871-1938), s-a încetăţenit şi se bucură astăzi de o largă recunoaştere internaţională. în sfârşit, sunt şi autori care, din nevoia de a se referi şi la alte fenomene ce au loc la nivel biologic (cum ar fi fenomenele de biocomunicare simplă sau chiar fenomenele psihice în cadrul cărora psihicul sau conştiinţa intervin însă la nivelul factorilor asociativi ce determină manifestarea unor evenimente şi fenomene potenţiale), preferă expresia „fenomene exotice" (Pătruţ, 1991). Termenul este general, neangajant şi denumeşte „fenomenele aflate în dezacord cu teoriile ştiinţifice acceptate" *(ibidem,* p. 198). Indiferent cum sunt definite, fenomenele parapsihologice se referă la achiziţia de informaţii la nivelul conştiinţei, ocolindu-se însă canalele senzoriale obişnuite. J.B. Rhine, în una dintre cărţile sale, scrisă în colaborare cu J.G. Pratt (1910-1979) *(Parapsihologia : ştiinţă de frontieră a psihicului)* şi publicată în mai multe ediţii (1957, 1962, 1967, 1972), clasifică fenomenele parapsihologice în două mari categorii: cele ale percepţiei extrasenzoriale şi cele psihokinetice. La rândul lor, primele cuprind unele fenomene cum ar fi telepatia, clarviziunea, precogniţia, retrocogniţia (vezi Rhine şi Pratt, 1972, pp. 7-13).

Telepatia (< gr. *tele* „departe", *pathe* „simţire") reprezintă „simţirea la distanţă", o formă de comunicare între doi indivizi, un transfer de informaţii între aceştia, în afara canalelor senzoriale cunoscute. Studiul ei ridică probleme în legătură cu: natura elementelor transmise şi recepţionate (simboluri, noţiuni, gânduri, idei); capacităţile personale ale subiectului care recepţionează (mare capacitate de sugestie, susceptibilitate

emoționala, relația afectivă simpatetică față de persoana care transmite); caracteristicile elementelor recepționate (caracter fragmentar, sărăcăcios, distorsionat, simbolic); influența diverşilor factori asupra comunicării telepatice (distanța, mediul de propagare, ecranarea mesajului, decalajul temporal - de obicei se recepționează mesajul transmis actual, uneori însă recepția este distanțată de momentul emisiei).

Clarviziunea (după fr. *clairvoyance)* desemnează viziunea corectă, clară pe care o are un subiect, capacitatea lui de a achiziționa informații direct de la sursa exterioară, fără ca aceasta să fie un alt subiect. Termenul este mai puțin precis, de aceea a generat nenumărate controverse. Unii îl reduc la achiziționarea informației de către subiect datorită propriei sale capacități. Alții îl leagă de telepatie. Rhine, de exemplu, consideră că telepatia şi clarviziunea sunt echivalente, proprietăți ale aceleiaşi capacități de percepție extrasenzorială. Exemplul clasic de clarviziune îl constituie imaginarea unor evenimente şi locuri îndepărtate în spațiu, dar actuale în timp, apoi criptoscopia (descifrarea conținutului unui mesaj închis într-o cutie).

Precogniția{ < lat. *prae* „înainte", *cognoscere* „a cunoaşte") se referă la capacitatea de a cunoaşte, de a şti dinainte, de a achiziționa informații despre evenimente viitoare. Nu trebuie confundată cu capacitatea de anticipare a unor evenimente pornind de la informațiile actuale. Ea presupune achiziționarea unor informații direct din viitor. De asemenea, nu trebuie confundată cu deducția sau cu speculația logică. Se manifestă spontan şi presupune un decalaj temporal între momentul desfăşurării evenimentului şi cel al achiziției informației despre el. Este unul dintre fenomenele cele mai controversate, datorită inversării determinismului cauzal (practic, în precogniție avem de-a face cu cunoaşterea efectului înaintea cauzei), dar şi datorită faptului că ea se manifestă atât prin telepatie, cât şi prin clarviziune. Celebrul fenomen *„deja vu"* (descris de psihopatologia clasică a tulburărilor de memorie) poate servi drept exemplu pentru ceea ce ar însemna precogniția. *Deja vu* înseamnă „deja văzut" : o persoană care se află pentru prima dată într-un loc oarecare are impresia că a mai fost în locul acela, că toate obiectele şi persoanele îi sunt cunoscute. Precogniții pot exista în legătură cu orice eveniment, dar, după cum arată cercetările, se pare că evenimentele nefericite sunt mai frecvent obiectul lor. Evenimentele personale, cu mare încărcătură şi semnificație afectivă, declanşează mai rapid precognițiile. Acestea pot apărea atât în stare de veghe, cât şi în stare de somn, sub forma viselor.

Retrocogniția (< lat. *retro* „înapoi", *cognoscere* „a cunoaşte") vizează cunoaşterea înapoi în timp, achiziția de informații direct din trecut asupra unor evenimente din trecutul imediat sau îndepărtat. Nu trebuie confundată cu telepatia actuală bazată pe achiziția unor informații din memoria unei persoane. Exemplul tipic de retrocogniție îl constituie obținerea unor informații asupra unor evenimente cunoscute de mai multe persoane, dar care între timp au murit.

în literatura de specialitate sunt descrise şi alte manifestări „ciudate" ale psihicului, cum ar fi: *radiestezia* (detectarea a „ceva" anume, de exemplu detectarea existenței apei, metalelor, petrolului cu ajutorul unei baghete ținute deasupra resursei respective); *paradiagnoza* (capacitatea unui subiect lipsit total de noțiuni medicale elementare de a diagnostica o afecțiune, cauza sa, tratamentul fără a consulta pacientul şi fără a deține date despre starea lui); *psihometria* (stimularea capacităților subiectului astfel încât se creează senzația că acesta ia parte la evenimentele evocate ; cei ce dețin o asemenea capacitate pot aduce contribuții remarcabile la descoperirea unor cazuri de furt, dispariție sau crimă).

Care au fost şi care sunt astăzi atitudinile cercetătorilor faţă de aceste fenomene? Extrem de diverse, de la ignorarea sau acceptarea lor cu condescendenţă şi până la respingerea lor categorică. Studierea lor ştiinţifică a fost multă vreme evitată datorită caracterului lor ezoteric, inexplicabil, cu totul ieşit din comun. Dat fiind faptul că fenomenele parapsihologice sfidează cunoştinţele, legile şi teoriile psihologiei ştiinţifice, foarte curând abordarea lor a antrenat „divorţul" dintre adevăraţii oameni de ştiinţă şi cei ce se ocupau cu studiul acestor fenomene, consideraţi, nu de puţine ori, pretinşi oameni de ştiinţă. Respingerea, etichetarea şi anatemizarea celor ce încercau să pătrundă tainele unor asemenea fenomene au fost modalităţile curente de comportare ale scientiştilor. Mario Bunge, fizician şi filosof argentinian, a exclus parapsihologia din rândul ştiinţelor pe baza următoarelor argumente : cunoaşterea nu a progresat în cadrul ei; nu s-au pus probleme de cercetare noi; ea violează principiile ştiinţifice de bază; nu aplică riguros controlul statistic al datelor; se ocupă de entităţi imateriale. După cum vom vedea însă, unele dintre aceste „argumente" nu rezistă examenului obiectiv. în ciuda excluderii parapsihologici din rândul ştiinţelor, studiul fenomenelor paranormale nu numai că nu a slăbit, ci s-a intensificat în timp. Debutul studiului sistematic al fenomenelor parapsihologice poate fi amplasat în 1882, când a luat fiinţă, la Londra, Societatea de Cercetări Psihice (SPR), care în 1885 şi-a deschis o filială în SUA, numită Societatea Americană de Cercetări Psihice (ASPR); curând după aceea s-a înfiinţat Institutul Internaţional Metapsihic (Paris, 1918). O contribuţie deosebită la studiul fenomenelor parapsihologice şi-a adus-o Laboratorul de parapsihologie înfiinţat în 1934 în cadrul Universităţii Duke (Carolina de Nord), condus de Rhine. Numărul acestor laboratoare este astăzi destul de mare, cu răspândire în multe ţări.

3.2. încercări de cercetare şi explicare ştiinţifică a fenomenelor parapsihologice

Studiul ştiinţific al fenomenelor parapsihologice a parcurs, după opinia noastră, trei etape : prima etapă se caracterizează prin cercetarea cazurilor de parapsihologie consemnate şi păstrate în arhivele şi în cărţile din rafturile bibliotecilor; a doua etapă este prin excelenţă experimentală, încercându-se reproducerea fenomenelor respective prin folosirea unor subiecţi de excepţie capabili să le trăiască şi să le relateze; a treia etapă o continuă şi chiar se împleteşte cu a doua şi constă în studiul statistico-matematic al fenomenelor parapsihologice (rezultatele experienţelor repetate pe subiecţi normali sau cu capacităţi deosebite erau prelucrate statistico-matematic). Meritul deosebit în acest sens îi revine lui Rhine, care, în urma aplicării unei adevărate baterii de teste de clarviziune, a întreprins o amplă analiză cantitativă a rezultatelor obţinute. Iată, cu titlu de exemplu, câteva tipuri de teste folosite: testul BT (înainte de atingere) - subiectul numeşte simbolul fiecărei cărţi de joc dintr-un pachet aflat în faţa lui; după fiecare răspuns, cartea numită este ridicată şi pusă la o parte, fără a se verifica simbolul său (fig. 5.8); testul DT (toate deodată de sus în jos) - subiectul numeşte cărţile din pachet de sus în jos, în timp ce pachetul rămâne neatins); testul UT (toate deodată de jos în sus) - la fel ca mai sus, cărţile fiind numite însă de jos în sus); testul OM (sortare deschisă) - având în faţă cinci cărţi cu simbolurile respective, subiectul trebuie să le aleagă pe cele corespunzătoare din pachetul aflat alături şi să le pună în dreptul simbolului

respectiv); testul BM (sortare oarbă) - la fel ca mai sus, cărțile etalon sunt însă cu fața în jos; testul SMT (sortare ecranată) - sortarea cărților este făcută de un asistent, după indicațiile subiectului (pentru informații detaliate asupra probelor şi tehnicilor experimentale, vezi Rhine şi Pratt, 1972, partea a doua).



Fig. 5.8. *Exemple de „cărți de joc" din experimentele de clarviziune*

Cercetarea statistico-matematică a fenomenelor parapsihologice a dus la consacrarea existenței lor. Totodată, s-au extras şi alte concluzii interesante. Astfel, s-a relevat faptul că stările de conștiință alterată, cu un grad redus de control, induse prin hipnoză sau prin intermediul substanțelor psihoactivatoare (vezi mai departe, capitolul VII), facilitează fenomenele de percepție extrasenzorială (vezi Krippner şi George, 1986). Subiecții spontani, extravertiți, uşor adaptabili social sunt mai predispuşi fenomenelor parapsihologice decât cei retraşi şi defensivi. în alte studii, s-a relevat existența unei corelări ridicate a extraversiei cu rezultatele percepției extrasenzoriale pozitive şi a unei corelări scăzute a extraversiei cu rezultatele percepției extrasenzoriale negative. De fapt, aici nu este vorba despre capacitatea în sine de percepție extrasenzorială, ci mai degrabă de legătura dintre trăsăturile de personalitate şi orientarea capacității percepției extrasenzoriale spre răspunsuri corecte sau greșite. Numai că nici rezultatele statistico-matematice nu au fost acceptate; dimpotrivă, mulți autori le-au contestat. S-a reproşat autorilor unor asemenea prelucrări că au manipulat rezultatele. La un moment dat însă, unii contestatari, refăcând minuțios o serie de experimente, şi-au schimbat punctul de vedere, devenind apărători ai parapsihologici.

Problema principală care se pune în legătură cu fenomenele parapsihologice este cea a explicării lor. Căror factori se datorează ele? Care sunt cauzele ce stau la baza lor? Ipotezele şi teoriile explicative formulate sunt extrem de numeroase şi diverse, dar şi extrem de neconvingătoare. Autorii care le-au studiat sau au scris despre ele (Albert Freiherr von Schrenck-Notzing, 1962 ; J.M.D. Eisenbud, 1983 ; Brian Inglis, 1993) se referă la asemenea mecanisme. O excelentă sistematizare a lor poate fi găsită în lucrarea lui Adrian Pătruț (1991, pp. 189-194). Iată câteva dintre ele: informația parapsihologică se propagă prin intermediul undelor electromagnetice foarte lungi; semnalele telepatice ar fi purtate de neutrini, care au capacitatea de a străbate nedeviați distanțe extrem de mari cu viteza luminii; informația extrasenzorială este purtată de o particulă fizică încă nedescoperită, cu proprietăți particulare, ce poartă denumiri diferite (psihon, psitron, mindon); undele mintale s-ar propaga în eterul psihic, un mediu ce se află în afara spațiului-timp fizic ; în alte teorii, câmpul şi energia percepției extrasenzoriale iau locul eterului psihic. Fiecare dintre aceste ipoteze ridică însă noi şi noi probleme. De exemplu, ipoteza electromagnetică ridică problema ecranării informației, mai ales atunci când

trebuie să fie transmisă la distanță; ipoteza neutrinică, datorită interacțiunii slabe a neutrinilor cu materia, face improbabilă o interacțiune semnificativă la nivelul scoarței cerebrale a subiectului receptor.

3.3. Argumente pro şi contra parapsihologiei

Nu este de mirare că studiile asupra fenomenelor parapsihologice au fost blamate sau ridiculizate. De exemplu, Henri Broch publica în 1985 o lucrare sugestiv intitulată *Le paranormal. Ses documents, ses hommes, ses methodes,* însă extrem de critică. Vorbind despre documentele parapsihologiei, printre care el include unele date furnizate de aşa-numita arheologie-ficțiune, vizitarea pământului de cosmonauții maya, aşa-zisul „giulgiu sfânt" în care s-ar fi impregnat imaginea corpului lui Hristos, fenomenele de *aura,* el le taxează pe rând ca „banală mistificare", „escrocherie", „subiect minor". Aura, de pildă, nu este nimic altceva decât un fenomen fizic cunoscut şi explicabil care nu demonstrează existența vreunei „energii vitale". Aura unei monede este la fel de splendidă ca şi aceea a unui obiect animat. Când se referă la oamenii care susțin şi reprezintă parapsihologia („savanți", „specialişti", „artişti"), Broch nu uită să-i pună de fiecare dată între ghilimele, arătând că aceştia se consideră ceea ce nu sunt în realitate. Cât priveşte metodele utilizate în studiul fenomenelor parapsihologice (cele statistico--matematice, coreiaționale, probabilistice, ca şi cele magice), acestea sunt departe de a furniza date concludente. Deşi paranormalul este „atrăgător şi fascinant", deşi în epoca noastră caracterizată de o tehnicitate galopantă el prezintă o tentație suplimentară ce pare să ofere o reconciliere între intuiție şi raționalitate, paranormalul rămâne în sfera pseudoştiințelor, al căror stigmat îl poartă. în ciuda criticilor severe aduse pseudo-ştiințelor, concluzia lui Broch este demnă de reținut. „Pseudoştiințele nu oferă nici un material pentru o dezbatere ştiințifică, dar furnizează un interesant mijloc de a atrage atenția asupra câtorva aspecte ale ştiințelor. Ajungem astfel la acest paradox aparent: pseudoştiințele au o putere de performanță nulă, adică nici un progres nu le poate fi atribuit, şi totuşi [...] ştiințele false duc la progresul rațiunii" (Broch, 1985, p. 198). Peste zece ani însă, Henri Broch era mai virulent, considerând că pseudoştiințele, printre care se numără şi parapsihologia, nu sunt doar „deşeuri" inofensive sau reciclabile pentru consumul celor mulți, ci chiar veritabile virusuri intelectuale, putând provoca stricăciuni ireparabile (vezi Broch, 1995).

Redăm mai jos, într-o formă sintetizată, acuzațiile aduse de adversarii parapsihologiei şi argumentele de apărare ale susținătorilor ei (vezi Hansel, 1980; Alcock, 1981; Pătruț, 1991).

Tabelul 5.2. *Argumente pro şi contra parapsihologici în viziunea adversarilor şi susţinătorilor ei*

Adversarii parapsihologici	Susţinătorii parapsihologici
fenomenele parapsihologice sunt susţinute *a priori*; ca urmare, obiectivitatea ştiinţifică este alterată; de fapt, fenomenele parapsihologice sunt inexistente;	reproşează „adversarilor" că exclud *ab initio* fenomenele care contravin cunoştinţelor şi convingerilor lor filosofice;
acuză fragilitatea rezultatelor obţinute până în prezent; este necesară măcar o singură dovadă concludentă în favoarea existenţei acestor fenomene;	acuză lipsa de documentare a „adversarilor", superficialitatea şi incompetenţa lor; scopul acestora este nu de a analiza obiectiv fenomenele parapsihologice, ci de a le respinge cu orice mijloace;
fenomenele parapsihologice nu dispun de o descriere fizică şi fiziologică adecvată; din faptul că lipseşte o teorie explicativă convingătoare rezultă că fenomenele respective nici nu au o existenţă obiectivă;	respingerea fenomenelor parapsihologice pentru simplul fapt că nu pot fi încă explicate (deşi asemenea încercări există) este o atitudine dogmatică, îngrijorătoare, menită să blocheze drumul cunoaşterii umane;
nu sunt satisfăcute criteriile ştiinţifice ale cunoaşterii obiective; nici chiar cercetările statistico-matematice nu respectă cerinţa reproductibilităţii rezultatelor; parapsiholo-gia trebuie să ofere rezultate reproductibile, altfel, rămâne o pseudoştiinţă;	acuză rigiditatea criteriilor cunoaşterii obiective (reproductibilitatea nesatisfăcătoare a rezultatelor nu infirmă existenţa fenomenelor, ci arată doar că metodele experimentale nu permit descrierea şi caracterizarea lor adecvată);
subiecţii folosiţi de parapsihologi sunt acuzaţi de fraudă, de faptul că profită de condiţiile de control nesatisfâcătoare, de credulitatea şi naivitatea experimentatorilor;	cazurile de fraudă, deşi există, sunt nereprezentative, deoarece multe experimente s-au desfăşurat în condiţii riguros controlate, care exclud orice posibilitate de fraudă;
acuză falsitatea datelor experimentale sau selectarea doar a celor favorabile;	cercetătorii dau dovadă de integritate ireproşabilă şi spirit critic accentuat; de altfel, posibilitatea falsificării sau selecţiei datelor experimentale este întâlnită şi în alte domenii;
neagă corectitudinea analizei statistice, semnificaţia statistică a rezultatelor.	în urma unor verificări sistematice matema-ticienii au demonstrat corectitudinea acestor analize (a refuza datele statistice înseamnă a refuza calculul probabilităţilor).

Alte argumente pro şi contra parapsihologici pot fi găsite în numărul special al revistei *Psihologia*, publicat în anul 1995.

Controversa este în plină actualitate. Ea demonstrează complexitatea enormă a psihicului uman, multitudinea formelor lui de manifestare, ca şi dificultăţile întâmpinate de ştiinţă în studiul unor asemenea fenomene. N-ar fi exclus ca viitorul să ne rezerve surprize interesante. Fiind vorba despre viitor, o întrebare n-ar fi, poate, lipsită de importanţă: cum este anticipat el de susţinătorii parapsihologici ? Viitorul parapsihologiei va oscila, probabil, între două tendinţe : *tendinţa de a se produce câte un salt în fiecare deceniu* (experienţele lui Soal în anii '50, experienţele de telepatie în vis în

anii '60, generalizarea *ganzfeld-ului - o* metodă de izolare a subiecților de stimulii auditivi şi vizuali proveniți din mediu, propusă de Charles Honorton în anii '70, metaanaliza - metodă de analiză statistică a datelor culese de mai mulți autori, introdusă de acelaşi Honorton în anii '80); *tendința de abandonare a metodelor şi rezultatelor considerate frauduloase.* „în ceea ce ne priveşte, arăta unul dintre susținătorii parapsihologiei, suntem mai degrabă pesimişti, în ansamblu, fără a regreta participarea noastră la aceste lucrări. Parapsihologia este un subiect fascinant, oricare ar fi adevărul care se ascunde în spatele controversatelor sale afirmații" (Blackmore, 1995). Opinia ni se pare a fi realistă şi subscriem la ea.

4. Perspective noi de abordare a psihicului

4.1. Teoria informației

Dezvoltarea teoriei generale a sistemelor, apariția ciberneticii, a teoriei informației au atras după ele şi modificarea perspectivei de abordare a psihicului. Fără a renunța la determinația reflectării, dar pentru a sublinia şi mai pregnant constructivismul, s-a introdus *determinația informațională a psihicului.* Din această perspectivă, psihicul este interpretat ca o modalitate particulară de realizare a comunicării informaționale la nivelul sistemului nervos, al creierului. Mihai Golu (1984), făcând o paralelă între noțiunea de informație şi cea de psihic, constată echivalența lor. Redăm mai jos sub formă schematică corespondențele dintre informație şi psihic.

Tabelul 5.3. *Echivalența noțiunilor de informație şi psihic*

Informația	Psihicul
1) este o coordonată generală de definire a universului - nu poate fi redusă nici la substanță, nici la energie: - în raport cu substanța, ea îşi păstrează o anumită independență; dovada: acelaşi mesaj poate fi transmis prin intermediul unor suporturi substanțial-energetice diferite, după cum mesaje diferite pot fi codificate şi transmise prin acelaşi suport substanțial-energetic; - nu poate ființa în afara unui suport substanțial-energetic ;	nu poate fi redus la fenomenele substanțial-energetice ale creierului, dar nici nu poate exista în afara lui;
2) în ea însăşi, este lipsită de proprietăți sensibile, nu poate fi percepută direct, ci indirect, prin efectele pe care le produce în dinamica şi comportamentul sistemului;	aceeași caracteristică o are şi psihicul: prezența şi individualitatea componentelor sale se evidențiază prin intermediul actelor comportamentale;
3) stă la baza proceselor de reglare-organizare proprii diferitelor tipuri de sisteme;	mediază şi reglează întreaga dinamică a raporturilor individului cu lumea externă;
4) ca fenomen concret, nu se constituie decât în procesul comunicării, în afara acestui proces neexistând decât ca potentă.	la fel, psihicul nu este un dat imanent, ci se formează în cadrul interacțiunii (comunicării) individului cu lumea externă.

Psihicul aparține, așadar, categoriei fenomenelor informaționale, putând fi tratat cu ajutorul aparatului operațional derivat din conceptul de informație. Teoria informației „pune la dispoziție ceva asemănător unui limbaj universal, pe baza căruia se pot descrie capacitățile umane" (Brown, 1973, p. 143). Introducerea şi folosirea conceptelor de *cantitate de informație* (încărcătura informațională a unui mesaj sau semnal independent de semnificația şi utilitatea lui, măsurată în „biți", un „bit" fiind unitatea de informație) şi *redundanță* (măsura gradului de dependență dintre semnale în cadrul unui mesaj) au permis efectuarea unor cercetări profitabile pentru psihologie. Unele ipoteze referitoare la recunoaşterea (identificarea) stimulilor, la memoria de scurtă durată, la timpul reacției de alegere etc. s-au verificat mai bine prin apelul la teoria informației. Privit din perspectiva teoriei informației, psihicul îşi dezvăluie latura sa *cantitativă*, exprimată în condițiile de determinare şi nedeterminare ale surselor externe (cu cât aceste surse sunt mai diverse, deci cu o încărcătură informațională mai mare, cu atât este de aşteptat ca şi structurile psihice ale individului să fie mai bine elaborate şi mai bogate în conținut), dar şi latura *calitativă*, care exprimă gradul de adecvare între codurile psihice şi sursele externe, ca şi utilitatea conținuturilor informaționale furnizate de diferite procese psihice, cei doi indicatori calitativi fundamentali fiind cel semantic şi cel pragmatic.

Nu toți autorii recunosc însă validitatea aplicării măsurărilor de informație în psihologie, pentru că, susțin ei, una este cantitatea de informație pentru experimentator, şi alta pentru subiect. într-un experiment de măsurare a timpului de reacție (alegere) cu doi stimuli egali ca probabilitate, pentru experimentator cantitatea de informație per stimul este de un „bit", dar nu acelaşi lucru este valabil pentru subiect, care poate considera un stimul ca fiind mai probabil decât altul; în plus, intervine orizontul de aşteptare al subiectului. Un subiect poate răspunde într-un anume fel (mai spectaculos) când aude cuvântul „foc" şi în cu totul alt mod (mai reținut) când îşi aude propriul nume. „Este important, desigur, să recunoaştem atare complicații, dar nu trebuie să admitem ca postulat faptul că vor constitui un obstacol serios în practică [...]. O precauție excesivă în aplicarea noilor idei poate deveni un viciu" *(ibidem,* p. 160). Dacă asemenea temeri se manifestau cu mulți ani în urmă, astăzi, interpretarea psihicului în termenii teoriei informației a devenit o realitate, natura informațională a psihicului fiind de domeniul evidenței.

4.2. Cognitivismul

în anii '60-'70 s-a conturat o nouă orientare psihologică, cognitivismul, a cărei pretenție era de a oferi o nouă viziune unificatoare, ce tinde spre depăşirea limitelor altor orientări în interpretarea psihicului. D. Bindra (1984) îşi manifesta încrederea în cognitivism, care va cuceri şi va unifica diferitele demersuri într-o abordare nouă, mai relevantă, a psihicului. Din păcate, abordările cognitiviste s-au pulverizat cu timpul într-o multitudine de orientări, astfel încât la ora actuală nu există un consens de opinii nici măcar în ceea ce priveşte originea psihologiei cognitive. Pe la începutul anilor '80, se considera că psihologia cognitivă îşi are originile în studiile efectuate de Chomsky asupra gramaticilor generative şi transformaționale, în cele consacrate inteligenței artificiale, în sfârşit, în studiile lui Piaget asupra inteligenței copilului, studii care au început să pătrundă în America şi să fie din ce în ce mai cunoscute (vezi Bresson, 1980, pp. 225-227). Tot pe atunci, Fraisse emitea opinia că psihologia cognitivă a apărut ca o reacție față de un fel

de paralogism existent în psihologie, potrivit căruia unei simplificări a tehnicilor de cercetare trebuia să-i corespundă o simplitate a comportamentelor studiate. Adevăratul inițiator al psihologiei cognitive, credea Fraisse, este Tolman, care a introdus variabilele intermediare între S şi R. Unii autori merg şi mai departe în istorie, considerând că unul dintre precursorii cognitivismului este însuşi James, care, în 1890, făcea distincția între memoria primară (referitoare la prezentul psihologic) şi memoria secundară (referitoare la trecutul psihologic), distincție reluată după 70 de ani de cognitiviştii ce diferențiau memoria de scurtă durată de cea de lungă durată (vezi Eysenck şi Keane, 1990, p. 5). Recent, începuturile psihologiei cognitive sunt amplasate în încercările logicianului M. Turing, care, după ce a inventat maşina care îi poartă numele, a încercat în 1953 să simuleze, cu ajutorul ei, jocul de şah, încercări preluate de A. Newell, H.A. Simon, S. Shaw şi extinse în rezolvarea problemelor (vezi Miclea, 1991). Cert este că prin anii '60-'70 au apărut o serie de noi orientări în studierea proceselor mintale, îndeosebi a celor cognitiviste. Avem în vedere apariția teoriei informației şi aplicarea ei în psihologie (Miller şi Cherry), utilizarea noțiunii de „tratare a informațiilor" (Newell şi Simon), studiile asupra gândirii şi rezolvării problemelor (Bruner, Goodnow şi Austin), teoriile mediaționiste (Mowrer, Osgood, Staats, Anderson, Ausubel). Ca punct de reper central al noii orientări este luată lucrarea lui Ulrich Neisser *Cognitive Psychology*, apărută în 1967.

Ideile fundamental--: ale psihologiei cognitive sunt următoarele : 1) subiectul uman, în general, şi sistemul cognitiv, în special, sunt sisteme de prelucrare a informațiilor; 2) un sistem de prelucrare a informațiilor este, în esență, un sistem de prelucrare a semnelor şi simbolurilor; 3) sistemul cognitiv dispune de o arhitectonică proprie ce poate fi stabilită prin analogie cu arhitectonica funcțională a computerului (aşa-numita „metaforă computer") sau prin analogie cu funcționarea creierului („metafora creier"); 4) arhitectura sistemului cognitiv se compune din trei elemente (reprezentări cognitive, structuri sau scheme cognitive, operații sau prelucrări cognitive) interrelaționate; 5) performanțele intelectuale ale omului pot fi modelate artificial şi încredințate spre realizare maşinilor (aşa-numitul „sistem expert"); 6) în construcția sistemelor expert (formate din baza de cunoştințe, maşina de inferențe, modul de învățare, interfața) se întâlneşte psihologia cognitivă cu inteligența artificială (pentru date amănunțite asupra acestor idei, vezi Miclea, 1991, capitolul XI). Pe de o parte, formularea „metaforei computer" ca şi a „sistemului expert" s-a realizat prin împrumutul de către ştiințele computaționale al conceptului de „inteligență" din psihologie. Pe de altă parte, psiho logia cognitivă a împrumutat din ştiințele computaționale conceptele de „procesare de informații", „potențial informațional", „seturi de informație" etc. Asemănarea dintre inteligența naturală şi cea artificială a condus însă, cu timpul, nu numai la identificarea celor două forme de inteligență (deci reducerea celei naturale la cea artificială), dar şi la inversarea raporturilor dintre ele. La un moment dat s-a conturat chiar ipoteza potrivit căreia inteligența artificială reprezintă un concurent potențial, chiar superior inteligenței naturale. Mai recent, în cadrul Mitingului Țărilor Danubiene (Tutzing, lângă Miinchen, septembrie 1988) ca şi în cadrul Simpozionului asupra Inteligenței Artificiale (Bucureşti, 1988), s-a revenit la ideea superiorității inteligenței naturale față de cea artificială (prin libertatea deciziilor, creativitate, demnitate, responsabilitate personală). Merită a fi reținute în acest context cuvintele Ursulei Şchiopu, care considera că „metafora inteli genței artificiale" a permis totuşi creşterea interesului pentru problemele specificității

inteligenței umane. „S-a accentuat în acest context interesul pentru funcția Inteligenței Naturale de marcare şi păstrare a identității Eului - care este capabil de dedublări, autoanalize, ecforări în timp şi spațiu, diferențieri comportamentale subtile de implicații în statute şi roluri sociale şi procese de conştiință dominate de morala acceptată ca nucleu al personalității şi acceptor de centralitate a inteligenței conştientizate" (Şchiopu, 1991, p. 127). Chiar aşa stând lucrurile, inteligența artificială nu schimbă concepția cu privire la natura psihicului, care tot informațională rămâne.

La ora actuală, psihologia cognitivă este extrem de diversificată şi neunitară. Marc Richelle (1987), într-un studiu sugestiv intitulat *Cognitivismul: progres, regres sau sinuciderea psihologiei ?* , arată că există patru variante de cognitivism: prima descrie şi explică mecanismele psihice intervenite între S şi R, între intrări şi ieşiri, apărând ca o corijare a behaviorismului tradițional; a doua, numită de autor cognitivism radical, consideră fenomenele interne, mintale ca obiect al psihologiei, reducând comportamentul la statutul de simplu indicator al proceselor mintale şi avându-şi corespondentul în unele terapii cognitive care interpretează comportamentul ca simptom al unor stări interne; a treia insistă asupra reabilitării subiectului ca inițiator al propriilor sale conduite, de unde şi frecvența unor termeni ca „decizie", „alegere", „selecție" ; a patra se concentrează asupra studierii mecanismelor (funcțiilor) cognitive (percepție, limbaj, memorie, reprezentare, gândire) prin opoziție cu cele afective, deschizând astfel drumul către cercetarea inteligenței artificiale. Autorul arată că prima variantă are implicații teoretice şi metodologice, a doua - epistemologice, a treia - filosofico-morale, iar a patra - repercusiuni importante asupra manierei în care se asimilează şi se practică psihologia. Rolul lor în evoluția psihologiei este diferit. în mod sigur, ne asigură autorul citat, prima variantă reprezintă un progres firesc al psihologiei, deşi ea nu a schimbat radical obiectul acesteia. A doua variantă ridică semne serioase de întrebare referitor la articularea cercetării fundamentale cu practica clinică. Ea proclamă ruptura de psihologia comportamentului, dar se acordă, paradoxal, cu neurobiologia, care arată că „omul n-are nevoie de spirit, atâta vreme cât lui îi este suficient faptul de a fi om neuronal" (Changeux, 1983). Punctul de intersecție al cognitivismului şi neurobiologiei îl constituie refuzul comportamentului de către ambele. Richelle este foarte critic față de această variantă de cognitivism. Comportamentele sunt reduse la simpli indicatori ai „obiectelor mintale" în terminologia lui Changeux. Or, dacă aceste „obiecte mintale" pot fi observate direct, înseamnă că ne putem dispensa de comportament. Acesta este riscul sinuciderii cognitivismului, care prezintă procesele interne într-o manieră oarecum reificată şi dublată de un uzaj facil al metaforelor informaticii. Se pierde din vedere faptul că omul nu este numai o „maşină" care percepe, îşi reprezintă şi gândeşte, ci şi o „maşină" acțională, prelucrarea informațiilor neavând sens decât în raport cu acțiunea ghidată. Dacă stările mintale se confundă cu cele cerebrale şi acestea din urmă pot fi studiate mai uşor, „devine astfel posibil să facem economie de psihologie şi, în consecință, de psihologi" *(ibidem,* p. 193). Or, însăşi evoluția neurobiologiei este dependentă de studiul comportamentului. Cea de-a treia variantă este tonifiantă, un fel de rău necesar care ne ajută să înțelegem unicitatea persoanei. Ultima variantă este unilaterală.

Un alt autor, Vignaux George, într-o lucrare dedicată ştiințelor cognitive arată că „multiplele lucrări din ultima vreme evocă o mare controversă referitoare la sensul, natura şi arhitectura cogniției. Aceste dezbateri se rezumă la opoziția dintre cognitivismul clasic şi cel conexionist, primul făcând deja şcoală, al doilea abia afirmându-se. Nici o

paradigmă unificatoare nu a depăşit încă această opoziţie. Cititorul nu trebuie nici să aleagă, nici să tranşeze, ci doar să judece" (Vignaux, 1992, p. 311). Autorul citat alege şi tranşează: el vorbeşte despre „declinul cognitivismului clasic", despre „ruptura dintre el şi conexionism" *(ibidem,* p. 321). Iar în final, el întreabă: „Oare această etapă de *pierdere a certitudinii,* mai ales faţă de cognitivismul clasic, pe care începem s-o trăim [...], prefigurează noua distribuţie a cunoştinţelor şi noi instrumente pentru gândirea lumii în raport cu noi? " *(ibidem,* p. 330). Din păcate, întrebarea rămâne fără răspuns.

Mai recent, chiar şi conexionismul aplicat în explicarea arhitecturii cognitive este supus analizei critice (vezi Fodor şi Pylyshyn, 1999).

După cum se poate observa, cognitivismul nu aduce aproape nimic nou în interpretarea *naturii* psihicului, ci, cel mult, mută accentul de pe un element pe altul, ia în considerare aspectele neglijate, dar, prin absolutizarea lor, uită de altele. în plus, după opinia aceluiaşi Richelle, el a adus o mare confuzie de termeni, ceea ce a marcat un regres faţă de eforturile anterioare de descifrare a terminologiei psihologice. Pe la începutul anilor '80, Bresson vorbea de „ambiguitatea de statut" a psihologiei cognitive, considerată mai degrabă un „domeniu", un „curent" de cercetare decât „un punct de vedere teoretic". Situaţia nu s-a schimbat prea mult de atunci până acum, am putea spune chiar că ea s-a agravat şi mai mult. Şi totuşi, există în psihologia cognitivă, cel puţin ca intenţie, încercarea de a aduce o perspectivă globală asupra interpretării tuturor proceselor psihice. Se încearcă a se descoperi factorii cognitivi şi mecanismele prin care aceştia influenţează alte procese psihice (afective, motivaţionale) şi chiar personalitatea în ansamblul ei. Din păcate, în locul unei perspective globale, ni se propun în cele din urmă teorii limitate asupra unora sau altora dintre capacităţile psihice ale omului, e adevărat, dintr-o perspectivă cognitivistă („teoriile cognitive ale emoţiei", „teoriile cognitive ale depresiei" etc). „încercarea de a reduce ansamblul problematicii psihologice la problemele cognitive ori aceea de a transfera asupra tuturor domeniilor o unică perspectivă psihologică sunt limite însemnate ale acestei mişcări, de care dezvoltarea sa viitoare va trebui să ţină seama" (Nemecy, 1987, p. 249). Oricum, psihologia cognitivă este şi va fi, probabil, un moment însemnat în evoluţia psihologiei.

Totuşi, în legătură cu ea persistă o întrebare : „Este psihologia cognitivă o modă, un curent care va sfârşi mai mult sau mai puţin lamentabil, precum alte curente psihologice?" (Miclea, 1999, p. 13). Răspunsul autorului este categoric negativ. Şi aceasta din două considerente : atâta vreme cât sistemul biopsihic este un sistem închis, realizând cu mediul un schimb nu doar substanţial şi energetic, ci şi *informaţional,* înseamnă că psihologia cognitivă îşi are şi îşi va avea permanent propriul său obiect de studiu ; apoi, ea are un caracter cumulativ, integraţionist, preluând din alte curente nu numai rezultatele viabile, dar şi sugestiile vagi, însă fertile ale acestora, supunându-le verificării experimentale riguroase, pe scurt, cum spune autorul, poate exagerând un pic, „ea explică tot ceea ce a putut fi explicat pe baza teoriilor anterioare, dar, în plus, explică şi ceea ce acestea nu au putut explica" *(ibidem,* p. 14). O asemenea opinie emisă de un psiholog şi mai ales de cel care a promovat cognitivismul în psihologia românească nu trebuie să ne mire. Când însă opinii asemănătoare sunt susţinute de specialişti reputaţi din alte domenii, situaţia capătă o mai mare relevanţă. Roger W. Sperry, neurobiolog, laureat al premiului Nobel, considera revoluţia cognitivă o revoluţie a ştiinţei în general. în incertitudinea provocată de multitudinea interpretărilor contestate, spunea el, „revoluţia cognitivă rămâne o certitudine reală, solidă şi reprezintă ceva cu totul special pentru

psihologie [...]. Psihologia cognitivă a înlocuit «euforia reducționistă» a mijlocului anilor '60 cu viziunea şi explicația ei holistă" ; drept consecință, „cosmosul anterior, searbăd susținut de ştiință, strict fizicalist, gol de orice valoare şi de spirit, este acum infuzat de calități cognitive şi subiective, valori şi macrofenomene emergente îmbogățite în toate modurile" (Sperry, 1995).

4.3. Neo-evoluționismul

Este una dintre cele mai recente orientări în abordarea psihicului, dezvoltată în ultimul deceniu în America. O avalanşă de lucrări apărute în anii '90 încearcă să-1 redescopere pe Darwin şi să aplice principiile lui în explicarea apariției, conservării şi evoluției diferitelor componente ale vieții psihice şi a psihicului în general. începând cu lucrarea *The Selfish Gene* (Gena egoistă), publicată de Richard Dawkins în 1989 într-o a doua ediție revizuită, continuând cu *A History of the Mind* (O istorie a minții) a lui Nicholas Humphrey din 1992 şi terminând cu *Darwin's Dangerous Idea* (Ideea periculoasă a lui Darwin) şi *Kinds ofMinds* (Tipuri mentale) ale lui Daniel C. Dennett, apărute în 1995, respectiv 1996, literatura psihologică din ultimul deceniu a fost pur şi simplu invadată de noua perspectivă de abordare a psihicului.

După cum se ştie, prin anii '80 ai secolului al XlX-lea, ideea de evoluție plutea în aer datorită progreselor ştiințelor biologice. Ea a căpătat un contur clar şi o fundamentare riguroasă în operele lui Herbert Spencer (1820-1903) şi ale lui Charles Darwin (1809-1882). Evoluționismul schițat de Spencer în *Principii de psihologie* (publicate fragmentar între 1852-1854) şi apoi susținut cu probe de Darwin în *Originea speciilor*, apărută în 1859, a jalonat cea de-a doua jumătate a secolului al XlX-lea şi aproape întreg secolul XX. *Evoluția, lupta pentru existență, selecția naturală, adaptarea la mediu* sunt ideile forte ale evoluționismului. Spencer le-a aplicat în studiul diferitelor componente ale vieții psihice (procese cognitive, memorie, inteligență, sentimente, voință), chiar ale întregii societăți. La Darwin găsim o analiză magistrală dintr-o perspectivă evoluționistă a stărilor afective şi mai ales a expresiilor emoționale. El consideră că originea emoțiilor se află în vechile tipare comportamentale desfăşurate de-a lungul evoluției, tipare ce s-au comprimat şi păstrat deoarece s-au dovedit a fi utile acțiunilor actuale, iar expresiile emoționale nu sunt decât reziduuri schematizate ale unor comportamente vechi, dar utile încă. Asemenea idei şi încă multe altele sunt preluate şi utilizate de filosofii şi psihologii contemporani în construcțiile lor teoretice.

De un larg interes se bucură ideea rolului *evoluției în proiectarea minții tuturor ființelor*, nu neapărat doar a omului. Ce fel de minți există? - se întreba Dennett în cartea lui *Tipuri mentale* (apărută în traducere românească în 1998). Există minți comunicative şi minți non-comunicative, răspundea el, comunicativitatea fiind semnul distinctiv al minții umane, a faptului că cei care comunică sunt capabili şi de gândire. Există însă o foarte mare diferență între tipurile mintale, deci şi între tipurile de gândire. „Se presupune că deosebirile dintre minți sunt ca şi deosebirile dintre limbi sau stiluri în muzică şi artă - inepuizabile în anumite limite, dar abordabile în orice grad de aproximație doreşti" (Dennett, 1998, p. 23). Cum au apărut însă mințile? încercând să răspundă la această întrebare, Dennett se angajează pe drumul evoluționismului, pe care îl presară cu nenumărate puncte de reper: naşterea acțiunii, apariția intenționalității,

geneza capacității de a simți ca „forma cea mai scăzută de conştiinţă", formarea şi folosirea gândirii şi vorbirii, crearea lucrurilor cu care se poate gândi, apariția capacității de a suferi, ca formă de sensibilitate la sociabilitatea umană. Dennett arată că reţinerea tuturor acestor capacități s-a făcut în virtutea unei forme de selecţie, pe care Darwin a numit-o selecţie inconştientă.

Mult dezbătute sunt şi *bazele evoluţioniste ale conştiinţei.* Cum a' apărut conştiinţa ? ; de ce fiinţele care au intrat în posesia ei au păstrat-o ? ; animalele dispun de conştiinţă ? Iată întrebări la care neo-evoluţioniştii încearcă să răspundă. Humphrey arată că la întrebarea: „Care este rolul conştiinţei ? " există cel puţin trei răspunsuri: 1) s-ar putea ca ea să fie ceva hotărâtor, un fel de precondiţie a tuturor comportamentelor cu scop şi inteligente; 2) să nu posede nici o importanţă, putând fi o trăsătură pur întâmplătoare, fără nici o influenţă asupra comportamentului; 3) ea ar putea opera distincţia dintre succes şi eşec în unele comportamente particulare ale existenţei. Bunul-simţ, arată Humphrey, ar susţine primul argument. într-adevăr, conştiinţa are un rol hotărâtor, iar atunci când o pierdem, practic pierdem legătura cu lumea. Conştiinţa, ca orice altă abilitate naturală, ca orice altă structură psihică, a apărut pentru că avea un avantaj biologic pentru acele creaturi care o produc. „în unele zone particulare ale vieţii lor, fiinţele umane conştiente trebuie să fi fost în stare să facă ceva pe care inconştient nu l-ar putea face, ceva care, în competiţie cu alţi membri ai speciei lor, le-a îmbunătăţit şansele de supravieţuire ca şi pe acelea de a transmite trăsăturile genetice ale conştiinţei generaţiei următoare" (Humphrey. *apud* Gross, 1995, p. 304). Ideea conservării şi transmiterii pe cale ereditară a acelor trăsături psihice care oferă avantaje biologice şi sociale fiinţelor apare ca un lait motiv în explicaţiile neo-evoluţioniştilor. O serie de concepte noi, precum cel de „genă egoistă" (Dawkins), „inteligenţă machiavelică", „altruism reciproc" (vezi Byrne, 1998, pp. 132 ; 139) sunt prezente în lucrările neo-evoluţioniştilor. Mai de mult, însuşi Karl Popper, darwinist convins, arăta că selecţia naturală, datorită caracterului ei violent, este înlocuită cu un alt tip de selecţie, non-violentă, numită de el „selecţia ipotezelor", potrivit căreia „putem lăsa ipotezele să moară în locul nostru". „Este esenţial să putem lăsa teoriile să moară în locul nostru, fiindcă le putem critica şi fiindcă aici selecţia naturală, care altfel ne-ar fi suprimat, ucide doar teoriile în locul nostru" (Popper şi Lorenz, 1997, p. 80).

Recent, Stephen Gould (1991, 1997) a propus un nou concept, de o importanţă crucială pentru psihologia neo-evoluţionistă, *exaptarea,* ce vine în sensul completării ideii de adaptare. în 1991, autorul furniza două definiţii ale termenului de exaptare: 1) *„o trăsătură , acum utilă organismului, care nu a apărut ca adaptare pentru rolul ei prezent, dar a fost ulterior cooptată pentru funcţia actuală"* ; 2) *„trăsături care sporesc adaptarea în momentul prezent, dar n-au apărut prin selecţie naturală pentru rolul curent".* Cu toate că însuşi Gould a fost relativ inconsecvent cu privire la rolul principal al termenului de exaptare, totuşi termenul pare să privească utilizările sau consecinţele recente, dar nefuncţionale ale caracteristicilor existente. Putem vorbi despre *două tipuri de exaptări funcţionale: a) adaptări care au apărut iniţial prin selecţie naturală şi au fost ulterior cooptate pentru altă funcţie (adaptări cooptate)* şi *b) trăsături care nu au apărut ca adaptări prin selecţie naturală, ci mai curând ca efecte secundare ale proceselor adaptative şi care au fost cooptate pentru funcţionarea biologică („arcuri" cooptate).* în cazul de faţă, *„arc"* este folosit în sens arhitectural şi reprezintă ansamblul de elemente care susţin structura de bază a unei construcţii. Argumentându-şi ideile,

Gould conchide că *„noțiunile de exaptare şi de arc furnizează o invalidare clară a unei teorii ultra-darwiniene ce se bazează doar pe ideea de adaptare"*. Cei doi „piloni" de bază ai biologiei evoluționiste - selecția naturală şi adaptarea - nu pot, în principiu, să explice comportamentul uman fără revizuiri importante ale sensului lor inițial.

Psihologia neo-evoluționistă aduce şi o regândire a biologiei şi psihologiei copilului. Remarcabilă din acest punct de vedere este lucrarea *The Descent ofthe Child: Human Evolutionfrom a New Perspective* (Descendența copilului: evoluția omului dintr-o nouă perspectivă), publicată de Elaine Morgan în 1995. Domeniul nou al psihologiei neo--evoluționiste este bine ilustrat şi susținut cu argumente într-o antologie editată de Jerome Barkow, Leda Cosmides şi John Tooby, *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* (Mintea adaptată : psihologie evoluționistă şi generația culturii, 1992).

Va însemna oare neo-evoluționismul o nouă revoluție a ştiinței, aşa cum au însemnat teoria evoluționistă sau darwinismul la timpul lor ?

Bibliografie

ALCOCK, J.A. (1981), *Parapsychology, Science or Magic?*, Pergamon Press, New York, Oxford. ARMSTRONG, D.M. (1987), „Mind-Body Problem: PsychologicalTheories", in: GREGORY, R.L. (ed.), *The Oxford Companion to the Mind*, University Press, Oxford.

BLACKMORE, S. (1995), „Les pouvoirs PSI", *Science et avenir*, iunie. BINDRA, D. (1984), „Cognition, its origin and future in psychology", *Annals of theoretical Psychology*, I, New York. BRESSON, F. (1980), „La psychologie cognitive et le probleme de l'explication en psychologie", in: RICHELLE, M., SERON, X. (sous la direction de), *L'explication en psychologie*, PUF, Paris. BROCH, H. (1985), *Le paranormal. Ses documents, ses hommes, ses methodes*, Editions du Seuil, Paris.

BROCH, H. (1995), „La physique des miracles", *Science et avenir*, iunie. BROWN, J. (1973), „Teoria informației", in: FOSS, B.M. (ed.), *Orizonturi noi în psihologie*, Editura Enciclopedică Română, Bucureşti.

BUNGE, M. (1984), *Ştiință şifilosofie*, Editura Politică, Bucureşti. BUNGE, M. (1985), „From Mindless Neuroscience and Brainless Psychology to Neuro-psychology", *Annals of Theoretical Psychology*, III, New York. BYRNE, R. (1998), „Evolution and Sociobiology", in: SCOTT, P., SPENCER, C. (ed.), *Psychology. A Contemporary Introduction*, Blackwell Publishers, London.

CHANGEUX, J.-P. (1983), *L'homme neuronal*, Fayard, Paris. CHANGEUX, J.-P. (1992), „Les neurones de la raison", *La Recherche*, nr. 244. CHANGEUX, J.-P. (1994), *Raison et plaisir*, Editions Odile Jacob, Paris. CHIESA, M. (1998), „Beyond mechanism and dualism : Rethinking the scientific foundation of psychology", *British Journal of Psychology*, nr. 89. CHRISTEN, Y., KLIVINGTON, K. (1989), *Les enigmes du cerveau*, Bordas (Hologramme), Paris. COSTANDACHE, G.C. (1993), *Filosofia ştiințelor cognitive*, Computer Publishing Center, Bucureşti.

DELACOUR, J. (1995), *Le cerveau et l'esprit,* PUF, Paris.
DENNETT, D.C. (1998), *Tipuri mentale. O încercare de înțelegere a conştiinței,* Editura Humanitas, Bucureşti. ECCLES, J.C. (1978), *Neural Machinery ofthe Brain and the Brain-Mind Problem,* comunicare la al XVI-lea Congres Internațional de Filosofic
EISENBUD, J.M.D. (1983), *Parapsychology and the Unconscious,* North Atlantic Books.
EYSENCK, M.W., KEANE, M.T. (1990), *Cognitive Psychology,* Lawrence Erlbaum Associates Publishers, London. FODOR, J., PYLYSHYN, Z. (1999), „Conexionism şi arhitectură cognitivă: o analiză critică", *Cogniție, creier, comportament,* nr. 1-2. FRAISSE, P. (1987), „La psychologie â la recherche de son objet? ", in : SIGUAN, M. (sous la direction de), *Comportement, cognition, conscience,* PUF, Paris. FREIHERR von SCHRENCK-NOTZING, A. (1962), *Grundfragen der parapsychologie,* NV. Kohlhammer Verlag, Stuttgart. GOLU, M. (1984), „Natura psihicului uman - problemă a cercetării interdisciplinare", *Revista de Psihologie,* nr. 4. GOULD, S.J. (1991), „Exaptation: A crucial tool for an evolutionary psychology", *Journal of Social Issues,* nr. 47.
GREEN, A. (1992), „Un psychanalyste face aux neurosciences", *La Recherche,* nr. 247.
GROSS, R. (1995), *Themes, Issues, and Debates in Psychology,* Hodder & Stoughton.
HARLOW, N.F. (1959), „Love in infant monkeys", *Sci. Amer.,* nr. 22(6). HARRE, R., CLARKE, D., DE CARLO, N. (1985), *Motives and Mechanisms : An introduction to the psychology ofaction,* Methuen, London. HUMPHREY, N. (1992), *A History ofthe Mind,* Vintage, London. INGLIS, B. (1993), *Enciclopedia fenomenelor paranormale,* Editura Valdo, Bucureşti. KOSSLYN, S. (1980), *Image and Mind,* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. KRIPPNER, S., GEORGE, L. (1986), „PSI Phenomena as Related to Altered States of Consciousness", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (eds.), *Handbook of States of Consciousness,* Van Nostrand, Reinhold Company, New York. LEPORE, F. (1987), „Psychobiologie et comportement", in: SIGUAN, M. (sous la direction de), *Comportement, cognition, conscience,* PUF, Paris. LLOYD, P. (1995), „îs the mind physical? Dissecting conscious brain tissue", *Philosophy Now,* nr. 9.
LINTON, R. (1968), *Fundamentul cultural al personalității,* Editura Ştiințifică, Bucureşti.
MATSUMOTO, D. (1996), *Culture and Psychology,* Brooks/Cole Publishing Company, New York, London. MICLEA, M. (1991), „Psihologia cognitivă şi inteligența artificială", in: RADU, I. (coord.), *Introducere în psihologia contemporană,* Editura Sincron, Cluj-Napoca. MICLEA, M. (1999), *Psihologie cognitivă,* Editura Polirom, Iaşi. NEISSER, V. (1967), *Cognitive Psychology,* Appleton Century-Crofts, New York. NEMECZ, A. (1987), „De la psihologia cognitivă la «ştiința cognitivă»", *Revista de Psihologie,* nr. 3. NUTTIN, J. (1968), „La motivation", in: FRAISSE, P., PIAGET, J. (sous la direction de), *Trăite de psychologie experimentale,* PUF, Paris, voi. V. PAVELCU, V. (1982), *Cunoaşterea de sine şi cunoaşterea personalității,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.
PĂTRUȚ, A. (1991), *De la normal la paranormal,* Editura Dacia, Cluj-Napoca. POPESCU-NEVEANU, P. (1976), *Curs de psihologie generală,* Tipografia Universității, Bucureşti. POPPER, K. (1997), *Cunoaşterea şi problema raportului corp - minte. O pledoarie pentru interacționism,* Editura Trei, Bucureşti.

POPPER, K., LORENZ, K. (1997), *Viitorul este deschis. O discuţie la gura sobei,* Editura Trei, Bucureşti. PRIBRAM, K.H. (1986), „The Cognitive Revolution and mind-brain issues", *American Psychologisi,* nr. 41. RHINE, J.B., PRATT, J.G. (1972), *Parapsychology. Frontier Science of the Mind,* Charles C. Thomas Publisher, Springfield, Illinois. RICHELLE, M. (1987), „Les cognitivismes : Progres, regression ou suicide de la psychologie ? ", in: SIGUAN, M. (sous la direction de), *Comportement, cognition, conscience,* PUF, Paris.

RYLE, G. (1949), *The Concept of Mind,* Hutchinson, London. SPERRY, R.W. (1976), „Mental phenomena as causal determinism in brain function", in: GLOBUS, G.G., MAXWELL, G., SAVODNIK, I. (eds.), *Consciousness and the Brain,* Plenum Press, New York. SPERRY, R.W. (1987), „Structure and significance of the consciousness revolution", *Journal of Mind and Behavior,* nr. 8.

SPERRY, R.W. (1995), „The Future of Psychology", *American Psychologist,* voi. L, nr. 7.

SUPPES, P. (1990), *Metafizica probabilistă.* Editura Humanitas, Bucureşti. ŞCHIOPU, U. (1991), „Psihologia cognitivă, inteligenţa artificială în discuţie", *Revista de Psihologie,* nr. 3-4. TH1NES, G. (1991), *Existence et subjectivite. Etudes de psychologie phenomenologique,* Editions de rUniversite de Bruxelles. VIGNAUX, G. (1992), „Les sciences cognitives: une introduction", Editions La Decouverte, Paris.

WIDLOCHER, D. (1995), „La cerveau et la vie mentale", *La Recherche,* nr. 280.

ZLATE, M. (1999), *Psihologia mecanismelor cognitive,* Editura Polirom, Iaşi.

Capitolul VI IPOSTAZELE PSIHICULUI

Psihicul nu este omogen, uniform, nediferențiat, linear; dimpotrivă, el există şi se manifestă în varii forme. Uneori este mai clar, mai lucid, alteori mai tulbure, mai obscur; în anumite situații ne dăm seama de noi înşine, de trăirile noastre, în altele nu. Diverse acțiuni sau gânduri care ne-au captat cândva atenția şi efortul încep, o dată cu trecerea timpului, să se realizeze aproape de la sine, fără a mai fi necesară concentrarea asupra lor. Sunt şi cazuri când „ceva" din interiorul nostru, pe care nici măcar nu-1 bănuiam, iese la suprafață, ne acaparează şi ne chinuie existența. Cu alte cuvinte, psihicul cunoaşte o mare diferențiere şi neuniformitate existențială şi funcțională. El există şi se manifestă în ipostaza de *psihic conştient,* de *psihic subconştient* şi de *psihic inconştient.* Avatarurile acestor trei ipostaze ale psihicului, relațiile dintre ele, armonia sau conflictul lor determină „peripețiile", anostitatea sau originalitatea existenței umane.

1. Conştiința ca ipostază a psihicului

1.1. Locul conştiinței în psihologie

Conştiința este una dintre cele mai importante ipostaze ale vieții psihice a individului, când afirmată, când negată cu vehemență. Pentru introspecționişti, toată viața psihică este conştientă, în timp ce pentru behaviorişti conştiința nu are nici o însemnătate şi este eliminată din psihologie. Astfel, conştiința poate fi definită ca fiind *totul* (psihologia fără inconştient) sau *nimic* (psihologia fără conştiință). Ea a fost când redusă la o simplă funcție psihică numită deseori „vigilență", când extinsă până la pierderea în generalitatea vieții psihice, prin asimilarea cu gândirea reflexivă şi critică, cu Eul şi personalitatea, cu praxis-ul şi etica voinței. în sfârşit, conştiința a fost când socotită ca un epifenomen, un reflex întâmplător, o abstracție care poate fi sustrasă vieții psihice sau adăugată maşinilor electronice, când abandonată în rețeaua relațiilor existențiale sau a structurilor inter-personale. Dintr-un termen esențial la debutul psihologiei ştiințifice, conştiința s-a transformat într-un termen ignorat timp de mai bine de 70 de ani. „Conştiința a fost eliminată din psihologia ştiințifică şi a revenit în prim-plan numai în ultimii ani, după şapte decenii de exil" (Baars, 1998, p. 123). Este meritul lui Piaget (1974) de a-i fi redat statutul ştiințific de prim rang. Astăzi, termenul de „conştiință" şi problematica fascinantă a conştiinței fac obiectul predilect al „ştiințelor spiritului", al psihologiei cognitive şi al neuroştiințelor. Autori precum D.C. Dennet (1991), D. Edelman (1992), O. Flanagan

(1992), N. Humphrey (1992), R. Searle (1992), J. Paillard (1994), D. Pinkas (1995), B.J. Baars (1998) etc. au publicat articole şi monografii de specialitate dedicate problematicii conştiinţei, cu mare audienţă nu numai în lumea specialiştilor, ci şi în cea a pftblicului larg. Aşadar, conştiinţa îşi reia statutul central şi fundamental în gândirea şi cercetarea psihologică. Numai că destinul ei întortocheat, oscilaţiile pe traiectul evoluţiei şi-au spus cuvântul, conducând la proliferarea perspectivelor de definire şi abordare a ei, la înmulţirea controverselor, fapt care împiedică, cel puţin deocamdată, elaborarea unui tablou problematic sintetic, unitar şi convingător. în ciuda acestor dificultăţi, ne vom angaja pe drumul sinuos al definirii şi explicării conştiinţei în psihologie.

1.2. Etape în definirea conştiinţei

Dificultatea definirii conştiinţei provine din faptul că ea este pură subiectivitate, din faptul că se manifestă în experienţele personale, nefiind, de regulă, accesibilă altuia. Conştiinţa este „locul senzaţiilor şi al percepţiilor noastre, realitatea subiectivă a acestora, materia primă a vieţii noastre psihice : ea organizează datele simţurilor, ne situează în timp şi spaţiu, este cunoaşterea a ceea ce însoţeşte activitatea spiritului" (Sillamy, 1980, voi. I, p. 264). Definiţia lui Sillamy, deşi reuşeşte să surprindă unele elemente esenţiale ale naturii şi funcţiilor conştiinţei, sugerează cu şi mai mare acuitate întrebarea: „Ce înseamnă a fi conştient? ". în vederea clarificării ei argumentate, o scurtă incursiune în istoria psihologiei poate fi instructivă. După opinia noastră, în definirea conştiinţei au fost parcurse trei mari etape : prima se înscrie în intervalul de la începuturile psihologiei ştiinţifice şi până prin anii '30 ; a doua cuprinde perioada anilor '40-'60 ; a treia începe cu anii '70 şi se continuă până în zilele noastre.

Prima etapă. O magistrală sistematizare a celor mai semnificative definiţii ale conştiinţei formulate în perioada de început a psihologiei se regăseşte într-o lucrare a lui Vasile Pavelcu publicată în 1941: *Conştiinţă şi inconştient.* După Pavelcu, cele mai frecvente răspunsuri date la întrebarea: „Ce înseamnă a fi conştient ? " au fost următoarele :



Vasile Pavelcu

• a fi conştient înseamnă *a gândi, a stabili relaţii.* „A fi conştient înseamnă a gândi" (Spencer, 1875). „Cuvântul *conştiinţă* se referă la susceptibilitatea pe care o au părţile experienţei de a fi puse în relaţie şi cunoscute" (James, 1906). „Nu se poate vorbi de conştiinţa unui singur fapt, deoarece o stare psihică nu este conştientă decât în raport cu o altă stare" (Rignano, 1920). „Fără o pluralitate de elemente nu există conştiinţă. Conştiinţa depinde de raporturile care se stabilesc între ele. Cu cât creşte numărul acestor raporturi, cu atât mai vie, mai clară, mai intensă devine conştiinţa" (Wallon, 1924);

a fi conştient înseamnă a dispune de *capacitatea de a face sinteze.* Wundt concepea conştiinţa ca pe o *„sinteză creatoare".* „Sinteza se traduce prin procesul conştient. Conştiinţa şi sinteza sunt sinonime. Sinteza este caracterul structural al oricărui conţinut de conştiinţă" (Dwelshauvers, 1928).

- a fi conştient înseamnă a te putea *autosupraveghea.* A fi conştient înseamnă a-ţi putea povesti experienţa, limbajul fiind deci o calitate structurală a conştiinţei, o calitate prin care aceasta accede la umanitate [...]. Conştiinţa este un ansamblu de reacţiuni ale individului la propriile lui acţiuni" (Janet, 1928);
- a fi conştient înseamnă *a te adapta* cu supleţe la noile solicitări. „Conştiinţa nu apare decât atunci când adaptarea individului nu se mai face automat, când apare o oarecare dificultate care-1 obligă pe individ să ţină seama de împrejurări subiective şi obiective printr-un proces special care este caracterizat tocmai printr-o erupţie a conştiinţei" (Claparede, 1920). „Fără o activă adaptare la obiecte, totdeauna noi, ale experienţei externe, nu se poate produce conştiinţa" (Wallon, 1924).

Toate aceste definiţii pun în evidenţă, implicit sau explicit, şi funcţiile conştiinţei *(relaţia, sinteza, autosupravegherea, adaptarea).* Numai că fiecare dintre ele, cum pe bună dreptate remarcă psihologul român, este limitată. Primele trei păcătuiesc prin îngustarea nepermisă a noţiunii de conştiinţă, redusă fie la gândire sau la un aspect al ei (sinteza), fie la limbaj; ultima, dimpotrivă, lărgeşte extrem de mult sfera noţiunii de conştiinţă, aceasta apărând identificată cu inteligenţa, definită în acelaşi mod. Ar fi mai nimerit, considera Pavelcu, să interpretăm conştiinţa drept o *activitate de înţelegere,* pentru că rolul ei este de a avea înţelesuri, de a integra un fenomen într-un sistem de relaţii, de a realiza scindări, diferenţieri, opoziţii înăuntrul conţinuturilor, la început omogene, pentru a ajunge, în final, la noi sinteze. Apoi, ar fi mai productivă conceperea conştiinţei ca o funcţie de *supraveghere* decât de autosupraveghere, deoarece scindarea sau polarizarea faptului psihic primitiv în două sisteme opuse şi permanente de înţelesuri, Eu şi Noneu, implică şi o relaţie dinamică între ele, individul fiind nevoit să se raporteze nu doar la sine, ci şi la lume. Viaţa noastră psihică cuprinde ambele sisteme (Eul şi Lumea) într-un singur act săvârşit sub supraveghere. în sfârşit, conştiinţa trebuie interpretată nu în termenii generali ai adaptării, ci ca fiind o *anumită adaptare,* deoarece ea intervine nu oricând, ci doar atunci când este necesară o adaptare superioară pe planul înţelegerii. Conştiinţa este o funcţie de adaptare la lumea externă prin operaţii simbolice, reprezentative, intelectuale, cu scopul asigurării unui nou echilibru, mai perfecţionat, între individ şi mediu (vezi Pavelcu, 1982, pp. 160-166).

A doua etapă. Contribuţiile cu privire la definirea conştiinţei în perioada anilor '40-'60 sunt destul de numeroase. Una dintre ele ne reţine însă în mod deosebit atenţia. Este vorba despre opera filosofico-psihologică şi psihopatologică a lui Henri Ey (1900-1977). Savantul francez oferă în două dintre lucrările sale *(Conştiinţa,* 1963; *Manual de psihiatrie,* 1967, împreună cu Bernard şi Brisset) o concepţie profundă referitoare la conştiinţă.


Henri Ey

Răspunsurile la întrebarea: „Ce înseamnă a fi conştient?" evidenţiază, după Ey, pe lângă funcţiile conştiinţei, şi două modalităţi mai generale, teoretico-metodologice de abordare a conştiinţei, una aparţinând psihologiei funcţionale, cealaltă fenomenologiei. Psihologia funcţională, consecventă postulatelor sale de a desface viaţa psihică în elemente componente, procedează la fel şi cu conştiinţa, pe care o descompune în mecanismele parţiale ale memoriei, percepţiei, schemelor

intelectuale şi verbale. A fi conştient ar fi un atribut distribuit tuturor aspectelor vieții psihice sau doar unora dintre acestea. Fenomenologia descrie nu doar fluxul intențional, aparițiile, dezvoltările şi complexitatea „trăirilor", ci şi toate modurile-de-a-fi în lume (întâlnirea Eului cu un alt Eu, alteritatea Eului, problematica etică şi istorică a omului), ajungând în cele din urmă la absorbția conştiinței în generalitatea Destinului, Rațiunii, Praxis-ului. Legitimitatea punctului de vedere funcționalist, consideră Ey, constă în posibilitatea oferită psihologiei pentru analiza operațională, iar a celui fenomenologic - în faptul că sesizează global sensul existenței umane. în realitate, nici unul, nici altul nu sunt corecte, deoarece nu presupun din principiu „ideea unei *organizări* proprii a vieții noastre psihice, primul punct de vedere fiind indiferent față de articularea părților la care el ne conduce (conştiința este o totalitate abstractă), iar al doilea opunându-se oricărei înrădăcinări a conştiinței în corp (conştiința nu este un fenomen natural)" (Ey, 1983, p. 58). Suntem condamnați la un *realism empiric* ce are în vedere doar un mozaic de funcții independente sau dependente numai de experiența înscrisă în creierul care le „asociază" ? Suntem constrânşi la un *idealism* care nu are ca obiect al unei veritabile fenomenologii decât esențele sau semnificațiile, ca şi cum noi am fi spirite pure? se întreba Ey.

Savantul francez propune o definire complexă a conştiinței, asigurând astfel *unitatea* şi totodată *eterogenitatea* fenomenelor de conştiință. „A fi conştient înseamnă a *trăi* particularitatea experienței proprii, transformând-o în universalitatea *ştiinței* ei. Cu alte cuvinte, conştiința trebuie descrisă ca o structură complexă, ca organizare a vieții de relație a subiectului cu alții şi cu lumea" *(ibidem,* p. 33). în urma trecerii în revistă a modalităților ființei noastre conştiente (ființa conştientă implică o organizare autohtonă; ea se obiectivizează şi se reflectă într-un model al lumii; dispune de ea însăşi în ordinea temporalității sale; este structurată ca o reverberație a Eului la experiența sa), Ey arată că *„a fi conştient înseamnă a dispune de un model personal al lumii" (ibidem,* p. 60). Aşadar, individul îşi încorporează un model al lumii în care sunt incluse propriile sale experiențe şi de care el dispune, în mod liber, ca persoană. în cea de-a doua lucrare Ey considera conştiința „acea formă de activitate bazală a creierului şi a gândirii care poate fi definită ca organizarea experienței sensibile actuale" (Ey, Bernard şi Brisset, 1967, p. 31). *Organizare,* deoarece activitatea conştiinței este un sistem care integrează în ordine spațio-temporală instanțele care o compun; organizarea *experienței sensibile,* pentru că propriu conştiinței este constituirea formelor perceptive sau reprezentative ale evenimentelor trăite; organizarea experienței sensibile *actuale,* deoarece conştiința este un fel de „diafragmă", ea făcând din experiențele şi sentimentele trăite un moment al timpului: prezentul.

A treia etapă. Se axează într-o mai mare măsură pe caracteristicile psihologice ale conştiinței. Jean Piaget, în lucrarea *s&Laprise de conscience* (1974), descria conştiința ca pe o „acompaniatoare" a acțiunilor, diferențiind o „conştiință în act" (cunoaştere anterioară prizei de conştiință) de conştiința reflexivă (echivalentă cu ceea ce el numea „priză de conştiință"). Adeseori, când un individ este rugat să-şi descrie acțiunile, o mare parte din cunoştințele lui nu sunt verbalizate imediat pentru că ele n-au fost încă conştientizate. Aceasta înseamnă că, funcțional, acțiunea reuşită nu are nevoie să fie ghidată în permanență de conştiința reflexivă. După Piaget, priza de conştiință înseamnă o nouă elaborare a cunoştințelor prin trecerea de la un plan psihologic la altul (din planul acțiunii în cel al reprezentării, de la cel al reprezentării concrete la cel al reprezentărilor

formale). Nu este vorba deci despre o simplă „iluminare", ci despre un travaliu cognitiv care nu are nimic automatic în el şi care, dimpotrivă, presupune o susținută elaborare. Dacă Piaget se orientează spre reflexivitate în definirea conştiinței, alți autori pun accentul pe simțire şi afectivitate. „A fi conştient înseamnă în mod esențial a avea senzații: adică a avea reprezentări mintale încărcate de afectivitate a ceva ce mi se întâmplă aici şi acum" (Humphrey, 1992). Cei mai mulți autori, pornind de la ideea că prin conştiință individul se raportează la ceva din afara sa, el fiind „conştient de ...", postulează *intenționalitatea* ca una dintre caracteristicile esențiale ale conştiinței. De exemplu, Pacherie (1993) vorbeşte într-una dintre cărțile sale despre „psihologie intențională", „acte intenționale". în acelaşi sens *este* definită conştiința şi într-un recent *Dictionnaire fondamental de la psychologie* (1997): „Proprietate de reflexivitate a ființei umane care îi permite să aibă experiențe subiective, ceea ce face ca subiectul să poată relata despre propriile lui acte mintale, despre stările lui emoționale, percepțiile senzoriale, credințele sale" (Vermersch şi Salvain, 1997, p. 261).

în ceea ce ne priveşte, consecvenți unui punct de vedere mai vechi exprimat într-un manual de psihologie (1976), preferăm să definim conştiința ca *„o formă supremă de organizare psihică prin care se realizează integrarea activ-subiectivă a tuturor fenomenelor vieții psihice si care facilitează raportarea/adaptarea continuă a individului la mediul natural şi social".* Prin această definiție vrem să specificăm că sfera conştiinței nu se suprapune peste sfera psihicului; conştiința este doar „o parte" a psihicului, desigur, cea mai importantă. în al doilea rând, subliniem funcția generală a conştiinței (integrarea activ-subiectivă), în fine, precizăm finalitatea conştiinței (adaptarea la mediu). Printr-o asemenea formulare considerăm că intrăm în consonanță cu unele puncte de vedere foarte recente. „Fără considerarea conştiinței ca un factor unificator, teritoriul natural al psihologiei se destramă într-o multitudine de fragmente izolate" (Baars, 1998, p. 127). Autorul citat se referea la „teritoriul natural al psihologiei", însă tot atât de bine ne putem referi la „teritoriul natural al psihicului".

Pentru a deveni şi mai comprehensivă, definiția dată ar trebui explicitată. Ne referim, de aceea, la principalele caracteristici ale re-producerii conştiente, concomitent cu funcțiile care derivă din ele.

- Etimologia cuvântului (con-scientia : con-science ; so-znanie) arată că organizarea conştientă este o *re-producere cu ştiință,* în care individul dispune de o serie de informații ce pot fi utilizate în vederea descifrării, înțelegerii şi interpretării unui nou obiect, fenomen, eveniment. Sub raport psihologic, omul *îşi dă seama de* „ceva" anume şi îl *reproduce* în subiectivitatea sa sub formă de imagini, noțiuni, impresii, în virtutea experienței anterioare obiectul are un ecou informațional în subiect, în sensul că este conştientizat aproape imediat. Conştiința presupune includerea parti cularului în general şi identificarea generalului în particular. Această particularitate evidențiază *funcția informațional-cognitivă a conştiinței.*
- Prezența scopului în plan mintal este esențială în re-producerea conştientă, care este *cu scop sau orientată spre scop.* Formularea scopului de către omul conştient permite realizarea unui activism crescut al subiectului, autonomizarea lui relativă în raport cu influențele mediului. Scopurile izvorăsc din realitate, din interacțiunea individului cu lumea, nu din propria conştiință. Calitatea scopurilor, claritatea şi precizia lor depind însă de unele particularități ale individului, de experiența sa, de nevoile sale. Re-producerea cu scop indică *funcția finalistă a conştiinței.*

- Scopurile nu se stabilesc însă în însăşi desfăşurarea procesului, a activităţii, acţiunii, ci înainte de realizai ea lor efectivă. Omul, prin conştiinţă, are capacitatea de a anticipa rezultatul acţiunilor sale, de a-1 stabili mintal înainte de a-1 realiza în forma sa concretă. Conştiinţa este deci o re-producere *anticipativâ* a realităţii, prin aceasta deosebirea dintre om şi animal fiind fundamentală. O asemenea caracteristică a organizării conştiente evidenţiază *funcţia ei anticipativ-predictivă.*
- Dar pentru a putea realiza ceva nu este suficientă doar stabilirea scopului, ci este necesară şi organizarea mintală a activităţii, adică fragmentarea ei în elemente componente, stabilirea succesiunii desfăşurării şi realizării lor, a ierarhiei, stabilirea locului activităţii respective în raport cu alte activităţi anterioare sau care urmează a fi iniţiate. Toate acestea reliefează o altă particularitate a organizării conştiente, şi anume *caracterul ei planificat,* care exprimă *funcţia reglatoare a conştiinţei.*
- în sfârşit, omul nu re-produce realitatea în sine doar pentru a o re-produce, ci cu scopul de a o modifica, schimba, adapta necesităţilor sale, ceea ce desemnează *caracterul creator* al conştiinţei, implicit *funcţia sa creativ-proiectivă.*

Particularităţile organizării conştiente demonstrează complexitatea acesteia, caracterul ei specific uman. în realizarea acestor particularităţi intervin aproape toate procesele psihice: re-producerea „cu ştiinţă" arată importanţa proceselor cognitive; scopurile exprimă dorinţele, necesităţile, aspiraţiile subiectului, deci antrenează planul afectiv--motivaţional; caracterul anticipat şi creator evidenţiază prezenţa imaginaţiei creatoare: caracterul planificat, prezenţa gândirii. Numai interacţiunea şi interdependenţa acestora, integrarea unora în altele generează efectul de conştiinţă.

1.3. Modele explicativ-interpretative ale conştiinţei

Punctele de vedere, concepţiile şi teoriile referitoare la conştiinţă s-au închegat şi au generat, o dată cu trecerea timpului, adevărate modele explicativ-interpretative. Grupăm aceste modele în două mari categorii - modele tradiţionale şi modele contemporane - după criteriul istoric al evoluţiei lor.

1.3.1. Modele explicativ-interpretative tradiţionale

Modelul topic

Unii autori interpretează conştiinţa în *termeni de „câmp ",* comparabilă cu câmpul vizual ce dispune de zone centrale şi zone periferice. Pentru Wundt, conştiinţa este „locul" unde se desfăşoară procesele psihice ale individului. Există un *câmp de privire* a conştiinţei (Blick-feld) şi un punct *te maximă claritate* a ei (Blick-punkt). O reprezentare intrată în punctul de privire a conştiinţei este aperceputâ, pe când în punctul de maximă claritate ea este percepută. Conştiinţa este funcţia sintetică prin care senzaţiile sunt unite în reprezentări, ea este o „sinteză creatoare" ce are loc în zona conştiinţei clare, „în procesele intelectuale cele mai înalte, scria Wundt, în mişcările afective şi în impulsiunile volitive ne întâmpină în diferite grade acea lege care carmuieşte întreaga evoluţie psihică: sinteza psihică. Viaţa psihică e condusă şi extensiv, şi intensiv de o creştere de valori: extensiv, întrucât varietatea evoluţiei psihice se lărgeşte treptat, intensiv, întrucât valorile născute în această evoluţie cresc în grad" *(apud* Ralea şi

Botez, 1958, p. 480). Wundt emitea şi ipoteza, neconfirmată de ştiinţa modernă, că ar exista chiar un centru al percepţiei, situat în circumvoluţiunile frontale. Karl Biihler, în mod asemănător lui Wundt, concepea conştiinţa ca „efect de iluminare" produs în centrul câmpului ei.

Interpretarea conştiinţei în termeni de „câmp" este reactivată în psihologia modernă de Henri Ey. „Pe cât este de greu să se evite cuvântul «câmp» atunci când se vorbeşte despre conştiinţă, pe atât este de imprudent să nu se recurgă la el" (Ey, 1983, p. 116). „Câmpul conştiinţei" nu este conceput *însă. spaţial* şi *static*, ci ca „o totalitate organizată şi limitată", ca o „structură" în limitele căreia se ordonează experienţa individului, acest fapt permiţând *actualitatea* ei. Conştiinţa nu poate să apară decât în constituţia unei experienţe aşa cum e trăită ea, adică tocmai în forma unui „câmp" circumscris în dimensiunile *temporale*, legând Eul de lume. Ceea ce apare în acest câmp depinde nu doar de conţinutul câmpului, ci de forma lui proprie, autohtonă de organizare. „în constituţia sa fundamentală, conchidea Ey, conştiinţa este configuraţia prin care apare experienţa actuală" *(ibidem*, p. 117). Interpretarea conştiinţei în termeni de „câmp al prezentului" permite autorului desprinderea a trei caracteristici importante ale donştiin-ţei: *verticalitatea* (care se referă la palierele ei constitutive); *facultativitatea* (capacitatea conştiinţei de a implica o pluralitate de variaţii supuse dispoziţiei şi poziţiei de arbitru a subiectului); *legalitatea* (se referă la ordinea, forma de organizare a câmpului).

Tot în termeni de câmp interpretează conştiinţa şi autori care sunt preocupaţi de problematica „vederii oarbe" *(blindsight).* Thomas Natsaulas (1997) arăta în unul dintre articolele sale că principala problemă pe care şi-o pune este aceea de a şti în ce măsură cercetările asupra vederii oarbe contribuie la înţelegerea conştiinţei. Poate că acesteanu au nici o contribuţie ori poate că ele nu contribuie în modul în care se bănuieşte că o fac, spunea el. Articolul lui poartă titlul „Vederea oarbă şi conştiinţa". Poate un titlu invers ar fi mai potrivit? Studiile deja efectuate asupra vederii oarbe ajută la înţelegerea conştiinţei? Ori variatele noastre interpretări derivă din ceea ce credeam înainte ca studiile să fie încheiate ? se întreba el. Se pare că una dintre opiniile lui Weiskrantz este de o mare relevanţă : „Rezolvarea problemei vederii oarbe poate da formă şi substanţă minţii conştiente şi inconştiente" (Weiskrantz, 1993, p. 23).

Modelul dinamist

Alţi autori aduc o viziune *dinamică* în explicarea conştiinţei. încă din 1884, în celebrul articol „The Stream of Consciousness", publicat în *Mind* şi devenit apoi un celebru capitol-program din *The Principles of Psychology* (1890), William James interpreta conştiinţa ca un „fapt fundamental" al vieţii psihice interioare care „avansează", „curge" şi se succedă fără încetare în noi. După opinia lui, conştiinţa se distinge prin patru caracteristici esenţiale : 1) fiecare „stare" tinde să se integreze unei conştiinţe personale; 2) în orice conştiinţă personală stările sunt întotdeauna în curs de schimbare ; 3) orice conştiinţă este sensibil continuă; 4) conştiinţa se interesează de anumite elemente şi se dezinteresează de altele, ea nu încetează de a le primi pe unele şi de a le respinge pe altele, deci de a opera selecţii (vezi James, 1929, p. 197). Prima caracteristică subliniază faptul că stările de conştiinţă aparţin unei persoane, unui *Eu* individual şi inalienabil. Prin cea de-a doua caracteristică, James urmăreşte accentuarea caracterului dinamic, mobil, schimbător al stărilor psihice. Conştiinţa este un flux ireversibil de fapte psihice, un torent de stări psihice haotice, eterogene, care curge fără încetare şi în care Eul operează transformări asemenea unui sculptor în piatră. O stare de conştiinţă o dată

dispărută nu revine exact în forma anterioară. Ceea ce apare a doua oară este acelaşi obiect, aceeaşi calitate sau proprietate a lui, dar niciodată obiectul nu va produce aceeaşi senzație. A treia caracteristică a conştiinței reține în mai mare măsură atenția lui James. Prin continuu, notează el, înțeleg ceea ce nu prezintă nici fisură, nici spărtură, nici diviziune. Singurele situații ale acontinuității care au sens în viața psihică a unui individ se referă fie la *mişcarea* în timp a conştiinței, când pot apărea unele întreruperi, timpi morţi, conştiința fiind momentan abolită, fie la *conținutul* său, când intervin frânturi nete, bruşte, neexistând nici un raport între stări. Dar şi în legătură cu aceste cazuri trebuie făcute două precizări: 1) conştiința, aflată într-un timp vid, se simte solidară cu conştiința care a precedat-o, recunoscând în aceasta o altă parte a propriului Eu; 2) schimbările calitative ce se produc de la un moment dat la altul în conținutul conştiinței nu sunt niciodată bruşte şi nu constituie nicicând frânturi absolute. Rezultă deci că singura realitate nemijlocită a conştiinței este curgerea ei neîntreruptă. James compara conştiința cu un stol de păsări aflate în zbor, dar care, din când în când, se mai şi opresc. Haltele sunt consacrate imaginilor senzoriale care au privilegiul de a rămâne sub privirea conştiinț-ei, al cărei rol este de a le contempla fără a le altera. Zborul este consacrat raporturilor, statice sau dinamice, ce tind a lega obiectele contemplate în timpul perioadelor de repaus relativ. Stările corespunzătoare opririi conştiinței sunt numite „stări substantive", iar cele de zbor „stări tranzitive". Conştiinței îi este specifică trecerea neîntreruptă de la o stare substantivă la alta tot substantivă. Stările tranzitive sunt, de aceea, un fel de „intermediare mobile", împingându-ne de la un termen substantiv la altul. James atrage atenția asupra faptului că stările tranzitive sunt foarte greu de determinat; ele sunt zboruri către o concluzie, tocmai de aceea insesizabile. A le opri în plin elan ar însemna nimicirea lor, a aştepta ca ele să ajungă la concluzie înseamnă a aştepta ca această concluzie să le eclipseze, să le devoreze sau să le zdrobească de masa lor solidă. Pe de altă parte, conştiința pune un asemenea elan în demersurile sale, încât ajunge repede la concluzii, iar dacă elanul este oprit, demersurile încetează a mai fi ele însele. Vrem să sesizăm un cristal de zăpadă, dar nu avem în palmă decât o picătură de apă. Deşi greu de sesizat, existența stărilor nu poate fi pusă la îndoială. Din moment ce în natură există raporturi între diverse obiecte, trebuie să existe şi stări de conştiință care să le cunoască. Obiectele gândirii noastre prezintă un „franj", un fel de zonă periferică sau de ecou constituit din semnificațiile lor. „Franjul" sau „armonia psihică" nu se referă la calitatea imaginilor, ci la sentimentul de acord sau dezacord trezit în individ. Ele sunt cele care fac ca imaginile sau ideile să fie solidare unele cu altele şi cu subiectul. Dacă „franjurile" au elemente comune, acest fapt este suficient pentru ca individul să ajungă la concluzia care, cel puțin pentru el, este justă şi rațională. Datorită interacțiunii acestor „franjuri", în conştiință pot fi introduse simultan o pluralitate de conținuturi. în acelaşi timp există şi o ordine tematică (topică) a acestor raporturi, constând în centrarea gândirii pe o temă care constituie focarul, nucleul de gravitație a ideilor actual admise în conştiință. Când o idee se acordă cu rețeaua relațiilor subiectului, ea obține dreptul de a intra în curentul conştiinței sale. Conştiința o poate reține sau nu ca urmare a intrării în funcțiune a mecanismelor sale de selecție - cea de-a patra caracteristică a ei.

Concepția lui James cu privire la conştiință oscilează permanent între ideea unui haos originar al datelor sensibile şi ideea unei ordini selective a acestor totalități sensibile. S-ar părea, de aceea, că uneori, aproape pe nesimțite, se face trecerea de la interpretarea conştiinței ca fiind fluidă la conceperea ei ca o structură, chiar ca un „câmp". Stările

substantive ale conştiinţei, centrarea ei pe o temă în vederea generării experienţei ar fi argumentele care susţin o asemenea interpretare. Totuşi, dat fiind faptul că stările concrete de conştiinţă apar într-o eterogenitate caieidoscopică incompatibilă cu alcătuirea unei structuri, predominantă rămâne ideea conştiinţei ca torent ce curge continuu.

Aceluiaşi punct de vedere i s-au raliat şi alţi autori. „O stare de conştiinţă nu are o existenţă absolută, definitivă, imuabilă ; ea rezultă dintr-un concurs ocazional de împrejurări, unele fiind mai mult sau mai puţin trecătoare, altele mai durabile; datorită anumitor condiţii, chiar dacă a încetat să mai fie actuală, ea continuă să fie posibilă" (Wallon, 1924, p. 487).

Modelul constructivist

Potrivit acestui model explicaţiv-interpretativ, conştiinţa apare ca o *construcţie sistematică în continuă mişcare.* Cel care a introdus în psihologie un asemenea punct de vedere a fost L.S. Vîgotski. Spre deosebire de Wundt sau de Btihler, la care conştiinţa se constituia datorită reunirii sau sintezei proceselor psihice, la Vîgotski sistemul de conştiinţă se elaborează ca urmare a relaţiilor interfuncţionale ce intervin logic între procesele şi funcţiile psihice atât în dezvoltarea lor ontogenetică, cât şi în cea funcţională. Procesele psihice nu-şi pot defini sensul şi rostul lor decât în contextul sistemului, superioritatea unora nu poate fi determinată decât în raport cu nivelul de structurare a conştiinţei. Analiza separată a funcţiilor psihice este justificată numai din punct de vedere didactic, dar devine artificială şi neconcludentă atunci când dorim să caracterizăm sistemul. Exemplul dat de Vîgotski pentru susţinerea acestei idei este extrem de sugestiv: proprietatea apei de a stinge focul nu poate fi explicată făcând apel la elementele ei constitutive, hidrogenul care arde şi oxigenul care întreţine arderea. Deşi Vîgotski vede conştiinţa în mişcare, la fel ca şi James, la el este vorba despre o mişcare organizată, nu haotică, despre o „construcţie" treptată, gradată, deci evolutivă, şi nu în neorânduială sau la întâmplare. încercând să descopere natura specifică a conştiinţei umane, într-o epocă în care absolutizările şi reducţionismele behavioriste şi reflexo-logice erau în floare, Vîgotski arată că dezvoltarea conştiinţei nu este altceva decât dezvoltarea unui sistem de semnificaţii, de înţelesuri. Semnificaţia este, în opinia lui, unitatea reală, psihologică, a conştiinţei, iar sistemul acestor semnificaţii este însăşi conştiinţa. Unitatea conştiinţei este rezultatul procesului de dezvoltare interdependentă a tuturor funcţiilor psihice. Ea nu reprezintă un simplu transfer izomorf al unităţii fizicale a obiectului în unitatea psihică a înţelesului conştiinţei, nu este o oglindă pasivă, ci o construcţie continuă, un proces de interacţiuni şi transformări calitative permanente.

1.3.2. Modele explicativ-interpretative actuale

Aceste modele au apărut datorită dezvoltării ciberneticii, psihologiei umaniste, psihologiei cognitive şi psihologiei evoluţioniste.

Modelul psihocibernetic

Se porneşte de la premisa că reglarea de tip conştient a comportamentului cuprinde, pe lângă mecanisme de tip *feed-back,* bazate pe evaluarea stărilor actuale ale personalităţii, şi mecanisme de tip *feed-through* şi *feed-before,* care presupun compararea internă a variantelor de răspuns şi testarea anticipată a acţiunilor şi stărilor viitoare. De asemenea, se consideră că spre deosebire de reglarea psihică de tip inconştient, care apelează la modelul informaţional al propriului Eu, reglarea psihică de tip conştient se întemeiază

pe corelarea dinamică a modelului informațional al propriului Eu (imaginea despre sine) cu modelul informațional al lumii externe, devenind posibile astfel autoraportarea şi autoevaluarea ca forme de reglare specific umane. Dacă feed-back-urile corective ale mecanismelor înnăscute inconştiente înregistrează şi acționează numai în direcția reducerii deviațiilor de la obiectivul ce urmează a fi realizat, fără a sesiza dacă obiectul însuşi este eronat şi fără a decide modificarea lui, feed-back-urile corective ale mecanismelor conştiente dobândite realizează atât corecția abaterilor de la obiectivul stabilit, cât şi revizuirea şi modificarea lui. Acest demers este întreprins de conştiință atunci când se constată că nu se asigură obținerea echilibrului optim al sistemului personalității (vezi Golu, 1984, p. 268). Nivelul conştient al organizării psihice existent în sistemul personalității umane a condus la ideea existenței unei psihocibernetici de gradul II, de optimizare-dezvoltare, reclamată de limitele psihociberneticii de gradul I, homeostatică. în situațiile de reorganizare şi restructurare, feed-back-ul negativ, de menținere în starea inițială, devine disfuncțional, de aceea este necesară intrarea în acțiune a unui nou proces : învățarea, bazată pe feed-back-ul pozitiv antientropic, care facilitează formarea unor noi componente ce corespund noilor solicitări.

Modelul psihoumanist

îşi are sursa în concepția originală lansată de noua orientare psihologică numită psihologia umanistă. Mansell şi Kahan (1986) - pornind de la premisa potrivit căreia modelul topografic al lui Freud (conştient, preconştient, inconştient) este imprecis, iar modelul psihanalist renovat (Id, Ego, Superego) este insuficient, ca şi de la constatarea că cele trei perspective de abordare a conştiinței (comportamentistă, psihologistă şi experiențială) practicate de behaviorism, psihanaliză şi psihologia experiențială sunt reducționiste - propun un nou model de interpretare a conştiinței. Pentru ei, conştiință este „numele dat experienței unice a organismului pe care o personalizăm. Cu alte cuvinte, conştiința este experiența unui set de operații ale eului a cărei acțiune personalizată este aplicată" (Mansell şi Kahan, 1986, p. 205). Experiența conştiinței este produsă de interacțiunea a trei tipuri de variabile: *experiența primară* (formată ca urmare a stimulării organismului de obiectele fizice sau de persoanele umane, care se constituie într-un substrat de bază al vieții); *experiența cunoaşterii* (strâns conectată cu prima şi rezultând din intrarea în funcțiune a diferitelor mecanisme psihice ca atenția, cu posibilitățile ei de selecție, memoria, cu rolul de stocare a informațiilor etc.); *experiența personală* (privată, idiosincratică, unică, care reprezintă „prim-planul" experienței). Dintre cele trei tipuri de experiență, esențială pentru conştiință este cea din urmă. La rândul ei, aceasta se compune din două forme de experiență numite prin termenii de „Me" şi „I", care în limba română înseamnă acelaşi lucru: Eu. Experiența de tip „Me" este experiența care aparține individului, experiența mea personală, tulburarea ei ducând la depersonalizarea individului. Ea este legată mai mult de sistemul corpului. Experiența de tip „I" se referă la experiența care rezultă din procesarea informațiilor de către individ. Organismul matur are capacitatea de a modela cunoaşterea şi de a produce diferite moduri de conştiință. Această experiență este legată îndeosebi de sistemul automemoriei. (După opinia noastră, „Me" ar corespunde Eului corporal, iar „I", Eului spiritual, psihologic.) Experiența de tip „I" variază în funcție de nivelul dezvoltării conştiinței şi, în particular, de conținutul cunoaşterii. Ea este descrisă în termeni de „focalizare" a atenției (pe propriul corp, pe alții, pe sine). în figura 6.1 prezentăm sistemul complet al operațiilor psihice, iar în figura 6.2 modelul detaliat al conştiinței în interacțiune cu sistemul Eului şi perspectiva experențială, aşa cum au fost ele imaginate de cei doi autori.

MODURILE CONŞTIINȚEI

EXPERIENȚA„ME" | EXPERIENȚA„I"

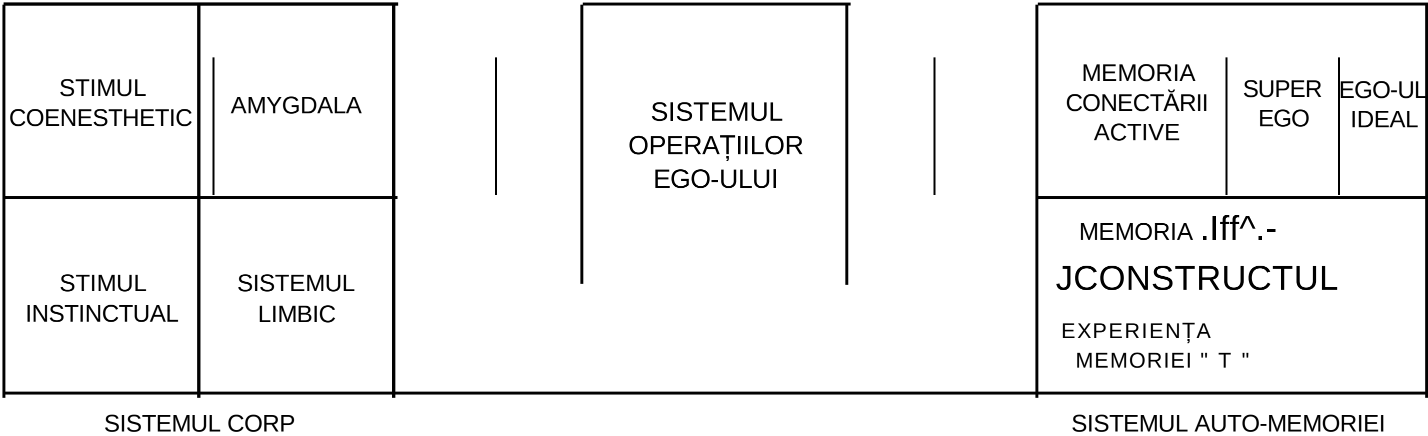


Fig. 6.1. *Modelul operațiilor psihice*

EXPERIENȚA „I"-1

EXPERIENȚA „I"-2

EXPERIENȚA „I"-3

EXPERIENȚA „ME"

„I" -1
FUNCȚIA ATENȚIEI FOCALIZATA PE CORP

„I"-2
FUNCȚIA ATENȚIEI FOCALIZATA PE ALȚII

„I" - 3
FUNCȚIA ATENȚIEI FOCALIZATĂ PE SELF

CONȘTIINȚA LA NIVELUL OPERAȚIILOR CORTICALE

SISTEMUL CORP

INTERPRETAREA SUPRAVIEȚUIRII (AMYGDALA)

INTERPRETAREA EMOȚIONALĂ (SISTEMUL LIMBIC)

INTERPRETAREA IDEAȚIONALĂ (CORTEXUL CEREBRAL)

OPERAȚIILE VOLUNTARE ALE EGO-ULUI

OPERAȚIILE PROGRAMATE ALE EGO-ULUI

SISTEMUL OPERAȚIILOR EGO-ULUI

INCONȘTIENTUL LA NIVELUL OPERAȚIILOR CORTIC

SISTEMUL AUTO-MEMORIEI

MEMORIA ISTORICĂ

EXPERIENȚA MEMORIEI

MEMORIA CONECTĂRII ACTIVE

Fig. 6.2. *Modelul conștiinței*

Combinarea nivelurilor experienței de tip „I" şi asocierea diferitelor operații ale Eului conduc la apariția nenumăratelor „moduri" ale conştiinței, de la cele normale la cele de conştiință modificată şi până la cele patologice. Diversele constelații ale operațiilor Eului nu au nimic patologic în ele. Patologicul rezidă în răspunsurile disforice la experiența personală ne familiară, în inabilitatea de a schimba nivelul experienței personale, în disjuncția dintre nivelul experienței personale şi cerințele adaptării la context. Modurile conştiinței, concepute ca procese active şi fluctuante şi diferențiate de „stările" conştiinței care implică ceva static, condiții fixe, sunt forme particulare de personalizare a experienței, de interpretare a ei. Atunci când operațiile memoriei se conectează normal cu operațiile Eului, apar modurile normale de conştiință (de exemplu, experiența meditației Zen, extazul sexual, conversația prietenească, lucrul în grădină etc).

Când asemenea conectări lipsesc, când nu se realizează nici conectarea cu viața şi cu contextele ei reale, se instalează expresiile patologice ale unor moduri ale conştiinței. Astfel, experiența sexuală poate produce anxietate, până la senzația pierderii corpului; stările de posesiune sunt expresia „personalității multiple", cele meditative - a stării de nerealizare, iar cele transcendentale devin experiențe de depersonalizare, expresii ale crizelor de identitate etc. Prin taxonomia sistematică propusă, prin limbajul operațional folosit, fără a ajunge însă la antropomorfizarea operațiilor Eului, cei doi autori oferă un model dinamic al funcționalității conştiinței. Se pare că această perspectivă de analiză a conştiinței este productivă, ea fiind preluată şi de alți autori.

Modelul psihocogniîivist

Porneşte de la premisa că procesarea informațiilor provenite de la mediul extern şi intern reprezintă funcția principală a sistemelor senzoriale ale organismului, conducând la conştientizarea a ceea ce se petrece în afara şi în interiorul corpului nostru. Dat fiind faptul că individul n-ar putea fi capabil să recepționeze şi să fie atent la toți stimulii ce acționează asupra sa, conştiința se focalizează pe unii şi îi ignoră pe alții. Procesul de selecție este facilitat de schimbările intervenite în mediul intern sau extern. Când citim o carte, de exemplu, nu avem conştiința altor stimuli care acționează asupra noastră. Pentru ca acest lucru să se producă este necesară apariția unei schimbări în mediu. Evenimentele din mediu cu mare importanță în supraviețuirea organismului au prioritate maximală în procesul selecției. Conştiința nu se limitează însă doar la a recepționa şi a selecționa stimulii din mediu, ea inițiază, planifică şi ghidează acțiunile individului. Pentru a putea fi duse la bun sfîrşit, indiferent de complexitatea lor, acțiunile trebuie pregătite, coordonate cu evenimentele din jurul nostru. Conştiința implică, aşadar, două importante procese cognitive : înregistrarea şi selecția stimulilor din mediul înconjurător şi din mediul intern, astfel încât percepțiile, datele mnezice şi cele reflexive sunt reprezentate cu acuratețe în conştiință; controlul propriului corp şi al mediului, astfel încât suntem capabili să inițiem şi să ducem la bun sfârşit activitățile cognitive şi comportamentale, mai mult, să reprezentăm în conştiință ca posibilități viitoare evenimentele care nu sunt prezente (vezi Kihlstrom, 1984).

Dintr-o perspectivă psihocognitivistă, conştiința apare *ca. o capacitate deplină.* Pentru psihologul cognitivist Anthony Marcel (1988), conştiința este un sistem cognitiv deplin, care sintetizează, organizează şi direcționează în mare măsură procese paralele neconştiente prin intermediul unor momente succesive de „unitate sugestivă". Un experiment efectuat de autor este extrem de semnificativ. El a prezentat la tahistoscop (un aparat de

măsurare a percepției) litere, pentru perioade de timp prea scurte ca acestea să poată fi percepute conştient. Apoi, a cerut subiecților să selecteze aleatoriu dintr-o listă cuvinte asemănătoare ca înțeles sau ca formă cu cele prezentate la tahistoscop. Pe măsură ce timpul de expunere scădea, subiecții alegeau în proporție tot mai mare cuvinte asemănătoare semantic cu cele expuse, deci pierduseră capacitatea de a alege cuvinte asemănătoare din punctul de vedere al formei. De pildă, la un timp de expunere foarte mic a cuvântului „acquaintance" (cunoscut, cunoştință) subiecții au ales cuvântul „friend" (prieten) şi nu „acquiescence" (acceptare, consimțire), chiar dacă forma acestuia era foarte asemănătoare cu cea a cuvântului expus. Marcel a concluzionat că momentele de conştiință cel mai repede construite trebuie să facă accesibile mai întâi nivelurile înalte şi dezvoltate de sinteză semantică, chiar înaintea oricărei conştientizări a părților componente ale cuvântului sintetizat. Aşadar, întregul precedă partea din punctul de vedere al accesibilității pentru conştiință, aceasta fiind, probabil, o parte a fundamentului funcționării conştiinței. încercări recente de a dezvolta o psihologie cognitivă a conştiinței ca o capacitate deplină au fost făcute şi de alți autori. Bernard Baars, în cartea sa *O teorie cognitivă a conştiinței* (1988), defineşte conştiința ca fiind o capacitate de selecție, de integrare socială şi direcționare voluntară, necesară într-un sistem nervos complex, care trebuie să cuprindă procese inconştiente multiple şi paralele. Conştiința este, după opinia lui, responsabilă de selectivitatea experienței, de adaptarea la nou şi de activarea şi exteriorizarea organismului în totalitatea sa, ea este „spațiul global de lucru" pentru sintezele active. Chiar dacă, după părerea cognitiviştilor, conştiința nu ne poate spune nimic despre procesele ei luate separat, ea exemplifică direct capacitatea de care dispune pentru sinteze trăite nemijlocit.

„Fenomenologia unui sistem al conştiinței clare nu poate oferi indicii despre operațiile neconştiente pe care le sintetizează, ci poate arăta mai degrabă procesele cognitive implicate în activitățile de sinteză ale conştiinței înseşi" (Hunt, 1995, p. 31). La fel de interesante sunt şi constatările unor neuropsihologi sau neuroclinicieni pentru interpretarea cognitivistă a conştiinței. Schacter (1988) şi Geschgwind (1988) au analizat sindroame de vătămare corticală şi subcorticală, interpretate ca implicând o deconectare a diferitelor capacități perceptuale şi simbolice de la sistemul de conştiință autoreferențial localizat în emisfera dreaptă a neocortexului. Marcel Kinsbourne (1995) opune modelelor seriale de organizare şi funcționare a conştiinței un model alternativ în care reprezentările multiple sunt activate în paralel, unele fiind legate prin interacțiunea cortico-corticală într-un obiectiv, compunerea lor imediată determinând structura conştiinței. Fenomenele de neglijare unilaterală a spațiului şi a persoanei, precum şi cele de opacitate (orbire) sunt demonstrate ca fiind compatibile cu noul model.

Modelul psihoevoluționist

Este poate cel mai recent. El se datorează unei noi tendințe din psihologie care încearcă să privească şi să explice psihicul şi diferitele lui componente şi funcții dintr-o perspectivă darwinistă, deci evoluționistă. Rolul evoluției în proiectarea minții tuturor ființelor, cu atât mai mult a minții umane, jalonează mai toate contribuțiile acestei noi perspective. Daniel C. Dennett, filosof şi specialist în ştiințele cognitive, este, poate, cel mai tipic reprezentant al viziunii evoluționiste asupra conştiinței. în 1991, el a publicat o lucrare intitulată *Consciousness Explained* (Conştiința explicată), dedicată în special conştiinței umane. Cum însă bazele evoluționiste ale teoriei sale au fost întâmpinate cu scepticism, el s-a simțit obligat să analizeze această receptare a teoriei sale într-o nouă lucrare, *Darwin's*

Dangerous Idea (Ideea periculoasă a lui Darwin), apărută în 1995, şi apoi să publice o alta în 1996, *Kinds ofMinds. Toward an understanding of Consciousness* (Tipuri mentale. O încercare de înțelegere a conştiinței), în care a extins şi la alte specii teoria sa cu privire la conştiință. în esență, Dennett propune o structură „scandalos de simplificată", după cum singur se exprimă, pe care o numeşte *Turnul-Generării-şi-Testării.* Acest „turn" se compune dintr-o serie de etape (sau paliere) care, pe măsură ce se construiesc, împuternicesc organismele de la noul nivel să găsească mişcări din ce în ce mai bune şi mai eficiente, dotându-le, totodată, cu o mare putere cognitivă.

Un prim etaj îl constituie cel al *ființelor darwiniene* (o variație de candidați la statutul de organisme a fost generată orbeşte prin procese mai mult sau mai puțin arbitrare de recombinare şi mutații ale genelor, în urma testării lor pe teren supraviețuind numai cele mai bune modele). Un alt etaj îl reprezintă *ființele skinneriene* (sunt cele care supraviețuiesc pentru că au făcut de la început, din întâmplare, mişcările pe care trebuiau să le facă, adică cele care încercau condiționarea operantă, considerată de Skinner nu doar analoagă selecției naturale a lui Darwin, ci o extensie a ei). Etajul următor aparține *ființelor popperiene* (care supraviețuiesc fiindcă sunt suficient de deştepte pentru a face nişte prime mişcări care nu sunt întâmplătoare; într-un fel sau altul, în aceste ființe se instalează informațiile exacte despre lumea pe care probabil o vor întâlni, informații care apar într-o asemenea formă încât produc efecte de preselecție care sunt rațiunea lor de a fi). în sfârşit, ultimul etaj conține *ființele gregoriene* (sunt cele ale căror medii interne sunt informate despre porțiunile proiectate ale mediului exterior, cele care îşi elaborează uneltele mintale ale acțiunilor exterioare, printre care un loc aparte îl ocupă cuvintele, ce vor permite construirea unor generatoare de mişcare şi a unor mecanisme de testare a acesteia tot mai rafinate) (vezi Dennett, 1998, pp. 98-118). Trecerea de la ființele darwiniene la cele skinneriene, de la acestea la cele popperiene şi, în final, la cele gregoriene este echivalentă cu drumul îndelungat şi sinuos al apariției conştiinței.

Şi alți autori au optat pentru perspectiva darwinistă în explicarea conştiinței. Karl Popper însuşi afirma, după cum ne amintim, că el priveşte lumea 3 (lumea proceselor minții) dintr-un punct de vedere darwinist. Chiar dacă admite că şi animalele au conştiință, el arată că între conştiința umană şi cea infraumană există o mare deosebire. „Deosebirea - spunea el - este reprezentată de limbajul uman, care face posibilă critica [...]. Este esențial să putem lăsa teoriile să moară în locul nostru, fiindcă le putem critica şi fiindcă aici selecția naturală, care altfel ne-ar fi suprimat, ucide doar teoriile în locul nostru" (Popper şi Lorenz, 1997, pp. 79-80). Michael Gazzaniga (1995) afirma, într-un studiu *{Conştiința şi emisferele cerebrale),* următoarele: „Nu am început decât târziu [...] să mă gândesc la problema conştiinței dintr-o perspectivă evoluționistă. Modul meu de a privi această problemă, într-o continuă transformare, m-a convins că pentru înțelegerea conştiinței cheia este de a plasa fenomenul într-o perspectivă evolutivă. Făcând acest lucru mi s-au relevat anumite adevăruri care susțin că în esență conştiința umană este un sentiment legat de capacitățile specializate" (Gazzaniga, 1995, p. 1397). Capacitățile specializate la care se referă Gazzaniga sunt constituite din capacitatea de a gândi, de a folosi cuvintele, de a percepe etc. Or, toate acestea trezesc în noi anumite trăiri, sentimente, ceea ce îl determină pe autor să considere că în cazul conştiinței nu putem vorbi de un „alt sistem", ci doar de faptul că ea reflectă componenta afectivă a sistemelor specializate. Ea constă în capacitatea omului de a atribui sentimente activităților mintale, fapt care ne distinge de aparatele electronice ce ne înconjoară.

1.4. Discuţii şi controverse actuale cu privire la conştiinţă

Conştiinţa, ca ipostază atât de complexă a psihicului, nu putea să nu genereze o multitudine de discuţii între cercetători, uneori concordante, de cel mai multe ori însă contradictorii. încercăm să schiţăm în paginile următoare câteva dintre acestea.

- **Care sunt planurile sau accepţiile noţiunii de conştiinţă** ?

Deşi pare curios, autorii care s-au ocupat cu studiul conştiinţei n-au utilizat aceiaşi termeni, n-au acordat aceeaşi accepţie termenilor folosiţi. Humphrey (1992) sesizează trei accepţii mai frecvente ale noţiunii de conştiinţă: ca nivel de organizare al psihicului în teoria psihanalitică (eul ca parte raţională a psihicului, guvernat de principiul realităţii, împreună cu câteva aspecte ale supraeului, cu cele care se referă la partea morală a psihicului şi la sursa de vinovăţie, constituie conştiinţa); ca formă a atenţiei (Allport credea că „atenţia este numele de cod al conştiinţei"); ca o cale privilegiată a observatorului spre propria sa minte, spre ceea ce el simte şi are prezent în minte (aceasta este accepţia propusă de introspecţionism). Nu trebuie să ne mire faptul că în diferite lucrări întâlnim când una, când alta dintre aceste accepţii. în *Grand dictionnaire de la psychologie* (1994) articolul „conştiinţă" este redactat de un psihanalist şi de un medic psihanalist dintr-o perspectivă exclusiv psihanalitică. Hirst (1995) precizează că are în vedere, atunci când se referă la conştiinţă, modul în care oamenii îşi dau seama de faptele mintale, de percepţiile, gândurile, imaginile sau sentimentele lor. A fi conştient, scria el, înseamnă a fi apt de a relata conştiinţa. Pentru a afirma că o persoană este conştientă de un munte, de un val care se sparge la ţărm sau de o dorinţă, acea persoană trebuie să confirme că vede un munte, îşi imaginează un val sau că simte acea dorinţă. Chiar dacă va folosi în studiul său expresiile „a fi atent", „a fi conştient", „a-şi da seama" în mod interşanjabil, autorul afirmă că, în ciuda legăturii lor, ele nu privesc unul şi acelaşi fenomen. A fi atent la ceva înseamnă să-1 aduci în centrul conştiinţei, deci termenul presupune că cineva este conştient, îşi dă seama. Pe de altă parte, cineva poate fi conştient de lucruri la care nu este neapărat atent, cum este cazul faptelor aflate la periferia conştiinţei (vezi Hirst, 1995, p. 1307).

- **Ce valoare au modelele „intuitive" ale explicării conştiinţei** ?

în ultimul timp se manifestă o oarecare neîncredere în puterea explicativă a acestor modele. De pildă, modelul tradiţional al activităţii creierului - care porneşte de la ideea că rezultatele discriminărilor şi interpretărilor realizate în localizările diseminate ale sistemului nervos sunt trimise spre alte zone mai centrale, pentru a fi prelucrate într-un proces care ar putea fi numit „prezentare şi apreciere conştientă" - este taxat drept un punct de vedere lipsit de speranţă (vezi Dennett, 1991). Tocmai de aceea se propune abandonarea şi înlocuirea lui cu alte modele mult mai plauzibile. Aşa se explică poate încercarea lui Dennett de a explica conştiinţa dintr-o perspectivă foarte amplă, chiar evoluţionistă.

- **în ce măsură sunt oamenii conştienţi de procesele şi de produsele proceselor** ?

Nisbett şi Wilson (1977) credeau că oamenii sunt conştienţi de conţinutul, de produsele conştiinţei, nu de procesele ei. Pentru ei, produsele conştiinţei constituiau datele experienţei conştiente. Chiar dacă oamenii pot face relatări despre procesele conştiente, pe cale introspectivă, acestea nu sunt altceva decât construcţii bazate pe

fapte, teorii despre procese şi nu conştientizări ale proceselor. înaintea celor doi autori, alți cercetători renumiți, Newell şi Simon (1972), cerând subiecților să-şi relateze cu voce tare gândurile în timp ce rezolvau o problemă, au constatat o mare capacitate a acestora de a surprinde procesele implicate în soluționarea problemelor, fapt care a şi permis construirea pe calculator a unui program menit a simula comportamentul subiecților, în studiile lui Nisbett şi Wilson, subiecții aveau acces la concentrarea atenției, la senzațiile obişnuite, la emoții sau gânduri. Ei relatau aceste trăsături ale conştiinței, precum şi manevrele pe care le făceau pentru a le modifica. Totuşi, referindu-se la aceste cercetări, Hirst apreciază că subiecții nu relatau despre procesele aflate în spatele atenției, senzațiilor, emoțiilor, gândurilor. „Acest lucru poate fi generalizat, spunând că o dată ce oamenii conştientizează procesarea, aceste procese sunt, probabil, transformări ale informațiilor deja conştiente. Din câte ştiu eu, nimeni nu a cerut ca oamenii să-şi dea seama de procesele prin care sunt conştientizate informațiile" (Hirst, 1995, p. 1308).

• Se poate face o distincție între „conştiință" şi „autoconştiință" ?

Unii autori răspund afirmativ la această întrebare. Edelman (1992) realizează distincția dintre conştiință, pe care o numeşte conştiință de nivel primar, şi autoconştiință, numită conştiință de nivel superior. Conştiința primară se referă la capacitatea de a realiza existența lucrurilor din lumea înconjurătoare, de a avea imagini mintale în prezent; ea nu implică simțământul de a fi o persoană cu un trecut sau cu un viitor. A fi conştient nu presupune nici un fel de *Eu* care să fie conştient de sine. Se deduce uşor de aici că unele specii de animale (toate mamiferele, unele păsări) dispun de conştiință. Probabil că numai animalele fără cortex (sau echivalentul lui) nu sunt conştiente. Conştiința de nivel superior (adică autoconştiință) implică recunoaşterea de către subiectul gânditor a stărilor lui afective, ea este ceea ce oamenii au în plus față de conştiința primară: suntem conştienți de faptul că suntem conştienți. Distincția ni se pare generatoare de confuzii. Ea creează cel puțin două pericole : primul, de a confunda conştiința cu psihicul, pentru că ceea ce Edelman numeşte prin termenul de „conştiință" este, de fapt, psihicul (neconştient); al doilea, de a extinde conştiința şi asupra animalelor, ceea ce este un nonsens. De altfel, nici alți autori n-au fost de acord cu distincția dintre „conştiință" şi „autoconştiință". în definiția dată de Humphrey, „problema" conştiinței este cum ştie un om cum este să fie el însuşi. Şi Dennett considera că ființele care au conştiință sunt cele pentru care lucrurile pot fi într-un fel sau altul, pentru care există simțământul de a fi (vezi Gross, 1995, p. 297).

* **Dispun maşinile de** conştiință ?

La prima vedere s-ar părea că da. Multe maşini, consideră Gross, se „comportă" în aşa fel încât dacă ar fi oameni, ar sugera că sunt dotate cu procese mintale. De exemplu, avioanele prevăzute cu pilot automat pot zbura singure, ele răspund la informații „senzoriale" externe, iau „decizii" asupra zborului, „comunică" cu alte aeronave, „ştiu" când le *este* „foame" de combustibil, „simt" pericolul etc. Faptul că unele cuvinte din propoziția anterioară sunt scrise cu ghilimele, arată Gross, semnifică faptul că ele nu trebuie luate *ad litteram,* ci doar într-un sens morfologic. Numai oamenii iau decizii, comunică etc, nu şi maşinile. Şi totuşi, problema nu este chiar atât de simplă. Pentru o serie de cognitivişti (Turing, Johnson-Laird, Newell, Simon, Minsky, Boden), inteligența artificială puternică nu este doar o unealtă pentru formularea şi testarea ipotezelor privind mintea umană, ci - dacă este bine programată - şi o minte ce înțelege, ce dispune şi de alte procese cognitive, pe scurt, o minte conştientă. Searle (1980) crede că este

imposibil ca maşinile (inteligenţa artificială puternică) să dispună de conştiinţă. El consideră că numai o „maşină" din carne şi sânge sau din neuroproteine poate fi conştientă, metalului şi siliconului fiindu-le inaccesibil fenomenul de conştiinţă. Boden (1993), în schimb, arată că centrându-ne pe neurochimia anumitor funcţii computaţionale de bază întrupate de neuroni, cum ar fi transferul mesajelor, facilitarea şi inhibiţia, am putea deduce că şi maşinile dispun de conştiinţă. Se pare că mai aproape de adevăr este Gray (1987), care se amplasa între aceste două extreme, arătând că, deşi nu ştim dacă ţesutul non-biologic poate produce sau susţine procese de conştiinţă, problema rămâne deschisă. Ea aşteaptă să fie rezolvată prin observaţii empirice, ghidate de o teorie corespunzătoare şi nu prin dezbateri filologice, filosofice (vezi Gross, 1995, p. 301).

• Multe alte probleme îşi aşteaptă încă răspunsul. Enumerăm câteva dintre ele : *există limite ale experienţei conştiente ?* ; *conştiinţa poate depăşi limitele informaţiilor date ?* ; *ce importanţă are corpul pentru conştiinţă ?* ; *pentru ce este bună conştiinţa ?* ; *care este caracteristica generală şi esenţială a acelor operaţii ale creierului care însoţesc conştiinţa ?* ; *care sunt efectele inconştientului asupra comportamentului conştient ?* Răspunsul la aceste întrebări depăşeşte cu mult cadrul acestei lucrări. Cei care doresc să se informeze cât mai detaliat pot consulta cu folos unele lucrări cum ar fi: Hirst (1995); Gross (1995); Eiser(1994); Humphrey (1993); Barlow (1987) etc.

2. Subconştientul ca ipostază a psihicului

2.1. Ce loc ocupă subconştientul în psihologie?

Poziţia subconştientului în psihologie este destul de imprecisă. Termenul a apărut la sfârşitul secolului al XlX-lea şi începutul secolului XX, căpătând diferite denumiri. Astfel, el a fost considerat când o *postconştiinţă*, când o *preconştiinţă*. Unii autori l-au denumit chiar „inconştient normal". în prezent, există tendinţa de a-1 defini prin opoziţie cu conştiinţa, spunându-ni-se mai degrabă ce nu este decât ce este. *Grand dictionnaire de la psychologie* (1994, p. 760) defineşte subconştientul ca fiind „ansamblul stărilor psihice de care subiectul nu este conştient, dar care influenţează comportamentul său". Tot de acolo aflăm că subconştientul reprezintă un conţinut de gândire „mai puţin conştient", aflat la limita accesibilităţii în spirit, la limita stabilităţii în conştiinţă. Termenul, după opinia autorului citat, este în momentul de faţă abandonat. Reber, în schimb, apropie subconştientul de inconştient. El afirmă că în anumite circumstanţe termenul de subconştient este sinonim cu cel de inconştient (vezi Reber, 1995, p. 764). în aceste condiţii, o serie de clarificări sunt absolut necesare. Noţiunea de subconştient, sub o formă sau alta, cu o denumire sau alta, se păstrează şi este utilizată în psihologie. Unii autori o includ chiar în titlurile cărţilor lor. De exemplu, Ion Biberi a publicat în 1938 o lucrare intitulată *Funcţiunile creatoare ale subconştientului*, iar în 1970 o alta cu titlul *Visul şi structurile subconştientului*. Conservarea noţiunii de subconştient în psihologie este firească, deoarece subconştientul reprezintă una dintre ipostazele importante ale psihicului care nu poate fi nici ignorată, nici redusă sau identificată cu alte ipostaze ale acestuia. Subconştientul dispune nu numai de conţinuturi specifice, ci şi de mecanisme şi finalităţi proprii. înţelegerea acestora nu s-a făcut însă dintr-o dată, ci a parcurs, la fel ca şi în cazul conştiinţei, o serie de etape.

2.2. Două etape în definirea subconştientului

într-o primă etapă, cei mai mulți autori concep subconştientul ca pe o formațiune sau un nivel psihic ce cuprinde *actele care au fost cândva conştiente, dar care în prezent se desfăşoară în afara controlului conştient.* El este rezervorul unde se conservă amintirile, automatismele, deprinderile, ticurile, montajele intelectuale sau perceptive stereotipizate, deci toate actele ce au trecut cândva prin filtrul conştiinței, s-au realizat cu efort, dar care se află într-o stare latentă, de virtualitate psihică, putând însă să redevină oricând active, să păşească pragul conştiinței.

Această accepție transpare din cele mai multe definiții care i s-au dat. Astfel, Ribot a definit subconştientul drept o „conştiință stinsă". Lăsând la o parte faptul că o conştiință stinsă n-ar avea nici un fel de rol în viața psihică a individului (poate mai degrabă ar fi trebuit să fie considerat o „conştiință adormită", capabilă oricând, în funcție de împrejurări şi de solicitări, să se trezească), se remarcă definirea subconştientului pornind de la conştiință.

Şi în viziunea altor autori, cum ar fi de pildă Janet şi Pierce, subconştientul apare ca un fel de conştiință inferioară ce coexistă cu cea centrală. Pierre Janet, spre exemplu, consecvent punctului său de vedere acționai, considera că nu toate actele stadiului anterior (inferior) sunt transformate în acte ale stadiului superior. „O parte mai mult sau mai puțin considerabilă a acestor reacții continuă să rămână închisă în forma inferioară. Acestea sunt actele subconştiente. Noi ştim că omul caută să transfere în limbaj toate acțiunile sale, dar un număr oarecare al acestor acțiuni rămâne neexprimat verbal, şi uneori nici nu poate fi [...]. Un act subconştient nu este altceva decât o acțiune care a conservat o formă inferioară în mijlocul altor acțiuni de nivel superior" (Janet, 1935, p. 40).

S-a acreditat şi ideea că, deşi amplasat între conştient şi inconştient, subconştientul este orientat mai mult spre conştiință. El nu este total obscur, ci presupune un anumit grad de transparență, putând fi considerat, de aceea, o „conştiință implicită". Aceasta 1-a determinat pe Freud să respingă subconştientul, deşi într-o primă fază a activității sale 1-a folosit pentru a desemna prin el inconştientul. Argumentul adus de Freud era următorul: subconştientul sugerează existența unei alte conştiințe, „ca să spunem aşa subterană", a unei „conştiințe secunde" care, oricât de atenuată ar fi, rămâne în continuare calitativă cu fenomenul conştient (vezi Laplanche şi Pontalis, 1994, p. 418). Cu alte cuvinte, între conştient şi subconştient n-ar exista o diferență calitativă. Consecința extremă a unei asemenea concepții o reprezintă *excluderea subconştientului ca nivel de sine stătător din structura psihicului.*

într-o a doua etapă, conştientizându-se nu numai caracterul limitat al definirii subconştientului, ci şi consecința extremă antrenată de ea, la care ne-am referit mai sus, s-a trecut la elaborarea unei noi concepții. Meritul cel mai mare îi revine lui Henri Wallon, care a formulat încă din 1924 o serie de idei extrem de interesante cu privire la subconştient. Pornind de la premisa că în viața psihică a individului conştiința este un moment foarte fugitiv şi foarte particular, mare parte a acesteia desfăşurându-se în afara ei, Wallon îşi punea următoarea întrebare : cum să ne reprezentăm stările subconştiente ? A spune că ele reproduc sau perpetuează stările de conştiință înseamnă a reveni la considerarea conştiinței ca fiind singura expresie a vieții psihice şi a presupune că nimic nu există în subconştient fără să fi avut acces în prealabil în conştiință. Ipoteza este

arbitrară, afirma Wallon, şi traduce o concepţie simplistă asupra vieţii psihice: subconştientul este un mediu inert, unde se adăpostesc percepţiile resimţite, până în momentul în care trebuie evocate din nou printr-o atracţie a conştiinţei. Wallon era şi mai categoric catalogând această concepţie „substanţialism grosier", „mecanică imposibilă sau foarte uşor de dirijat". Este adevărat că stările de conştiinţă ale individului subzistă în subconştient, dar nu sub forma unei gravuri clasate printre multe altele. Dimpotrivă, stările subconştientului se modifică, deoarece cauzele de care depind nu sunt date o dată pentru totdeauna şi pentru toţi indivizii. De asemenea, ele se modifică datorită faptului că între ele există relaţii de cauzalitate şi de influenţă reciprocă. Subconştientul este definit de Wallon ca o „cerebraţie latentă" ce are loc „sub simplicitatea aparentă a percepţiilor" (Wallon, 1924, p. 480). în afară de surprinderea şi sublinierea caracterului dinamic al subconştientului, se conturează mai pregnant ideea existenţei lui ca nivel de sine stătător, distinct atât de conştient, cât şi de inconştient.

Acest punct de vedere, o dată câştigat, permitea concentrarea pe caracteristicile subconştientului, pe funcţiile lui specifice care să-1 diferenţieze şi să-1 individualizeze în raport cu celelalte două ipostaze ale psihicului.

2.3. Caracteristicile şi rolurile subconştientului

Principalele trăsături ale subconştientului apar din amplasarea lui topografică între conştient şi inconştient. Acestea sunt:

- *latenţa şi potenţialitatea* (conţinuturile subconştientului se menţin într-o stare latentă până când vor fî reactivate şi disponibilizate de către conştiinţă);
- *coexistenţa cu conştiinţa* (de obicei, conţinuturile subconştientului sunt o altă expresie a conţinuturilor conştiinţei, poate mai concentrată, mai condensată, ele neintrând în conflict cu conţinuturile conştiinţei, ci coexistând cu acestea);
- *facilitatea, servirea conştiinţei* (subconştientul se pune în slujba conştiinţei, devine un fel de „servitor" al ei);
- *filtrarea şi medierea* conţinuturilor care trec dintr-un nivel în altul (conţinuturile conştiinţei nu trec direct în inconştient, ci „poposesc" pentru perioade de timp mai scurte sau mai lungi în subconştient, la fel petrecându-se lucrurile şi cu conţinuturile inconştientului, care mai întâi tranzitează subconştientul şi abia apoi pătrund în conştiinţă).

Toate aceste particularităţi ale subconştientului au fost bine sintetizate de Paul Popescu-Neveanu, care vorbea *te proximitatea subconştientului faţă de conştiinţă* şi de *compatibilitatea cu ea.* Aceasta arată că, deşi se amplasează între conştient şi inconştient, subconştientul este mai *aproape* de conştient, iar conţinuturile lui sunt mai *asemănătoare* cu cele ale conştientului decât cu cele ale inconştientului. Subconştientul este considerat din această perspectivă *un servo-mecanism al conştiinţei,* o ipostază a psihicului aflată în slujba conştiinţei, o rezervă de informaţii şi operaţii din care se constituie, uneori, faptele de conştiinţă, aceasta din urmă avându-şi totuşi izvorul în afara ei, în realitatea materială şi socială înconjurătoare (vezi Popescu-Neveanu, 1976, p. 171; 1978, p. 690). Această idee apare şi la alţi autori. „Subconştientul conţine ceea ce nu se află în centrul atenţiei, dar care poate avea efecte asupra conştiinţei" (Atkinson *et al.,* 1993, p. 205).

Deşi particularităţile subconştientului la care ne-am referit până acum sunt valide, se pare că ele ne reîntorc la concepţia asupra subconştientului din prima etapă, îndepărtându-ne de cele spuse de Wallon. Iată de ce noi suntem tentaţi să mergem şi mai departe, afirmând că subconştientul nu este un simplu rezervor şi păstrător al faptelor de conştiinţă, ci îşi *are propriile lui mecanisme.* El nu conservă doar, ci poate *prelucra, restructura, crea.* Chiar dacă la un moment dat conştientul „scoate" la suprafaţă amintiri, automatisme, deprinderi, acestea nu vor fi absolut identice cu cele care au „intrat" în subconştient. Sub influenţa unor factori (timpul scurs între introducerea în subconştient şi evocare, emoţiile puternice, distragerea de la activitatea respectivă, „această veritabilă anestezie psihică", cum o numeşte Wallon), amintirile, automatismele, deprinderile vor fi modificate de subconştient, tocmai datorită noilor relaţii în care acestea intră. Suntem mai degrabă de acord cu Ion Biberi, care vorbea despre „funcţiile creatoare ale subconştientului", în subconştient „nu ne găsim în faţa unei juxtapoziţii de imagini fără legătură între ele, ci în faţa unei adevărate elaborări creatoare, a unei fuziuni complete într-o structură nouă, a unor date sufleteşti care preexistau în conştiinţă în stare amorfă, sau organizate în alte structuri mintale. *Dinamismul vieţii subconştiente organizează spontan în jurul schemei datele risipite ale psihismului, integrându-le într-o structură nouă"* (Biberi, 1970, p. 58). Şi în altă parte, mult mai direct: „Activitatea subconştientului este esenţial creatoare" *(ibidem,* p. 69). Aşadar, subconştientul nu este un simplu dublet al conştientului, ci dispune de o fizionomie proprie, de conţinuturi şi legităţi de funcţionare bine individualizate.

3. Inconştientul ca ipostază a psihicului

Constituie cel mai controversat nivel de organizare a vieţii psihice, în legătură cu care poziţiile de negare sau de afirmare abundă în literatura de specialitate. Discuţiile cu privire la accepţiile noţiunii, la natura psihică a inconştientului, la rolul lui în existenţa umană sunt atât de numeroase, prolixe şi contradictorii, încât creează un tablou deconcertant referitor la inconştient. Se afirmă chiar că psihologia a renunţat să mai plaseze în centrul preocupărilor sale teoretice şi practice noţiunea de conştiinţă, în favoarea celei de inconştient. „Fie că este vorba de curentul cognitiv sau psihanalitic - pentru raţiuni de altfel foarte diferite - reflecţia se orientează spre alte noţiuni (cogniţie, inconştient...)" (Pedinielli, 1998, p. 65). Afirmaţia ni se pare a fi exagerată. Chiar dacă inconştientul a aptat în ultima vreme într-o mai mare măsură atenţia psihologilor, nu se poate susţine fără a greşi că ei au încetat să se mai preocupe de studiul conştiinţei. Să trecem totuşi în revistă câteva dintre problemele mai importante ale inconştientului ca ipostază a psihicului.

3.1. Negarea şi afirmarea inconştientului

Negarea inconştientului s-a făcut pe baza considerării transparenţei totale a obiectului, a inteligibilităţii şi adecvării absolute a cunoaşterii la obiectul său. Psihologia academică, tradiţională credea că între conştient şi psihism există *a priori* sinonimie, identitate. Psihiatria germană admitea că, din moment ce un fenomen inconştient nu poate nici să fie trecut, nici să treacă prin conştiinţă, el nu există. Sartre afirma că tot ceea ce se întâmplă în individ este conştient, dar nu şi în mod necesar cunoscut. El desprindea două

niveluri ale conştiinţei: nivelul conştiinţei reflexive şi cel al conştiinţei nereflexive (acesta din urmă înglobând experienţa trăită). Psihanaliza nu face altceva, după opinia lui, decât să explice cum se face trecerea de la un nivel la altul. Psihologul japonez Tanenari Chiba (1884-1972) susţinea, de asemenea, că funcţiile conştiente şi inconştiente ale vieţii psihice nu diferă fundamental, ele fiind guvernate de legi ce dispun de aceeaşi natură. Conştiinţa şi inconştientul au aceeaşi orientare şi conţinuturi de aceeaşi natură. Identificarea celor două niveluri de organizare a vieţii psihice echivalează practic cu negarea specificului ambelor. Aceste obstacole epistemologice au frânat constituirea şi evoluţia concepţiilor asupra inconştientului. Expresia „procese psihice inconştiente" devenea, în aceste condiţii, o absurditate, o contradicţie în termeni. Numai că, aşa cum sublinia Jean-Claude Filloux, identitatea presupusă între viaţa psihică şi conştiinţă pare a nu rezista probei faptelor, rezultatelor experimentale şi observaţiilor minuţioase. „Existenţa reprezentărilor inconştiente apare obiectiv chiar în acţiunea lor, iar veritabila demonstrare a inconştientului rezidă în faptul real şi observabil ca stările psihologice neconştiente au *efecte* conştiente şi, invers, că stările psihologice conştiente pot fi *inexplicabile* dacă nu se face apel la cauzele psihice inconştiente" (Filloux, 1984, pp. 6-7).

Afirmarea inconştientului se sprijină, în principal, pe concepţia lui Freud, care, deşi nu a introdus noţiunea respectivă în psihologie, a elaborat o concepţie structurată cu privire la conţinutul şi rolul inconştientului în viaţa psihică a individului, furnizând chiar şi o metodă de sondare şi asanare a lui. Dar poate că exemplul cel mai sugestiv al afirmării inconştientului îl constituie pătrunderea lui în psihologia cognitivă. Lansarea conceptului de „inconştient cognitiv" este, credem, una dintre „sfidările" cele mai incitante. „Redescoperirea unei... «cogniţii inconştiente» *este o parte a celei de-a doua* revoluţii în cadrul ştiinţei cognitiviste, care se află într-o competiţie potenţială cu renăscuta fascinaţie a conştiinţei" (Hunt, 1995, p. 35). Orice psihologic a sinelui, nota în continuare autorul citat, ar fi reziduală dacă nu ar fi caracterizată şi din punctul de vedere al unor funcţii care pot fi inconştiente. Chiar dacă inconştientul freudian este „fierbinte şi umed" (Kihlstrom, 1987), în mod cert el este „capabil de analize profunde" (Hirst, 1995, p. 1311).

Consecinţele acestor atitudini faţă de inconştient sunt diferite : negarea inconştientului echivalează cu uniformizarea, omogenizarea vieţii psihice, cu considerarea ei simplistă, ea nedispunând de structuri şi organizări calitativ diferite; afirmarea inconştientului presupune, dimpotrivă, înţelegerea faptului că viaţa psihică reprezintă o structură compusă şi complexă, o unitate în multiplicitate. Fireşte, dintre cele două tendinţe s-a impus ultima. Numai că această „impunere" nu s-a făcut brusc, dintr-o dată, ci a cunoscut un proces lung şi anevoios.

3.2. „Impunerea" inconştientului în psihologie

Investigaţiile şi cercetările directe asupra inconştientului au fost precedate de „lansarea" filosofică a noţiunii respective de către marii metafizicieni germani din epoca post-kantiană (Schelling, Hegel, Schopenhauer). „Filosofia inconştientului" (mai cunoscută este cea a lui Hartman) a creat o ambianţă favorabilă recunoaşterii inconştientului. De asemenea, cercetările experimentale efectuate după 1880 de şcoala de la Salpetriere (Charcot) sau de cea de la Nancy (Bernheim) au constituit solul fertil în care şi-a înfipt rădăcinile, mai târziu, psihanaliza centrată pe „psihologia profunzimilor" şi pe găsirea unui conţinut specific noţiunii de inconştient.

Din „filosofia inconştientului" două idei ne reţin în mod deosebit atenţia : una dintre ele consideră că prin natura sa inconştientul este iraţional, cealaltă vede în inconştient o adevărată forţă ce guvernează întreaga viaţă a individului. Prima idee se conturează cel mai bine în opera lui Arthur Schopenhauer (1788-1860), în lucrarea *Lumea ca voinţă şi reprezentare* (1819). Pentru filosoful german voinţa reprezintă o forţă iraţională şi activă, omul însuşi fiind o voinţă fără conştiinţă. Intelectul uman se află în serviciul voinţei. „Voinţa este profesorul, va spune Schopenhauer, iar intelectul servitorul". Acest mod de a concepe inconştientul va contamina multe concepţii psihologice elaborate ulterior. Cea de-a doua idee va avea însă o şi mai mare răspândire. Carl-Gustav Carus *(Vorlesungen iXber Psychologie,* 1831) consideră că „viaţa psihică conştientă îşi are cheia în regiunea inconştientului". Pentru E. von Hartman (1842-1906) *(Philosophie de l'Inconscient,* 1869), atât viaţa organică, cât şi cea spirituală (psihică) sunt dominate de inconştient. După opinia lui Hartman, inconştientul este prezent în percepţii, în formularea conceptelor, în raţionamente; el guvernează sentimentele; în el îşi au sursa descoperirile geniale. Mulţi alţi filosofi au avut contribuţii remarcabile la fundamentarea filosofică a inconştientului. Kant folosea expresia „reprezentări întunecate" pentru a desemna inconştientul. Fichte vorbea despre „intuirea fără conştiinţă a lucrurilor", Schelling despre „inconştientul etern" ca temei absolut al conştiinţei, Nietzsche, în prelungirea moraliştilor francezi, despre „impurităţile spiritului". Informaţii pertinente cu privire la fundamentarea filosofică a inconştientului găsim într-o lucrare semnată de Vasile Dem. Zamfirescu (1998).

Primele rezultate ale cercetărilor medicale făcute în cea de-a doua jumătate a secolului al XlX-lea asupra isteriei, hipnotismului, somnambulismului şi disocierii personalităţii au conturat mult mai bine premisele unei psihologii a inconştientului. Binet şi Janet, elevii lui Charcot, psihiatrul american Morton Prince (1854-1929), care a studiat la Nancy, vedeau în inconştient reversul conştiinţei, incapabilă de a sintetiza ansamblul vieţii psihice, unele fenomene scăpându-i de sub focarul analizei. Inconştientul apărea în viziunea acestor autori mai degrabă ca o slăbiciune a Eului şi a. conştiinţei, ca o deficienţă psihologică, în sfârşit, ca un automatism psihic. Oricum, rolul inconştientului nu mai putea fi negat, din moment ce începuseră a se aduce probe experimentale sau cvasiexperimentale în sprijinul existenţei lui.

Freud va fi însă cel care va da o definire şi o fundamentare ştiinţifică inconştientului. Inspirat şi influenţat de ideile filosofilor, psihologilor şi psihopatologilor dinaintea lui, Freud a propus o asemenea concepţie despre inconştient, încât, deşi nu el a introdus noţiunea respectivă în psihologie, contribuţia sa este considerată a fi capitală. O pasionantă trecere în revistă a filiaţiei ideilor lui Freud cu cele ale diverşilor filosofi oferă Paul-Laurent Assoun (1996). La fel de sugestivă este şi lucrarea lui Paul Ricoeur, care considera că opera lui Freud reprezintă „un monument al culturii noastre [...], cultură care se exprimă şi se înţelege pe ea însăşi" (Ricoeur, 1998, p. 5). Fără a intra în amănunte, considerăm că principalele merite ale lui Freud în investigarea inconştientului unt: descoperirea unui *inconştient dinamic, conflictual* şi *tensional,* corelativ procesului refulării; trecerea de la interpretarea inconştientului ca *substantiv* ce desemnează faptele mintale refulate la interpretarea lui ca *adjectiv,* ca o *calitate* psihică, ceea ce înseamnă că proprietatea, „calitatea" de a fi inconştiente o au nu numai amintirile, ci şi mecanismele de refulare sau ceea ce porneşte de la Supraeu; multiplicarea zonelor ce se sustrag conştiinţei, Freud vorbind, practic, despre existenţa a trei tipuri de inconştient (Şinele sau inconştientul propriu-zis; o parte a Eului; Supereul -- primul reprezentând inconştientul

refulat, celelalte două, inconştientul nerefulat); considerarea inconştientului ca fiind profund, abisal, şi nu doar un simplu „automatism psihic", cum apărea el la Janet.

în jurul concepției lui Freud asupra inconştientului s-a păstrat multă vreme o tăcere aproape jenantă. Cu timpul însă, ea trezeşte curiozitatea şi interesul medicilor şi al psihologilor. Austriecii Bleuler (1857-1939) şi Jung (asistentul său), ungurul Sandor Ferenczi (1873-1933), englezul Alfred Ernest Jones (1879-1958) încep să utilizeze metodele lui Freud. în 1910 lua ființă Asociația Psihanalitică Internațională, al cărei preşedinte a fost ales Jung, asociație care va reuni primii freudieni (Alfred Adler, Otto Rank, Theodor Reik etc). Totodată, încep să se contureze şi primele disidențe, ceea ce face ca cercetările asupra inconştientului să intre într-o nouă etapă, pe care am putea-o denumi postfreudiană. Pentru Adler, psihismul inconştient este determinat de voința de putere şi de sentimentul de inferioritate, acestea fiind mecanismele compensatoare fie ale unor deficiențe fizice, fie ale inferiorității reale sau presupuse ale Eului. Omul dispune de o tendință importantă de superioritate, aşa încât dezvoltarea lui psihică se datorează luptei ce are loc la nivel inconştient între o tendință negativă (sentimentul de inferioritate) şi o tendință pozitivă (sentimentul de superioritate), aceasta din urmă fiind orientată spre compensare. în concepția lui Adler, compensarea joacă acelaşi rol pe care îl avea refularea la Freud. Numai că Adler cade în aceeaşi greşeală săvârşită şi de Freud: absolutizarea acestui mecanism. în realitate, ambele mecanisme pot fi la fel de utile pentru viața psihică a individului. Jung, influențat de Adler, lărgeşte sfera noțiunii de inconştient individual, considerând libidoul ca fiind, pe de o parte, constituit din ansamblul instinctelor dominante, inclusiv instinctul de putere, iar pe de altă parte ca fiind orientat în două direcții opuse: centripet şi centrifug, spre sine şi spre lume, conform celor două orientări ale personalității - extraversiunea şi introversiunea. Totodată, Jung introduce conceptul de *inconştient colectiv* interpretat ca o zonă profundă non-individuală, supraindividuală a psihicului. Inconştientul colectiv conține imagini ancestrale care somnolează în zonele profunde ale inconştientului - numite de Jung *arhetipuri* - şi oferă individului posibilitatea de a avea acces la „sufletul istoriei colective" sau la Dumnezeu şi Diavol. Când vorbea de inconştientul colectiv, Freud avea în vedere existența în inconştientul fiecărui individ a unor elemente ce se regăsesc în orice inconştient (de exemplu, complexul lui Oedip). La Jung, inconştientul colectiv este preexistent individului, acesta din urmă născându-se cu el. Un asemenea punct de vedere este însă extrem de fragil.

Mulți alți autori (Melanie Klein, Anna Freud, Daniel Lagache, Jacques Lacan etc.) au adus contribuții importante la teoria inconştientului, făcând din psihanaliză, aşa cum se exprima un exeget francez, un umanism, punând bazele unei morale şi unui comportament nou. Didier Anzieu (1966) a introdus conceptul de *inconştient de grup,* după opinia lui grupul dând ocazia membrilor săi de a trăi inconştient realizarea proiectelor refulate. Grupul este analog pentru oameni cu visul, spunea el, oamenii văzând în grup un fel de „intrare în vis". Ulterior, Anzieu a fundamentat inconştientul de grup într-o lucrare de sine stătătoare *(Le groupe et l'inconscient,* 1981). în mod asemănător, pentru Rene Kaes (1976) grupul nu este suma membrilor săi, ci o construcție comună şi inconştientă relizată din elementele parțiale ale structurilor şi funcționalității psihice a fiecărui membru al grupului. Max Pages (1968) interpreta viața afectivă a grupurilor tot dintr-o perspectivă psihanalitică, recurgând la expresii cum ar fi „afecte inconştiente" sau „conflicte colective inconştiente". Pages extinde inconştientul nu numai la grupuri,

ci şi la organizații, vorbind despre un inconştient colectiv. Francoise Dolto, fondatoarea psihanalizei copilului în Franța, propune o tratare a inconştientului dintr-o perspectivă foarte extinsă *(Inconştient et destins,* 1988). Mai recent, în Franța a început să prindă contur *o psihologie socială clinică* de inspirație psihanalitică. Două dintre lucrările unor autori ce aparțin acestei noi orientări au apărut şi în traducere românească (vezi Barus-Michel, Giust-Desprairies şi Ridel, 1998 ; Sirota, 1998). Adrian Neculau, inițiatorul traducerii acestor lucrări în limba română, scrie în prefața primei lucrări citate: „Psihologia socială clinică se simte bine în vecinătatea psihanalizei. Utilizează multe dintre conceptele acesteia, metodele sale de investigație, are predilecții pentru problematica acesteia. Inconştientul, fantasmele, comportamentele defensive, ca şi cele ofensive sunt tărâmul lor comun" (Neculau, 1998, p. 8). Expansiunea problematicii inconştientului, în general, şi a psihanalizei, în particular, până şi în psihologia socială clinică, justifică poate cel mai elocvent „triumfurile psihanalizei" despre care scria cu ani în urmă Pierre Daco (1965).

Totuşi, prin diversitatea lor, cercetările psihanalitice exprimă dificultatea conceperii într-o manieră unitară a inconştientului. Linia de fractură se situează nu între ştiință şi psihanaliză, ci între cele două tipuri de abordări ştiințifice diferite : una care construieşte teorii pornind de la real, lărgindu-le câmpul de aplicație la infinit, alta ce privilegiază datele experimentale sau clinice (vezi Dorey, 1991). Deşi scurta schiță istorică asupra evoluției ideilor şi conu pțiilor referitoare la inconştient ne-a furnizat şi unele elemente cu privire la definirea acestuia, este necesar să revenim asupra ei dintr-o perspectivă sintetică.

3.3. Definirea inconştientului

Unii autori, printre care se numără însuşi Freud, au definit inconştientul într-o *manieră restrictivă şi exclusivistă,* considerându-1 doar rezervorul tendințelor înfrânate, înăbuşite, refulate, frustrate. Inconştientul este cel care explică lapsusurile, pseudoamneziile, actele ratate, visele etc. în definițiile mai vechi ale inconştientului accentuarea unui element se asocia cu ignorarea altuia. Astfel, definiția lui Janet („un act este inconştient față de cutare operație de ordin mai înalt") lasă pe din afară fenomenele psihice aflate în acelaşi stadiu, însă în stare latentă, virtuală (deprinderile, faptele de memorie, tendințele).

Alți autori definesc inconştientul într-o *manieră negativă,* insistând mai mult asupra rolului său în ansamblul vieții psihice. în viziunea acestor autori inconştientul apare ca haos, ca irațional, învolburare de pulsiuni oarbe ce nu cunosc nici o organizare, cu efecte dezorganizatoare şi inhibitive asupra vieții psihice, ca ținând chiar de patologia mintală. Inconştientul este „renaşterea unor stări sufleteşti primitive şi antisociale, provocate de oboseala nervoasă şi aducând ca urmare o dezactualizare a conştiinței. Astfel formulată, definiția apasă pe elementul ancestral, pe cel antisocial şi în fine pe cel cvasipatologic cauzat de oboseala zilnică" (Ralea, 1926, pp. 90-91).

Psihologia contemporană defineşte inconştientul într-o manieră *extensivă şi pozitivă,* ca fiind o *formațiune psihică ce cuprinde tendințele ascunse, conflictele emoționale generate de resorturile intime ale personalității.* „Inconştientul nu trebuie conceput ca un receptacul de amintiri, ca un refulat oarecare, ci ca o structură asimilatoare, o schemă dinamică deschisă lumii, organizând elementele primite (biologice, sociale, culturale), modelându-le, integrându-le în psihic şi dând un sens ființelor şi lucrurilor" (Sillamy, 1980, voi. I, p. 604).

- Din faptul că inconştientul are o funcţionalitate mai puţin previzibilă, o desfăşurare mai haotică, nu trebuie să deducem că el ar fi lipsit de ordine, de orice rânduială. El nu este lipsit de organizare, ci dispune de o altă organizare, foarte personală. Ca un alter ego, el neagă ordinea impusă de conştiinţă, dar aceasta nu înseamnă dezordine, ci faptul că aduce o altă ordine, adică ordinea propriei sale subiectivităţi.
- Din faptul că inconştientul se manifestă impulsiv sau spontan nu trebuie să se tragă concluzia că structurile sale nu sunt suficient de bine conturate. Ey, de exemplu, considera că principalele „structuri" ale inconştientului sunt: sistemul neurovegetativ sau autonom cu funcţiile sale (respiraţie, circulaţie, digestie etc.); automatismele psihologice sau „inconştientul subliminal" exprimat de organizarea normală a câmpului conştiinţei; baza inconştientă a persoanei, care conţine stadii arhaice. Aşadar, experienţa psihosomatică inconştientă, infrastructura câmpului conştiinţei şi formele primitive ale existenţei persoanei sunt sisteme de forţe care constituie inconştientul.
- Din faptul că inconştientul este considerat deseori o infrastructură marginală şi confuză a vieţii psihice nu trebuie să deducem că el ar avea numai un rol negativ. Deşi structurile sale sunt mai simple decât cele ale conştiinţei, inconştientul îndeplineşte următoarele roluri: rol de energizare şi dinamizare a întregii vieţi psihice a individului; rol de facilitare a procesului creator, contribuind la realizarea unor combinări şi recombinări spontane; rol de asigurare a unităţii Eului, prin faptul că este principalul depozitar al programelor informaţionale şi al tensiunilor motivaţionale pe baza cărora, prin organizare specifică, se emancipează conştiinţa. însuşi Mihai Ralea, care a dat o definiţie negativistă inconştientului, remarca nevoia interpretării acestuia ca „rezervor nesecat, care insuflă conştiinţei fragede şi intermitente seva de viaţă de care are nevoie, acordându-i momente de repaus şi reorganizare" (Ralea, 1926, p. 91). Inconştientul face parte integrantă din fiinţa umană, nelăsând-o neinfluenţată în nici una dintre ipostazele sale existenţiale normale sau patologice. Dacă în 1901 Bergson vorbea despre explorarea inconştientului ca despre una dintre sarcinile viitorului, dacă în 1941 Pavelcu considera inconştientul un domeniu „obscur şi haotic", astăzi inconştientul a intrat în preocupările oamenilor de ştiinţă suscitând abordări aprofundate şi sugerând noi piste de investigare.

3.4. Natura şi rolurile inconştientului

Primele două tipuri de definiţii ale inconştientului au ridicat implicit două mari probleme, cea a *naturii* şi cea a *rolului* inconştientului în ansamblul vieţii individului.

3.4.1. Natura inconştientului

Este oare inconştientul de natură *pur afectivă*, aşa cum au crezut cei mai mulţi autori şi însuşi Freud ? La o asemenea concluzie au condus şi analizele comparative făcute între conştiinţă şi inconştient, prima apărând ca reflexivă, critică, raţională, pe când cel de-al doilea ca afectiv, spontan, învăluit în mit, legendă, vis. Adevărul este însă că, aşa cum conştiinţa nu este exclusiv raţională, nici inconştientul nu poate fi exclusiv afectiv. El trebuie interpretat ca fiind *preponderent afectiv*. Acest fapt a fost bine sesizat de Jung, care considera că arhetipurile, imagini condensate şi colective, deşi instinctive, sunt deopotrivă apropiate de sentiment şi de idee. Dacă inconştientul cuprinde şi elemente de

natură cognitivă, o nouă întrebare se ridică : inconştientul este constituit din *imagini* sau din *cuvinte* ? Ey arată că în legătură cu această întrebare au fost formulate două teze divergente. Prima reflectă gândirea lui Freud din etapa sa inițială sau „eroică", cum mai este ea denumită, când inconştientul era considerat autonom, scăpând oricăror formulări care au loc în conştiință sau în preconştient şi, prin urmare, apărând ca format exclusiv din imagini (învestite libidinal), din percepții interne sau fantasme, din evenimentele cristalizate ale preistoriei individului. A doua teză „este mai sensibilă Ia tranzițiile şi la medierile introduse de către limbaj între sistemul pulsional şi conştiință [...]. Aceasta înseamnă a spune că inconştientul este structurat ca un limbaj şi că, deci, «se poate comunica cu el», însă cu condiția de a-1 *auzi"* (Ey, 1983, p. 352). Ideea structurării inconştientului ca un limbaj va fi preluată de Lacan. După opinia acestuia, inconştientul vorbeşte în om, el poate fi structurat prin intermediul limbajului, metaforele, metanimiile având capacitatea de a „vorbi", pentru a dezvălui sau ascunde inconştientul. Simptomele arată structura unui limbaj al inconştientului şi sunt descifrate la fel ca o inscripţie. Prima poziție, spune Ey, riscă obiecția „realismului", a doua pe cea a „nominalismului", fără ca aceasta să însemne că ele sunt ireconciliabile. „Este necesar să sesizăm Inconştientul ca o *respingere,* ca o negare, ca o condamnare a unui trecut care nu poate fi depăşit şi ca o *încarcerare* în fantasmele unui mod de a vorbi pentru a nu spune nimic" *(ibidem,* p. 353). El cuprinde tot ceea ce este opac, tot ce nu poate şi nu trebuie să fie spus, fiiind interzis de sensul existenței. Cum însă tocmai dezvăluirea lui prin metoda asociațiilor verbale este singura cale de „eliberare" şi însănătoşire, înseamnă că interacțiunea dintre imagine şi cuvânt, „verbalizarea" imaginilor, a fantasmelor profunde, abisale sau refulate reprezintă esența inconştientului.

3.4.2. Rolurile inconştientului

Puțini au fost autorii care au subliniat rolul şi valoarea pozitivă a inconştientului în raport cu conduitele şi comportamentele individului. Jung, de pildă, credea că inconştientul este chiar superior conştientului, deoarece el ar conține toată înțelepciunea ce i-a fost conferită prin experiența a nenumărate mii de ani. Inconştientul „creează combinații subliminale" care sunt cu mult superioare combinațiilor conştiente prin „finețea şi importanța lor". Tocmai de aceea el poate servi omului drept „ghid fără seamăn". Pentru Maurice Pradines inconştientul era „germenele vieții mintale", condiția şi elementul său fundamental. Funcțiile esențiale ale inconştientului constau în prepararea şi susținerea operațiilor spiritului şi în eliberarea gândirii pentru a deveni aptă de rezolvarea altor sarcini şi probleme. Astfel de păreri sunt însă rare în literatura de specialitate, cei mai numeroşi autori subliniind rolul negativ, turbulent al inconştientului. O asemenea viziune a persistat multă vreme, aşa încât nu trebuie să ne mire faptul că peste mulți ani, în 1966, la un colocviu pe tema inconştientului, care a avut loc în Franța, psihologii se întrebau : inconştientul este amorf şi fără organizare, altfel spus, este pur negativ?

în ultimul timp o asemenea părere a început să cedeze. Implicarea inconştientului în procesarea informațiilor, în soluționarea problemelor, chiar în actele de creație a devenit un fapt comun în psihologia contemporană. Una dintre cele mai noi orientări psihologice, şi anume psihologia transpersonală, acordă inconştientului un loc şi un rol de prim ordin. Stanislav Grof (1983) implică inconştientul în cele mai neobişnuite experiențe transpersonale (embrionare şi fetale ; ancestrale; colective şi rasiale ; filogenetice etc).

Frances E. Vaughan (1984) consideră că inconştientul este elementul central al intuiției şi al imaginației. „Imaginarea este limbajul universal al inconştientului" (Vaughan, 1984, p. 91).

3.5. Tipuri de inconştient

Faptul că inconştientul este diferit în manifestările sale nu putea să scape celor care s-au ocupat cu abordarea lui. Aşa încât foarte curând a început să se vorbească nu de inconştient în general, ci de variate tipuri sau moduri de inconştient. însuşi Freud deosebea trei tipuri de inconştient: unul *latent* sau preconştient, care cuprinde stările psihice susceptibile de a deveni conştiente; altul format din faptele psihice *refulate*; în fine, un al treilea, constituind partea cea mai *importantă a eului ideal.* Dwelshauvers prezenta în lucrarea sa *L'inconscient,* apărută în 1919, o multitudine de tipuri de inconştient. Ralea, care s-a referit în 1926 la clasificarea lui Dwelshauvers, le-a redus la două forme fundamentale: inconştientul *funcțional*, cu subdiviziunea în inconştientul *fiziologic* şi inconştientul *psihic,* inconştientul *adaptativ,* tot cu două subdiviziuni: inconştientul *automatic* şi inconştientul *afectiv* (vezi Ralea, 1926). Pavelcu, în lucrarea sa din 1941, utilizând criteriul dimensiunilor vieții sufleteşti (verticală, orizontală, longitudinală), deosebea trei forme ale inconştientului, şi anume : inconştientul *abisal*; inconştientul *periferic*; inconştientul *temporal* (vezi Pavelcu, 1982, pp. 198-206). Nu ne mai referim şi la alte clasificări, ci specificăm doar faptul că diferențierile dintre tipurile sau modurile de inconştient provin din felul în care este rezolvată problema naturii inconştientului şi cea a rolului acestuia în viața psihică. De exemplu, nu este greu să sesizăm în sistematizarea lui Ralea clasificarea inconştientului după funcțiile îndeplinite de acesta în raport cu lumea internă (fiziologică şi psihică) sau cu cea externă. Din paleta extinsă a tipurilor de inconştient dorim să schițăm doar trei (inconştientul cerebral; inconştientul colectiv ; inconştientul cognitiv), care au revenit în actualitate sau au apărut pur şi simplu sub impulsul noilor orientări psihologice.

5.5.7. *Inconştientul cerebral*

Inconştientul cerebral este important nu atât prin ceea ce este, cât mai ales prin ceea ce a însemnat pentru evoluția gândirii psihologice. După cum este cunoscut, filosofia, prin Schopenhauer, Hartmann şi Nietzsche, a propus modelul *inconştientului filosofic,* psihopatologia pe cel al *inconştientului ereditar,* iar neurofiziologia, modelul *inconştientului cerebral.* Dacă primul s-a bucurat de o atenție aproape ieşită din comun, ocupând o poziție respectabilă în mai toate genealogiile gândirii psihanalitice, şi dacă cel de-al doilea, cu un prestigiu cultural ceva mai mic, a început să revină în speculațiile teoretice ale socio-biologilor şi neo-evoluționiştilor, cel de-al treilea a fost în mare măsură ignorat. Un asemenea fapt a condus, pe de o parte, la trunchierea imaginii asupra vieții psihice, în general, şi a celei umane, în special, şi pe de altă parte, la crearea unor bariere epistemologice, dar şi practic-acționale, legate de înțelegerea vieții psihice umane. Faptul că voința şi conştiința erau considerate facultăți superioare, cu rol esențial în funcționarea subiectivă, nu permitea explicarea cazurilor patologice, ale nevrozaților, psihopaților, degeneraților. în aceste condiții, sesizarea existenței unui inconştient cerebral, alături de conştient, a căpătat o valoare enormă. Introducerea de

către neurofiziologie a termenului de „inconştient", ca şi argumentarea prezenţei şi rolului fenomenelor inconştiente au schimbat cursul gândirii ştiinţifice. O asemenea schimbare de optică s-a produs nu dintr-o dată, ci în timp, prin acumulări treptate, dar şi prin salturi spectaculoase.

în esenţă, inconştientul cerebral este inconştientul fiziologic, inconştientul pe care l-am putea numi reflex, automat, care intră în funcţiune fără ca individul să-şi dea seama, dar care afectează viaţa psihică conştientă. Unificarea funcţională a axei cerebro-spinale, ca şi extinderea de la măduva spinării la creier a proceselor reflexe au constituit modalităţile care au impus noţiunea de inconştient cerebral. Cei care studiau viaţa psihică, normală sau patologică, au avansat ideea potrivit căreia o mare parte (de fapt cea mai mare parte) a cerebraţiei este în realitate automată şi inconştientă. Modul de sesizare şi de exprimare a acestei idei a fost evident diferit, dar, în esenţă, concordant. Thomas Laycock, medic englez, vorbea încă din 1840 despre creier ca fiind supus „legilor acţiunii reflexe", pentru ca mai târziu, în 1845, să întărească această idee: creierul, considera el, deşi organ al conştiinţei, este supus legii acţiunii reflexe şi, din acest punct de vedere, nu diferă de ceilalţi centri ai sistemului nervos. în 1853, William Carpenter a introdus noţiunea de „cerebraţie inconştientă", el fiind, de fapt, adevăratul popularizator al acestei noţiuni. Un alt autor, personalitate-far a psihiatriei germane, interesat de găsirea unui model patogenic pentru bolile mintale, va ajunge la concluzia că bolile psihice sunt boli ale creierului, mişcarea sufletului nefiind altceva decât o succesiune gradată de fapte supuse, în desfăşurarea lor, unuia şi aceluiaşi principiu, de la acţiunile reflexe cele mai simple până la actele voluntare cele mai conştiente. Ideea continuităţii funcţionale a sistemului nervos de la măduva spinării la emisferele cerebrale va fi dusă mai departe de Jackson, elevul lui Laycock, care va explica bolile mintale prin disoluţia cerebrală, înţeleasă în termeni opuşi evoluţiei. Toate aceste idei vor culmina în lucrarea rusului I.M. Secenov (1829-1905) *Reflexele creierului,* apărută în 1863, în care găsim o extindere a reflexelor în explicarea celor mai complexe fenomene psihice. După Secenov, există trei categorii de mişcări involuntare : 1) pur spinale (care se produc în timpul somnului, atunci când creierul nu acţionează); 2) slăbite sau oprite (este cazul gândirii care dispune de capacitatea de a înfrâna ultima verigă a unui reflex); 3) consolidate (ca în cazul pasiunilor).

Nu dorim să ne referim şi la alte momente importante din istoria noţiunii de inconştient cerebral. Un asemenea demers a fost întreprins de alţi autori înaintea noastră, ca de exemplu M.D. Altschule (1957), Lancelot Whyte (1960), Henri Ellenberger (1974), primul scriind despre *rădăcinile moderne ale psihiatriei,* al doilea despre *inconştientul dinaintea lui Freud,* iar cel de-al treilea *despre descoperirea inconştientului.* Cel care dedică o întreagă lucrare inconştientului cerebral este însă Marcel Gauchet. Istoricul şi filosoful francez întreprinde o amplă incursiune în istoria noţiunii de inconştient cerebral, însoţită permanent de propriile sale evaluări. Concepţiile cu privire la inconştientul cerebral sunt când naive, când nesăbuite, ne spune Gauchet, ele nu au creat o reprezentare consistentă a părţii inconştiente din fiinţa omenească şi nu spun nimic despre conţinutul inconştiinţei pe care ne obligă s-o postulăm, în schimb, au „repus în cauză şi au subminat rolul de cheie de boltă atribuit în mod tradiţional voinţei în economia funcţionării subiective", au „subminat eficace bazele reprezentării clasice a subiectului conştient şi a puterii sale voluntare", ele „dilată proporţiile sferei psihice, punând în acelaşi timp bazele diferenţierii sale interne", ele „decentrează arhitectura

conduitelor şi deschid astfel posibilitatea de principiu a unei alte interpretări a înlănțuirii lor" (Gauchet, 1997, pp. 21, 26, 29). Aşadar, formularea şi argumentarea teoretică şi chiar experimentală a existenței inconştientului cerebral a condus la redimensionarea viziunii asupra vieții psihice a individului, conştiința, prezentă întotdeauna şi oriunde, lăsând „loc" şi „timp" şi pentru manifestările inconştiente. Cum se întâmplă însă de obicei, la un exces s-a răspuns cu un altul. De la o extremă (omniprezența conştiinței) s-a trecut la o alta (omniprezența inconştientului). Psihologia a evoluat multă vreme fie în interiorul unuia sau altuia dintre aceste două extreme (introspecționismul în cadrul celei dintâi, psihanaliza în cadrul celeilalte), fie pendulând între una şi alta sau încercând să-şi croiască drumul său propriu între ele (ca în cazul psihologiei conduitei sau al psihologiei umaniste).

3.5.2. Inconştientul colectiv

O dată cu introducerea conceptului de inconştient colectiv facem un salt spectaculos din domeniul neurofiziologiei în cel al psihologiei. Dacă inconştientul cerebral era de natură fiziologică, materială, inconştientul colectiv este de natură pur psihică, spirituală. Din chiar cuprinsul acestui capitol s-a desprins însă ideea că accepțiile care au fost atribuite noțiunii de inconştient colectiv au variat de la un autor la altul. Pentru Gustave Le Bon, inconştientul colectiv (al mulțimilor) este caracterizat prin inhibiția colectivă a funcționării intelectuale, prin exagerea rolului afectivității, prin reducerea acestuia la viața psihică a primitivilor sau a copiilor. în *Psihologia mulțimilor* (apărută în 1895), Gustave Le Bon, după ce afirmă că „mulțimea este întotdeauna dominată de inconştient", face o caracterizare magistrală a psihologiei mulțimilor, implicit a inconştientului colectiv. Inconştientul colectiv se caracterizează după Le Bon prin: impulsivitate, mobilitate, iritabilitate, sugestibilitate şi credulitate; exagerare şi simplism în sentimente; intoleranță, autoritarism şi conservatorism; moralitate joasă; dispariția vieții cerebrale şi preponderența celei medulare; dispariția personalității indivizilor (vezi Le Bon, 1990, cap. I şi II). Pentru Freud, inconştientul colectiv cuprinde elementele ce se regăsesc în orice inconştient individual, ele fiind deci comune mai multor indivizi. De pildă, complexul lui Oedip este un asemenea element prezent în inconştientul tuturor indivizilor (vezi Freud, 1995). Nu la inconştientul colectiv aşa cum a fost el conceput de Le Bon şi Freud vrem să ne oprim însă în acest paragraf, ci la inconştientul colectiv în viziunea lui Jung, deoarece, aşa cum arată un comentator al acestuia, „în clipa în care Jung a avut îndrăzneala să-şi formuleze public ipoteza cu privire la inconştientul colectiv, ea s-a dovedit a fi abaterea sa cea mai semnificativă de la freudism şi totodată contribuția lui personală cea mai importantă în domeniul psihologiei" (Stevens, 1996, p. 55).


Cari Gustav June

Jung a avansat pentru prima dată ideea inconştientului colectiv în cartea sa *Metamorfoze şi simboluri ale libidoului*, apărută în două părți, în 1911 şi 1912. Cum însă această carte era extrem de densă, împănată cu exegeze mitologice, ea a devenit „aproape ininteligibilă

pentru cei lipsiţi de o voinţă de fier", după exprimarea aceluiaşi comentator. De aceea, concepţia lui Jung s-a structurat şi clarificat treptat, o dată cu publicarea altor lucrări, cum ar fi: *Psihologie analitică şi Weltanschauung* (1931), *Structura psihicului* (1927); *Aion* (1951) etc. După Jung, psihicul se compune din trei niveluri. Iată ce scrie el: „Trebuie să distingem oarecum trei niveluri psihice : 1) *conştientul*; 2) *inconştientul personal*, care constă în primul rând în acele conţinuturi care au devenit inconştiente, fie pentru că şi-au pierdut intensitatea şi au căzut astfel în uitare, fie pentru că li s-a retras conştienta (prin aşa-numita refulare), iar în al doilea rând din acele conţinuturi ce sunt de fapt percepţii senzoriale, care, datorită prea slabei lor intensităţi, nu au ajuns niciodată în conştient, dar au pătruns totuşi cumva în psihic ; 3) *inconştientul colectiv*, care, ca o înzestrare ereditară cu posibilităţi de reprezentare, nu este individual, ci general uman, ba ţine chiar de lumea animală în general, constituind, de fapt, substratul oricărui psihism individual" (Jung, 1994, p. 68). Conştientul este reprezentat de Eu, format din gânduri, sentimente, percepţii, amintiri; inconştientul personal este alcătuit din complexe, fiecare complex fiind legat de câte un arhetip, deoarece complexele sunt, după Jung, personificări ale arhetipurilor, modalităţi în care arhetipurile se manifestă în psihicul fiecărei persoane ; inconştientul colectiv conţine arhetipurile şi Şinele. în figura 6.3 redăm, după Stevens, structura psihicului în concepţia lui Jung.

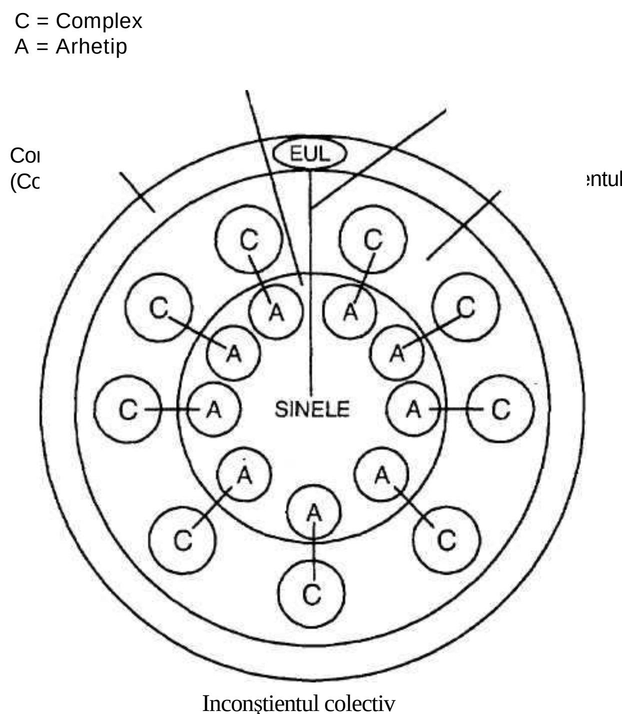


Fig. 6.3. *Reprezentare schematică a modelului jungian al sufletului*

Deşi cele de până acum au conturat cât de cât noţiunea de inconştient colectiv, este necesar ca în continuare să răspundem mai direct la trei întrebări legate de inconştientul colectiv : ce este ? ; ce conţine ? ; ce rol îndeplineşte ?

La prima întrebare, Jung formulează mai multe răspunsuri, toate însă concordante şi complementare: „sfera moştenirii psihice", *(ibidem,* p. 34), „sediment al istoriei lumii" *{ibidem,* p. 39), „suflet atemporal şi general" *{ibidem,* p. 69). Iată şi o definiţie mai completă: „Inconştientul colectiv este acea imensă zestre spirituală ereditară, rezultată din evoluţia omenirii, care renaşte mereu, în fiecare structură cerebrală individuală" *{ibidem,* p. 77). Aşadar, inconştientul colectiv este un strat abisal al structurii psihice, o altă lume, după cum spune Jung, o lume în oglindă care se contrapune imaginii noastre conştiente, momentane, despre lume. într-un fel, el este o imagine eternă, spre deosebire de conştient, care apare ca un fenomen efemer deoarece produce toate adaptările şi orientările momentane.

Problema conţinutului inconştientului colectiv este ceva mai complexă. Jung se întreba dacă, prin analogie cu conţinuturile conştientului, putem vorbi şi de conţinuturi ale inconştientului? „în ce mă priveşte, nota el, nu am nici o îndoială că toate acele activităţi care au loc îndeobşte în conştient se pot petrece şi în inconştient" *{ibidem,* pp. 57-58). însă conţinuturile autentice ale inconştientului colectiv sunt reprezentate de ceea ce Jung a numit la început „imagini primordiale", iar mai târziu, *arhetipuri.* Arhetipurile sunt „structuri psihice identice, comune tuturor", constituind „moştenirea arhaică a umanităţii". Ele nu sunt structuri pur psihice, ci structuri funcţionale duale: structuri psihice şi structuri nervoase. Iată ce scria Jung: „Conţinuturile inconştientului colectiv rezultă din funcţionarea psihică de-a lungul întregii linii ancestrale şi ca urmare ele constituie, toate laolaltă, o imagine a lumii naturale, născută la confluenţa şi din condensarea unor experienţe milenare. Aceste imagini sunt mitice, sunt şi *simbolice,* deoarece exprimă consonanţa subiectului care trăieşte o experienţă cu obiectul ce-i prilejuieşte experienţa" *{ibidem,* p. 45). Interesantă mi se pare a fi distincţia făcută de Jung între arhetipal în sine şi imaginile arhetipale (ideile şi comportamentele pe care le generează arhetipul în sine). Arhetipală şi moştenită este doar *predispoziţia* de a avea anumite experienţe şi nu experienţa însăşi. Chiar dacă arhetipul este codificat în inconştientul colectiv, realizarea lui se produce de-a lungul vieţii individului, ca răspuns la evenimentele externe sau interne. Cele mai cunoscute arhetipuri sunt, după Jung, *umbra* (partea diabolică sau sadică a personalităţii, formată ca urmare a atrocităţilor săvârşite de oameni de-a lungul timpului), *anima* (imaginea colectivă a femeii în psihologia bărbaţilor), *animus* (imaginea colectivă a bărbatului în psihologia femeilor). *Anima* şi *animus* apar în concepţia lui Jung ca mijlocitori între conştient şi inconştient, iar „dacă sunt personificaţi în fantazări, vise sau viziuni, constituie o ocazie de a înţelege câte ceva din ceea ce până acum a fost inconştient" (Fordham, 1998, p. 92).

Rolul inconştientului colectiv, după Jung, este chiar mai mare decât al conştientului. Inconştientul colectiv iniţiază, controlează şi mijloceşte trăirile şi manifestările comportamentale tipice tuturor oamenilor, indiferent de epocă istorică, localizare geografică, clasă socială, naţionalitate etc. Imaginea inconştientă (arhetipul) dispune de o energie proprie, ne spune Jung, datorită căreia el poate „exercita puternice influenţe psihice, care nu se manifestă deschis la suprafaţa lumii, dar acţionează cu atât mai puternic din interior, din întuneric, asupra noastră, fiind invizibile pentru cel care nu supune îndeajuns criticii imaginea sa momentană asupra lumii, rămânându-şi astfel, chiar sieşi, ascuns" (Jung, 1994, p. 39). Inconştientul colectiv mijloceşte realizarea „lumii unitare" a psihicului uman şi, prin faptul că este depozitarul experienţei cumulate a strămoşilor noştri, acţionează ca un ghid şi este esenţial pentru supravieţuire.

Prin accentul pus pe inconştientul colectiv ca element esenţial al structurii şi funcţionalităţii psihicului, Jung s-a ridicat împotriva „exacerbării raţionalităţii conştientului care îl izolează pe om de natură". „Concepţia referitoare la arhetipuri ca origine comună a evenimentelor comportamentale şi psihice ne dă posibilitatea să trecem dincolo de mlaştina intelectuală a vitalismului şi epifenomenalismului, care au stat până acum în calea celor porniţi să cerceteze relaţia misterioasă dintre trup şi minte. Indiferent la ce ar mai putea duce ipoteza arhetipurilor, ea poate cel puţin să ofere o punte între ştiinţa comportamentului şi cea a minţii" (Stevens, 1996, p. 69).

3.5.3. Inconştientul cognitiv

Noţiunea de inconştient cognitiv a fost lansată de cognitivişti, în general, şi de psihologia cognitivă, în special. Studiind „procesarea" şi „prelucrarea" informaţiilor, cognitiviştii au formulat o serie de întrebări: în timpul prelucrării informaţiilor sau la finalul ei oamenii conştientizează doar produsele prelucrării sau şi procesele care au condus spre obţinerea acestor produse? ; dacă ei nu conştientizează procesele de prelucrare, înseamnă că acestea nu există ? ; procesele implicate în prelucrarea informaţiilor (percepţia, recunoaşterea semantică, limbajul) sunt capabile de exprimare independentă în oricare dintre sistemele conştiinţei ? Nu este greu să ne imaginăm cum s-a răspuns la aceste întrebări. Faptul că oamenii conştientizează conţinutul şi produsele prelucrărilor informaţionale şi nu procesele, operaţiile care au loc şi conduc spre o anumită finalitate nu mai trebuia demonstrat. Rămânea de demonstrat că există o serie de procese implicite, inconştiente, care se produc pe durata prelucrărilor şi care se convertesc în produse conştiente, influenţând comportamentele şi conduitele conştiente ale oamenilor. Acesta este contextul, problematic şi experimental totodată, în care s-a „forjat" noţiunea de inconştient cognitiv. De altfel, existenţa unui inconştient nepulsional, deci nefreudian, fusese intuită mai de mult chiar de Pierre Janet (1915), interesat de studiul stărilor de disociere a conştiinţei. Urma ca, o dată cu apariţia şi dezvoltarea psihologiei cognitive, să se aducă o fundamentare teoretică şi experimentală noului tip de inconştient. „A determina caracterul acestui inconştient cognitiv reprezintă un efort major pentru ştiinţa cognitivă" (Hirst, 1995, p. 1310).

Una dintre primele întrebări la care cognitiviştii trebuiau să formuleze un răspuns ne este sugerată de un subtitlu ce figurează într-o lucrare publicată de Harry T. Hunt în 1995 : „Inconştientul cognitiv : sistem separat sau protoconştiinţă ? ". Hunt considera că orice psihologie a sinelui ar fi reziduală dacă nu ar fi caracterizată şi din punctul de vedere al unor funcţii care pot fi şi inconştiente. Numai că abia acum încep să apară dificultăţile : care capacităţi umane sunt intrinsec conştiente şi care sunt intrinsec inconştiente? Dacă am concluziona că cele mai complexe capacităţi umane sunt intrinsec inconştiente, arăta el, nu ne-am îndepărta prea mult de tradiţia funcţionalist-behavioristă şi de moştenitorul ei, inteligenţa artificială, care ar simula toate aspectele funcţionale ale minţii. Pe de altă parte, dacă am da crezare filosofului John Searle, considerând că toate procesele cognitive sunt conştiente şi doar proprietăţile fizico-chimice ale sistemelor neuronale sunt intrinsec şi cu adevărat inconştiente, am intra într-o nouă fundătură. Care ar fi atunci soluţia ? Hunt arată că aceasta este relativ simplă: considerarea inconştientului cognitiv nu un domeniu separat sau un sistem închis în el însuşi, ci un proces pe cale de conştientizare şi care, în anumite condiţii, este capabil de o anumită formă de reflecţie în interiorul conştiinţei în desfăşurare. Inconştientul cognitiv este o parte a unei

tendințe inerente de a deveni conştiente sau un aspect al unei preconştiințe care se va dezvălui într-o conştiință implicită. „Vom vedea că cea mai importantă descoperire experimentală despre un inconştient cognitiv este de fapt cea mai consistentă în a arăta supremația conştiinței ca principiu al organizării mintale. Inconştientul devine astfel o consecință, cu importanță funcțională foarte mare, a automatizării proceselor care erau la început reflectate în conştiință" (Hunt, 1995, pp. 35-36). O serie de constatări obținute în cercetările experimentale (realizarea simultană a procesărilor inconştiente ale asociațiilor semantice, comparativ cu focalizarea secvențială, controlată de context, a conştiinței; asigurarea focalizării conştiente, ca urmare a simplei repetări a procesualității inconştiente; recunoaşterea postoperatorie a unor cuvinte citite pacientului în timpul anesteziei chirurgicale etc.) sunt aduse drept argumente în favoarea considerării inconştientului cognitiv ca fiind consubstanțial cu conştiința. Inconştientul cognitiv apare, aşadar, ca înscriindu-se într-un continuum singular al devenirii conştiente şi mai ales ca fiind inseparabil de procesul devenirii conştiente. El este un fel de protoconştiință subterană care stă chiar la baza inițierii unor decizii şi acțiuni voluntare. Un autor (Benjamin Libet) vorbea chiar de „bazele inconştiente ale comportamentului voluntar". Libet, relatează Hunt, a localizat „un potențial de pregătire" în EEG-ul ce preceda mişcările voluntare ale degetelor cu aproximativ 550 milisecunde. Când subiecților li s-a cerut să precizeze timpul subiectiv al deciziei de a-şi îndoi degetele, ei şi-au localizat deciziile conştiente de mişcare doar cu 200 de milisecunde înainte de mişcarea propriu-zisă, fapt care i-a sugerat lui Libet ideea existenței unui proces inconştient ce precedă comportamentul voluntar cu aproximativ 400 de milisecunde. Astfel de cercetări îl determină pe Hunt să conchidă: „Conştiința şi inconştientul cognitiv apar ca două fețe ale unei dimensiuni comune a *devenirii* conştiente [...]. S-ar putea să nu existe nici o capacitate cognitivă inconştientă care să nu fie pe cale de a deveni conştientă şi nici o conştiință care să nu emeargă din stadii preliminare, în mod normal inaccesibile total unei conştientizări autoreferențiale" *(ibidem,* p. 39).

Concluzia lui Hunt este interesantă, numai că ea sugerează existența doar a unor diferențieri minimale, de grad, între conştient şi inconştient. După părerea noastră, între cele două formațiuni psihice există şi diferențe mai profunde, calitative. La întrebarea: „Este inconştientul cognitiv capabil de analize profunde ? ", răspunsurile formulate sunt neconcordante. Unii cognitivişti (Marcel, 1983, Greenwald, 1992) cred cada, explorând adâncimea proceselor inconştiente cu ajutorul a trei paradigme experimentale (percepția subliminală, ascultarea dihotică, investigația neuropsihică). Hirst, analizând dovezile experimentale aduse de aceşti autori, consideră însă că ele sunt insuficiente şi că, în fapt, nivelurile analizelor care au loc inconştient sunt superficiale. Atunci când se defineşte inconştientul cognitiv utilizând pragurile (criteriile) obiective (valoarea minimă pe care trebuie să o dețină stimulul pentru a fi recepționat), nivelul analizelor este limitat la activarea trăsăturilor fizice (forma literelor dintr-un cuvânt sau chiar o serie de caracteristici ortografice, dar nu înțelesul cuvântului; componentele figurii umane - ochi albaştri, păr blond, nas cârn -, dar nu şi identificarea persoanei respective). Procesele inteligibile încep a fi posibile doar pe măsură ce oamenii încep a fi conştienți, în măsura în care o permite pragul. Concluzia autorului citat este elocventă : „Procesările inconştiente apar fără dubiu, totuşi, ele analizează informațiile primite la un nivel superficial, exceptând cazurile când produsele procesului emerg cel puțin la periferia conştiinței" (Hirst, 1995, p. 1313).

Prin încorporarea în preocupările sale a problematicii inconştientului cognitiv, psihologia cognitivă se reînnoieşte, aşa încât avem de-a face cu o ştiinţă care vede conştiinţa ca pe unul dintre principiile sale fundamentale, iar inconştientul cognitiv ca pe o ramură automatizată a acesteia, fără a fi însă subordonat conştiinţei (vezi Hunt, 1995, p. 44).

4. Relaţia dintre conştient şi inconştient

4.1. Probleme generale

Relaţia dintre conştient şi inconştient a fost cel mai adesea abordată fie prin opoziţia metafizică a celor două niveluri de organizare structural-funcţională a psihicului, văzute ca două sfere impenetrabile şi cu o natură total diferită, fie prin reducţia simplist--mecanicistă a unuia la altul. în felul acesta nu numai că problema nu era soluţionată, dar nu se creau nici măcar premisele soluţionării ei.

După cum am remarcat din cele de mai înainte, fiecare dintre cele două niveluri de organizare structural-funcţională a psihicului îşi are propriile sale conţinuturi şi mecanisme, ca urmare, legităţi specifice care nu pot fi reduse unele la altele. S-ar putea chiar considera că, în anumite limite, fiecare dintre ele acţionează independent unul de altul. Inconştientul, de pildă, poate funcţiona şi atunci când structurile conştiente sunt destrămate, cum se întâmplă în cazurile patologice. Nu acelaşi lucru s-ar putea spune însă despre conştient, care în lipsa inconştientului, de unde îşi trage seva, se autodestramă. Totuşi, nu putem să nu subliniem faptul că în ciuda unei relative - am spune chiar „extrem de relative" - independenţe funcţionale a celor două niveluri structural-funcţionale ale psihicului, starea normală, firească, existenţială şi acţională a lor o reprezintă interacţiunea şi interdependenţa lor. între conştient şi inconştient există în mod curent relaţii dinamice vitale, fără de care însăşi integritatea sistemului psihic uman este pusă în pericol.

Conştientul şi inconştientul sunt momente funcţionale inseparabile ale psihicului uman. Ca urmare, în funcţie de diversele ipostaze ale manifestărilor comportamentale aparţinătoare individului, conştientul şi inconştientul vor fi *coordonate* şi *alternante* prin *praguri mobile.* Aceasta înseamnă că ceea ce la un moment dat este conştient la un alt moment dat poate deveni inconştient. De regulă, conştient este ceea ce se acordă cu experienţa individului şi îi foloseşte în planul activităţii, pe când inconştient este acel conţinut psihic care contrazice experienţa individului, în virtutea acestui fapt el fiind respins. Conţinuturile psihice conştiente se stochează în inconştient. Ele nu sunt însă inactive, ci le însoţesc pe cele conştiente, le tensionează în funcţie de împrejurări. Aceasta 1-a şi determinat pe Ey să afirme că „inconştientul face parte din fiinţa noastră conştientă, este corpul ei" (Ey, 1983, p. 357). „în dinamica concretă a comportamentului, în funcţie de specificul şi semnificaţia situaţiilor, „inconştientul ne apare când ca aureolă a conştiinţei, când ca miez al ei" (Dicu, 1977, p. 111). La rândul ei, conştiinţa apare când ca factor declanşator al comportamentului uman, când ca mecanism de sistematizare şi valorizare a structurilor inconştientului. Inconştientul activează, modifică descărcările energetico-informaţionale ale conştientului, conştientul restricţionează şi stabilizează inconştientul. Aşadar, între conştient şi inconştient nu există o simplă suprapunere de faze energetice sau o simplă succesiune de fenomene întâmplătoare, independente unele de altele, ci relaţii logic integrate unui proces de reglare psihocomportamentală.

Reglarea pe care o avem în vedere apare sub două aspecte: atât ca o coechilibrare internă a nivelurilor de organizare structural-funcțională a psihicului, cât şi ca o echilibrare a sistemului psihic cu solicitările externe. Atunci când una sau alta dintre aceste forme de echilibrare este perturbată, se perturbă întregul sistem psihic uman.

4.2. Tipuri de relații între conştient şi inconştient

După opinia noastră, generată şi motivată de actualul stadiu de dezvoltare a ştiinței psihologice, între conştient şi inconştient există trei tipuri de relații: circulare, de subordonare integrativă şi de echilibrare.

- *Relațiile circulare* dintre conştient şi inconştient constau în faptul că oricare dintre conținuturile conştientului trece în inconştient, pentru ca în urma germinației să treacă din nou, nu neapărat toate, în conştient. Multe dintre structurile inconştientului sunt generate de activitatea conştientă, în timp ce unele conținuturi ale conştientului provin din inconştient. Schimburile şi transformările sunt continue şi reciproce: inconştientul preia sarcinile fixate conştient şi le prelucrează în maniera sa specifică, conştientul captează rezultatele unor asemenea prelucrări.
- *Relațiile de subordonare integrativă* dintre conştient şi inconştient presupun subordo narea şi dominarea unuia de către celălalt. Sensul acestei subordonări se repercutează asupra valorii comportamentului, a supremației conştientului sau, dimpotrivă, a omniprezenței inconştientului, într-un caz fiind vorba despre „înălțarea" omului, în cel de-al doilea de „degradarea" lui. Relațiile de subordonare integrativă dintre conştient şi inconştient iau două forme distincte : *dominarea inconştientului de către conştient* (conştientul prin acțiunile şi operațiile lui proprii schițează, înțelege, stăpâneşte, contracarează, ține în frâu impulsurile inconştientului, mai ales unele dintre pornirile lui care vin în contradicție cu valorile sociale unanim acceptate); *dominarea conştientului de către inconştient* (inconştientul îşi impune, direct sau indirect, tendințele, forțele lui agresoare; aceste relații apar cu precădere în stările de afect, de transă creatoare, în inspirație, în stările patologice care presupun o răsturnare a raporturilor fireşti, inconştientul devenind principalul reglator al con duitei, ca în cazul psihozelor).
- *Relațiile de echilibrare* dintre conştient şi inconştient presupun realizarea unui uşor balans între stările conştiente şi cele inconştiente, fără predominanța vădită a unora sau altora dintre ele. Practic, este vorba despre acele stări psihice în cadrul cărora individul nu este nici total conştient, nici total inconştient (stările de ațipire, de reverie, spontaneitate, contemplație). Aceste tipuri de relații sunt ilustrate de ceea ce Wolman (1986) numea prin termenul de „protoconştient".

în dinamica vitală a conştientului şi inconştientului principalul sistem de referință rămâne conştiința, deoarece prin intermediul ei omul re-produce în mod adecvat realitatea, aşa cum este ea, şi numai în virtutea acestui fapt el îşi poate conduce şi regla corespunzător conduita. Este necesar să consemnăm, susținea Ey, „subordonarea organică a inconştientului față de conştient" (Ey, 1983, p. 387), deoarece numai în felul acesta vom ajunge în posesia conştiinței morale şi vom evita pierderea libertății adusă de dezorganizarea ființei conştiente o dată cu maladiile mintale. Conştiința se implică în

însăşi realizarea destinului uman, acesta din urmă nefiind altceva decât, cum afirma cu mulţi ani în urmă Pavelcu, „conştiinţa acţiunii şi a scopurilor" sau „conştiinţa personalităţii întregită în dimensiunea ei temporară" (Pavelcu, 1982, p. 226). Conştiinţa superioară a conduitei sale îi oferă omului posibilitatea de a se conduce în viaţă.

4.3. Terapii derivate din relaţiile „conştient - inconştient"

Modul de concepere a conştientului şi inconştientului şi mai ales a relaţiilor dintre ele stă la baza diferitelor forme de psihoterapii. Freud, care a descris *inconştientul dinamic* construind un edificiu teoretic ce prevede despărţirea dintre conştient şi inconştient, a făcut apel la cura psihanalitică în calitate de tehnică terapeutică ; alţi autori, cum ar fi Perl-Goodman, descriind *inconştientul existenţial* (ceea ce este trăit, dar nu este recunoscut) au optat pentru o viziune existenţială asupra conştiinţei capabile de unitate, ea însăşi fiind unificatoare, şi au propus psihoterapia existenţială. în timp ce psihanaliştii freudieni şi kleinieni favorizează divanul, psihanaliştii farbairnieni şi terapeuţii existenţiali preferă relaţia faţă în faţă. Mai recent s-a propus o nouă formă de psihoterapie, şi anume *psihoterapia fenomenologică existenţială,* care încearcă să sintetizeze alte patru tipuri de cercetări: *filosofia existenţei* (care porneşte de la ideea *existenţei* omului, fapt ce implică un fel de conştiinţă, în sensul de a fi *fiinţă deschisă,* în opoziţie cu starea de a fi *închis în sine,* şi care în psihoterapie presupune considerarea lucrurilor ca atare şi nu ca simboluri, cum făcea Freud); *analiza existenţială* (cu încercarea de a pătrunde în lumea experienţei pacientului asociată cu critica lui Freud, căruia i se reproşează reducţionismul, materialismul şi determinismul absolut al inconştientului dinamic); *psihanaliza umanistă,* reprezentată de Fromm, Horney şi Rank şi renovată de Fairbairn şi Winnicot (cu accent pe angoasa alegerii ca determinant al nevrozei, pe rolul proiectelor şi anticipărilor în raport cu prezentul sau pe voinţă ca element esenţial în trecerea de la dorinţă la decizie şi acţiune creatoare, nevroza fiind exerciţiul unei voinţe restricţionate); *psihologia umanistă,* promovată de Rogers, May, Bugental, Maslow (accentul căzând pe valorile înalte ale omului: libertate, creativitate, conştiinţă de sine, potenţial uman). Noua formă de psihoterapie promovează câteva idei importante : semnificaţiile emerg din interacţiunea intrapsihic - interpersonal; trecutul se reconstituie în prezent; reaua-credinţă ţine locul inconştientului; transferul devine ocazia întâlnirii. Ea este interesată de maniera în care Eul se dezvoltă şi îşi construieşte propria sa experienţă concretă traversând contactul, visul, limbajul şi relaţia terapeutică (vezi Bouchard, 1990).

Bibliografie

ALTSCHULE, M.D. (1957), *Roots of Modern Psychiatry,* New York.
ANZIEU, D. (1966), „Etude psychanalitique des groupes r£els", *Temps modernes,* nr. 242.
ASSOUN, P.-L. (1996), *Freud, filosofia şi filosofii,* Editura Trei, Bucureşti.
ATKINSON, R.L., ATKINSON R.C., SMITH, E.E., BEM, D.J. (1990, 1993), *Introduction to Psychology,* Harcourt Brace Jovanovich Publishers, New York. BAARS, B.J. (1988), *A Cognitive Theory of Consciousness,* Cambridge University Press.

BAARS, B.J. (1998), „Book Reviews: Chalmers, D.J. (1996), *The Conscious Mind : In Search of a Fundamental Theory", American Journal of Psychology,* voi. CXI, nr. 1.

BARLOW, H. (1987), „The biological role of consciousness", in: BLAKEMORE, C, GREENFIELD (eds.), *Mind Waves,* Blackwell, Oxford.

BARUS-MICHEL, J., GIUST-DESPRAIRIES, F., RIDEL, L. (1998), *Crize. Abordare psiho-socială clinică,* Editura Polirom, Iași. BIBERI, I. (1938), *Funcțiunile creatoare ale subconştientului,* Biblioteca de filosofie românească, Editura Fundațiilor, Bucureşti.

BIBERI, I. (1970), *Visul şi structurile subconştientului,* Editura Științifică, Bucureşti.

BOUCHARD, M.-A. (1990), *De la phenomenologie ă lapsychanalyse. Freud et Ies existentialistes amâricains,* Pierre Mardaga, Liege, Bruxelles.

CLAPAREDE, E. (1928), *Psychologie de l'enfant,* Kundig, Geneve.

DACO, P. (1965), *Les triomphes de lapsychanalyse,* Editions Gerard & Co., Verviers (Belgiques).

DENNET, D.C. (1991), *Consciousness Explained,* Little Brown, Boston. DENNET, D.C. (1993), *La conscience expliquee,* Editions Odile Jacob, Paris. DENNET, D.C. (1995), *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meaning of Life,* Simon & Schuster, New York. DENNET, D.C. (1998), *Tipuri mentale. O încercare de înțelegere a conştiinței,* Editura Humanitas, Bucureşti.

DICU, A. (1977), *Conştiință şi comportament,* Editura Facla, Timişoara. DOLTO, F. (1988), *Inconscient et destins,* Seuil, Paris. DOREY, R. *et al.* (1991), *L'inconscient et la science,* Dunod, Paris. DWELSHAUVERS, G. (1928), *Trăite de psychologie,* Payot, Paris.

EDELMAN, G. (1992), *Bright Air, Brilliant Fire: On the matter of the mind,* Penguin, Harmondsworth.

EISER, J.R. (1994), *Attitudes, Chaos and the Connectionist Mind,* Blackwell, Oxford.

ELLENBERGER, H. (1974), *A la decouverte de l'inconscient. Histoire de la psychiatrie dinamique,* SIMEP Editions, Villeurbane.

EY, H. (1983), *Conştiința,* Editura Științifică și Enciclopedică, București. EY, H., BERNARD, P., BRISSET, CH. (1967), *Manuel de psychiatrie,* Masson, Paris. FILLOUX, J.C. (1984), *L'inconscient,* PUF, Paris. FLANAGAN, O. (1992), *Consciousness Reconsidered,* A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, London.

FORDHAM, F. (1998), *Introducere în psihologia lui C.G. Jung,* Editura I.R.I., Bucureşti.

FREUD, S. (1995), *Psihologia colectivă şi analiza eului,* Mediarex, Bucureşti. GAUCHET, M. (1997), *Inconştientul cerebral,* Editura Univers Enciclopedic, București. GAZZANIGA, M. (1995), „Consciousness and the Cerebral Hemispheres", in: GAZZANIGA, M. (ed.), *The Cognitive Neurosciences,* A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, London. GOLU, M. (1984), „Natura psihicului uman - problemă a cercetării interdisciplinare", *Revista de Psihologie,* nr. 4.

GROF, S. (1983), *Royaumes de l'inconscient humain,* Du Rocher, Monaco. **GROSS, R. (1995),** *Themes, Issues, and Debats in Psychology,* Hodder & Stoughton. HIRST, W. (1995), „Cognitive Aspects of Consciousness", in: GAZZANIGA, M. (ed.), *The Cognitive Neurosciences,* The MIT Press, London, Cambridge. HUMPHREY, N. (1992), *A History of the Mind,* Vintage, London. HUNT, H.T. (1995), *On the nature of consciousness: cognitive, phenomenological and trans-personal perspectives,* Yale University, London.

JAMES, W. (1929), *Precis de Psychologie,* Marcel Riviere Editeur, Paris.

JANET, P. (1928), *De Vangoisse ă l'extase,* Alean, Paris, II.

JANET, P. (1935), „La psychologie de la conduite", in: WALLON, H. (sous la direction de), *La vie mentale,* „Encyclopedie francaise", VIII.
JUNG, C.G. (1994), *Psihologia analitică. Temeiuri.* Editura Anima, Bucureşti. KAES, R. (1976), *L'appareil psychique groupal. Construction des groupes,* Dunod, Paris.
KIHLSTROM, J.F. (1984), „Conscious, subconscious, unconscious: A Cognitive view", in: BOWERS, K.S., MEICHENBAUM, D. (eds.), *The Unconscious: Reconsidered,* Wiley, New York. KINSBOURNE, M. (1995), „Models of Consciousness: Serial or Parallel in the Brain?", in: GAZZANIGA, M. (ed.), *The Cognitive Neurosciences,* The MIT Press, London, Cambridge.
LAPLANCE, J., PONTALIS, J.-B. (1994), *Vocabularul psihanalizei,* Editura Humanitas, Bucureşti.
LE BON, G. (1990), *Psihologia mulţimilor,* Editura Anima, Bucureşti. MANSELL, P.E., KAHAN, J. (1986), „Personal Experience as a Conceptual Tool for Modes of Consciousness", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (eds.), *Handbook Of States of Consciousness,* Van Nostrand Reinhold Company, New York. MARCEL, A. (1988), „Phenomenal experience and functionalism", in: MARCEL, A., BISIACH, E. (eds.), *Consciousness in contemporary society,* Clarendon Press, Oxford.
NATSOULAS, T. (1997), „Blindsights and consciousness", *American Journal of Psychology,* nr. 1.
PACHERIE, E. (1993), *Naturaliser l'intentionnalite,* PUF, Paris. PAGES, M. (1968), *La vie affective des groupes,* Dunod, Paris. PAILLARD, J. (1994), „La conscience", in: RICHELLE, M., REQUIN, J., ROBERT, M. (sous la direction de), *Trăite de psychologie experimentale,* PUF, Paris, voi. I.
PAVELCU, V. (1982), *Cunoaşterea de sine şi cunoaşterea personalităţii,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. PEDINIELI, J.-L. (1998), „Conscience et inconscient", in : WEIL-BARAIS, A. (sous la direction de), *L'homme cognitif,* PUF, Paris. PIAGET, J. (1974), *La prise de conscience,* PUF, Paris. PINKAS, D. (1995), *La Materialite de l'esprit,* La Decouverte, Paris.
POPESCU-NEVEANU, P. (1976), *Curs de psihologie generală,* Tipografia Universităţii, Bucureşti.
POPESCU-NEVEANU, P. (1978), *Dicţionar de psihologie,* Editura Albatros, Bucureşti.
POPPER, K., LORENZ, K. (1997), *Viitorul este deschis. O discuţie la gura sobei,* Editura Trei, Bucureşti. RALEA, M. (1926), *Ipoteze şi precizări în ştiinţa sufletului,* Tipografia „Jockey-Club" Ion C. Văcărescu, Bucureşti.
RALEA, M., BOTEZ, C. (1958), *Istoria psihologiei,* Editura Academiei, Bucureşti. REBER, A.S. (1995), *Dictionary of Psychology,* Penguin Books, London. RICOEUR, P. (1998), *Despre interpretare. Eseu asupra lui Freud,* Editura Trei, Bucureşti. RIGNANO, E. (1920), *Psychologie du raisonnement,* Alean, Paris.
SEARLE, J.R. (1980), „Minds, Brains, and programs", *Behavioral and Brain Sciences,* nr. 3.
SEARLE, J.R. (1992), *The Rediscovery of the Mind,* MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
SILLAMY, N. (sous la direction de) (1980), *Dictionnaire encyclopedique de psychologie,* Bordas, Paris.
SIROTA, A. (1998), *Conduite perverse în grup. Interpretări şi intervenţii,* Editura Polirom, Iaşi.
SPENCER, H. (1875), *Principes de psychologie,* Baillere, Paris. STEVENS, A. (1996), *Jung,* Editura Humanitas, Bucureşti. VAUGHAN, F.E. (1984), *L'eveil de l'intuition.* La Table Ronde, Paris. VERMERSCH, P., SALVAIN, P. (1997), „Conscience", in: BLOCH, H. (sous la direction de), *Dictionnaire fondamental de la psychologie,* Larousse, Paris. WALLON, H. (1924), „La conscience et la vie subconsciente", in: DUMAS, G. (sous la direction de), *Trăite de psychologie,* Felix Alean, Paris, voi. II.

WEISKRANTZ, L. (1993), „Unconscious vision", *The Science,* nr. 32 (5).
WHYTE, L. (1970), *L'inconscient avânt Freud,* Payot, Paris.
WOLMAN, A.B. (1986), „Protoconscious and Psychopathology", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (eds.), *Handbook of States of Consciousness,* Van Nostrand Reinhold Company, New York. ZAMFIRESCU, V.D. (1998), *Filosofia inconştientului,* Editura Trei, Bucureşti.

Capitolul VII STĂRILE DE CONŞTIINŢĂ

După cum arătam în capitolul anterior, deşi cele trei paliere ale psihicului (conştient, subconştient, inconştient) prezintă o strânsă interacţiune, numai unitatea funcţionării lor asigurând unitatea vieţii umane, nu putem să nu subliniem semnificaţia deosebită pe care o are, cel puţin pentru om şi pentru mare parte din existenţa sa, nivelul conştient. Conştiinţa nu este însă omogenă, identică cu ea însăşi în fiecare moment; dimpotrivă, ea este neomogenă, trece de la o expresie la alta, fapt care face ca şi rolul ei să fie diferit. Iată de ce considerăm că este util să ne oprim mai mult asupra problematicii referitoare la configuraţiile conştiinţelor, la diversitatea şi rolul lor în ansamblul vieţii psihice umane. Ce este o stare de conştiinţă? Câte stări de conştiinţă există? Care sunt cele mai cunoscute şi cercetate ? Ce probleme specifice presupune fiecare dintre ele ? Iată doar câteva chestiuni la care ne vom strădui să răspundem în acest capitol.

1. Stările de conştiinţă - obiect al investigaţiei psihologice

1.1. Ce este o „stare de conştiinţă" ?

Pentru Charles Tart, unul dintre psihologii americani care s-a ocupat cu studiul stărilor de conştiinţă, o mare semnificaţie o are conceperea sistemică a conştiinţei, considerată a fi formată din structuri şi subsisteme aflate în interacţiune. Structurile cu care individul acţionează la un moment dat sunt cele ce necesită o anumită cantitate de conştiinţă capabilă a le activa. Aşadar, conştiinţa este un fel de *energie psihologică* ce acţionează *sub* structuri, reactivându-le. Numai că, ne atrage atenţia Tart, structurile psihologice au caracteristici individuale care limitează şi fasonează modul lor de interacţiune. Astfel, ele sunt limitate şi modelate de însăşi desfăşurarea conştiinţei, de alte tipuri şi cantităţi de energii, de caracteristicile structurilor însele. în alţi termeni, spune el, „bio-ordinatorul uman prezintă un număr crescut, dar limitat, de moduri posibile* de funcţionare" (Tart, 1984, p. 159). Dat fiind faptul că fiecare individ se naşte într-o cultură, el va selecţiona şi va dezvolta un număr restrâns de asemenea potenţialităţi, unele fiind ignorate, iar altele pur şi simplu respinse. Tocmai numărul potenţialităţilor de experienţă selecţionate de cultură împreună cu alţi factori aleatorii constituie elementele structurale pornind de la care se vor construi stările de conştiinţă. Rezultă deci că individul este concomitent beneficiarul şi victima selecţiilor particulare făcute de cultura în care trăieşte.

J. Allan Hobson şi Robert Strickgold (1995) preferă să abordeze stările de conştiinţă dintr-o perspectivă neurocognitivă. Numărul impresionant de studii dedicate în ultima vreme investigării conştiinţei se caracterizează prin două strategii: la o extremă se amplasează o strategie globală, sintetizatoare, ce priveşte conştiinţa ca pe o entitate localizată în câteva regiuni cerebrale speciale; la cealaltă extremă se află o strategie analitică ce examinează aspectele definite operaţional ale experienţei conştiente, încercând apoi să le explice la un nivel celular şi molecular. în timp ce prima dintre aceste strategii este stopată de concluzii vagi şi imprecise, ultima abordare izolează adesea piese din proces, piese ce nu sunt uşor de reasamblat pentru a reda imaginea întregului. Există oare o cale de mijloc între generalitatea superficială şi detaliul irelevant? se întreabă autorii. Răspunsul formulat de cei doi autori este afirmativ, acesta nefiind altul decât ceea ce ei numesc „paradigma stărilor conştiente", care susţine că experienţele individuale ale conştiinţei variază în decursul zilei, după cum organizarea funcţională a reţelelor superioare ale creierului se schimbă (vezi Hobson şi Strickgold, 1995, p. 1374). Rezultă că stările de conştiinţă sunt „experienţe individuale ale conştiinţei" care pot fi abordate şi înţelese nu doar în plan psihologic, ci şi în plan cerebral. Detaliind schimbările fiziologice şi biochimice specifice fiecărei stări cerebrale, corelându-le cu cele care se produc în urma trecerii de la una la alta (de pildă, de la starea de veghe la cea de somn şi apoi la cea de visare), „sperăm să deducem unele dintre regulile organizaţionale, de control al reţelelor neuronale ce generează experienţa conştientă unificată şi completă" *(ibidem).*

în ceea ce ne priveşte, preferăm să definim stările de conştiinţă ca fiind *configuraţia elementelor componente ale conştiinţei (psihologice sau neurologice), aşa cum se prezintă ea la un moment dat şi pentru o perioadă determinată de timp.* Această definiţie cuprinde cel puţin cinci caracteristici ale stărilor de conştiinţă:

- *structuralitatea* (ele nu sunt elemente aditive, ci elemente intercorelate şi intercondiţionate care creează adevărate constelaţii şi configuraţii specifice şi diferite de la un moment la altul, de la o persoană la alta);
- *complexitatea* (cuprind elemente de naturi diferite - psihologice şi neurologice -, numai combinaţia lor distinctă conducând la efecte unitare);
- *actualitatea* (sunt legate de prezent, de anumite momente funcţionale actuale);
- *durata* (au o anumită întindere în timp);
- *dinamica* (evoluează în timp, cunosc *grade* de funcţionare, se înlocuiesc unele pe altele sau apar unele pe fondul altora).

1.2. Multitudinea şi varietatea stărilor de conştiinţă

Clasificarea stărilor de conştiinţă s-a făcut în funcţie de natura (conţinutul) şi numărul lor. Roland Fischer (1977) delimitează şase stări de conştiinţă (pe care le prezentăm în figura 7.1), primele patru fiind considerate ca aparţinând stării de veghe, în timp ce ultimele două implică, pe de o parte, o anumită detaşare, o descreştere a angajării în realitatea imediată, iar pe de altă parte, o pătrundere în condiţionarea universală.

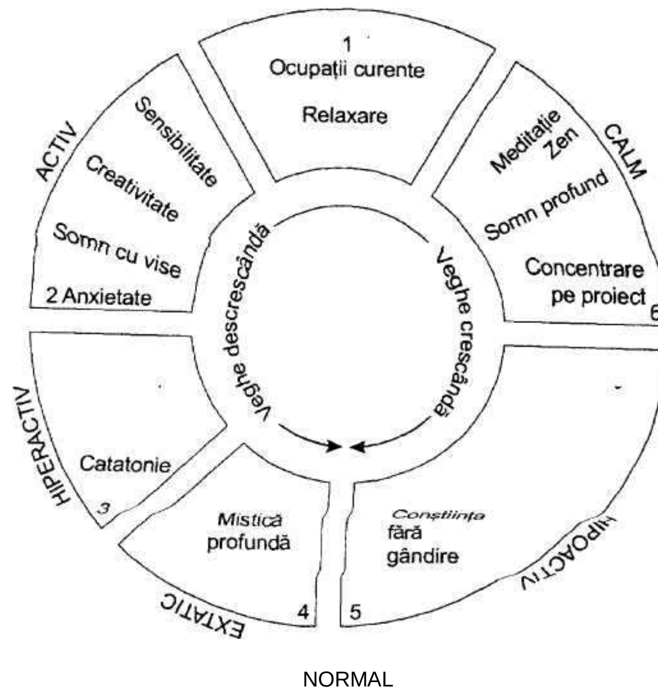


Fig. 7.1. *Stările de conştiinţă după Roland Fischer*

Anne Chassaing (1977) reduce cele şase stări ale conştiinţei doar la patru: veghe, vis, somn şi extaz, aceasta din urmă fiind prezentă în marile inspiraţii contemplative. La o asemenea clasificare aderă foarte mulţi autori, printre care şi psihologul român Ursula Şchiopu (1993). Mai operantă decât clasificarea conştiinţei în patru stări este însă clasificarea ei în două mari categorii: obişnuite, ordinare, numite şi *normale,* şi neobişnuite, neordinare, numite şi *alterate*, termenul „alterat" fiind pur şi simplu descriptiv şi neavând nici o implicaţie valorică. Pentru a evita orice ambiguitate, considerăm că este mai nimerit să conservăm sintagma „stare de conştiinţă modificată" (SCM) pentru a denumi stările neordinare ale conştiinţei (somn, vis, hipnoză), respectiv „stare de conştiinţă alterată" (SCA) pentru a desemna stările de tulburare calitativă a conştiinţei, care ies din sfera normalului şi intră în cea a patologicului (obtuzia, torpoarea, obnubilarea, stuporul, amentia etc).

Ideea potrivit căreia alături de stările obişnuite, ordinare ale conştiinţei ar exista şi unele stări ale acesteia mai puţin obişnuite, neordinare, este larg acreditată în psihologie. Dacă starea de veghe, de vigilenţă, de luciditate sunt considerate stări obişnuite ale conştiinţei, alte stări, cum ar fi starea de somn - cu sau fără vise -, starea hipnotică, cea de transă sau de posesiune etc, fac parte din categoria stărilor mai puţin obişnuite sau neordinare ale conştiinţei. Unestăhl (1987) emite opinia după care conştiinţa dispune de două modalităţi distincte de funcţionare: *modul dominant (D)* de funcţionare, bazat pe logică; *modul alternativ (A)* de funcţionare, bazat pe *insight* (vezi tabelul 7.1). Nu este greu să remarcăm că stările mai puţin obişnuite ale conştiinţei fac parte din cel de-al doilea mod de funcţionare al ei.

Tabelul 7.1. *Modelul stărilor normale şi al stărilor alternative de conştiinţă*

Modul D (dominant)	Modul A (alternativ)
Logică	Iluminare
Gândire analitică	Sinteză
Testarea realității	Automatism
Tactică, planificare	Sugestibilitate
Strategii	Sensibilitate
Evaluare	Intuiție
Spirit critic	Creativitate (spontaneitate)
Analiza detaliilor	Evaluarea liberă a informației
Instrucțiuni verbale	Feed-back pozitiv
Control voluntar	Apreciere globală
Gândirea evenimentelor trecute şi viitoare	Vizualizare
Linearitate temporară	Imagini kinestezice
Procese seriale	Control prin programarea scopurilor
Comenzi determinate verbal	Trăire în prezent
încercări	Procese cognitive paralele
Eforturi	înțelegere non-verbală
	Metafore
	Modelare
	Limbaj corporal
	Asociații

„O stare ordinară a conştiinței se defineşte nu în funcție de un conținut particular al conştiinței, de un comportament specific, de o schimbare fiziologică, ci în funcție de structurarea globală a funcționării psihologice. O stare modificată a conştiinței poate fi definită ca o schimbare în structura globală a funcționării mintale, astfel încât individul care acționează resimte că conştiința sa este radical diferită de cea corespunzătoare modului ei obişnuit de funcționare" (Tart, 1984, p. 283). Pentru a uşura distincția dintre cele două tipuri de stări ale conştiinței, Tart propune o analogie cu funcționarea unui calculator, care posedă un program complex constituit din numeroase subprograme şi a cărui reprogramare va permite utilizarea aceloraşi date, însă în moduri diferite. O stare de conştiință modificată este analoagă cu schimbarea temporară a programului unui calculator. Şi alți autori insistă asupra faptului că stările modificate ale conştiinței sunt modificări calitative, nu de grad, ale stărilor conştiinței (vezi Papalia şi Olds, 1985, pp. 114-115). Aşadar, în cazul stărilor obişnuite de conştiință este vorba despre acele structuri sau configurații de structuri psihologice unice şi dinamice care, în ciuda unor varietăți a subsistemelor sau a mediului înconjurător, sunt stabilizate printr-un număr de procese într-o astfel de manieră încât ele îşi mențin identitatea şi funcțiile. Stările de conştiință modificată, dimpotrivă, constau într-o restructurare a conştiinței ce duce la apariția unui nou sistem, cu proprietăți specifice, altele decât cele anterioare. Ceea ce frapează atât la unele, cât şi la altele este diferența extrem de mare existentă între ele, unicitatea lor. Chiar una şi aceeaşi stare de conştiință (normală sau modificată) poate fi

specifică pentru un individ şi comună pentru un altul. Acest fapt ridică serioase probleme în calea considerării lor ca obiect de studiu pentru ştiinţă. Deşi Tart propunea constituirea unei „ştiinţe specifice a stărilor de conştiinţă", el se lovea de dificila problemă a validării existenţei şi funcţionalităţii unor asemenea stări de conştiinţă, implicit a ştiinţei care urma să le studieze. Soluţia propusă de psihologul american, şi anume „validarea prin consens" sau prin „natura publică a observaţiei", este departe de a fi acceptabilă. O idee larg acceptată este cea a *trecerii de la o stare la alta* a conştiinţei, de la un mod de funcţionare la altul. Dement (1967) arăta că asemenea treceri ar putea fi reprezentate prin ceea ce el numea „conceptul ipotetic de continuum vertical al existenţei umane" (vezi fig. 7.2).

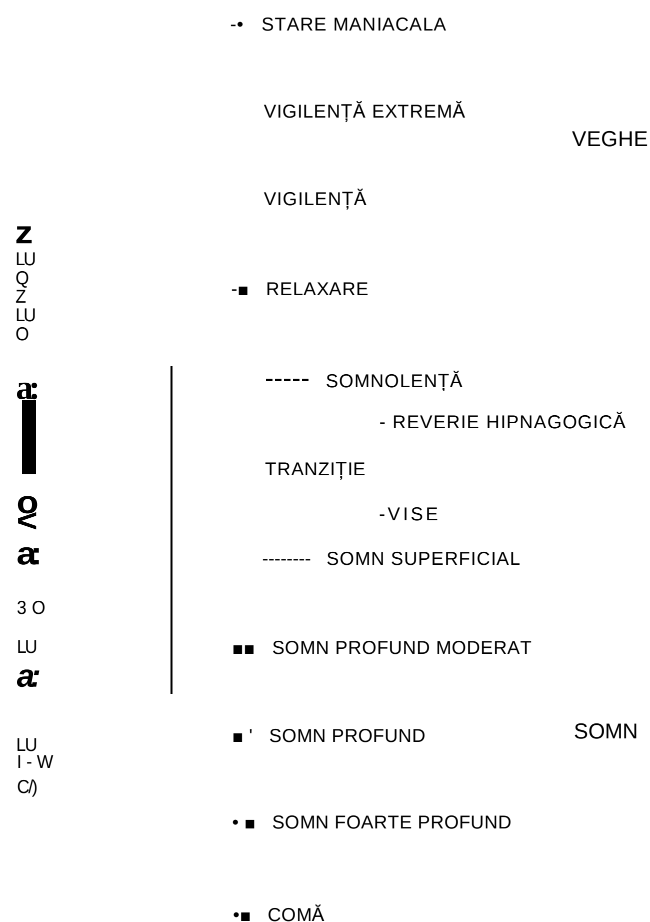


Fig. 7.2. *Continuum-ul vertical al existenţei umane*

Potrivit acestei reprezentări, ar exista două stări extreme (veghea şi somnul) şi nenumărate alte verigi intermediare care ar echivala fie cu trecerea de la veghe la somn, fie invers, de la somn la veghe. Plasarea la un moment dat a organismului pe acest „continuum vertical" s-ar face în funcţie de cantitatea stimulărilor primite de cortex.

Investigării şi analizării stărilor ordinare şi neordinare ale conştiinţei, ca şi trecerilor de la unele la altele li s-au consacrat nenumărate lucrări. Dacă ar fi să ne referim numai la câteva apărute doar în psihologia românească - începând cu impresionanta monografie *Somnul şi visele* publicată de Nicolae Vaschide în 1911, continuând cu altele apărute în deceniile 7 şi 8 ale secolului nostru, cum ar fi: R. Floru, M. Steriade, *Veghea şi somnul,* 1965; Liviu Popoviciu *et al.*, *Somnul normal şi patologic,* 1972; *Visul,* 1978; Vladimir Gheorghiu, *Hipnoza, 1911,* şi terminând cu două lucrări mai recente, *Hipnoza şi forţele nelimitate ale psihismului*, publicată în 1991 de Irina Holdevici şi Ilie Puiu Vasilescu, şi *Visul - de la medicină la psihanaliză, cultură, filosofie,* publicată de Liviu Popoviciu şi Voica Foişoreanu în 1994 - ar fi suficient pentru a ne convinge de interesul trezit de asemenea stări ale conştiinţei.

1.3. Noul context de abordare a stărilor de conştiinţă

Până nu demult problema stărilor ordinare şi neordinare ale conştiinţei era pusă şi tratată mai mult sau mai puţin asemănător, evident - cu nuanţările de rigoare şi cu diferenţierile de la un autor la altul. în momentul de faţă, contextul tratării ei este mult schimbat, datorită apariţiei unor noi orientări psihologice, cum ar fi psihologia umanistă şi psihologia transpersonală, de asemenea, datorită contactului mai direct şi mai strâns realizat între cultura şi civilizaţia occidentală şi cultura şi civilizaţia orientală. în noile condiţii a început să se vorbească tot mai insistent de existenţa printre stările conştiinţei a unora „superioare", mult mai performante decât altele. Acestea, adică cele neordinare, ar fi superioare deoarece ar dispune *de toate caracteristicile celor obişnuite, dar şi de unele în plus.* în studiul unor asemenea stări ale conştiinţei, între paradigmele psihologiei occidentale şi paradigmele psihologiei orientale există o diferenţiere netă, atitudinea teoreticienilor şi a practicienilor faţă de ele fiind total opusă. Până nu demult, în psihologia occidentală o serie de stări ale conştiinţei, fiind puţin studiate şi puţin cunoscute, nici nu erau incluse în sfera ei de preocupări. Apoi, din moment ce starea de veghe era considerată optimală, însemna că alte stări, mult mai performante, nici nu au loc. Nu doar că acestea din urmă erau respinse, dar erau considerate patologice. De exemplu, experienţele de iluminare, trăirile transcendentale fugitive care induc un sentiment de uniune, de unitate cu universul au fost etichetate de psihiatrii şi psihologii occidentali ca o repliere a psihicului spre un stadiu infantil, primar. Iată ce scriau Alexander şi Selesnich în tratatul lor de psihiatrie apărut în 1966: „Similitudinile manifeste între regresiunile schizofrenice şi practicile Yoga şi Zen indică pur şi simplu că orientarea generală a culturilor orientale constă în retragerea în sine pentru a scăpa de o realitate fizică şi socială greu de suportat". Culturile vestice au privit multă vreme cu suspiciune stările de conştiinţă modificată. Predispoziţia occidentalilor pentru procesele raţionale şi logice „ne încurajează să privim multe feluri de stări exotice ca fiind patologice" (Halonen şi Santrock, 1996, p. 137).

La un moment dat, între modelele propuse de disciplinele comportamentale ale psihologiei occidentale şi modelele disciplinelor conştiinţei ale psihologiei orientale s-a creat o opoziţie netă. După opinia noastră, această opoziţie constă în următoarele:

- în timp ce marea preocupare a psihologiei de tip occidental este *ameliorarea* conduitei umane, ţelul celei orientale este *depăşirea* condiţiei permanent fluctuante a psihicului individual, aflat continuu pradă tribulaţiilor momentane. Se speră ca această „depă şire" să fie obţinută prin realizarea unei conştiinţe superioare, armonios integrate şi echilibrate, care ar permite omului să atingă un nivel înalt al existenţei atât prin amplificarea capacităţilor sale psihice, cât şi prin apariţia altora noi, nebănuite în starea noastră de „normalitate". în ultimă instanţă, scopul psihologiei orientale îl reprezintă, pe de o parte, depăşirea dualităţii stărilor psihice (veghe - somn; conştient- inconştient; raţiune - iraţionalitate), iar pe de altă parte, omogenitatea lor într-un tot unitar şi stabil;
- dacă ştiinţa occidentală a psihicului se străduie să detecteze *cauzele externe* ce provoacă tulburarea lăuntrică, pentru ca eventual să le înlăture spre a restabili echilibrul individului cu mediul, gândirea orientală propune un demers invers: *acţionează asupra structurilor mintale ale individului prin conştientizarea şi modifi carea configuraţiei lor,* spre a se obţine astfel o imunitate totală la orice cauză exterioară de perturbaţii, indiferent de natura ei, precum şi o totală stăpânire a propriilor resurse psihice;
- pe când extraordinara realizare a psihologiei occidentale o constituie analiza detaliată a *morfologiei şi dinamicii conştiinţei,* într-o oarecare măsură şi a inconştientului, mai ales prin Freud, marile descoperiri ale psihologiei orientale sunt: 1) necesitatea imperioasă ca omul să-şi *scruteze propriile lăuntruri* pentru a-şi putea *reunifica* psihicul; 2) găsirea *modalităţilor* prin care realizarea unui asemenea demers, adică afundarea conştientă a individului în propriul său inconştient, devine posibilă;
- în timp ce pentru psihologia occidentală stările normale ale conştiinţei şi chiar unele dintre cele neordinare sunt *singurele* ce trebuie investigate cu instrumente ştiinţifice, pentru reprezentanţii psihologiei orientale şi pentru susţinătorii unor practici (yoga, meditaţia zen, meditaţia transcendentală) stările normale, obişnuite ale conştiinţei sunt *limitate, tulburi, iluzorii, simple fantasme*; tocmai de aceea cercetarea trebuie orientată spre acele stări ale conştiinţei care sunt mult mai performante decât cele obişnuite.

S-ar părea, cel puţin la prima vedere, că între ştiinţele comportamentului practicate de psihologia occidentală şi ştiinţele conştiinţei care fac obiectul psihologiei orientale ar exista un conflict de paradigme şi, ca urmare, puţine şanse de convergenţă şi conciliere. După cum se exprimau Walsh, Elgin, Vaughan şi Wilber (1984), ne-am afla în faţa unor „paradigme în coliziune". Cercetările făcute de psihologia umanistă şi psihologia transpersonală, ca şi răspândirea în Occident a unor practici de relaxare psihică importate din Orient au diminuat însă această „coliziune", mai mult, au creat premisele efectuării unor analize atente şi profitabile pentru ambele culturi şi psihologii. Studii sistematice asupra problematicii stărilor de conştiinţă modificată au început să fie efectuate la Stanford Institute of Technology din SUA, la Universitatea din Oxford, la Institutul Creierului din Sankt-Petersburg.

Acesta este noul context în care se pune la ora actuală problema stărilor de conştiinţă. A face abstracţie de el ar fi o mare eroare din partea psihologiei. Se pare că cercetarea ştiinţifică a stărilor de conştiinţă, cu precădere a celor de conştiinţă modificată, s-ar

putea întreprinde şi realiza cu succes prin separarea lor de contextul cultural în care apar. Acest fapt ar schimba substanțial, după opinia unui autor, impactul şi semnificația lor (vezi Ward, 1994).

2. Stări de conştiință modificată

Dat fiind faptul că numărul acestora este foarte mare, fiecare dintre ele având o problematică specifică şi dificilă, ne vom opri asupra a trei dintre ele - somnul, visul, hipnoza -, cercetate în ultima vreme cu succes în cele mai diverse culturi şi condiții (naturale şi artificiale).

2.1. Somnul

2.1.1. Natura somnului

încadrarea somnului în rândul stărilor de conştiință, fie ea şi modificată, ar putea părea bizară. Simțul comun arată, cel puțin la prima vedere, că în timpul somnului individul este inconştient, nu-şi dă seama de sine, de alții, de evenimentele înconjurătoare etc. Şi totuşi, psihologii îl plasează printre aceste stări ale conştiinței: „Din perspectiva noastră, scriau doi autori americani, prezența în somn a gândurilor, a imaginilor şi emoțiilor este suficientă pentru a caracteriza somnul ca stare modificată a conştiinței şi nu ca inconştiență" (Hobson şi Strickgold, 1995, p. 1378). Alteori, argumentele sunt şi mai tranşante: „Este posibil să trezeşti o persoană din somn, dar nu este posibil să trezeşti una inconștientă" (Malim şi Birch, 1998, p. 210). Ca stare de conştiință modificată, somnul filtrează şi încorporează stimuli externi în activitățile neuronale în desfăşurare, de exemplu, în vise.

2.1.2. Somn versus *veghe sau funcțiile somnului*

în opoziție cu starea de veghe, caracterizată prin activismul şi luciditatea psihicului şi identificabilă cu conştiința, somnul poate fi definit ca o stare reversibilă a organismului asociată cu scăderea până la dispariție a reacțiilor adaptative superioare, a relațiilor şi reacțiilor senzorio-motorii cu şi față de mediul înconjurător. Este starea în care omul rămâne complet lipsit de apărare. „Faptul că orice ființă superior organizată acceptă acest risc pentru o parte considerabilă a vieții sale sugerează presupunerea că somnul trebuie să aibă *o funcție vitală"*, scria cu mulți ani în urmă Hess (1954, p. 117). Tot el aprecia, prin 1965, că somnul este *o funcție fiziologică integrală,* o *condiție de bază a vieții,* un fenomen *fundamental pozitiv,* deoarece reîmprospătează organismul şi previne epuizarea. Freud, la timpul său, considera că somnul îndeplineşte în viața omului două funcții majore: una *biologică,* constând în asigurarea relaxării organismului, şi alta *psihologică*, concretizată în stingerea interesului pentru lumea externă. Faptul că somnul îndeplineşte astfel de funcții majore în existența umană este demonstrat, printre altele, de perioadele de *privare de somn,* care, acționând ca o suprasolicitare, epuizează rezervele funcționale ale organismului. De asemenea, ele se asociază cu modificări ale tabloului psihocomportamental al omului, cu apariția de confuzii, dezorientare,

ritabilitate. Deşi somnul îndeplineşte funcţii vitale pentru organismul uman, deşi el este necesar şi benefic pentru organism, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că prelungirea lui l-ar putea transforma într-o piedică în calea existenţei omului. Ephorn şi Carrington (1966; 1970) îşi exprimau opinia că tendinţa de scădere a tonusului, inerentă somnului, trebuie menţinută în limite adaptativ-adecvate, tocmai pentru a putea fi restabilită fără dificultăţi capacitatea corticală de veghe.

Pentru problema discutată o mare importanţă o are trecerea de la o stare la alta, de la starea de veghe la cea de somn (aţipirea, adormirea) sau de la cea de somn la cea de veghe (trezirea). Fenomenul are o largă răspândire, fiind întâlnit şi la animale. La acestea din urmă trecerea de la veghe la somn ia forma hibernării, stare foarte asemănătoare somnului. Hibernarea implică modificarea mecanismelor de termoreglare, întreruperea activităţii etajelor superioare ale sistemului nervos, însoţită însă de păstrarea coordonărilor reflexe, controlate de partea inferioară a trunchiului cerebral. Analiza comparativă a celor două stări, de veghe şi de somn, arată că ele sunt opuse. Astfel, în starea de veghe activitatea electrică a scoarţei cerebrale, înregistrată cu ajutorul electroencefalografiei (EEG), prezintă ritmuri frecvente şi de mică amplitudine, fiind desincronizată, în timp ce în starea de somn se înregistrează ritmuri lente şi de mai mare amplitudine, sincronizate, cu excepţia somnului profund, când ritmurile sunt relativ asemănătoare. Apoi, dacă starea de veghe este rezultatul activării individului şi a cortexului său prin mesaje senzoriale, somnul se produce prin scăderea afluxului senzorial. Acest ultim fapt a fost demonstrat la animal cu ajutorul experienţelor de lezare a diferiţilor receptori, ceea ce a dus la instalarea somnului. La om, în stările de deprivare senzorială, perioadele de somnolenţă şi de somn sunt îndelungate. Instalarea somnului ca rezultat al suprimării sau reducerii informaţiilor senzoriale explică *somnul pasiv.* în afară de aceasta există însă şi un *somn activ,* produs de răspândirea în scoarţa cerebrală a unui proces inhibitor activ, ce se difuzează din aproape în aproape. Noţiunea de „somn activ" are o dublă semnificaţie : ea marchează opoziţia faţă de somnul pasiv, datorat scăderii tonusului ca urmare a lipsei de aferente specifice; noţiunea respectivă sugerează faptul că somnul poate fi provocat intenţionat, în condiţii experimentale sau în viaţa cotidiană. Producerea somnului activ poate fi obţinută prin stimularea receptorilor senzoriali, însă nu cu orice tip de stimul, ci cu stimuli capabili a induce inhibiţia (stimuli monotoni, cu intensitate scăzută, cu acţiune repetată). în afara mecanismului inhibiţiei active, propus de Pavlov, în explicarea somnului activ au fost formulate şi alte opinii. Hess (1954) era de părere că ar exista un centru al somnului (centrul trofotrop) localizat în hipotalamus. Bremer (1961), negând intervenţia unui proces inhibitor, credea că somnul se datorează „oboselii sinaptice" care ar invada structurile funcţionale ce sunt responsabile de menţinerea stării de veghe. O idee aproximativ asemănătoare o exprimă şi Kleitman, care credea că somnul se datorează inactivităţii cortexului cerebral, rezultată din reducerea impulsurilor eferente care vin în special de la musculatura scheletică. *Mecanismul neuronal* al somnului a avut şi el mulţi adepţi, care considerau că somnul îşi are originea în faptul că în anumite momente funcţionale din fiziologia creierului, funcţia neuronilor centrilor corticali este suspendată ca urmare a retracţiei dendritelor, întrerupându-se astfel contactul dintre neuroni. *Mecanismul ischemiei cerebrale* leagă apariţia somnului de reducerea debitului sanguin cerebral. La fel de răspândite sunt şi *mecanismele chimice* ale somnului, care arată că responsabile de apariţia somnului ar fi o Serie de substanţe chimice (acumularea de acid în sânge, scăderea cantităţii de

bromhormon în glanda hipofiză sau de serotonină în glanda pineală; dinamica substanțelor din lichidul cefalorahidian care produc „apetitul pentru somn", după expresia lui Pieron). Cercetările moderne au arătat că nici una dintre aceste explicații nu este întru totul satisfăcătoare. Alături de mecanismele pur fiziologice trebuie luate în considerare şi o serie de mecanisme psihice, îndeosebi motivaționale, ce pot produce inhibarea sau dezactivarea structurilor nervoase, întreținând astfel fie starea de veghe, fie starea de somn (Webb, 1983).

2.1.3. Ce se întâmplă cu reactivitatea neurofiziologică şi psihică în timpul somnului ?

în timpul somnului creierul uman nu este inactiv. El receptează stimuli, reacționează la unii dintre ei, coordonează diferite alte funcții ale organismului. Evident însă că aceste activități sunt realizate în cu totul alte condiții şi au o cu totul altă finalitate decât în timpul stării de veghe. în somn, individul se mişcă (cercetările au arătat că în decursul celor 8 ore de somn se efectuează 20-60 mişcări, fiecare mişcare durând 5-10 secunde, iar totalul lor nedepășind 3-5 minute), scrâşneşte din dinți (ceea ce înseamnă că are loc o hipertonie a muşchiului maseter), sforăie (ca urmare a relaxării muşchilor orofaringieni, în special în decubitul dorsal), manifestă o anumită excitabilitate senzorială, care este diferită în funcție de stimul şi de semnificația lui (pragul senzorial al diverşilor stimuli constituind un important criteriu de *apreciere a profunzimii somnului). Aceste dace sunt* recoltate fie pe baza observației, fie utilizând o serie de înregistrări. în figura 7.3 redăm aranjarea electrozilor pentru selectarea modificărilor electrofiziologice din timpul somnului.

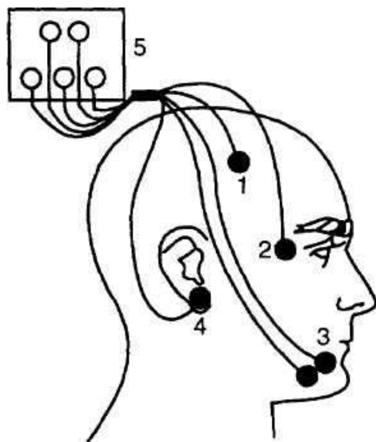


Fig. 7.3. *Amplasarea electrozilor pentru înregistrarea electrofiziologiei somnului*

1) înregistrează pattern-urile undelor din creier;
2) înregistrează mişcările ochilor;
3) înregistrează tensiunea şi activitatea electrică din muşchi;
4) electrod neutral pe ureche, care completează circuitul prin amplificările 5 ;
5) amplificări ce produc înregistrări grafice ale diferitelor pattern-uri.

Cea mai semnificativă probă asupra activității creierului în timpul somnului o reprezintă însă activitatea bioelectrică a creierului, care poate fi înregistrată cu ajutorul electroencefalografiei. Cele patru ritmuri ale scoarței cerebrale *(alfa* - specific stării de veghe, de relaxare senzorială şi mintală; *beta* - caracteristic stărilor de excitație, el fiind, cum considera un autor, expresia materială a fenomenelor de conştiință; *teta* şi *delta* - expresii ale stării de somn sau ale unor stări patologice cerebrale) reprezintă indicatorii indubitabili ai acestei activități (vezi fig. 7.4). Ele diferențiază nu doar starea

de veghe de starea de somn, ci şi diferite stări (faze) ale somnului. Cercetările efectuate au arătat că, în funcţie de anumite caracteristici ale lor, pot fi decelate patru faze ale somnului (vezi fig. 7.4). Acestea sunt:

- *stadiul 1*: este o fază de somn uşor, cu unde din banda *teta* a căror frecvenţă scade pe măsură ce somnul devine profund ; traseele au amplitudine redusă, luând forma unei linii drepte, fără ritmuri *alfa,* dar cu posibilitatea apariţiei din când în când a acestora, care ar putea duce chiar la trezire;
- *stadiul 2* : faza somnului de profunzime medie, caracterizat prin apariţia în salve de scurtă durată a fusurilor de unde cu o frecvenţă de 14 c/s şi prin prezenţa complexului K (un accident electric ca răspuns la un stimul senzorial);
- *stadiile 3 şi 4:* sunt faze de somn profund caracterizate prin unde care devin din ce în ce mai lente, până la 1-2 c/s.

Aceste stadii sunt precedate de o perioadă (fază) de trecere la somn, de aţipire, care se caracterizează prin declinul stării de veghe, prin tranziţia uşoară de la o stare relaxată de veghe la o stare de somnolenţă; corespunzător, activitatea EEG se va caracteriza printr-o creştere în amplitudine şi difuziune regională a ritmului *alfa,* apoi prin fluctuaţii ale acestuia (apariţia şi dispariţia lui), pentru ca în final să scadă progresiv ;

Aceste stadii ale somnului, desprinse de Loonis şi colaboratorii săi încă din 1937, nu stare de veghe sunt întâlnite în timpul oricărui tip de somn, ci doar în timpul somnului lent. Datele recente din literatura de specialitate arată că în afara *somnului lent,* reprezentând în medie 60-70% din totalul somnului comportamental, există şi *somnul rapid,* caracterizat prin apariţia episodică, printr-o activitate electrică a creierului desincronizată, care de multe ori diferă puţin de cea din starea de veghe, şi mai ales prin manifestări comportamentale specifice. Somnul rapid, care întrerupe periodic somnul lent, reprezintă în medie 18-22% din durata totală a somnului, apare cu o periodicitate de 90-120 de minute şi cu o durată de 5-20 minute. Părerile autorilor cu privire la natura, structura şi mecanismele acestor două tipuri de somn sunt neconcordante. Unii dintre ei, printre care Hernândez-Peon şi Sterman (1966), sunt partizanii *teoriei unicităţii,* potrivit căreia cele două tipuri de somn reprezintă niveluri diferite ale unui continuum dintr-un proces unitar de somn. Alţii (Jouvet, 1965, 1967 ; vezi şi 1992) susţin, dimpotrivă, că există o *dualitate* a structurilor şi mecanismelor puse în joc de cele două forme ale somnului. în sfârşit, alţi autori şi mai radicali promovează *teoria opoziţiei* dintre cele două forme ale somnului, ele fiind expresia

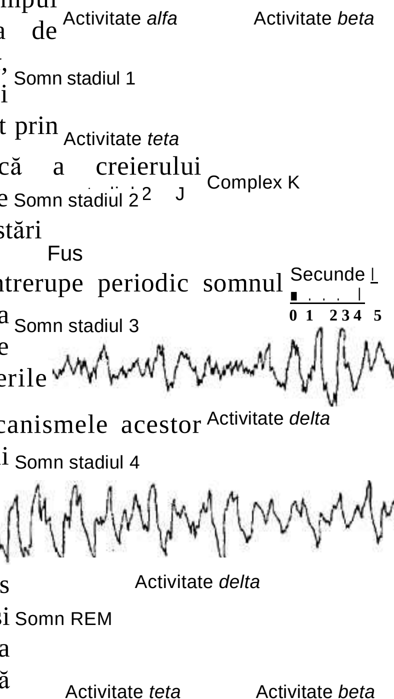


Fig. 7.4. *Stadiile somnului*

unor procese ce se opun relativ prin structurile şi mecanismele lor. Indiferent de teoria promovată sau acceptată de diverşi autori, există cel puţin două lucruri care nu pot fi puse la îndoială, toţi autorii fiind de acord cu ele, şi anume : somnul rapid este expresia activităţii onirice a psihicului; cele două tipuri de somn au efecte contradictorii: somnul lent îndeplineşte mai ales un rol reparator, odihnitor, restaurator, fortifiant pentru organism şi doar parţial pentru creier, pe când somnul rapid are efecte tocmai asupra reînnoirii creierului; de asemenea, el contribuie la formarea memoriei de lungă durată, deoarece oferă condiţiile favorabile menţinerii şi prelucrării informaţiei câştigate în stare de veghe; somnul rapid facilitează cu deosebire memorarea acelui material care dispune de o încărcătură afectivă.

Şi reactivitatea psihică a individului suportă în somn o serie de modificări. Astfel, se modifică pragurile senzoriale (în sensul creşterii lor), timpul de reacţie se prelungeşte pe măsura adâncirii somnului, evoluează şi reacţiile condiţionate, unele dintre ele putând fi executate chiar în timpul somnului, deşi după trezire individul nu-şi mai aduce aminte de ele. Somnul influenţează diferenţiat memoria şi uitarea. Cercetările întreprinse au demonstrat că el favorizează reţinerea unui material chiar dacă acesta este fără sens, ceea ce i-a determinat pe unii autori să afirme că omul uită cu mai multă uşurinţă după o perioadă de activitate decât după una de somn. O relaţie interesantă a fost stabilită şi între somn şi personalitate. S-a constatat că cei ce dorm puţin tind a fi energici, eficienţi, în timp ce aceia care dorm mult sunt depresivi, anxioşi, critici (Hartmann, Baekelad, Zwilling, 1972). De asemenea, cele două categorii de indivizi se diferenţiază între ele şi prin calitatea trebuinţelor: cei care dorm puţin au trebuinţe înalte, pe când cei care dorm mult au trebuinţe joase, primare (Webb, 1979). Oamenii cu personalităţi şi stiluri de viaţă caracterizate prin îngrijorare sau stări depresive, anxioase, cei care mai mult „îşi fac probleme" decât „le rezolvă" au nevoie mai ales de somn activ, deoarece acesta este cel care produce efectul „restaurator", îndeosebi după zile de îngrijorare, de depresiune, de dezechilibru, după conflicte intrapsihice sau după efortul depus pentru învăţarea unor probleme noi şi dificile. Variaţii ale timpului şi tipului de somn există şi în funcţie de temperamente, preocupări, condiţii de muncă şi viaţă, intensitatea stresului, vârstă. De pildă, copiii cu deficienţe mintale tind să doarmă mai puţin şi să dispună de perioade mai scurte de somn activ (vezi Popoviciu şi Foişoreanu, 1994, p. 88).

2.1.4. Privarea de somn şi insomnia

Una dintre problemele care îi preocupă în egală măsură pe oamenii obişnuiţi şi pe cercetători este aceea a perioadei optime de somn. De cât timp avem nevoie pentru somn? Ce se întâmplă atunci când, dintr-un motiv sau altul, nu beneficiem de timpul absolut necesar somnului? Iată întrebări care au dus la opinii contradictorii şi care, tocmai de aceea, îşi aşteaptă răspunsul.

Experimentele bazate pe privarea de somn s-au soldat cu concluzii incerte. Iată două cazuri descrise în literatura de specialitate. Un subiect (P.T.) şi-a propus să stea treaz două sute de ore (aproximativ 8 zile) în condiţii de izolare, sub supravegherea medicilor şi a cercetătorilor. Experienţa lui P.T. este descrisă de cercetători în următorii termeni: „Aproape de la început nevoia de a dormi era aşa de puternică, încât P.T. se lupta cu el însuşi pentru a rămâne treaz. După două zile şi două nopţi, a început să aibă iluzii vizuale, nemaifiind sigur de propria identitate. Deşi se comporta ca fiind treaz, creierul reacţiona ca în stare de somn. La sfârşitul celor 200 de ore, halucinaţiile de coşmar şi

realitatea se împleteau, P.T. crezând că este victima unei conspiraţii sadice". Un alt caz este cel al unui student (R.G.) care s-a decis să stea treaz 264 de ore (11 zile) în cadrul unui experiment ştiinţific, el fiind supravegheat acasă de părinţi, de un medic şi de doi cercetători în domeniul somnului. în tot acest timp, R.G. discuta cu familia, cu prietenii, desfăşura diferite activităţi. A devenit obosit, câteodată părea puţin confuz, ocazional avea iluzii, la sfârşitul celor 11 zile comportamentul său fiind firesc, fără simptomele pe care le avusese celălalt subiect. Concluziile extrase au fost total contradictorii: pornindu-se de la primul caz s-a conchis că privarea de somn duce la manifestarea unor simptome asociate bolilor mintale; pornindu-se de la cel de-al doilea caz, s-a ajuns la concluzia că privarea de somn are efecte minore (vezi Roediger *etal.*, 1987). Cum am putea explica această discrepanţă dintre cele două concluzii? Chiar dacă nu se poate formula un răspuns sigur la această întrebare, nu putem să nu remarcăm condiţiile total diferite în care au avut loc experimentele (artificiale, tensionate în primul caz, naturale, familiale în cel de-al doilea). N-ar fi exclus ca diferenţa de vârstă, de condiţie fizică şi psihică dintre cei doi subiecţi să fi influenţat rezultatele. Unele afirmaţii ale lui William Dement (1976), un cercetător care s-a ocupat cu studiul somnului, sunt şi mai şocante : orice tânăr bine motivat, cu condiţie fizică şi psihică bună, afirma el, este capabil să reziste fără somn o perioadă nedefinită de timp. Afirmaţia lui Dement este contrazisă de descoperirea faptului că perioadele foarte lungi de nesomn sunt întrerupte de anumite momente nedetectabile de somn, în care ochii subiecţilor rămân totuşi deschişi (aşa--numitele momente de microsomn). Cert este că refacerea organismului în urma unor perioade lungi de privare de somn are loc relativ repede. De exemplu, cel de-al doilea subiect experimentat, după cele 264 de ore de nesomn, a dormit timp de 15 ore, pentru ca a doua noapte somnul să revină la durata normală de 8 ore. Chiar şi primul subiect s-a refăcut repede, chiar dacă el s-a plâns de depresiuni uşoare timp de trei luni.

Diversele cercetări au demonstrat că durata somnului variază în funcţie de vârstă (de la 20 de ore în cazul nou-născutului la 5-6 ore pentru oamenii în vârstă). în experimentele în care s-a redus durata somnului (de la 8 la 5 ore) s-a observat o scădere corespunzătoare a performanţelor pe măsura trecerii timpului. Cele mai semnificative efecte asociate privării de somn a oamenilor normali au fost: oboseală extremă, lipsa atenţiei, iritabilitate, dureri de cap, nivel crescut de deprimare şi nivel scăzut de energie, prezenţa halucinaţiilor, a iluziilor, scăderea randamentului, în special în activităţile dificile.

Efecte mai mult sau mai puţin asemănătoare apar şi în cazul insomniilor. Insomnia este considerată de cei mai mulţi autori o tulburare a somnului, o incapacitate de a dormi. Alţii, în schimb, cred că insomnia nu trebuie catalogată imediat ca o tulburare de somn, această denumire fiind dată în cazul problemelor de adormire, de continuitate a somnului sau pentru somnul nerelaxant (vezi Ancoli-Israel, 1997). Insomniile pot fi trecătoare (tranzitorii) sau permanente (cronice). Indiferent de cauza generatoare, insomniile produc tulburări de comportament; de aceea, este necesară combaterea lor.

2.1.5. De ce dormim ? sau teoriile explicative ale somnului

O teorie ştiinţifică a somnului trebuie să explice mai multe aspecte: mecanismele intrării în somn şi cele ale ieşirii din somn (adormirea şi trezirea); mecanismele întreţinerii somnului şi cele ale împiedicării lui. *Adormirea* sau *scufundarea în somn* nu se realizează brusc decât în cazuri foarte rare (la copii sau la adulţi în urma unui efort fizic extrem de mare). De obicei, ea este precedată de o multitudine de reacţii (căscatul,

scăderea tonusului muscular, rărirea pulsului, scăderea presiunii sanguine, creşterea temperaturii extremităţilor). *Trezirea* definitivă din somn este perfect analoagă adormirii, însă în sens invers. Şi ea se realizează progresiv, dar semnele care o însoţesc sunt opuse celor ale adormirii (accelerarea pulsului, a respiraţiei etc). *întreţinerea* somnului se datorează scoaterii din funcţiune a sistemului activator ascendent, răspândirii inhibiţiei într-o mare masă neuronală şi intrării în funcţiune a unor mediatori chimici inhibitori (acidul hidroxigama-butiric). *împiedicarea* somnului are loc ca urmare a intervenţiei unor factori neaşteptaţi (zgomote, interdicţie verbală etc.) şi a stimulării directe sau indirecte a sistemului activator.

în esenţă, o teorie ştiinţifică asupra somnului trebuie să răspundă la întrebarea: „De ce dormim?". în funcţie de felul în care s-a răspuns la această întrebare, au fost formulate mai multe teorii ale somnului.

- *Teoria restaurării sau reparatorie.* Oswald (1980) susţine că somnul reprezintă o perioadă de calmare, de linişte şi odihnă absolut necesară organismului şi creierului pentru a se reface, pentru a-şi reîmprospăta forţele consumate sau pierdute în timpul stării de veghe. Somnul reface rezerva de substanţe necesare sistemului nervos central pentru a-şi îndeplini funcţiile din timpul zilei. S-a adus şi argumentul că hor monul creşterii este secretat la copii în timpul somnului, de unde nevoia mare de somn a acestora. „Somnul restabilizează, reaprovizionează şi reconstruieşte creierele şi trupurile noastre care sunt, într-un fel, sleite, epuizate de activităţile din timpul stării de veghe. Această idee corespunde cu starea de epuizare pe care o resimţim înaintea somnului şi cu cea de restabilire de la trezire" (Halonen şi Santrock, 1996, p. 144).
- *Teoria evoluţionistă.* Sugerează că nevoia de somn este înrădăcinată în trecutul nostru evolutiv. Somnul îndeplineşte astfel o importantă funcţie adaptativă, ne protejează de pericole. La om, somnul se desfăşoară de obicei în timpul nopţii, deoarece vederea lui nu este specializată pentru a vedea în întuneric. Meddis (1983) vorbeşte chiar despre o „predispoziţie" pentru somn a oamenilor care ţine de evoluţie, ea având rol de protecţie. De exemplu, nou-născuţii, prin faptul că dorm mult, îşi protejează mamele de epuizare.
- *Teoria hibernării.* Reprezintă, după opinia lui Malim şi Birch, o variaţie a teoriei evoluţioniste. Ea sugerează că somnul a derivat dintr-o formă mai uşoară de hiber nare, cu scopul de a-i ţine pe oameni liniştiţi şi imobilizaţi în întuneric. Dacă n-ar dormi noaptea, oamenii ar simţi nevoia de a consuma mai multă hrană, fapt care ar duce la epuizarea resurselor disponibile.
- *Teoria somnului necesar şi a celui opţional.* A fost lansată de Horne (1988) ca o reacţie împotriva teoriei formulate de Oswald. Horne argumenta că refacerea celulelor are loc mai degrabă ziua decât noaptea. El a arătat că primele 4 ore de somn reprezintă somnul de bază şi sunt absolut necesare odihnei. Celelalte ore de somn rămase sunt reunite de Horne sub denumirea de „somn opţional", de care omul s-ar putea dispensa fără ca acest lucru să aibă un efect nociv. Se pare că orele de somn în plus sunt doar o „obişnuinţă dobândită" (pentru informaţii suplimentare, vezi Malim şi Birch, 1998, pp. 214-215).

2.1.6. Necesitatea studierii somnului

Cercetările asupra somnului ridică o problemă mai generală, şi anume: somnul reprezintă o „ruptură" completă a individului de realitate sau în timpul lui se păstrează puncte de contact prin care cel care doarme poate fi influenţat din afară? Se pare că această a doua presupunere este mai plauzibilă decât prima. Un argument în acest sens îl constituie descoperirea „învăţării în somn", exploatată la un moment dat nu doar ştiinţific, ci şi comercial. Procesul *învăţării în somn* poate fi controlat experimental în următorul mod : se prezintă subiecţilor în timpul somnului un set de întrebări urmate de răspunsuri, apoi, în stare de veghe, li se cere să-şi reamintească răspunsurile la întrebările formulate în timpul somnului sau să recunoască răspunsul corect dintr-un număr mai mare de răspunsuri posibile ce le sunt prezentate spre examinare. Rezultatele arată că, de regulă, pot fi reţinute, deci învăţate, unele răspunsuri la întrebările prezentate în timpul somnului, dar nu independent de stadiul de profunzime al somnului. Astfel, s-a remarcat că învăţarea nu are loc în stadiile C sau D ale EEG, uneori nici chiar în stadiul B, când apar fluctuaţii ale vigilenţei; performanţele de învăţare cresc dacă materialul de memorat se prezintă pe fondul ritmului *alfa* ; în stare de somnolenţă, un material poate fi reprodus în proporţie de 50%.

Asemenea cercetări prezintă atât interes teoretic, cât şi practic. Interesul teoretic constă în elaborarea unor teorii referitoare la existenţa unui „somn parţial", cu păstrarea unor „focare de veghe" prin intermediul cărora pot fi reţinute unele informaţii prezentate în timpul somnului sau integrate în vise, în creaţii, fără ca subiectul să fie conştient de elaborarea şi fixarea lor. Interesul practic constă în introducerea rezultatelor unor astfel de cercetări şi teorii fie în organizarea şi sporirea eficienţei procesului de învăţământ, fie a celui psihoterapeutic. Dat fiind faptul că tulburarea somnului (insomniile) sau privarea de somn se soldează cu efecte negative asupra organismului şi comportamentului individului, o problemă de mare actualitate o reprezintă cea a *inducerii somnului.* Liviu Popoviciu *et al.* (1972) inventariază şi trec în revistă trei metode ce favorizează inducerea şi menţinerea somnului: inducerea somnului pe cale medicamentoasă, prin utilizarea drogurilor şi a preparatelor hipnotice ; inducerea somnului prin sugestia hipnotică (somnul hipnotic); inducerea somnului pe cale electrică (electrosomnul).

2.2. Visul

Învăluit multă vreme în mister, superstiţie şi fantezie, explicat prin ipoteze naive sau ciudate, visul reprezintă un fenomen absolut normal. Ca stare de conştiinţă modificată, el este mai complex decât somnul, deşi apare pe fondul lui. Complexitatea visului se reflectă direct în întrebările pe care abordarea lui le-a ridicat în faţa cercetătorilor: care este natura visului ? Ce funcţii îndeplineşte el ? Cum poate fi el studiat în mod obiectiv ? Cum au fost explicate visele ? Pot fi controlate visele ? Acestea sunt doar câteva dintre întrebările la care vom încerca să răspundem în acest paragraf.

2.2.1. Visul ca stare de mentație sau natura psihică a visului

Mecanismele psihice puse în funcțiune în timpul visului arată că, de fapt, visul este o formă de *mentație,* de activitate a creierului, care în funcție de evoluția fazelor somnului poate lua caracter regresiv sau nonregresiv. Succesiunea fazelor este următoarea: mentație neregresivă (în porțiunea pretimpurie a debutului somnului); mentație regresivă (ceva mai târziu); mentație neregresivă, care reprezintă, în esență, trei stări distincte ale Eului (Eul intact; Eul destructuralizat; Eul restructuralizat). Foulkes şi Vogel (1974) au arătat că celor trei stări ale Eului le corespund diverse corelate fiziologice. Astfel, Eul intact se corelează cu EEG *alfa,* Eul destructurat cu aspecte EEG de stadiu A, Eul „restructurat" cu aspecte EEG de stadiu B. Existența acestor stări de mentație în timpul visului i-a condus pe unii autori spre afirmarea legăturii dintre vis şi unele capacități parapsihologice ale oamenilor (capacități telepatice). Visul, credea Ullmann (1969), prin formidabila sa proprietate de a combina stări de mare activitate şi de disociație, facilitează transferul telepatic. în studii ulterioare (1973) el a adus chiar dovezi experimentale în acest sens. S-a constatat că informația care este transmisă apare în visele subiecților adormiți şi corespunde în unele dintre proprietățile ei (formă, textură, afect, simbolism) cu o „imagine-țintă" posedată de un alt individ, aflat la mare distanță de cel care doarme. De asemenea, s-a demonstrat experimental că stimulii-țintă emoționali se transmit mai uşor de la distanță în experiențele de vis decât stimulii-țintă telepatic neemoționali.

Prezența acestor „stări de mentație" ridică una dintre cele mai fascinante probleme legate de vis : care este natura lui psihică? Visul este o imagine sau o idee, imaginație sau gândire? Cel puțin la prima vedere întrebarea pare un nonsens, deoarece la nivelul simțului comun visul nu numai că este impregnat de imagine, dar este chiar imagine, însăşi psihologia tratează visul ca pe o formă a imaginației involuntare (când este vorba de visul din timpul nopții sau de reverie - visarea cu ochii deschişi) sau a imaginației voluntare (când avem de-a face cu aşa-numitul vis de perspectivă).

în realitate, natura visului este extrem de complexă. Unii autori au avantajat *imaginile* în structura visului, chiar dacă au sesizat existența a două tipuri de imagini. Max Simon afirma deja în 1888 că „visul consta^esențialmente din producerea de imagini cerebrale", unele dintre ele fiind *pur senzoriale* (în vis vedem, auzim) altele fiind *imagini-semne* (deoarece presupun asociații de idei). Caracterul vizual-halucinatoriu puternic conturat, bazat pe imagini strălucitoare, deformate, distorsionate, însă intens elaborate, a fost subliniat ca notă esențială a visului şi de alți autori (Dement, 1966). Cei mai mulți cercetători au sesizat și argumentat însă natura *ideativă* a visului, faptul că el reprezintă o formă aparte, particulară de gândire, aşa-numita gândire în imagini sau gândirea onirică, ce operează cu coduri figurative, preponderent vizuale. Freud afirma: „Visul nu este altceva decât rezultatul procesului de elaborare onirică: el este deci *forma* pe care acest proces o imprimă ideilor latente". Şi pentru Jung visul este o „gândire onirică", individualizată prin operarea cu parabole, simboluri, arhetipuri. „Visul reprezintă în esență o gândire simbolică [...]. Visul este un limbaj simbolic în care universul este trăit pe baza procesului de participare şi identificare" (Biberi, 1970). O idee extrem de interesantă o întâlnim la Paul Valery, care credea că „visul și gândul sunt din aceeaşi substanță". Visul cunoaşte şi el propriile-i „silogisme", reguli de funcționare, cărora le

este supus subiectul. Ideea consubstanţialităţii gândirii cu imaginea în vis este accentuată şi de Pontalis. „Dacă, în timpul unui tratament, salutăm ca pe un eveniment psihic dobândirea sau revenirea capacităţii de a visa, aceasta nu se întâmplă pentru că vedem în ea o posibilitate pentru pacientul nostru de a stabili o legătură cu aspectele refulate sau stratificate ale persoanei sale, ci pentru că avem presimţirea că această capacitate oferă o şansă de a trezi în el un alt regim de gândire" (Pontalis, 1994, p. 44). Evident, gândirea nu trebuie interpretată aici în forma ei logic-abstractă, ci în expresia ei imaginativă, metaforică.

2.2.2. *Visul - perturbator sau protector al somnului ?*

Legat de cele mai multe ori de somn, dar nu identificat cu el, ci considerat o „a treia stare de conştiinţă, celelalte două fiind veghea şi somnul, visul şi-a evidenţiat încă de la începutul studierii lui ştiinţifice rolul benefic asupra vieţii omului. Freud este cel care a surprins magistral funcţiile visului. Numai că o lectură neatentă a lui Freud ne-ar putea duce la concluzii eronate. Mai întâi el ne spune că visul reprezintă „resturi ale activităţii psihice din starea de veghe, resturi capabile doar să tulbure somnul" (Freud, 1980, p. 114). Reiese de aici că visul ar îndeplini funcţii negative, el fiind un factor perturbator al somnului. De ce viaţa psihică nu adoarme însă cu totul ? se întreba Freud. Deoarece „ceva se opune odihnei sale", ceva anume o excită şi ea trebuie să răspundă, visul nefiind altceva decât m »dul de reacţie al psihicului, în timpul stării de somn, la excitaţiile cu care acesta se confruntă. Precizarea este preţioasă, dar nu schimbă prea mult datele problemei. Analizând visele copiilor în capitolul al VUI-lea din *Introducere în psih-analiză,* Freud îşi exprima direct punctul de vedere: visul, „departe de a fi un factor de tulburare a somnului, aşa cum i se reproşează, este protector al somnului, pe care îl apără împotriva a ceea ce este susceptibil să-1 tulbure" *{ibidem,* p. 143). Şi mai departe: visul are drept scop menţinerea somnului împotriva excitaţiei care ne împinge la trezire şi la acţiune. Greşim crezând că fără vise am fi dormit mai bine, spunea Freud; în realitate, fără ajutorul visului nu am fi dormit deloc, tocmai lui individul datorându-i puţinul somn de care se bucură. în afara acestei funcţii generice, după Freud visul îndeplineşte şi alte funcţii: 1)*funcţia hedonică* (permite realizarea dorinţelor); *2) funcţia protectoare a Eului* conştient de presiunea pulsiunilor refulate ; *3) funcţia comunicativă* (visul asigură comunicarea între conştient şi inconştient); 4) *funcţia sintetizatoare* (reuneşte memoria infantilă cu experienţa de viaţă şi moştenirea arhaică).

O atenţie cu totul deosebită o acordă funcţiilor visului şi Jung. După el, acestea ar fi: 1) *funcţia compensatoare* (ajută la restabilirea echilibrului psihologic cu ajutorul unui material oniric); 2) *funcţia premonitorie* (semnalizează pericolele viitoare); 3) *funcţia simbolică* (visul se exprimă prin simboluri, cel mai specific simbol al lui fiind limbajul); 4) *funcţia de comunicare* (prin el se exprimă inconştientul); 5) *funcţia reductivă* (fragmentează, dezagregă, depreciază, micşorează, distruge uneori imaginea de sine conştientă, o readuce la real); 6) *funcţia integratoare* (visul unifică subsistemele din care este formată personalitatea şi mai ales psihismul conştient cu cel inconştient) (vezi Jung, 1994, prima parte).

Ideea visului ca „păzitor al somnului" a fost preluată mai târziu de Claparede (1934). Distrăgându-ne de la viaţa reală, visul creează premisele odihnei, „visul întreţine somnul", spunea şi Paul Valery (1871-1945).

Sistematizarea funcțiilor visului este făcută de doi autori francezi, Bourguignon şi Humery (1972). După opinia lor, visul îndeplineşte următoarele patru funcții: *1) funcția de stimulare* (el stimulează din interior, având valoare de stimul endogen şi substituindu-se astfel stimulilor specifici stării de veghe, aşa încât se poate aprecia că reprezintă o stare aparte de „trezire"); *2) funcția de descărcare* (susținută mai ales de Freud, care afirma că „visul descarcă spiritul, ca o supapă" ; în psihanaliză, prin vis se descarcă tensiunile născute din plăcerea sexuală, pe calea împlinirii, a realizării lui halucinatorii); *3) funcția de substituție* (prin vis se substituie privarea senzorială produsă de somn); 4)*funcția de legătură* (visul „leagă" între ele urmele lăsate de viața conştientă; ca urmare a acestor legături, visul capătă o oarecare orientare şi un sens). Se pare că visul îndeplineşte prin el însuşi, deci independent de somn, o importantă funcție adaptativă. La om există chiar „nevoia de a visa", prin vis Eul completându-şi şi desăvârşindu-şi experiența sa organizată şi semnificativă. Datorită acestui fapt, visul îşi conturează una dintre funcțiile sale cele mai generale : *funcția vital integrativă.* Relația dintre experiența reală şi experiența onirică este însă mai complexă. Nu doar experiența reală este încadrată în cea onirică, ci şi invers, experiența onirică, reamintită, poate fi integrată în starea de veghe.

2.2.3. Metode obiective de studiere a visului

Faptul că visul din timpul somnului reprezintă o realitate nu poate fi pus la îndoială. în aceste condiții, o nouă problemă apare în calea investigației ştiințifice: *care sunt indicatorii obiectivi pe baza cărora am putea studia visul* ? Investigațiile efectuate au făcut apel până acum la mai multe mijloace. Dat fiind faptul că unele dintre acestea erau subiective, bazându-se pe relatarea viselor de către individ, curând s-a trecut la descoperirea şi folosirea unor mijloace experimentale, obiective.

De un real folos în acest sens au fost *înregistrarea mişcărilor corpului* şi mai ales cea a *mişcărilor ochilor* în timpul somnului. Prin anii '50, Aserinski, lucrând ca student sub îndrumarea lui Kleitman, unul dintre persistenții cercetători ai somnului şi viselor, observă apariția unor mişcări oculare în timpul somnului, însoțite de modificări fiziologice (cardiace, respiratorii, motorii etc.) ce survin ciclic. Mişcările oculare erau de două feluri: unele *rapide* (Rapid-Eye-Movement, prescurtat REM, în engleză), altele mai *lente* (Non-Rapid-Eye-Movement, prescurtat NREM, în engleză). Primele erau bruşte, cu durata de 0,1-0,2 secunde, sincrone bilateral, cu apariții singulare în timpul nopții, sau în grupuri, cu o durată maximă de 3-50 minute. Celelalte, dimpotrivă, erau lente, pendulare, de cele mai multe ori asimetrice bilateral, cu o durată de 3-4 secunde şi o frecvență de 1-15 minute. Trezind subiecții în timpul mişcărilor oculare rapide, autorul constată că în 20 din 27 de treziri subiecții relatează că au visat şi chiar îşi reamintesc visul. Trezind subiecții în timpul mişcărilor oculare lente, se constată că numai în 2 cazuri din 20 subiecții relatează că au visat. în felul acesta s-a ajuns la concluzia că mişcările oculare din timpul somnului sunt strâns legate de activitatea onirică, *mişcările rapide fiind un indiciu obiectiv al prezenței visului.* Faptul acesta a reieşit şi din „lungimea" rapoartelor subiecților treziți după perioadele de REM şi după cele de Non-REM. Aproape jumătate din rapoartele REM (44%) au avut o lungime mai mare de 200 de cuvinte, în timp ce numai 10% din rapoartele Non-REM au depăşit această lungime. De asemenea, 24% din rapoartele REM au fost mai lungi de 500 de

cuvinte, dar numai unul dintre rapoartele Non-REM a fost atât de lung (vezi Hobson şi Strickgold, 1995, p. 1380). Somnul cu vise a fost numit Somn-REM, iar cel fără vise Somn-Non-REM.

Corelarea înregistrărilor mişcărilor oculare cu înregistrările ritmurilor electrice ale creierului, deci compararea *elctrooculogramelor* cu *electroencefalogramele*, a condus spre o nouă concluzie : mişcările oculare rapide apar în stadiul 1, când tabloul bioelectric al creierului se caracterizează prin voltaj redus, prin absența fusurilor sau undelor lente. Aşadar, visul nu apare imediat după starea de veghe, caracterizată prin unde *alfa*, când nu există mişcări oculare rapide, ci în timpul stadiului 1, care, după cum am arătat mai înainte, este o fază de somn uşor. Mişcările oculare lente apar în perioadele de început ale somnului sau în cele de somn profund, pe când mişcările oculare rapide apar ciclic în fazele de somn superficial din cursul nopții. De aici s-a tras concluzia că *visele sunt caracteristice fazelor de somn superficial* şi nu celor de somn profund. Figura 7.5 arată clar corelația dintre mişcările globilor oculari, somnul REM şi primul stadiu al somnului. Unii autori au încercat să stabilească şi semnificația mişcărilor oculare rapide, considerând că ele reprezintă *explorarea cu privirea a imaginilor din vis* (vezi Dement, 1958).

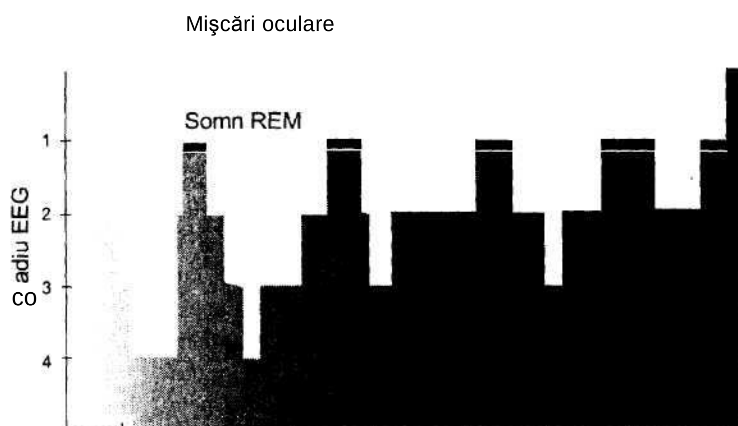


Fig. 7.5. *Corelația dintre mişcările globilor oculari şi stadiile somnului*

Practic, visele apar în aşa-numitele faze ale „somnului paradoxal" (Michel Jouvet), caracterizate printr-o asociație de semne contradictorii: pe de o parte, există o serie de semne ce evocă somnul lent-uşor (mişcări ale ochilor, respirație neregulată, erecție peniană, EEG caracteristic stării de veghe), pe de altă parte, semne ale somnului profund (subiectul este paralizat şi greu de trezit) (vezi fig. 7.6). Dacă este trezit în timpul acestei faze de somn paradoxal, subiectul povesteşte, în 80% din cazuri, un vis, amintirea acestuia fiind vivace şi deseori în culori. Fiecare episod al somnului paradoxal durează în medie de la 10 la 20 de minute. La sfârşitul acestei faze subiectul fie se trezeşte repede, fie trece la primul sau la al doilea stadiu, înainte de a începe un nou ciclu. Visul se reproduce astfel la fiecare 100 de minute, reprezentând 20% din timpul somnului (vezi Valtax, 1997).

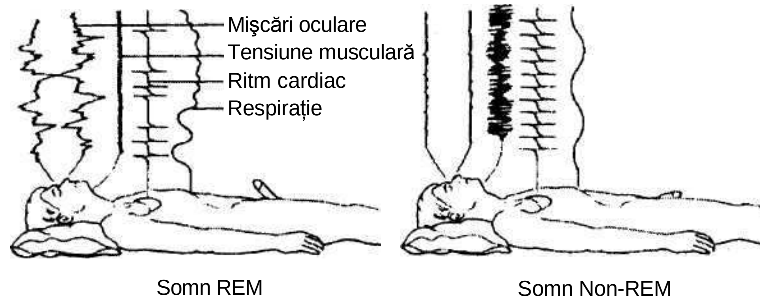


Fig. 7.6. *Apariția viselor în somnul paradoxal*

Din punct de vedere psihologic o importanță deosebită o prezintă studiul *conținutului viselor.* Freud deosebea un *conținut manifest* al visului, acesta nefiind altceva decât narațiunea visului, şi un *conținut latent,* ce se referea la aspectele sau ideile ascunse ale visului. Transformarea visului latent în vis manifest este denumită *elaborarea visului,* pe când activitatea inversă care ne duce de la visul manifest la cel latent, *interpretarea visului.* Lăsând la o parte această ultimă activitate, pe care Freud o sexualizează, văzând în fiecare element de conținut al visului un simbol sexual, un efect al cenzurii ce duce la deformarea viselor, ca urmare, la omisiuni, modificări, separări de elemente, considerăm că importantă pentru analiza visului ca formă modificată a conştiinței este elaborarea lui. Freud face o analiză magistrală a efectelor procesului de elaborare a viselor. Aceste efecte sunt următoarele: *condensarea visului,* ceea ce înseamnă că conținutul visului manifest este mai redus decât al visului latent, că el reprezintă, după cum se exprima Freud, „un fel de traducere abreviată a acestuia", fapt realizabil prin: eliminarea unor elemente latente; conservarea unor fragmente din anumite ansambluri ale visului latent; fuzionarea în visul manifest a elementelor cu trăsături comune; *deplasarea,* care constă în înlocuirea unui element nu printr-unul din propriile sale elemente constitutive, ci prin ceva mai îndepărtat, printr-o aluzie, sau în transferarea accentului de pe un element important pe altele mai puțin importante, ceea ce face ca visul să fie altfel centrat şi ca urmare straniu; *transformarea regresivă a ideii în imagine senzorială (vizuală),* aceasta realizându-se prin inversarea sensului, a situațiilor, a relațiilor, a persoanelor, prin înlocuirea cu contrarii. Semnificația acestor mecanisme psihice este cu atât mai mare cu cât ele nu explică doar visele, ci sunt „prototipuri pentru modalitățile de producere a simptomelor nevrotice" (Freud, 1980, p. 181). Visele au însă nu doar conținut sexual, aşa cum credea Freud, ci unul mult mai bogat şi mai diversificat. Cercetările au arătat că dorințele conştiente ale individului, activitățile lui personal-relevante, preocupările cognitive şi afective cotidiene, sugestiile din presomn, stresul zilnic sau cel din presomn, stările de anxietate sau de teamă etc. îşi găsesc expresia în conținutul viselor. Analiza acestor conținuturi i-a condus pe unii cercetători la formularea unora dintre teoriile visului. Din acest punct de vedere, tipică este teoria extensiunii visului la viața lucidă.

Mai recent s-a elaborat *metoda măsurării bizarului din vise.* Au fost stabilite trei caracteristici calitative ale bizarului din vise: *incongruența* (nepotrivirea figurilor persoanelor, obiectelor, acțiunilor sau decorurilor); *discontinuitatea* (schimbări bruşte

în aceste figuri, rezultând întreruperi ale stabilităţii orientative); *nesiguranţa cognitivă* (faptul că figurile sunt extrem de vagi). Aceste caracteristici au fost mai apoi măsurate cu o serie de scale descriptive variate. S-a ajuns la concluzia existenţei unei *gramatici transformative* care constrânge tipurile de transformări ce pot avea loc (vezi Hobson şi Strickgold, 1995, p. 1381).

2.2.4. Cum au fost explicate visele ?

Visul este, se pare, domeniul predilect al multor cercetători. Diversitatea şi amploarea teoriilor explicative ale visului este de-a dreptul impresionantă.

• *Teoria psihanalitică*. Probabil este cea mai veche teorie, cea mai cunoscută, dar şi cea mai puţin fundamentată, după cum apreciază unii comentatori. în lucrarea *Interpretarea viselor,* publicată în 1900, găsim formulată concepţia lui Freud cu privire la vise. O analiză mai atentă a viselor arată că acestea sunt de mai multe feluri: unele, destul de rare, sunt clare, coerente, inteligibile; altele, deşi coerente şi cu un sens aparent, prin conţinutul lor curios şi surprinzător împiedică raportarea lor la viaţa reală; în sfârşit, există vise incoerente, lipsite de sens, care par a nu-şi avea originea în viaţa individului, în experienţa lui anterioară, ci într-o parte străină şi necunoscută lui. Dacă primele sunt determinate mai ales de excitaţiile exterioare, celelalte îşi au cauzele în înseşi excitaţiile psihice. Sursa lor primară o constituie inconştientul individului, dorin ţele lui refulate, reprimate, care fermentează în profunzimea şi intimitatea acestuia, fiind incompatibile cu conştiinţa. Aşa încât, la un moment dat, datorită, pe de o parte, slăbirii temporare a Eului, iar pe de altă parte, reactivării formaţiunilor subconştiente şi inconştiente ale psihicului, trebuinţele şi dorinţele refulate se exprimă şi uneori se satisfac, sub o formă deghizată, temporar în vis. în cele mai multe cazuri tendinţele şi dorinţele refulate datează din copilărie. Visul reduce deci tensiunile psihice. în caz contrar, prin creşterea excesivă a acestor tensiuni se ajunge la angoasă, nevroze. Acesta este punctul de vedere nou pe care 1-a adus Freud şi psihanaliza sa în explicarea genezei viselor. După el, visul nu este altceva decât un „mesaj al inconştientului", iar interpre tarea viselor, calea „regală" a cunoaşterii inconştientului.

• *Teoria visului ca reproducător al realităţii.* Cei mai mulţi autori cred că visul este rezultatul unei stimulări ce acţionează în prezent asupra receptorilor interni şi externi reactualizând urmele excitaţiilor trecute. Această explicaţie a visului este întâlnită la Secenov, care definea visul ca un rezultat al combinării neobişnuite a unor imagini obişnuite. Aşadar, materialul combinărilor este „obişnuit", el aflându-se în experienţa de viaţă a individului, numai combinarea ca atare fiind „neobişnuită". Ideea combinării excitaţiilor, chiar dacă sursa acestora din urmă era alta, a fost surprinsă şi argumentată chiar de Freud, după opinia căruia „visul nu reproduce excitaţia ca atare, el o prelu crează, o indică printr-o aluzie, o pune într-o relaţie, o înlocuieşte prin altceva" (Freud, 1980, p. 119). Şi în altă parte: „Visul, în loc de a reproduce pur şi simplu excitaţia, o suprimă, o îndepărtează, o epuizează printr-un fel caracteristic de trăire" *(ibidem,* p. 144), acest „fel caracteristic de trăire" nefiind altceva decât satisfacerea halucinatorie a unor trebuinţe. Tocmai un asemenea *travaliu* care se produce în timpul somnului ar trebui să ne intereseze cel mai mult, deoarece numai astfel vom avea şansa să ne apropiem mai direct de ceea ce constituie „esenţa visului". Se pare că interpretarea visului ca fiind produs de stimulările prezente, însă prelucrate psihic, este seducătoare,

mulți autori preluând-o şi susținând-o. Este aşa deoarece o asemenea supoziție poate fi susținută nu doar teoretic, ci şi demonstrată experimental. Nenumărate experiențe au arătat că anumiți stimuli (acustici, termici, electrici etc), aplicați individului în timpul somnului, sunt integrați în conținutul viselor. Aşadar, putem conchide alături de alți autori că visul reprezintă un ansamblu de „secvențe" vechi, într-un „montaj" nou (vezi Floru şi Steriade, 1967, p. 214). A rămâne însă la interpretarea visului ca reproducător al evenimentelor din starea de veghe, care răspund preocupărilor actuale, chiar dacă această reproducere implică modificări şi transformări, ar fi total insuficient.

• *Teoria schemei mintale.* Viziunea lui Freud, deşi nouă şi originală, nu a fost împărtăşită de toți autorii. „Reducând elaborarea visului infantil la înfăptuirea unei dorințe şi explicând «conținutul manifest» al viselor adulților, în ultimă instanță, prin realizarea unei dorinți «refulate», Freud nu a făcut decât să sistematizeze şi să generalizeze un mecanism de frecvență şi valabilitate relativ limitate" (Biberi, 1970, p. 154). Şi mai departe: „Freud explică printr-o formulă rigidă o varietate care se refuză reducerii la unitate, dând de altminteri dovadă de subtilitate de interpretare, în cazuri îndoielnice, pentru a le explica prin teoria lui şi trecând sub tăcere cazurile incompatibile cu aceasta" *(ibidem,* p. 160). Aşadar, Freud nu a descoperit elementul comun al viselor, ci doar un caz particular al acestora. Care ar putea fi însă un astfel de „element comun" capabil a explica visele? După părerea autorului român, elementul comun tuturor viselor îl reprezintă ceea ce el numeşte *schema mintală* în funcție de care se reglează structurile onirice ale subconştientului. Schema reprezintă *principiul oniric polivalent de organizare, principiul ordonator unic al fiecărui vis,* care dispune de un imens *rol funcțional în elaborarea visului.* Schemele sunt de natură predominant cognitivă, afectivă, cenestezică. Ele sunt în acelaşi timp principiu dinamic, dar şi fond emoțional, primul selecționând imaginile, aglutinându-le şi ordonându-le, al doilea dând dimensiunea adâncimii şi tonalitatea. Biberi recunoaşte că înaintea sa autorul spaniol Pedro Meseguer (1956) a intuit existența schemei, fără s-o numească aşa. Meseguer vorbea de „tema somnială", pe care o definea ca o idee directoare a visului avându-şi, cel puțin în parte, originea în ajunul visului, către care converg toate gândurile. „Schema" propusă de Biberi reprezintă mai mult decât atât; ea este, pe de o parte, *principiul de organizare* a vieții onirice, iar pe de altă parte, *mecanismul funcțional* de grupare în noi structuri al conținutului visului.

• *Teoria neurală.* A fost formulată de Rose (1976). Visele erau explicate ca fiind rezultatul impulsurilor creierului. în timpul somnului, impulsurile întâmplătoare ale creierului reactivează o serie de secvențe stocate în memorie, le asociază şi generează astfel visele. Teoria este vagă, deoarece nu se ştie de ce sunt reactualizate anumite secvențe ale memoriei şi nu altele. Totodată, ea nu explică de ce în vise apar locuri şi personaje pe care subiectul care visează nu le-a cunoscut niciodată.

• *Teoria sintezei activatoare.* Este oarecum opusă teoriei visului ca reproducător al realității şi destul de asemănătoare cu teoria neurală. Hobson şi McCarley (1977) considerau că nivelul înalt al activității corticale din timpul somnului REM nu este determinat de simțuri şi de excitațiile venite de la acestea, ci este generat din interior, de o formă de zgomot neuronal. Visele sunt determinate de încercarea creierului de a interpreta impulsurile sau zgomotele neuronale. Cum însă unii centri sunt inhibați sau blocați, creierul va face o sinteză incompletă, haotică. De aici şi o serie de caracteristici

ale visului: rapiditatea scenelor, bizareriile lui etc. Totuşi, visul va purta amprenta experienţei personale a individului. Mai târziu (în 1989 şi 1991), Hobson a presupus că schimbările fundamentale din fiziologia creierului sunt duble : pe de o parte, exploziile fazice ale activităţii sub forma undelor posito-geniculo-occipitale furnizează semnale interne haotice, pe de altă parte, absenţa cronică a „modulaţiei aminergice" a sistemelor corticale scade stabilitatea reţelei neuronale şi creşte probabilitatea bifurcaţiilor în şabloane explozive. Interacţiunea haos - organizare a, fost aplicată modelului activare--sinteză al creierului în timpul visului. Autorul afirmă că legătura puternică dintre neurofiziologia fundamentală a creierului şi caracteristicile formale ale experienţei mintale 1-a încurajat să studieze bizarul viselor ca pe o întruchipare a aspectelor dependente de stare dintre conştiinţă şi cogniţie (vezi Hobson şi Strickgold, 1995, p. 1381).

• *Teoria uitării.* Este tot de natură neurofiziologică. Crick şi Mitchinson (1983) au arătat că în timpul somnului, când sinapsele sunt modificate, cortexul primeşte comenzi de la trunchiul cerebral, unele comenzi fiind reţinute, iar altele, mai ales cele nedorite, eliminate. Cei doi autori sugerează că rolul somnului REM, deci al visului, este de a îndepărta sau a uita informaţiile nedorite. Cum se face însă selecţia şi cum se „rup" conexiunile, deocamdată nu se cunoaşte.

• *Teoria visului reorganizator al structurilor mintale.* Ornstein (1986) susţine că visul contribuie la consolidarea învăţării. Timpul de visare este utilizat de creier ca timp pentru reorganizarea propriilor sale structuri mintale. Ca argument se aduce creşterea perioadelor de REM după ce oamenilor li s-au dat spre rezolvare sarcini dificile.

După cum remarcăm, nici una dintre teoriile explicative ale visului nu este satisfăcătoare. Deşi fiecare reuşeşte să surprindă unele laturi şi aspecte reale ale visului, nici una dintre ele nu oferă o explicaţie complexă şi completă neuropsihologică, ceea ce i-a determinat pe unii autori să afirme că visul rămâne încă „misterios" (Davidoff, 1987, p. 173). Se pare însă că opinia lui Davidoff nu este împărtăşită de toţi cercetătorii. Li viu Popoviciu, în impresionanta sa lucrare dedicată problematicii complexe a visului, arată că eforturile conjugate ale neurobiologilor, psihiatrilor, psihologilor, neurofiziologilor, neurochirurgilor, biologilor şi chiar ale oamenilor de artă „au izbutit să pătrundă în tainele visului şi să spulbere colbul de mister, de mit şi de superstiţie" (Popoviciu şi Foişoreanu, 1994, p. 11). Şi cartea autorilor români stă mărturie în acest sens.

2.2.5. Pot fi controlate visele ?

Multă vreme s-a crezut că visele cu conţinuturi şi stări emoţionale negative, deranjante, sunt de neevitat. Mai recent însă, această prezumţie a început să-şi dovedească slăbiciunea. Datele etnologice arată că în unele culturi există posibilitatea controlării viselor, conţinutul acestora putând fi dirijat prin *procesele de educaţie.* Pe baza discuţiilor purtate de adulţi cu copii asupra viselor acestora din urmă, li se sugerează copiilor anumite semnificaţii pe care le-ar putea avea conţinuturile lor onirice. De exemplu, dacă un copil a avut un vis teribil despre un tigru sau despre o cădere de la mare înălţime, adultul poate transforma visele respective în ceva plăcut. Astfel, visul despre tigru poate fi transformat într-un vis despre un vânător curajos, iar cel referitor la cădere, într-un vis despre o fiinţă capabilă să zboare (vezi Wortman, Loftus şi Marshall, 1985, p. 343).

Controlul viselor poate fi utilizat şi ca *tehnică terapeutică.* Dacă o persoană cu multe necazuri reuşeşte să-şi încorporeze în vis mai multe soluţii constructive, ea şi-ar putea

ameliora imaginea de sine. Uneori, o simplă discuție purtată înaintea somnului cu persoana respectivă referitor la soluțiile constructive este suficientă pentru a o face pe aceasta să-şi încorporeze soluțiile respective în vis. Este greu de presupus în ce măsură manipularea în acest mod a viselor influențează viața reală. Totuşi, efectele ei nu trebuie subestimate.



Fig. 7.7. *La Berge studiind visele lucide*

Cel mai important mod de a controla conştient visele îl reprezintă *visul lucid*. La Berge (1980, 1981) defineşte visarea lucidă ca fiind fenomenul de visare prezent la o persoană care este conştientă că visează. Iată cum descrie el visătorul lucid : persoana care - aparent - se află în deplinătatea facultăților sale, active în mod normal în starea de veghe (de aici prezența termenului de „lucid" în denumirea fenomenului), fiind capabilă să raționeze clar, să-şi reamintească liber, să acționeze voluntar ca urmare a reflecției, toate acestea în timp ce continuă să viseze viu, activ (vezi La Berge şi Gackenback, 1986, p. 159) (vezi fig. 7.7). Autorii mărturisesc că visarea lucidă care are loc în timpul somnului profund poate să pară cumva un paradox : în vreme ce visătorii lucizi sunt pe deplin adormiți, desprinşi de realitatea externă a lumii fizice, ei sunt în acelaşi timp pe deplin treji, atenți la realitatea internă a lumii viselor. Visele lucide au un conținut foarte variat: *senzorial şi perceptual* (s-au făcut experimente pentru fiecare modalitate senzorială, încercându-se diferențierea viselor lucide de cele non-lucide); *emoțional* (s-a constatat că inițierea şi trăirea visării lucide este însoțită de o intensificare a trăirilor emoționale, mai ales a celor pozitive, apărând senzația de deplină libertate); *cognitiv* (au fost investigate memoria, claritatea raționamentelor, caracterul bizar, asocierile, experimentele arătând că visarea lucidă se află într-o poziție de mijloc între starea de veghe şi visul non-lucid). După opinia lui La Berge, visul lucid oferă o excelentă ocazie oamenilor de a se ocupa de visele lor. Astfel de vise lucide pot fi cultivate. Dacă la sfârşitul unui episod al visului individul îşi spune : „Data viitoare voi visa din nou; vreau să-mi reamintesc că visez", va fi capabil să-şi continue visul. Utilizând această tehnică, La Berge a făcut media a peste 20 de vise pe lună, câteodată mai mult de 4 pe noapte. El pretinde că visele lucide îi permit individului rezolvarea unor conflicte din timpul somnului, în măsura în care acestea sunt emoțional satisfăcătoare, în aceste condiții, unele procedee şi tehnici de inducere a viselor lucide capătă o importanță deosebită. Printre acestea, cu cea mai mare frecvență sunt utilizate: excitațiile din pre-somn în vederea dezvoltării unor seturi cognitive care se continuă în somn şi transpar în vise ; focalizarea intenției (prin meditație); autosugestia ; hipnoza; inducerea visului lucid la un moment al somnului REM.

2.3. Hipnoza

2.3.1. Hipnoza -fenomen complex şi contradictoriu

Este, poate, una dintre cele mai complexe şi contradictorii stări psihice. Dacă cercetările au ajuns la un oarecare consens cu privire la natura şi mecanismele somnului şi ale viselor, nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre hipnoză. Fenomen cu aparenţă de supranatural, aflat multă vreme în domeniul magiei, ce fascinează prin nota ei de inedit, hipnoza a suscitat cele mai contradictorii întrebări şi opinii. Unii autori s-au întrebat dacă hipnoza este un fenomen normal, firesc, sau, dimpotrivă, patologic. în aceste condiţii, nu-i de mirare că ea a fost introdusă fie în rândul fenomenelor parapsihologice, fie în al celor patologice. însuşi Charcot, marele psihiatru francez, considera hipnoza un fenomen patologic, datorită faptului că receptarea hipnotică este întâlnită doar la persoanele isterice, care, după ce îşi recapătă echilibrul, nu mai pot fi hipnotizate. în acest context un punct de vedere interesant asupra hipnozei este formulat de Henri Baruk. El compară hipnoza cu starea de catalepsie. în catalepsie omul devine pasiv, un fel de robot sau o păpuşă articulată care doar suportă influenţele externe, fiind deposedat de mijloacele de expresie şi de acţiune. Omul se află într-o „stare atroce", deoarece vede, percepe, gândeşte şi suferă, dar este blocat, lipsit de posibilitatea de a vorbi şi acţiona. în stări mai deosebite, tulburările ce apar sunt şi mai grave : dispar sentimentele morale, de bine, rău, altruism, sentimentele afective etc. Hipnoza este extrem de asemănătoare cu starea de catalepsie (atât cu forma ei isterică, cât şi cu forma ei catatonică, ce reprezintă „somnul voinţei"), deoarece subiectul rămâne pasiv, dar apt de a primi sugestiile terapeutului, prin intermediul cărora poate fi eliberat de ideile patologice, poate deveni insensibil fizic, poate fi chiar anesteziat în vederea unei operaţii chirurgicale. Concluzia autorului derivă de la sine : „Hipnoza este o catalepsie provocată prin mijloace artificiale" (Baruk, 1988, p. 7). Alţi autori s-au întrebat dacă hipnoza este o stare specială a conştiinţei sau una comună, obişnuită. Unii au răspuns că ea reprezintă o stare particulară de conştiinţă modificată, deci, distinctă de altele. Acest punct de vedere a fost contestat de alţii, după opinia cărora hipnoza n-ar reprezenta decât o stare de înaltă motivare a conştiinţei (Council, 1983). Cele mai aprige dispute le-a generat însă natura fenomenului hipnotic. „Rar un fenomen psihofiziologic, ca acela al hipnozei, care să «izbească» atât de direct prin multitudinea contradicţiilor sale", scria unul dintre teoreticienii şi practicienii hipnozei (Gheorghiu, 1977, p. 213). „Hipnoza - scria el în continuare - reprezintă o manifestare conştientă şi inconştientă, de detaşare şi de ataşare, de comportament simulat şi autentic în acelaşi timp" *(ibidem,* pp. 213-214). Aceasta i-a făcut poate pe mulţi autori să se „bată" între ei. Nu întâmplător un autor îşi intitula o carte a sa despre hipnoză: „O bătălie de două sute de ani" (Chertok, 1984). în psihologia americană se confruntă două modalităţi de înţelegere a hipnozei: ca *stare* sau ca *nonstare* de conştiinţă modificată, ca *proces special* sau ca *proces psihosocial,* ca *trăsătură* sau ca *situaţie.* Teoreticienii *stării* menţin hipnoza ca inductoare a unei stări unice de conştiinţă, spre deosebire de teoreticienii *nonstării*, care consideră că hipnoza nu este o stare fiziologică distinctă, ceea ce contează, cred ei, fiind puterea influenţei sociale a hipnozei şi nu transa stării modificate de conştiinţă (Kassin, 1995, pp. 158-159).

O asemenea situație a dus la *dificultatea definirii hipnozei.* Unii autori, neputând cuprinde acest fenomen într-o definiție coerentă, ajungeau la concluzia eronată că el nici n-ar exista. Alții au recurs la definiții „circulare". Constatând că în timpul hipnozei apar o serie de fenomene, ei considerau că acestea s-ar datora transei hipnotice, pe de altă parte, individul s-ar afla în transa hipnotică tocmai pentru că ar prezenta manifestările respective. în sfârşit, sunt şi cercetători care încearcă să formuleze definiții nu atât logice, cât mai degrabă practice, operaționale, referindu-se la un şir de „operații practice" implicate în hipnoză. Se afirmă astfel că hipnoza este o procedură practicată de o persoană cu însuşiri speciale capabilă a induce în subiect condiții de sugestibilitate crescută, astfel încât aceasta să execute anumite acțiuni sugerate sau să-şi modifice comportamentele. Hipnoza este „o interacțiune socială în care un participant (subiectul) răspunde la sugestiile oferite de o altă persoană (hipnotizatorul) pentru a experimenta trăiri ce presupun modificări în percepție, memorie şi acțiune voluntară" (Kihlstrom, 1985, p. 385). Subiectul nu este „adormit", aşa cum ar părea la prima vedere, dimpotrivă, el este conştient, dar relaxat, ascultând doar de comenzile hipnotizatorului (vezi fig. 7.8.). La aceasta trebuie să adăugăm şi „reprezentările sociale" extrem de diversificate ce există despre hipnoză. Didier Michaux desprinde patru tipuri de reprezentări sociale ale hipnozei: *forma somnambulică*; *forma pseudoletargică* (caracterizată prin modificarea stării de conştiință însoțită de o mare pasivitate care limitează sugestibilitatea subiectului); *forma cataleptică* (individualizată prin inhibiția capacității de expresie verbală, prin modificarea stării de conştiință şi prin menținerea tonusului motor); *forma letargic-trează* (paradoxală, caracterizată prin scăderea tonusului motor şi prin menținerea unui înalt nivel de activitate a conştiinței). Autorul constată că între fenomenul real al hipnozei şi reprezentarea lui socială există un mare decalaj (Didier Michaux, în: Chertok, 1984). Dacă la cele de mai sus adăugăm şi aşa-numita „hipnoză de scenă" provocată de hipnotizatorii cu o etică discutabilă, doar pentru a produce distracția celorlalți, vom înțelege şi mai bine statutul oarecum incert, discutabil, al hipnozei.



Fig. 7.8. *Hipnotizarea unui subiect*

2.3.2. Hipnoza - stare de somn sau stare de veghe ?

în ce priveşte natura psihică a hipnozei, asistăm la *diversificarea* concepțiilor, până la *polarizarea* lor. în momentul de față s-au conturat două asemenea concepții opuse.

Una dintre ele, destul de răspândită şi susținută de marea majoritate a cercetătorilor, este cea care consideră hipnoza o *stare de somn parțial,* un *somn incomplet.* în sprijinul acestui punct de vedere se aduc diverse argumente. De pildă, se recurge chiar la argumente de ordin lingvistic. Termenul de „hipnoză", introdus de James Baird în secolul trecut (1845), vine din grecescul *hypnosis* care înseamnă *somn.* Mai importante decât argumentele lingvistice sunt cele fiziologice. Cu mulți ani în urmă Pavlov emitea

ipoteza, verificată şi experimental, că hipnoza s-ar datora inhibării anumitor zone corticale. Numai că această inhibiţie nu este generalizată, ci parţială, deoarece pe scoarţa cerebrală se păstrează un focar de veghe. Concluzia lui Pavlov era că somnul obişnuit şi hipnoza au la bază un mecanism comun - inhibiţia - şi că, prin urmare, cele două fenomene sunt asemănătoare. Această concluzie a fost îmbrăţişată de mulţi cercetători. Ea nu este însă atotcuprinzătoare, după cum s-ar putea crede la prima vedere. Cercetările bioelectrice ale creierului au probat că în timpul hipnozei nu sunt prezente undele elecroencefalografice specifice stării de somn. Pe de altă parte, cercetările experimentale au demonstrat că în hipnoză inhibiţia cortexului nu este parţială, ci generalizată. Inhibiţia „poate fi extinsă asupra întregului cortex şi adâncită în aşa măsură, încât se poate ajunge într-o veritabilă stare de narcoză, din care individul nu mai poate fi trezit prin stimuli sonori şi în care nu mai simte stimulii dureroşi, astfel încât în asemenea stări se pot practica şi intervenţii chirurgicale" (Popoviciu *et al,* 1972, p. 134). în sprijinul punctului de vedere potrivit căruia hipnoza ar fi o stare - fie şi parţială - de somn, sunt aduse şi argumente de ordin comportamental: în trecerea la starea hipnotică şi în timpul ei individul are un aspect somnolent, stă cu ochii închişi, iar în ieşirea din transa hipnotică manifestă comportamente asemănătoare „trezirii" din somn.

La polul opus se amplasează acei autori care afirmă că hipnoza nu este somn, ci o stare psihică apropiată de starea de veghe, de fapt o altă expresie, mai aparte, mai specială, a stării de veghe. Două argumente sunt invocate în sprijinul acestei concepţii. Unul este de ordin neurofiziologic : înregistrările curenţilor bioelectrici din creier atestă prezenţa în timpul stării de hipnoză a undelor prezente şi în starea de veghe. Traseele EEG apărute în timpul hipnozei sunt specifice stării de veghe şi nicidecum celei de somn. Un alt argument este de ordin psihologic: performanţele obţinute în timpul hipnozei nu diferă calitativ de cele din timpul stării de veghe.

După opinia noastră, hipnoza este *o stare modificată a conştiinţei amplasată între starea de veghe şi cea de somn, însă mai aproape de starea de veghe decât de cea de somn.* Faptul că hipnoza este o stare de conştiinţă modificată nu credem că ridică nici o problemă. Rămâne să demonstrăm că celelalte două afirmaţii făcute, şi anume că ea „se află amplasată între starea de veghe şi somn", dar „mai aproape de starea de veghe".

în demonstrarea primei afirmaţii recurgem la un argument de ordin *logic* şi la altul *observaţional.* Dacă am compara hipnoza cu somnul şi am constata că între ele există numai asemănări, atunci am fi siguri că hipnoza este o stare de somn; în realitate, între hipnoză şi somn există şi asemănări, şi deosebiri. Astfel, ambele pot fi induse prin folosirea stimulilor fizici sau comportamentali; ambele presupun o serie de modificări vegetative; ambele se caracterizează prin îngustarea câmpului conştiinţei, deşi cu variaţii de la una la alta, dar în somn se întrerupe relaţia şi legătura subiectului cu realitatea, în timp ce în hipnoză aceasta este păstrată, individul hipnotizat auzind comenzile ce i se transmit şi reacţionând prin diverse comportamente la sugestiile ce i se dau; în somn apare hipotonia musculară, în hipnoză activitatea motorie se intensifică, asistându-se chiar la o hipertonie musculară. „Somnul este o punere în repaus a personalităţii, hipnoza şi catalepsia reprezintă o alterare a personalităţii" (Baruk, 1988, p. 71). Acelaşi lucru este valabil şi pentru comparaţia hipnozei cu veghea: dacă între ele ar exista numai asemănări, atunci n-am avea nici o îndoială că hipnoza este o stare de veghe. Cum între ele există şi asemănări, şi deosebiri, este evident că hipnoza este o stare intermediară între veghe şi somn.

Cei mai mulți autori (Hilgard, 1965; Ruch, 1973; Kihlstrom, 1985) au pus în evidență următoarele efecte observabile ale hipnozei: scăderea inițiativei şi spontaneității subiectului; accentuarea stării de selectivitate a atenției; reducerea facultăților discriminative, dar nu abolirea lor; creşterea capacității de transpunere şi „jucare" a unor roluri sugerate; reducerea controlului realității şi acceptarea distorsiunilor acesteia; amplificarea capacităților imaginative. Ordonarea acestor efecte nu am făcut-o întâmplător. Se poate lesne observa că ele pot fi cuplate două câte două, *scăderea* unei capacități psihocomportamentale datorată, probabil, stării de somn hipnotic, asociindu-se cu *amplificarea* ei ca urmare a activismului psihic prezent în astfel de stări.

Faptul că în timpul stării hipnotice se păstrează contactul cu lumea înconjurătoare prin intermediul hipnotizatorului, că se conservă posibilitatea receptării mesajelor externe şi posibilitatea reactivității motorii şi verbale a subiectului, faptul că se produc o serie de modificări psihice importante care demonstrează activismul accentuat al creierului ne fac să credem însă că hipnoza este *mai aproape de starea de veghe decât de cea de somn.*

Pendularea stărilor hipnotice între somn şi veghe, chiar dacă balanța înclină către starea de veghe, n-ar impieta oare asupra specificității ei ? Este hipnoza doar un amalgam de caracteristici ale celor două stări de conştiință ? O asemenea concepție ar fi inacceptabilă. Şi atunci, pe bună dreptate, ar trebui să ne întrebăm în ce constă specificul stării hipnotice ca stare modificată a conştiinței. Un prim răspuns l-ar putea constitui următorul: specificul hipnozei derivă din chiar amalgamarea caracteristicilor ei, amalgamare care se realizează altfel decât în alte stări ale conştiinței. Un asemenea răspuns ar fi speculativ şi nesatisfăcător. După câte ne dăm seama, există cel puțin patru însuşiri ale hipnozei care îi conferă o anumită specificitate şi distinctivitate în raport cu alte fenomene. Aceste manifestări considerate tipice pentru fenomenul hipnotic ar fi: amnezia hipnotică; hiperamnezia hipnotică; influențarea proceselor senzorio-perceptive şi motorii sub hipnoză; sugestibilitatea posthipnotică (vezi Gheorghiu, 1977, p. 79). Specificul hipnozei rezultă şi din analiza mecanismelor ei. Şi în acest domeniu explicațiile date de autori sunt extrem de diferite. S-a trecut de la teorii explicative naive, cum ar fi *teoria fluidului vital* a lui Franz Anton Mesmer (1734-1815), potrivit căreia la baza hipnozei s-ar afla „magnetismul animal", un fel de fluid care curge din corpul hipnotizatorului în corpul hipnotizatului, la teorii mult mai complexe, ca de exemplu *teoria tridimensională* elaborată de Ronald Shar, care combină unele elemente aparținând diverselor teorii. Informații detaliate în legătură cu istoricul cercetărilor asupra hipnozei (debut, evoluție etc), multe dintre ele având astăzi pur şi simplu un interes limitat, pot fi găsite într-o serie de lucrări (vezi Cauchard, 1960; Chertok, 1989; etc). O impresionantă lucrare asupra istoriei hipnotismului, de peste 700 de pagini, a fost publicată de Al an Gauld în 1992. Din multitudinea teoriilor elaborate vom prezenta doar patru, socotite mai semnificative.

2.3.3. Teorii explicativ-interpretative ale hipnozei

• *Teoria disocierii psihice.* A fost elaborată şi susținută de Ernest Hilgard (1977 ; 1978; 1980) şi are la bază modelul teoretic al sistemelor. Hilgard consideră că există diferite sisteme care sub raport funcțional pot deveni oricând dominante. Fiecare sistem este separat de altul, dar fiecare poate deveni la un moment dat dominant în raport cu celelalte. Funcția fiecărui sistem este de a le controla şi a le coordona pe celelalte. Există

chiar şi o „ierarhie" flexibilă a sistemelor, unul dintre ele fiind la un moment dat sistem „executiv central" (Eul). Nu întotdeauna însă sistemele acţionează coordonat, dimpotrivă, între ele pot exista disocieri funcţionale, aşa încât individul trăieşte aproape concomitent o „experienţă duală'\ Un experiment imaginat de Hilgard este deosebit de interesant. Subiecţii trebuiau să ţină mâna stângă în apă rece, iar cu mâna dreaptă urmau să scrie tot ce le venea automat în minte (vezi fig. 7.9).

în stare de hipnoză adâncă li s-a sugerat că nu vor simţi durerea produsă de apa rece, deşi vor ţine mâna stângă un timp îndelungat în vasul respectiv. Totodată, li s-a sugerat prin hipnoză că nu trebuie să acorde nici o atenţie mâinii drepte, să nu fie interesaţi de ceea ce vor nota cu ea. Rezultatele au fost surprinzătoare: în timpul hipnozei durerea dispare din punct de vedere subiectiv, dar se păstrează corelatele ei fiziologice. Subiectul relatează verbal că nu simte durerea la mâna stângă, dar scrie automat cu mâna dreaptă că o simte. Explicaţia ar reprezenta-o, după Hilgard, existenţa unor *disocieri* între diversele sisteme ale personalităţii, deci perturbarea sistemului de control exercitat de subiect ca urmare a coexistenţei unor tendinţe opuse. Se pare că în timpul hipnozei subiectul este şi un „observator ascuns" care poate înregistra o serie de fenomene în ciuda sugestiei hipnotice.



Fig. 7.9. *Hilgard experimentând hipnoza*

• *Teoria interpretării rolului.* îşi are geneza în cercetările psihosociale efectuate de către Sarbin (1972), care considera că multe aspecte ale comportamentelor umane, inclusiv ale comportamentelor hipnotice, pot fi interpretate ca expresii ale întruchipării unor roluri. în hipnoză subiecţii acceptă rolul de hipnotizaţi şi, ca urmare, se#supun tuturor prerogativelor ce decurg din el şi din propria lor imagine asupra a ceea ce înseamnă să fii subiect hipnotizat. Individul se identifică cu rolul ce i se sugerează (fapt care explică regresiile în vârstă în timpul hipnozei), se adânceşte şi se pierde pe sine în rolul sugerat (ceea ce explică unele conduite aberante prezente în timpul hipnozei). Cu cât subiectul dispune de abilităţi dramatice şi actoriceşti mai mari, cu atât hipnotizabilitatea sa este mai mare. Această teorie, deşi probată şi experimental, lasă deschise o serie de probleme: de ce uneori subiecţii reuşesc să interpreteze rolul de hipnotizat şi alteori nu ? De ce unii îl pot interpreta iar alţii nu ? Cum se realizează transpunerea în rol în cazul fenomenelor de autohipnotizare sau de producere spontană a hipnozei ?

• *Teoria hipnozei ca o comutare la nivel emisferic.* Teoria disocierii psihice i-a condus pe unii autori (Sperry, 1985; Tranel şi Damasio, 1985; MacLeod-Morgan, **1982) spre legarea hipnozei de** *diferenţele funcţionale existente între cele două emisfere cerebrale,* ea constând în activarea emisferei drepte şi dezactivarea emisferei stângi. O asemenea ipoteză se bazează pe existenţa în timpul hipnozei a unor reacţii şi compor tamente ce sunt caracteristice emisferei drepte (modificări ale percepţiei spaţiale, sugestibilitate, creativitate, toleranţă la ambiguitate, predominanţa imaginilor etc). Cum însă

localizarea cerebrală a multor funcții psihice este departe de a fi exactă, se opinează că ar fi prematură definirea hipnozei ca o comutare la nivel emisferic (Unestăhl, 1987).

• *Teoria comportamentală.* Teoria interpretării rolului a primit o largă acceptare din partea lui Theodore Barber (1974), care, pornind de la ea, formulează o *teorie comportamentală* asupra hipnozei. El consideră hipnoza un produs al gradului de sugestibilitate a individului, al atitudinilor, motivațiilor şi expectațiilor acestuia, toate acestea putând fi măsurate cu ajutorul unor scale. Comparând reacțiile subiecților supuşi hipnozei cu reacțiile unor subiecți aflați în stare de veghe, deci nesupuşi hipnozei, el observă şi la aceştia din urmă reacții specifice hipnozei. Se poate trage concluzia că nu diferențele de jtare generează reacțiile, ci gradul de sugestionabilitate şi de motivare a individului. Un subiect aflat în stare de veghe, dacă are atitudini, motivații şi expectații favorabile față de situația test, dacă este capabil să-şi imagineze cele spuse de experimentator, poate obține performanțe asemănătoare subiecților într-o stare hipnotică. Multe fenomene specifice hipnozei (amnezia, analgezia, catalepsia, regresia hipnotică) pot fi provocate şi fără hipnoză, cu condiția ca subiectul să fie instruit în prealabil pentru a-şi putea reprezenta cele sugerate. Se recunoaşte uşor în această concepție schema tradițională S - R practicată de behaviorism. Consecința extremă a acestei concepții o constituie renunțarea la termenii „stare hipnotică" sau „hipnoză". De altfel, Barber pune cuvântul hipnoză între ghilimele şi îl înlocuieşte cu cel de „motivație pentru îndeplinirea sarcinii". El pierde din vedere faptul că după o procedură hipnotică se constată prezența unor reacții care în nici un caz nu pot fi întâlnite la subiecții nehipnotizați. De asemenea, chiar dacă se obține creşterea motivației pentru sarcină, uneori subiecții se angajează artificial şi complezent în sarcină. „Motivarea pentru sarcină" poate „mima" comportamentul hipnotic, dar nu se identifică cu el. în sfârşit, este greu de crezut că o operație chirurgicală s-ar putea efectua doar creând o motivație pozitivă pacientului.

Fiind diametral opuse, teoriile asupra hipnozei nu pot fi reconciliate, de aceea hipnoza rămâne încă pentru mulți cercetători un fenomen puțin cunoscut, deşi „remarcabil" (Wortman, 1985, p. 349). Mai recent, un asemenea punct de vedere a fost combătut susținându-se că deşi persistă controverse considerabile referitoare la natura hipnozei, nici o altă problemă nu-i separă pe teoreticieni în tabere opuse. Dimpotrivă, toate diferențele trec dincolo de aparenta distincție, pozițiile teoretice în legătură cu unele probleme putând fi în realitate descrise ca „puncte ale unui continuum" (Kirsch şi Lynn, 1995, p. 846). Nu este mai puțin adevărat că o serie de întrebări persistă. Iată câteva, prezentate de cei doi autori citați: 1) *există o stare hipnotică unică ce dă naştere* experiențelor subiective modificate produse prin sugestie? (clinicienii cred că da, că hipnoza este o stare unică cu proprietăți cauzale; alți autori se îndoiesc, deoarece n-au fost descoperite caracteristicile generale şi valide ale transei hipnotice); 2) *poate fi modificată responsivitatea hipnotică!* (fără îndoială că da, numai că acest lucru este posibil în laborator, or, ar fi interesant de demonstrat că este posibilă şi translarea câştigurilor prin antrenament în rezultate clinice pozitive şi în situațiile reale); 3) *produce hipnoza schimbări importante în procesarea informațiilor ?* (s-a presupus că da; mai mult, s-a observat să subiecții hipnotizați procesează informația mai holistic, cu un efort redus şi cu o mai accentuată automaticitate decât cei nehipnotizați, numai că această ipoteză „merită o mai mare atenție şi o evaluare mai atentă"); 4) *este structura comunicării un determinant important al responsivității hipnotice* (care sunt mai eficiente, sugestiile imaginative formulate pasiv - „mâna ta se va ridica deasupra mesei" - sau cele

formulate activ - „ridică-ţi mâna deasupra mesei" ? ; ipoteza ericksoniană potrivit căreia sugestiile directe, specifice, asemănătoare comenzilor ar fi mai puţin eficiente decât sugestiile indirecte, ambigue sau permisive nu a fost susţinută de evidenţe disponibile) ; 5) *care este efectul clinic al adăugării hipnozei la psihoterapie ?* (se pare că efectul este relativ general şi foarte substanţial, totuşi, rămân de soluţionat o serie de probleme : pentru ce pacienţi ? cu ce probleme ?); 6) *care sunt substraturile fiziologice ale hipnozei ?* (această problemă trebuie subdivizată în trei sarcini separate : identificarea fenomenelor fiziologice specifice prezente la subiecţii hipnotizaţi şi absente la cei nehipnotizaţi; descoperirea, după corelatele fiziologice, a diferenţelor individuale dintre subiecţii hipnotizaţi; descoperirea substraturilor fiziologice ale răspunsurilor la sugestie) (vezi Kirsch şi Lynn, 1995, pp. 854-856).

2.3.4. Legitimitatea hipnozei în dispută

Hipnoza este un fenomen „remarcabil" nu doar prin imposibilitatea explicării şi conceptualizării ei, ci şi prin utilitatea ei practică. O asemenea utilitate se conturează pe următoarele direcţii: este folosită ca *mijloc curativ* (hipnoterapia), fiind aplicată pentru tratarea stărilor de anxietate, a celor fobice, depresive, isterice, obsesive ; ca *metodă de cercetare în psihologia experimentală*; ca *procedeu auxiliar în unele ramuri aplicative ale psihologiei* (în sport, de exemplu, unde prin hipnoză se obţine eliminarea emotivităţii în situaţiile de concurs sau perfecţionarea însuşirii unor deprinderi). Irina Holdevici (1993) relatează propria ei experienţă în legătură cu aplicarea hipnozei în sport şi cu efectele remarcabile ce se pot obţine (reducerea emoţiilor negative şi a anxietăţii; creşterea rezistenţei la stres şi întărirea Eului; înlăturarea barierelor psihice; teama de un anumit adversar, teren, situaţie, teama de eşec, de rezultat etc).

în momentul de faţă, hipnoza, căreia i s-a reproşat subordonarea subiectului hipnotizat de către hipnotizator, îşi lărgeşte câmpul de aplicabilitate printr-o formă nouă, şi anume *autohipnoza,* ca metodă de autoterapie şi autoreglare a stărilor psihice. Au fost imaginate chiar şi o multitudine de mijloace prin intermediul cărora autohipnoza să poată fi practicată (vezi Holdevici şi Vasilescu, 1991, p. 105). Toate acestea nu trebuie să ne conducă însă la pierderea din vedere a unor efecte negative ale practicării hipnozei. Ea nu suspendă total conştiinţa, dar o repliază spre ea însăşi, o închide în ea însăşi. De asemenea, hipnoza influenţează conştiinţa morală. Subiectului hipnotizat, aflându-se fără apărare, i se pot sugera orice idei, chiar contrare modelului său etic obişnuit. în hipnoză se pot distruge scările de valori ale omului, fapt ce alterează profund personalitatea. Hipnoza favorizează o regresiune a Eului, ea apărând ca o mişcare regresivă analoagă depersonalizării (prin supunerea faţă de hipnotizator, abandon de sine, capitulare), în ultimă instanţă, ca reducere la neant a voinţei subiectului. Pe bună dreptate Baruk se întreabă dacă avem dreptul de a anihila personalitatea subiectului. Tocmai de aceea concluzia lui este că „legitimitatea hipnozei rămâne încă în discuţie" (Baruk, 1988, p. 87). S-ar putea ca Baruk să aibă dreptate, dar aprecierile lui sunt valabile numai pentru cazurile de folosire nejudicioasă a hipnozei, ca de altfel a oricărei tehnici psihologice. Altfel n-am înţelege de ce în studiul hipnozei s-a investit atâta imaginaţie şi efort şi nici de ce au fost puse la punct o multitudine de tehnici terapeutice. Schiţăm câteva dintre ele, cu titlu de exemplu: a) *terapia prin sugestie directă* (vizează esenţialmente trezirea simptomelor); b) *terapia prin hipnoză asociată învăţării* (bazată pe condiţionarea comportamentală sugerată de behaviorişti); c) *metoda cathartică* (presupune

descărcarea afectelor grație retrăirii lor, fapt care permite sesizarea originii conflictului şi dispariția simptomului); d) *hipno-analiza* (combină hipnoza cu psihanaliza; subiectul este introdus mai întâi într-o transă hipnotică profundă, pentru a se obține materialul necesar ce va fi utilizat apoi de psihoterapeut). Pornindu-se de la hipnoză au fost imaginate şi o serie de tehnici derivate, cum ar fi *training-ul autogen* (J.H. Schultz); *relaxarea de inspirație psihanalitică* (J. de Ajuriaquerra, M. Sapir etc.); *sofrologia* (Caycedo) *terapiile ericksoniene şi neo-ericksoniene* (pentru informații detaliate, vezi Chertok, 1989, pp. 88-105).

3. Căi de acces la stările de conştiință modificată

3.1. Meditația

Reprezintă una dintre cele mai cunoscute căi de acces la stările modificate ale conştiinței, cu răspândire nu doar în practicile orientale, ci, din ce în ce mai mult, şi în cele occidentale. Multă vreme ea a fost interpretată doar ca o practică religioasă, neştiințifică. Abia începând de prin anii '60 a intrat mai serios în perimetrul cercetării ştiințifice. Dacă la început preocupările pentru studiul meditației au fost sporadice, încercându-se doar obiectivarea unor fenomene spectaculoase fiziologice şi psihologice ce interveneau mai ales în yoga, cum ar fi, de exemplu, controlul ritmului cardiac, cu timpul ea a devenit un obiect tot mai important de studiu.

3.1.1. Accepții

Meditația poate fi considerată într-o dublă accepție: ca stare modificată a conştiinței; ca mijloc pentru a obține modificarea conştiinței. Dacă o interpretăm din această ultimă perspectivă, trebuie să afirmăm despre ea că reprezintă un ritual ce presupune o serie de exerciții menite a conduce la modificarea treptată a stării de conştiință. Spre deosebire de alte căi de acces la stările modificate ale conştiinței, cum ar fi: drogurile, dansurile extatice, ritualurile tribale, tipurile speciale de muzică etc, care presupun preocupări şi elaborări colective speciale, chiar o oarecare înscenare şi dramatizare, meditația este o procedură *ne-dramatică,* o preocupare *solitară* şi *personală* a oamenilor (vezi Carrington, 1986, pp. 487-488). Specificul ei constă în concentrarea spiritului pe un obiect, asociată cu distragerea de la alte obiecte. Ea poate fi descrisă ca o autoimpunere, chiar ca o formă de deprivare senzorială, de aceea se şi recomandă practicarea ei în condiții de izolare. Persoana care o practică va fi complet absorbită de obiectul meditației, dar şi complet detaşată de toate celelalte obiecte externe sau interne (vezi fig. 7.10).



Fig. 7.10. *Persoane meditând*

Meditaţia vizează creşterea gradului de atenţie. Aceasta din urmă poate fi concentrată fie pe curentul evenimentelor, fie pe anumite obiecte specifice (respiraţie, sunete, imagini vizuale, anumite senzaţii etc.)- Pe măsură ce gradul de concentrare al atenţiei creşte, conflictele psihologice nerezolvate tind să iasă la suprafaţă. Spiritul individului neantrenat până acum se eliberează şi intră într-o stare de alertă. Stările vagi de excitaţie şi emoţie încep să alterneze rapid cu cele de bucurie şi calmare. în literatura de specialitate se apreciază că sunt necesare câteva ore de meditaţie pentru ca individul să conştientizeze unele limite ale sale, deformarea percepţiilor, insuficienta dezvoltare a capacităţii de autocontrol. El îşi dă seama cât de absurd este să trăiască în continuare cu asemenea percepţii deformate care îi controlează continuu existenţa, cu unele senzaţii scăpate total de sub controlul voluntar. Aşadar, scopul meditaţiei îl reprezintă nu numai în inducerea stărilor modificate ale conştiinţei, deci a acelor stări în care el îşi conştientizează propriile limite, ci şi ameliorarea dezvoltării sale psihologice.

3.1.2. Formele meditaţiei

Există mai multe forme de meditaţie, dintre care două par a fi mai răspândite : *meditaţia prin concentrare* şi *meditaţia prin percepţie interioară.*

Prima formă constă în antrenarea capacităţii de concentrare a spiritului prin fixarea pe anumite obiecte particulare (fizice sau „psihice" : un gând, un sentiment etc), astfel încât să fie excluse alte obiecte, gânduri, sentimente (vezi fig. 7.11). Datorită acestei concentrări crescute se pot atinge nenumărate stări de conştiinţă modificată sau percepţii neordinare. Totodată, puterea de concentrare permite o amănunţită „disecţie" a sinelui, a experienţelor trăite, în vederea înţelegerii „lumii" proprii conştiinţei noastre şi a specificului experienţei elaborate.

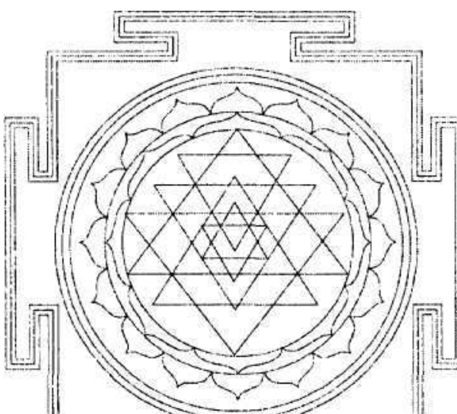


Fig. 7.11. *Exemplu de stimul pentru focalizarea atenţiei în meditaţie*

Cea de-a doua formă de meditaţie vizează cultivarea conştiinţei, a atenţiei, moment cu moment, în raport cu ceea ce constituie experienţa prezentă, viaţa curentă. în acest proces de antrenare a conştiinţei individul ajunge să-şi răspundă la o serie de întrebări. La un prim nivel el poate răspunde la întrebarea: „Ce modalităţi negative ale stărilor de conştiinţă pot surveni şi cum pot fi ele folosite într-o manieră pozitivă? ". La un alt nivel de conştiinţă, mult mai dezvoltat, individul poate avea acces la alte forme şi modalităţi de experienţă care transcend conştiinţa normală de fiecare zi (vezi Kornfield, 1984, pp. 211-212). Se apreciază că această a doua formă de meditaţie se raportează la un domeniu de experienţă situat între două extreme: la un pol se află reprimarea sentimentelor, pulsiunilor şi ideilor, fără ca ele să poată fi eliminate ; la celălalt pol se află nevoia de a acţiona asupra lor.j în felul acesta se cultivă o stare de spirit activă, de permanentă deschidere, de trăire a unei experienţe „pline" a întregului evantai al realităţii mintale şi fizice, dar şi alta, de

abținere de la a o respinge sau reprima. Printr-o asemenea atitudine, care constă în a fi atent, se pot dezvolta gradual conştiința, concentrarea, înțelegerea.

Faptul că meditația reprezintă unul dintre principalele mijloace de modificare a stărilor de conştiință ne este demonstrat, printre altele, de efectele pe care le produce practicarea ei. Cel mai frecvent amintite sunt următoarele : creşterea stării de bine, de satisfacție psihologică; corectarea percepțiilor deformate; reducerea anxietății: amplificarea încrederii în sine, a respectului de sine ; suscitarea trebuințelor de autorealizare ; diminuarea efectelor negative ale unor fenomene psihologice (stres, frustrare); vindecarea unor boli; mărirea capacității de autocontrol şi a celei de autoreceptare ; sensibilizarea la schimbare şi autoeducare; sporirea gradului de independență etc. Aceste efecte sunt cu atât mai puternice cu cât meditația este practicată un timp mai îndelungat şi în mod sistematic. în final se ajunge la o stare de calm, non-reactivă, permițând lărgirea experiențelor subiectului, creşterea nevoii de a se deschide şi de a fi observat, fără restricții, interferențe sau perturbări.

3.1.3. Studiul ştiințific al meditației

Cercetarea ştiințifică a meditației ridică însă o serie de probleme în calea investigatorilor, încercând să-i identifice specificul pe linia naturii, mecanismelor şi efectelor, cercetătorii au folosit o gamă variată de metode de investigație, începând cu observarea comportamentelor, continuând cu experimentul şi terminând cu studiul relatărilor verbale ale subiecților investigați. De obicei, se compară comportamentele şi performanțele celor supuşi unor alte tehnici de autoreglare, ca de exemplu: antrenamentul de relaxare, autohipnoza etc. De asemenea, s-au făcut studii comparative între grupurile experimentale şi grupurile de control, între cei ce aveau o practică îndelungată în meditație şi novici sau cu o experiență redusă; în sfârşit, între subiecții cu practică meditativă şi subiecții care, deşi au practicat meditația, au abandonat-o după un timp. Din păcate rezultatele obținute sunt modeste sau contradictorii. Totuşi, după cum remarcă unii autori, s-au pus în valoare o serie de variabile psihologice, fiziologice şi bioelectrice specifice meditației (vezi Walsh, 1984, pp. 218-222).

Tabloul *psihocomportamental* al persoanelor care practică meditația este tipic, cele mai frecvente comportamente şi reacții psihice întâlnite fiind următoarele : emoții intense şi fugitive; episoade de hipervigilență şi de relaxare profundă; percepții extrem de clare şi precise (mai ales percepția timpului); procese intuitive; deschiderea la experiență ; stări de apărare; accentuarea fenomenelor de „priză" de conştiință vizavi de dificultățile de autocontrol; comprehensibilitate; scăderea pragurilor senzoriale însoțită de creşterea sensibilității; amplificarea gradului de empatie. în afara acestor aspecte psihocomportamentale în mare parte pozitive, au fost desprinse şi o serie de reacții negative, care, prin gradul lor de anxietate, de tensiune, sunt perturbatoare. Deşi foarte intense, ele sunt de scurtă durată şi se calmează aproape spontan, având rolul de a elibera amintirile şi conflictele psihologice refulate până atunci. Se pare că acesta este prețul necesar ce trebuie plătit pentru a provoca descărcarea şi eliminarea lor, considera Walsh. Deşi acest tablou psihocomportamental nu este atât de specific meditației pe cât s-a crezut, testele psihometrice neevidențiind diferențe semnificative între subiecții supuşi meditației şi cei supuşi altor tehnici de autoreglare, el rămâne totuşi sugestiv. Oricum, subiecții care au practicat meditația relatează că experiențele trăite în timpul meditației sunt profunde, semnificative, plăcute.

ezultatele *fiziologice* sunt la fel de contradictorii. R.K. Wallace (1970; 1971) a observat prezenţa unor fenomene de hipometabolism în meditaţie, pe care le-a considerat specifice acesteia. El le explică prin consumul oxigenului, mărirea cantităţii gazului carbonic şi a nivelului de lactaţi în sânge. Curând însă s-a descoperit că astfel de fenomene se întâlnesc şi în practicarea altor tehnici.

Mai semnificative s-au dovedit a fi rezultatele cercetărilor *curenţilor bioelectrici ai creierului.* Au fost astfel descoperite o serie de trasee EEG caracteristice meditaţiei. Autorii care le-au cercetat (B.C. Glueck şi C.F. Stroebel, 1975 ; Banquet, 1973) afirmă că aceste trasee relevă o relaxare a cortexului şi o mare sincronizare, cu predominanţa undelor *alfa* (8-13 cicli pe secundă). La subiecţii care practică meditaţia de mai multă vreme au fost puse în evidenţă relaxări şi mai accentuate ale creierului, ce au la origine undele *teta* (4-7 cicli pe secundă). Cercetările mai fine au demonstrat că există un sincronism specific între ariile corespunzătoare celor două emisfere cerebrale sau în interiorul fiecărei emisfere. La subiecţii cu o practică mai îndelungată a meditaţiei sunt mai dezvoltate capacităţile specifice emisferei drepte (facultatea de a-şi aminti, de a discrimina sonorităţi muzicale - R. Pagano şi L. Frumkin, 1980, citaţi de Walsh). Alţi cercetători (J.E. Bennet, J. Trinder, 1977) au arătat însă că aceşti subiecţi dispun de o mare flexibilitate în trecerea de la o emisferă la alta. Mai mult decât atât, au fost conturate şi importante diferenţe individuale: în timp ce subiecţii care practică un anumit tip de meditaţie ce constă în deschiderea şi receptivitatea continuă la toţi stimulii prezintă răspunsuri EEG continue la repetiţia unui sunet, cei ce nu meditează prezintă o obişnuire progresivă; subiecţii care practică meditaţia bazată pe concentrare intelectuală şi detaşare de mediu nu prezintă nici o reacţie EEG la zgomotele repetate.

în ciuda acestor date contradictorii, s-a putut elabora un profil de personalitate specific subiecţilor care practică meditaţia. Se pare că aceştia sunt mai deschişi şi mai receptivi spre interior, spre deosebire de ceilalţi, care sunt mai realişti; de asemenea, cei ce practică meditaţia sunt mai puţin fragili sub raport emoţional, posedă niveluri de concentrare şi de activare *alfa* mai ridicate şi tind spre a-şi controla mai riguros propria lor viaţă, prezintă o mai bună stabilitate psihologică, o tendinţă medie spre psihoze, îşi recunosc mai uşor însuşirile negative. Aceasta îl face pe Walsh să creadă că cercetările viitoare vor determina, poate, *profilul optimal* pentru cei cărora această tehnică le este *benefică* şi profilul de personalitate al celor pentru care această practică ar prezenta un mare *risc.* Oricât de departe ne-am afla de înţelegerea şi stăpânirea mecanismelor meditaţiei, nu trebuie să neglijăm sau să subestimăm cuceririle făcute până acum, chiar dacă unele dintre ele sunt contradictorii şi neconcludente. Nu-i mai puţin adevărat că şi atitudinea prudentă faţă de aceste rezultate este la fel de recomandabilă, meditaţia însăşi fiind considerată de unii autori o „afacere populară şi lucrativă" (Atkinson *et al.*, 1990).

3.2. Bio-feed-back-ul

3.2.1. Ce este bio-feed-back-ul ?

Este o tehnică ce presupune controlul conştient al funcţiilor vegetative. După cum se ştie, acestea din urmă sunt îndeplinite de sistemul nervos sau autonom, numit astfel deoarece nu presupune intervenţia conştientă, voluntară a individului în vederea realizării sarcinilor ce-i revin. La un moment dat s-a pus problema dacă nu cumva aceste funcţii

ar putea să fie controlate conştient. Multă vreme s-a crezut că acest lucru nu este posibil. Dovezile furnizate de anumite practici ale culturii orientale au clătinat însă o asemenea convingere. Yoghinii tibetani au capacitatea de a-şi diminua respirația, astfel încât pot supraviețui cu o cantitate minimă de oxigen. De asemenea, în nopțile reci din Himalaia ei reuşesc să-şi mențină o temperatură crescută a corpului, deşi au în preajmă numai gheață. Fisurarea încrederii în imposibilitatea controlării conştiente a funcțiilor vegetative s-a produs şi ca urmare a descoperirii învățării şi condiționării operante. N.E. Miller şi colaboratorii lui (1969) au demonstrat existența la animal a unui nou tip de învățare, numit învățare instrumentală, bazat pe retroreacția biologică. O asemenea învățare se obține prin „recompensarea" animalelor de fiecare dată când îşi modifică funcționarea unor organe într-un sens determinat. Maimuțele sau pisicile au învățat să-şi accelereze sau să-şi diminueze ritmul cardiac, tensiunea arterială, secreția renală, contracțiile intestinale, amplitudinea ritmului *alfa.*

Aceste observații şi fapte experimentale au ridicat o întrebare incitantă : este capabil omul, mai ales occidentalul - neobişnuit cu anumite metode şi practici orientale - să învețe a-şi controla procesele interne ? Răspunsul afirmativ la această întrebare a întârziat să apară din cauza unor dificultăți de ordin tehnic. Procesele şi funcțiile interne, uneori extrem de subtile şi fără un corespondent direct într-o unitate fizică de măsură, trebuiau mai întâi obiectivate şi abia apoi încadrate într-un proces de învățare şi antrenament. Când au fost construite asemenea aparate care recepționează, selectează, măsoară, amplifică şi afişează semnalele emise de organele interne, făcându-le perceptibile pentru subiectul producător, bio-feed-back-ul şi-a început cariera. Bio-feed-back-ul constă în folosirea unor instrumente de monitorizare al căror rol este de a oferi subiectului un flux continuu de informații despre propria sa stare internă. Fiind informat în permanență despre ce anume se petrece în interiorul său, individul poate să verifice rezultatele funcționării organelor interne, să le selecteze, să le aleagă şi să le rețină pe cele care sunt mai bune. Aşadar, prin tatonare, prin încercare şi eroare persoana învață să-şi controleze prin voință propriile sale răspunsuri şi reacții fiziologice. De aceea, unii autori sunt tentați să considere că în cazul bio-feed-back-ului este mai nimerit să vorbim despre „stări de conştiință opțională" decât despre „stări de conştiință modificată", acest din urmă concept fiind „înşelător" (vezi Green şi Green, 1986). în fond, spun ei, bio-feed--back-ul presupune autoreglare, conştiința şi voința subiectului. Cum însă tot cei doi autori arată că în bio-feed-back intervin cinci tipuri de fenomene existențiale umane (fizice, emoționale, mintale, extrapersonale, transpersonale), considerăm că termenul de SCM se poate păstra şi atunci când este vorba de bio-feed-back.

3.2.2. Tipuri de bio-feed-back

Cele mai frecvente tipuri de bio-feed-back studiate au fost următoarele : 1) bio-feed-back-ul electromiografic; 2) bio-feed-back-ul cardiovascular; 3) bio-feed-back-ul electro-encefalograme.

Bio-feed-back-ul electromiografic a fost utilizat cu succes în combaterea durerilor de cap de tip tensional (Budzynski, 1979), a anxietății (Le Boeuf, 1974), a insomniilor etc. Tehnica folosită presupune culegerea semnalelor bioelectrice ale muşchilor prin intermediul unor electrozi implantați pe suprafața pielii, amplificarea lor de către aparatura de bio-feed-back şi semnalizarea lor vizuală şi auditivă. Semnalele de bio-feed-back duc

la creşterea capacităţii de conştientizare a evenimentelor interne. Stările de perturbare emoţională care provoacă generalizarea tensiunii psihice duc Ia creşterea numărului fibrelor musculare activate. Ca urmare, intensitatea semnalelor bioelectrice recepţionate de electrozii din muşchi creşte. Prin intermediul aparatului de bio-feed-back subiectul are permanent acces la informaţia ce descrie în mod obiectiv starea tensională a muşchilor săi. Prin exerciţii repetate se poate ajunge la relaxarea tensiunii musculare a frunţii, asociată cu tensiunea durerilor de cap. Procedura este folosită şi în tratarea pacienţilor bolnavi de simptomul Raynaud (contractarea vaselor de sânge ale mâinilor şi picioarelor, mai ales în situaţiile de stres, care determină răcirea extremităţilor).

Bio-feed-back-ul cardiovascular presupune conectarea subiectului la un aparat al cărui rol este de a monitoriza ritmul cardiac. Aritmia cardiacă este semnalizată vizual (când bătăile inimii sunt prea încete se aprinde o lumină verde, când ele sunt prea accelerate se aprinde o lumină roşie). Aprinderea unei a treia lumini (galbenă) semnalizează faptul că inima bate normal. Prin intermediul unor procedee ajutătoare, cum ar fi concentrarea pe o anumită idee, imaginarea unei stări sufleteşti etc, pacientul poate învăţa să menţină semnalizarea pe lumină galbenă. într-o cercetare, un subiect relata că şi-a micşorat ritmul cardiac, ajungând astfel la cel normal, gândindu-se că se leagănă foarte încet; un altul şi-a accelerat ritmul cardiac imaginându-şi că aleargă pe o stradă (Engel, Weiss, 1970). Deşi rolul unor asemenea procedee nu este suficient de bine lămurit, se pare că unii subiecţi reuşesc să-şi formeze cu ajutorul bio-feed-back-ului abilitatea de a-şi controla procesele fiziologice ale nervilor care merg spre inimă (Jonas, 1979).

Bio-feed-back-ul electroencefalograme se bazează pe aceleaşi principii şi proceduri: un aparat înregistrează activitatea electrică a creierului cu ajutorul a doi electrozi; printr-un sistem de filtrare aparatul respectiv elimină toate frecvenţele superioare sau inferioare ritmului *alfa* ; de fiecare dată când undele filtrate ating amplitudinea dorită, aparatul declanşează un semnal sonor. Astfel informat, subiectul are sarcina de a găsi condiţiile de menţinere un timp mai îndelungat a ritmului său *alfa,* cu o amplitudine suficientă pentru ca acesta să producă sunetul respectiv. „Condiţiile" despre care este vorba şi pe care subiectul trebuie să le găsească nu sunt altceva decât o stare particulară a conştiinţei, numită starea *alfa,* ce constă într-o detaşare lucidă. Se apreciază că această stare cultivată permite ameliorarea funcţiilor mintale (percepţia, memoria), creşterea creativităţii, sporirea eficienţei. Mai mult, ea vindecă o multitudine de afecţiuni: anxietatea, fobia, depresia, ticurile nervoase, cefaleea, insomnia, astmul, migrenele. De asemenea, ea înlocuieşte folosirea tranchilizantelor sau a drogurilor. Aşa se explică succesul programelor de bio-feed-back în Occident, multe persoane făcându-şi controlul *alfa* cu scopul de a atinge starea *alfa* a conştiinţei. Studiul bio-feed-back-ului electroencefalografic a ridicat însă şi o serie de probleme. La un moment dat s-a crezut că individul şi-ar putea creşte producţia undelor *alfa* câştigând astfel o „experienţă" *alfa,* adică o stare de calm şi de euforie. Cercetările ulterioare au arătat însă că asemenea „aşteptări" sunt neîndreptăţite. Unele investigaţii au eşuat în menţinerea notabilă a controlului undelor *alfa* prin bio-feed-back (Miller, 1974). Altele au demonstrat că stările de calm şi euforie nu sunt însoţite neapărat de o activitate *alfa* (Plotink, Cohen, 1976). Mai mult, există dovezi clare că bio-feed-back-ul nu poate învăţa individul să-şi genereze mai multe unde *alfa* decât în situaţia în care el s-ar relaxa dacă ar închide ochii (Lindholm, Lowry, 1978). Se pune sub semnul întrebării şi capacitatea bio-feed--back-ului de a produce o stare modificată a conştiinţei similară celei produse de meditaţie (Wortman, Loftus, 1985).

3.2.3. Specificul bio-feed-back-ului

Ultimele constatări ridică o problemă de principiu: care este, comparativ cu alte stări de conştiinţă modificată, specificul bio-feed-back-ului ? La o primă vedere el pare extrem de asemănător cu efectul placebo, fiind un fel de autosugestie. Se susţine chiar că aparatura folosită în bio-feed-back nu reprezintă nimic altceva decât un mijloc perfecţionat de influenţare sugestivă. Deşi componenta placebo este prezentă într-o oarecare măsură în bio-feed-back, diferenţa *dintre ele este categorică. Efectul placebo este un* fenomen de autoreglare inconştientă, pe când bio-feed-back-ul şi mai ales antrenarea lui este un fenomen de autoreglare conştientă (vezi Green şi Green, 1986). Pe de altă parte, efectul placebo este determinat de aşteptările pacientului. El funcţionează pentru că pacientului i-a fost indusă, prin descrierea efectelor de către medic, vizualizarea a ceea ce corpul urmează să facă datorită administrării medicamentului. Dacă un medic îi vorbeşte în japoneză pacientului său care nu înţelege decât limba engleză, este de aşteptat ca efectul placebo să nu apară, deoarece pacientul nu ştie la ce să se aştepte. Efectul placebo nu funcţionează nici la copii, nici la animale, pentru că nici acestea nu ştiu la ce să se aştepte. în bio-feed-back, ameliorarea este produsă prin vizualizarea voluntară şi conştientă de către pacientul ghidat de informaţii. Subiectul este conştient de sine, ca şi de faptul că va crea vizualizarea.

în al doilea rând, spre deosebire de alte căi de acces la stările modificate de conştiinţă, mai ales de meditaţie, bio-feed-back-ul pune la dispoziţia subiectului un mijloc şi un suport obiectiv pentru controlarea stărilor prin care trece, control neîntâlnit în celelalte modalităţi de autoreglare. Aceasta reprezintă şi un mare avantaj al bio-feed-back-ului, conferindu-i o largă aplicabilitate practică. Dacă în celelalte tehnici subiecţii, deşi sesizează o serie de modificări la nivelul organismului, nu pot afirma cu siguranţă dacă sunt relaxaţi sau nu, în bio-feed-back, primind informaţii inverse confirmative, ei nu mai au nici o îndoială asupra instalării stării de relaxare.

Bio-feed-back-ul se deosebeşte cel mai pregnant de alte tehnici de autoreglare prin efectele produse, ceea ce îi conferă dreptul de a fi utilizat ca metodă terapeutică pentru o serie de afecţiuni psihosomatice (hipertensiune, tulburări de circulaţie periferică, nevroze, epilepsie etc). Spre deosebire de alte căi de acces la stările modificate ale conştiinţei, care presupun folosirea psihoterapeutului sau a substanţelor psihoactive, soldate cu dependenţa individului de acestea, bio-feed-back-ul se caracterizează printr-o mare autonomie a individului, ce devine capabil de a-şi influenţa prin sine însuşi procesele fiziologice interne. Pentru a ajunge la astfel de performanţe subiectul trebuie însă ajutat cu o serie de informaţii cu rol de suport. Este necesar, astfel, un *suport cognitiv* (explicaţii referitoare la funcţionarea proceselor fiziologice alese pentru a fi controlate prin bio-feed-back; informaţii cu privire la modul de funcţionare a aparatului de bio-feed-back). Apoi, o mare importanţă o are *suportul psihic,* care constă în încurajarea şi sprijinirea subiectului în demersurile sale, în scopul asigurării bunei stări a organismului şi a creşterii capacităţilor sale de acţiune. în sfârşit, *suportul strategic* (informaţii referitoare la modul de realizare a relaxării, la individualizarea imaginaţiei dirijate etc.) încheie şirul informaţiilor de care trebuie să dispună subiecţii. Utilizarea acestor suporturi este cu atât mai necesară cu cât „experienţa bio-feed-back-ului este nouă şi contrastantă cu tradiţiile europene. Ideea că un om obişnuit îşi poate controla

procesele organice şi implicit starea de sănătate şi boală constituie uneori un mic şoc cultural" (Holdevici şi Vasilescu, 1988, p. 205).

3.2.4. Ce se aşteaptă de la bio-feed-back ?

Se speră ca bio-feed-back-ul să ofere, dacă este utilizat împreună cu alte forme şi tehnici de terapie, o alternativă fiabilă la tratarea medicamentoasă a unei mari diversităţi de tulburări (stomacale, intestinale, arteriale). într-un viitor mai îndepărtat bio-feed-back-ul ar putea fi folosit şi în scopuri nemedicale, mai ales educaţionale. De pildă, el şi-ar putea găsi un loc în educarea elevilor şi studenţilor în a-şi menţine o deplină concentrare în timp ce învaţă (Ornstein, 1977). Există şi alte posibile utilizări ale bio-feed-back-ului: transferul voluntar al atenţiei concentrate ; instituirea controlului asupra unor activităţi emisferice cu un grad oarecare de specialitate (cum ar fi cele cu un caracter mai simbolic, mai abstract, mai sintetic, mai logic - ale emisferei stângi sau, dimpotrivă, cele mai rezolutive, mai intuitive, afective - ale emisferei drepte); dobândirea relaxării mintale (a atenţiei către interior, existentă într-o conştiinţă de tip „pasiv") ; dezvoltarea şi adâncirea legăturilor de tip empatic între un cuplu de indivizi - de exemplu un cuplu de cosmonauţi (vezi Ciofu, 1991, p. 82). Totuşi, nimeni nu ştie cât de multe dintre scopurile ambiţioase privind utilizarea bio-feed-back-ului vor putea fi atinse.

Prin principiile şi practicile sale, bio-feed-back-ul rămâne o cale de acces la stările modificate ale conştiinţei, care face legătura între psihologia transpersonală, pe de o parte, şi psihologia fiziologică şi behavioristă (comportamentistă), pe de altă parte. Captând procesele fiziologice şi amplificându-le într-o asemenea manieră încât persoana să înţeleagă ce se petrece în propriul său corp, bio-feed-back-ul oferă individului posibilitatea de a învăţa cum să-şi controleze voluntar procesele interne. După cum arătau însă Green şi Green (1972), bio-feed-back-ul are şi importante implicaţii teore-tice : permite formularea unui răspuns mai nuanţat la incipienta problemă a relaţiei dintre corp şi psihic. Din moment ce putem controla conştient sistemul nervos vegetativ (autonom), înseamnă că domeniul conştiinţei se lărgeşte, incluzând fenomene care înainte erau situate în afara lui. Se oferă astfel ocazia de a pune stăpânire pe propriul nostru corp şi de a-1 gestiona într-o manieră eficace. Hans Eysenck şi Michael Eysenck (1998), tată şi fiu, îşi intitulau un capitol al uneia dintre cărţile lor astfel: „Bio-feed--back: întâietatea spiritului asupra materiei", în care notează: „în ciuda opiniei curente că organele interne ar fi incapabile de a învăţa, există dovezi convingătoare că ele dispun de această capacitate şi, mai mult, că sunt în stare să dobândească cunoştinţe foarte precise. Prin urmare, distincţiile schematice trup - suflet, raţiune - emoţie ar trebui reconsiderate" (Eysenck şi Eysenck, 1998, p. 204).

în Occident, tehnica bio-feed-back-ului este practicată sub două forme: 1) prin vânzarea unor aparate miniaturizate pe care subiecţii le poartă la ei şi ale căror sunete îi informează asupra vibraţiilor propriului corp (cum însă aparatele respective sunt foarte scumpe şi nu se fabrică pe scară largă, această modalitate nu este prea răspândită); 2) prin învăţarea controlului ritmului *alfa,* fără aparate, într-o serie de sarcini H. Gaustaut (1980) afirma că „nu ar trebui să condamnăm această tehnică înainte de a-i demonstra valoarea, înainte de a o utiliza" *(apud* Sillamy, 1980, voi. I, p. 90). Unele rezultate îmbucurătoare obţinute în diferitele domenii aplicative ale psihologiei, îndeosebi în cel al psihologiei sportive, ne fac să fim optimişti în ceea ce priveşte valenţele benefice ale bio-feed-back-ului.

3.3. Substanțele psihoactive

3.3.1. încercare de definire şi clasificare

Departamentul Sănătății şi Serviciilor Umane al SUA (1980) definea drogurile ca fiind „substanțe chimice a căror utilizare produce modificări fizice, mintale, emoționale şi comportamentale", corectând astfel o definiție mai veche a fiziologilor şi farmacologilor „puri", care luau în considerare numai efectele fiziologice controlate obiectiv. Noua definiție sugerează şi faptul că drogurile sunt folosite nu numai în scopuri terapeutice, ci şi în scopuri experimentale, administrarea lor supravegheată furnizând informații asupra felului în care lucrează sistemul nervos central, inclusiv personalitatea umană. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că există şi o folosire necontrolată şi adeseori necugetată a drogurilor, fapt care transformă drogul şi utilizarea lui într-o adevărată problemă socială. Oricum ar fi, drogurile, numite şi substanțe psihoactive, reprezintă una dintre cele mai răspândite căi de acces la stările modificate ale conştiinței, cu atât mai mult cu cât unele dintre ele nu presupun condiții speciale de administrare, cele mai multe putând fi administrate în dozele dorite şi cu frecvență autoimpusă. Multitudinea şi varietatea lor ridică implicit problema clasificării şi ordonării lor. R.L. Atkinson şi colaboratorii le grupau în următoarele cinci categorii: 1) *depresive (sedative)*: alcoolul, barbituricele, tranchilizantele uşoare; 2) *narcotice:* opiul şi derivatele lui (codeina, heroina, morfina); 3) *stimulante*: amfetamina, cocaina, nicotină, cofeina; 4) *halucinogene szwpsihedelice*: LSD, mescalina; 5) *canabis*: marijuana, haşişul (vezi Atkinson*et ai*, p. 212). Fără a intra în prea multe amănunte, ne vom opri în acest capitol asupra lor. Recent a apărut şi o enciclopedie dedicată substanțelor psihoactive, cuprinzând informații culturale şi istorice cu privire la fiecare substanță, la efectele şi tratamentul abuzului de asemenea substanțe (vezi Rudgley, 1998).

3.3.2. Efectele substanțelor psihoactive

Substanțele depresive sau *sedative* produc, după cum le indică şi denumirea, efecte inhibatoare, de potolire, de calmare. Dintre acestea, alcoolul este de departe cel mai des folosit. Contrar unei opinii empirice, populare, potrivit căreia alcoolul ar avea efecte excitante, stimulatoare, consumarea lui se soldează în realitate cu efecte inhibatoare, depresive, el afectând impulsurile nervoase şi slăbind abilitatea creierului de a gândi critic şi de a manifesta precauții. Este adevărat că, în cantități mici, acționând asupra centrilor nervoşi superiori, el creşte încrederea în sine a individului, produce o senzație de bine, o stare euforică, măreşte expresivitatea şi expansivitatea afectivă, ridică, în general, tonusul. Numai că de îndată ce doza de alcool consumată se măreşte, aşa-zisele efecte pozitive se transformă în contrariul lor. în stările euforice, oamenii, ca urmare a unei încrederi nemăsurate în forțele proprii, se angajează în acțiuni necugetate şi riscante. Cercetările mai vechi demonstrează un astfel de fapt. John Cohen, E.J. Dearneley, C.E.M. Hansel (1956), într-o lucrare asupra psihologiei riscului, relatează un experiment interesant şi sugestiv în acest sens. Ei au cerut unor automobilişti experimentați să parcurgă cu automobilele nişte pasaje înguste, fără a atinge pereții, înainte şi după ce au consumat alcool. S-a descoperit că sub influența alcoolului subiecții arătau o încredere excesivă în estimările lor anterioare şi se angajau cu automobilul în pasaje extrem de

înguste. Curând s-a acreditat ideea că efectele alcoolului asupra comportamentului depind de cantitatea de alcool consumată. Dacă aceasta este relativ mică (0,05%), oamenii încep să facă lucruri pe care în mod normal nu le-ar face. Când cantitatea de alcool pătrunsă în sânge creşte, apar deteriorări ale tuturor funcţiilor corpului (percepţii distorsionate, vorbire neclară, dificultăţi în controlul mâinilor şi picioarelor). Rapiditatea instalării acestor modificări depinde de cantitatea de alcool ingerată în raport cu greutatea corpului şi de rapiditatea cu care acesta intră în sânge. Când alcoolul din sânge atinge 0,3 sau 0,4% persoana intră în comă, iar la 0,5% apare stopul cardiac, stopul respirator şi moartea (vezi Combs, Hales şi Wiliams, 1980) (vezi fig. 7.12).

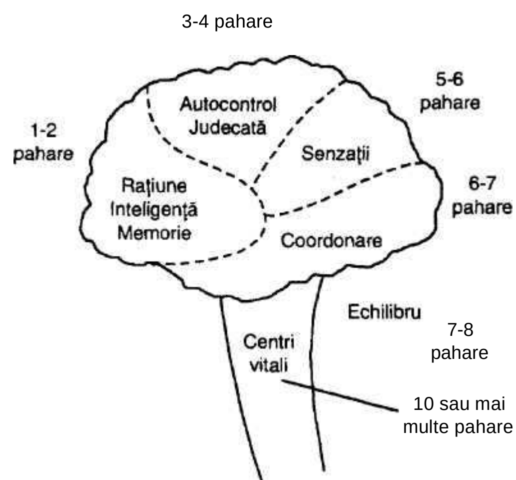


Fig. 7.12. *Efectele alcoolului asupra diferitelor funcţii psihice*

Relaţia dintre schimbarea comportamentului şi cantitatea de alcool consumată nu este însă atât de generală şi sigură cum s-a crezut multă vreme. Recent, cercetările au demonstrat că efectele pe care consumul de alcool le-ar avea asupra comportamentului depind de aşteptările subiectului. într-o cercetare (Marlatt, Rohsenow, 1981) s-a lucrat cu două grupuri de bărbaţi; unui grup i s-a dat să consume vodcă cu tonic, altui grup, o băutură nealcoolică asemănătoare la gust cu vodca, dar greu de diferenţiat de aceasta. Jumătate dintre bărbaţii primului grup au afirmat corect că au consumat o băutură alcoolică, în timp ce cealaltă jumătate au afirmat incorect că au consumat o băutură nealcoolică. Rezultate asemănătoare s-au obţinut şi la celălalt grup: jumătate dintre bărbaţi au afirmat corect că au consumat o băutură nealcoolică, cealaltă jumătate fiind convinşi că băutura consumată a fost alcoolică. La sfârşitul experimentului toţi bărbaţii au fost puşi în situaţia de a-şi exprima agresivitatea. Rezultatele obţinute au fost surprinzătoare: cei care au crezut că au consumat alcool, deşi nu consumaseră, au fost ,mai agresivi decât ceilalţi. Asemenea rezultate, consideră Wortman şi Loftus (1985), ne idetermină să reevaluăm cunoştinţele noastre privind legătura dintre alcool şi înlăturarea prestricţiilor sociale. Se pare că aşteptările indivizilor ca prin consumul de alcool să poată lînlătura restricţiile sociale sunt în mai mare măsură responsabile de efectele în planul ^conduitei. Nu acelaşi lucru este valabil însă şi pentru deficienţele observate în sarcinile acomplexe de ordin motor şi cognitiv, pentru transferul din memoria de scurtă durată în

cea de lungă durată, care se datorează în întregime cantităţii de alcool (consumul cumulat de-a lungul vieţii nu are efecte negative asupra abilităţilor cognitive dacă se păstrează un anumit ritm al consumului, risc prezentând cei care multă vreme nu au băut şi beau mult dintr-o dată).

Substanţele narcotice au efecte relativ asemănătoare celor depresive, poate ceva mai accentuate: diminuează sensibilitatea fizică şi capacitatea de a răspunde la stimuli. Schimbările produse în conştiinţă sunt variate: la început produc o senzaţie de bine, descrisă ca o plăcere intensă similară orgasmului; reduc anxietatea; dau naştere sentimentului şi stării de euforie, de detaşare (consumatorii lor declară că uită de necazuri); rareori aceste reacţii se asociază cu conduite agresive, spre deosebire de cazul alcoolicilor, la care acestea sunt prezente. Modificările produse în conştiinţă nu sunt foarte puternice, consumul lor negenerând experienţe vizuale excitante şi nici sentimentul transpoziţiei în alte locuri. Chiar dacă modificările conştiinţei nu sunt puternice, existenţa lor îi determină pe cei care le obţin pe această cale să folosească repetat drogul, devenind dependenţi de el. Satisfacţia şi efectele „benefice" scad pe măsura consumului lor, de aceea se caută noi metode pentru a le obţine (mărirea dozelor, injectarea drogului sub piele etc). Această ultimă metodă, în afara măririi gradului de dependenţă faţă de drog, aduce şi pericolul SIDA, ca urmare a infectării sângelui prin injecţii.

Substanţele stimulatoare, în contrast cu primele două, contribuie la mărirea *arousal-uhii*, la producerea unor efecte psihologice imediate. Astfel, amfetamina creşte capacitatea de schimbare a individului, îi amplifică încrederea în sine şi scade, în schimb, starea de oboseală. Cocaina acţionează în trei faze: 1) la început, subiectul trăieşte o stare euforică, este activ, vorbeşte mult; 2) urmează o fază de apatie în cursul căreia apar tulburări de respiraţie, de circulaţie şi chiar tulburări nervoase; halucinaţii vizuale, auditive, cenestezice; 3) criza se termină printr-o stare de somnolenţă. Consumul exagerat al unor asemenea substanţe, creează o mare dependenţă psihică şi se poate solda cu o intoxicaţie cronică (distorsiuni intelectuale, tulburări psihocomportamentale în planul afectivităţii, voinţei, sexualităţii etc.) şi disfuncţii fiziologice, cum ar fi distrugerea membranei nazale. Folosite în doze mari, mai ales sub formă de injecţii, ele produc convulsii şi moartea.

Substanţele halucinogene sau *psihedelice*, utilizate chiar în cantităţi infime, produc modificări spectaculoase şi profunde în funcţionarea mintală a individului, putând induce sub raport psihocomportamental unele tulburări asemănătoare unor boli psihice, cum ar fi schizofrenia. S-a crezut chiar că prin utilizarea unora dintre ele, îndeosebi a LSD-ului (acidul lisergic dietilamidic), s-ar putea explica această maladie, considerată a fi o alterare biochimică. S-a constatat că starea psihică indusă prin folosirea acestor substanţe ar fi o „psihoză toxică", o simplă reacţie nonspecifică a creierului la un produs chimic nociv. Cercetările efectuate au arătat că LSD-ul este un puternic catalizator al proceselor mintale, având rolul de a activa materialul existent în străfundurile personalităţii umane. Aceasta i-a făcut pe unii autori să creadă că LSD-ul este un instrument fără egal, care permite diagnosticarea profunzimilor personalităţii. Stanislav Grof (1984) consideră LSD-ul un „amplificator nonspecific, un catalizator al proceselor biochimice şi psihologice ale creierului. Este suficientă crearea unei situaţii de activare nediferenţiată, pentru a facilita emergenţa materialului inconştient provenind din diferitele niveluri ale? personalităţii" (Grof, p. 121). Se speră ca prin folosirea LSD-ului să se verifice îif

laborator dinamica psihosexuală şi conflictele fundamentale ale existenței umane descrise de Freud. Grof distinge patru niveluri ale experienței LSD şi domenii corespunzătoare inconştientului uman: experiențele abstracte şi estetice ; experiențele psihodinamice ; experiențele perinatale ; experiențele transpersonale.

Substanțele de tip cannabis produc cele mai profunde modificări ale stărilor conştiinței. Marijuana facilitează comunicarea interpersonală, exacerbează percepțiile şi induce o stare de bine si de euforie. Efectele consumului ei se extind asupra multor domenii şi funcții ale organismului. Astfel, ea afectează/wwc/H/e *reproductive* (antrenează scăderea secreției de testosteron şi a numărului spermatoizilor, afectează fecunditatea), *sistemul nervos* (produce importante schimbări în structura creierului şi în sistemul nervos), *sistemul psihic* (tulbură coordonarea motorie, atenția, memoria de scurtă durată, învățarea, procesele perceptive), *motivația* (scade motivația) (vezi Plotnik şi Mollenauer, 1986, p. 162). Haşişul produce stări euforice, expresive, exaltări ale simțului umorului, spiritului şi sensibilității, alterarea percepției timpului şi spațiului. Dozele mari duc la crize de personalitate. Dozele mici, însă de folosință îndelungată, antrenează stări de apatie, lene, îmbătrânire prematură, diminuarea rezistenței sistemului imunitar al organismului, creşterea iritabilității şi instabilității psihice, ducându-i pe subiecții fragili la nebunie.

3.3.3. Controverse şi dubii

Folosirea substanțelor psihoactive în calitate de mijloace pentru obținerea modificării stărilor de conştiință ridică o serie de probleme asupra cărora ne vom opri în continuare.

• *în afara cantității şi frecvenței folosirii drogurilor, ce factori mai intervin in modificarea stărilor de conştiință ?* Se pare că o mare importanță o au factorii de personalitate, diferențele individuale. Eysenck, prin cercetările sale, sugerează de exemplu că la subiecții extravertiți sau clasificați clinic ca isterici, substanțele stimu latoare au o influență redusă, ei răspunzând în schimb prin modificări marcante ale comportamentului la substanțele depresive. La subiecții introvertiți sau clasificați clinic ca distimici, lucrurile se prezintă exact invers : ei sunt receptivi la substanțele stimula toare şi rămân relativ inerți la substanțele depresive, chiar dacă le iau în cantități mari. Aceasta i-a atenționat pe cercetători asupra denumirii improprii a unor substanțe ca fiind stimulatoare, iar a altora ca fiind depresive. Deşi aceste denumiri pot fi păstrate când ne referim la comportament în general, ele nu mai sunt valabile când avem în vedere comportamente particulare sau chiar secvențe ale acestora (aceeaşi substanță poate accentua anumite comportamente şi diminua altele ; unele tranchilizante, de pildă, reduc mişcările agitate, dar generează altele involuntare). Numai în doze mari drogurile produc efecte specifice (cele depresive produc o stare de inconştiență, cele stimulatoare o stare de conştiință modificată, chiar convulsivă). în doze mici, efectele produse la persoane sunt diferite, tocmai datorită intervenției factorilor de personalitate.

• *Dacă personalitatea omului modifică acțiunea drogurilor, acțiunea acestora din urmă poate modifica personalitatea omului ?* Părerile autorilor sunt contradictorii. „Experimentarea ocazională a unui drog lasă o urmă tot atât de puțin persistentă asupra eului intim al individului cât lasă un mic dejun cu pâine prăjită şi gem [...]. Drogul nu schimbă personalitatea şi, după cât se pare, nici terapeutul, care doar îl ajută pe pacient

să-şi accepte propria personalitate aşa cum este ea delimitată de gene, de pragul său de maturaţie şi de experienţa sa din primii ani. Medicii care susţin că drogurile singure pot să vindece sunt fie modeşti, fie surmenaţi, fie incompetenţi" (Joyce, 1973, pp. 328-329). S-ar putea ca aşa să stea lucrurile dacă este vorba de experimentarea ocazională a drogurilor; dar dacă acestea sunt folosite permanent? Dificultatea provine, probabil, din concepţia asupra personalităţii. Dacă aceasta este „delimitată de gene" şi limitată la „experienţa din primii ani", atunci s-ar putea ca drogurile să n-o influenţeze. După opinia noastră, drogurile, indiferent dacă sunt folosite ocazional sau permanent, lasă urme în personalitatea umană; mai mult, ele pot duce la modificarea personalităţii înseşi. Problema care se pune este cea a sensului valoric al unor asemenea schimbări: personalitatea se modifică în bine sau în rău ? Cu alte cuvinte, drogurile influenţează pozitiv sau negativ personalitatea ? Joyce arată că drogurile substituie acţiunii reale fanteziile, împiedicându-i astfel pe unii oameni să fie folositori şi productivi. Ele sunt deosebit de „vicioase", pentru că, o dată folosite, se zăvorăsc înăuntrul individului ca într-o cetate, iar cheia poate fi pierdută adeseori pentru totdeauna. în sfârşit, ele sunt „oferite intenţionat de cei lipsiţi de scrupule celor susceptibili de folosirea lor, pentru a afecta securitatea întregii societăţi, şi nu numai a minţii individului" (Joyce, 1973, p. 331). Sunt însă şi opinii care atestă rolul favorabil al drogurilor în creativitate. Ele induc procesele creative, facilitează asociaţiile, relaxează şi deschid psihicul, cresc capacităţile senzoriale de cunoaştere, eliberează fantezia de constrângeri. Asemenea efecte contradictorii ale drogurilor se datorează, probabil, modului de utilizare (dozare, frecvenţă). Oricum, utilitatea medicală şi terapeutică a unor droguri nu poate fi pusă la îndoială. Problema este de a nu se ajunge la abuzul de droguri şi la folosirea lor ilegală. Abuzul duce la dependenţă fizică şi psihică faţă de drog (vezi Landy, 1987, pp. 154-155), iar în cazuri mai grave, la toxicomanie (vezi Macquet, 1992). Pe de altă parte, este greu de presupus că personalitatea, ca realitate biopsihosocială atât de complexă, ar putea fi modificată doar prin folosirea ocazională a drogurilor. Probabil că numai în corelaţie cu alte modalităţi terapeutice substanţele psihoactive şi-ar putea demonstra eficienţa. Tocmai de aceea, în ultimii ani a apărut tendinţa de reunire şi sinteză a două domenii considerate distincte- chimioterapia şi psihoterapia -, fapt care a şi condus la apariţia unui nou domeniu, cel al *farmacopsihoterapiei* (vezi Ionescu, 1990, p. 73).

• *Este admisibilă utilizarea drogurilor pentru controlarea comportamentului uman, mai ales a comportamentului mulţimilor ?* Este inutil să arătăm că folosirea drogurilor în scopuri antisociale (stimularea mărturisirilor în interogatorii, spălarea creierului în propagandă etc.) este incompatibilă cu demnitatea umană. Joyce credea că cea mai mare fericire adusă omenirii de industria farmaceutică ar fi descoperirea unui drog care să-1 facă pe om rezistent atunci când se află sub influenţa altui drog, fapt ce ar antrena după sine „declinul general al uzului şi abuzului a tot felul de medicamente" (Joyce, 1973, p. 332). Concluzia este ispititoare, însă absolutistă, aşa încât se poate subscrie la ea doar cu o oarecare rezervă.

4. Câteva probleme generate ale stărilor de conştiinţă modificată

Fiecare dintre stările de conştiinţă modificată îşi are specificul său. Există totodată şi câteva probleme cu un caracter mai general, care le privesc pe toate. De pildă: cum pot fi ele induse? ; care sunt efectele funcţionării lor? ; ce utilitate au? Chiar dacă în cuprinsul acestui capitol am formulat deja răspunsuri referitoare la aceste chestiuni, considerăm că este util să le reluăm, dintr-o perspectivă sintetică, pentru a ne forma o imagine mai adecvată asupra lor.

4.1. Inducere

Cu privire la obţinerea (inducerea) stărilor de conştiinţă modificată, în literatura de specialitate întâlnim două categorii de informaţii: unele generale, cu caracter metodologic, altele particulare, vizând chiar mecanismele şi fazele de inducere a acestora.

Dacă pornim de la premisa că individul îşi poate schimba fundamental configuraţia conştiinţei, vom ajunge repede la concluzia că una dintre căile prin care un asemenea lucru devine posibil o reprezintă *acţiunea conştientă asupra structurilor latente ale inconştientului până când acestora li se va da o altă formă,* de fapt *forma dorită.* Este aproximativ acelaşi lucru cu preconizarea schimbării componentelor intracelulare printr-o intervenţie chirurgicală la nivelul genelor, ce va duce, în final, la schimbarea caracteristicilor biologice ale individului. Pentru a modifica faptele de conştiinţă după voinţă este necesar ca mai întâi acestea să fie „obiectivate", să fie făcute „perceptibile" ca realităţi de sine stătătoare. Acest lucru nu este posibil decât printr-o stare secundă sau de conştiinţă modificată, condiţie a pătrunderii conştiinţei în zonele abisale ale psihicului. Conştiinţa modificată este deci o stare particulară a conştiinţei, aflată la frontiera stărilor de veghe şi somn, a stărilor conştiente şi inconştiente, raţionale şi instinctiv-afective. Ea este infinit mai bogată în fenomene psihice, de altă natură decât cele din timpul stărilor de veghe propriu-zise.

în afara acestor considerente de principiu, în literatura de specialitate întâlnim şi detalii cu privire la mecanismele, fazele şi chiar procedeele inducerii stărilor de conştiinţă modificată. După opinia lui Tart, inducerea unei stări modificate de conştiinţă presupune două operaţii: într-o primă fază este necesară aplicarea unor *forţe disruptive,* adică a unor acţiuni psihologice sau fiziologice care să determine zdruncinarea proceselor de stabilizare specifice stării obişnuite de conştiinţă, distrugerea integrităţii ei; într-o a doua fază este nevoie de aplicarea unor *forţe structurante, a.* căror acţiune trebuie să dureze pe toată perioada de tranziţie de la o stare la alta, cu alte cuvinte trebuie utilizate acţiuni psihologice şi fiziologice capabile de a forma noi subsisteme şi de a le integra într-un nou sistem. Pe măsură ce acest sistem se formează, el îşi poate dezvolta propriile sale procese de stabilizare. Revenirea la starea iniţială de conştiinţă se face exact după aceeaşi schemă : se rupe starea actuală modificată a conştiinţei; intervine o perioadă de tranziţie; se reinstalează starea de la care s-a pornit, cu ajutorul unor noi forţe structurante. Unii autori precizează chiar şi metodele care ar putea fi folosite în calitate de forţe

psihologice sau fiziologice structurante: repetiția stimulilor; monotonia; reținerea mişcărilor; bararea unor noi stimulări; concentrarea mintală; pasivitatea; substanțe psihoactivatoare.

4.2. Efecte

Stările modificate ale conştiinței produc în funcționalitatea lor o serie de efecte. Dintre acestea, Ludwig (1966) le-a evidențiat pe următoarele : 1) *modificarea gândirii* (intervin variații în concentrarea atenției, în reamintire, în exersarea judecății; se produc mixtări între cauze şi efecte); *2)perturbarea percepției timpului* (individul simte că stă nemişcat sau că, dimpotrivă, se mişcă extrem de repede); 3) *pierderea controlului* (se renunță la autocontrol); 4) *schimbarea expresiilor emoționale* (acestea sunt manifestate mult mai direct, mai liber, mai viu şi mai puternic); 5) *schimbarea imaginii corpului* (individul se simte mai greu sau mai uşor, îşi simte unele părți ale corpului ca fiind mai rigide sau invers, mai flexibile); 6) *distorsiuni perceptive* (se modifică percepțiile vizuale, auditive ; individul aude voci sau sunete muzicale stranii, vede ceea ce nu există în realitate); 7) *schimbarea înțelesurilor şi semnificațiilor* (dau posibilitatea individului să simtă că a atins sau a intrat în posesia înțelesului sau a semnificației vieții); 8) *afectarea comunicabilității* (sunt greu de exprimat; cei care le trăiesc au greutăți în a le verbaliza); 9) *sentimentul întineririi* (în urma trăirii lor individul se simte renăscut, întinerit); 10) *hipersugestibilitatea* (îl fac pe individ să piardă contactul cu realitatea, să accepte contradicțiile, să-şi diminueze facultățile critice).

După aproape douăzeci de ani, Colin Martindale (1981) a sintetizat aceste caracteristici, reducându-le la cinci:

1) *produc modificări „superficiale" ale proceselor cognitive* (structurarea şi analiza informațiilor nu se mai realizează profund ca în starea normală, ci se rămâne, de obicei, la nivelul concret al obiectelor şi imaginilor);
2) *se asociază cu schimbări frecvente în experiențele Eului* (adeseori, Eul şi realitatea externă se îmbină, se amestecă);
3) *scad capacitățile de control şi autocontrol* (se diminuează capacitățile de reținere, inhibiție ; creşte, în schimb, gradul de sugestibilitate);
4) *antrenează un „divorț" între realitatea externă şi percepții* (vedem şi auzim ceea ce nu există în realitate);
5) *conținutul conştiinței devine mult mai viu* (culorile devin mai luminoase, sunetele mai ascuțite, emoțiile sunt trăite mai intens).

După cum remarcăm, stările modificate ale conştiinței creează atât efecte *pozitive*, cât şi *negative*. De fapt, există un adevărat amalgam al acestora. Existența unor efecte pozitive, deloc neglijabile, i-a condus pe unii autori la ideea necesității *educării* şi *modelării* lor pentru a deveni *instrumente de adaptare* a individului la solicitările lumii externe.

4.3. Utilități

Există unele culturi în care oamenii sunt mult mai bine informați asupra „tainelor" conştiinței. Cercetările etnologice au scos la iveală fapte interesante în acest-scop. Boşimanii sunt antrenați să intre în transă cu ajutorul dansului, pentru a se vindeca de

anumite boli (Katz, 1973). La indienii yaqui, războinicii sunt pregătiţi pentru a-şi educa obişnuinţa de a percepe, cu scopul de a înţelege mesajele şi formele naturale neresimţite în mod obişnuit (Castaneda, 1973). Malaiezii folosesc sistematic conţinuturile onirice pentru a păstra armonia relaţiilor interpersonale în sânul vieţii lor comunitare. Cei din tribul Senoi din Malaiezia sunt probabil cei mai fericiţi, deoarece dispun de capacitatea de a-şi aminti visele şi de a le folosi ca parte integrantă a culturii lor. Kilton Stewart, care a studiat cultura Senoi în anii '30, arată că oamenii din aceste triburi folosesc visele pentru a contracara lumea supranaturală sau ca ceremonialuri de vindecare. Chiar dacă unele dintre constatările lui Stewart nu au fost validate de alte cercetări antropologice, fiind considerate rodul imaginaţiei autorului lor, ele rămân, credem, sugestive (vezi Goleman, 1984, p. 43). Se pare că în anumite culturi participarea la ritualurile de posesiune se soldează cu efecte benefice psihologice şi biologice (apar sentimente de refacere, de mulţumire, de creştere a prestigiului social al celui care termină ritualul). De exemplu, hinduşilor din Malaiezia, după ce intră în transă cu ajutorul zgomotelor şi încurajărilor celorlalţi, li se străpung ambii obraji cu o săgeată ascuţită. Ei pornesc apoi spre templu, pentru a aduce ofrande. Cel ce sfârşeşte drumul fără a sângera şi fără a se plânge de durere îşi dovedeşte prin aceasta puritatea inimii, tăria de caracter, profunzimea convingerilor religioase. Halonen şi Santrock (1996), care descriu acest caz, arată că stările de conştiinţă modificată au avut un rol extrem de important chiar în apariţia câtorva dintre marile religii ale lumii. Tot ei arată că şi substanţele psihoactive, în anumite cantităţi, produc efecte folositoare : reducerea tensiunii şi a frustrării, înlăturarea plictiselii şi a oboselii, asigurarea plăcerii, liniştii, bucuriei, relaxării etc. Şi în acest caz, ca şi în celelalte, însuşirea unor practici adecvate este esenţială.

Posibilitatea de a învăţa şi a-şi dezvolta potenţialităţile latente, situate dincolo de normele culturale, prin includerea lor în stările modificate ale conştiinţei şi prin restructurarea temporară a conştiinţei, constituie raţiunea marelui interes pe care îl prezintă cunoaşterea şi cercetarea unor astfel de stări ale conştiinţei.

Bibliografie

ANCOLI-ISRAEL, S. (1997), *Schlaf und Schlafstaurungen,* Wiesbaden, Ullstein Mosby GmbH & Co. KG, Berlin.

ATKINSON, R.L, ATKINSON, R.C., SMITH, E.E., BEM, D.S. (1993), *Inîroduction to Psychology,* Harcourt Brace College Publishers, New York.

BARUK, H. (1988), *L'hypnose et Ies mâthodes dârivees,* PUF, Paris.

BIBERI, I. (1970), *Visul şi structurile subconştientului,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

BOURGUIGNON, A., HUMERY, H. (1972), „Veille, sommeil et răve", *Psychologie Medicale,* nr. 4.

BUDZYNSKI, T.H. (1979), „Biofeedback strategies in headache treatement", in: BASMAJIAN, J.V. (ed.), *Biofeedback - principles and practice for clinicians,* Williams & Wilkins, Baltimore.

CARRINGTON, P. (1986), „Meditation as an Access to Altered States of Consciousness", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (eds.), *Handbook of States of Conscisousness,* Van Nostrand Reinhold Company, New York.

CAUCHARD, P. (1960), *Hypnose et suggestion,* PUF, Paris.

■CHAŞSAING, A. (1977), „Un quatrieme etat de conscience", *Psychologie,* nr. 89.

CHERTOK, L. (1984), *Resurgence de l'hypnose. Une bataille de deux cents ans,* Bibliotheque neuropsychiatrique de langue francaise, Descl6e de Brouwer.
CHERTOK, L. (1989), *Hypnose et suggestion*, PUF, Paris.
CIOFU, I. (1991), „Funcția psihoterapeutică a biofeedback-ului", *Revista de Psihologie,* nr. 1-2.
CRICK, E., MITCHINSON, G. (1983), „The functions of dream sleep", *Nature,* nr. 304.
DAVIDOFF, L.L. (1987), *lntroduction to Psychology,* McGraw-Hill Book Company, New York.
DEMENT, W., KLEITMAN, N. (1957), „The relation of eye-mouvements during sleep to dream activity: an objective method for the study of dreaming", *Journal of Experimental Psychology,* 53 (5).
DEMENT, W. (1960), „The effect of dream deprivation", *Science,* nr. 131. EYSENCK, H.J., EYSENCK, M., *Descifrarea comportamentului uman,* Editura Teora, București. FISCHER, R. (1977), „Les differentes 6tats de la conscience", *Psychologie,* nr. 86. FLORU, R., STERIADE, M. (1967), *Veghea şi somnul,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. GAULD, A. (1992), *A History of Hipnotism,* University Press, Cambridge. GHEORGHIU, V. (1977), *Hipnoza,* Editura Științifică și Enciclopedică, București. GOLEMAN, D. (1984), „Perspectives sur la psychologie, la realit6 et l'ătude de la conscience",
in: WALSH, R.N., WAUGHAN, F.E. (eds.), *Au-delâ del'ego,* Table Ronde, Paris.
GREEN, E.E., GREEN, A.M. (1986), „Biofeedback and States of Consciousness", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (sous la direction de), *Handbook of States of Consciousness,* Van Nostrand Reinhold Company, New York. GROF, S. (1984), „Les domaines de l'inconscient humain: observations 6manant de la recherche
LSD", in: WALCH, R.N., VAUGHAN, F.E. (sous la direction de), *Au-delâ de l'ego,* Table Ronde, Paris. HALONEN, J.S., SANTROCK, J.W. (1996), *Psychology. Contexts of Behavior,* Brown &
Benchmark, Chicago, Toronto.
HARTMAN, E.L. (1973), *The Functions of Sleep,* C.T., Yale University Press, New Haven.
HĂURI, P. (1982), *The sleep disordes,* Upjohn Company, Kalamazoo, Michigan. HESS, J.R. (1954), *Brain mechanisms and consciousness,* Charles S. Thomas Publishers,
Springfield, Illinois. HILGARD, E.R. (1977), *Divided Counsciousness: Multiple Controls in Human Thought and*
Action, John Wiley, New York. HILGARD, E.R. (1979), *Personality and Hypnosis: A Study of Imaginative Involvement,*
University of Chicago Press, Chicago. HOBSON, J.A., McCARLEY, R.W. (1977), „The Brain as a Dream State Generator: An
activation-synthesis hypothesis of the dream process", *American Journal Psychiatry,* nr. 134. HOBSON, J.A., STRICKGOLD, R. (1995), „The Conscious State Paradigm: A Neurocognitive
Approach to Waking, Sleeping and Dreaming", in: GAZANIGA, M. (ed.), *The Cognitive Neurosciences,* The MIT Press, Cambridge, London. HOLDEVICI, I., VASILESCU, I.P. (1988), *Autodepăşirea în sport,* Editura Sport-Turism,
Bucureşti. HOLDEVICI, I., VASILESCU, I.P. (1991), *Hipnoza şi forțele nelimitate ale psihismului,* Editura
Aldomars, Bucureşti.
HOLDEVICI, I. (1993), *Psihologia succesului,* Editura Ceres, Bucureşti. HORNE, J. (1988), *Why We Sleep: The Functions of Sleep in Human and Other Mammals,*
Oxford University Press, Oxford.
IONESCU, G. (1990), *Psihoterapia,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. JOUVET, M. (1992), *Le Sommeil et le reve,* Editions Odile Jacob, Paris. JOYCE, C.R.B. (1973), „Drogurile şi personalitatea", in: FOSS, B. (ed.), *Orizonturi noi în*
psihologie, Editura Enciclopedică Română, Bucureşti. JUNG, C.G. (1994), *Psihologia analitică. Temeiuri,* Editura Anima, Bucureşti.

KASSIN, S. (1995), *Psychology,* Houghton Mifflin, Boston.
KIHLSTROM, J.F. (1984), „Conscious, subconscious, unconscious: A Cognitive view", in: BOWERS, K.S., xMEICHENBAUM, D. (eds.), *The Unconscious: Reconsidered,* Wiley, New York.
KIHLSTROM, J.F. (1985), „Hypnosis", *Annual Review of Psychology,* nr. 36. KIRSCH, I., LYNN, S.J. (1995), „The Altered State of Hypnosis. Change in the Theoretical Landscape", *American Psychologist,* voi. L, nr. 10. KORNFIELD, J. (1984), „La meditation: aspects thâoriques et pratiques", in: WALSH, R.N., VAUGHAN, F.E. (eds.), *Au-delâ de l'ego,* Table Ronde, Paris. LA BERGE, S., GACKENBACH, J. (1986), „Lucid Dreaming", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (eds.), *Handbook of States of Consciousness,* Van Nostrand Reinhold Company, New York.
LANDY, F.J. (1987), *Psychology. The Science of People,* Prentice-Hall, Inc., New Jersey.
LUDWIG, A.M. (1966), „Altered states of consciousness", *Archives of General Psychiatry,* nr. 15.
MACQUET, C. (1992), *Toxicomanies etformes de la vie quotidienne,* Pierre Mardaga, Bruxelles.
MARTINDALE, C. (1981), *Cognition and consciousness,* Dorsey Press, Homewood, III.
MEDDIS, R. (1983), „The evolution of sleep", in: MAYES, A. (ed.)f *Sleep Mechanism and Functions,* Van Nostrand Reinhold, London.
ORNSTEIN, R. (1986), *The Psychology of Consciousness,* Penguin, Harmondsworth, ed. a 2-a.
OSWALD, I. (1980), „Sleep as a restorative process : human clues", *Progress in Brain Research,* nr. 53.
PAPALIA, D.E., OLDS, S.W. (1985), *Psychology,* McGraw-Hill Book Company, New York.
PLOTNIK, H., MOLLENAUER, S. (1986), *Introduction to Psychology,* Random House, New York.
PONTALIS, J.-B. *(1994), Atracția visului. Dincolo de psihanaliză,* Editura Humanitas, București.
POPOVICIU, L. (sub red.) (1972), *Somnul normal și patologic,* Editura Medicală, București.
POPOVICIU, L. (sub. red.) (1978), *Visul. Probleme de fiziologie, psihologie și patologie,* Editura Dacia, Cluj-Napoca. **POPOVICIU, L., FOIŞOREANU, V. (1994), *Visul. De la medicină la psihanaliză, cultură,*** *filosofie,* Editura Universul, București. ROEDIGER, H.L., RUSHTON, J.P., CAPALDI, E.D., PARIS, S.G. (1984), *Psychology,* Little, Brown and Company, Boston, Toronto.
ROSE, S. (1976), *The Conscious Brain,* Penguin, Harmondsworth. **RUDGLEY, R. (1998), *The Encyclopedia of Psychoactive Substances,* Little, Brown and** Company, London. SILLAMY, N. (sous la direction de) (1980), *Dictionnaire encyclopedique depsychologie,* Bordas, Paris, voi. I-II. ȘCHIOPU, U. (1993), „Cea de-a patra stare de conștiință și analiza tranzacțională, în discuție", ***Revista de Psihologie,* nr. 1.** TART, C. (1984), „L'approche systemique de la conscience: Essais de conscience et sciences specifiques d'un 6tat", in: WALSH, H.N., VAUGHAN, F.E. (sous Ia direction de), *Au-delâ de l'ego,* Table Ronde, Paris. UNESTAHL, L.E. (1987), „Self-Hypnosis in Sports and Life", in: WILLIAMS, J.M. (ed.), ***Applied Sport Psychology.*** VALTAX, J.-L. (1997), „Quelles sont Ies structures cerebrales et Ies regulateurs bio-chimiques impliques dans le someil paradoxal?", *Science et avenir,* nr. 97. VASCHIDE, N. (1911), *Le sommeil et Ies reves,* Paris. Tradusă și în limba română, de I. Samarineanu, București, 1940, cu o prefață de Constantin Rădulescu-Motru.

WALSH, N.H. (1984), „La recherche sur la meditation: situation presente et perspectives", in: WALSH, H.N., VAUGHAN, F.E. (sous la direction de), *Au-delâ de l'ego,* Table Ronde, Paris. WALSH. N.B., ELGIN, D., VAUGHAM, F.E., WILBER, K. (1984), „Paradigmes en collision", in: WALSH, N.B., VAUGHAN, F.E. (sous la direction de), *Au-delâ de l'ego,* Table Ronde, Paris. WARD, C. (1994), „Culture and altered states of consciousness", in: LONNER, W.S., MALPASS, R. (eds.), *Psychology and Culture,* AHyn & Bacon, Needham Heights, Massachusetts.

WEBB, W.B. (1975), *Sleep the Gentle Tyranî,* Prentice Hali, New Jersey. WEBB, W.B. (1982), „Some theories about sleep and their clinical implications", *Psychiatric Annals,* XI. WEBB, W.B. (1983), „Theories in modern sleep research", in: MAYES, A. (ed.), *Sleep, mechanisms and functions*, Eng. Van Nostrand Reinhold, Wolkingham. WORTMAN, C.B., LOFTUS, E.F., MARSHALL, M.E. (1985), *Psychology,* Alfred A. Knopf, New York.

Capitolul VIII

ABORDAREA „PLANĂ" ŞI „PIRAMIDALĂ" A PSIHICULUI

în capitolele anterioare am tratat mai ales psihicul în expresia lui existențială, deci în plan ontologic, încercând să-i delimităm notele definitorii, ipostazele, stările şi expresiile particular-funcționale. Este necesar însă să facem „saltul" spre cunoaşterea psihicului, spre modul lui de abordare şi explicare, să urcăm deci spre planul gnoseologic. Deşi distincția dintre ontologic şi gnoseologic nu este întotdeauna uşor de operat, cele două aspecte intersectându-se, ea trebuie totuşi făcută. încercăm în acest capitol să ne referim la două dintre modalitățile de abordare ale psihicului: abordarea „plană" şi cea „piramidală", altfel spus, abordarea asociaționistă şi cea structural-dinamică a psihicului.

1. Abordarea „plană", „orizontală" a psihicului

Acest tip de abordare a psihicului este cel mai vechi, cu el debutând gândirea şi cercetarea psihologică. Formele pe care le-a îmbrăcat de-a lungul timpului au fost însă extrem de variate, de la asociaționismul clasic până la conexionismul şi neo-conexionismul modern.

1.1. Asociaționismul clasic

Ideea care fundamenta acest prim mod de concepere şi explicare a vieții psihice, în general, şi a fiecăruia dintre elementele ei componente, în particular, era aceea a existenței unor „particule elementare", a unor „atomi" care, prin asociere, generează întreaga viață psihică a individului. Originea acestei idei se află în filosofia lui Aristotel, care a şi clasificat asociațiile (asociații prin contiguitate în timp şi spațiu, prin asemănare, prin contrast), şi mai ales în empirismul şi senzualismul unor filosofi englezi şi francezi. Viața psihică era divizată în funcții sau facultăți ireductibile unele la altele şi apoi explicată fie prin concomitență, fie prin asocierea acestora. Thomas Hobbes (1588-1679), de exemplu, recurgea la descompunerea ansamblului, a ceea ce era unitar şi integral în atomii săi constitutivi, în particule simple, elementare (societatea era redusă la indivizi, la suma lor; psihicul la mişcări, la succesiunea şi combinarea lor). Senzația este o mişcare, considera Hobbes, percepția, o succesiune sau o combinație de mişcări, iar fenomenele interioare, conştiente (de pildă senzația de căldură), nimic altceva decât iluzii, fiind, ca urmare, lipsite de interes. John Locke (1632-1704), în lucrarea sa *Essay*

on Human Understanding (1690), susținea că toate ideile vin din experiență şi sunt reprezentări ale lucrurilor. Problema care se punea în fața filosofului englez era aceea de a distinge ideile simple şi mai ales de a descoperi legile lor de compoziție. Or, acestea nu erau altceva decât asociațiile simple şi cele succesive. Asociațiile au căpătat un loc şi mai extins în filosofia lui David Hume (1711-1776).

Toate aceste idei au constituit premise importante pentru elaborarea asociaționismului psihologic. Se pare că meritul esențial în acest sens îi revine lui David Hartley (1705--1757), numit, mai târziu, de către John Stuart Mill „primul părinte al asociaționismului". Hartley nu numai că a recunoscut asociația ca „un mare principiu al vieții mintale", dar a „făcut din repetiție principiul fundamental al tuturor asociațiilor" (Fraisse, 1989, pp. 7-8). O senzație, oricare ar fi ea (A, B, C etc), fiind asociată cu altele de un număr suficient de ori, capătă o putere asupra ideilor corespondente (a, b, c etc), astfel încât dacă o singură senzație (A) este impresionată, ea va fi capabilă să readucă în spirit celelalte idei (b, c etc). (Nu este deloc greu să recunoaştem în spusele lui Hartley concepția asupra reflexelor condiționate şi a „legăturilor temporale" elaborată mai târziu de I.P. Pa vio v.) Prin concepția sa, Hartley a fost inspiratorul direct al succesorilor săi imediați (James Mill, John Stuart Mill) şi precursorul celor care vor scrie un secol mai târziu (Alexander Bain, Herbert Spencer). James Mill (1773-1836), numit de fiul său John Stuart Mill „al doilea părinte al asociaționismului", porneşte de la ideea senzației ca *singurul element primordial* şi a asociației ca *singurul principiu de organizare* a vieții psihice. După James Mill, întreaga bogăție a vieții psihice provine din gruparea senzațiilor şi a copiilor lor, care sunt ideile, în nenumărate combinații prin intermediul mecanismului asociațiilor. Imaginația nu este altceva decât un şir, o înlănțuire de imagini sau de idei; memoria este o facultate complexă, compusă din idei legate între ele prin legile asociației; emoțiile complexe provin din emoțiile simple, pe calea asociației; sentimentele cele mai puternice sunt doar agregate, formate prin juxtapunerea sau prin fuziunea unor sentimente simple; chiar voința este rezultatul asociației. Interesat de analiza şi explicarea vieții psihice, James Mii' Junge la un fel de „mecanică mintală", dinamică, dar incapabilă de sinteze. Chiar şi atunci când în urma acestei dinamici mintale se obțin produse ce par a nu mai putea fi reduse la elementele componente, James Mill suprasolicită rolul asociațiilor. Iată ce scria el: „Când două sau mai multe idei au fost adesea repetate împreună şi asociația a devenit foarte puternică, ele intră într-o combinație atât de strânsă, încât nu mai pot fi deosebite una de alta şi par că se combină, se topesc împreună - ca să spunem aşa - şi din mai multe idei par să alcătuiască una singură, în realitate complexă, dar care pare tot atât de simplă ca şi cele din care e compusă... Aceste idei, prin frecvența şi puterea asociației, sunt atât de strâns combinate, încât nu mai pot fi separate. Dacă una dintre ele există în conştiință, celelalte există pe lângă ea, în ciuda eforturilor pe care le putem face pentru a le separa" *(apud* Ralea şi Botez, 1958, p. 406). Aşadar, complexul, oricât de „complex" ar fi, se reduce în ultima instanță tot la asociații, tot la repetarea şi la întărirea lor. în această *asociație inseparabilă*, James Mill găseşte explicația unor fenomene psihice mai complexe (sentimentul de prietenie, sentimentul estetic, credințele în ideile înnăscute etc), în combinațiile elementelor simple (a senzațiilor) provenite din experiență.


David Hartley

John Stuart Mill (1806-1873) are cel mai mare merit în extinderea asociationismului dincolo de limitele psihologiei. „Cu el, asociaţionismul, dintr-o doctrină psihologică engleză, devine unul dintre marile sisteme de filosofie" (Ralea şi Botez, 1958, p. 408). Ca şi tatăl său, John Stuart Mill postulează principiul asociaţiei ca fundament al explicaţiei psihologice. „Ceea ce e legea gravitaţiei pentru astronomie, ceea ce sunt proprietăţile elementare ale ţesuturilor pentru filosofie sunt legile asociaţiilor ideilor pentru psihologie", scria el în lucrarea *Auguste Comte and the Positivism* (1865; tradusă în franceză de G. Clemenceau în 1868). Stuart Mill era ferm convins că, prin intermediul legilor asociaţiilor (prin asemănare; prin contiguitate simultană şi succesivă), complexul poate fi explicat prin simplu, superiorul prin inferior. Pentru John Stuart Mill, viaţa psihică a individului este conştientă, stările psihice umane neexistând decât în şi prin conştiinţă. A avea o senzaţie sau o idee, considera el, înseamnă a avea conştiinţa senzaţiei sau a ideii respective. Viaţa psihică fără conştiinţă nu există, inconştiente fiind cel mult modificările organice ale sistemului nervos.


John Stuart Mill

Psihologii care au urmat nu s-au limitat la continuarea şi perpetuarea asociationismului fundamentat de predecesori, ci au adus o serie de elemente noi. De exemplu, Alexander Bain (1818-1903), chiar dacă împărtăşeşte ideea asociaţiilor ca „lege esenţială a vieţii psihice", diversifică tipurile acestora, alături de *asociaţiile simple* şi de cele *compuse,* care au loc prin contiguitate şi asemănare, el introducând *asociaţiile constructive* prin intermediul cărora pot fi formate combinaţii sau agregate noi, diferite de tot ceea ce i s-a prezentat individului în experienţă. La fel, Herbert Spencer (1820-1903), contemporan cu Bain, deşi afirma că între funcţiunea psihică cea mai umilă şi gândirea cea mai înaltă nu este o diferenţă de natură, ci numai o diferenţă de grad, chiar dacă şi el postula integrarea fenomenelor psihice prin intermediul asociaţiilor, acorda o atenţie deosebită „bazelor fiziologice ale asociaţiilor", transmiterii „ereditare a asociaţiilor fixate prin experienţa individului", ca şi stărilor de conştiinţă. Spencer credea că persistenţa unei stări de conştiinţă omogenă sau continuă este, practic, o imposibilitate, numai trecerea de la o stare la alta, numai sesizarea diferenţei dintre una şi alta echivalând cu ceea ce desemnăm în mod obişnuit prin termenul de „conştiinţă", acest mod de înţelegere fiind foarte apropiat de ceea ce s-a numit mai târziu „priză de conştiinţă".

După cum remarcăm din cele de mai sus, asociaţionismul psihologic clasic se străduie să formuleze o explicaţie ştiinţifică a vieţii psihice, debarasându-se astfel de sub influenţa filosof iei şi a explicaţiilor ei metafizice. Se încearcă, totodată, elaborarea unei psihologii empirice, cu corespondenţe şi conotaţii în planul vieţii concrete a indivizilor. De asemenea, asociaţionismul psihologic clasic depăşeşte simpla descriere a fenomenelor psihice, apropiindu-se de surprinderea funcţionalităţii, a mecanismelor psihice şi chiar neurologice care explică o asemenea funcţionalitate. în sfârşit, spre deosebire de empirismul filosofic, care disocia şi pulveriza intelectul, asociaţionismul psihologic pune accent pe corelarea elementelor, legile asociaţiei neavând doar rolul de a reproduce senzaţiile, ideile etc, ci şi de a produce unele noi.

O asemenea viziune atomistă, bazată pe decupajul artificial al funcțiilor psihice şi mai ales pe amalgamarea lor, nu putea să nu-şi manifeste slăbiciunile teoretice. Ea promova o concepție de tip mozaic asupra vieții psihice, extrem de simplistă, aplicabilă cel mult fenomenelor psihice elementare, inferioare, dar nu şi celor complexe, superioare. Deşi surprindea într-o oarecare măsură agregarea şi înlănțuirea exterioară a fenomenelor psihice, ea nu reuşea să înțeleagă organizarea interioară a acestora. Dar poate că cea mai importantă limită a asociaționismului psihologic clasic o reprezintă considerarea fenomenelor psihice ca nefiind distincte sub raport calitativ ci, cel mult, sub raport cantitativ (mai multe senzații la un loc formează o percepție, mai multe percepții generază o reprezentare, mai multe reprezentări dau naştere unui concept sau unei idei). O asemenea limită o făcea inaplicabilă în anumite domenii ale psihologiei, îndeosebi în cel al psihologiei medicale, care se confrunta cu stările destructurate ale psihicului, în situațiile de boală psihică. Această situație a condus, cu timpul, fie către o reînnoire a asociaționismului clasic, fie către nevoia expresă a depăşirii şi înlocuirii lui cu o nouă modalitate de abordare a psihicului. înainte de a ne referi la aceasta din urmă, să schițăm câteva variante mai noi de asociaționism.

1.2. Variante de asociaționism renovate

Jean-Francois Le Ny ne atrage atenția asupra faptului că aproape toate teoriile psihologice au făcut apel la noțiunea de asociație, ceea ce nu înseamnă că ele pot fi calificate ca asociaționiste. Psihanaliza şi pavlovismul sunt poate cele mai elocvente exemple din acest punct de vedere, spune el. Diversele tipuri de asociaționism au în comun faptul că asociația este considerată centrală şi susceptibilă să explice singură un număr mare de fenomene psihice (Le Ny, 1997a, p. 109). Or, lucrurile s-au schimbat între timp. Chiar dacă unii autori recurg la asociații, acestea sunt departe de a fi singurele în măsură a explica fenomenologia psihică. Extrem de importantă s-a dovedit a fi şi natura elementelor care se asociază, condițiile în care se produc astfel de asociații, efectele cu care ele se soldează. Dacă în variantele mai vechi de asociaționism era vorba, de cele mai multe ori, de asocierea ideilor, în unele variante mai noi entitățile asociate sunt de naturi diferite. Desigur că behaviorismul a preluat noțiunea de asociație, numai că în el avem de-a face cu asocierea dintre stimul şi reacție, realizată, în principal, prin învățare. Ceea ce se asociază sunt deci elemente observabile, măsurabile, cuantificabile (stimul şi reacție). în cazul behaviorismului, ceea ce contează este *forța asociației care determină fenomene observabile.* Apoi, la formele clasice de asociații (prin contiguitate în timp şi spațiu, prin asemănare, prin contrast) au fost adăugate noi tipuri. Cari Gustav Jung, de exemplu, a introdus - sub denumirea de „test de asociații verbale" - asocierile de cuvinte, cu diferite subvariante : libere, în lanț, sub formă de discurs continuu. Tehnica asociațiilor libere este larg utilizată în psihologia clinică şi constituie una dintre modalitățile esențiale de investigare ale psihanalizei.

O formă nouă de asociație o constituie aşa-numita „asociație contextuală", frecvent utilizată de teoriile numite *neo-asociaționiste.* Aceste teorii s-au dezvoltat mai ales în psihologia cognitivă, cu scopul explicării memoriei. Asociațiile contextuale sunt cele care leagă între ele reprezentările aflate în memoria individului, recurgând la un intermediar. Tot ele sunt cele care pun în mişcare un al treilea element (vezi Mânzat, 1994, p. 26). Teoriile conexioniste sau neo-conexioniste sunt variante mai recente de

asociaţionism. *Conexionismul*, datorat mai ales lui Edward Lee Thorndyke, postulează asocierea stimulului cu reacţia, în condiţiile unui proces de învăţare bazat pe recompensare (legea efectului) sau pe încercări şi erori (legea exerciţiului). Cât priveşte *neo-conexionismul,* acesta se referă la familia de teorii şi tehnici care vizează simularea proceselor psihice prin referinţă la modele. Un prim curent este de orientare esenţialmente tehnologică şi se referă la cercetările din fizică, electronică şi informatică asupra calculatoarelor paralele, în care unităţile de bază sunt procesele reale care schimbă informaţii între ele, criteriul funcţionării neuronale şi psihologice fiind accesoriu. Un alt curent de cercetare îl constituie reproducerea simplificată a structurii funcţionării nervoase cu ajutorul automatelor simple legate prin conexiuni; acest curent ignoră total psihologia. Un al treilea curent încearcă să construiască modele capabile a reproduce comportamente sau acţiuni psihologice complexe. într-o formă sau alta, toate aceste modele presupun existenţa unei reţele de unităţi elementare (sau „noduri") legate între ele prin conexiuni (sau „legături") dotate cu „greutate" (vezi Le Ny, 1997b, pp. 259-260). Chiar dacă terminologia este alta, ideile esenţiale se păstrează.

1.3. Principiile abordării „plane" a psihicului

Sumara trecere în revistă a variantelor mai vechi sau mai noi de asociaţionism practicate în psihologie evidenţiază, pe lângă specificul abordării „plane" sau „orizontale" a psihicului (numită aşa deoarece pune pe acelaşi plan fenomenele psihice, fără a face o distincţie calitativă între ele), şi principiile ei. Acestea sunt:

- principiul *divizării* psihicului în elementele lui componente, ireductibile unele la altele;
- principiul *identificării „ ultimului" element* sau a elementului fundamental care stă la baza construirii întregului psihic (pentru unii, „atomii" psihicului sunt senzaţiile, pentru alţii, ideile etc.);
- principiul *agregării şi asocierii* „atomilor mintali" sau a altor elemente considerate fundamentale pentru funcţionarea psihicului („nodurile" reţelelor, de pildă);
- principiul *repetării asociaţiilor,* în virtutea căruia asociaţiile capătă tărie, forţă, putându-se menţine şi reproduce cu mai mare uşurinţă;
- principiul *indisociabilităţii asociaţiilor,* fapt care ar putea explica unele fenomene psihice mai complexe, chiar dacă acestea provin, în ultimă instanţă, tot din combi narea elementelor simple;
- principiul *complicării naturii asociaţiilor,* corelat cu cel al *multiplicării tipurilor* (variaţiilor) acestora, ceea ce lărgeşte sfera abordării „plane", „orizontale" şi îi adânceşte conţinutul şi semnificaţia.

Toate aceste principii au avut o mare aplicabilitate şi utilitate în psihologie. Ele i-au ajutat pe Wundt şi Ebbinghaus să cerceteze experimental o serie de fenomene psihice cum ar fi senzaţiile, memoria, deprinderile. Ribot a recurs la asociaţii în explicarea emoţiilor şi sentimentelor. Primul capitol al lucrării sale *Logica sentimentelor* se referă la „asociaţia stărilor afective". Chiar dacă Ribot depăşeşte abordarea pur asociaţionistă, considerând că „asociaţia între stările afective pure este imposibilă", el este nevoit să recunoască intervenţia diferitelor tipuri de asociaţii între stările afective, deşi acestea sunt puţin frecvente sau de altă natură decât asociaţia propriu-zisă (vezi Ribot, 1988, cap. I). Condiţionarea clasică descoperită de I.P. Pavlov, ca şi condiţionarea

instrumentală sau operantă a lui B.F. Skinner se bazează, în esență, pe multe dintre principiile abordării asociaționiste. Marea majoritate a teoriilor învățării (Edwin Guthrie - condiționarea prin contiguitate; Clark Huli - teoria sistematică a comportamentelor condiționate; Edward Tolman - teoria behaviorismului intențional etc.) este, în mare parte, de inspirație asociaționistă (vezi Hilgard şi Bower, 1974). Cu toată extensia sa, asociaționismul, prin nedisocierea calitativă a fenomenelor psihice, şi mai ales prin inaplicabilitatea lui în explicarea fenomenelor patologice, a trebuit să fie depăşit de un nou tip de abordare a psihicului, pe care o numim abordarea „piramidală" sau „structural-dinamică", asupra căreia vom stărui în continuare.

2. Abordarea structural-dinamică a psihicului

Ideea fundamentală adusă de acest nou tip de abordare a psihicului este aceea a diferențierii calitative a componentelor şi a conținuturilor psihice, mai mult, a dispunerii lor pe niveluri sau etaje ca într-o adevărată piramidă, între acestea existând o permanentă interacțiune. Evident, o asemenea viziune nu a apărut brusc ; dimpotrivă, ea cunoaşte o evoluție de-a lungul timpului. După părerea noastră, au existat trei mari perioade în conturarea noului tip de abordare a psihicului: prima perioadă este aceea pe care o numim a „intuițiilor din trecut" ; a urmat apoi perioada fundamentării şi consolidării; în sfârşit, perioada expansiunii şi adâncirii ei în psihologia contemporană.

2.1. Etape în evoluția abordării structural-dinamice a psihicului

2.1.1. „ Intuiții" din trecut

Filosofi, fiziologi, psihologi au intuit încă de timpuriu faptul că psihicul nu este o „masă" omogenă, neuniformă, amorfă; dimpotrivă, el dispune de forme existențiale şi funcționale extrem de diverse şi diferențiate, de o organizare nivelară.

Intuirea organizării verticale a psihicului uman o întâlnim deja Ia Leibniz (1646-1716). El vorbea de existența unor „percepții mici", deci a unor percepții nonconştientizate. Mâine de Biran (1766-1824), preluând ideea lui Leibniz, introduce conceptul de „percepții obscure", care nu sunt altceva decât senzațiile, ideile sau mişcările ce se „întunecă" prin efectul obişnuinței sau al lipsei de atenție a spiritului. Ele lasă urme extrem de fugare şi lejere sau pot chiar să dispară din conştiință. Tot în „percepțiile obscure" intră şi impresiile interne care acompaniază diversele funcții organice, afectând sensibilitatea, dar nefiind perceptibile pentru conştiință. Procesul de „obscurizare" se datorează fie automatizării unor acte, fie antrenării spiritului în perceperea unor stimuli din afară mult mai vii (Mâine de Biran). Fechner (1801-1887), referindu-se la stimulii subliminali producători de senzații „subpragale", surprinde existența aceluiaşi plan nonconştientizat al vieții psihice. Interesant este că înşişi asociaționiştii au intuit existența unor forme de organizare psihică ireductibile la părțile lor componente. Unul dintre ei, Thomas Brown (1772-1820), consideră că există, fără îndoială, elemente simple în procesele psihice, dar proprietățile întregului nu se explică prin proprietățile părților, aşa cum se întâmplă, de altfel, şi în sinteza chimică a corpurilor compuse din elemente

simple, înzestrate cu alte proprietăţi decât cele ale elementelor componente *(apud* Ral ea şi Botez, 1958, p. 404). Şi John Stuart Mill a intuit modificarea calitativă a ideilor, apariţia unor produse noi ireductibile la elementele constitutive. Ideea compusă are proprietăţi diferite de acelea ale ideilor simple, considera el, aşa cum sarea dispune de proprietăţi diferite faţă de cele ale sodiului şi clorului. Metafora folosită de John Stuart Mill conduce la elaborarea unei „chimii mintale", dar sugerează şi importanţa inter-relaţionării elementelor, ceea ce atestă faptul că el a realizat semnificaţia structurării acestora. După John Stuart Mill, ar exista cel puţin două niveluri de organizare a psihicului: unul elementar, conţinând elemente ireductibile unele la altele ; altul structural, cu elemente interrelaţionate, cu proprietăţi noi şi distincte de cele ale elementelor componente. Cu toate acestea, autorii citaţi, şi încă mulţi alţii, erau departe de înţelegerea explicită a organizării verticale a psihicului, cu paliere distincte şi mai ales cu inter-influenţări reciproce. Meritul acestor descoperiri revine mai multor psihologi, dintre care noi am ales doar trei din perioade diferite : Pierre Janet (până spre 1900); Sigmund Freud (după 1900); Philippe Lersch (anii '40).

2.1.2. Fundamentarea şi consolidarea abordării structural-dinamice a psihicului

Ideea organizării nivelare a psihicului prinde contur mai clar la Pierre Janet, care, **într-o serie din lucrările sale *(L'automatisme*** *psychologique,* **1889** ; *L'etat mental des hystiriques,* 1894; *Nevroses et ideesfixes,* 1898), desprinde existenţa nivelului conştient şi inconştient al psihicului. „Câmpul psihologic" al unui individ, credea Janet, este format dintr-o multitudine de operaţii, materiale şi mintale, dintr-o diversitate de comportamente obiective şi stări psihice strâns legate între ele. într-o stare de sănătate psihică bună, puterea coordonatoare a conştiinţei este atât de mare, încât toate aceste operaţii, comportamente şi stări psihice sunt reunite în una şi aceeaşi percepţie personală. Când sănătatea psihică a individului este afectată, între componentele vieţii lui psihice se produce o dezagregare, o destrămare şi o sustragere a unor elemente de sub controlul conştiinţei. Astfel, o idee poate domina activitatea individului la un moment dat, devenind fixă; automatismele se eliberează şi invadează conştiinţa ; datele din memoria inconştientului se reactivează şi acaparează conduita etc. Restrângerea câmpului conştiinţei este o manifestare a epuizării cerebrale generale sau a unei slăbiciuni morale particulare a individului, constând în neputinţa acestuia de a reuni, condensa fenomenele sale psihice sau de a le asimila personalităţii sale. Asemenea *de-compoziţii* intelectuale sau slăbiri ale sintezei psihice au loc la isterici, ideile de sinucidere, de omucidere, fobiile etc. făcând ravagii printre ei. Deducem din cele de mai sus că Janet concepe conştiinţa ca pe o sinteză activă a tuturor elementelor psihice ce sunt grupate într-o individualitate, ea strângând într-un mănunchi bine închegat toată pluralitatea fenomenelor psihice. Uneori însă această pluralitate unificatoare îşi restrânge câmpul activităţii, ceea ce face ca unele elemente ale vieţii psihice să rămână în afara orbitei ei de acţiune, ca un fel de „sisteme emancipate", autonomizate, exercitând influenţe obscure şi confuze. Ele constituie lumea inconştientului, cu tainele ei necunoscute, ce poate fi pusă în evidenţă în cazurile patologice. Aşadar, ceea ce este inconştient provine din disocierea psihică, isteria fiind o boală tipică a inconştientului, un „fruct" al diminuării puterii conştiinţei. Conştientul şi inconştientul sunt în viziunea lui Janet două moduri coexistente de organizare a vieţii psihice.

Cel care va considera că organizarea vieții psihice implică o infrastructură psihică aflată în *conflict* cu instanțele superioare de control va fi Freud, inițiatorul psihanalizei, în câteva dintre lucrările sale fundamentale *(Interpretarea viselor,* 1899 ; *Psihopatologia vieții cotidiene,* 1901; *Trei eseuri asupra sexualității*; *Cuvântul de spirit și relația sa cu inconştientul,* 1905), Freud porneşte de la ideea că viața psihică a individului are la bază dualitatea pulsiunilor sexuale care tind, pe de o parte, la conservarea spațiului şi a pulsiunilor Eului, iar pe de altă parte, la conservarea individului. în consens cu acest punct de vedere, el contestă absolutizarea datului conştient şi propune împărțirea topografică a psihicului, implicit o organizare pe verticală a vieții psihice. „Aparatul psihic" este compus, după opinia lui, dintr-o serie de componente sau niveluri supraetajate, înainte de 1920, aceste niveluri au fost denumite : *inconştient, preconştient, conştient.* Primul este rezervorul trăirilor şi actelor refulate, al instinctelor sexuale ; cel de-al doilea este un fel de filtru îndeplinind funcția de „cenzură" şi permițând accesul selectiv în conştiință al acelor impulsuri şi tendințe acceptabile pentru ea; cel de-al treilea este un „strat superficial", de fapt, expresia unor adâncuri în care predominant este inconştientul. „Veritabilul" nivel de organizare a vieții psihice îl constituie, după Freud, inconştientul, deoarece el guvernează gândurile, acțiunile, imaginile, reprezentările. Funcția „aparatului psihic" este de a reduce tensiunile neplăcute, fie prin descărcarea lor, fie printr-un proces intrapsihic de apărare şi refulare. Conştiința nu este decât suprafața aparatului psihic, pe când inconştientul formează baza, fundamentul lui. De altfel, în marea sa majoritate, aparatul psihic este inconştient. Tendințele refulate în cursul dezvoltării sexuale infantile îşi fac loc şi se satisfac în vis sau în simptomele nevrotice.

Aşa după cum am văzut într-un alt capitol, după 1920, recunoscând unele limite ale concepției sale, Freud îi aduce o serie de corective. Mai întâi, el îşi revizuieşte părerile cu privire la pulsiuni. Astfel, pulsiunilor vieții (sexualitate, libidou, Eros) le sunt opuse pulsiunile morții (Thanatos). Progresul investigațiilor clinice i-a demonstrat lui Freud că rolul agresivității este mai mare decât cel pe care i-1 rezervase în studiile sale anterioare. Agresivitatea nu este pur şi simplu subordonată sexualității, ci dispune de propriile sale funcții în viața psihică a individului, fiind uneori în mai mare măsură responsabilă de simptomele nevrotice decât pulsiunile sexuale. Există la om, considera Freud, o tendință primitivă de autodistrugere. Pulsiunile morții, mai importante decât cele ale vieții, tind, prin reducerea tensiunilor, spre restabilirea unei stări anterioare biologice şi spre repetiție. Deşi aceste pulsiuni pot fi mai greu identificate, ele îşi fac simțită prezența în mecanismele de apărare, în diferitele forme de proiecție (paranoia), în fuziunea cu pulsiunile libidinale (sadism, masochism) sau în orientarea lor contra Eului (melancolia), în al doilea rând, Freud îşi revizuieşte concepția cu privire la structura şi dinamica aparatului psihic, acesta din urmă fiind interpretat în lumina mecanismelor de apărare ale Eului şi a operațiilor de refulare. în prima teorie, inconştientul coincidea cu refularea, conflictul de bază fiind între preconştient şi conştient, pe de o parte, şi inconştient, pe de altă parte. De data aceasta, Freud sesizează că, în refulare, însăşi operația refulată este inconştientă. De asemenea, el conştientizează mai bine locul şi rolul Eului în structura aparatului psihic. Ca urmare, în noua structură „topică" a aparatului psihic, format din *Sine, Eu* şi *Supraeu,* locul central va reveni Eului. în timp ce Şinele (partea profundă care guvernează viața umană, sediul pulsiunilor înnăscute şi al dorințelor refulate) se diferențiază în contact cu sursele corporale ale trebuințelor şi emoțiilor, Eul

se dezvoltă prin diferenţierea aparatului psihic în contact cu realitatea externă. Spre deosebire de activitatea inconştientă a Sinelui, activitatea Eului este concomitent conştientă, preconştientă şi inconştientă, ea constând în percepţia externă şi internă, în procesele intelectuale, dar şi în dirijarea şi controlarea mecanismelor de apărare. Eul este cel care oferă soluţia conflictelor cu realitatea sau cu dorinţele incompatibile, controlează accesul în conştiinţă şi în sfera acţiunii, asigură, în final, funcţia sintetică a personalităţii. Deşi Eul are nenumărate posibilităţi de acţiune, uneori este împiedicat în demersurile întreprinse. Limitele sale provin fie din absenţa sau insuficienţa propriilor aptitudini, fie din infiltrarea Sinelui şi Supraeului care îl fac să acţioneze în contrasens sau, pur şi simplu, îl împiedică să acţioneze corespunzător. Ca urmare a interiorizării de către Eu a unor forţe represive întâlnite de individ de-a lungul vieţii sale, forţe ce sunt de ordin social, moral, parental (în esenţă, constrângătoare), în limitele lui se formează Supraeul. De obicei acesta din urmă este expresia identificării copilului cu părinţii idealizaţi. Dacă Eul este determinant, în principal, de experienţa proprie şi actuală a individului, Şinele şi Supraeul sunt influenţate de trecut (Şinele de ereditate, Supraeul de influenţele sociale şi parentale). Conciliator între aceste instanţe şi realitatea externă, Eul devine principalul nivel al vieţii psihice (vezi fig. 8.1).

Sintetizând, putem afirma că principalele corecţii ale schemei precedente asupra aparatului psihic constau în următoarele : 1) valorizarea considerabilă a rolului Eului în viaţa psihică a individului; 2) redimensionarea „forţelor" participante la dinamica vieţii psihice, jocul combinat dintre Eu şi celelalte instanţe fiind cel care asigură apărarea contra pulsiunilor şi dorinţelor refulate; 3) renovarea explicaţiilor referitoare la funcţionarea psihicului; dacă în prima variantă explicaţiile psihanalitice sunt date în termeni de conflict al pulsiunilor, de data aceasta ele sunt date în termeni de apărare a Eului contra pulsiunilor şi emoţiilor ; de asemenea, pulsiunile nu mai sunt doar de ordin sexual, ci sunt şi pulsiuni agresive.

Cel mai mare merit al lui Freud îl constituie faptul că el a fost primul care a elaborat o concepţie structurată asupra nivelurilor funcţionale ale vieţii psihice şi mai ales asupra raporturilor dinamice dintre ele, nu doar sugerând organizarea ierarhică a psihicului, ci demonstrând-o pe baza cercetărilor psihanalitice. Teoria psihanalitică răspunde unui triplu punct de vedere: *topic* (punct de vedere descriptiv care vizează modularea diferitelor instanţe intrapsihice necesare înţelegerii funcţionării psihicului); *dinamic* (punct de vedere calitativ, inseparabil de noţiunea de conflict intrapsihic, numai combinarea forţelor antagoniste ducând la apariţia conflictului în cadrul fiecărei instanţe, dar şi între instanţe); *economic* (corolar cantitativ indispensabil celorlalte două, deoarece conflictul depinde de circuitul şi investirea energiei psihice la nivelul intrapsihic, al obiectului sau al reprezentărilor) (vezi Golse, 1989, p. 12). Numai că „psihologia profunzimilor", altfel spus psihologia inconştientului, a corijat o slăbiciune a altor orientări psihologice, dar a săvârşit o gravă eroare : absolutizarea acestei instanţe a vieţii psihice. Freud înglobează în inconştient însuşi Eul; el consideră că esenţa existenţei, ca totalitate a tendinţelor, dorinţelor, motivelor, conduitelor etc, este inconştientă. în felul acesta, viaţa psihică este amputată în cele din urmă de forţele antagoniste care formează conştiinţa şi Eul. „După ce s-a ignorat o vreme îndelungată inconştientul, astăzi există, poate, tendinţa să i se atribuie în cadrul vieţii psihice un rol care ruinează totodată structura conflictuală a organizării psihice" (Ey, Bernard şi Brisset, 1967, pp. 37-32).

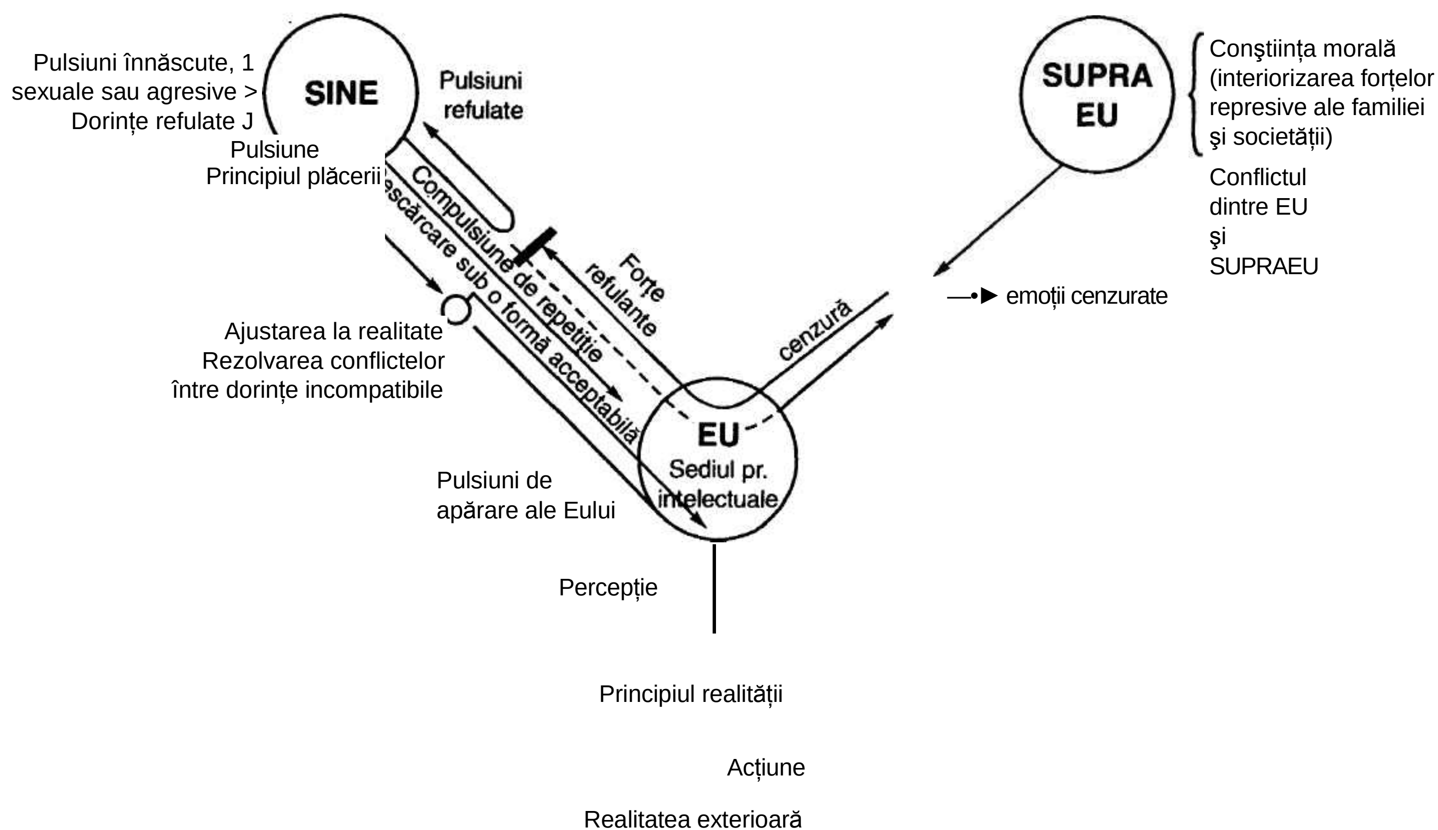
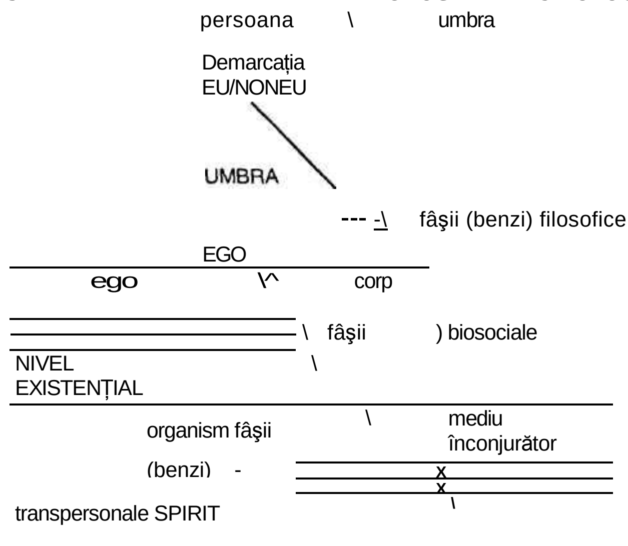


Fig. 8.1. *Schema dinamică de funcționare a personalității*

Viziunea nivelară asupra vieţii psihice este împărtăşită şi de alţi autori având o largă audienţă în psihologie. în loc de *nivel* al vieţii psihice se utilizează termenul de *strat.* Ludwig Klages (1872-1956) considera încă din 1928 că viaţa psihică este constituită din trei straturi sau zone, şi anume: 1) *materia* individualităţii (ansamblul aptitudinilor personale referitoare la cunoaştere, emotivitate, mişcare); 2) *structura* (complexul de dispoziţii ale mediului intern care determină forma de desfăşurare a proceselor psihice); 3) *natura* (totalul mobilurilor sau motivelor personale de acţiune ale individualităţii). E. Rothacker (1938) identifică patru stadii în persoana vitală (Leben-in-mir; Tier-in-mir; Kind-in-mir; Geftihle-in-mir), echivalente straturilor ce se formează în ea. Ph. Lersch (1942) renovează concepţia lui Rothacker şi formulează celebra teorie a „straturilor personalităţii". După opinia lui, personalitatea umană este constituită din straturi supra-puse. Există, astfel, o bază endothimică şi o suprastructură personală, ambele structuri fiind aşezate pe un fond vital care reprezintă ansamblul stărilor şi proceselor organice, corporale. La rândul ei, baza endothimică cuprinde - dispuse tot în plan vertical, de jos în sus - stări şi simţiri, impulsuri, tendinţe, afecte. Straturile cele mai „joase" sau cele mai adânci ale acesteia, accesibile experienţei şi descrierii, au un caracter de permanenţă, ele fiind specii variate ale sentimentului vital, sentimentul afirmării de sine, al puterii şi valorii Eului. Conflictul sau dialogul dintre aceste instanţe exprimă „peripeţiile exis-tenţei", prin raportul acesteia cu diversele niveluri ale experienţei. H. Thomae (1951) preferă termenul de „arie" a personalităţii. După părerea lui, procesele dezvoltării sunt rezultate ale interacţiunii diverselor arii ale personalităţii: aria propulsivă (flexibilă pentru adaptarea la schimbare); aria impulsivă (ce constă în habitualizare); aria prospec-tivă (care asigură orientarea viitoare). Deşi aceste ultime contribuţii, cu excepţia celei a lui Lersch, surprind îritr-o mai mică măsură aspectul organizării ierarhice nivelare a psihi-cului şi mai mult pe cel al structurării şi interdependenţei propriu-zise, ele sunt sugestive pentru efortul de a creiona o viziune unitară şi interacţionistă asupra vieţii psihice.

2.1.3. Expansiunea şi adâncirea abordării structural-dinamice în psihologia contemporană

Mai recent, problema organizării nivelare a psihicului uman a fost reluată şi adâncită de reprezentanţii psihologiei transpersonale. Aceştia nu se mulţumesc doar cu desprinderea unor niveluri structural-funcţionale ale psihicului, ci încearcă să realizeze şi o ierarhizare a elementelor componente în interiorul fiecărui nivel. Ken Wilber (1984), influenţat de Huxley (1970), care vorbea despre o *philosophia perennis,* filosofie eternă, doctrină universală asupra naturii umane şi realităţii, consideră că există şi *o psihologia perennis,* psihologie eternă, constând în concepţia universală asupra conştiinţei umane. El propune un model al conştiinţei care, rămânând fidel doctrinei universale, ia totuşi în considerare şi aporturile psihanalizei, ale psihologiei ego-ului, psihologiei jungiene, psihologiei umaniste şi interpersonale. Pornind de la ideea că personalitatea umană este manifestarea sau expresia unor niveluri multiple ale conştiinţei umane, el stabileşte un „spectru al conştiinţei" format din cinci niveluri, fiecare dintre acestea caracterizându-se printr-un sentiment diferit de identitate personală şi traversând mai multe gradaţii, de la identitatea supremă a conştiinţei cosmice la sentimentul particular de identitate asociat conştiinţei eului (vezi fig. 8.2).



Univers Fig. 8.2.

Spectrul conştiinței

Nivelurile spectrului conştiinței sunt următoarele : 1) *nivelul spiritului,* cel mai intim nivel al conştiinței, identic cu realitatea absolută şi ultimă a universului, conştiința cosmică, nivelul suprem de identitate al omului; 2) *nivelul transpersonal,* supra-individual: omul nu este conştient de identitatea sa cu universul, dar nici nu se confundă cu organismul individual; la acest nivel intervin arhetipurile; 3) *nivelul existențial*: omul se identifică cu organismul său psihofiziologic total, aşa cum există el în timp şi spațiu ; este nivelul la care linia de demarcație între sine şi altul, între organism şi mediu este clar trasată; la acest nivel încep să se dezvolte procesele gândirii raționale ale omului şi voința sa personală; limitele superioare ale nivelului existențial conțin factorii biosociali, materiali, culturali interiorizați, relațiile de familie, conotațiile sociale, instituțiile omniprezente (limbă, logică, etică, lege); 4) *nivelul ego-ului*: omul se identifică nu direct cu organismul său total, ci cu o reprezentare mintală, mai mult sau mai puțin exactă a organismului său, se identifică deci cu propriul eu, cu imaginea de sine; 5) *nivelul „umbrei" :* omul se identifică cu o parte a ego-ului său, cu imaginea de sine sărăcită şi inexactă, care este persoana, în timp ce restul tendințelor psihice considerate penibile, indezirabile sunt lăsate în „umbră". Se remarcă cu uşurință că fiecare nivel al spectrului conştiinței reprezintă o sferă de identitate din ce în ce mai restrânsă, trecând de la univers la o fațetă a acestuia numită organism, de la organism la o fațetă a acestuia numită psihic şi de la o fațetă a psihicului la o alta calificată drept persoană. Wilber arată că oricare dintre aceste niveluri se caracterizează prin modele specifice de cunoaştere, prin tipuri distincte de dualisme (subiect - obiect; sine - nonsine ; organism - mediu), prin clase diferite de procese inconştiente asociate lor, ca şi prin modalități terapeutice proprii. Chiar fiecare nivel în parte dispune de o organizare structurai-fuucțională proprie, deoarece este format dintr-o *structură profundă* şi diiitr-o alta de *suprafață.* „Structura profundă consistă în toate principiile fundamentale limitative

care corespund nivelului dat; în ea rezidă toate potenţialităţile şi limitele nivelului respectiv. Din contră, structura de suprafaţă nu este decât o manifestare particulară a structurii profunde; ea este constrânsă de forma acesteia din urmă, dar în interiorul acestei forme este liberă de a selecţiona orice proprietate" (Wilber, 1984, p. 145). Să ne imaginăm, spune autorul, un imobil cu zece etaje : fiecare etaj corespunde unei structuri profunde, în timp ce diferite piese şi obiecte repartizate pe fiecare etaj sunt analoage structurilor de suprafaţă. Modificarea structurilor de suprafaţă este numită *translaţie*, iar a celor profunde, *transformare*. Dacă modificăm sau deplasăm mobilele la acelaşi etaj, este vorba de o translaţie ; dacă le mutăm la un alt etaj, avem de a face cu o transformare. Orice transformare spre vârf se traduce prin emergenţa în conştiinţă a unui nivel nou ce dispune de propria sa structură profundă, în interiorul căreia se dezvoltă şi operează noi structuri de suprafaţă. Evoluţia constă într-o serie de asemenea transformări sau schimbări ale structurilor profunde, mediate de simboluri şi forme în conştiinţă. Ca urmare, vom asista nu doar la restructurări importante, ci şi la integrări succesive ale nivelurilor. De exemplu, ceea ce la un moment dat este *context*, devine la un alt moment dat *conţinut* (contextul de cunoaştere şi de experienţă al unui nivel devine simplu conţinut de experienţă al nivelului următor). De asemenea, ceea ce este *condiţie* devine *element* (spiritul, care este condiţia *a priori* a experienţei eului, devine simplu element de experienţă în domeniile foarte elevate).

Dar nu numai nivelul conştient al vieţii psihice este diferenţiat şi neomogen, ci şi cel al inconştientului. Wilber descrie cinci tipuri de inconştient, şi anume : 1) *inconştientul fundament* (structurile profunde existente în calitate de potenţialităţi care oricând pot deveni conştiente); 2) *inconştientul arhaic* (structurile simple, primitive, precoce, care nu provin din experienţa personală, ci sunt moşteniri filogenetice comune); 3) *inconştientul submergent* (structurile, cândva conştiente, dar care actual sunt evacuate sau refulate de conştiinţă deoarece nu sunt compatibile cu ea); 4) *inconştientul-„pecete"* (structurile nerefulate, dar care au proprietatea de a refula); 5) *inconştientul emergent* (structurile profunde existente de la origine şi neieşite încă la suprafaţa inconştientului fundament). Atitudinea autorului faţă de aceste forme ale inconştientului este ambiguă. Mai întâi ne spune că ele sunt „tipuri de procese inconştiente şi nu niveluri ale inconştientului", pentru ca apoi să arate că prin relaţionarea lor „obţinem o concepţie structurală şi dinamică, stratificată şi evolutivă a proceselor inconştiente" (Wilber, 1984, pp. 147-148). După opinia noastră, cele cinci forme ale inconştientului descrise de Wilber sunt mai mult decât simple „procese inconştiente". Ele nu sugerează doar, ci demonstrează organizarea structural-dinamică, în esenţă nivelară, a inconştientului. Nu *este* greu să recunoaştem în inconştientul submergent preconştientul lui Freud sau în inconştientul-„pecete" Superegoul aceluiaşi Freud, care constituiau, după cum am văzut, instanţe bine delimitate ale psihicului.

în anii din urmă au existat şi unele tentative care au depăşit simpla redimensionare a rolului instanţelor psihicului, ţintind spre renovarea a însuşi modului de concepere a acestora. Pornind de la premisa că, de fapt, aparatul psihic al lui Freud cuprinde două instanţe distincte, conştientul şi inconştientul, cea de-a treia (preconştientul sau subconştientul) fiind asimilabilă conştientului, Wolman (1986) propune introducerea unui nivel intermediar între conştient şi inconştient numit *protoconştient*. După opinia lui, în realitate există unele fenomene care nu sunt în întregime nici conştiente, nici inconştiente. De exemplu, visele lucide, fenomenele parapsihologice (telepatia, clarviziunea, precognițk),

cele cataleptice, meditația, deprivarea senzorială, dublele halucinații observate în sugestia posthipnotică, fobiile, somnambulismul, depresiunile psihotice, stările episodice de emoții excesive (excitarea, panica etc.) sunt pe jumătate conştiente, pe jumătate inconştiente, cuprinzând momente din ambele tipuri. Acestea sunt fenomenele numite de autor prin termenul de protoconştient. Protoconştiinţa reprezintă „o punte de legătură între fenomenele conştiente şi cele inconştiente [...], între comportamentul normal şi cel psihopatologic" (Wolman, 1986, p. 311).

Deşi teoria „aparatului psihic" propusă de Freud, cea a „structurilor personalității" formulată de Lersch sau cea a „spectrului conştiinței" a lui Wilber nu sunt lipsite de limite şi inconsecvențe, ele atrag atenția asupra organizării interne a psihicului, asupra dinamicii existente între elementele componente ale vieții psihice. Repudiind viziunea mecanicist-asociaționistă şi insistând pe aspectele calitative noi sub care apar diferitele instanțe psihice, ele deschid perspectiva abordării sistemice a psihicului uman.

2.2. Specificul abordării structural-dinamice a psihicului

Din cele de mai înainte reiese că „realitatea" psihică dispune ontologic (existențial) de o organizare structural-dinamică. Or, dacă psihicul posedă o asemenea organizare înseamnă că el se pretează la o abordare de acest tip. Ce presupune însă, mai exact, abordarea structural-d inamică a psihicului ? Care sunt caracteristicile ei esențiale ? După ce principii se conduce o asemenea abordare? Este ea simplă, uşoară sau, dimpotrivă, dificil de realizat? Iată întrebări care îşi aşteaptă soluționarea. Noi credem că unele răspunsuri pot fi formulate dacă am şti mai întâi ce este o structură şi ce utilitate are ea. Tocmai de aceea, primul demers pe care îl vom întreprinde va consta în definirea şi caracterizarea conceptului de „structură".

2.2.1. Conceptul de „structură "

Există o mare variabilitate în definirea conceptului de „structură" în funcție de specificul domeniului de referință. Pentru fizică, structura este „un ansamblu de stări şi de transformări posibile, în sânul cărora sistemul real studiat urmează să-şi ocupe locul său determinat, însă concomitent interpretat sau explicat în funcție de ansamblul posibilităților" ; pentru sociologie, structura reprezintă „o ordonare stabilită a elementelor unui sistem social, care scapă fluctuațiilor ce îi sunt impuse din afară" ; pentru economie, structura defineşte „proporțiile şi relațiile ce caracterizează un ansamblu economic localizat în timp şi spațiu" ; pentru ştiințele juridice, structura este „o piramidă de norme, cimentată printr-o relație generală de implicație între norme, numită *imputație"* etc. Am preluat aceste câteva definiții dintr-o lucrare a lui Jean Piaget *(Structuralismul)* apărută în 1968, iar în traducere românească în 1973, în care găsim o analiză magistrală şi multilaterală a orientării cunoscute sub denumirea de structuralism, aşa cum este ea practicată în matematică, logică, fizică, biologie, lingvistică, sociologie, filosofie şi, bineînțeles, în psihologie. Pentru noi prezintă interes modul în care Piaget defineşte conceptul de „structură", definiția lui reuşind să surprindă principalele note definitorii ale structurilor prezente, sub o formă sau alta, şi în formulările altor autori.

După opinia lui Piaget, o structură comportă trei caracteristici fundamentale: *totalitate* ; *transformare* ; *autoreglare.*

Totalitatea arată că structura este formată din elemente, dar că acestea sunt subordonate legilor specifice sistemului ca atare, legile de compoziţie nereducându-se la simple asociaţii cumulative, ci conferind întregului proprietăţi distincte de cele ale elementelor. Cum se obţine însă „totalitatea" ? Piaget arată că există trei modalităţi producătoare ale totalităţii, corespunzând cu trei atitudini epistemologice : prin asocierea elementelor ; printr-un soi de emergenţă a acestora, întregul fiind anterior elementelor; prin asocierea relaţiilor dintre elemente şi nu a elementelor, ceea ce contează în acest caz nefiind nici elementul, nici totalitatea, ci procedeele sau procesele de compoziţie. Numai că în acest ultim caz al structuralismului operator, apare o problemă gravă: structurile cunosc *o formare* sau sunt *preformate* ? între geneza fără structură (specifică asociaţionismului atomist şi empirismului) şi structura fără geneză (care ajunge la susţinerea unor forme apriorice, transcendente), structuralismul, spunea Piaget, trebuie să găsească soluţii de depăşire a impasului. Se pare că o asemenea soluţie o furnizează cea de-a doua caracteristică a structurilor, interpretate nu ca forme statice, ci ca sisteme dinamice.

Transformarea. Dacă proprietatea totalităţii structurante ţine de legile ei de compoziţie, această a doua proprietate arată că structurile sunt întotdeauna şi simultan structurante şi structurate, ceea ce explică, arată Piaget, succesul acestei noţiuni care îşi asigură „inteligibilitatea" prin chiar procesul exercitării ei. O activitate structurantă nu poate consista decât într-un sistem de transformări. „Gramaticile transformaţionale" propuse de Chomsky, echilibrul dinamic al lui Saussure, legile de organizare ale gestaltismului sunt exemple tipice pentru ilustrarea acestei caracteristici. Deşi structura se închide în ea însăşi, aceasta nu înseamnă că ea nu poate intra cu titlu de substructură într-o structură mai largă, legile substructurii nefiind însă alterate, ci conservate. Termenul de „transformare" trebuie înţeles ca trecere de la o structură la alta ca urmare a schimbării echilibrului forţelor de câmp, structurile rămânând în sine distincte, necorelate.

Autoreglarea asigură conservarea şi o oarecare „închidere" a structurilor, ceea ce înseamnă că transformările interne ale unor structuri au loc întotdeauna între elementele aparţinătoare aceleiaşi structuri, nedepăşind frontierele sale. Piaget consideră că autoreglabilitatea structurilor ne dă impresia că intrăm în posesia „motorului intim al structurii" (Piaget, 1968, p. 14). După părerea noastră, aceasta este o limită a structurilor. Dat fiind că structurile psihice nu întreţin raporturi genetice şi evolutive unele cu altele, ci se află doar în raport de coexistenţă sau de succesiune spaţio-temporală externă, ele nici nu se influenţează reciproc. Această limită va fi corectată tocmai de abordările sistemice. însuşi Piaget trece aproape pe nesimţite la o asemenea abordare. Cum se face autoreglarea? încercând să răspundă la această întrebare, el sesizează o serie de aspecte specifice viziunii sistemice. La vârful piramidei, autoreglarea procedează prin operaţii bine definite şi reglate, ele nefiind altceva decât legile totalităţii structurii considerate (acesta este cazul structurilor logice sau matematice unde reglarea se bazează pe operaţii în sens strict cibernetic, reversibile prin inversiune şi reciprocitate). La alte niveluri, unde transformările se derulează în timp (lingvistică, sociologie, psihologie), autoreglarea se face printr-un joc al anticipărilor şi retroacţiunilor. în sfârşit, la nivel biologic autoreglările se produc prin intermediul mecanismelor de ritm bazate pe simetrie şi repetiţii. Ritmurile, regularităţile şi operaţiile sunt, după Piaget, cele trei procedee esenţiale ale autoreglării sau ale autoconservării structurilor. Construcţia noilor structuri se realizează la nivelul a două paliere de reglări: unele rămân în interiorul structurilor

deja construite sau aproape construite, contribuind astfel, în stările de echilibru, la autoreglarea lor; altele intervin în construcția noilor structuri, se integrează în acestea sub forma unor substructuri.

Am stăruit mai mult asupra structuralismului psihologic, deoarece atât prin meritele sale (accentul pus pe surprinderea mecanismelor de autoreglare), cât şi prin unele limite (exagerarea interiorității subiective asociată cu pierderea din vedere a relațiilor cu exteriorul, subestimarea problemei genezei - abstracte sau genetice - a structurilor, absolutizarea realismului structurilor în dauna operațiilor din care provin), el a defrişat terenul necesar elaborării abordării structural-dinamice a psihicului, constituind, totodată, o premisă importantă pentru un alt tip de abordare, şi anume cea sistemică. Nu este totuşi greu să remarcăm că Piaget nu folosea cu mare rigurozitate noțiunea de structură, pe care, uneori, o înlocuia cu cea de sistem. El spunea, de exemplu, că „structura este un sistem de transformări". Acest fapt creează o oarecare ambiguitate.

Raymond Boudon (1968), în lucrarea sa *Â quoi sert la notion de „structure" ?* (La ce serveşte noțiunea de „structură"?), arată că polisemia noțiunii de structură provine din *modul inductiv* de definire a ei. Invocând o definiție mai veche a lui Piaget („există structură când elementele sunt reunite într-o totalitate prezentând câteva proprietăți în calitate de totalitate şi când proprietățile elementelor depind, în întregime sau parțial, de caracteristicile totalității") şi alta a lui Flament („o structură este un ansamblu de elemente între care există relații, astfel încât modificarea unui element sau a unei relații antrenează modificarea altor elemente sau relații"), el arată că ambele definiții consideră noțiunea de structură echivalentă cu altele (pattern, sistem de relații, sistem coerent, totalitate ireductibilă la suma părților sale). Fenomenele de sinonimie şi cele de omonimie antrenează, spunea Boudon, un sentiment de contradicție. în primul caz (în cel al sinonimelor), sentimentul de contradicție apare între imposibilitatea de a defini inductiv noțiunea de structură fără a recurge la asociațiile sinonime şi impresia de eşec resimțită când se apelează la astfel de asociații. în al doilea caz, contradicția se manifestă între identitatea noțiunii de structură şi varietatea realizărilor ei. Ca soluție, Boudon propune definirea *non-inductivă* a structurii, în funcție de *contextul* în care apare. Există, spunea el, două tipuri de contexte ale noțiunii de structură • *contextul definițiilor intenționale* (în aceasta funcția cuvântului de structură este. pur terminologică, el servind doar pentru a diferenția structura de alți termeni, cum ar fi termenii de conjunctură, de organizare etc, în funcție de intenția cercetătorului); *contextul definițiilor efective* (care ia în considerare aspectele axiomatice ce permit deducerea corectă a aspectelor fenomenale). Chiar dacă aceste precizări aduc unele lămuriri, ele nu sunt nici pe departe suficiente. Totuşi, conțin o serie de informații utile care ne-ar putea ajuta să înțelegem mai bine în ce constă specificul abordării structural-dinamice a psihicului.

2.2.2. *Demersuri în abordarea structural-dinamică a psihicului*

Abordarea structural-dinamică a psihicului implică două tipuri de demersuri care apar, cel puțin la prima vedere, ca antinomice, în realitate ele fiind complementare, presupunându-se şi îmbogățindu-se reciproc. Pe de o parte, este vorba despre surprinderea modului de organizare, articulare şi ierarhizare a elementelor vieții psihice la un moment dat, aşadar, despre desprinderea stărilor stabile, echilibrate, conținând principiile ce le

perpetuează, fapt care îi asigură individului unitatea şi persistenţa în timp. Pe de altă parte, avem în vedere surprinderea dinamicii, evoluţiei, schimbării şi transformării de-a lungul timpului a organizării psihicului.

în istoria psihologiei s-a pendulat între unul sau altul dintre aceste demersuri, fapt demonstrat de existenţa teoriilor structuraliste (psihologia formei, teoriile factoriale) sau a teoriilor dinamiste (promovate de psihologia dezvoltării).

Este suficient să ne referim la aşa-numita teorie a „gândirii fără imagini" formulată de reprezentanţii Şcolii de la Wiirzburg (Marbe, Kulpe, Ach, Watt, Messer), potrivit căreia gândirea se exprimă prin „stări", „atitudini", „tendinţe", neînsoţite de imagini, pentru a înţelege şi mai bine accentuarea structurilor în viaţa psihică. La fel cum este suficient să reamintim numele lui Karl Biihler, care a evidenţiat caracterele subiective ale structurii gândirii (intenţia, semnificaţia), echivalente caracterului transformator al structurilor la care se referea Piaget, pentru a ilustra accentul pus, de data aceasta, pe aspectul dinamic. Toate aceste cercetări erau net orientate împotriva asociaţionismului care pretindea că explică totul prin intermediul asociaţiilor mecanice între senzaţii sau idei. La Biihler, de exemplu, judecata apare ca un act unificator, iar gândirea, în întregul ei, ca un proces ce comportă grade crescânde de complexitate. Chiar metoda propusă de reprezentanţii Şcolii de la Wiirzburg, metoda introspecţiei experimentale sistematice - bazată pe fracţionarea operaţiilor mintale în „momente" sau „acte" distincte, pentru a putea fi studiate mai bine -, demonstrează intenţia surprinderii dinamicii procesului investigat.

în chiar una şi aceeaşi orientare psihologică întâlnim pendulări între abordarea structurală şi cea dinamică: psihanaliza clasică, „ortodoxă", avantaja dinamismul, teoria lui Lacan, structuralismul. Să nu uităm că Lacan spunea că „inconştientul este *structurat* ca un limbaj" (s.n.). Dar, chiar şi în aceste situaţii, abordările nu sunt *exclusiv de un tip* sau *altul.* „Cine se interesează de aspecte dinamice nu poate să recurgă la o descripţie structurală, el va desprinde stări temporar distincte, unde structuri diferite se integrează în altele ; invers, structurile nu pot fi bine înţelese decât în lumina originii şi dezvoltării lor" (Droz şi Richelle, 1994, p. 21).

Există şi tentative de conciliere a dinamicii cu structura, una dintre cele mai ilustrative fiind cea a lui Piaget referitoare la dezvoltarea stadială a psihicului copilului. Fără a intra în amănunte, amintim că structurile descrise de Piaget (senzorio-motorii; abstracţii reflectante; grupările; combinatoricile), „provin toate din cele precedente, prin jocul dublu al abstracţiilor reflectante care asigură din acestea toate elementele, inclusiv cele ale unei echilibrări, sursă a reversibilităţii operatorii. Asistăm, pas cu pas, la construcţia structurilor autentice, deoarece ele sunt deja «logice» şi în acelaşi timp noi în raport cu cele care le precedă: transformările constitutive structurii rezultă astfel din transformările formatoare şi nu diferă decât prin organizarea lor echilibrată" (Piaget, 1968, pp. 56-57; în ediţia românească: pp. 76-77). Aşadar, fiecare stadiu al dezvoltării intelectuale dispune de o organizare totală, prin asimilarea şi includerea în sine a achiziţiilor stadiului precedent, dar depăşindu-le pe acestea, astfel că în final apar structuri globale extraordinar de complexe.

2.2.3. Principiile abordării sîructural-dinamice a psihicului

Aceste principii apar, după opinia noastră, atât din caracteristicile noțiunii de structură, cât şi din demersurile pe care le implică un asemenea tip de abordare a psihicului. Rezumând, considerăm că cele mai importante dintre ele sunt următoarele:

- *principiul structurării* (organizării, etajării, ierarhizării) elementelor componente ale vieții psihice, fapt soldat cu apariția unei totalități;
- *principiul interacțiunii şi interdependenței* elementelor componente ale structurii, ceea ce arată că unele acționează asupra altora producând modificări atât în elementele ce intră în interacțiune, cât şi în relația dintre ele ;
- *principiul integrării* elementelor componente în cadrul structurilor sau al unor substructuri în interiorul unor structuri mult mai complexe, fără însă ca acestea să-şi piardă propria lor identitate ;
- *principiul trecerii de la o structură la alta,* ca urmare a modificării echilibrului forțelor din câmp, structurile rămânând distincte, necontrolate;
- *principiul raporturilor de succesiune spațio-temporală, de coexistență exterioară,* fără raporturi genetice şi evolutive;
- *principiul legilor de structură şi al legilor de dinamică,* în stare a asigura, pe de o parte, perpetuarea structurilor, pe de altă parte, dinamica acestora; în virtutea acestui principiu, individul rămâne unitar şi constant cu sine însuşi (bineînțeles, pe perioade determinate de timp) sau devine disociat şi fluctuant în manifestările lui psihocomportamentale.

2.3. Dificultățile abordării structural-dinamice a psihicului

Abordarea structural-dinamică antrenează în psihologie o serie de dificultăți. Influențați de unele considerații ale lui Droz şi Richelle citați anterior, repunem această problemă în alți termeni. După opinia noastră, cauzalitatea dificultăților este dublă: pe de o parte, omul dispune de capacități simbolice care-i permit reprezentarea/anticiparea sfârşitului, a morții, a dezintegrării structurii vii pe care el o reprezintă. Cum structura nu poate fi identică cu sine însăşi în orice moment, infinit stabilă în timp, ci, dimpotrivă, dinamică, evolutivă, dezintegrabilă, acest fapt îi induce omului o stare de nelinişte, de angoasă. El conştientizează faptul că a crede în structură înseamnă a crede implicit într-o iluzie a perenității. Pe de altă parte, omul îşi dă seama că numai stările de echilibru, de armonie (cu sine, cu alții, cu lumea din care face parte) sunt benefice, gratificante, în timp ce ruperea echilibrului, stările de dizarmonie sau de criză conduc la efecte negative în plan psihocomportamental (frustrare, stres, anxietate). în felul acesta omul trăieşte o adevărată dramă, aflându-se prins în chingile unei puternice contradicții: structura, prin stabilitatea ei, este factor de progres, de succes psihologic, în timp ce prin dinamica ei şi mai ales prin dezintegrarea ei devine factor iluzoriu, de eşec psihologic. Şi atunci, pe bună dreptate, ne putem întreba: este necesară conservarea structurilor sau restructurarea şi depăşirea lor? Aceste credințe şi contradicții existențiale ale omului au pătruns şi în dimensiunile intelectuale ştiințifice. în fața oamenilor de ştiință s-au conturat probleme

de tipul: optăm pentru stabilitate şi echilibru sau pentru dinamică şi dezechilibru ? ; este posibilă controlarea şi dirijarea schimbării ? ; până la ce limite este permis controlul şi dirijarea schimbării? Nu este greu să înțelegem că încercările de răspuns la aceste întrebări au condus la formularea concepțiilor şi teoriilor structuraliste sau a celor dinamiste (ca răspuns la prima întrebare); la elaborarea doctrinelor şi chiar a tehnologiilor influențării, controlării şi dirijării din exterior a comportamentului uman, promovate de behaviorismul watsonian şi skinnerian (ca răspuns la a doua întrebare); la formularea unor concepții care prevăd limite acceptabile şi dezirabile ale schimbării (ilustrativă din acest punct de vedere fiind teoria piagetiană a dezvoltării psihice, din care reiese că stadiile dezvoltării psihice nu sunt stabile, ci doar relativ stabile, fiecare dintre ele conținând transformări ce conduc la următorul stadiu, iar când acesta a fost atins, va conține reminiscențe din cel anterior) până la dezvoltarea unor concepții care depăşesc limitele acceptabile, schimbările riscând dezintegrări ireversibile (ilustrativă fiind, după opinia noastră, doctrina manipulării bazată pe controlul ascuns), ca răspuns la cea de-a treia întrebare.

Schimbarea este contradictorie în ea însăşi: pe de o parte, corespunde dezintegrării, pe de altă parte, este condiția adaptării şi supraviețuirii. Tocmai de aceea apare dificultatea conjugării acestor două stări ale schimbării, gândirea lor *concomitentă.* Doar o abordare structural-dinamică, în nici un caz numai cea structurală sau cea dinamică luate separat, este în măsură să depăşească contradicția.

Bibliografie

BOUDON, R. (1968), *Â quoi sert la notion de „structure" ?,* Gallimard, Paris.
DROZ, R., RICHELLE, M. (1994) (sous la direction de), *Manuel de psychologie: introduction ă la psychologie scientifique,* Pierre Mardega, Liege, Bruxelles.
EY, H., BERNARD, P., BRISSET, CH. (1967), *Manuel de psychiatrie*, Masson, Paris.
FRAISSE, P. (1989), „L'evolution de la psychologie experimentale", in: FRAISSE, P., PIAGET, J. (sous la direction de), *Trăită de la psychologie experimentale,* PUF, ed. a 6-a, Paris.
GOLSE, B. (1989), *Le developpement affectif et intellectuel de Venfant,* Masson, Paris.
HILGARD, E.R., BOWER, G.H. (1974), *Teorii ale învățării,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. LE NY, J.-F. (1997a), „Associationnisme", in: BLOCH, H. (sous la direction de), *Dictionnaire fondamental de la psychologie,* Larousse, Paris. LE NY, J.-F. (1997b), „Connexionnisme", in: BLOCH, H. (sous la direction de), *Dictionnaire fondamental de la psychologie,* Larousse, Paris. MÂNZAT, I. (1994), *Istoria universală a psihologiei.* Bucureşti. PIAGET, J. (1968), *Le structuralisme,* PUF, Paris.
RALEA, M., BOTEZ, C. (1958), *Istoria psihologiei,* Editura Academiei, Bucureşti. RIBOT, TH. (1988), *Logica sentimentelor,* Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti. WILBER, K. (1984), „*Psychologiaperennis*: le spectre de la Conscience", in: WALSH, R.N., VAUGHAN, F.E. (sous la direction de), *Au-delâ de l'ego,* La Table Ronde, Paris.
WILBER, K. (1984), „Un modale 6volutif de la conscience", in: WALSH, R.N., VAUGHAN, F.E. (sous la direction de), *Au-delâ de l'ego,* La Table Ronde, Paris.
WOLMAN, B.B. (1986), „Protoconscious and Psychopatalogy", in: WOLMAN, B.B., ULLMAN, M. (eds.), *Handbook of States of Consciousness,* Van Nostrand Reinhold , Company, New York.

Capitolul IX

ABORDAREA SISTEMICĂ ŞI SINERGETICĂ A PSIHICULUI

Trecerea de la abordarea plană, orizontală a psihicului la abordarea lui piramidală, structural-dinamică a însemnat un mare pas înainte în psihologie. Analizele de până acum ne-au convins, credem, de valenţele acestui tip de abordare. Numai că abordarea structural-dinamică îşi are propriile sale limite, ea închide prea mult psihicul în el însuşi, or, psihicul este deschis la exterior, la mediul natural şi social, înglobând influenţele acestuia şi „exportând" în afară propriile sale produse. Deschiderea psihicului către exterior, care schimbă însăşi finalitatea sa, nu mai putea fi explicată doar prin referirea la structura sau la dinamica psihicului. Din acest considerent a fost necesară trecerea la un alt mod de abordare a psihicului, mai în acord cu propria sa organizare, şi anume la abordarea sistemică.

1. Premisele abordării sistemice a psihicului

Abordarea sistemică a psihicului este de dată relativ recentă, premisele ei se află însă undeva în trecut. După opinia noastră, ele trebuie căutate în ştiinţele mai mult sau mai puţin apropiate de psihologie (biologie, filosof ie, fiziologie, neurologie, cibernetică etc.) sau chiar în interiorul psihologiei.

1.1. Premise din afara psihologiei

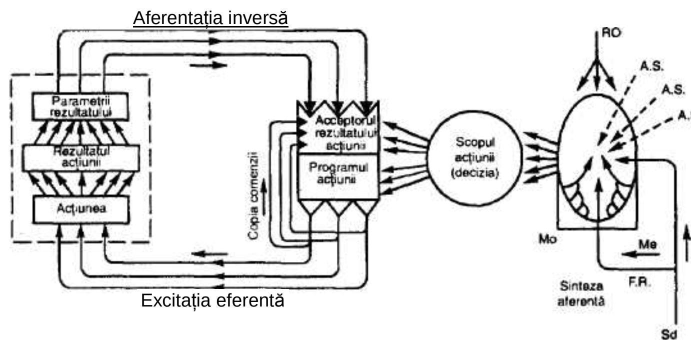
Biologia este poate una dintre ştiinţele cele mai vechi care şi-a elaborat o viziune sistemică asupra obiectului ei de cercetare. Organismul natural (animal sau uman) înţeles ca un ansamblu, ca o totalitate de organe şi aparate interdependente unele faţă de altele, dar şi faţă de mediul exterior, a fost prototipul abordărilor sistemice pentru multe ştiinţe, implicit pentru psihologie. Analogia diferitelor entităţi (fizice sau sociale) cu organismul este foarte frecventă. Se credea, de exemplu, că, aşa cum organismul biologic este constituit dintr-o serie de organe relaţionate unele cu altele, tot aşa şi organismul social (societatea sau diversele ei componente : organizaţii, instituţii, grupuri sociale) este format din entităţi interrelaţionate. Un autor american (Louis A. Allen, 1958), pornind de la premisa că „natura este cel mai bun organizator", compara organizaţiile sociale cu organismul uman şi constata o perfectă similitudine între ele. Aşa cum în organism întâlnim organe şi aparate bine diferenţiate şi cu funcţii bine

specializate şi individualizate unele în raport cu altele, tot aşa în viaţa socială întâlnim diviziunea muncii; aşa cum în organism întâlnim creierul care lucrează la nivel conştient şi automatizat, tot aşa şi în viaţa socială întâlnim un centru de autoritate ; în sfârşit, aşa cum între aparatele organismului există cooperare, fără de care funcţionarea integrală n-ar fi posibilă, tot aşa şi în organizaţiile sociale relaţiile dintre oameni, ca parte integrantă a activităţii, asigură dinamica şi evoluţia organizaţiei. Fără a pune mare preţ pe ideea de organism aplicată la viaţa socială, la societate, care nu a dus mai departe cunoaşterea ştiinţifică, menţionăm că ea este totuşi sugestivă pentru înţelegerea caracterului sistemic al societăţii.

Psihologia s-a desprins ca ştiinţă de sine stătătoare *dmfîtosofie,* aşa încât nu se putea ca unele concepţii filosofice să n-o contamineze. Or, în filosof ie, Descartes (1596-1650) a introdus în *Tratatul despre om* ideea omului ca o „maşină vie", considerând că toate funcţiile proprii acestei maşini (digestia, pulsaţia inimii şi arterelor, alimentarea şi creşterea, respiraţia) reprezintă consecinţe naturale ale dispoziţiei organelor maşinii respective, după cum mişcările unui ceasornic sau ale unui automat sunt un rezultat al acţiunii contragreutăţii sau a roţilor. Ca ecou la tratatul lui Descartes, peste un secol apare lucrarea medicului şi gânditorului La Mettrie (1709-1751) *Omul-maşină,* care ia drept model pentru fiinţa umană animalul-maşină construit de Descartes. Aceste lucrări pot fi considerate premise filosofice ale viitoarelor abordări sistemice din psihologie.

Influenţa cea mai pregnantă şi mai evidentă a venit însă din *fiziologie* şi *neurologie.* Deşi multe contribuţii ale diverşilor autori ar merita să fie amintite, ne limităm doar la unele dintre ele. îl avem în vedere pe P.K. Anohin (1898-1974), cel care, începând de prin anul 1935, s-a preocupat de studiul aferentaţiei care a prefigurat unele dintre principiile ciberneticii. „Dacă vom admite părerea extrem de răspândită potrivit căreia cibernetica este în prezent curentul ştiinţific cel mai sintetic, şi totodată, cel mai tânăr, care-şi mai trăieşte încă stadiul de pruncie, vom putea afirma fără teamă că cea dintâi şi cea mai grijulie doică a pruncului a fost fiziologia" (Anohin, 1963, p. 230). Anohin clasifică aferentaţia în trei grupe : *aferentaţia situaţională* sau circumstanţială (ansamblul tuturor agenţilor exteriori şi al influenţelor provenite de la ei, care, în condiţiile date, au o relativă constanţă pentru animal sau pentru om şi constituie totodată o mulţime extrem de complicată de influenţe diverse); *aferentaţia declanşatoare* (impulsul, stimulul, care, dezvăluind structura unei excitaţii existente în sistemul nervos central, conduce la manifestarea exterioară a unei activităţi a organismului); *aferentaţia inversă* (care informează asupra rezultatelor acţiunii efectorii, dându-i organismului posibilitatea să aprecieze gradul de reuşită al acţiunii executate). Dintre cele trei forme de aferentaţie, ultima este cea mai importantă, deoarece constituie „analogul conexiunii inverse" din cibernetică, ea atrăgând atenţia şi suscitând atât interesul fiziologilor, cât şi al ciberneticienilor. Studiind activitatea reflex-condiţionată a creierului, P.K. Anohin (1968; 1970) a formulat „teoria sistemului funcţional". După opinia lui, rolul hotărâtor în realizarea actelor reflexe îl au centrii nervoşi din etajul cortical şi subcortical. Verigile de bază care intervin în funcţionarea actelor reflexe sunt: 1) sinteza aferentă; 2) luarea deciziei; 3) programul aferent al acţiunii, cu copia comenzii; 4) acceptorul acţiunii, care anticipă parametrii viitorului rezultat; 5) obţinerea rezultatului; 6) aferentaţia inversă despre parametrii rezultatului; 7) procesul de comparaţie a parametrilor rezultatelor realmente obţinute cu parametrii prognosticaţi în cadrul acceptorului acţiunii (vezi fig. 9.1). Două dintre aceste verigi au, din perspectiva problemei noastre, o importanţă deosebită. Mai întâi, *acceptorul acţiunii,* care reprezintă, după Anohin, un

aparat nervos destinat perceperii informației despre rezultatele obținute şi apoi comparării lor cu parametrii rezultatelor stabilite în momentul acțiunii stimulului condiționat. „Acceptorul", care poate fi considerat expresia materială a scopului, controlează rezultatele acțiunii şi le compară cu scopul fixat. Se subliniază astfel importanța predicției în realizarea controlului conduitei. în al doilea rând, *aferentația inversă sau feed-back-\i*, care leagă rezultatele acțiunii cu acceptorul acțiunii, informând că s-au obținut anumite rezultate şi nu altele. Cel ce sancționează definitiv această informație este acceptorul acțiunii, care apare în cele din urmă ca element-etalon apreciativ al parametrilor rezultatului acțiunii. Când între cele două verigi există concordanță, actul se încheie, şi organismul trece la realizarea unui nou comportament. Când, dimpotrivă, apare un dezacord între ele, este generat un nou lanț de reacții (de orientare, investigare cu o rapidă şi puternică influență activatoare a scoarței cerebrale) favorizator al alegerii unor noi comportamente pentru sinteza aferentă. în acest fel, spectrul informației se lărgeşte, se elaborează programe de activitate mai perfecționate. Ideea interacțiunii dinamice dintre diferitele verigi ale sistemului funcțional se degajă de la sine. Este important de reținut că în acest sistem funcțional sunt implicate şi unele elemente psihice. De pildă, în primul stadiu - al sintezei aferente - intervine motivația, memoria etc. Aşadar, viziunea sistemică este extinsă implicit şi asupra psihicului.



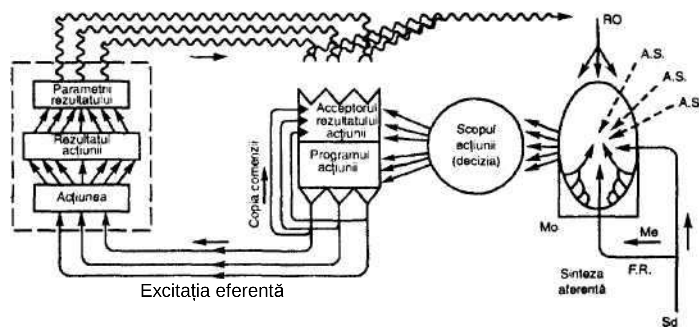


Fig. 9.1. *Schema arhitecturii comportamentului cu toate mecanismele nodale ale sistemului funcțional (după P.K. Anohin)*
Sd - stimul declanşator; Mo - motivație; Me - memorie; A.S. - aferentație situațională; F.R. -formația reticulată; R.O. - reacție de orientare

Abordarea sistemică a psihicului uman a fost impusă de teoria informaţiei, de cibernetică şi mai ales de teoria generală a sistemelor (TGS).

Teoria informaţiei, la care ne-am referit şi în capitolul V, prin conceptul de informaţie propus, împreună cu corelatele ei (cantitatea de informaţie, redundanţa etc.) a facilitat elaborarea unei viziuni holiste asupra psihicului. Totodată, ea a permis înţelegerea mai clară a caracterului informaţional, deci nesubstanţial, al psihicului. Informaţia, deşi greu de definit, nu este un lucru, ea nu circulă pe un fir, nu iese din gură şi nu traversează camera. Pentru un chinez, în absenţa unui interpret şi neînţelegând limbajul nostru, tot ceea ce spunem reprezintă zgomote. Informaţia este deci esenţialmente o relaţie între mai multe entităţi ce se află în stare de constrângere sau de interacţiune reciprocă, susceptibilă de a fi canalizată de-a lungul diverselor transformări, menţinându-şi însă o invariantă (vezi Morin şi Piattelli-Palmarini, 1974, voi. III, p. 152). în aceeaşi lucrare, Solomon H. Katz îşi exprimă părerea că modelul explicativ reieşit din teoria informaţiei poate fi folosit într-un sens euristic şi analogic şi nu într-un sens formal. „Mi se pare, susţinea el, că nu putem să formalizăm modelele teoriei informaţiei şi nici să le utilizăm în sensul unei predictibilităţi" *(ibidem,* p. 151). Asemenea temeri au fost însă infirmate de evoluţia cunoaşterii ştiinţifice. Faptul că prin intermediul teoriei informaţiei putem studia modul în care un sistem intră în contact cu altul, modul în care diverse constrângeri biologice (date de organizarea sistemului nervos central) limitează seria adaptărilor posibile ale matricei socio-culturale, are mare importanţă pentru explicarea sistemică a psihicului, acesta din urmă integrându-se el însuşi în şirul factorilor constrângători sau facilitatori ai evoluţiei umane.

Apariţia *ciberneticii* ca ştiinţă a „controlului şi comunicării la animal şi la o maşină", cum a definit-o însuşi Norbert Wiener (1894-1964), creatorul ei, a avut un impact puternic asupra dezvoltării gândirii ştiinţifice şi filosofice din a doua jumătate a secolului XX. Deşi principiile teoretice ale noii orientări sunt cuprinse în lucrarea *Cibernetica* publicată de Wiener în 1948, această nouă ştiinţă nu este rodul unei singure minţi, ci, aşa cum însuşi Wiener recunoaşte în capitolul introductiv al cărţii sale, ea este o operă colectivă, „rezultatul a mai bine de zece ani de cercetări întreprinse împreună cu alţi oameni de ştiinţă". La eforturile lui Wiener s-au asociat neurologul Arthuro Rosenblueth, coleg şi colaborator al lui Walter Cannon, fizicianul Manuel Sandoval Vallarta, matematicienii R.A. Fisher şi S.E. Shannon, logicianul Walter Pitts, psihologul Kurt Lewin, antropologul Margaret Mead etc. (vezi Wiener, 1963, pp. 5-39). Cibernetica propune o serie de concepte operaţionale cu ajutorul cărora pot fi înţelese cele mai diverse maşini, inclusiv cele biologice şi sociale (vezi Moles, 1972). Ea introduce noţiunile de reglare şi deviaţie, cele de control şi programare. Cea mai importantă este însă noţiunea de „conexiune inversă" (feed-back-ul) cu diversele sale varietăţi (feed-back-ul negativ, care anulează orice deviaţie de la normă; feed-back-ul pozitiv, care, dimpotrivă, creşte deviaţia). Cibernetica generalizează raporturile implicate în autoreglarea organismelor vii sau a celor nevii (automate), recurge la exprimarea lor formalizată pe baza matematicilor superioare, la modelarea tehnică a funcţiilor şi activităţilor organismelor vii, tocmai în virtutea unor legităţi generale. Toate acestea nu puteau fi făcute fără sprijinul psihologiei. Dar, din colaborarea ciberneticii cu psihologia a ieşit îmbogăţită nu doar cibernetica, ci şi psihologia, care a fost nevoită să-şi revizuiască şi uneori chiar să-şi modifice viziunea asupra psihicului. S-a surprins astfel mai bine natura informaţională a psihicului şi mai ales caracterul lui integrator-sistematic. Infuzia ciberneticii

în alte domenii ale cunoaşterii a dus foarte curând la apariţia unor noi ştiinţe: biocibernetica, neurocibernetica, cibernetica economică şi socială, iar în anii '70, cibernetica psihologică.

Teoria generală a sistemelor este o altă orientare teoretică ce a reprezentat una dintre premisele fundamentale ale introducerii viziunii sistemice în psihologie. Ludwig von Bertalanffy (1901-1972), creatorul teoriei generale a sistemelor, a făcut apel la psihologie, din care şi-a extras argumentele pentru a-şi ilustra ideile. în centrul preocupărilor sale se află conceptul de sistem. După Bertalanffy, sistemul este orice ansamblu de elemente aflate într-o interacţiune ordonată (non-întâmplătoare). Definiţia atrage atenţia asupra faptului că esenţială este nu natura substanţial-calitativă a elementelor, ci configuraţia şi relaţiile determinate dintre ele. Totodată, definiţia sugerează că noţiunile de sistem şi de element sunt mobile, modificabile: ceea ce într-un cadru de referinţă este element, într-un alt context apare ca sistem, şi invers. Importantă este deci nu poziţia de sistem sau de element, ci relaţia, interacţiunea şi interdependenţa lor. Totuşi, scopul cercetării ştiinţifice îl constituie sistemul, cu particularităţile şi legităţile lui ireductibile. Elementul devine semnificativ numai în relaţie cu alt element. Luat în sine, el capătă semnificaţie numai dacă îl considerăm tot ca sistem, ca ansamblul altor interacţiuni şi interdependenţe realizate la alt nivel. Elementele se asociază în „subsisteme" iar subsistemele legate şi corelate între ele formează „sistemul". Senzaţiile, percepţiile, gândirea, memoria asociate între ele formează subsistemul cognitiv ; acesta, corelat cu subsistemul afectiv, cu cel motivaţional şi volitiv, formează sistemul de personalitate. La rândul lui, sistemul de personalitate devine subsistem în raport cu sistemul social. Dacă în metodologia asociaţionistă elementul descrie ceva ultim, indivizibil, în tratarea sistemică el este ceva relativ, aflat în relaţii de apartenenţă sau de incluziune faţă de altceva. Bertalanffy vorbeşte însă nu de sistem în general, ci de un anumit tip de sistem, şi anume despre cel deschis. Noţiunea de „sistem deschis" este capitală, deoarece prin ea se stabileşte o punte între termodinamic şi biologic, se orientează cercetările într-un sens dinamic şi relaţional. Sistemul este deschis în sensul că lasă să pătrundă în sine o serie de elemente (materiale, energetice, informaţionale) care îi pot modifica configuraţia interioară. Relaţia sistemului cu ecosistemul asigură însăşi „viaţa" sistemului. Lucrul acesta este atât de evident în cazul psihicului, încât nici n-ar mai trebui comentat. Arătam într-un alt capitol că psihicul în afara unor relaţii nici nu există, el fiind prin excelenţă o formă a vieţii de relaţie.

Cu mult înainte de Wiener şi L. von Bertalanffy, cel care a atras atenţia asupra caracterului de sistem al psihicului a fost medicul român Ştefan Odobleja (1902-1978). în 1938-1939, el publica în limba franceză două volume intitulate *Psychologie consonantiste* (Psihologia consonantistă). Ne mulţumit de psihologia timpului său, care era, după propria-i mărturisire, „brută şi indigestă, lipsită de unitate şi îmbucătăţită, greoaie şi impură, amorfă şi difuză, descriptivă şi amănunţită, pulverizată şi diluată, confuză şi amestecată, anarhică şi dezordonată, inconsecventă şi contradictorie" (Odobleja, 1982, p. 54), autorul român propune un nou tip de psihologie, denumit „psihologie consonantistă". Prin adjectivul „consonantistă", Odobleja desemnează tendinţa specifică



Ştefan Odobleja

diferitelor tipuri de sisteme, deci şi celui psihic, către o stare de organizare internă şi către una de echilibrare cu mediul înconjurător.

Consonanța reprezintă o acțiune cu caracter reglator atât între elementele componente ale sistemului, cât şi între sistemul respectiv şi alte sisteme, exterioare lui. Or, pentru a putea ajunge la un asemenea rezultat, sistemul dat trebuie să comunice cu exteriorul, să întrețină schimburi (energetico-informaționale) cu exteriorul, să-şi elaboreze chiar un model interior al mediului extern. Pe scurt, sistemul trebuie să interacționeze cu alte sisteme. Această interacțiune presupune, pe de o parte, dependența sistemului de exterior (de ceea ce „intră" în el), pe de altă parte, afirmarea unei finalități proprii sistemului dat (prin ceea ce „iese" din el). între verigile de „intrare" şi cele de „ieşire" (termeni folosiți ca atare de Odobleja) este introdusă relația de tip circular, aceasta nefiind altceva decât „conexiunea inversă". Iată deci că Odobleja este cel care introduce pentru prima dată noțiunea de conexiune inversă, ca o lege universală, căutând s-o identifice în fenomenele fizice, psihice, sociale, morale. Odobleja „nu numai că este un precursor al ciberneticii, dar are prioritatea mondială a ideii unei cibernetici generalizate" (Drăgănescu şi Golu, 1982, p. 7). El este primul care defineşte psihicul ca sistem. „Psihicul este un sistem constituit din multiple elemente dinamice reversibile asociate" *(ibidem*, p. 77). Conexiunea inversă, numită de Odobleja fie „cerc vicios", fie „legătură reversibilă", este apoi identificată în diferite procese psihice. „Afectivitatea este un cerc vicios subordonat direct marelui cerc vicios : viața. Cunoaşterea este un mic cerc vicios subordonat nemijlocit afectivității şi, prin intermediul acesteia, vieții" *(ibidem*, p. 107) (vezi fig. 9.2 şi 9.3).

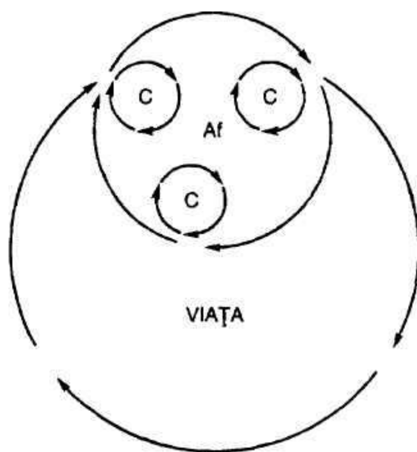


Fig. 9.2. *Exemplu de „cercuri vicioase " ale psihicului în concepția lui Ştefan Odobleja (C = cunoaştere; Af = afectivitate)*

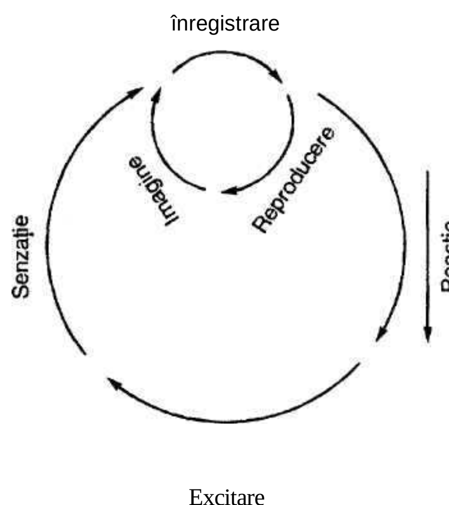


Fig. 9.3. *Exemplu de „ cerc vicios*>. (*apud* odobleja)

Sunt surprinse aici nu doar relațiile de reversibilitate specifice diferitelor fenomene psihice, dar şi cele de subordonare a unora în raport cu altele, implicit de ierarhizare a lor. Din păcate, cele două volume de psihologie consonantistă publicate de Odobleja, deşi în limba franceză, din cauza războiului n-au fost suficient cunoscute şi apreciate.

Abia relativ recent opera ştiinţifică a lui Odobleja a fost tradusă şi publicată şi în limba română, fapt ce a permis răspândirea ideilor autorului. Oricum, contribuţia lui Odobleja la abordarea sistemică a psihicului rămâne un punct central de referinţă în psihologie, în ciuda faptului că teoria informaţiei, cibernetica şi teoria generală a sistemelor au jucat un mare rol în reconsiderarea obiectului de cercetare al multor ştiinţe, inclusiv al psihologiei, chiar a viziunii asupra omului, ele sunt, cel puţin în opinia unor autori, limitate. în 1972, la Centrul Internaţional de Studii Bioantropologice şi de Antropologie Fundamentală (devenit Centrul Royaumont pentru o Ştiinţă a Omului) a avut loc colocviul pe tema „Unitatea omului". Cu acest prilej, savanţi renumiţi din Europa şi America, antropologi, sociologi, psihologi, pedagogi, medici, lingvişti au prezentat comunicări şi s-au angajat în dispute aprige asupra temei propuse spre discuţie. S-a ajuns la concluzia că o viziune unitară asupra omului implică nu doar delimitări, restrângeri spre specific, ci şi deschideri spre alte domenii, cum ar fi domeniul bioantropologiei, cel al ciberneticii etc. Numai că o asemenea deschidere ar atrage după sine noi reducţionisme, ceea ce înseamnă că ea însăşi ar trebui depăşită. Edgar Morin, coordonatorul lucrărilor colocviului, considera că deschiderea bioantropologică presupune trecerea dincolo de cibernitism şi sistemism, în sfârşit, că problema unităţii şi specificităţii omului ar presupune o epistemologie, o logică şi o teorie de înaltă complexitate. Savantul francez se lansează apoi într-o severă critică la adresa teoriei informaţiei, a ciberneticii şi a teoriei generale a sistemelor. Deşi teoria informaţiei, prin noţiunea de informaţie, care este astăzi la fel de centrală în biologie cum este cea de energie în fizică, a adus contribuţii importante, lasă o serie de probleme deschise. Informaţia este astăzi, spunea Morin în 1972, „o noţiune-problemă, nu o noţiune-soluţie". Informaţia nu este decât o faţetă a unui fenomen care are multiple faţete, numite fie negentropie, fie autoorganizare, fie pur şi simplu „viaţă" sau „viu". Informaţia relevă doar un aspect limitat şi superficial al unor fenomene mult mai generale şi mai complexe, ea nu este un „concept terminus, ci unul de pornire". La fel stau lucrurile şi cu cibernetica, aflată în imposibilitatea de a se ridica la nivelul complexităţii biologice sau al celei antroposociologice, fapt care face ca ea să fie „radicalmente insuficientă". Cât priveşte teoria generală a sistemelor, aceasta nici nu există cu adevărat, ea este mai degrabă o vulgarizare decât o teorie. Există, credea Morin, un „gigantic vid conceptual între noţiunea de sistem deschis şi realitatea celui mai elementar sistem viu". Se uită teoria veritabilă a fenomenelor autoorganizatoare, adică „autoproducerea permanentă a sistemului viu sau social, autoproducerea structurilor organizaţionale ale maşinalităţii şi animalităţii (decizii, alegeri, comportamente variabile faţă de mediu)". O asemenea teorie, spunea el în continuare, nu se acompaniază cu o logică a complexităţii, cu alte cuvinte cu o „concepţie capabilă să sesizeze dezordinea, zgomotul, antagonismele, concurenţa în fenomenele organizaţionale, o logică deschisă la indeterminările relative şi la teoriile posibile". Logica viului este mult mai complexă decât logica ideilor noastre despre viu; logica ideilor este un produs secundar, un subprodus al logicii vieţii (vezi Morin şi Piattelli-Palmarini, 1974, voi. III, pp. 271 şi urm.). Şi alţi autori împărtăşesc puncte de vedere oarecum asemănătoare. Dacă Buckley, pionierul sistemismului în sociologie, vedea în integrarea conceptelor teoretice reieşite din teoria informaţiei şi cibernetică cheia depăşirii alternativelor bioantropologice, Jacques Monod se întreba dacă nu cumva această teorie, atât de seducătoare în „holismul" ei, care integrează totul, dar într-o manieră vagă, ar rămâne în final fără interes? ! Multe dintre aceste puncte de vedere sunt exagerate, deşi

justificate. Să nu uităm că ele au fost emise într-o perioadă când faţă de cibernetică se mai păstra o oarecare rezervă, iar teoria generală a sistemelor se afla la începuturile constituirii ei. Ele atrag atenţia asupra unor pericole ale preluării necritice a diverselor idei valoroase emise în cele trei domenii. Şi totuşi, o întrebare persistă: dacă deschiderea teoretică a unor ştiinţe (antropologia, sociologia şi, evident, psihologia) către teoria informaţiei, cibernetică şi teoria generală a sistemelor impune, aşa cum afirma Morin, trecerea dincolo de cibernitism şi sistemism, unde ne putem aştepta să ajungem ? Părerea noastră este că în loc de a merge „dincolo de...", mai nimerit ar fi să ne reîntoarcem la interiorul fiecărei ştiinţe în parte şi să vedem dacă nu cumva propria ei evoluţie furnizează argumente în favoarea elaborării viziunii sistemice.

1.2. Premise din interiorul psihologiei

La elaborarea viziunii sistemice asupra psihicului au contribuit nu doar unele ştiinţe mai apropiate sau mai îndepărtate de psihologie, ci psihologia însăşi. Nu intenţionăm să întreprindem o incursiune istorică pentru a releva contribuţia diverşilor psihologi sau a diverselor orientări psihologice la elaborarea unei concepţii unitare, sistemice asupra psihicului, ci dorim să punctăm numai două-trei momente care ni se par semnificative.

Unul dintre acestea îl reprezintă fără doar şi poate *psihologia gestaltistă (configuraţionistă)* care a pornit tocmai de la sublinierea rolului formei, al întregului în raport cu partea. Gestaltismul a apărut ca o reacţie împotriva asociaţionismului incapabil să explice unitatea şi dinamismul vieţii psihice. în locul viziunii atomiste, care ducea în ultima instanţă la destrămarea unităţii vieţii psihice, la neînţelegerea caracterului complex, multifazic şi de organizare plurinivelară a psihicului, gestaltismul a adus o viziune metodologică integralistă. Psihologi ca M. Wertheimer (1880-1943), W. Kohler (1887-1967), K. Koffka (1886-1941) porneau de la primatul integralităţii experienţei „subiective", de la faptul că senzaţiile nu mai erau considerate anterioare percepţiilor, „formele totale" nemaifiind rezultatul unei sinteze, ci, pur şi simplu, fapte primare, datum-uri de esenţă inconştientă şi de natură fiziologică sau psihologică. Forma *(Gestalt)* este un produs al organizării, iar organizarea este procesul care duce la *Gestalt* - spunea Koffka în 1935. Intuirea caracterului de sistem al psihicului se degajă din modul în care gestaltiştii explicau unele legi ale percepţiei, una dintre acestea, de fapt cea mai generală, fiind *legea pregnanţei* sau a *bunei forme.* După opinia lor, „formele bune" sunt condiţionate de coincidenţa dintre două categorii de factori (externi, obiectivi, reprezentaţi de caracteristici şi de modul de dispunere a lor în „câmp", şi interni, subiectivi, constând în atitudinea individului faţă de sarcina care îi este formulată, de interesele, de preocupările lui). Se observă cum gestaltiştii reunesc într-un circuit integral subiectul cu mediul său ambiant apropiat, fapt facilitator al instalării unui echilibru între „forţele" câmpului. în această concepţie figurează în germene ideea interacţiunii psihicului cu mediul înconjurător, ca şi ideea caracterului deschis către exterior al psihicului.

Un alt moment important din evoluţia psihologiei, care a condus spre elaborarea viziunii sistemice asupra psihicului, îl reprezintă apariţia *structuralismului psihologic.* Deşi noţiunea de „structură" era obscură, polisemică, sărăcăcioasă, chiar banală, ea a devenit un fel de panaceu pentru multe ştiinţe, îndeosebi pentru cele socio-umane. Fără îndoială că psihologia nu a făcut excepţie de la această regulă. Roger Mucchielli, care a publicat în 1966 o *Introducere în psihologia structurală,* releva existenţa a trei accepţii

ale noţiunii de structură, două dintre ele interesându-ne în mod expres. într-un prim sens, structura vizează organizarea, articularea între ele a două elemente sau părţi ale unui întreg ; a structura însemnând a ordona, a pune în ordine sau a coordona elementele printr-un sistem de raporturi stabile care formează un „tot" organizat. O melodie este o structură, o formă, un *Gestalt* în măsura în care ea este un sistem de corelaţii stabile, recunoscute ca melodie chiar dacă toate notele sunt schimbate, cu condiţia de a nu schimba organizarea raporturilor. Formele perceptive sunt structuri de corelaţii, structuri obiective, înzestrate cu calităţi (cum ar fi „pregnanţa", ce se impune uşor şi rezistă la schimbări). Elementele nu au existenţă separată : fiecare „element" este funcţia unui tot în raport cu care el se situează şi, tocmai de aceea, capătă o semnificaţie. Nu mai stăruim asupra acestei prime accepţii a noţiunii de structură deoarece ne-am referit mai sus la ea. O altă accepţie, cea modernă, a termenului de structură, subliniată de Mucchielli, vizează sistemele de corelaţii care capătă o anumită semnificaţie. O structură de semnificaţie se referă la raportul prin intermediul căruia un element al lumii capătă un sens pentru subiect. Mai exact, arată Mucchielli, prin acest termen desemnăm o realitate operantă care nu are nimic obiectiv, nimic conştient (ea nefiind direct observabilă) şi nici un conţinut de conştiinţă. „Structura de semnificaţie presupune şi implică o relaţie esenţială şi existenţială între subiect şi Universul său, ea fiind o formă constant dinamică a acestei relaţii" (Mucchielli, 1966, p. 12). Conţinuturile variate ce se succedă, deşi par a fi diferite din punct de vedere exterior şi descriptiv, pot fi purtătoare ale aceleiaşi structuri de sens şi, invers, un comportament sau o expresie oarecare pot părea identice la un individ sau chiar la mai mulţi, dar ele nu au acelaşi sens dacă le raportăm la structurile trăite de fiecare. Astfel, un obiect, într-o societate dată, ia un sens pe care nu-1 are într-o altă societate, chiar dacă din punct de vedere descriptiv este acelaşi. Singura capabilă să dea un sens este structura. „Structura este o formă vidă, dar dinamică şi definită, care «dă o formă» şi prin aceasta o semnificaţie la ceea ce vine s-o întregească" *(ibidem).* Gelozia, de exemplu, nu este un simplu sentiment. La fiinţa geloasă, ea este o structură structurantă a modului acesteia de a percepe şi de a se comporta; ea dă un sens la tot ceea ce poate fi sesizat prin intermediul ei în lume. Această structură modelează activ, fasonează, pune în formă informaţiile, structurează comportamentele; acţiunile şi reacţiile individului. încercând să răspundă la o serie de întrebări (cum se constituie ? ; cum se organizează între ele structurile ? ; există structuri ale structurilor? etc), psihologia structurală a deschis calea abordării sistemice a psihicului. Din perspectiva structuralismului, psihologia nu-şi putea menţine „compartimentarea" facultăţilor psihice. Nici măcar comoda trilogie psihanalitică (Sine, Eu, Supraeu) nu mai era valabilă. Interpretarea funcţiilor psihice şi a nivelurilor de organizare a psihicului conduce în mod inevitabil la un mod mai complex de concepere a vieţii psihice. „Orice organism îşi secretă propria sa structură, dar posedă în acelaşi timp posibilitatea de a-şi schimba structurile, în limitele specifice legate de marginile perfecţionării organismului însuşi şi ale rezistenţei naturale a structurilor constituite. Nici o fiinţă vie nu poate supravieţui fără organizare; nici una nu poate supravieţui cu o organizare imobilă, dar nici una nu poate supravieţui într-o revoluţie permanentă care va fi iluzia libertăţii" (Mucchielli, p. 282).

Structuralismul psihologic, cu toate exagerările şi imperfecţiunile lui, a constituit un bun punct de plecare pentru noul tip de abordare a psihicului, şi anume abordarea sistemică.

2. Coordonate sistemice ale psihicului

în esență, abordarea sistemică a psihicului presupune conceperea lui ca un sistem ce dispune de toate atributele sistemelor, în general. Prima problemă care se ridică este însă aceea dacă psihicul poate fi considerat un sistem. Şi dacă da, care sunt caracteristicile sistemului psihic uman? Pentru a răspunde la aceste întrebări, considerăm că este necesar ca mai întâi să lămurim conceptul de sistem şi abia apoi să vedem în ce măsură psihicul dispune de coordonate sistemice.

2.1. Conceptul de „sistem"

Iată una dintre definițiile posibile ale conceptului de „sistem" : „Sistemul constă în mulțimea de elemente componente, în ansamblul relațiilor dintre aceste elemente structurate multinivelar şi ierarhic şi în constituirea unei integralități specifice, ireductibile la componentele sau chiar la relațiile individuale dintre ele. Sistemul este ireductibil la componentele sale, în măsura în care se constituie ca o totalitate de elemente interdependente" (Vlăsceanu, 1982, p. 75). Sistemul cuprinde:

- *trei categorii de mărimi* (de *intrare*; de *stare*; de *ieşire),* cu topologia lor distinctă; mărimile de intrare sunt cele pe care sistemul le primeşte din afara sa, unele dintre acestea fiind asimilabile, altele neasimilabile sau chiar perturbatoare, raportul dintre ele dând coeficientul de complexitate al sistemului; mărimile de stare sunt cele din interacțiunea cărora se creează o configurație diferențială sau difuză; mărimile de ieşire sunt constituite din produsele sistemului, din rezultatele apărute ca urmare a funcționalității lui concrete;
- *relațiile* dintre cele trei categorii de mărimi: sistemul depinde de mărimile de intrare, care, la rândul lor, sunt influențate de mărimile de ieşire; cea mai importantă relație dintr-un sistem este conexiunea inversă sau feed-back-ul, acesta constând în acțiunea mărimilor de ieşire asupra celor de intrare fie pentru a le îndepărta, fie pentru a le readuce la starea inițială; în cadrul sistemului există relații între structuri (relații interstructurale) sau între elementele structurilor (relații intrastructurale);
- *activitățile* sau *comportamentele,* adică modul în care sistemul interacționează cu mediul său, efectele acestei interacțiuni atât asupra sistemului, cât şi asupra mediului; comportamentul sistemului poate fi interpretat prin prisma unor criterii de naturi diferite (substanțiale, energetice, informaționale);
- *organizarea,* dată de ansamblul proprietăților comportamentelor sistemului;
- *structura,* adică acel aspect al organizării ce rămâne constant sau permanent în timp şi formează baza comportamentului relativ permanent al sistemului;
- *subsisteme,* constituite din structuri şi activități mai simple, dispunând, la rândul lor, de aceleaşi componente şi particularități enumerate până acum;
- *stări distincte* rezultate din valorile cantitative şi calitative specifice caracteristicilor sistemului la un moment dat; din acest punct de vedere întâlnim parametri de stare (valoarea elementelor şi relațiilor sistemului la un moment dat) şi parametri de transformare (ce vizează schimbările apărute în sistem ca urmare a introducerii unor noi influențe, fapt ce duce la trecerea sistemului într-o altă stare); în primul caz,

când sunt luate în considerare toate elementele sistemului, obţinem un profil de stare generalizat, iar atunci când considerăm doar unele elemente, obţinem un profil de stare parţial; în cel de-al doilea caz, al parametrilor de transformare, se determină aşa-numitele profiluri fazice (constatative - înregistrează transformările pe măsură ce se produc; predictiv-deductive - anticipă transformările);

- *finalităţi proprii,* referitoare la utilizarea adecvată a influenţelor din mediul extern în vederea realizării scopurilor, la menţinerea unei stări de echilibru homeostazic sau la trecerea la forme mai bune de organizare; indicatorii de finalitate ai sistemului se stabilesc sub forma unor valori ideale (maximale) sau sub forma unor valori medii.

Din cele de mai sus se poate deduce că orice sistem conţine, în principal, trei subansambluri: *substanţial* (care vizează numărul şi natura elementelor constitutive); *structural* (se referă la mulţimea şi tipul relaţiilor de interacţiune dintre elementele componente); *funcţional* (are în vedere acţiunile realizate de sistem ca răspuns la solicitările mediului). Am putea spune că primul subansamblu reprezintă *anatomia* sistemului, cel de-al doilea *fiziologia* lui, iar ultimul, *mecanismul* de coechilibrare dinamică a sistemului ca întreg cu mediul ambiant.

2.2. Psihicul ca sistem: caracteristicile sistemului psihic uman

După prezentarea noteior definitorii ale conceptului general de „sistem", nu este deloc greu să ne dăm seama că psihicul deţine şi satisface toate aceste atribute, deci poate fi considerat un sistem.

Dintre multiplele definiţii ale sistemului psihic uman (SPU), ne vom opri asupra a două. „Am putea spune că *sistemul psihic* reprezintă în sine un ansamblu autoreglabil de stări şi procese structurate pe baza principiilor *semnalizării, reflectării* şi *simbolizării* şi coechilibrate prin intermediul unor operatori specifici de *comparare, clasificare, opunere, seriere* spaţio-temporară, generalizare"* (Golu şi Dicu, 1972, p. 95). „Sistemul psihic uman este un sistem energetic-informaţional de o complexitate supremă, prezentând cele mai înalte şi perfecţionate mecanisme de autoorganizare şi autoreglaj şi fiind dotat cu dispoziţii selective antiredundante şi cu modalităţi proprii de determinare antialeatorii" (Popescu-Neveanu, 1987, p. 21). Cele două definiţii cuprind principalele caracteristici ale sistemului psihic uman. O contribuţie esenţială la impunerea în psihologia românească a conceptului de Sistem Psihic Uman a avut-o Paul Popescu-Neveanu, pe care îl vom urma în schiţarea caracteristicilor SPU.


Paul Popescu-Neveanu

1. Din chiar cele de mai sus se degajă caracterul *informaţional-energizant* al sistemului psihic uman. Primul aspect apare din însăşi natura informaţională a psihicului, dar şi din faptul că omul, trăind într-un univers informaţional, fiind bombardat permanent de informaţii şi trebuind să reacţioneze la ele, este nevoit să-şi elaboreze mecanismele prin intermediul cărora să le poată stăpâni. Astfel, el trebuie să-şi formeze şi să-şi perfecţioneze mecanismele de recepţionare a informaţiilor, de stocare, prelucrare şi interpretare a lor, de combinare şi recombinare sau pe cele de valorificare a lor.

Importantă este însă nu doar informația, ci şi modul de operare cu ea. Aşa încât mai corect ar fi să vorbim de caracterul *informațional-operațional* al sistemului psihic uman. Cel de-al doilea aspect, caracterul energizant, reiese din faptul că avem de-a face cu un sistem viu, câmpurile bioenergetice reprezentând zone de generare a înseşi modelelor informaționale. în funcționarea generală a sistemului psihic, o mare importanță o au stările locale şi tranzitorii, dar şi cele generalizate şi permanente, de încărcare tensional--emoțională, de distribuire şi consumare a acestei încărcături energetice, de focalizare a ei pe anumite stări subiective. în acelaşi timp, la fel de importante sunt şi stările de dezactivare sau de detensionare. Cum nu cantitatea de energie în sine este semnificativă, ci tocmai modul ei de utilizare, fapt ce se soldează cu stimularea în grade diferite a sistemului psihic, mai adecvat ar fi să precizăm natura *stimulator-energizatoare* a acestuia. în sfârşit, nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că sistemul psihic dispune de stări şi procese cu diferite grade de organizare şi structurare ce le diferențiază calitativ între ele, acordându-le o notă de valoare. în acest caz, aspectele de ordin *axiologic* ale sistemului trec pe primul plan. Sintetizând, putem spune că sistemul psihic uman este *informațional-operațional, stimulator-energizant* şi *axiologic.*

2. Caracteristica fundamentală a sistemului psihic uman o reprezintă caracterul său *interactiv, interacționist.* El este un sistem prin excelență dinamic, neaflându-se aproape niciodată într-o stare de echilibru perfect, dar nici excluzând posibilitatea unor perioade de relativă stabilitate. Indiferent însă de starea în care se află, interacțiunea elementelor, a părților, structurilor, subsistemelor sale este modul lui curent existențial. Este greu să ne imaginăm o „parte" a sistemului independent de altă parte a sa. Elementele sistemului nu există în sine, rupte şi distincte unele de altele, dimpotrivă, ele capătă sens numai în procesul interacțiunii. Caracterul interacționist al sistemului este demonstrat de faptul că *nivelul de dezvoltare a unei părți depinde de nivelul dezvoltării altei părți.* Atâta vreme cât nu se dezvoltă gândirea, nu putem vorbi de existența observației, care este o percepție cu scop, organizată şi planificată mintal, sau de existența memorării logice, bazată pe înțelegere. De asemenea, insuficienta organizare şi dezvoltare a voinței nu permite apariția conduitelor voluntare sau a formelor voluntare ale diferitelor procese şi funcții psihice (memorare voluntară, atenție voluntară, imaginație voluntară etc). Interactivismul componentelor sistemului se evidențiază nu doar în procesul organizării calitative a acestora, ci şi în cel al *destructurării* lor. Perturbarea unei componente a sistemului antrenează după sine alterarea alteia sau chiar a întregului sistem. Agnoziile (perturbări ale proceselor de cunoaştere), amneziile (perturbări ale memoriei), abuliile (alterarea voinței) etc. se repercutează asupra integrității personalității. Relațiile *compensatorii* dintre diferitele elemente componente ale sistemului evidențiază poate şi mai pregnant caracterul interactiv al acestuia. Pentru ca sistemul să-şi păstreze integralitatea, nu este absolut necesar ca toate componentele sale să fie la fel de dezvoltate. Chiar dacă unele sunt mai puțin dezvoltate sau lipsesc cu desăvârşire, sistemul poate acționa ca un întreg tocmai datorită compensării, adică preluării funcțiilor componentelor ce lipsesc sau sunt insuficient dezvoltate de către alte componente ale sistemului, mult mai dezvoltate. Aşadar, interacțiunea elementelor componente ale sistemului, continuitatea şi discontinuitatea lor, coexistența sau coacțiunea, dar şi rivalitatea lor reprezintă adevăratul motor al sistemului psihic uman. Prin aceasta vrem să subliniem nu numai complementaritatea diferitelor tipuri de interacțiuni existente în sistem, ci şi faptul, mult mai important, că tocmai datorită acestei complementarități între cooperare şi rivalitate

se creează în sistem *tensiunea dinamizatoare* absolut necesară bunei lui funcționalități. Relații de cooperare există nu doar între elemente asemănătoare, ci şi între elemente opuse. Succesul activității creative, de exemplu, este asigurat nu numai de cooperarea dintre diferitele forme de gândire divergentă, ci şi prin cooperarea gândirii divergente cu gândirea convergentă.

3. Interacțiunea sistemului psihic uman nu se realizează exclusiv la nivelul propriilor sale componente. Sistemul, luat ca întreg, interacționează cu exteriorul, aşa încât putem sublinia o altă caracteristică a lui, şi anume faptul că este *ambilateral orientat.* Sistemul asimilează informații atât din exterior, cât şi din sine, pe care le coordonează în virtutea unui principiu al echilibrării. Numai acest tip de orientare dublă îi asigură normalitatea. Ruperea sistemului de lume şi centrarea excesivă pe sine, închiderea în sine ar duce la „prăbuşirea în sine", la apariția unor grave fenomene de dezadaptare, cum ar fi autismul, onirismul. La fel de periculoasă este şi desprinderea de sine, de propria ființă, care este principalul punct de sprijin în investigarea lumii. în acest caz, realitatea ar părea, probabil, iluzorie, fluctuantă, lipsită de consistență şi de utilitate. Aşadar, simțământul de sine şi simțământul realității, cunoaşterea de sine şi cunoaşterea obiectelor sau a semenilor trebuie să existe într-o strânsă interdependență.

4. Sistemul psihic uman este *evolutiv*, trece de la o stare la alta, de la o insuficientă organizare, diferențiere şi specializare spre forme din ce în ce mai complexe de organizare, diferențiere şi specializare. Funcționarea şi interacțiunea proceselor de creştere, maturizare, dezvoltare, învățare, integrare, asimilare, acomodare etc. se soldează cu consolidarea unor structuri psihocomportamentale din ce în ce mai evoluate. Sistemul psihic nu dispune însă doar de capacitatea de a-şi elabora o serie de mecanisme funcționale proprii, evident sub influența şi dirijarea factorilor şi solicitărilor externe, ci şi de aceea de a şi le transforma în mecanisme mijlocitoare ale propriilor lui demersuri. Ele sunt introduse în circuitul funcțional al psihicului, contribuind la evoluția acestuia. De îndată ce copilul, de exemplu, îşi formează gândirea formală, gândirea logică şi abstractă, pe bază de judecăți şi raționamente, toate celelalte mecanisme şi funcții psihice sunt „ridicate" la noi niveluri, calitativ superioare celor anterioare. Caracterul evolutiv al sistemului psihic uman se exprimă, aşadar, prin trecerea acestuia de la stări de condensare şi maximă concentrație (în produsele obținute la un moment dat) la stări de expansiune, de căutare a unor noi căi şi mijloace care să conducă la obținerea altor produse. De asemenea, caracterul evolutiv al sistemului psihic uman presupune succe siunea fazelor de organizare şi de dezorganizare, fiecare dintre acestea putând fi premisa sau impulsul celeilalte.

5. Sistemul psihic uman nu funcționează global, nediferențiat, ci pe niveluri, conținu turile sale căpătând o *ierarhizare funcțională şi valorică.* Cele trei niveluri funcționale ale psihicului sunt conştientul, subconştientul şi inconştientul, pe care le-am prezentat în alt capitol. Atragem atenția că o anumită ierarhizare întâlnim chiar în interiorul fiecăruia dintre aceste niveluri. De exemplu, în conştiință sunt prezente următoarele niveluri funcționale: 1) nivelul de maximă acuitate şi claritate (starea de veghe); 2) nivelul acuității moderate şi minime (starea de ațipire); 3) nivelul acuității umbrite, întunecate, slăbite (starea de boală, de febră); 4) nivelul acuității abolite (starea de comă). Trecerea de Ia un nivel la altul asigură dinamica normală a sistemului, fixarea unuia dintre ele echivalează cu perturbarea sistemului. Conştiința dispune de o infrastructură (formată

din senzații, percepție, memorie, vorbire), dar şi de o suprastructură (în care intră atenția, reflexia, personalitatea). Destructurarea acestor niveluri are loc gradat. De pildă, cea mai simplă formă de destructurare a infrastructurii conştiinței o reprezintă *somnul* şi *visele*, altă formă, mai complexă, fiind reprezentată de stările *crepusculare* şi *oniroide* (trăiri halucinatorii în care se îngustează deschiderea spre lumea externă, lărgindu-se, în schimb, cea către lumea internă, privată); în sfârşit, forma cea mai complexă de destructurare a infrastructurii conştiinței este *depersonalizarea* (tulburarea senzațiilor, percepțiilor). Acelaşi lucru este valabil şi pentru destructurarea suprastructurii conştiinței. în ordine ierarhică, destructurările acestui nivel sunt următoarele : *caracteropatiile* (individului îi lipseşte libertatea de a dispune de sine, el este încorsetat în comportament de o serie de fixații, stereotipii); *eul nevrotic* (caracterizat prin lipsa de unitate, individul fiind concomitent el şi un altul); *eul alienat* (opoziția dintre eu şi lume, ruperea eului de lume); *eul demențial* (ce presupune tulburarea structurii intelectuale a eului) (vezi Ey, 1983, partea a doua, cap. I, partea a treia, cap. I).

6. Sistemul psihic uman este *antientropic* şi *antiredundant*, ceea ce înseamnă că, pe măsura constituirii lui, favorizează procesele de organizare şi diminuează efectele influențelor perturbatoare. Sunt eliminate informațiile de prisos, cele care şi-au pierdut utilitatea sau cele care, în loc să organizeze sistemul, îl dezorganizează. Sunt reținute, în schimb, informațiile facilitatoare ale bunei funcționalități a sistemului. Mecanismele de selecție, abstractizare, uitare, transfer joacă astfel de roluri. De aici nu trebuie să ajungem la concluzia greşită potrivit căreia sistemul psihic uman ar exclude totalmente momentele de dezorganizare, de desinergizare, cum s-ar exprima sinergeticienii. Momentele dezor ganizatoare nu sunt destructive, ci, dimpotrivă, constructive şi înnoitoare, conducând la crearea condițiilor favorabile reînceperii unui nou proces. Acest fapt este extrem de evident în procesul creației, în cel al rezolvării problemelor sau în cel al învățării. Se ştie din proprie experiență că uneori o nouă învățare presupune mai întâi o dezînvățare şi abia apoi o reînvățare. Principalele dispozitive antialeatorii ale omului sunt rațiunea şi voința, prin intermediul lor omul sustrăgându-se întâmplării, contingenței. Nu trebuie să înțelegem însă că sistemul psihic este *total* antiredundant. Dimpotrivă, el îşi conservă o anumită cantitate de informație care, deşi actual nu este utilă, poate deveni într-o altă etapă, ea reprezentând un fel de rezervă pentru construcțiile viitoare.

7. Sistemul psihic uman are un caracter *adaptativ*, îndeplinind funcția de *reglare* şi *autoreglare.* Deşi el se formează ca urmare a influențelor exterioare socio-culturale ce se exercită de-a lungul ontogenezei asupra sa, fapt care duce şi la socializarea lui, aceasta nu înseamnă că individul nu participă la propria sa formare, că activismul său individual este diminuat sau exclus. Din contră, sistemul psihic uman îşi afirmă specificul şi forța sa proprie. Selecția însuşirilor ce sunt reflectate în percepție se realizează, de pildă, nu numai în funcție de „tăria" fizică a acestora, ci şi de dorințele, aspirațiile, scopurile subiectului. Uneori aceste „forțe interne" sunt atât de puternice, încât apar percepții deformate (iluzii). în afară de funcția de autoreglare, sistemul psihic uman o are însă şi pe cea de *autoorganizare,* adică de a-şi elabora noi forme de organizare, noi modele sau funcții interne. „Autoorganizarea nu se identifică cu autoreglajul, care este posibil şi la sistemele inapte de autoorganizare" (Mânzat, 1991, p. 22). Ilustrative în acest sens sunt autoorganizarea motivațională, cea afectivă, cea conştientă - ca specific umane. Autoimpunerea, autorealizarea, autoafirmarea, autodescoperirea, autoeducația, autodepăşirea sunt comportamente specifice prin care se exprimă funcția autoorganizatoare a psihicului.

Datorită tuturor acestor caracteristici, psihicul este considerat *un sistem hipercomplex,* un fel de *rezumat condensat* al întregii dezvoltări biologice şi socio-culturale a omului, sistem ce dispune de un număr mare de elemente active, puternic saturate de legături interne şi externe.

Cu atât mai derutantă ni se pare afirmaţia lui Valeriu Ceauşu, care arăta că: „în prezent nu dispunem de suficiente dovezi care să confirme existenţa sistemului psihic" (Ceauşu, 1990, p. 164). în sprijinul afirmaţiei sale, autorul invocă următoarele argumente : compartimentele în care este „împărţit" psihicul nu pot fi considerate subsisteme în cadrul unui ansamblu deoarece, spre deosebire de alte subsisteme ale organismului, ele nu au un suport material, o anumită spaţialitate, psihicul fiind unul dintre aspectele interacţiunii părţilor din care este constituit organismul; mecanismul feed-back-ului (conexiunea inversă) nu poate explica singur procesul dezvoltării, deoarece sistemul uman nu este niciodată egal cu el însuşi, ci se află într-o continuă deplasare de-a lungul traiectoriei reprezentate de dezvoltarea sa; spre deosebire de sistemele cibernetice inerte la care autoreglarea asigură homeostazia, revenirea la starea anterioară, la om datele de ieşire sunt confruntate nu cu cele de intrare, ci cu cele care definesc starea viitoare, mecanismul feed-back-ului fiind completat cu mecanismul feed-before. Primul argument invocat provine, probabil, din insuficienta înţelegere a naturii informaţionale a psihicului, elementele sale constitutive neputând fi reduse la determinările substanţiale sau la cele energetice. Psihicul nu este emanat de la sine de structura substanţială a individului, informaţia creându-se în procesul comunicaţiei sistemului dat cu mediul, el supunându-se legii generale a „generării informaţiei". Cel de-al doilea argument, departe de a infirma existenţa sistemului psihic, vine şi concretizează şi mai pregnant complexitatea lui. în sfârşit, cel de-al treilea argument trădează tendinţa autorului de a reduce psihicul la nivelul organizării conştiente, pentru că numai la acest nivel sunt prezente cele două categorii de mecanisme. După cât ne dăm seama, intenţia lui Ceauşu a fost nu negarea caracterului de sistem al psihicului uman, ci manifestarea neîncrederii în posibilităţile ciberneticii şi ale teoriei generale a sistemelor de a descifra integral factorii care dirijează activitatea umană, fără apelul la conceptele psihologice. Sarcina psihologiei este, de aceea, nu doar aceea de a prelua conceptele ciberneticii şi de a le utiliza în construcţiile sale, ci de a-i furniza ciberneticii propriile ei concepte şi teoretizări, ajutând-o astfel la descrierea funcţionării biosistemelor.

La fel de derutantă ni se pare a fi şi poziţia colegului nostru Ion Mânzat faţă de caracterul de sistem al psihicului. în una dintre lucrările sale recente întâlnim un subcapitol intitulat „Psihismul uman - un sistem? ". Formularea sugerează, cel puţin la prima vedere, o îndoială, o incertitudine, psihicul putând fi sau neputând fi un sistem. Răspunsul autorului este însă fără nici un dubiu: „Psihismului uman nu i se poate ataşa atributul de sistem" (Mânzat, 1999, p. 46). Argumentul invocat în susţinerea acestui punct de vedere îl reprezintă diferenţierea şi complexitatea enormă a psihicului în raport cu alte sisteme. Psihismul tinde doar spre starea de sistem, ca o stare ideală pe care o va atinge la infinit, spune autorul. Cu o oarecare toleranţă, crede el în continuare, admitem că psihismul uman poate împrumuta multe dintre atributele unui sistem: organizare? reglarea, orientarea, structura, interacţiunea, integrarea. Iată alte idei ale autorului: psihismul uman ar putea fi considerat mai mult în sens metaforic un sistem; sistemicitatea psihicului uman poate fi acceptată doar ca o tendinţă; unicitatea şi specificitatea sa nu ne permit mai mult. în ceea ce ne priveşte, alături de alţi psihologi (Paul

Popescu-Neveanu, Mihai Golu) pe care i-am citat şi urmat îndeaproape în acest capitol, continuăm să credem că psihicul *este realmente* un sistem, poate cel mai complex sistem din universul cunoscut, şi nu o metaforă, nu doar o tendință, un aspirant la statutul de sistem. Soluția pe care o formulăm la problema dacă psihicul este sau nu un sistem este mult mai simplă decât ne putem imagina; de fapt, este o soluție împărtăşită şi de Ion Mânzat: psihicul este un sistem, dar un sistem deosebit, diferit de alte sisteme, el este un *sistem sinergetic*, cu proprietăți pe care sistemele nesinergetice nu le dețin. Dacă omul este un sistem sinergetic viu (pentru că în el sunt concentrate toate energiile şi potentele din univers) şi de gradul doi (deoarece îşi poate autocrea sinergismul, îl poate cunoaşte şi amplifica în mod conştient, aşa cum consideră Ion Mânzat), atunci *şi psihicul* său este un *sistem sinergetic viu şi de gradul doi.* Tocmai de aceea abordarea sistemică, s-o numim clasică, a psihicului trebuie completată cu abordarea sinergetică a psihicului, înainte de a stărui însă asupra acestui fapt, să vedem în ce constă specificul abordării sistemice, care sunt principiile şi valențele ei pentru psihologie.

3. Particularitățile abordării sistemice a psihicului

3.1. Cerințele abordării sistemice a psihicului

Abordarea sistemică a psihicului este foarte apropiată de cea structural-dinamică. Deşi complementare, ele nu trebuie confundate, deoarece prezintă o serie de deosebiri. De obicei, se realizează concomitent, dar cea structurală se subordonează celei sistemice. „Sistemul dispune de o structură, include diferite structuri sau intrările şi ieşirile sale constau atât din structuri, cât şi din elemente cu organizare topologică distinctă. Analiza sistemică este globală, în timp ce analiza structurală vizează componente ale sistemelor complexe" (Vlăsceanu, 1982, p. 76).

în ce constă însă abordarea sistemică a psihicului? După opinia lui Mihai Golu, abordarea sistemică a psihicului presupune realizarea a trei demersuri: 1) stabilirea elementelor componente ale sistemului; 2) delimitarea relațiilor dintre aceste elemente ; 3) delimitarea sistemului respectiv de „restul" sistemelor, adică de mediul înconjurător (vezi Golu, 1975, p. 87).

Nu este deloc greu să demonstrăm că psihicul nu se reduce la o anumită stare, la un anumit conținut, şi că el reprezintă o multitudine de „stări", că dispune de o varietate de conținuturi diferențiate fie introspectiv, fie obiectiv. Toate aceste stări şi conținuturi, altfel spus procese şi produse, sunt corelate între ele, efectul acestei interacțiuni fiind tocmai unitatea emergentă a sistemului în ansamblul său, ireductibilitatea însuşirilor lui la o simplă sumă a însuşirilor elementelor componente. Cum psihicul nu este un dat, ci devine, se formează, se dezvoltă tocmai în interacțiunea individului cu lumea, în cadrul acestei dezvoltări el tinzând să se „închidă", adică să dobândească o identitate proprie, specifică, implicit o relativă autonomie în raport cu condițiile mediului, înseamnă că el satisface şi cea de-a treia condiție a abordării sistemice. Unele dintre cărțile publicate de C. Bălăceanu şi Edmond Nicolau (1972), Mihai Golu (1971 ; 1975), Paul Popescu--Neveanu (1976) etc. aduc contribuții importante la abordarea sistemică a psihicului.

Să încercăm, în continuare, decelarea elementelor componente ale sistemului psihic uman, a relațiilor dintre ele şi mai ales a identității proprii acestuia.

3.1.1. Clasificarea tradițională a fenomenelor psihice

Psihologia tradițională împarte fenomenele psihice în procese, activități şi însuşiri psihice. *Procesele psihice* sunt modalități ale conduitei cu o desfăşurare discursivă, plurifazică, specializate sub raportul conținutului informațional, al formei ideal-subiective de realizare, ca şi al structurilor şi mecanismelor operaționale. *Activitățile psihice* reprezintă modalități esențiale prin intermediul cărora individul uman se raportează la realitatea înconjurătoare, fiind constituite dintr-un şir de acțiuni, operații, mişcări orientate în direcția realizării unui scop ca urmare a susținerii lor de o puternică motivație. *însuşirile psihice* sunt sintetizări şi generalizări ale diverselor particularități dominante aparținând proceselor sau activităților psihice, formațiuni psihice calitativ noi care redau structurile globale, stabile ale personalității, configurații psihice mult mai stabile decât procesele psihice. Dat fiind faptul că o serie de fenomene psihice nu satisfac atributele proceselor, activităților şi însuşirilor psihice, ele sunt încadrate în categoria *condițiilor facilitatoare* sau *perturbatoare* ale celor dinainte (vezi fig. 9.4). între toate aceste fenomene psihice există o strânsă interacțiune şi interdependență. Astfel, procesele psihice apar ca elemente componente în structura activității psihice şi se regăsesc transfigurate în însuşirile psihice. Activitatea psihică reprezintă cadrul şi sursa apariției, formării şi dezvoltării atât a proceselor, cât şi a însuşirilor psihice. Acestea din urmă, o dată constituite, devin condiții interne ce contribuie la realizarea unor noi structuri, superioare de data aceasta, ale activității psihice. însuşirile psihice, personalitatea reprezintă însăşi realitatea întregii vieți psihice, cu derularea ei concretă, vie, mobilă, fluidă, calmă sau tumultuoasă, unitară sau contradictorie. Interacțiunea şi interdependența proceselor, activităților, însuşirilor şi condițiilor psihice evidențiază, pe de o parte, *unitatea* vieții psihice, iar pe de altă parte, *eficiența* ei, deoarece numai într-o astfel de unitate (nelipsind total şi relativa contrarietate) psihicul îşi poate realiza funcțiile lui adaptative.

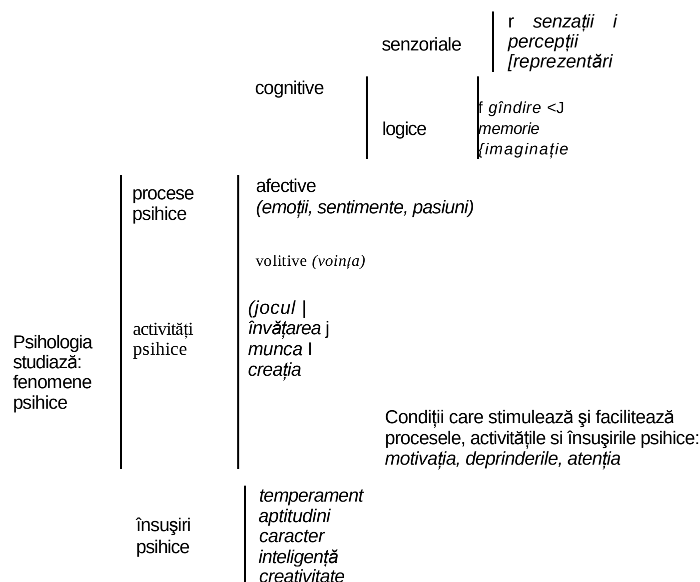


Fig. 9.4. *Clasificarea tradițională a fenomenelor psihice*

3.1.2. Clasificarea actuală a fenomenelor psihice

în ceea ce ne priveşte, consecvenţi punctului de vedere potrivit căruia obiectul psihologiei îl reprezintă activitatea omului concret, preferăm să vorbim de *mecanisme psihice* şi nu de procese şi însuşiri psihice. Procesele psihice sunt prea dinamice şi fluctuante, însuşirile psihice prea stabile şi statice. Totodată, atât procesele, cât şi însuşirile psihice sunt interpretate prea adeseori în expresia lor finală, ca produse psihice, şi nu în cea de forţe ce pun în mişcare şi care, în funcţie de calitatea lor, pot facilita sau împiedica desfăşurarea activităţii. Din acest considerent credem că interpretarea lor ca *mecanisme* puse în slujba activităţii umane este mult mai nimerită. în decursul activităţii sale, omul trebuie să recepţioneze, să stocheze, să prelucreze informaţia. Or, pentru a putea realiza asemenea finalităţi el are nevoie de forţe psihice adecvate şi specializate - senzorial-percepdve, mnezice sau raţional-logice. De asemenea, omul trebuie sărşi susţină energetic activitatea, trebuie să şi-o regleze în funcţie de împrejurări, trebuie să-şi integreze într-un tot unitar acţiunile, stările, trăirile subordonându-le unor scopuri determinate. Iată de ce recursul la mecanismele stimulator-energizante, la cele de reglaj psihic, în fine, la cele integratoare devine o condiţie *sine qua non* a desfăşurării eficiente a activităţii. Derivă din cele de mai sus că mecanismele psihice pot fi împărţite în următoarele categorii: 1) mecanisme informaţional-operaţionale, împărţite la rândul lor în mecanisme de recepţionare şi prelucrare primară a informaţiilor şi mecanisme de prelucrare secundară şi de transformare a informaţiilor; 2) mecanisme stimulator-energizante ale activităţii; 3) mecanisme de reglaj psihic; 4) mecanisme integratoare ale tuturor celorlalte în structurile complexe ale personalităţii (vezi fig. 9.5). Deşi clasificarea propusă de noi o reia pe cea tradiţională, ea deplasează accentul pe latura instrumentală, dinamică, vie a psihicului, pe motorul ei şi mai ales pe latura sporirii eficienţei activităţii prin perfecţionarea propriilor ei mecanisme.

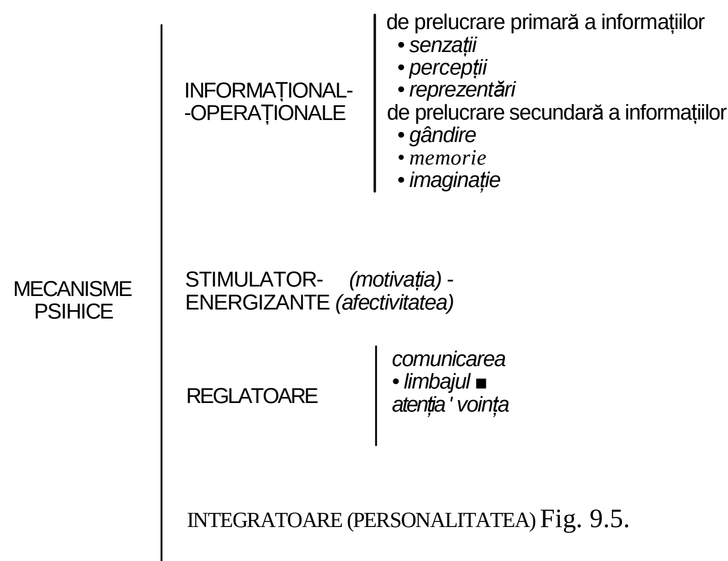


Fig. 9.5. *Clasificarea actuală a fenomenelor psihice*

3.2. Principiile şi valenţele abordării sistemice a psihicului

3.2.1. Principiile abordării sistemice

La fel ca şi celelalte abordări ale psihicului, şi abordarea sistemică recurge la o serie de principii cu caracter metodologic ce trebuie respectate în investigaţiile teoretice şi chiar în demersurile practice. Printre acestea enumerăm:

- *principiul globali taţii* (fiecare componentă trebuie să fie raportată la întreg şi la fiecare dintre celelalte componente);
- *principiul contextualiîăţii* (să se ia în considerare contextul concret-situaţional, existenţial şi funcţional în care are loc derularea comportamentelor);
- *principiul cauzalităţii* (descoperirea cauzelor conduitelor şi comportamentelor);
- *principiul ameliorării* (în urma cercetării să se sugereze măsuri ameliorative în planul activităţii);
- *principiul valorii* (analiza să se facă în termeni apreciativi, chiar în termeni de eficienţă).

Practicarea analizei sistemice în psihologie conduce la cercetarea mult mai riguroasă şi profundă a psihicului uman, la relevarea interrelaţiilor elementelor lui componente pentru a surprinde modul optim de acţiune a acestora, în sfârşit, la descoperirea unor modalităţi de creştere a calităţii şi eficienţei întregului sistem.

3.2.2. Valoare metodologică

Abordarea sistemică a psihicului uman are pentru psihologie o mare valoare *metodologică*, exprimată şi în sporirea posibilităţilor *descriptive* şi *explicativ-interpretative* ale acesteia.

Principiul interacţionist sistemic aplicat vieţii psihice permite elaborarea unui *model psihocomportamental de ansamblu* al vieţii psihice, mult mai aproape de adevăr. Un specialist care se situează pe poziţiile abordării sistemice oferă, de regulă, o informaţie mult mai relevantă despre sistemul psihic decât un altul, concentrat pe o arie îngustă, strict determinată. Cu cât modelul asociaţionist a devenit mai analitic, mai atomar, cu atât el s-a îndepărtat de surprinderea şi explicarea esenţei psihicului ca întreg, ca un tot unitar.

Apoi, centrarea pe sublinierea interacţiunii obligatorii a diferitelelor procese şi funcţii psihice asigură mai buna *înţelegere a naturii şi specificului* fiecăruia dintre procesele aflate în interacţiune. De pildă, raportarea imaginaţiei la gândire permite mai buna descifrare a imaginaţiei, care, deşi prin produsele sale imagistice se opune aparent gândirii, are încorporate în fiecare dintre acestea schema, scheletul logic.

în sfârşit, abordarea sistemică a psihicului uman a deschis calea înţelegerii mult mai clare şi mai nuanţate a *raporturilor dintre psihismul subiectiv şi comportamentul exteriorizat*, care sunt nu numai interdependente, ci şi reciproc convertibile. Aceste comportamente sunt preluate şi asimilate prin învăţare, transformate în acte subiective, în timp ce acestea din urmă se exteriorizează şi se manifestă în comportament sub forma reacţiilor. Aceasta nu înseamnă că fiecare dintre cele două realităţi (mintalul şi comportamentalul) nu dispun de propriile lor legi de organizare şi funcţionare.

Abordarea sistemică ne orientează şi în planul cercetării psihologice, reprezentând un adevărat ghid al acesteia. Ea stabileşte demersurile ce urmează a fi întreprinse de cercetători, ca şi principiile ce trebuie respectate în analiza sistemică. Din perspectiva

acestui tip de analiză, cercetătorul trebuie să stabilească mai întâi relațiile dintre sistemul dat şi sistemul său supraordonat, apoi relațiile dintre elementele lui constitutive (relațiile dintre finalitățile sistemului şi produsele obținute ; relațiile dintre scopuri şi potențialul de intrare şi mai ales cel de stare ; relațiile dintre scopuri şi restricțiile impuse desfăşurării proceselor, restricții de natură fiziologică, psihologică sau socială; relațiile dintre componentele sistemului şi factorii de presiune exercitați asupra lui).

Valențele abordării sistemice a psihicului uman sunt nenumărate şi nebănuite, dar nu şi nelimitate. De aceea, completarea ei cu noul tip de abordare, sinergetic, devine o necesitate.

4. Abordarea sinergetică a psihicului

Sistemicitatea, prin obsesia ei pentru organizare, pierdea din vedere autoorganizarea; prin exagerarea totalității, a integralității, desconsidera locul şi rolul esențial al elementelor din a căror interacțiune se naşte însăşi integralitatea; prin ipostazierea ordinii şi echilibrului interior, ca factori de subzistență a sistemului, neglija rolul şi ponderea, uneori extrem de însemnate, deținute de dezordine şi dezechilibru. Este aproape de la sine înțeles că aceste limite trebuiau corijate şi depăşite. Un asemenea merit îi revine sinergeticii, care aduce o nouă viziune de concepere, interpretare şi abordare a realității fizice, materiale, umane şi sociale.

4.1. Ce este sinergetică?

Esența noii viziuni derivă din etimologia termenului (< gr. *sin* „împreună cu" ; *ergon* „acțiune"), de unde rezultă ideea de „acțiune împreună, corelată, a diferitelor elemente" care conduce la *efecte de cooperare.* Termenul de sinergetică a fost introdus de fizicianul german Herman Hacken, specialist în teoria laserilor, care a şi fundamentat din punct de vedere teoretic noua concepție. începând din anii '70, Hacken publică o serie de lucrări *(Synergetics - An Introduction,* 1977 ; *Dynamics of Sinergetic Systems,* 1980), în care îşi găsesc expresia ideile sale novatoare. Aproximativ în aceeaşi perioadă, chimistul belgian Ilya Prigogine (1971) lansează *Teoria structurilor disipative,* pentru care a şi primit premiul Nobel pentru chimie în 1977. Matematicianul Rene Thom formulează în 1972 *Teoria stabilității structurale,* cunoscută sub denumirea de *Teoria catastrofelor.* Hacken vorbea despre *autoorganizarea sistemelor,* Prigogine despre „zona departe de echilibru", care implică procese de difuzie, disipație, *dezechilibrul putând deveni sursă de ordine,* Thom despre fenomene catastrofice care au o comportare *stabil neliniară.* Toate aceste idei au creat contextul şi climatul schimbării opticii tradiționale de concepere a sistemelor şi al continuării, chiar al depăşirii ei, printr-o nouă viziune.

Despre sinergetică se poate vorbi în cel puțin trei accepții: ca activitate, ca ştiință, ca metaştiință. înțeleasă ca *activitate,* sinergetică se referă la acțiunea simultană a mai multor agenți, chiar de naturi diferite, în vederea îndeplinirii aceleiaşi funcții. *Ca ştiință,* sinergetică se concentrează asupra studierii „autoorganizării sau autostructurării sistemelor, indiferent de natura lor (fizică, chimică, biologică, socială), pe baza conlucrării, a cooperării organice a comportamentelor şi subsistemelor constitutive" (Hacken, 1977, p. 8). în finalul acestei cooperări a elementelor se pot obține, atât la nivel macro,

cât şi la nivel micro, organizări spaţiale, temporale sau funcţionale cu efecte de-a dreptul spectaculoase în planul eficienţei sistemelor. Chiar dacă, după opinia unor autori, „sinergetica încă îşi caută obiectul" (Georgescu, 1987, p. 31), încercările de delimitare mai riguroasă a acestui obiect nu lipsesc. De exemplu, se consideră că sinergetica abordează, din cel mai general punct de vedere, următoarele probleme : autoorganizarea (prin cooperarea sincronă a elementelor); „comportarea" sistemelor aflate „departe de echilibru" ; „tranziţiile de fază" spectaculoase ale sistemului (prin depăşirea unui prag critic); apariţia ordinii din haos ; problema haoticităţii - generatoare de ordine. Iar ca metode, sinergetica recurge la corelarea rezultatelor disparate, la analogii, la sinteze (vezi Mânzat, 1999, pp. 112 şi urm.). *Ca metaştiinţă*, sinergetica pledează pentru atitudini de mare sinteză în cunoaştere, depăşind graniţele mai mult sau mai puţin înguste ale fiecărei ştiinţe în parte, ea este interesată mai degrabă de metodologie, de principiile transferabile în mai multe domenii decât de metode sau tehnici particulare de investigaţie. După opinia noastră, cele mai semnificative achiziţii conceptuale şi ideatice ale sinergeticii sunt următoarele :

- *interpretarea sistemului în stil neclasic,* ceea ce înseamnă că un sistem sinergetic, pe lângă proprietăţile şi caracteristicile pe care le deţin sistemele în general (dinamism, organizare, interacţiune, finalitate etc), posedă o caracteristică în plus: sinergia, adică efectul global de cooperare şi/sau competiţie a părţilor (elementelor, subsis temelor) şi aservirea lor faţă de întreg; este vorba însă nu de orice fel de sinergie, ci de sinergia eficientă, care constă nu doar într-o creştere cantitativă a numărului componentelor, ci, mai ales, într-o creştere calitativă, ca urmare a recurgerii la mecanisme combinatorii extrem de suple ;
- *regăndirea dialecticii dintre ordine şi dezordine, echilibru şi dezechilibru* ; dezor dinea nu este întotdeauna distructivă, dimpotrivă, ea poate fi şi constructivă, chiar creatoare; ea apare nu ca un moment nenecesar, ci tocmai ca unul absolut necesar în mersul ascendent (progresiv) al dezvoltării; ordinea şi dezordinea nu sunt opuse, ci complementare, existând, după cum se exprimă sinergeticienii, „ordine disfuncţională" şi „dezordine funcţională" ; ordinea şi dezordinea coexistă şi acţionează permanent; dacă în universul determinist clasic totul este ordine, simetrie, traiectorie precis calculată, în sistemele sinergetice ordinea generează dezordine şi invers; Hacken vorbea de „ordine haotică" sau de „haos determinat" ;
- *trecerea de la organizare la autoorganizare ca principiu al dezvoltării*; dacă organi zarea asigură echilibrul, reglarea şi autoreglarea, autoorganizarea asigură tranziţia de la echilibru la starea de dezechilibru ordonat, evitându-se astfel echilibrul stabil asociat cu degenerarea sistemului; efectele autoorganizării ce caracterizează siste mele vii, dotate cu capacitate de învăţare, de conştiinţă, asigură creşterea gradului de iniţiativă, de autonomie, de libertate şi de creaţie a individului; sinergetica nu este însă interesată de orice tip de autoorganizare, ci de autoorganizarea optimă care poate fi calculată şi controlată; aşadar, în timp ce cibernetica şi teoria generală a sistemelor sunt teorii ale organizării, sinergetica este teoria autoorganizării (auto organizarea fiind specifică structurilor vii şi străină automatelor artificiale);
- *revalorizarea „ elementului" în noul context teoretic*; dacă în asociaţionism elementul este „realitatea ultimă", lipsită de structură, ele fiind coexistente sau simplu asociate, dacă în structuralism elementul este relativizat trecându-se la relaţia şi organizarea elementelor, dacă în sistemism elementul este oarecum neglijat în favoarea sistemului

şi a relaţiilor dintre sisteme, sinergetica se străduie „să reliefeze creşterea eficienţei sistemului, optimizarea întregului datorită aportului mecanismului intern de cooperare a elementelor. Prin elogiul adus elementului care lucrează în slujba întregului, sinergetica depăşeşte teoria generală a sistemelor" (Mânzat, 1999, p. 27); aşadar, nu simpla asociere sau ierarhizare şi organizare a elementelor este importantă în funcţionarea sistemului sinergetic, ci combinarea, cooperarea şi contrarietatea lor; fără conlucrarea elementelor contrare, sistemul îşi pierde dinamismul şi complexitatea, deci chiar calitatea de sistem;

- *redimensionarea locului şi rolului interacţiunii în funcţionarea sistemelor sinergetice*; interacţiunea este înţeleasă într-o manieră nouă, originală, suplă: ea este întotdeauna îndreptată spre o ţintă; favorizează co-operarea sincronă a elementelor; presupune acţiunea împreună şi deodată a elementelor etc.
- *propunerea unui nou tip de determinism*: determinismul nonlinear, multivariabil, opus celui de cauzalitate univoc-liniară.

Noua perspectivă a sinergeticii a fost popularizată pentru prima dată în psihologia românească, începând din anul 1991, de Ion Mânzat. El propune mai întâi analiza pertinentă a unor transferuri posibile ale principiilor sinergeticii în psihologie, pentru ca apoi, referindu-se la unele aspecte specifice ale psihologiei (sistemul psihic uman, personalitatea umană, învăţare), să demonstreze posibilitatea reală a unor asemenea transferuri. Psihologul român nu se mulţumeşte numai cu simpla transpunere nemodificată a sinergeticii în psihologie, care ar însemna, după cum singur se exprimă, mecanicism, ci încearcă o adaptare a principiilor sinergeticii la specificul organizării şi funcţionării psihicului uman. Se pare, arată el, că dintr-o asemenea adaptare ar beneficia nu numai psihologia, ci şi sinergetica, deoarece sistemul psihic uman şi personalitatea, ambele studiate de psihologie, sunt cele mai dinamice şi mai complexe sisteme dintre toate cele cunoscute până acum. „Sinergetica deschide orizonturi noi cercetării psihologice nu numai în planul deschiderii şi explicării, ci şi în acela al construcţiei umanului. Sinergetismul poate favoriza o învigorare a demersului teoretic şi experimental în psihologie, după cum psihologia poate să-i furnizeze sinergeticii noi linii de ascensiune" (Mânzat, 1991, p. 24).

De atunci şi până în prezent, gândirea psihologului român a evoluat, aşa încât în 1999 el a propus o *Psihologie sinergetica*, căreia încearcă să-i stabilească obiectul, principiile metodologice, metodele, problematica, aplicaţiile. Lucrarea reprezintă un punct de reper solid pentru cei care doresc să cunoască mai multe informaţii despre sinergetica, în general, şi despre sinergetica psihologică, în special.

4.2. Principiile abordării sinergetice

La fel ca şi în cazul celorlalte tipuri de abordări ale psihicului, şi abordarea sinergetica apelează la anumite principii, multe dintre ele reieşind chiar din concepţia diverşilor autori despre sinergetica. încercând să le extragem şi să le sintetizăm chiar din cele prezentate mai înainte, considerăm că acestea sunt:

- *principiul instabilităţii dinamice,* în măsură a explica dezvoltarea psihicului; trecerea lui de la un stadiu la altul, de la o formă de manifestare la alta;

- *principiul dezechilibrului creator*, capabil a explica mecanismul intern, al dezvoltării şi progresului psihicului, chiar motorul psihicului; numai comple mentaritatea dintre cooperare şi rivalitate creează în psihic tensiuni dinamizatoare absolut necesare bunei lui funcţionări;
- *principiul interacțiunii*; interacțiunea sinergică se bazează nu numai pe cooperarea sincronă a elementelor, ci şi pe rivalitatea lor sincronă; elementele acționează unele prin altele, nu unele după altele; există interacțiuni nu numai la nivelul elementelor, ci şi la nivelul interacțiunilor; după opinia noastră, „interacțiunea interacțiunilor" este chiar mai semnificativă decât interacțiunea elementelor;
- *principiul procesualității*; în sinergetică prezintă o mare importanță nu atât arhitectura sistemului, cât procesualitatea lui, mecanismele (echilibrele şi dezechi librele, rupturile şi refacerile, ordinea şi dezordinea, determinarea şi haosul) care conduc la o arhitectură sau alta a sistemului;
- *principiul autoorganizării optime şi eficiente*, cu ajutorul căruia putem explica şi înțelege nu numai *calitatea* şi *efectele* specifice ale unui sistem sinergetic, ci şi *relațiile* dintre un sistem şi alt sistem, influențele reciproce ale sistemelor.

4.3. încercări de abordare sinergetică a psihicului

Noul mod de abordare a psihicului a fost intuit mai de mult, chiar şi atunci când el nu fusese formulat ca atare. De pildă, John Dewey concepea viața omului ca pe un şir continuu de dezechilibrări şi reechilibrări, experiența fiind, după el, „mişcarea echilibrului neechilibrat al lucrurilor". Cel mai bine însă a fost intuit sensul noii abordări a psihicului de către Kurt Lewin, Gordon W. Allport şi Jean Piaget. Primul vorbea de „echilibrul cvasistaționar" al psihicului, ca moment esențial în progresul psihicului spre un alt echilibru, tot cvasistaționar, însă superior anteriorului. Allport concepea personalitatea ca pe un sistem deschis, bazat pe o continuă organizare care îi asigură creşterea şi dezvoltarea, anunțând, astfel, principiul organizării în expansiune. Piaget, în structuralismul său genetic, a introdus aşa-numitul principiu al „organizării organizatoare", care nu este altceva decât o organizare operativă şi generativă, cu acțiune permanentă asupra tuturor structurilor şi cu efecte restructuratoare. Prin aceasta, Piaget se dovedeşte a fi un precursor al principiului sinergiei optime şi eficiente.

Unele dintre abordările sistemice şi chiar sinergetice din psihologia românească îşi au rădăcinile în lucrările altor psihologi români cu contribuții de talie mondială. Gheorghe Zapan (1897-1976), prin gândirea sa structuralistă, a fundamentat teoria factorilor de progres în învățare (1935), taxiologia sau ştiința organizării activităților umane (1941), pentru ca, începând din 1964, să ajungă la o concepţie sistemică şi evolutivă, prin elaborarea unei noi cibernetici, o cibernetică prin excelență calitativă, şi anume cibernetica activităților umane, precum şi a teoriei sistemelor calitative cu evenimente preferențiale (vezi Zapan, 1984). Mai mult decât atât, Zapan intuieşte principiul sinergetic. Iată ce scria el în 1969: „Părțile care nu prezintă importanță pentru scopurile psihicului, neeficiente sau parazitare urmează în mod natural să fie eliminate, asemenea corpurilor străine într-un organism. Dimpotrivă, atunci când este necesar, se cere integrarea în sistem a unor elemente noi, corespunzătoare dezvoltării sistemului" (Zapan, 1984, p. 371). La fel, Mihai Ralea (1896-1964), într-un studiu mai vechi, *Schița unui sistem de psihologie*, publicat în chiar anul morții sale - vorbind

despre *corelarea, gruparea, îmbinarea, dozajul şi interacţiunea* diferitelor procese psihice care intervin în înţelegere, amânare, compensaţie, simulaţie, invenţie ca tipuri de conduite specific umane, ca şi despre *structurarea diferenţială* între ele a acestora din urmă -, nu numai că a anticipat abordarea sistemică a psihicului, dar a adus contribuţii însemnate la fundamentarea ei ştiinţifică (Ralea, 1964). Şi Vasile Pavelcu vorbea despre „psihosinergie" ca simptom al orientării ştiinţifice contemporane interdisciplinare (Pavelcu, 1972, p. 308).

Făcând un salt peste ani, vom găsi în literatura psihologică de astăzi o serie de lucrări care se interesează de aplicaţiile sinergeticii în cele mai neaşteptate domenii. Doctorandul nostru Ion Duvac îşi elaborează o lucrare de doctorat pe tema „Abordarea sinergetică a agresiunii psihologice". într-un studiu publicat în 1994, ca parte a lucrării de doctorat, el defineşte agresiunea psihologică ca un „proces desinergizator ce vizează perturbarea sistemului psihic uman şi/sau a sintalităţii de grup, în scopul deplasării respectivului sistem într-o stare cât mai «departe de echilibru», şi chiar în haos, ca stare dezorganizantă şi de insecuritate" (Duvac, 1994, p. 168). El este interesat de stabilirea unei strategii de contracarare a agresiunii psihologice, pornind de la principiile metodologice ale sinergeticii.

De abordarea sinergetică a psihicului au început să fie interesate în ultima vreme şi alte categorii de specialişti. Dan Farcaş, matematician şi medic, consideră că abordarea sinergetică a psihicului uman ar implica studierea psihicului în trei planuri: în planul considerării lui ca un *singur mare agent,* desfăşurând o activitate unică, de mare complexitate (care ar favoriza evidenţierea caracterului unitar al activităţii psihice, dar ar fi unilaterală şi sărăcăcioasă); planul psihicului ca *metaagent* (deci ca rezultat al acţiunii concertate a unui număr imens de agenţi psihici, relativ autonomi, conduşi printr-o unică ierarhie, dar cu relaţii atât de cooperare, cât şi competitive între ei); planul psihicului ca o *componentă a.* unui pluriagent (grup, societate) aflat în cooperare sau în competiţie cu aceşti agenţi. O aplicaţie a acestui model explicativ al psihicului la diferite componente ale psihicului (gândire, inteligenţă, creativitate) şi mai ales la boala psihică ni se pare extrem de interesantă. Prima abordare (omul şi psihicul său ca agent unic) ar fi adecvată, spune autorul, dacă factorul patogen ar fi unic. Cum însă aceşti factori care declanşează boala psihică sunt numeroşi, mai nimerită ar fi considerarea omului şi a psihicului ca metaagent. Se poate, de exemplu, ca doi agenţi componenţi ai psihicului să urmărească scopuri opuse, ireconciliabile. Când competiţia dintre ei are loc într-o minte sănătoasă, ea ajunge să fie controlată de instanţele superioare, când se desfăşoară în afara zonei conştiente, va antrena un consum mare de energie în vederea soluţionării, dar, neputând fi soluţionată, va conduce, ca urmare a cronicizării ei, la surmenaj sau astenie. Alte dereglări psihice au la bază ultimul plan: omul şi psihicul său ca element component al unui pluriagent. Depresia, de exemplu, atestă o devalorizare a viitorului, având drept cauză nepotrivirea dintre autoestimare şi atitudinea celor din jur. La fel pot fi explicate şi alte tulburări psihice (abulia, anxietatea, frustrările, complexele etc.) (vezi Farcaş, 1994).

Apogeul tuturor acestor încercări îl reprezintă lucrarea lui Ion Mânzat, care, aşa cum arătam ceva mai înainte, este consacrată defrişării domeniului încă virgin al psihologiei sinergetice. O serie de aspecte ale psihologiei (personalitatea, învăţarea, conceptul, metafora ştiinţifică, credinţele religioase etc.) sunt analizate dintr-o perspectivă sinergetică. Se pare, dacă ar fi să dăm totală crezare autorului citat, că sinergetică ne-ar putea ajuta să regăsim „umanul pierdut".

Bibliografie

ALLEN, L.A. (1958), *Management and Organization,* McGraw-Hill Book Company, Inc., New York. ANOHIN, P.K. (1963), „Fiziologia şi cibernetica", in: *Probleme teoretice ale ciberneticii,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

ANOHIN, P.K. (1970), *Teoria funkţionalnoi mehanizmov,* Izd. Nauka, Moskva.

BERTALANFFY, L. von (1966), *General System Theory: Foundations, Development, Applications,* George Brazilier, Inc., New York. BERTALANFFY, L.Von (1968), „General Theory of Systems: Application to Psychology", *The Social Sciences. Problemes and Orientations,* Mouton, UNESCO, Paris. CEAUŞU, V. (1990), „Limite şi condiţii ale descrierii acţiunii umane cu ajutorul teoriei generale a *sistemelor", Revista de Psihologie,* nr. 2. DRĂGĂNESCU, M., GOLU, P., (1982), „Conceptele cibernetice ale lui Ştefan Odobleja", in: ODOBLEJA, ŞT., *Psihologia consonanţi stă,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti. DUVAC, I. (1994), „Abordarea sinergetică a agresiunii psihologice, premisă teoretico-metodologică pentru o strategie de contracarare", in: JUNCU, I. (coord.), *Agresiune şi apărare psihologică,* Editura Academiei de înalte Studii Militare, Bucureşti.

EY, H. (1983), *Conştiinţa,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti. FARCAŞ, D.D. (1994), *Sinergetică gândirii,* Editura AII, Bucureşti.

GEORGESCU, A. (1987), *Sinergetică - o nouă sinteză a ştiinţei,* Editura Tehnică, Bucureşti.

GOLU, M., DICU, A. (1972), *Introducere în psihologie,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. GOLU, M. (1975), *Principii de psihologie cibernetică,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

HAKEN, H. (1977), *Synergetics - An Introduction,* Springer-Verlag, Berlin. HAKEN, H. (1980), *Dynamics of Sinergetic Systems,* Springer-Verlag, Berlin. MÂNZAT, I. (1991), „Deschiderea sinergeticii. Spre un orizont teoretic neclasic în psihologie", *Revista de Psihologie,* nr. 1-2. MÂNZAT, I. (1999), *Psihologia sinergetică. în căutarea umanului pierdut,* Editura Prohumanitate, Bucureşti.

MOLES, A.A. (1972), „Cybernetique et action", in: *Les theories de Vaction,* Hachette, Paris.

MORIN, E., PIATTELLI-PALMARINI, M. (1974), *L'unite de l'homme,* Edition du Seuil, voi. III, Paris.

MUCCHIELLI, R. (1966), *Introduction ă la psychologie structurale,* Charles Dessart, Bruxelles.

ODOBLEJA, ŞT. (1982), *Psihologia consonantistă,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

PAVELCU, V. (1972), *Drama psihologiei,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.

POPESCU-NEVEANU, P. (1976), *Curs de psihologie generală,* Tipografia Universităţii, Bucureşti. POPESCU-NEVEANU, P. (1987), „Sistemul psihic uman", in: POPESCU-NEVEANU, P., ZLATE, M., CRETU, T. (sub red.), *Psihologie şcolară,* Tipografia Universităţii, Bucureşti.

PRIGOGINE, I. (1980), *From Being to Becoming,* Freeman, San Francisco. RALEA, M. (1964), „Schiţa unui sistem de psihologie", *Revista de Psihologie,* nr. 4. THOM, R. (1972), *Stabilite structurelle et morphogenese. Essai d'une theorie generale des modiles,* Paris.

VLĂSCEANU, L. (1982), *Metodologia cercetării sociologice,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.
WIENER, N. (1963), „Apariţia ciberneticii", in: *Cibernetica,* Editura Politică, Bucureşti.
ZAPAN, GH. (1984), *Cunoaşterea şi aprecierea obiectivă a personalităţii,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Capitolul X CERCETAREA PSIHOLOGICĂ

Problemele prezentate până acum în celelalte capitole îşi găsesc ilustrarea din plin în cercetarea psihologică. Demersurile pe care trebuie să le întreprindă cercetătorul psiholog, prin complexitatea şi mai ales prin derularea lor în timp, evidenţiază poate cel mai bine specificul psihologiei ca ştiinţă. în calea cercetătorului apar nenumărate semne de întrebare: ce problemă să abordeze ? ; care este cadrul metodologic în care se va amplasa? ; la ce metodă să recurgă? ; cum va prelucra şi va interpreta rezultatele recoltate în cercetarea empirică ? ; care va fi finalitatea eforturilor sale ? Răspunzând la aceste întrebări, anticipat sau chiar pe parcursul investigaţiilor, psihologul îşi va preciza opţiunile sale teoretico-metodologice, va dovedi ingeniozitate sau stupiditate, va contribui fie la progresul, fie Ia stagnarea cunoaşterii psihologice sau, poate, la regresul ei. în acest capitol ne propunem să trecem în revistă câteva aspecte mai importante ale cercetării psihologice, nu cu pretenţia exhaustivităţii (cine tinde spre un asemenea deziderat va trebui să consulte tratatele de metodologia cercetării ştiinţifice), ci cu intenţia familiarizării cu spinoasele probleme ale cercetării psihologice, îndeosebi a începătorilor, a celor care, păşind pe drumul cercetării, ştiu foarte puţin sau poate chiar deloc. Capitolul va avea, probabil, un caracter schematic, cu informaţii succinte, cu idei mai degrabă sugerate decât dezvoltate. Recurgem la sintetizare şi schematizare deoarece ne conducem după celebrul aforism a lui Plutarh: „Capul tânărului nu-i un vas pe care trebuie să-1 umpli, ci o făclie pe care s-o aprinzi, astfel încât mai târziu să lumineze cu o lumină proprie".

1. Probleme generale ale cercetării psihologice

Dat fiind faptul că aceste probleme sunt extrem de numeroase, ne-am propus să stăruim doar asupra a două dintre ele. Prima se referă la *tipurile* cercetării ştiinţifice care stau la îndemâna psihologului, a doua la *strategiile* cercetării psihologice, ambele nu doar cu valoare epistemologică, ci şi cu suficient de multe implicaţii pragmatice.

1.1. Tipurile cercetării psihologice

în psihologie, la fel ca şi în alte ştiinţe, există mai multe tipuri de cercetare ştiinţifică. O clasificare a lor după trei axe polare (teoretic - aplicativ; monodisciplinar - multidisciplinar; general - individual) a fost consemnată de P.J.D. Drenth (1996). Psihologul olandez de la Universitatea Vrije din Amsterdam a propus următoarea matrice tridimensională:

- *cercetare pur ştiinţifică* versus *cercetare aplicată* (diferenţa dintre ele este dată de motivaţia cercetării şi de originea problemei de cercetare : dacă problema examinată de cercetător a avut la bază curiozitatea ştiinţifică sau alte probleme anterioare, nesoluţionate corect sau complet sub aspect teoretic, atunci vorbim de o cercetare pur ştiinţifică; dacă originea cercetării este o problemă de ordin practic, o dificultate sau o dilemă, vorbim de o cercetare aplicată; în prima se urmăreşte discernământul achiziţiilor, ea fiind orientată spre concluzie, în a doua se urmăresc scopurile, obiec tivele, măsurile practice, deciziile sau tehnologiile, ea fiind orientată spre decizie);
- *cercetare monodisciplinară* versus *cercetare pluridisciplinară* (prima este definită pe baza limitelor disciplinare, se realizează din perspectiva unei singure ştiinţe ; a doua se concentrează asupra problemelor complexe ce pot fi studiate multidisciplinar, din perspectiva mai multor ştiinţe);
- *cercetare generalizată şi generalizabilă* versus *cercetare individualizată* (prima se preocupă de legi şi relaţii generale, a doua de situaţii, persoane sau fenomene individuale; într-un caz este vorba despre descoperirea şi generalizarea legilor şi principiilor comportamentului uman, iar în celălalt caz, de interpretări specifice în vederea soluţionării unor situaţii particulare).

Fiecare dintre cele trei „cupluri" ridică o serie de întrebări:

Primul cuplu : sunt oare cercetarea pură şi cercetarea aplicată atât de diferite între ele, chiar opusei Dacă luăm în considerare cele două criterii propuse de Drenth (originea problemei de cercetare şi scopul cercetării), s-ar părea că da. în realitate, din punct de vedere teoretic nu există nici o diferenţă între cercetarea pur ştiinţifică şi cercetarea aplicată, aceleaşi reguli şi norme aplicându-se în ambele tipuri de cercetare. Mai mult decât atât, ambele conduc la judecăţi şi legi generalizabile. Chiar criteriile diferenţiatoare pot fi amendate : în primul rând, cercetarea poate fi motivată de ambele intenţii în acelaşi timp; în al doilea rând, există forme interdisciplinare de cercetare, orientate spre aplicaţii dar, în acelaşi timp, cu un caracter fundamental care promovează ştiinţa ca atare ; în al treilea rând, îngemănarea dintre ştiinţă pură şi aplicaţie este extrem de benefică pentru ambele (de exemplu, rezultatele cercetării aplicate referitoare la dezvoltarea testelor, ergonomiei, terapiei clinice au condus la progresul psihologiei teoretice; la fel cum cercetarea pură, prin contribuţiile ei semnificative, a condus, uneori neintenţionat şi chiar cu câţiva ani înainte, la realizarea unor scopuri practice). Se pare, de aceea, că nu independenţa unui tip de cercetare în raport cu celălalt sau opoziţia lor sunt recomandabile, ci relaţia de *influenţare mutuală* sau chiar de *simbioză*.

Al doilea cuplu : pot fi studiate şi soluţionate problemele comportamentului uman doar dintr-o perspecti\ monodisciplinară ? Aici, credem că intervine următorul para-dox : o ştiinţă devine cu atât mai puternică cu cât îşi delimitează şi îşi defineşte mai bine propria sa identitate, ea slăbeşte însă dacă nu-şi depăşeşte propria identitate. Până la un punct, delimitarea psihologiei de alte ştiinţe şi închiderea în ea însăşi poate fi benefică; a rămâne însă în propriile-i graniţe, a nu intra în contact cu alte ştiinţe i-ar putea fi fatal. N-ar fi exclus ca unele probleme să poată fi cercetate şi soluţionate de psihologie singură, cele mai multe însă presupun introducerea unor perspective diverse şi a unor combinaţii de discipline. Problema discutată ar putea fi privită şi din perspectiva relaţiei dintre cercetarea psihologică şi cerinţele societăţii. Cu mai mulţi ani în urmă, Ansoff (1986) arăta că cea mai dramatică prăpastie dintre opţiunea cercetătorilor clasici şi

necesitățile societății constă în faptul că cele mai multe cercetări se desfăşoară din punctul de vedere avantajos al disciplinelor separate, deşi problemele sociale-cheie sunt multidisciplinare. Proiectele de cercetare sunt selectate de către cercetători din ştiințele sociale în acord cu propriul lor sistem de valori şi nu în funcție de relevanța socială şi importanța problemelor. Dat fiind faptul că rareori cercetarea de natură complexă poate fi definită corect pe baze monodisciplinare, soluția care se conturează este cea a utilizării într-o mai mare măsură a abordării pluridisciplinare.

Al treilea cuplu: investigarea unui singur caz, persoană sau fenomen individual poate fi considerată cercetare ştiințifică ? Răspunsul la această întrebare este ambivalent: da - atunci când prin studierea unui singur caz se urmăreşte generarea de ipoteze sau validarea unei interpretări specifice; nu - atunci când scopul îl reprezintă câştigarea discernământului într-o situație particulară (pentru a o îmbunătăți) sau în privința indivizilor (pentru a-i ajuta). Dacă luăm în considerare faptul că o ştiință trebuie să vizeze descoperirea legilor şi principiilor generalizabile, atunci studiul unui singur caz s-ar putea dovedi insuficient. Dacă însă suntem interesați de utilizarea informației ştiințifice, de folosirea ei în decizii, acțiuni, intervenții, atunci studiul cazurilor individuale s-ar putea dovedi de un mare ajutor. în primul caz intră în funcțiune criteriul adevărului, în cel de-al doilea criteriul utilității. Existența şi folosirea unor metode cum ar fi studiul de caz (mai ales în clinică), autoexperimentul, experimentul cu un singur subiect atenuează mult opinia potrivit căreia acest tip de cercetare nu ar fi ştiințifică. De asemenea, este subminată opoziția dintre cercetarea orientată spre surprinderea legității şi cea care vizează evidențierea individualității. De altfel, în cazul studiului comportamentului uman nu întotdeauna se tinde spre descoperirea unui principiu generalizabil, ci mai degrabă spre găsirea unor modalități ameliorative, aşa încât asistăm fie la echilibrarea celor două tipuri de cercetare la care ne-am referit, fie la trecerea unuia în altul.

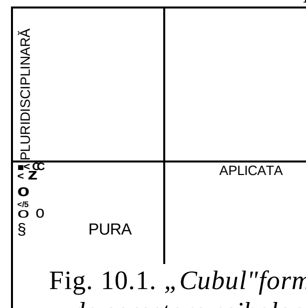


Fig. 10.1. *„Cubul"formelor de cercetare psihologică*

Cele trei dimensiuni compun, după opinia lui Drenth, un „cub al cunoaşterii", pe care îl prezentăm în figura 10.1. Cum „cubul cunoaşterii" este format din opt „cuburi" mai mici, înseamnă că există alte opt tipuri de cercetare psihologică ce rezultă din combinarea parametrilor celor trei axe.

Acestea sunt următoarele:

- cercetarea de tip PML = pură, monodisciplinară, bazată pe legi
- cercetarea de tip PMI = pură, monodisciplinară, bazată pe cazuri individuale
- cercetarea de tip PPL = pură, pluridisciplinară, bazată pe legi
- cercetarea de tip PPI = pură, pluridisciplinară, bazată pe cazuri individuale
- cercetarea de tip AML = aplicată, monodisciplinară, bazată pe legi
- cercetarea de tip AMI = aplicată, monodisciplinară, bazată pe cazuri individuale
- cercetarea de tip APL = aplicată, pluridisciplinară, bazată pe legi
- cercetarea de tip API = aplicată, pluridisciplinară, bazată pe cazuri individuale

Se remarcă uşor că unele dintre tipurile cercetării psihologice sunt opuse (PML cu API; PMI cu APL; PPL cu AMI; PPI cu AML), în timp ce toate celelalte sunt mai mult sau mai puțin asemănătoare între ele, la unele fiind comună doar o singură dimensiune (PML cu PPI; PML cu AMI; PMI cu AML etc), la altele, două dimensiuni (PML cu PMI; PMI cu PPI etc). „întrebarea în care căsuță anume ne găsim noi înşine depinde de caracteristicile specifice ale problemei şi de parametrii epistemologici ai procesului de generare a cunoştințelor" (Drenth, 1996, p. 11). De exemplu, dacă un cercetător studiază senzațiile cu mijloace specific psihologice pentru a descoperi legile lor, se află în căsuța PML, cercetarea lui fiind pură, monodisciplinară, generalizabilă. Dacă însă cercetătorul nostru încearcă să stabilească utilitatea legilor descoperite, să vadă în ce măsură ele pot ameliora existența umană, atunci el se află în căsuța AML, practicând o cercetare aplicată, monodisciplinară, bazată pe legi. Când Ebbinghaus a elaborat liste de silabe fără sens şi le-a testat pe el însuşi, se afla în căsuța PML, cercetarea lui fiind pură, monodisciplinară, bazată pe cazuri individuale. Când însă, în urma efectuării mai multor asemenea experimente bazate pe varierea unor factori, Ebbinghaus a generalizat relațiile descoperite, imediat el a „sărit" în căsuța PML, cercetarea lui fiind pură, monodisciplinară, generalizabilă.

Ceea ce trebuie subliniat este nu doar faptul că în practica cercetării psihologice întâlnim absolut toate tipurile de cercetare, ci şi că:

- *există o mai mare probabilitate de cuplare a anumitor tipuri decât a altora* (de exemplu, este mult mai probabil ca cercetarea pur ştiințifică să accentueze mono-disciplinaritatea, în timp ce cercetarea aplicată, dată fiind orientarea problemei ei, a complexității acesteia, să favorizeze un mod de abordare pluridisciplinar);
- *tipurile de cercetare fie se complementarizează unele pe altele, fie se convertesc unele în altele* (am putea considera că, practic, nu există tipuri distincte şi exclusiviste de cercetare, ci, mai degrabă, mixturi, aliaje sau, după cum se exprima Drenth, simbioze mutuale);
- *în ciuda interdependenței lor, tipurile de cercetare psihologică nu-şi pierd specifi citatea şi identitatea* (am putea vorbi în acest caz de accentuarea unor scopuri şi funcții proprii fiecăruia dintre ele şi nicidecum de amalgamarea sau „topirea" unora în altele, aceasta deoarece una este generarea cunoştințelor şi alta aplicarea lor, una este subordonarea criteriului adevărului şi alta criteriului succesului; chiar dacă asistăm la convertirea unora în altele, aceasta se realizează în momente diferite şi adeseori de persoane distincte);
- *esențială este echilibrarea tipurilor cercetării psihologice pentru a servi unor multiple şi importante obiective* (exacerbarea unor tipuri ale cercetării psihologice împreună cu excluderea sau diminuarea rolului altora sunt la fel de periculoase; o cercetare ştiințifică pură, în sine, fără finalitate şi utilitate socială este la fel de nerecomandabilă ca şi o cercetare aplicată nesusținută de cunoştințe general-teoretice; în primul caz este afectată funcția socială a psihologiei, în cel de-al doilea, funcția culturală şi intelectuală a ei; marele psiholog german Kurt Lewin spunea cu mulți ani în urmă că „cea mai bună practică este o teorie bună", teoria fiind cea care ghidează, luminează şi fundamentează acțiunea practică; parafrazându-1 pe Lewin, am spune că „cea mai bună teorie este cea care poate fi aplicată în practică", practica fiind criteriul de verificare a teoriei).

1.2. Generalizarea disputei dintre cercetarea pură şi cercetarea aplicativă

Am stăruit mai mult asupra tipurilor cercetării psihologice şi a problemelor ridicate de ele deoarece în momentul de faţă cel puţin două dintre aceste tipuri (cercetarea pură şi cercetarea aplicată) au generat o puternică şi extinsă controversă. Disputa dintre cercetarea ştiinţifică pură şi cercetarea aplicată s-a generalizat asupra întregii psihologii, devenind disputa dintre psihologia ca ştiinţă şi psihologia ca practică. Charles E. Rice (1997) proclama chiar „ruptura dintre omul de ştiinţă şi practician". Autorul citat (format în psihologia clinică, în spiritul omului de ştiinţă şi al practicianului, fără să fi practicat vreodată psihologia clinică, dar începându-şi cariera ca cercetător, după ce s-a mutat la academie a lucrat aproape douăzeci de ani ca administrator, de curând trecând la predarea teoriei organizaţionale şi la urmărirea interesului său în istoria psihologiei) scrie : „în prezent, psihologia ca ştiinţă şi psihologia ca profesie par a fi separate ; acest lucru este sugerat de existenţa a două mari organizaţii profesionale şi a două tipuri de programe de doctorat" (Rice, 1997). Cele două organizaţii profesionale distincte la care se referă Rice sunt Asociaţia Psihologilor Americani (APA) şi Societatea Americană de Psihologie (APS), prima având mai mult un caracter academic, cealaltă fiind orientată spre practică şi consultanţă psihologică. Existenţa a numeroase programe de doctorat (peste 140) şi de acordare a diplomei de licenţă (aproximativ 30) reprezintă un alt posibil semn de divizare profesională. în fine, un alt semn al despărţirii ştiinţă - profesie îl constituie existenţa şcolilor profesionale de psihologie, 20 dintre ele oferind programe de doctorat acreditate. Rice arată că viitorul procesului de divizare ridică o serie de întrebări: în viitor vor exista două profesii de psiholog, una academică, iar cealaltă de psiholog practician? ; ar fi bine ca amândouă să se numească psihologie? ; ce fel de relaţie, dacă va exista una, va fi între cele două? ; pot să supravieţuiască intacte amândouă sau este posibilă o separare şi fragmentare în continuare? încercând să răspundă la aceste întrebări referitoare la viitorul psihologiei ca ştiinţă şi ca profesie, Rice, pornind de la două grupe de variabile (numărul psihologilor oameni de ştiinţă şi practicieni; autonomia la locul de muncă), propune patru scenarii posibile:

- *practica bazată pe ştiinţă* (toţi psihologii practicieni sunt pregătiţi academic pentru a lucra într-o paletă foarte largă de domenii);
- *separare şi egalitate* (psihologia se va divide în două profesii separate, o ramură teoretică, ştiinţifică, numită ştiinţa comportamentului, şi alta orientată către prestarea de servicii, numită tot psihologie din cauza conotaţiilor populare ale acestui termen);
- *despărţire* (numărul practicienilor va creşte foarte mult, ajungând la 150.000, majoritatea posedând diploma de licenţă, unele dintre ele oferind o nouă diplomă: DPP - doctor în psihologia practică);
- *reunire* (este cel mai puţin probabil scenariu, care prevede reunirea APA şi APS; pregătirea se va face în departamentele de psihologie ale universităţilor, psihologii nu vor presta servicii, ci vor lucra în calitate de consilieri în vederea proiectării unor programe de prestări de servicii şi ca evaluatori ai unor asemenea programe, deşi unii vor continua practica privată).

Este greu de anticipat care dintre aceste scenarii are cea mai mare probabilitate de a se adeveri. „Nu este sigur dacă un efort comun poate fi pus în practică sau dacă se poate

ajunge la o viziune comună asupra viitorului deoarece diviziunea profesională s-ar putea să se fi adâncit prea mult. Dar, chiar şi în acest caz, nu e prea târziu pentru cele două grupuri să-şi plănuiască propria supravieţuire" (Rice, 1997).

Disputa referitoare la cercetarea pur ştiinţifică şi cercetarea aplicativă, generalizată asupra întregii psihologii (ca ştiinţă şi ca profesie) are nu doar un caracter constatativ, ci ţinteşte şi spre furnizarea unor soluţii pentru ieşirea din impas. Drenth considera, de exemplu, că recurgerea la un nou tip de cercetare, numit *cerceiare-acţiune*, ar constitui un compromis acceptabil, deoarece această variantă de cercetare îmbină valenţele pozitive ale celorlalte două, eliminând totodată limitele lor. Noul tip de cercetare introdus de Kurt Lewin începe cu identificarea unei probleme care pare a avea implicaţii teoretice; este o activitate continuă realizată de teoreticieni şi practicieni care caută împreună soluţiile, presupune evaluări permanente. Rolurile cercetătorului şi practicia-nului se amestecă, se suprapun, fapt care diluează rigoarea şi obiectivitatea ideală a cercetării pure, în schimb, datorită implicării active a cercetătorilor, managerilor şi chiar membrilor grupurilor care îşi monitorizează, planifică şi testează propria lor activitate, creşte eficienţa personală şi organizaţională.

Alţi autori promovează soluţia avantajării cercetării pur ştiinţifice. B.S. Slife şi R.N. Williams (1997) au propus chiar înfiinţarea unei subdiscipline teoretice care ar urma să fie recunoscută formal. Ei vorbesc despre „nevoia actuală de psihologie teoretică", scopurile acesteia fiind numeroase : să înţeleagă schimbarea identităţii psiho-logiei şi să asigure un răspuns informat şi oficial despre ceea ce va deveni psihologia; să clarifice problemele fundamentale ale disciplinei, astfel încât oamenii implicaţi în psihologie să poată ei înşişi decide cum ar trebui să fie condusă psihologia; să studieze fragmentarea actuală a psihologiei, lipsa ei de unitate, oferind răspunsuri generale la realitatea fragmentării şi generalizării; să faciliteze discuţia informată referitoare la confruntările dintre mişcările intelectuale influente din psihologie (modernism şi post-modernism); să elaboreze metodologii de cercetare, acestea fiind înţelese ca studiul metodelor, opus aplicaţiei lor, contribuind astfel la evaluarea metodelor; să contribuie la înţelegerea schimbărilor aduse de globalizarea rapidă a psihologiei (la ora actuală psihologia americană este un export intelectual şi cultural semnificativ către alte culturi şi tradiţii, or, consecinţele acestui export, în forma unui devotament neexaminat, deservesc clarificarea şi evaluarea critică). Imediat după publicarea articolului lui Slife şi Williams în *American Psychologist* au apărut o serie de reacţii pro şi contra. George Stricker (aprilie 1997) se întreba dacă „ştiinţa şi practica sunt comensurabile? " ; Isaac Prilleltensky (mai 1997) încerca să evalueze implicaţiile morale ale discursului şi acţiunii psihologice, altfel spus ale teoriilor şi practicilor psihologice; M.O. Meux (ianuarie 1998) propunea o agendă valorică pentru psihologia teoretică; Cari F. Weems (ianuarie 1998) formula incitanta întrebare dacă psihologia teoretică este o „subdisciplină sau o metadisciplină ? " ; J.L. Brand (ianuarie 1998) decreta sentenţios „Psihologie teoretică, da; egalitarism metodologic, nu ! " ; R.W. Howard (ianuarie 1998) susţinea că fiecare psiholog trebuie să fie şi teoretician.

Nu dorim să intrăm în amănunte referitoare la toate aceste probleme, dispute şi soluţii. Le-am amintit pentru a sublinia încă o dată semnificaţia diferitelor tipuri de cercetare psihologică şi consecinţele epistemologice pe care le pot avea. Opţiunea pentru unul sau altul dintre tipurile cercetării psihologice, modul concret de concepere şi desfăşurare a cercetării aparţin în exclusivitate psihologului, fie el om de ştiinţă sau practician.

1.3. Strategii de cercetare psihologică

în cercetarea psihologică rareori metodele sunt utilizate în sine, independent unele de altele, neghidate, nedirecționate de anumite principii. Alături de metode, cercetătorul își stabilește și o *strategie de cercetare.* Aceasta se definește ca fiind *planul de acțiune ordonată în vederea atingerii unui scop.* Strategia de cercetare vizează principiile, direcția generală și unitară de acțiune.

Cele mai răspândite *strategii generale* de cercetare psihologică sunt: fundamentală și empirică; nomotetică, idiografică și idiotetică; analitică și sintetică (molecular *versus* molar); constatativă și formativă ; intraculturală și transculturală; unidisciplinară și interdisciplinară. Dat fiind faptul că la acestea ne-am referit sub o formă sau alta până acum, prezentăm în continuare alte câteva tipuri de strategii particulare de cercetare psihologică frecvent utilizate.

- *Strategia cercetării genetice* presupune studierea genezei și evoluției fenomenelor psihice și a comportamentelor într-un dublu plan: istorico-filogenetic și individual--ontogenetic. Este practicată cu precădere în domeniul psihologiei copilului, unii psihologi, cum ar fi Preyer, W. Stern, înregistrând conduitele zilnice ale propriilor copii.
- *Strategia cercetării comparate,* centrată pe surprinderea și evidențierea deosebirilor calitative existente între diferite etape evolutive ale psihicului, prin compararea psihicului uman cu cel animal, a psihicului copilului cu cel al adultului, a manifes tărilor psihocomportamentale dintr-o cultură cu cele din alte culturi. Are o arie de aplicabilitate extrem de mare. Exemplele care pot fi date sunt numeroase, cel mai frecvent citat fiind însă cel al soților Kellogg (1933), care și-au crescut și educat timp de nouă luni în condiții riguros identice propriul copil și un pui de cimpanzeu, sau cercetările Ladîghinei Kohts, asemănătoare celor ale soților Kellogg.
- *Strategia cercetării psihopatologice* constă în studiul tulburărilor sau devierilor funcțiilor psihice și comportamentale, în scopul completării și precizării legilor generale și particulare de organizare și manifestare a psihicului normal. Școala psihopatologică franceză, intrată deja în istoria psihologiei prin cercetările întreprinse de Charcot la Salpetriere sau de Bernheim la Nancy, a excelat prin utilizarea acestei strategii de cercetare.
- *Strategia cercetării longitudinale* presupune urmărirea unuia și aceluiași individ de-a lungul mai multor etape ale vieții și evoluției lui. Acestea sunt cercetările diacronice care urmăresc pas cu pas evoluția unui individ sau care revin asupra lui după mai mulți ani. McGraw și Dewey, de exemplu, au întreprins observații sistematice asupra comportamentelor a 60 de gemeni timp de 2 ani.
- *Strategia cercetării transversale* implică cercetarea mai multor indivizi aflați la niveluri diferite de dezvoltare psihică. Acestea sunt cercetările sincronice, în categoria lor intrând și acelea care se fac asupra aceluiași obiectiv, cu aceleași metode, dar pe o populație diferită. Louis Zurcher, de exemplu, pe care l-am citat într-un alt capitol (III), a repetat tehnica celor 20 de propoziții după un interval de 13 ani, însă pe o altă populație, obținând schimbarea spectaculoasă a „dominantelor" personalității.
- *Strategia cercetării de teren* se bazează pe transpunerea de către cercetători a ipotezelor lor în viața reală și pe observarea subiecților anonimi ce reacționează la situații aparent naturale, dar în realitate înscenate (de exemplu, amplasarea unor

maşini luxoase în diverse parcări şi simularea unor tentative de furt pentru a se vedea cum reacționează trecătorii martori). S-a recurs la ea ca urmare a judecării ca imorale a cercetărilor experimentale bazate pe înşelarea subiecților. Ridică probleme de ordin etic şi ştiințific: au dreptul psihologii să observe fără ca cel observat să o ştie ? ; ce valoare are o asemenea observație ?

• *Strategia cercetării-acțiune* îmbină observarea, experimentarea cu intenția directă pentru ameliorarea comportamentelor sau activităților celor investigați, aceste scopuri fiind aduse la cunoştința celor observați (de pildă, un psiholog care urmăreşte comportamentul didactic al unui profesor se mulțumeşte nu doar cu atât, ci propune modalități, metode, căi de ameliorare a acestuia). Nu are deci un scop exclusiv academic, ci şi unul practic, optimizator. Ridică şi ea o serie de probleme etice : va putea cercetătorul să-şi țină promisiunile făcute ? ; nu cumva soluțiile sale nesemnificative sau chiar nefaste ar putea împiedica efectuarea unor cercetări ulterioare ?

Dată fiind importanța lor în cercetarea psihologică, primele trei tipuri de strategii sunt considerate la ora actuală chiar metode de investigație, la care se adaugă metoda statistico-matematică (vezi Reuchlin, 1989). Cât priveşte ultimele două tipuri de strategii, având în vedere faptul că suscită unele probleme etice, se impune stabilirea şi respectarea unor reglementări referitoare la deontologia intervenției.

Prin folosirea acestui ansamblu de strategii de cercetare, psihologia reuşeşte să se apropie tot mai mult de surprinderea manifestărilor autentice şi legice ale însuşirilor psihocomportamentale aparținând omului.

2. Procesualitatea şi problemele cercetării psihologice

Cercetarea psihologică, la fel ca oricare tip de cercetare ştiințifică, presupune o procesualitate extrem de laborioasă şi deseori foarte îndelungată. Fundamentele epistemologice şi logice ale domeniului ştiințific se împletesc cu cele empirice, practice şi acționale. Tocmai dintr-o asemenea împletire şi conjugare se naşte specificul ei, pe de o parte, dar şi problematica ce urmează a fi soluționată, pe de altă parte. Care sunt ciclurile cercetării psihologice? Există cumva un algoritm al acesteia, cu momente distinctive şi înlănțuite după o schemă logică ? Ce probleme apar în diferitele secvențe ale cercetării şi cum sunt soluționate ele ? Iată câteva întrebări fascinante la care încercăm să formulăm un răspuns în cuprinsul acestui paragraf.

2.1. Ciclurile cercetării psihologice

în principal, cercetarea psihologică parcurge în desfăşurarea ei trei mari cicluri: *ciclul preparator* sau *anticipativ; ciclul productiv*; *ciclul final.* Primul ciclu, cel preparator, conține toate operațiile intelectuale ale cercetătorului menite a pregăti desfăşurarea concretă a cercetării, de la formularea problemei de cercetare până la stabilirea anticipativă a instrumentelor de recoltare a datelor. Al doilea ciclu, cel productiv, vizează acțiunile de aplicare a instrumentelor imaginate în vederea recoltării datelor şi apoi a

prelucrării lor. Acest ciclu „produce" date, „produce" concluzii, „produce" idei novatoare, în fine, ultimul ciclu se referă la finalizarea întregii cercetări sau la reluarea ei.

Demersurile intelectuale şi practice întreprinse de cercetător de-a lungul acestor cicluri, prin trecerea de la unul la altul, sunt numeroase şi variate. Ele se înlănţuie unele de altele după o schemă logică, chiar dacă aceasta nu este rigidă şi ireversibilă. Ciclul preparator presupune parcurgerea următoarelor demersuri: 1) delimitarea domeniului, a temei şi a problemei de cercetare; 2) informarea şi documentarea; 3) specificarea obiectivelor sau scopurilor; 4) formularea ipotezelor şi a variabilelor; 5) definitivarea metodelor, procedeelor şi tehnicilor de investigare; 6) alegerea şi descrierea domeniului de aplicare a metodelor. Ciclul productiv se continuă cu alte demersuri la fel de importante: 7) aplicarea metodelor şi recoltarea datelor; 8) prelucrarea datelor recoltate ; 9) formularea concluziilor; 10) validarea concluziilor în vederea generalizării lor. Ciclul final încheie cercetarea cu două demersuri: 11) comunicarea sau publicarea rezultatelor şi concluziilor cercetării; 12) reluarea întregului ciclu.

în figura 10.2 redăm sub o formă schematică ciclurile şi etapele cercetării psihologice.

ETAPELE CERCETĂRII PSIHOLOGICE

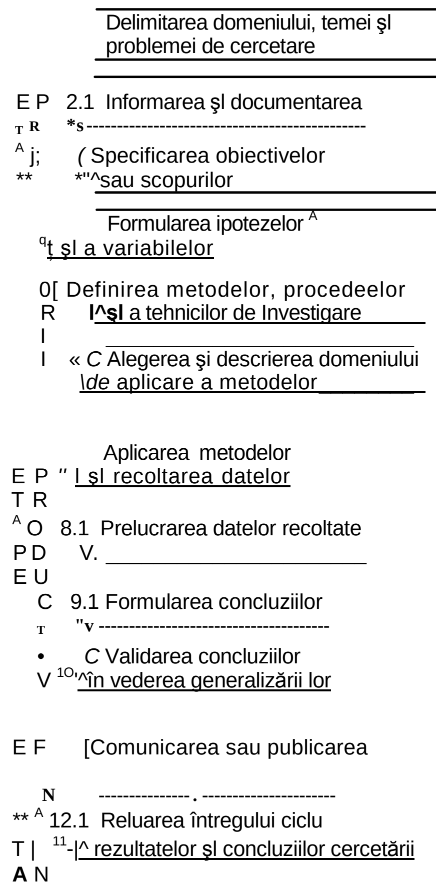


Fig. 10.2. *Ciclurile şi etapele cercetării psihologice*

Primul ciclu este iterativ, ceea ce înseamnă că cercetătorul îl poate repeta până când este convins de fundamentarea sa riguroasă. Pe măsură ce intră în posesia unor noi informații, el își poate schimba sau reformula ipotezele, poate renunța la unele instrumente de investigație, poate concepe altele noi. Din momentul în care a aplicat însă metodele de cercetare şi a recoltat primele date, nu mai are voie să se reîntoarcă la primul ciclu pentru a schimba ipoteza, fundamentarea metodologică. El este obligat să-şi aplice integral proiectul de cercetare, chiar dacă unele date recoltate îi vor invalida ipotezele. Pertinența rezultatelor, a interpretărilor şi a concluziilor formulate va justifica comunicarea şi publicarea lor, invalidarea lor va constitui prilejul redeclanşării unui nou ciclu al cercetării.

2.2. Etapele cercetării psihologice

2.2.1. Delimitarea domeniului, temei şi problemei de cercetare

Aceasta este prima etapă cu care debutează orice cercetare, ea condiționând într-un fel derularea întregului ciclu al cercetării (se ştie chiar din experiența empirică, cotidiană că o problemă bine formulată este pe jumătate rezolvată). Cercetătorul specializat deja într-un anumit domeniu va începe cu formularea directă a problemei. Un începător, un tânăr student, de exemplu, care urmează să-şi elaboreze lucrarea de licență, își va circumscrie mai întâi domeniul, apoi tema şi în fine problema de cercetare. El trebuie să opereze o serie de selecții succesive care îl vor conduce spre formularea precisă a problemei ce urmează a fi investigată. De pildă, dintre numeroasele domenii ale psihologiei (şcolar, clinic, organizațional etc), el optează pentru domeniul organizațional. Cum acesta este foarte extins, conținând diverse şi variate teme posibile de investigare (conducere, decizie, participare, motivare, negociere etc), este necesară o nouă selecție (să spunem că a optat pentru o temă legată de conducerea organizațiilor). Şirul selecțiilor nu se opreşte însă aici, deoarece, la rândul ei, problematica activității de conducere este extrem de vastă (tipurile conducerii, dificultățile ce apar în calea conducerii, stilul de conducere al liderilor etc). Abia acum este necesară circumscrierea foarte precisă a problemei care va fi investigată. După cum se ştie, *problema* este „bariera, obstacolul, semnul de întrebare, dificultatea teoretică sau practică, lacuna cognitivă - toate intervenite pe traseul gândirii -, care se cer a fi înlăturate, depăşite, rezolvate" (Zlate, 1999, p. 316). Probabil că Lewin, când a început studiul stilurilor de conducere, a pornit de la întrebări cum ar fi: care sunt stilurile de conducere practicate de lideri? ; prin ce se caracterizează ele? ; care dintre ele este mai eficient? ; cum influențează stilul de conducere dinamica grupurilor, comunicarea dintre membrii grupului atitudinile acestora? etc. Toate acestea, la vremea aceea, reprezentau „lacune cognitive" ce trebuiau „umplute" cu informații. „Probleme" de cercetare sunt nu numai chestiunile teoretice sau practice necunoscute sau neinvestigate până la un moment dat, ci şi cele foarte bine cunoscute, mult investigate şi teoretizate, însă insuficient, neconvingător sau unilateral abordate. De exemplu, un cercetător se poate întreba dacă nevrozele sunt cauzate doar de impulsiunile incoştiente, aşa cum credea Freud. Nu cumva există şi alte cauze ? ; n-ar fi posibil ca aceste cauze să fie de o altă natură decât cea biologică, instinctivă, irațională? Ideile, punctele de vedere, conceptele controversate constituie, de asemenea, probleme de cercetare. Unii autori au susținut existența memoriei de

scurtă durată (MSD), alţii au contestat un asemenea punct de vedere. Aşadar, începând cu *necunoscutul,* continuând cu *cunoscutul* (în diferite grade de *corectitudine, profunzime* şi *completitudine)* şi terminând cu *contradictoriul* şi *controversatul,* totul este sau poate deveni o problemă de cercetare. Nesigurul, îndoielnicul, ipoteticul, enigmaticul, suspectul, neînţelesul, inexplicabilul sunt atribute ce caracterizează şi individualizează cel mai bine o *problemă.* Se înţelege de la sine că, cu cât problema de cercetare va fi mai bine şi mai exact circumscrisă, cu atât va creşte probabilitatea soluţionării ei corecte. N-ar fi exclus însă ca problema, cel puţin într-o primă fază, să fie vagă, confuză, mai degrabă intuită decât conceptualizată. în asemenea situaţii nu este recomandabilă trecerea la soluţionarea ei, deoarece aceasta ar fi compromisă. Problema poate avea un grad mare de specificare chiar de la început sau îl poate căpăta pe parcurs, mai ales în urma celui de-al doilea demers al cercetării.

2.2.2. Informarea şi documentarea

In vederea circumscrierii şi mai riguroase a problemei de cercetare, ca şi a conturării premiselor şi contextului trecerii la următoarele etape ale ciclului investigării ştiinţifice, cercetătorul trebuie să întreprindă o laborioasă, profundă şi tenace activitate de informare şi documentare. Aceasta constă, în principal, mai întâi în localizarea (identificarea) informaţiei utile cercetării problemei propuse şi mai apoi în lecturarea şi asimilarea ei. Activitatea de informare şi documentare presupune câteva chestiuni mai importante care apar în faţa cercetătorului: ce metode are el la dispoziţie pentru recoltarea informaţiilor necesare ? ; de unde recoltează informaţiile ? ; care sunt formele recenzării informaţiilor ?

Răspunsul la prima întrebare este relativ simplu : cercetătorul poate recurge practic la orice metodă pe care o consideră utilă procesului de recoltare a informaţiilor. El poate folosi metoda convorbirii (în cadre formale - congrese sau alte manifestări ştiinţifice, sau în cadre informale - discuţiile între colegi sau cu o autoritate), atunci când este vorba despre transmiterea şi difuzarea orală a informaţiilor sau la metoda analizei documentelor, când are de-a face cu surse scrise.

Sursele de informare ale cercetătorului sunt şi ele extrem de variate.

FrancoisY. Doră (1998) clasifică aceste surse în trei mari categorii:

- *publicaţii* (în rândul cărora intră: *documentele cu difuzare restrânsă,* cum ar fi rapoartele de cercetare, tezele de doctorat, rapoartele tehnice de cercetare, memoriile instituţionale, cererile de subvenţii; *articolele din periodice,* şi ele cu o diversitate de forme, ca de exemplu articolul empiric, articolul tehnic, articolul teoretic, articolul sintetic ; *monografiile de specialitate*; *cărţile ştiinţifice)*;
- *comunicări ştiinţifice* (orale şi afişate; colocvii şi simpozioane; conferinţe, ateliere);
- *lucrările de popularizare* scrise cu scopul de a accesibiliza informaţia ştiinţifică (articole de ziar, emisiuni la radio şi TV, reviste specializate de popularizare, filme documentare);

Multe dintre aceste surse sunt repertoriate într-o serie de periodice specializate (cum ar fi: *Psychological Abstract,* publicat de Asociaţia Psihologilor Americani; *Pascal Explore,* publicat de Centrul Naţional de Cercetare Ştiinţifică de la Paris) sau transferate direct pe calculator (internet), putând fi consultate într-o manieră interactivă.

Cea mai importantă dificultate care apare în faţa cercetătorului în această etapă este problema lecturării şi asimilării informaţiilor. Michele Robert (1994) se referă la două

modalităţi distincte de recenzare exhaustivă a informaţiilor. Una dintre ele o reprezintă *recenzarea tradiţională,* bazată pe selecţia lucrărilor, pe clasificarea lor după dimensiunile sau segmentele particulare care sunt abordate, pe analiza conţinutului lor, în fine, pe extragerea concluziilor referitoare la ce este cunoscut şi ce rămâne de cunoscut în raport cu fiecare segment al problemei. Robert consideră că portretul sintetic rezultat este riscant sau chiar imposibil de obţinut atunci când lucrările inventariate sunt disparate sau contradictorii. Dat fiind faptul că dificultatea unui asemenea demers este astăzi extrem de mare, datorită creşterii aproape exponenţiale a numărului de lucrări, se propune un nou tip de recenzie, şi anume *recenzarea cantitativă.* Aceasta presupune luarea în calcul a tuturor lucrărilor existente referitoare la o problemă dată. Dacă lucrările respective sunt de calitate variabilă, ele sunt dispuse pe un continuum de calitate definit cât mai operaţional posibil. Analiza propriu-zisă nu se face asupra datelor brute culese în fiecare studiu, ci asupra concluziilor obţinute. Deci, a face o recenzie cantitativă a informaţiilor ştiinţifice înseamnă a extrage, cu ajutorul diverşilor indicatori cantitativi, concluziile ce caracterizează un ansamblu de studii asupra unei probleme date, bazându-ne pe rezultate expuse în fiecare studiu (vezi Robert, 1994, p. 45).

Lecturarea ca atare a conţinutului lucrărilor (mai ales a articolelor empirice) ridică o serie de probleme. Cum conţinutul articolelor empirice este foarte dens, cercetătorul trebuie să recurgă la o strategie care să-i permită extragerea rapidă şi eficace a informaţiilor care îl interesează. Strategiile sunt diferenţiate în funcţie de *tipul lecturii.* Ar fi bine ca *mlectura naivă* cercetătorul să-şi pună următoarele întrebări: care este problema specifică abordată? ; care este contextul teoretic, empiric şi metodologic al problemei tratate ? ; la ce curent teoretic se ataşează autorul ? ; care este ipoteza ce urmează a fi verificată ? ; care sunt principalele rezultate reieşite din cercetare ? ; cum interpretează autorul aceste rezultate şi cum le raportează la punctele de pornire ? în *lectura informativă* aspectele avute în vedere sunt următoarele: ce tip şi ce număr de subiecţi sunt studiaţi? ; ce material este folosit? ; care sunt variabilele manipulate sau puse în corelaţie ? ; care este planul cercetării ? ; care sunt controalele făcute ? ; în ce constă fiecare etapă a cercetării şi cum au fost ele ordonate ? ; care sunt rezultatele obţinute şi cum au fost ele analizate ? *Lectura critică* este mai dificilă, întrebările ce se formulează fiind de tipul următor: problema cercetării este enunţată clar, coerent? ; autorul reproduce fidel gândirea teoretică, metodologia, rezultatele şi interpretările prezente în lucrările anterioare pe care le citează? ; ipotezele sau predicţiile decurg logic din context? ; tipul de subiecţi este adecvat, numărul lor este suficient? ; materialul este descris cu suficiente detalii ? ; variabilele sunt pertinente ? ; există slăbiciuni metodologice? ; analiza statistică este adecvată? ; respingerea unor interpretări plauzibile este bine motivată? ; autorul manifestă prudenţă în progresul cunoaşterii în general sau a problemei studiate? (pentru detalii, vezi Dore, 1988, pp. 356-358).

Informarea şi documentarea contribuie la stabilirea stadiului atins în abordarea şi soluţionarea problemei respective, la conturarea punctelor „tari" şi a celor „nevralgice", la identificarea dezacordurilor dintre cercetători, a căilor posibile de investigare. Ele sugerează cercetătorului o multitudine de idei cu privire la demersurile următoare.

2.2.3. Specificarea obiectivelor sau scopurilor

O dată informarea şi documentarea încheiate, urmează specificarea obiectivelor cercetării. De regulă, acestea sunt *generale,* cu caracter teoretico-metodologic, sau *aplicative,* cu caracter ameliorativ. Ca obiective generale ar putea apărea: formularea unor teorii, concepţii, puncte de vedere; reformularea unor teorii, concepţii deja elaborate de alţi autori; corijarea unor explicaţii avansate în alte cercetări; analiza comparativă a unor teorii sau soluţii în vederea desprinderii asemănărilor şi deosebirilor dintre ele; sintetizarea concepţiilor şi teoriilor existente cu scopul surprinderii continui tăţii sau a rupturii dintre ele, a progresului sau a regresului realizat prin trecerea de la unele la altele; elaborarea unor modele sintetic-integrative; conceperea unor noi instrumente de investigaţie; descoperirea unor noi variante de prezentare şi prelucrare statistico-matematică a rezultatelor etc. Cât priveşte obiectivele practice, acestea ţintesc spre intervenţia în realitatea studiată în vederea ameliorării funcţionalităţii ei. Pot fi propuse programe de intervenţie psihoeducaţională, psihoterapeutică, psihoergonomică etc, menite a contribui la soluţionarea unor probleme practice.

Obiectivele generale şi aplicative ale unei cercetări apar în calitate de ghiduri sau principii călăuzitoare ale întregii investigaţii, ele justificând, în mare parte, însăşi cercetarea. Cu alte cuvinte, cercetarea nu are un scop în sine (cercetez de dragul de a cerceta), ci este subordonată fie asigurării avansului cunoaşterii ştiinţifice, fie optimizării acţiunilor şi activităţilor umane. Claritatea, exactitatea şi pertinenţa obiectivelor evidenţiază ancorarea şi anvergura aspiraţiilor şi demersurilor cercetătorului, capacităţile lui novatoare şi previzionale. Totodată, obiectivele oferă cercetătorului prilejul ca la capătul investigaţiilor sale să se întoarcă de unde a pornit pentru a vedea dacă ceea ce şi-a propus a fost sau nu realizat.

2.2.4. *Formularea ipotezelor şi a variabilelor*

După ce demersurile anterioare au fost parcurse, urmează cel mai important demers pentru o cercetare ştiinţifică, şi anume formularea ipotezelor. Rolul lor este acela de a ghida, de a direcţiona întreaga cercetare. Ipotezele sunt atât de importante, încât pe bună dreptate ele au fost considerate ca reprezentând „inima" sau „nucleul" unei cercetări ştiinţifice. Ce sunt însă ipotezele? Despre ipoteze se poate vorbi în două planuri;
într-unui general, ipoteza fiind integrată teoriei, şi în altul particular, ipoteza fiind încorporată cercetării ştiinţifice.

Jacques P. Beaugrand (1998) afirma că ipoteza, într-o teorie, este un enunţ care anticipă existenţa unei entităţi (aşa-numita ipoteză existenţială) sau un enunţ care se referă la existenţa unei proprietăţi posedate de un obiect (am spune, ipoteza de posesiune). De asemenea, ipoteza poate anticipa natura relaţiilor existente între două sau mai multe entităţi sau fapte (de pildă, se poate presupune că o structură este conectată şi controlată de altă structură). Toate enunţurile unei teorii, postulatele, axiomele, legile şi teoremele sunt ipoteze. Ipoteza, în cadrul teoriei, este întotdeauna *speculativă, conjuncturală şi provizorie.* într-o cercetare, ipoteza capătă nuanţe specifice şi concrete mai pronunţate. Dicţionarele de psihologie definesc ipoteza ca „o propoziţie sau asumpţie care serveşte ca

tentativă în explicarea câtorva fapte" (Reber, 1995, p. 350). Ipoteza este „o propoziție teoretică supusă probei faptelor" (Le Ny, 1997, p. 576). în afară de caracterul teoretic al propoziției sau al ansamblului de propoziții, Le Ny sublinia şi caracterul general şi adeseori explicativ al ipotezei. în acest context, cel mai frecvent ipoteza apare ca o judecată ipotetică sau ca un răspuns condițional şi ia forma „dacă..., atunci...". De exemplu, „dacă intervine mecanismul X, atunci va apărea efectul Y". Ea trebuie diferențiată de predicție. De pildă, în formularea „dacă ipoteza H este adevărată, atunci, dacă voi crea situația S, va trebui să observ comportamentul C", ultima parte este o predicție. De obicei, ipoteza conține un singur „dacă", pe când predicția - doi de „dacă".

într-o cercetare ştiințifică, rareori ipoteza este elaborată integral, complet, încă de la debutul investigației. Dimpotrivă, formularea ipotezelor are loc progresiv, presupune un efort de conceptualizare, de diferențiere şi de integrare a informațiilor disponibile. Claude Charbonneau (1988) considera, într-o manieră foarte explicită şi persuasivă, că formularea ipotezelor este „un proces în trei etape". *Prima etapă : ipotezele generale* (acestea sunt stabilite în virtutea cunoştințelor generale pe care le posedă cercetătorul, a modelelor teoretice la care el aderă, a lecturilor pe care le-a făcut până la un moment dat). Practic, este vorba despre o *ipoteză de lucru* care ghidează reflecția mai aprofundată a cercetătorului, orientează noile lui lecturi. Este, după cum exprimă autorul citat, „o tramă de fond", „linia directoare pe care o va urma cercetătorul în primele etape ale activității sale". Ipotezele generale nu sunt direct verificabile, în schimb, ele pot fi verificate printr-o gamă variată de strategii, fiecare dintre acestea corespunzând unei cercetări specifice. Numai că pentru aceasta trebuie să se treacă la cea de-a *doua etapă : ipoteza de cercetare* (care echivalează cu conceptualizarea ipotezei generale într-o cercetare particulară). Ipoteza de cercetare este foarte precisă, este enunțată formal, ea evocând manipulările sau observațiile empirice efectiv realizabile. Ipoteza trebuie să satisfacă o serie de cerințe: *operaționalitatea* (adică, să fie definită în termeni de operații, comportamente concrete care pot fi observate şi măsurate; realizarea acestei cerințe creează mari avantaje pentru cercetarea ştiințifică: permite cercetătorilor s-o înțeleagă în acelaşi mod; oferă posibilitatea replicării cercetării); *rigoarea* (coerența ei cu ansamblul cunoştințelor despre obiectul investigat sau gradul de precizie al ei care trebuie ajustat cu ceea ce se ştie; rigurozitatea ipotezei creşte validitatea predicției făcute); *fecunditatea teoretică* (capacitatea ipotezei de a conduce la obținerea unor noi dimensiuni, generalizări teoretice ; ipoteza de cercetare prezice un rezultat care n-a fost niciodată direct obținut; prin ea însăşi nu include elemente teoretice, în schimb, răspunde unor interpretări teoretice şi conduce la altele; se poate afirma, aşadar, că ipoteza de cercetare prelungeşte cunoaşterea ştiințifică); *verificabilitatea* (adică, confirmarea sau infirmarea ei).

A treia etapă în formularea ipotezelor o constituie etapa *ipotezelor statistice* (care arată dacă faptele empirice recoltate confirmă sau infirmă ipotezele de cercetare). Ele îndeplinesc o dublă funcție: pe de o parte, precizează gradul în care măsurătorile efectuate constituie o evaluare valabilă a fenomenelor sau, dimpotrivă, o evaluare accidentală, ele reflectând hazardul (vezi Charbonneau, 1988, pp. 69-75).

în cercetarea psihologică există o mare varietate de ipoteze. Iată câteva dintre ele:

• *ipotezele inductive* şi *ipotezele deductive* (primele izvorăsc din practică, din datele concrete, celelalte din legile şi teoriile deja cunoscute);

ipotezele empirice şi *ipotezele teoretice* (cele dintâi conțin atribute direct integrabile în teorii explicative; de obicei ele iau forma generalizărilor empirice; ipotezele teoretice conțin termeni cu incidență empirică indirectă, termeni nonobservabili de tipul conceptelor ; incidența lor empirică nu este directă, ci inferată prin consecințele deductibile şi testabile); «
ipotezele cauzale (sunt anticipări ale relațiilor cauzale existente între variațiile exterioare subiectului introduse de cercetător şi variațiile produse de subiect; ele se formulează atunci când se aplică metoda experimentală);
ipotezele de covariație (se formulează atunci când factorii studiați nu se pretează la manifestarea lor de către cercetător şi mai ales atunci când nu se poate preciza o relație cauzală între variabilele avute în vedere ; de exemplu, atunci când se prezice că un anumit comportament, să spunem cel imitativ, nu va fi la fel la băieți şi fete, înseamnă că s-a emis ipoteza unei covariații între factorul definit prin sexul copiilor şi comportamentul imitativ manifestat de ei);
ipotezele opuse (sunt elaborate în funcție de pozițiile personale ale cercetătorului; dacă datele evoluează într-un sens, ele sunt interpretate după o teorie, dacă evoluează în alt sens, vor fi interpretate după o altă teorie, opusă celei dintâi); *ipotezele simple* (se elaborează atunci când cercetătorul recurge la observația sistematică a unui fenomen cu scopul de a descrie câteva aspecte ale acelui fenomen, fără ca acesta să fie pus în relație cu diferite variabile; în acest caz, ipoteza semnalează la ce tip de variație să ne aşteptăm în ceea ce priveşte intensitatea, durata, frecvența unui comportament);
ipotezele exploratorii (vizează abordarea unor probleme noi, fiind reductibile la înseşi problemele noi formulate; chiar dacă sunt mai vagi, cel puțin la început, ele pot favoriza formularea unor ipoteze mai riguroase);
ipotezele ad-hoc (sunt cele care se formulează din dorința cercetătorului de a-şi proteja propriile idei, când acestea din urmă sunt puse sub semnul întrebării, sunt apărate prin alte ipoteze, numite ad-hoc, prin care se acuză diferite condiții ce contaminează efectul aşteptat; când ipotezele ad-hoc sunt explicative, conform cu alte teorii ştiințifice, când ele au fost probate independent în alte cercetări sunt acceptabile ; prin utilizarea lor abilă cercetătorul contribuie la precizarea din ce în ce mai bună a condițiilor generale care determină apariția fenomenelor sau a condițiilor de aplicare a legilor);
ipotezele aleatorii (formulate la întâmplare, fără nici o logică, fără nici un suport; n-au nici o şansă de a fi ipoteze bune din punct de vedere ştiințific; dimpotrivă, valoarea lor euristică este nulă, ele neservind la descoperire sau la progresul cunoaşterii);
ipotezele interpretative (intervin în partea finală a cercetării, atunci când materialul recoltat este prelucrat şi interpretat; cercetătorul atribuie observațiilor nu numai proprietățile explicit definite reieşite din dispozitivul folosit, ci şi o parte dintre proprietățile ce au figurat inițial în noțiunea de la care el a pornit; ipotezele interpretative pot fi verificate la fel ca oricare altă ipoteză, neexistând niciodată siguranța că interpretarea respectivă este singura posibilă);
ipoteza nulă (postule?ză faptul că relația observată se datorează hazardului, este accidentală; dacă ea nu poate fi respinsă, se conchide că faptele observate sunt

rezultatul hazardului, ceea ce înseamnă că nu se confirmă nici ipoteza de cercetare; dacă ipoteza nulă este respinsă, relația observată este veritabilă, deci ipoteza de cercetare se confirmă). Dinamica unora dintre aceste ipoteze este prezentată în figura 10.3.

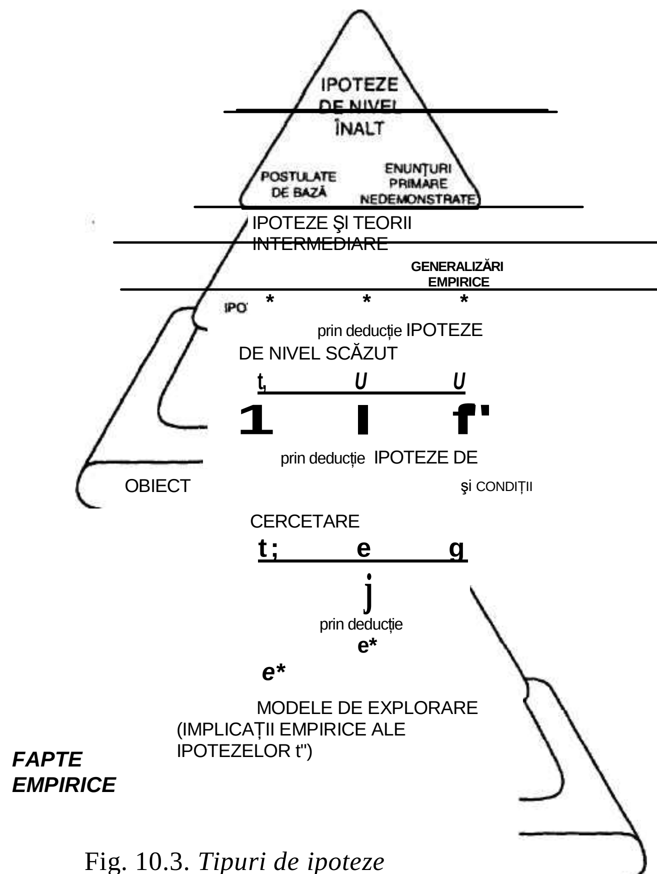


Fig. 10.3. *Tipuri de ipoteze*

Ipotezele de nivel înalt (formulate în termeni abstracți, inobservabili) şi ipotezele intermediare (formulate în termeni de legi sau generalizări empirice) servesc drept premise. Ipotezele de nivel scăzut (t,, t_2, t_3) sunt rezultatele sau concluziile unei deducții logice valide. Ipotezele de cercetare (tj*, t/, t_3*) sunt deduse din modelele teoretice, traduse în propoziții empirice şi confruntate cu datele empirice. Ipotezele de cercetare furnizează modele de explorare a realului (e*).

Ipotezele, oricare ar fi ele, trebuie formulate în termeni de variabile. Dat fiind faptul că de problematica variabilelor (definire, clasificare etc.) ne-am ocupat în capitolul al III-lea, în acest capitol nu facem decât să specificăm nevoia de a include variabilele în formularea ipotezelor.

2.2.5. Definitivarea metodelor, procedeelor şi tehnicilor de investigare

în această etapă cercetătorul psiholog se confruntă cu două situaţii tipice: aceea în care metodele de cercetare *sunt deja elaborate* şi disponibile şi aceea care presupune *elaborărea şi construirea unor metode no. In* primul caz, cercetătorul selectează din multitudinea şi varietatea metodelor de investigaţie pe aceea sau pe acelea care îl servesc cel mai mult. Selecţia metodelor se realizează nu la întâmplare, ci după o serie de *criterii.* Cel mai important dintre acestea îl constituie *concepţia general-teoretică* împărtăşită. Dacă cercetătorul este adeptul concepţiei introspecţioniste sau psihanalitice, va recurge în mod obligatoriu la metode subiective de cercetare. în schimb, dacă el este partizanul concepţiei behavioriste, metodele selectate vor fi neapărat obiective. Un alt criteriu de selecţie a metodelor îl reprezintă *obiectivele şi ipotezele cercetării.* O ipoteză nu poate fi testată prin oricare dintre metodele existente. Sunt situaţii când o ipoteză poate fi testată cel mai bine printr-o anumită metodă şi atunci este recomandabilă selecţia acelei metode şi nu a alteia. De exemplu, dacă un psiholog doreşte să evidenţieze efectele unor procedee terapeutice în vindecarea unor afecţiuni psihice, el este aproape „obligat" să recurgă la metoda experimentali mai mult, chiar la o anumită formă sau variantă de experiment, şi anume la experimentul care se desfăşoară după schema: pretest - intervenţie terapeu tică - posttest. Aceasta nu exclude total posibilitatea recurgerii şi la alte metode, însă oricare dintre acestea ar fi mai puţin nimerită. Alte două operaţii pe care trebuie să le realizeze psihologul cercetător, dacă ele nu au fost deja efectuate, sunt *adaptarea şi etalonarea* probelor de investigaţie, fapt cu atât mai necesar în cazul metodelor psiho-metrice (îndeosebi a testelor). O probă de investigaţie doar *tradusă* (dintr-o altă limbă), doar *transferată* (dintr-o altă cultură) va fi total ineficientă. Celebrele „probe" piagetiene aplicate pe copii europeni, atunci când au fost „transplantate" într-o altă cultură (în cea africană) pentru a se surprinde evoluţia stadială a intelectului copiilor, n-au avut nici o relevanţă. Adaptarea probelor la specificul socio-cultural al populaţiei investigate ca şi etalonarea lor (adică stabilirea „unităţilor de măsură" la care să fie raportate performanţele subiecţilor pentru a se putea evalua calitatea lor) devin, de aceea, absolut indispensabile în cercetarea psihologică.

în cel de-al doilea caz, acela al elaborării, al construirii unor noi metode de investigaţie, problemele care se ridică în faţa cercetătorului sunt extrem de numeroase şi diferenţiate în funcţie de specificul instrumentului elaborat. De exemplu, dacă dorim să aplicăm metoda anchetei pe bază de chestionar şi trebuie să construim mai întâi chestionarul respectiv, va fi necesar să acordăm o atenţie maximă unor aspecte ca: *formularea întrebărilor* (după conţinutul investigat - întrebări de cunoştinţe, de atitudini şi opinii, de motivaţie etc.; după forma lor - întrebări închise, deschise, mixte; precodificate sau postcodificate); *structura chestionarului,* adică dispunerea, succesiunea întrebărilor în chestionar (întrebări introductive, de contact; întrebări de trecere sau tampon; întrebări filtru; bifurcate; „de ce ? " ; de control; de identificare); *lungimea chestionarului* (cât de multe întrebări ?, cât de puţine întrebări ? ; care este lungimea optimă a unui chestionar?); *punerea în pagină* etc. în elaborarea unui test psihometric esenţială va fi problema *construirii itemilor.* în literatura de specialitate

itemii testelor psihologice se subdivid în două mari categorii: itemi cu răspunsuri închise (dihotomici; la alegere; tip asociere) şi itemi cu răspunsuri deschise (cu formulări lacunare; cu răspunsuri scurte; tip eseu). în testele de autoevaluare apar itemi foarte asemănători celor cu răspunsuri la alegere: scalele Lickert; itemi cu alegere forţată; scalele cu ancore comportamentale). Testele de eficienţă cuprind îndeosebi itemi de genul „adevărat - fals" (vezi Albu, 1998, pp. 85-93).

în afara problemelor specifice fiecărui instrument în parte, o problemă comună tuturor este aceea a validităţii şi validării instrumentelor nou create. Termenul de *validitate* are astăzi două sensuri: 1) măsura în care instrumentul surprinde ceea ce şi-a propus (Graziano, Raulin, 1993), calitatea instrumentului de a măsura ce trebuie să măsoare (Lafon, 1973), măsura în care instrumentul îşi îndeplineşte funcţia (Linderman, 1978); 2) gradul în care dovezile empirice şi raţionamentele teoretice oferă sprijin ca, pe baza scorurilor, să se realizeze interpretări sau acţiuni potrivite (Messick, 1995); cât de potrivite sunt interpretările descriptive, explicative sau predictive care se dau scorurilor instrumentului (Silva, 1993). în prima accepţie, validitatea este interesată de proprietăţile instrumentului, în cea de-a doua, de atributele persoanelor investigate ; în prima accentul cade pe integritatea instrumentului, în a doua pe încrederea pe care o putem avea în deducţiile făcute pornind de la scoruri, prin considerarea întregului proces prin care s-au obţinut scorurile: „Validitatea nu mai este privită ca o calitate a testului, ci ca o calitate a utilizării date rezultatului testului" (Albu, 1998, p. 161). *Validarea* instrumentului de cercetare se referă la procesul prin care se investighează gradul de validitate a interpretării propusă de test.

în psihologie există mai multe tipuri de validitate :

- *Validitatea de construct* - măsura în care se evaluează atributul psihic pentru care a fost construit; se obţine recurgându-se la mai multe strategii de validare : strategia *validării factoriale* (determinarea uneia sau mai multor variabile ale căror valori se combină liniar pentru a forma scorul total al testului); strategia *validării convergente* (măsura în care testul evaluează ceea ce evaluează şi alte teste sau variabile care se referă la acelaşi construct); strategia *validării discriminante* (măsura în care testul evaluează altceva decât diverse teste despre care se cunoaşte că se referă la un alt construct).
- *Validitatea de conţinut* - măsura în care un test acoperă un eşantion reprezentativ din domeniul de comportamente pe care testul respectiv trebuie să-1 evalueze (itemii testului sunt consideraţi ca reprezentând un eşantion extras dintr-o varietate largă de itemi posibili, care definesc ceea ce testul urmează să măsoare); determinarea ei se face nu pe cale statistică, ci pe calea raţionamentelor, de aceea se mai numeşte şi *validare logică* sau *validare raţională.*
- *Validitatea de criteriu* - măsura în care, pornind de la scorurile obţinute, se pot face prognoze corecte asupra persoanelor examinate şi se pot lua decizii exacte; recurge la două strategii de validare: strategia *validării concurente,* care presupune obţinerea scorurilor la criteriu aproximativ în acelaşi timp cu cele ale testului; strategia *validării predictive* permite scurgerea unui timp oarecare între administrarea testului şi înregistrarea valorilor variabilei criteriu (pentru informaţii detaliate cu privire la aceste tipuri de validităţi, vezi Malim şi Birch, 1998; Albu, 1998, pp. 163-175; 289-301).

2.2.6. Alegerea şi descrierea domeniului de aplicare a metodelor

Cine vor fi subiecţii pe care urmează a se aplica metodele şi instrumentele de cercetare definitivate în etapa anterioară ? Ce caracteristici trebuie să deţină aceştia ? De unde vor fi recrutaţi ? Iată întrebările la care este necesar să se răspundă în noua etapă. Mich&le Robert (1994) atrage atenţia asupra faptului că două categorii de consideraţii ghidează cercetătorul în alegerea subiecţilor de la care vor fi recoltate datele: primele se referă la *natura* problemei studiate; celelalte, la reprezentativitatea subiecţilor selecţionaţi în raport cu o populaţie mai vastă.

Natura problemei studiate îl orientează pe cercetător spre acele caracteristici individuale ale subiecţilor care urmează a fi investigate şi spre decelarea subiecţilor la care aceste caracteristici este de aşteptat să producă variabilele dependente anticipate. Dacă un cercetător îşi propune să investigheze proprietăţile percepţiei vizuale este de presupus că el nu-şi va alege drept subiecţi orbii. Dacă un altul doreşte să cerceteze capacitatea de achiziţionare a unor noi modalităţi reacţionate, în vederea efectuării unei abordări evolutiv-comparative, atunci va include în investigaţiile sale reprezentanţi nu doar dintr-o anumită specie (să spunem umană), ci şi din alte specii (infraumane). Când un cercetător vrea să cunoască gradul de generalizare a unei conduite îşi va alege subiecţii de vârste şi sexe diferite. Aşadar, natura problemei studiate sugerează implicit care vor fi subiecţii investigaţi, ca şi mediul (spaţiul) de unde vor fi recrutaţi.

Alegerea subiecţilor este dependentă însă şi de alţi factori, printre aceştia un loc aparte ocupându-1 intenţiile cercetătorului. Acesta poate intenţiona să aplice metodele şi instrumentele pe unităţi mai mici sau mai mari de indivizi. în aceste condiţii, determinarea populaţiei sau „universului" cercetării capătă o mare relevanţă. Prin noţiunea de „populaţie" sau de „univers" denumim mulţimea unităţilor pe care urmează a fi efectuată investigaţia şi pe care se vor aplica rezultatele ei. Există delimitări geografice, zonale, în funcţie de vârstă, de sex etc. în metoda anchetei pe bază de chestionar, criteriul populaţiei anchetei a condus la desprinderea a trei tipuri de anchetă: completă (dacă cuprinde toate unităţile populaţiei supuse studiului); incompletă (dacă un număr substanţial de unităţi este arbitrar exclus); selectivă (aplicată doar pe o parte a populaţiei selectată pe baza unor metode statistice acceptate) (vezi Moser, 1967, pp. 81-82). în 1941 s-a efectuat în SUA o anchetă asupra „Soldatului american", care a cuprins 8 milioane de soldaţi. Nu întotdeauna metodele de cercetare pot fi aplicate pe o populaţie totală, aceasta din multe motive (bani, timp, număr de cercetători etc). De aceea se recurge la limitarea numărului subiecţilor care urmează a participa la cercetare. Din aceste considerente se recurge la determinarea eşantionului. în legătură cu această nouă operaţie, care uneori aparţine matematicianului, se pun probleme legate de metoda aplicată în *stabilirea eşantionului* (care poate fi: aleatorie ; de stratificare ; multidimensională; cu probabilităţi variabile; multifazică; pe cote), *mărimea şi reprezentativitatea* lui. Aceasta din urmă se referă la corelarea acelor condiţii de compunere a eşantionului care să permită mai apoi generalizarea rezultatelor obţinute pe întreaga populaţie. De obicei *validitatea eşantională* se obţine atunci când eşantionul de subiecţi a fost ales prin hazard din populaţia-„ţintă", concluziile degajate putând fi extinse apoi asupra întregii populaţii. în calea realizării unei validităţi eşantionale crescute apare însă un mare obstacol, şi anume

necesitatea de a nu include în eşantion decât indivizii care consimt să participe la cercetarea respectivă, conform unui principiu al codului deontologic la care ne-am referit în primul capitol. Or, după cum pe bună dreptate afirmă Michele Robert, această constrângere compromite posibilitatea unei veritabile trageri la sorţi în interiorul populaţiei-„ţintă", deoarece faptul de a accepta sau a refuza invitaţia cercetătorului nu se distribuie la întâmplare. De obicei, subiecţii care participă voluntar la o cercetare se disting de restul populaţiei printr-o serie de caracteristici (sunt mai instruiţi, mai inteligenţi, mai sociabili, mai puţin convenţionali şi mai puţin autoritari). Acelaşi profil se regăseşte şi la părinţii care autorizează copiii de a participa la cercetări (vezi Robert, 1994, p. 59). Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că reprezentativitatea eşantionului se referă la mărimea lui, care ar trebui să permită analizele statistico-matematice ulterioare, în vederea confirmării sau infirmării ipotezei.

Cum în psihologie cercetările nu se fac atât pe eşantioane, cât pe grupuri de subiecţi, problema compunerii sau construirii unor asemenea grupuri este mult mai semnificativă. Când avem de-a face cu grupuri naturale (o clasă de elevi, o grupă de sportivi), lucrurile sunt relativ mai simple. Ele se complică de îndată ce urmează a fi întocmite grupurile nominale experimentale şi de control. în acest caz, din nou, problema reprezentativităţii grupului experimental sau de control devine critică. Cum eşantionul experimental nu poate fi reprezentativ pentru o populaţie sau pentru o situaţie din toate punctele de vedere, se recomandă asigurarea reprezentativităţii lui pentru populaţia respectivă *doar dintr-o perspectivă teoretică.* De exemplu, dacă un cercetător îşi propune să studieze modul în care oamenii cu vedere normală pot localiza obiectele în spaţiu, îşi va întocmi grupul experimental sau pe cel de control dintre oamenii cu vedere normală şi nu dintre cei cu strabism sau astigmatism. Faptul că oamenii cu vedere normală sunt mai sănătoşi, mai înalţi sau mai deştepţi decât marea majoritate a oamenilor oricum nu contează. O altă recomandare este aceea de a desfăşura cercetările pe *eşantioane experimentale specializate* care sunt în mod deosebit relevante pentru fenomenul pe care îl investighează, aceasta deoarece ar putea fi extrem de dificilă manipularea unei variabile date recurgând la un eşantion nespecializat. Dacă dorim să investigăm inteligenţa ori psihotismul sau alte forme de tulburări mintale, vom repartiza sistematic subiecţii în grupuri bazate pe diferenţe ale variabilei de interes, dar vom căuta să ne asigurăm că aceştia nu diferă prea mult între ei în privinţa altor variabile (vârstă, sex etc). Aceasta este strategia *potrivirii* subiecţilor participanţi la cercetare bazată pe variabile teoretic relevante, opusă strategiei construirii grupurilor experimentale prin hazard. Deşi strategia potrivirii este promiţătoare în ce priveşte eliminarea diferenţelor dintre grupurile experimentale, ea devine dificilă atunci când cercetătorul trebuie să sorteze participanţi în funcţie de mai mult de una sau două variabile (vezi Haslam şi McGarty, 1998).

2.2.7. *Aplicarea metodelor şi recoltarea datelor*

Scopul general al acestei etape îl constituie măsurarea variabilelor şi testarea ipotezelor formulate, de felul realizării ei depinzând însăşi calitatea şi finalitatea cercetării. Problemele ridicate de ea ţin, pe de o parte, de *modul de aplicare* al metodelor şi instrumentelor de cercetare, iar pe de altă parte, de *locul de aplicare* a acestora.

în psihologie, metodele sunt aplicate de cercetători specializaţi şi nu doar de persoane instruite de cercetători în vederea aplicării lor. Rare sunt şi cazurile în care subiecţii îşi

aplică singuri probele. Această situație ar putea apărea în ancheta pe bază de chestionar, atunci când chestionarul este expediat prin poştă şi subiectul şi-1 autoadministrează. De regulă, avem de-a face cu o relație între o persoană specializată (cercetătorul psiholog) şi o alta nespecializată (subiectul investigat). Relația cercetător-subiect este practic o relație psihosocială interpersonală, ca urmare ea se va asocia cu întreg cortegiul de fenomene şi efecte psihosociale (pozitive sau negative) produse de contextele şi situațiile interacționale. Factori cum ar fi: personalitatea cercetătorului (puternică sau ştearsă), natura relației dintre el şi subiect (caldă, apropiată sau, dimpotrivă, rece, distantă),numărul cercetătorilor (unul şi acelaşi de la începutul până la sfârşitul investigației sau mai mulți care se perindă de-a lungul cercetării) capătă o mare relevanță în cercetare psihologică. Să ne referim doar la un singur exemplu. în anchetele psihosociale pe bază chestionar se recurge cel mai frecvent la persoane diferite în vederea aplicării chestionarului. în aceste condiții, ne putem întreba dacă nu cumva rezultatele recoltat sunt expresia trăsăturilor de personalitate ale celui care aplică chestionarul (capacitatea lui de a stabili uşor contactul cu subiectul, comunicabilitatea şi sociabilitatea sa etc.) şi nicidecum expresia convingerilor sau atitudinilor reale ale subiectului. Apoi, în experimentele bazate pe pretest şi posttest nu cumva tocmai personalitatea cercetătorului este aceea care îşi pune amprenta pe rezultatele obținute şi nicidecum programul de intervenție psihoeducațională sau psihoterapeutică ? Dacă pretestul a fost aplicat de un cercetător „simpatic", iar posttestul de altul „antipatic", s-ar putea ca eşecul constatat în finalul programului de intervenție să nu fie real, ci să se datoreze tocmai personalității cercetătorului perceput sau „taxat" ca „antipatic". La fel de important este şi comportamentul cercetătorului în timpul instructajului verbal făcut subiectului sau subiecților. Varierea instructajului verbal de la un subiect la altul, prin omiteri sau adăugiri de informații, transformarea sau chiar amputarea informațiilor (de exemplu, a unor întrebări din chestionar), asocierea instructajului verbal cu stări afective diferite (pozitive sau negative, tonifiante sau inhibitorii) vor modifica în mod sigur conduitele şi performanțele subiecților. Din cele de mai sus se degajă implicit şi modalitățile ce pot fi folosite pentru a preîntâmpina apariția unor asemenea efecte.

Locul de aplicare a metodelor şi probelor elaborate constituie un alt factor ce va influența calitatea cercetării. După cum se ştie, *laboratorul* oferă condiții mai bune de control al variabilelor, minimizează posibilitatea intervenției unor factori perturbatori (aleatorii), în schimb, creşte gradul de artificialism, spre deosebire de *teren* sau de *condițiile naturale*, care cresc posibilitatea manifestării reale, nestingherite a comportamentelor subiecților, dar scad posibilitatea de control a acestora. în primul caz, se impune recurgerea la metodologiile coercitive, în cel de-al doilea, la metodologiile noncoercitive. Dacă manipularea miniaturizată în laborator a variabilelor independente este posibilă, ea este recomandabilă pentru „puritatea" cercetării. *Laboratorul* şi *terenul* - ca locuri de utilizare a instrumentelor de cercetare - pot fi alese în funcție de o serie de criterii: 1) gradul de control al variabilelor independente (dacă dorim ca aceste variabile să fie riguros controlate optăm pentru laborator); 2) posibilitatea alegerii prin hazard a subiecților (dacă un asemenea criteriu este esențial, critic pentru cercetare, se poate opta pentru teren, deoarece este mai probabil ca în condițiile naturale subiecții înşişi să se amplaseze într-o situație experimentală sau alta); 3) măsura în care subiecții conştientizează că propriul lor comportament este evaluat, fapt care poate modifica chiar acest comportament (dacă această conştiință trebuie să fie cât mai redusă cu putință, atunci

terenul este cadrul ideal de aplicare a probelor); 4) dimensiunea temporală necesară apariției reacțiilor aşteptate (dacă variabilele independente necesită o lungă perioadă pentru a fi puse în acțiune sau dacă efectele lor se vor produce după o perioadă mai mare de timp, atunci condițiile naturale sunt mult mai indicate decât cele de laborator) (vezi Robert, 1994, pp. 60-61). La fel de utilă este şi cercetarea unuia şi aceluiaşi fenomen atât în laborator, cât şi în condiții naturale.

2.2.8. Prelucrarea datelor recoltate

In urma aplicării diferitelor metode şi strategii de investigare, cercetătorul recoltează o multitudine de informații care, pentru a căpăta un sens, a se transforma în concluzii, urmează a fi analizate, interpretate şi generalizate.

Analiza permite stabilirea gradului de confirmare sau infirmare a ipotezelor de cercetare de către fapte, ca şi precizarea modului în care orice aspect al datelor recoltate modulează sau completează primele concluzii referitoare la ipoteze.

Interpretarea presupune integrarea faptelor analizate, a datelor factuale, coordonarea lor pentru a se ajunge la noi ipoteze sau pentru a degaja noi piste de cercetare. Aşadar, în timp ce analiza presupune stabi'lirea faptelor, interpretarea constă în explicarea lor.

Analiza rezultatelor

în psihologie, la fel ca în alte ştiințe, sunt folosite diferite tipuri de analiză a datelor. Există *analize cantitative* (centrate pe surprinderea relațiilor cantitative, numerice dintre variabilele studiate) şi *analize calitative* (interesate de substanța fenomenelor, de aspectele lor psihologice calitative). Pentru realizarea celor dintâi sunt utilizate o multitudine de metode statistico-matematice, dintre care cele mai cunoscute sunt:

- *calcularea mărimilor medii* (media aritmetică; mediana - punctul central al seriei; quartilele - punctul sub care se situează 25 % sau 75 % din valorile unei distribuții; decilii - împart distribuția în zecimi; modul - valoarea cea mai frecvent întâlnită);
- *calcularea gradului de variație (de împrăştiere) a distribuției,* care ia în considerare mai pregnant diferențele individuale ale subiecților (amplitudinea - diferența dintre nivelul minim şi cel maxim al unei variabile ; abaterea - simplă, medie şi pătratică; dispersia sau abaterea standard; erorile probabile etc.);
- *calcularea gradului de corelație* existent între fenomenele cercetate (există corelații simple, parțiale, multiple, coeficienți de regresie, de corelație a rangurilor etc.);
- *calcularea semnificației* unei frecvențe, a unui procent, a unui coeficient de corelație ; semnificația diferenței dintre două medii;
- *folosirea scărilor* - nominale, ordinale, cu intervale sau hiperordinale.

Informații detaliate în legătură cu metodele statistico-matematice utilizate în psihologie pot fi găsite în aproape orice lucrare de statistică matematică, dar şi în unele lucrări destinate exclusiv prelucrării datelor recoltate în cercetarea psihologică (vezi Radu, 1976, pp. 34-39; Novak, 1977; 1995; Howell, 1992; Radu *et al.,* 1993; etc).

în psihologie o largă răspândire o au şi tehnicile analizei factoriale, care au fost inventate deoarece logica lor statistică corespunde logicii teoriilor psihologice. Este vorba, în principal, de teoriile psihologice dedicate inteligenței şi aptitudinilor, care tocmai de aceea se mai numesc şi „teorii factoriale'*. Sperman (1863-1945), Thurstone

(1887-1955), Burt (1883-1971) propun o serie de tehnici statistice (matrice de corelații, descompuneri liniare, saturații, factori comuni etc.) care sunt ajustate teoriilor psihologice stabilite în prealabil. Astfel, dacă Burt propune o metodă de analiză factorială bazată pe existența unui factor general, care explică toate sau aproape toate variabilele tratate, şi a mai multor factori comuni care participă la explicarea unora dintre ele, aceasta este pentru că el formulase o teorie a inteligenței generale, inteligență ce intervine în mai multe tipuri de activități şi a unor aptitudini ce intervin doar în anumite tipuri de activități. în acest caz, analiza factorială clasică se încadrează într-o matematică demonstrativă, de producție conceptuală sau de fond, aşa cum mai este numită deseori. Alături de această matematică de fond, psihologia modernă a dezvoltat însă şi alte tehnici ale analizei factoriale, cum ar fi: *analiza factorială în componente principale* (ACP), o metodă care constă în construirea unor noi variabile/factori fără corelație între ele şi care ține cont complementar de variația notelor observate; *analiza factorială în factori comuni şi specifici* (AF) bazată pe analiza în componente principale asupra unei matrice de corelații reduse; *analiza factorială de corespondență* (AFC) propusă de Benzecri (1982) care permite răspunsul la situațiile în care observațiile dau loc unor tabele de frecvență sau unor tabele de contingență. în funcție de un criteriu combinat (punct de pornire, finalitate, grad de complexitate) desprindem trei tipuri de analiză a datelor în psihologie, care sunt complementare : 1

- *analiza descriptivă* - porneşte de la protocoalele de bază sau derivate, ca şi de la „rezumatele" statistice pe care le oferă tabelele sau graficele; acestea din urmă redau tendințele centrale ale rezultatelor, dispersia lor, deviațiile locale mai mult sau mai puțin importante față de tendințele centrale, cuprinzând aspectele cele mai vizibile ale rezultatelor recoltate; Seheult (1986) considera că este bine să lăsăm faptele să se „exprime" înainte de a le face să „vorbească"cu ajutorul unor tehnici statistice sofisticate; se recomandă evitarea căderii în două capcane majore: inves tirea eforturilor în examinarea statistică sau abstractă (fapt care se soldează cu pierderea *semnificației psihologice* a fenomenelor investigate); centrarea pe studiul minuțios al fiecărei performanțe înregistrate (ceea ce face ca analiza respectivă să se asemene mai mult cu un raport clinic decât cu o cercetare ştiințifică); din cele de mai sus derivă şi o regulă practică: *descrierea adecvată trebuie să se axeze pe datele pertinente exprimate cu ajutorul indicatorilor statistici descriptivi relevanți*;
- *analiza inferențială* - obiectivul ei este de a evalua importanța efectelor observate şi de a decide legitim şi cu un risc limitat de eroare dacă ele pot fi atribuite şi altor cauze decât unor simple variații aleatorii; presupune utilizarea cu prudență şi cu rigoare a întregului arsenal statistic, instrumentul ei principal reprezentându-1 analiza de variantă (ANOVA), când avem de-a face cu un număr scăzut de variabile, sau analiza de variantă multidimensională (MANOVA), când numărul variabilelor este mare ; în alegerea testelor statistice, în afara numărului variabilelor o mare importanță o are şi tipul variabilei investigate (când avem de-a face cu două variabile cantitative se recurge la diverşi coeficienți de corelație; când cele două variabile relaționale sunt calitative, util este testul „chi pătrat" ; când o variabilă este cantitativă şi alta calitativă, mai nimerită este recurgerea la testul T sau F);
- *analiza informatizată* - asigură un grad crescut de rigoare prin apelul la o serie de programe generale sau specifice de tratare statistică a rezultatelor. Asociația Americană de Psihologie a publicat o lucrare dedicată acestei problematici: *Computer use in*

psychology: a directory of software (1988). Informații pertinente şi cu nenumărate ilustrări oferă Beauvois, Roulin şi Tiberghien (1990) în manualul lor de studii practice în psihologie, primul volum fiind dedicat practicii cercetării. De asemenea, Ilie Puiu Vasilescu (1991) propune cercetătorilor din domeniul ştiințelor socio-umane un îndreptar prețios privind cunoaşterea procedeelor fundamentale statistico-matematice şi informatice. Sunt prezentate procedee de analiză informațională pentru prelucrarea automată a datelor, se fac diferențieri între măsurătorile parametrice şi neparametrice, se insistă asupra utilizării energiei informaționale de dominare în validarea probelor şi predicția performanțelor individului. O altă lucrare, publicată de Herve Abdi (1987), serveşte aceluiaşi scop. în afara unor probleme cu caracter metodologic ridicate de ştiințele comportamentului, sunt tratate analizele de variantă cu unul, doi sau trei factori, comparațiile analitice *a priori şaua posteriori,* derivarea şi calcularea planurilor factoriale ale analizei de variantă.

în psihologia socială, unde se aplică mai des metoda anchetei psihosociale bazată pe chestionar sau pe interviu, întâlnim alte două tipuri de analiză: *analiza primară* a datelor recoltate, care presupune recoltarea răspunsurilor primite direct la obiectivele anchetei pentru a vedea dacă acestea sunt confirmate sau infirmate ; *analiza secundară,* care se concentrează asupra rezultatelor neaşteptate apărute în cursul anchetei, acestea fiind raportate la cele reieşite din analiza primară.

Interpretarea rezultatelor constă, aşa cum arătam, în corelarea şi integrarea tuturor informațiilor rezultate în urma analizei, fie în vederea formulării unor noi ipoteze de cercetare, fie a sugerării unor noi piste sau direcții de investigare. Unele probleme teoretice ale demersului interpretativ (relația lui cu explicația, asemănările şi deosebirile dintre interpretare şi explicație etc.) au fost prezentate într-un alt capitol. Acum, în acord cu Michele Robert, ne mulțumim să precizăm doar faptul că interpretarea este dependentă de gradul de confirmare a ipotezei. Cele mai puține probleme de interpretare le creează confirmarea completă a ipotezei, deoarece faptul anticipat coincide cu cel măsurat. Totuşi, şi în acest caz este necesar ca cercetătorul să manifeste un oarecare grad de prudență, pentru că nu este exclus să se fi strecurat unele greşeli metodologice legate de selecția subiecților sau a instrumentelor de măsură sau să fi apărut o serie de false rezultate pozitive. Cele mai multe şi mai grave probleme de interpretare le ridică situația *confirmării parțiale* a ipotezelor, când rezultatele obținute nu acoperă decât o parte din ipotezele de la care s-a pornit, aceasta datorită intervenției unor efecte de interacțiune neprevăzute, şi situația *infirmării ipotezelor,* care echivalează cu negarea tuturor demersurilor. în aceste două cazuri cercetătorul trebuie să dea dovadă de mare prudență, propunând strategii de cercetare care să fie confirmate în viitor (în cazul confirmării parțiale) sau întreprinzând analiza erorilor metodologice, chiar a pozițiilor teoretice inexacte.de la care s-a pornit (în cazul infirmării ipotezelor).

2.2.9. Formularea concluziilor

în urma analizei şi interpretării datelor recoltate, a stabilirii semnificației lor în raport cu problema abordată şi mai ales cu ipotezele elaborate, se recurge la formularea concluziilor întregii cercetări. Concluziile sunt exprimări sintetice care conțin sau rezumă esența rezultatelor obținute în cercetare. Ele pot avea un caracter mai general sau mai particular, în funcție de generalitatea sau specificitatea obiectivelor şi ipotezelor inițiale.

Concluziile relevă gradul de originalitate a cercetării, dacă s-a ajuns la idei noi care le depăşesc sau le continuă pe cele deja cunoscute sau dacă ideile deja cunoscute sunt doar confirmate şi întărite. De asemenea, concluziile conțin, uneori explicit, alteori implicit, sugestii pentru viitoarele cercetări.

2.2.10. Validarea concluziilor în vederea generalizării lor

Chiar dacă cercetătorul efectuează investigații pe un singur subiect sau doar pe câțiva subiecți, pe un anumit tip de situație, aproape niciodată el nu rămâne aici, ci se gândeşte la extinderea concluziilor sale la o populație cât mai largă, la situații cât mai diverse. Generalizarea concluziilor presupune tocmai această extindere a rezultatelor şi concluziilor asupra altor subiecți decât cei pe care s-a întreprins cercetarea sau asupra altor situații decât cele inițiale, particulare, avute în vedere. Numai că operația de generalizare a rezultatelor şi concluziilor ridică în fața cercetătorului o problemă extrem de importantă şi dificilă totodată, şi anume problema validării concluziilor formulate. La sfârşitul investigației cercetătorul trebuie să răspundă la următoarele întrebări: concluziile deduse din fapte sunt justificate, sunt compatibile cu faptele, sunt singurele posibile ? ; pot fi ele generalizate, şi dacă da, când, unde, asupra a ce anume? ; relațiile statistice descriu corect ceea ce se întâmplă la nivelul individului ? ; faptele recoltate permit să se răspundă corect la problema formulată inițial? Benjamin Matalon (1988) consideră că fiecare dintre aceste patru întrebări corespund la patru tipuri de validitate, şi anume: *validitatea internă,* care se referă la concluziile ce sunt extrase din fapte; spunem că o concluzie are o bună validitate internă în măsura în care dispunem de argumente care ne fac să credem că ea este singura compatibilă cu faptele respective; *validitatea externă,* ce se referă la condițiile în care şi asupra cărora în mod legitim pot fi generalizate concluziile; *validitatea individuală,* care presupune adecvarea datelor statistice cu ceea ce se petrece la nivelul individului concret; *validitatea de indicator* şi *validitatea statistică* referitoare la două aspecte de adecvare a dispozitivului statistic la problema formulată. Brunswick vorbea în 1974 de un alt tip de validitate, şi anume *validitatea ecologică,* prin care avea în vedere necesitatea de a respinge ca nonvalide concluziile extrase din situațiile excepționale. Astăzi validitatea ecologică a devenit un aspect al validității externe, referindu-se la posibilitatea de a extinde concluziile cercetărilor de laborator asupra situațiilor naturale.

Fiecare dintre formele de validitate expuse presupune o gamă de probleme (condiții) specifice. Cel puțin una dintre aceste probleme este însă comună: cum am putea spori gradul de validitate? Deşi la această întrebare nu este uşor de răspuns, în psihologie au fost întreprinse eforturi pentru a găsi modalitățile practice de creştere a validității concluziilor. Astfel, pentru creşterea gradului de validitate internă pot fi folosite mai multe mijloace: *menținerea factorilor controlați* (dacă grupurile studiate nu diferă decât după o singură variabilă, vom asigura validitatea internă a concluziilor experimentului); *randomizarea* (constă în egalizarea valorilor medii ale factorilor liberi în diferite grupuri, echilibrând astfel grupurile experimentale); *ortogonalizarea* (presupune combinarea adecvată a factorilor experimentali). Cum însă problema generalizării este crucială în psihologie, validitatea externă a ridicat mai multe probleme. însăşi noțiunea de validitate externă este eterogenă, insuficient definită, în măsura în care generalizarea se poate face în diverse direcții, în diverse condiții. Este necesar să se stabilească câmpul generalizării, dar şi condițiile în care generalizarea poate rămâne valabilă. De exemplu, generalizarea

se poate face asupra *altor indivizi* sau populații, asupra *altor condiții*, asupra *altor momente*. Generalizarea diferă şi în funcție de cele trei categorii de factori (experimentali, controlați, liberi) care intervin într-un experiment. Cu toate acestea, au fost găsite o serie de modalități de sporire a gradului ei de încredere. Astfel, s-a recurs la stabilirea unor *eşantioane reprezentative* de subiecți ce urmează a fi investigați. Cum o asemenea operație este destul de dificilă, s-a apelat la alegerea unei populații nu numai în funcție de reprezentativitatea statistică, ci şi în funcție de ceea ce am putea numi *tipicitatea* sa. Investigarea unor persoane considerate tipice pentru o întreagă populație facilitează extinderea concluziilor la întreaga populație.

Relațiile dintre diferitele raționamente de validitate ridică şi ele o multitudine de probleme; ce interes prezintă o formă de validitate pentru alta ? ; la ce serveşte o validitate internă bună dacă validitatea externă este slabă, adică dacă concluziile nu pot fi generalizate? ; este bine să generalizăm o concluzie care are o validitate internă slabă? Deşi pare paradoxal, fiecare dintre aceste situații îşi are semnificația ei. De pildă, o concluzie care dispune de o validitate internă satisfăcătoare dar a cărei validitate externă este slabă, chiar nulă, nu deranjează atât de mult dacă intenția cercetătorului este de a acționa asupra unui teren determinat, asupra celui investigat şi nu asupra altuia. Apoi, validitatea externă slabă îşi are importanța ei, deoarece arată că sistemul cauzal (eventual variabila unică) nu este decât parțial, mulți alți factori nefiind luați în considerare. Situația inversă, validitate internă slabă asociată cu validitate externă satisfăcătoare, este total diferită. O asemenea concluzie nu are nici o valoare explicativă, nu furnizează nimic pentru teorie, în schimb ea poate avea o valoare descriptivă şi predictivă. Matalon dă următorul exemplu : putem constata o diferență între două grupuri non-randomizate ; validitatea internă a concluziei va fi nulă pentru că factorii aleatorii neechilibrați sunt responsabili de efectele obținute. Pornind de aici putem anticipa că o astfel de diferență va fi întâlnită de fiecare dată când ne vom găsi în fața unor astfel de grupuri. Iată deci că cele două tipuri de validitate, departe de a fi contradictorii, sunt, dimpotrivă, complementare.

2.2.*11. Comunicarea sau publicarea rezultatelor şi a concluziilor cercetării*

De obicei, o cercetare nu are un scop în sine, ea nu este efectuată doar pentru a fi efectuată, ci cu scopul de a fi făcută cunoscută altora. Transmiterea şi difuzarea rezultatelor şi a concluziilor cercetării se realizează prin mijloace diferite, dintre care două sunt mai semnificative : *comunicarea informațiilor*, care se poate face printr-un rezumat (scris sau oral) prezentat, de regulă, cu prilejul unor manifestări ştiințifice (naționale sau internaționale) cum ar fi: sesiuni, conferințe, congrese, work-shopuri etc.; publicarea lucrărilor sub diferite forme : articole sau studii (în periodice ştiințifice), monografii de specialitate, cărți (la diferite edituri). Fiecare dintre aceste modalități are propriile sale exigențe şi constrângeri. De exemplu, un articol empiric trebuie să fie redactat după următoarea schemă : titlu ; numele autorului (autorilor); rezumat; contextul problemei; descripția cercetării - cu informații referitoare la: subiecți, material experimental, derulare ; analiza rezultatelor ; intepretarea lor ; referințe bibliografice.

De asemenea, merită a fi amintit şi faptul că fiecare dintre mijloacele menționate dispune de avantaje şi limite. Comunicările cuprinse în volume publicate au toate

şansele de a fi cunoscute de un public larg, altul decât cel care a asistat la prezentarea lor. Comunicările orale înregistrate pe benzi audio sau video au o audienţă mai restrânsă. Articolele publicate în periodice necesită un stil clar, precizie, concizie. Monografiile de specialitate sau cărţile au avantajul realizării unor dezbateri mai ample, ele prezentând şi comentând şi alte cercetări decât cele proprii ale autorului. Cel mai frecvent acestea sunt sinteze pe o problemă sau alta. Constrângerile redacţionale sunt mai lejere, autorul propunând propria sa structură.

2.2.12. Reluarea întregului ciclu

Pentru unii cercetători, comunicarea sau publicarea rezultatelor investigaţiilor echivalează cu încheierea ciclului cercetării. Pentru alţii însă, expunerea şi difuzarea concluziilor lor declanşează un nou ciclu al cercetării. Uneori, impulsul este unul interior, al cercetătorului (conştiinţa că anumite aspecte ale cercetării au fost insuficient realizate, din dorinţa de a-i da o şi mai profundă fundamentare teoretică sau empirică, din nevoia de a îmbogăţi şi diversifica paleta ipotezelor şi instrumentelor de investigaţie etc). Alteori, impulsul vine din afară (de exemplu, din reacţiile la producţia ştiinţifică a autorului, din apariţia unor alte puncte de vedere, neconcordante cu cele susţinute de autorul respectiv, din apariţia unor perspective noi de abordare teoretică sau pur şi simplu din inventarea unor aparate tehnice care i-au fost inaccesibile cercetătorului în momentul în care el şi-a desfăşurat investigaţiile).

3. Dificultăţile cercetării psihologice; evitarea şi înlăturarea lor

3.1. Premise

Skinner era de părere că cercetarea ştiinţifică este ghidată de o serie de principii, de un set de atitudini ale cercetătorului. Pornindu-se de la această remarcă, au şi fost stabilite şase seturi de atitudini care ar urma să guverneze cercetarea psihologică: *precizia, obiectivitatea, empirismul, determinismul, economicitatea, îndoiala* (vezi Davidoff, 1987, pp. 17-18). Pentru a le realiza, psihologul cercetător apelează la o multitudine de mijloace la care ne-am referit de-a lungul mai multor capitole (definiţii operaţionale, selecţia subiecţilor, stabilirea reprezentativităţii eşantionului etc). Cu toate acestea, nu este exclus ca la începutul, în cursul sau la sfârşitul cercetării să apară o serie de „pericole" sau „capcane", menite a bruia cercetarea, a-i pune sub semnul întrebării validitatea internă sau externă. Autorii care se referă la astfel de „pericole" şi „capcane" ale cercetării (Wortman şi Loftus, 1985; Vlăsceanu, 1986; Robert, 1988, 1994; Harvey, MacDonald, 1993 ; Haslam, McGarty, 1998; etc.) nu se mulţumesc numai cu descrierea şi caracterizarea lor, ci schiţează sau propun remedii pentru evitarea şi eliminarea lor. O analiză detaliată a „pericolelor" şi „capcanelor" cercetării psihologice arată că ele pot interveni în oricare dintre etapele ciclului investigativ. Cele mai multe dintre ele se concentrează însă în etapa a şasea (alegerea subiecţilor investigaţi), în cea de-a şaptea (aplicarea metodelor în vederea recoltării datelor) şi în etapele a noua şi a

zecea (formularea concluziilor şi validarea lor). De asemenea, se remarcă gravitarea lor în jurul comportamentului cercetătorului sau al comportamentului subiecților. Vom trece în revistă câteva dintre acestea.

3.2. „Pericole" şi „capcane" în cercetarea psihologică

3.2.1. Alegerea (selecția) subiecților

Atunci când cercetătorul îşi alege subiecții sau îi repartizează în interiorul unui eşantion sau grup (experimental, de control) se constată că, deliberat sau nu, demersurile lui nu sunt întotdeauna uniforme sau standardizate. De ce? în primul rând, pentru că el nu aplică riguros aceeaşi listă de criterii la fiecare subiect în parte. De exemplu, dacă teoretic este necesar să selecționeze numai „anxioşi", el nu se asigură că fiecare subiect manifestă realmente această particularitate. în al doilea rând, pentru că el nu aplică riguros aceeaşi regulă în constituirea grupurilor de subiecți, aşa încât grupurile constituite nu sunt nici echivalente, nici comparabile. Când subiecții nu sunt aleşi la întâmplare, orice schimbare în variabilele dependente s-ar putea datora mai degrabă unor elemente asociate variabilei independente decât variabilei independente în sine. O problemă şi mai delicată apare atunci când variabila independentă este manipulată în interiorul grupului de subiecți selectați datorită specificului pe care îl manifestă la ei variabila de interes. în acest caz, este posibil ca o ameliorare să apară indiferent dacă a avut loc sau nu intervenția experimentală. Drept remediu se propun: *menținerea factorilor controlați* (constituirea grupurilor de subiecți care să difere după o singură variabilă sau după un număr foarte mic de variabile); *randomizarea* (egalizarea valorilor medii a factorilor liberi în diferite grupuri, echilibrând astfel grupurile experimentale); *ortogonalizarea* (combinarea adecvată a factorilor experimentali).

3.2.2. Aplicarea metodelor

Dat fiind faptul că fiecare metodă în parte dă posibilitatea recoltării anumitor rezultate, se ridică problema dacă aceste rezultate dispun de grade de comparabilitate şi validitate şi dacă ele sunt complementare sau concurente. Interpretările ulterioare bazate pe aplicarea unei singure metode nu sunt neapărat adevărate sau false, realiste sau non--realiste, ci incomplete, deoarece se situează şi se finalizează într-un singur nivel analitic (cel mai frecvent acesta fiind descriptiv). Este suficient să se aplice o altă metodă pentru ca întreaga construcție teoretică să se clatine. Care ar fi atunci soluția? Utilizarea combinată a metodelor pentru a se crea posibilitatea complementarității şi compensării lor. Lazăr Vlăsceanu, referindu-se expres la această soluție, consideră că o asemenea combinare a metodelor poate fi realizată la două niveluri: combinații de gradul I (în cadrul aceleiaşi metode) şi combinații de gradul II (între diferite metode). Primul tip de combinații vizează controlul nivelului de fidelitate a unui procedeu de investigație, ca şi confirmarea validității rezultatelor obținute în investigațiile precedente prin verificarea stabilității datelor. Două posibilități combinatorice sunt posibile: combinația între concepte, indicatori şi scale de măsurare în cadrul aceluiaşi instrument de măsurare; aplicarea repetată a aceluiaşi instrument de cercetare cu scopul de a verifica gradul de stabilitate în producerea datelor şi nivelul de consistență a datelor empirice culese în

stadii diferite. Al doilea tip de combinații se realizează pentru a elimina efectele induse de particularitățile fiecărei metode în parte (unele fiind predominant cantitative, altele predominant calitative, or, un fenomen nu poate fi redus doar la un singur aspect).

3.2.3. Aşteptările cercetătorului sau „autoprofeția care se îndeplineşte "

Cercetătorul se aşteaptă ca ipoteza formulată să-i fie confirmată, deci ca subiecții să manifeste acele comportamente care sunt anticipate prin ipoteză. Aceste „aşteptări" îl fac să se comporte diferit. De exemplu, un psiholog care se aşteaptă să obțină rezultate pozitive prin aplicarea unui test se va comporta altfel decât un altul care se aşteaptă să obțină rezultate negative. Aceasta înseamnă că alegerea testului, administrarea şi evaluarea lui se vor face diferit. Aşadar, fără să vrea, printr-o serie de comportamente (privire, mimică, gestică, cuvinte), cercetătorul îşi exteriorizează propriile aşteptări, care exercită o presiune implicită asupra subiectului, fapt care face ca „profețiile" lui să se împlinească. Pentru evitarea acestei „capcane" se recomandă *folosirea tehnicii dublu-orb,* când nici experimentatorul, nici subiecții nu ştiu cine a fost repartizat în grupul experimental şi cine în grupul de control. Această strategie diferă de *tehnica simplu-orb*, când experimentatorul ştie care sunt subiecții din fiecare grup, în schimb subiecții nu cunosc acest lucru.

3.2.4. Aşteptările subiecților sau „caracteristicile cerute"

La rândul lui, subiectul care participă la o cercetare îşi elaborează propriile lui aşteptări. în consecință, va afişa comportamentul care crede el că este aşteptat de cercetător şi nu pe cel pe care îl manifestă în mod curent. Cei mai mulți subiecți care se angajează într-un experiment îşi îndeplinesc cât mai bine sarcina, se comportă ca „subiecți buni", astfel încât să descopere la experimentator anumite „indicii" referitoare la ce anume se referă experimentul, implicit, Ia ce anume se aşteaptă de la ei. Aceste „indicii" au fost numite „caracteristicile cerute", deoarece subiecții „simt" că „indiciile" respective cer anumite răspunsuri de la ei. Numai că o asemenea idee preconcepută falsifică răspunsurile furnizate. Subiectul doreşte să lase o impresie bună despre sine, de aceea el se va forța să producă răspunsurile judecate ca „fiind bune", dar care, de fapt, nu-1 caracterizează. Această „capcană" poate fi eliminată prin utilizarea mai multor mijloace: prin ascunderea adevăratelor scopuri ale cercetării, prin folosirea unor mijloace tehnice moderne (casetofoane, videocamere etc), prin recurgerea la tehnica răspunsurilor anonime, toate acestea scăzând simpatia sau antipatia (ostilitatea) față de cercetător.

3.2.5. Administrarea repetată a unui instrument de cercetare

Această situație este întâlnită cu deosebire în cercetările care presupun faze de pretestare şi posttestare a subiecților, deci la începutul şi la sfârşitul unui program de intervenție (psihoterapeutică, psihoeducațională etc). în astfel de cazuri, nu este exclus ca un răspuns dat într-o situație să modifice răspunsul dintr-o altă situație. Efectul rezidual asociat unei situații anterioare împiedică evaluarea cu exactitate a efectului propriu noilor situații. Mai multe tipuri de transformări (distorsiuni) sunt posibile: *sensibilizarea* (creşterea gradului de receptivitate față de conținutul noilor situații, deoarece acestea au

fost deja cunoscute din situațiile anterioare; de exemplu: dacă într-o situație se face apel la producerea imaginilor mintale, subiectul va deveni performant atunci când va lucra cu un text metaforic); *inocularea* (efect invers precedentului: parcurgerea situației anterioare îl va face pe subiect refractar sau mai puțin vulnerabil față de noile situații; un subiect care a rezistat la un argument referitor la schimbarea convingerilor sale politice va rezista şi la al doilea, poate chiar mai bine decât la primul); *regresia statistică* (restrângerea sau migrarea performanțelor subiectului spre performanța medie a eşantionului din care face parte şi chiar din populația din care eşantionul a fost extras ; fenomenul se produce la toți subiecții, dar cu precădere la cei care la început s-au amplasat la extreme; este inerentă unor modele statistice la care se raliază majoritatea cercetătorilor; decurge şi din imperfecțiunile unui instrument de măsură); *antrenamentul* (dacă subiecții se prezintă mai promițător la a doua testare, evoluția lor se poate datora efortului mai mare depus, dar şi faptului că au ştiut dinainte conținutul testului); *plictiseala şi oboseala* (care ar putea contribui la scăderea randamentului dorit, mai ales la posttest); *efecte de testare* (performanțele crescute din perioada posttest s-ar putea datora şi faptului că subiecții dispun deja de experiența de a fi observați sau de a reacționa într-un fel sau altul, experiență câştigată în etapa pretestării).

Intrarea în funcțiune a unor asemenea efecte deformante ar putea fi prevenită prin controlul mai riguros al manipulării variabilelor experimentale. Campbell şi Stanley (1963) au propus drept remediu suplimentarea schemei clasice pretest - tratament - posttest (Oj - X - O_2) cu încă un control pretest - posttest (Oj - O_2). Această condiție de control presupune subiecți diferiți, dar probe de pretest şi posttest identice.

Schema este următoarea :

Condiție	Timp		
experimentală	O,	X	O_2
de control	O,		0_2

Comparând rezultatele obținute la posttest din condiția experimentală cu cele obținute la posttest în condiția de control, ne vom putea convinge dacă modificările apărute în faza posttest se datorează tratamentului experimental.

3.2.6. Modificarea subiecților în timp

Asemenea modificări se datorează fie maturizării biologice, psihologice şi psihosociale a subiecților, fie intervenției unor factori istorici. Modificările bio-psiho-sociale se traduc în lărgirea repertoriului psihocomportamental (mai ales la tineri) sau în restrângerea lui (cu precădere la cei vârstnici). Efectele maturizării calitative bio-psiho-sociale a subiecților pot fi observate cel mai bine în cursul cercetărilor longitudinale. Asemenea efecte sunt independente de conținutul cercetării, dar afectează în grade diferite rezultatele ei. Efectele maturizării bio-psiho-sociale nu trebuie confundate cu efectele unor modificări tranzitorii. Dacă primele sunt profunde şi antrenează mecanisme biologice, psihice şi psihosociale de mare complexitate, celelalte sunt obişnuite, curente. Fluctuațiile comportamentale produse de ele se datorează mai degrabă fluctuațiilor lunare sau circadiene. Timpul, scurgerea lui, exercită efecte directe asupra subiecților, dar şi efecte

indirecte, deoarece el este asociat cu modificări survenite în mediul ambiant, chiar in contextul socio-istoric şi socio-cultural în care este amplasat subiectul. Dacă între implantarea unui program experimental şi finalul lui un subiect află că a câştigat o sumă mare de bani la loterie sau că suferă de o boală incurabilă, el îşi va modifica radical comportamentul. Modificările climei, cele economice, politice, culturale etc. produc de asemenea modificări în structura psihocomportamentală a subiecților. Un exemplu mi se pare extrem de sugestiv. în timp ce cercetătorii efectuează experimente asupra anxietății unor subiecți, probabilitatea izbucnirii unui război nuclear se poate diminua, ca urmare a semnării unui tratat de pace internațional, fapt care va duce prin el însuşi la scăderea gradului de anxietate a participanților şi nicidecum datorită intervențiilor de ordin terapeutic. Toate aceste date sugerează că subiecții supuşi investigației nu sunt aceiaşi de-a lungul desfăşurării cercetării, fapt care ar putea compromite evident abilitatea cercetătorului de a interpreta corect rezultatele unui experiment. Şi în acest caz se pare că un control riguros al variabilelor experimentale, prin neutralizarea efectelor maturizării şi ale intervenției factorilor socio-istorici, reprezintă unul dintre remediile posibile.

3.2.7. Pierderea subiecților

Atunci când investigațiile sunt de lungă durată, n-ar fi exclus ca, pe măsura trecerii timpului, unii subiecți să renunțe la cercetare. Conform unei cerințe a codului deontologic, ei nu pot fi împiedicați de a proceda astfel. Uneori inițiativa părăsirii cercetării aparține subiectului, de aceea cercetătorul nu poate prezice dinainte care subiecți se vor retrage şi care nu; de asemenea, el nu poate anticipa situația (sau ocazia) retragerii. Alteori însă, retragerea subiecților poate fi ocazionată chiar de către cercetător. Acest fapt are loc atunci când cercetătorul constată că de la unii subiecți nu obține informațiile care îi sunt necesare (de exemplu, arată Robert, el îşi propune să studieze reacțiile unui nou-născut la prezentarea unor stimuli, însă nou-născutul doarme tot timpul). Se renunță şi la subiecții care nu sunt capabili să înțeleagă instructajul verbal, chiar şi atunci când acesta este prezentat de câteva ori. Subiecții recalcitranți, necooperanți sunt şi ei eliminați. Ca urmare a pierderii subiecților, cercetătorul se află într-o situație inedită: în locul unui eşantion răspunzând cerințelor de echilibru şi de reprezentațivitate, el are de-a face cu un eşantion dezechilibrat, nereprezentativ, cu o compoziție relativă. Ce s-ar putea face într-o asemenea situație? Unii subiecți care au părăsit cercetarea pot fi înlocuiți cu alții asemănători sau mai puțin recalcitranți şi necooperanți. Dacă în unele cazuri substituția subiecților este mai uşoară, în altele ea este de-a dreptul imposibilă, deoarece orice nou subiect introdus într-un eşantion şi mai ales într-un grup experimental dispune de o configurație foarte specifică de trăsături. Oricum, problema remediilor rămâne deschisă.

3.2.8. Comunicarea rezultatelor obținute

Rezultatele obținute de un subiect într-o cercetare, performanțele acestuia trebuie sau nu comunicate subiectului? Nu cumva comunicarea acestor rezultate ar putea modifica atitudinile şi comportamentele, implicit performanțele subiectului? Iată întrebări care se pun cu mare asiduitate în derularea unei cercetări. Aceasta depinde de tipul de cercetare, de obiectivele ei. De pildă, într-un experiment de învățare a unor cunoştințe sau de

formare a deprinderilor, cunoaşterea de către subiect a performanţelor obţinute, a erorilor săvârşite, după fiecare încercare este sau devine un factor stimulator, un factor de progres în învăţare, aşa încât a nu comunica subiectului rezultatele obţinute ar fi o mare greşeală. în alte condiţii însă, comunicarea rezultatelor sau a scorurilor cercetării ar putea bloca, inhiba subiectul. în astfel de cazuri, recurgerea la procedeul *raportului fals*, care constă în comunicarea altor rezultate sau scoruri decât cele reale, este bine venită. De exemplu, în timpul aplicării testelor proiective, în loc de a-i spune subiectului că se intenţionează cunoaşterea personalităţii lui, a tendinţelor lui profunde, ascunse, nerecunoscute şi nemărturisite nici sieşi, este mai bine să i se spună că i se sondează imaginaţia, capacitatea de a forma şi elabora asociaţii, povestiri cât mai diverse pornind de la imaginile-ţintă. La fel de nimerit este şi *procedeul complicelui*, care constă în introducerea printre subiecţi a anumitor persoane special angajate de experimentator pentru a declanşa anumite conduite Ia subiecţii investigaţi.

3.2.9. Efectul de contaminare

Constă, după cum arată Robert, în influenţarea unei variabile prin efectele ascunse ale altei variabile. Practic, este vorba despre interferenţa variabilelor sau despre infiltrarea unora în altele. Iată o situaţie experimentală descrisă de autorul citat. Problema investigată este aceea de a afla dacă impresia subiectivă de oboseală este influenţată de consumarea unei cantităţi de cofeină. Se cere unor subiecţi să bea regulat două ceşti de cafea, iar altora două ceşti de cafea decofeinizată. Primii au acces la zahăr şi lapte după dorinţă, iar ceilalţi nu. în acest caz nu se poate determina cu rigoare dacă impresia subiectivă de oboseală este sau nu influenţată de consumul de cafea, deoarece rezultatul reflectă simultan diferenţa relativ la consumul de cofeină şi diferenţa (dintre cele două grupuri) relativ la consumul de zahăr şi lapte.

3.2.10. Formularea prematură a concluziilor

Este vorba despre generalizarea nepermisă a unor concluzii. Contracararea acestei „capcane" se poate obţine prin: refacerea (repetarea) cercetărilor; efectuarea unor investigaţii suplimentare menite a confirma sau infirma rezultatele iniţiale.

3.3. Modalităţi ameliorative

în vederea creşterii gradului de „ştiinţificitate" a unei cercetări, în afara validării interne şi externe a concluziilor sau a evitării unor „capcane" de tipul celor descrise, se face apel şi la o serie de alte mijloace. Pourtois şi Desmet propun trei: *triangularea* (termen care în fizică are o semnificaţie precisă: în strategia militară, de exemplu, el desemnează utilizarea mai multor mijloace pentru localizarea unui obiectiv ; în ştiinţele socio-umane vizează studiul comportamentului uman din mai multe puncte de vedere ; se mai numeşte şi „cavalcada metodelor" sau „cercetarea prin metode multiple"); *validitatea de semnificaţie* (se referă la sensul atribuit de actori/subiecţi fenomenelor analizate şi este caracteristică pentru cercetările calitative, în cele cantitative semnificaţiile fiind stabilite în lumina teoriei de la care porneşte studiul); *judecata critică* (vizează controlul critic al surselor de informare).

L. Cohen şi L. Manion (1980), citaţi de Pourtois şi Desmet, propun mai multe tipuri de triangulare : *temporală* (ia în considerare procesele de schimbare sau de permanenţă utilizând metode longitudinale sau transversale); *spaţială* (recurge la studii efectuate paralel în diverse ţări, culturi sau în sânul diverselor subculturi); *prin combinarea nivelurilor* (utilizează mai mult decât un singur nivel de analiză, la cel individual adăugându-le pe cele interpersonale, grupale, societale); *teoretică* (face apel la teorii alternative sau concurente); *a observatorilor* (angajează mai mult de un singur observator/corectoc în planul cercetării); *metodologică* (presupune folosirea aceleiaşi metode în scopuri diferite sau a unor metode diferite pentru acelaşi obiect de analiză); *de resurse* (implică referinţe la informaţii multiple, la documente obiective, cum ar fi documentele de arhivă); *internă* (pune în legătură informaţiile culese cu elementele anamnestice, cu originea socială şi culturală a subiecţilor).

Cea de-a doua cale, validitatea de semnificaţie, porneşte de Ia premisa potrivit căreia datele recoltate depind deseori de factori ca: modul de înţelegere a instrumentului de către subiect; concordanţa/nonconcordanţa dintre sensul obiectiv al itemilor şi percepţia declanşată de ei în subiect; înţelegerea exactă de către cercetător a răspunsurilor furnizate de subiecţi, limbajul celor doi nefiind întotdeauna acelaşi. Validitatea de semnificaţie se efectuează asupra a două planuri: *planul denotaţiei* (subiectul a înţeles bine semnificaţia itemilor?; cercetătorul a înţeles sensul răspunsurilor?); *planul conotaţiei* (actualizarea percepţiilor, acţiunilor, sentimentelor actorilor referitoare la evenimentele narate sau la itemii propuşi). Şi într-un caz, şi în altul, apelul la subiect, presupus de validitatea de semnificaţie, restituie itemii, interpretările în contextul realităţii percepute de subiecţi.

în ceea ce priveşte cea de-a treia cale, judecata critică, au fost imaginate o multitudine de modalităţi de controlare a surselor de informare. R. Rezsohazy (1979) a propus şase modalităţi de critică referitoare mai ales la istorie, dar generalizabile şi pentru alte ştiinţe. Iată-le : *critica identităţii* (verificarea identităţii sursei de informare, stabilirea coordonatelor sociologice şi chiar psihoindividuale); *critica restituirii* (stabilirea stării în care se află informaţia: este versiunea originală, a suferit modificări, este de „prima mână" sau de „a doua mână"?); *critica originalităţii* (se referă la legătura dintre informaţie şi cercetător: el este cel care a gândit-o sau doar a preluat-o?); *critica interpretării* (abordează sensul informaţiei: a fost ea bine înţeleasă ?, nu cumva se deduce dintr-o informaţie ceea ce nu există în ea?); *critica autorităţii* (constă în determinarea creditului acordat sursei de informaţie; pentru aceasta se utilizează trei operaţii: *critica de observare* - examinează calităţile de observator ale informatorului; *critica de exactitate* - precizarea perioadei care s-a scurs de la recoltarea informaţiei şi relatarea ei; *critica de sinceritate* - sunt analizate mobilurile care l-ar putea tenta pe cercetător să denatureze faptele; *critica confruntării* - examinează şi compară aceleaşi fapte culese/raportate prin mijloace diferite.

Concluzia autorilor citaţi ni se pare a fi pertinentă şi subscriem întru totul la ea: „Prin punerea în acţiune a metodelor de investigaţie diferite şi complementare, prin confruntarea rezultatelor care decurg, prin analiza critică a proceselor de construcţie a cunoştinţelor şi prin trecerea constantă de la o instrumentare «dură» la o instrumentare «suplă», cercetătorul va creşte considerabil credibilitatea, transferabilitatea, stabilitatea şi fidelitatea cercetării sale" (Pourtois şi Desmet, 1988, p. 63).

Bibliografie

ABDI, H. (1987), *Introduction au traitement statistique des donnees experimentales*, Les Presses Universitaires de Grenoble. ALBU, MONICA (1998), *Construirea şi utilizarea testelor psihologice,* Editura Clusium, Cluj-Napoca. ANSOFF, H.I. (1986), *The pathology ofapplied research in social science,* in: HELLER F.A. (ed.), *The use and abuse of social science,* Sage Publications, London. BANISTER, P., BURMAN, E., PARKER, I., TAYLOR, M., TINDAL, C. (1996), *Qualitative Methods in Psychology. A research Guide,* Open University Press, Buckingham, Philadelphia. BEAUGRAND, J.P. (1988), *Demarche scientifique et cycle de la recherche,* in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quebec, Paris. BEAUVOIS, J.L., ROULIN, S.L., TIBERGHIEN, G. (1990), *Manuel d'etudes pratiques de psychologie,* PUF, Paris.

BOUROCHE, J.-M., SAPORTA, G. (1987), *L'analyse des donnâes,* PUF, Paris. BRAND, J.L. (1998), „Theoretical Psychology, Yes; Methodological Egalitarism, No!", *American Psychology,* voi. LIII, nr. 1. CHARBONNEAU, C. (1988), „Problematique et hypotheses d'une recherche", in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherche scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Qu6bec, Paris. DORE, F.Y. (1988), „Diffusion des connaissances scientifiques", in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherches scientifique en psychologie,* Maloine S.A., Edisem, Quebec, Paris. DRENTH, P.S.D. (1996), „Psychology as a Science: Truthful or Usefut?", *European Psychologist,* voi. I, nr. 1. HAGEN, R.L. (1997), „In Praise of the Nuli Hypothesis Statistical Test", *American Psychologist,* nr. 1. HARVEY, L., MacDONALD, M. (1993), *Doing Sociology. A practicai introduction,* MacMillan Press Ltd, London. HASLAM, S.A., McGARTY, C. (1998), *Doing Psychology. An introduction to research methodology and statistics,* Sage Publications, London. HOWARD, R.W. (1998), „Every Psychologist Needs to Be a Theorist", *American Psychology,* voi. LIII, nr. 1. HOWELL, D.C. (1992), *Statistical Methods for Psychology,* International Thomson Publishing, New York, London. LE NY, J.-F. (1997), „Hypothese", in: BLOCH, H. (sous la direction de), *Dictionnaire fondamental de la psychologie,* Larousse, Paris.

MATALON, B. (1988), *Decrire, expliquer, prevoir,* Armând Colin, Paris. MERTENS, D. (1998), *Research Metods in Education and Psychology. Integrating, Diversity with Quantitative & Qualitative Approach,* Sage Publications, London, New Delhi.

MEUX, M.O. (1998), „A Value Agenda for Theoretical Psychology", *American Psychologist,* voi. LIII, nr. 1. MOSER, CA. (1967), *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti. NOVAK, A. (1977), *Metode statistice în psihologie şi pedagogie,* Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti.

NOVAK, A. (1995), *Statistică socială aplicată*, Editura Hyperion, Bucureşti.
RICE, CE. (1997), „Scenarios: The Scientist - Practitioner Split and the Future of Psychology", *American Psychologist,* voi. LII, nr. 11. POURTOIS, J.-P., DESMET, H. (1988), *Epistemologie et instrumentation sciences humaines,* Pierre Mardaga, Liege, Bruxelles. PRILLELTENSKY, I. (1997), „Values, Assumptions and Practice: Assessing the Moral Implications of Psychological Discourse and Action", *American Psychologist,* voi. LII, nr. 5. PROSSER, S. (ed.) (1998), *Image-based Research. A Sourcebook for Qualitative Researchers,* Falmer Press, London. RADU, I. (1967), „Metode statistice de prelucrare a datelor", in : ROŞCA, AL. (red.), *Psihologie generală*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti. RADU, I., MICLEA, M., ALBU, M., MOLDOVAN, O., NEMEŞ, S., SZAMOSKOZY, S. (1993), *Metodologie psihologică şi analiza datelor*, Editura Sincron, Cluj-Napoca.
REBER, S.R. (1995), *Dictionary of Psychology,* Penguin, London. REUCHLIN, M. (1989), *Les methodes en psychologie*, PUF, Paris, ed. a 8-a. REUCHLIN, M. (1992), *Introduction â la recherche en psychologie,* Nathan, Paris. ROBERT, M. (1994), „Strategie methodologiques", in: RICHELLE, M., REQUIN, J., ROBERT, M. (sous la direction de), *Trăite de psychologie experimentale,* voi. I, PUF, Paris. ROBERT, M. (1988), „Validite, variables et controle", in: ROBERT, M. (sous la direction de), *Fondements et etapes de la recherches scientifiques en psychologie*, Maloine S.A., Edisem, Que"bec, Paris. SLIFE, B.D., WILLIAMS, R.N. (1997), „Toward a Theoretical Psychology: Should a Subdiscipline Be Formaly Recognized ? ", *American Psychologist,* voi. LII, nr. 2.
STRICKER, G. (1997), „Are Science and Practice Commensurable?", *American Psychologist,* voi. LII, nr. 4. VASILESCU, I.P. (1991, 1992), *Statistică informatizată pentru ştiinţe despre om,* voi. I-II, Editura Militară, Bucureşti. VLĂSCEANU, L. (1986), *Metodologia cercetării sociale,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti. WEEM, C.F. (1998), „Theoretical Psychology: Subdiscipline or Metadiscipline?", *American Psychologist,* voi. LIII, nr. 1. WORTMAN, CB., LOFTUS, E.F., MARSHAL, M.E. (1985), *Psychology,* Alfred A. Knopf, New York. ZLATE, M. (1999), *Psihologia mecanismelor cognitive,* Editura Polirom, Iaşi.

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266, 6600, Iaşi
Tel. & Fax (032) 21.41.00; (032) 21.41.11;
(032)21.74.40 (difuzare); E-mail: polirom@mail.dntis.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7; Tel.:
(01) 313.89.78, E-mail: polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax: 210.51.90

Psihologie

Mielu Zlate

INTRODUCERE ÎN PSIHOLOGIE

Psihologia ca ştiinţă şi ca profesie • Obiectul psihologiei • Metodă şi metodologie în psihologie • Lege, explicaţie şi teorie în psihologie • Psihicul - domeniu de cercetare al psihologiei • Ipostazele psihicului • Stările de conştiinţă • Abordarea „plană" şi „piramidală" a psihicului • Abordarea sistemica şi sinergetică a psihicului • Cercetarea psihologică

«Elaborarea acestei a treia ediţii a cărţii noastre a fost determinată de mai multe considerente:

• accesibilizarea lucrării, fapt pe care l-am realizat nu prin eliminarea din text a unor informaţii, ci, dimpotrivă, prin organizarea şi structurarea logică a celor existente, concomitent cu introducerea unor informaţii noi şi mai ales a unor legaturi, a unor treceri fireşti de la un conţinut informaţional la altul;

• accentuarea caracterului de sinteză al lucrării, prin prezentarea unor puncte de vedere şi concepţii contradictorii, a divergenţelor asupra unora dintre problemele abordate, precum şi a concepţiilor în care se regăseşte tendinţa de soluţionare a acestor divergenţe, de unificare a ceea ce în mod natural este diferenţiat şi diversificat;

• actualizarea informaţiilor cu privire la problematica tratată, cu atât mai mult cu cât progresul informaţional în anumite domenii este de-a dreptul fascinant, optica de abordare a unor probleme fiind nouă nu numai ca urmare a schimbărilor înregistrate în orientările psihologice cunoscute, ci şi datorită apariţiei unor noi orientări în psihologie;

• punerea la dispoziţia doritorilor (publicul larg, începătorii în ale psihologiei, specialiştii psihologi, pedagogi, sociologi, asistenţi sociali) a informaţiilor menite a contribui la formarea unor reprezentări sociale corecte despre psihologie şi psihologi, despre ceea ce poate sau nu poate încă să ofere această disciplină.»

Mielu Zlate

Editura POLIROM
ISBN 973-683-412-3